

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI
ULUSLARARASI İLİŞKİLER BİLİM DALI

**ÖZBEKİSTAN'DA DÖRT TARZ SİYASET ve ÖZBEK
MODERNLEŞMESİ: RUSLAŞMAK, SOVYETLEŞMEK,
ÖZBEKLEŞMEK ve İSLAMLAŞMAK**

Doktora Tezi

Mehmet Erkan KILLIOĞLU

İstanbul, 2020

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI
ULUSLARARASI İLİŞKİLER BİLİM DALI

**ÖZBEKİSTAN'DA DÖRT TARZ SİYASET ve ÖZBEK
MODERNLEŞMESİ: RUSLAŞMAK, SOVYETLEŞMEK,
ÖZBEKLEŞMEK ve İSLAMLAŞMAK**

Doktora Tezi

Mehmet Erkan KILLIOĞLU

Danışman: Prof. Dr. Erhan DOĞAN

İstanbul, 2020

GENEL BİLGİLER

İsim ve Soyadı: Mehmet Erkan KILLIOĞLU

Anabilim Dalı: Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler

Programı: Uluslararası İlişkiler

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Erhan Doğan

Tez Türü ve Tarihi: Doktora-Ocak 2020

Anahtar Kelimeler: Modernleşme, Abel Jeanniere, Szyman Chodak, Modernleşme Türleri, Usul-u Cedit, Ceditçiler, Kadimciler.

ÖZ

Bu çalışmada Orta Asya’da meydana gelen Modernleşme süresi kapsamında bölgede ve Özbekistan’da yaşanan Modernleşme süreci, bu sürecin sebep ve sonuçları incelenmektedir. Bu kapsamda Çarlık Rusyası tarafından bölgeye taşınan Batı tarzı Modernleşmenin Orta Asya/Özbekistan’daki gelişimi, Modernleşmeye verilen tepkiler ve cevaplar, bölgenin Modernleşmeye verdiği cevaplardan birisi olan Ceditçilik Hareketi temel alınarak analiz edilmektedir. Bunu yaparken dönemselleştirmeye gidilmiştir. Orta Asya bölgesi ile Özbekistan’ın ve Modernleşme sürecinin izlediği tarihi seyir Çarlık Rusyası İdaresi, Sovyetler Birliği Dönemi, Bağımsızlık Sonrası Yeni Bağımsız Özbekistan olarak dönemlere ayrılmış ve bu dönemleri incelemek için Ruslaşmak, Sovyetleşmek, Özbekleşmek ve İslamlaşmak isimli dört ana başlık kullanılmıştır. Ancak bu konu başlıkları açıklanmaya çalışılan süreçler tarihi seyir içinde bir arada bulunabildiği için Sovyetleşmek-Özbekleşmek, Özbekleşmek-İslamlaşmak gibi kavram çiftleri türetilmiş ve kullanılma yoluna gidilmiştir.

Orta Asya ve Özbekistan’a Batı tarzı Modernleşme Çarlık Rusyası tarafından bu bölgedeki mevcudiyetini desteklemek için getirilmiş ve yönetiminin kalıcı olmasına yardımcı bir araç olarak görülmüştür. Bu yönetimin Orta Asya toplumunun bir kesiminde yarattığı etki Ceditçilik Hareketini ortaya çıkarmıştır. Bölgede modernizmin kendisi ve sebep olduğu etkilerle başa çıkabilmek için onun usul ve yöntemlerini kullanmayı ve Modernizmle uyumlu olmayı savunan Ceditçilere tepki gelişmiştir. Bu tepkinin kaynağı olan Muhafazakâr grup-Kadimciler ise çözümün korumacı ve muhafazakâr bir tutum geliştirmekte yattığını savunmuşlardır. Sırasıyla Ceditçilere ve Modernleşmeye ayrıca

Çarlık Rusyası ve Sovyet İdaresine tepki olarak Modern olan her şeyin reddini savunmuşlardır. Ancak bu tutumu istikrarlı bir şekilde sürdürmemişler karşı oldukları bu sisteminin sağladığı faydaları kullanma konusunda pragmatik bir tutum takınmışlardır. Buna en güzel örnek II. Dünya Savaşı ve sonrasındaki dönemde parti kadrolarında oluşan boşlukların muhafazakârların yoğun olduğu kırsal kesimden gelen gençlere açılmasıdır.

Modernleşme taraftarları Ceditçiler arasındaki önemli isimlerden birisi olan İsmail Gaspıralı ve ilk kuşak Ceditçiler Çarlık Rusya'sının bir gün devrini tamamlayıp dağılacığını, bu yüzden de o güne eğitim faaliyetleri yoluyla hazırlanılması gerektiğini savunurken, onlardan sonraki kuşak Ceditçiler ise bu amaçtan uzaklaşmaya ve Çarlık İdaresi içinde hak sahibi olmaya sıcak bakmaya başlamıştır. Bu durum 1917 Ekim Devriminden sonra daha da aleni bir hal alacak, Ceditçilerin bağımsızlık talepleri yerini yeni sistem içinde bir mevki işgal çabalarına bırakacaktır. Ancak bu kuşak daha sonraki yıllarda Sovyet idaresi tarafından yeteri kadar sadık bulunmadıkları için toptan tasfiye edilecektir. Bu tasfiye hareketine devam edilmesine Avrupa'da patlak veren II. Dünya Savaşı engel olmuş, Sovyetler Birliğini Orta Asya ile ilgili planlarını değiştirmeye mecbur bırakmıştır. Sovyetler Birliği kendini Nazi Almanyası'nın saldırısından koruyabilmek için Sovyet sistemi yanlısı kadroları savaş meydanında kullanmıştır. Orta Asya ve Özbekistan'da onlardan boşalan kadrolara ise kırsal kesimden gelen eğitimsiz gençleri istihdam etmeye mecbur kalmıştır. İşte bu sayede kırsal bölgeye çekilen ve daha sonraki dönemlerde radikal hareketlerin de temelini oluşturacak olan Kadimci-radikal düşünce ve onun yansımaları devlet bürokrasisi içinde kendine yer bulabilmiştir. İlk olarak Brejnev dönemindeki kısmi gevşemeden yararlanarak varlığını hissettiren radikal hareketler 1991 yılında Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra yeniden gündelik ve siyasi hayatta söz sahibi olmaya çalışacaktır. Ancak bu girişimleri Sovyet Döneminde yetişen ve bağımsızlık sonrasındaki dönemde iktidarda kalmayı başaran Sovyet dönemi bakiyesi yönetici eliti endişelendirmiştir. Bunun sonucunda Özbekistan yönetimi kendisine muhalif gördüğü her şeyi önce baskı altına almayı denemiş daha sonra da ezmeye çalışmış, bunda da büyük oranda başarılı olmuştur. Özbek Devleti ve yönetiminin bu sert ve müsamahasız tutumu ülkedeki ılımlı ve barışçı kanat da dâhil olmak üzere muhalefetin tüm unsurlarının zamanla marjinalleşmesi ve radikalleşmesini beraberinde getirmiştir. Özellikle muhafazakâr gruplar içindeki radikal unsurlar Modernizmin ürünü ve yansıması olarak kabul ettikleri ülke yönetimi ve otoriter siyasi sisteme karşı sert bir tutum geliştirme yoluna gitmişlerdir. Gördükleri siyasi-psikolojik şiddetin de etkisi ile ülke muhalefeti ve

bunun içindeki radikal unsurlar kendilerinin de Özbekistan'da yaşanan Modernleşme sürecinin bir sonucu olduklarını gözden kaçırır hale gelmiştir.

Sonuç olarak birbirlerinden çok farklı görüşler de, 20. Yüzyıl Orta Asya'sının Modernleşme yanlıları olan Ceditçiler ve onların muhalifi Kadimciler ve bağımsızlık sonrası dönemin radikalleri de dâhil olmak üzere, bahsedilen grupların hepsi Modernleşme sürecinin bir sonucudurlar. İşte bu çalışmada siyasi denklemin farklı taraflarında yer alan bu aktörlerin birbirlerini besleyen ve üreten, değiştirip, dönüştüren bir süreç ortaya çıkardıklarına ve bu sürecin sonucu olduklarına vurgu yapılmaktadır.

GENERAL INFORMATION

Name and Surname: Mehmet Erkan KILLIOĞLU

Field: Political Science and International Relations

Programme: International Relations

Supervisor: Prof. Dr. Erhan Doğan

Degree Awarded and Date: PhD January 2020

Keywords: Modernization, New Method (Usul-u Cedit), İsmail Gaspiralı, Jadidism, Jadits.

ABSTRACT

In this doctoral dissertation, the modernization process which Central Asian region and Uzbekistan experienced in the late 19th and early 20th centuries will be discussed under the title of Uzbek Modernization. Tsarist Russia was the agent of Modernization and carried out Western style Modernization version to Central Asia. While Central Asia's indigenous population's response to Modernization occurred as a Jadidism (Usul-u Cedit) movement, which is one of the main components of that Modernization effort, will also be included and examined under the title. The unique Central Asian-Uzbek Modernization experience divided into 4 periods. Those periods are named as follows: Tsarist Russia Administration, Soviet Era, Construction of Uzbek ethnicity and Re-Islamization. But in order to explain the periods, dual concepts like Sovietness-Uzbekness, Uzbekness-Islamization created and used together. Because those social and cultural evaluations can be found together in the same period.

Western style Modernization perception was brought to Central Asia by Tsarist Russia to strengthen its presence in that region, and it was accepted as a necessity for the permanent rule in Central Asia. But because of that mandatory regulations opposition to Modernization process starts quickly. Inconvenience from the Modernization led disadvantaged ones look for a possible solution. In search for the possible options there has raised questions about how to recover the lost superiority in the Central Asian region. As in other parts of the world, the effects and reflections of the Modernization process have been experienced in Central Asia and Uzbekistan. The best solution to that unwanted situation, which failed to combat this new political and cultural structure that formed a new world order and reshaped the international space according to its own

understanding, was the adoption of the ideas, discourses and methods of Modernization. This process worked similarly also in Central Asia, and a Modernization movement emerged among the Muslims of Russia in order to counter the threat from the Western Civilization and Tsarist Russia, regarded itself as the representative of Modernism in Asia. That unique Muslim modernization movement was called Jadidism.

Although there has been a reaction to Jadits-Progressives. The Conservative ones-Kadimciler, argued that in order to avoid the possible damages of the Modernization a protectionist and conservative attitudes must be developed. Central Asian community must be sealed itself from the Modern world and lay in a perfect isolation. Within that context Conservative group advocated a rejection of all the notions of Modernization as a response to Jadids, as well as Tsarist Russia and Soviet Union, respectively. However, they did not maintain this attitude constantly, and they choose to took pragmatic attitude while gathering the benefits of the system, which they opposed.

While İsmail Gaspiralı and the first generation of Jadits argued that one day the tsarist Russia would complete its life cycle and fall, so that Muslim Population of Tsarist Russia should be prepared to that situation through educational activities. But the following generations of Jadits began to move away from this aim and choose to have a post in Tsarist Administration bureaucracy. This situation will become more common after the October Revolution of 1917, and Jadits demands of self-determination and autonomy will be abandoned. However, this generation will be liquidated by the Soviet administration in the following years because they were not considered sufficiently loyal enough. That liquidation or Purges interrupted because of the II. World War II in Europe. That Purges forced the Soviet Union to change its plans for Central Asia. In order to protect itself from the attack of Nazi Germany and overcome uneasy situations in the battlefields the Soviet Union wasted its pro-Soviet cadres on the battlefield. The vacant positions from that enlisted cadres were filled with uneducated young people from rural areas in Central Asia and Uzbekistan in order to continue to governmental activities. That's the turning point for the radical thought that were retreat to the countryside and forced to go underground in order to survive. Thus, those radical thoughts which would later become the basis of radical movements, could sweep into state bureaucracy. The intransigent radical thoughts first express their presence during the Brezhnev era, because of the loosening state control and after the independence 1991, they did express their presence in daily life and in political stage more fearlessly and aggressively.

However, the remaining Soviet-era ruling elite, that experienced Soviet style state bureaucracy and managed to stay in power in the post-independence period, panicked with the opposition actions. As a result, the Uzbek State administration first tried to suppress the opposition normally, and then crushed them bitterly. This harsh and intolerant attitude of the Uzbek State forced and marginalized the opposing parties. Because of the marginalization some of the strict elements of the opposition, those elements became radicalized. Those radicalized elements adopted a Post Modern attitude towards the authoritarian political system, which they regard it as the product and reflection of Modernism. With the effect of the political-psychological violence, Uzbek opposition groups and its radical elements have missed the point that they're also components and results of the Modernization process in Uzbekistan.

As a result, although they appear to be very different from each other, Jadits and Conservatives and the radicals of the post-independence period are all the result of the Modernization process in the region. In this dissertation, it is emphasized that those actors on different sides of the political equilibrium generate a process that feeds and produces, changes and transforms each other and that they are the products of the Modernization epoch.

TEŞEKKÜR

Kişilerin hayatlarında önemli anlar ve dönüm noktaları oluyor. Benim adıma bunlardan birisi Haydarpaşa Lisesinde okuduğum yıllarda ilgilenmeye başladığım Uluslararası İlişkiler disiplininin Marmara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası ilişkiler Doktora programına kabul edilmem oldu. Bu kapsamda kendilerini tanıma ve ders alma fırsatı bulduğum hocalarım Prof. Dr. Ahmet DEMİREL, Prof. Dr. Nuray BOZBORA, Prof. Dr. Ayşegül SEVER, Tez danışmanlığımı da yapan Prof. Dr. Erhan DOĞAN, Doç. Dr. Suna Gülfer IHLAMUR-ÖNER, Dr. Öğr. Üyesi İbrahim MAZLUM bilgilerini ve tecrübelerini benle paylaştılar ve bilimsel nosyonu kazanma konusunda rehberlik ettiler. Keza Tez İzleme Jürisinde yer alan Doç. Dr. Hatice Deniz GENÇ ve Dr. Öğr. Üyesi Sezgi DURGUN da kısıtlı olan zamanını ayırdı ve yorumlarıyla tez çalışmasında yol gösterici oldular. Tez Savunma Jürimde yer alan Doç. Dr. İdil Tuncer KILAVUZ ve Doç. Dr. Hakan GÜNEŞ de yaptıkları katkılarla eksiklerimi görmemde yardımcı oldular. Tez Danışmanım Prof. Dr. Erhan DOĞAN da tüm bilgi ve birikimini benle paylaştı ve tez çalışmasının sonuçlanmasında rehberliği ile yol gösterici oldu. Bu yüzden kendisine ayrı olarak bir kez daha teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

Ders aldığım hocalarıma ek olarak üniversite hocası, iyi bir Hukukçu ve Felsefe Tarihçisi olan babam Dr. Öğr. Üyesi İsmail KILLIOĞLU'na da gerek bu çalışmada, gerekse de beni ve kardeşlerimin yetişmesi sırasında kazandırdığı bilimsel nosyon sebebiyle, teşekkür ederim.

Yukarıda ismini saydığım hocalarım bana bilimle uğraşma imkânı tanıdılar ve beni onurlandırdılar. Bu çalışmanın ortaya çıkmasına yardımcı oldular. Bu çalışmanın ortaya çıkmasında onları zaman zaman ihmal ettiğim ailemin de bana verdikleri destek ile önemli katkısı oldu. Bu yüzden bu çalışmayı aileme, ama özellikle eşim Esra ve kızım Gülsüm Zeynep ile Hatice Feyza'ya ve rahmetli annem Muazzez KILLIOĞLU'nun aziz hatırasına ithaf etmeyi bir borç bilirim.

Mehmet E. KILLIOĞLU

ÇANAKKALE-2020

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	i
TEŞEKKÜR.....	vii
İÇİNDEKİLER.....	viii
KISALTMALAR.....	xi
HARİTA ve BELGE DİZİNİ.....	xii
GİRİŞ.....	1
1. BÖLÜM: MODERNLEŞME.....	28
1.1. MODERNLEŞME.....	29
1.2. MODERNLEŞMENİN TARİHSEL KÖKENLERİ.....	32
1.3. GELENEKSELDEN MODERNE DÖNÜŞÜM.....	37
1.4. AYDINLANMA ve MODERNLEŞME İLİŞKİSİ.....	40
1.5. MODERNLEŞMENİN SİYASAL ETKİLERİ.....	45
1.6. ORTA ASYA'DA MODERNLEŞME SÜRECİNİN BAŞLANGICI.....	52
2. BÖLÜM: RUSLAŞTIRILMAK ve ORTA ASYA'DA ÇARLIK RUSYASI DÖNEMİ.....	60
2.1. ÇARLIK RUSYASI İŞGALİ ÖNCESİNDE ORTA ASYADAKİ MEVCUT DURUM.....	61
2.2. ORTA ASYA'DA ÇARLIK İDARESİ DÖNEMİ ve KARŞI TEPKİ: CEDİTCİLİK.....	66
2.2.1. USUL-U CEDİT AKIMI VE CEDİTCİLİK.....	66
2.3. CEDİTCİLİK HAREKETİ'NİN NİTELİĞİ	72
2.4. İLK KUŞAK CEDİTCİLER ve ORTA ASYA'DA CEDİTCİLİK.....	78

2.5. CEDİTCİLİĞİN ORTA ASYA'DA YAYILMASININ SİYASİ ve EKONOMİK NEDENLERİ	101
2.6. CEDİTCİLİĞİN DÖNÜŞÜMÜ	109
3. BÖLÜM: SOVYETLEŞMEK ve ÖZBEKLEŞMEK.....	117
3.1. SOVYET DÖNEMİNE DOĞRU.....	120
3.2. MÜSLÜMAN KOMÜNİSTLER ve SOVYET ORTA ASYASI.....	127
3.3. ÖZBEKLEŞMEK ve SOVYETLER BİRLİĞİ.....	146
3.4. ÖZBEKİSTAN'DA YENİ ELİTİN ORTAYA ÇIKIŞI ve SOVYET MİLLİYETLER POLİTİKASI.....	147
3.4.1. SOVYET MİLLİYETLER POLİTİKASI: İDARİ ve COĞRAFİ YAPILANMA.....	151
3.4.2. MİLLİYETLER POLİTİKASI ve ORTA ASYA'YA OLAN ETKİSİ.....	153
3.5. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI DÖNEMİNDE SOVYET MODERNLEŞMESİ ve ORTA ASYA ve KAZAKİSTAN RUHANİ İDARESİ (SADUM).....	159
3.6. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI SONRASI DÖNEM.....	165
3.6.1. ORTA ASYA'NIN YENİ YÖNETİCİ ELİTİ: GÖRÜNÜŞTE SOVYET, ÖZDE KLANCI/KLİKÇİ.....	170
3.6.2. NOMENKLATURA.....	171
3.6.3. OSMAN YUSUPOV DÖNEMİ.....	172
3.6.4. EMİN NİYAZOV DÖNEMİ.....	173
3.6.5. ŞEREF RAŞİDOV DÖNEMİ.....	175
3.7. GORBAÇOV DÖNEMİ.....	180

4. BÖLÜM: ÖZBEKLEŞMEK, İSLAMLAŞMAK ve ÖZBEKİSTAN'DA RADİKAL HAREKETLER	188
4.1. ÖZBEKİSTAN'DA BASKILANAN MUHALEFET ve SİYASİ PARTİLERİN ORTAYA ÇIKMASI.....	192
4.2. MOSKOVA DESTEKLİ DARBE GİRİŞİMİ ve ÖZBEKİSTAN'DA BAŞKANLIK SEÇİMLERİ.....	207
4.3. SİYASİ CEZALANDIRMA SÜRECİ ve OTORİTER İSTİKRAR DÖNEMİ.....	220
4.3.1. OTORİTER LAİKLİK UYGULAMALARI.....	229
4.4. ARTAN RADİKALİZM ve ÖZBEKİSTAN İSLAMİ HAREKETİ (ÖİH)'NİN ORTAYA ÇIKIŞI	231
4.5. ÖİH'NİN FAALİYETLERİ ve BAĞLANTILARI	237
4.5.1. ÖİH SALDIRILARI ve ÖZBEKİSTAN'DA BAŞKANLIK SEÇİMLERİ.....	241
4.5.2. 11 EYLÜL SONRASINDA ÖİH.....	248
4.6. ÖİH'NİN İDEOLOJİSİ ve SÖYLEMİ	253
4.6.1. ÖİH'NİN SÖYLEMİNİN ANALİZİ	256
5. BÖLÜM: SONUÇ	263
KAYNAKÇA	277

KISALTMALAR

İYDP	: İslami Yeniden Doğuş Partisi.
ÖİH	: Özbekistan İslami Hareketi.
Özbekistan SSC	: Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti.
RGASPI	: Russian State Archive for Social and Political History.
TVG	: Türkistan Vilayetinin Gazetesi.
HMC	: Hokand Muhtar Cumhuriyeti.
Türkistan ÖSSC	: Türkistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti.
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği.
RSFSC	: Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti.
SBKP	: Sovyetler Birliği Komünist Partisi.
SADUM	: Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Ruhani İdaresi.
TİYDP	: Tacikistan İslami Yeniden Doğuş Partisi.
HT	: Hizb-ut Tahrir.
MVD	: İçişleri Bakanlığı Askeri Birlikleri.
BTM	: Birleşik Tacik Muhalefeti.

HARİTA, TABLO ve RESİM DİZİNİ

Harita 1	: Özbekistan'daki Klanlar.....	16
Tablo 1	: Chodak'ın Modernleşme Modelleri.....	51
Harita 2	: Hanlıklar Döneminde Orta Asya.....	65
Resim 1	: Türkistan Özerk Sosyalist Cumhuriyeti Bayrağı	134
Harita 3	: Türkistan Özerk Sosyalist Cumhuriyeti	136
Harita 4	: Pakistan'ın Güney Veziristan Bölgesi.....	237

GİRİŞ

Tezin Konusu ve Amacı

Bu çalışmanın konusu genelde Orta Asya, özelde ise Özbekistan'da 19. ve 20. Yüzyılda yaşanan Modernleşme sürecidir. Çalışma kapsamında gözetilen temel amaç ise Orta Asya'nın deneyimlediği Modernleşme sürecinin kendi iç dinamiklerinden mi yoksa dışarıdan gelen ve Modernleştirmeyi dayatan başka bir gücün etkisi ile mi ortaya çıktığını tartışmaktır. Çalışmada Modernleşme sürecinin Orta Asya'da izlediği seyir kronolojik bir bakış açısı ile ele alınmakta, bu süreci etkileyen ve şekillendiren faktörler dönemlere ayrılarak incelenmektedir. Çalışmanın üzerine inşa edildiği temel kabullerden biri de Orta Asya'da da Modernleşme sürecinin farklı dönemlerde elde edilen tecrübelerle olgunlaştığıdır. Modernleşme sürecinin farklı evrelerinde gelişen olaylar, modernleşmecî politikalara etki ettiği görülmektedir. Reformlara karşı ortaya çıkan reaksiyonların ve tüm bunların neticesinde oluşan bilgi birikiminin bir sonraki dönemin seyrini belirleyen düşünsel, sosyal ve kurumsal temelleri sağladığı söylenebilir.

Bu tez çalışması; Sovyet öncesi ve Sovyet dönemi ve sonrasındaki bağımsızlık yılları Orta Asyası ve Özbekistan'da dinamik bir süreç olarak ortaya çıkan Modernleşme süreci ve bu sürecin etkisi ile oluşan yeni siyasi, kültürel, ekonomik ve toplumsal gerçeklikler ile Modernleşme sürecine karşı ortaya çıkan olumlu veya olumsuz refleksleri anlama çabasıdır. Önce Çarlık Rusyası daha sonra ise Sovyetler Birliği rıza ve baskı araçlarını gerek bir arada gerekse de ayrı ayrı kullanarak bölgedeki varlığını kalıcı hale getirmek için çalışmıştır. Bu faaliyetleri sonucunda da ideolojik ve kurumsal olarak gücünü konsolide etmiş, kendi Modernizm yorumunu daha kalıcı hale getirmiştir. Çarlık Rusyası ve kısmen de Sovyet Modernizm anlayışına referansla, onunla bazen karşısında bazen de aynı tarafta olsa da etkileşerek gelişen Ceditçilik ve söylemde hepsine muhalif olan Kadimcilik hareketlerinin tarih içindeki seyri çalışmada açıklanmaya çalışılmıştır. Modernizmin ve onun sonucu olarak ortaya çıkan bu iki hareketin bölgede Sovyet dönemi sonrasındaki Bağımsızlık yıllarında gelişen radikal akımlarla etkisinin olup olmadığı da bu çalışmanın diğer araştırma sorularından biridir.

Çalışmaya başlarken yukarıda kısaca açıklanan kavramsal çerçeveyi oluşturan bir dizi soru ortaya çıkmıştı. Bunlar sırasıyla:

- Modern Orta Asyanın şekillenmeden ve Özbekistan ortaya çıkmadan önce bölgede var olan Çarlık Rusyasının bölgeye yayılma sebepleri nelerdi? Bu ilerleme salt güvenlik kaygısından mı kaynaklanıyordu, yoksa iktisadi-ticari kaygılarda etkili olmuş muydu?
- Çarlık İdaresinin gerçekten Orta Asyayı Modernleştirmek gibi bir kaygısı var mıydı?
- Çarlık Rusyasının bölgeye taşıdığı Modernleşme ile Ceditçilik Hareketi arasında nasıl bir ilişki vardı? Rus Modernleşme yorumu bu harekete ne şekilde etki etmişti?
- Bilindiği üzere Çarlık İdaresinin yerine onu yıkan Sovyet Yönetimi gelmişti. Sovyetler de ardılı olduğu Çarlık Rusyası gibi bölgeye Modernleştirmeyi taşıdılar mı?
- Sovyet Modernleşmesi, Çarlık Rusyası Modernleşmesinin devamı mıdır? Yoksa tamamen farklı bir süreç midir?
- Ceditçilik Hareketinin Sovyet dönemine ve onun Modernleşmesine tepkisi nasıl oldu?
- Sovyetler Birliği 20. Yüzyılın son 10-15 yıllık zaman dilimi içinde dağıldı ve ona bağlı olan devletler bağımsız oldular. Bağımsızlık döneminde Sovyet tecrübesinin izlerini silmeye çalışan yeni devletler ve Özbekistan nasıl bir yol izledi? Modernleşme sürecinden koptular mı? Bölge ile ilgili çalışmalarda yeni bir ulus devlet anlayışı geliştirmek isteyen tüm yeni bağımsız devletler gibi Özbekistan da yeni bir tarih anlatısı geliştirdi. Bu anlatı içinde Ceditçiliğe yer verildi mi? Çünkü 1970 yıllardan sonra daha önce hain ilan edilen Ceditçilere itibarları iade edilmeye başlanmıştı. Bağımsızlık sonrasında radikal grupların da içinde toplanmaya başladığı İslami Yeniden Doğuş Partisi (İYDP) gibi muhalif organizasyonlar muğlak bir şekilde olsa da kendilerinin Ceditçilerin siyasi mirasçıları oldukları yönünde ifadeleri vardı. Bunun doğruluk payı var mıdır?
- Politika yapma tarzını beğenmedikleri için İYDP'nden kopan radikal unsurlar kendi varlıklarının birbakıma eleştirdikleri Çarlık ve Sovyet dönemleri ile Müslüman nüfusun Modernleşme çabası olan Cedit Hareketinin bir sonucu olduklarının farkında mıdır?

- Çarlık, Sovyet İdaresi ve Bağımsızlık döneminde yaşanan Modernleşme süreçleri Modernleşme başlıklı 1. Bölümde değinilecek olan Abel Jeannnre ve Szyman Chodak'ın öne sürdüğü Modernleşme modelleri açıklanabilir mi?

Bu sorulara cevap arayan tez çalışmasında değinilen olaylar tarihi bir süreç içinde verilmeye çalışıldı çünkü burada verilen tarihi arka plan gerek sürece ve gerekse de günümüze etki eden yönleriyle önemli hale geliyordu. Bu durumu Hakan Güneş Post-Sovyet Kazakistan, Kırgızistan veÖzbekistan'da Siyasal Konsolidasyon ve Mobilizasyon Örüntüleri adlı doktora tezinde şu şekilde açıklamaktadır:

“... Tarihsel geri plan günümüz olay ve olgularının kökenlerini anlamak kadar yeni sistemin devrıldığı sosyal ve siyasal mirasın açıklığa kavuşturulması açısından da önemli bir araç oluşturur.”¹

Bu tez çalışması Bağımsızlık sonrası dönem Orta Asya ve Özbekistan'ında dinamik bir süreç olarak var olmaya devam eden Modernleşme sürecini ve onu meydana getiren arka planı anlama ve anlamlandırma girişimidir. Modernleşme süreci ve onun bu bölgenin etrafındaki fizik dünyayı anlamlandırma çabasında tarihi sürece yer verilmiştir çünkü bu dinamik ve diyalektik yapı bölgenin Modernleşmesi ve tamamen yeni ve farklı bir siyasi, sosyal ve kültürel gerçekliğe evrilmesinde oldukça etkili olmuştur. Çarlık Rusyası gücünü konsolide edene kadar kendi gerçekliği içerisinde yaşayan Orta Asya bu tarihten sonra Modernleşme ve onun etkileri ile yüzleşmek zorunda kalmıştır. Yeni yönetim kendi hegemonyasını kurmak ve meşruiyetini sağlamak adına bölge genelinde rıza ve baskı araçlarını birlikte istihdam etme yolunu seçmiştir. Bu noktada Orta Asya'nın yaşadığı tarihi tecrübeler incelendiğinde baskı araçlarının kullanımının daha fazla tercih edildiğini ifade etmek uygun olacaktır. Bu durumu Peter Hopkirk Orta Asya'da 19. Yüzyılda yaşanan Rus-İngiliz rekabetini anlattığı “**The Great Game**” adlı çalışmasında bir Rus Generalinin ağzından şu şekilde ifade etmektedir:

“Asya'da durum biraz farklıdır; onlara ne kadar sert vurursanız o kadar süre sessiz kalırlar.”²

Bu durum önce Orta Asya üzerinden, 1924 yılında yapılan bölünmenin akabinde, Modern dönem Özbekistan'ı ortaya çıktıktan sonra ise Özbekistan üzerinden

¹ Hakan Güneş, “Post-Sovyet Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan'da Siyasal Konsolidasyon ve Mobilizasyon Örüntüleri”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005), s. 10.

² Peter Hopkirk, **The Great Game**, Londra: Oxford University Press, 1992, s. 4

incelenmiştir. Modernleşme ile yaşanan tarihi sürece bakıldığında belli bir seyri takip eden ancak zaman zaman içiçe geçen süreçler de karşımıza çıkar. İşte bu süreçleri tarif edebilmek adına çalışmada kavram çiftleri kullanılması yoluna gidilmiştir. Bu kavram çiftlerini ortaya çıkaran farklı süreçler ise sırasıyla:

- Sovyet Dönemindeki Ulus Devlet inşası,
- Bağımsızlık sonrasındaki dönemde ise yeni ve bağımsız olma iddiası ve endişesini taşıyan bir ulus devletin inşasıdır.

Özbekistan ve Orta Asya'da Çarlık Dönemi Modernleşmesi öncesinde de farklı etnik gruplar mevcuttu. Ancak büyük kısmı aynı kültürel temele dayanan bu grupların Uluslaşması ve Ulus-Devlet haline getirilmesi Sovyetler Birliği döneminde olmuştur. Ancak bu yapının en önemli eksiği Sovyet Sistemi sebebiyle Ulusun ve kurulan Devletlerin egemen olamaması olmuştur. Bağımsızlık sonrasındaki dönemde ise bu durum değişmiştir. Varlığını sürdürmeyi kendilerine öncelik olarak belirlemiş olan yeni bağımsız devletler (ve tabi ki Özbekistan) otoriter uygulamalara başvurarak ulusun ve devletin konsolidasyonuna ağırlık vermiştir. Bu esnada tüm muhalif unsurların baskılanması yoluna gidilmiştir. Kendisine ve modernleşmesine Orta Asya tarihinde kök arayan tüm yeni bağımsız devletler gibi Özbekistan da geçmişe yönelmiştir. Bu kapsamda Sovyet döneminin büyük kısmında bir tabu olan Ceditçilik Hareketi de diğer tarihi öğelerle birlikte önplana çıkarılmıştır. Çünkü Ceditçilik hem yerel hem de Modern olması sebebiyle mevcut yönetime tarihi bir dayanak sağlama fırsatı vermiştir.

Orta Asya, Modernleşme ve Ceditçilik Hareketi konusunda daha önce de çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmayı öncekilerden ayıran nokta ise bölgedeki Modernleşme çabasının karşıt görüşlü muhafazakar grubun iddia ettiği üzere mevcutta var olan ve geleneksel hale gelmiş herşeyi yıkmaktan başka bir düşüncesi olmayan, yozlaştırıcı ve asimilasyona zemin hazırlama amacı güden bir hareket olmadığıdır. Bu noktada okuyucuyu düşünceye sevk etmeyi ve Ortadoğu ve İslam dünyasındaki benzer hareketlerin hemen tamamına muhafazakar kanat tarafından yöneltilen art niyetli olma eleştirisinin en azından okuyucunun zihninde tartışmaya da açılması amaçlanmıştır. Modernleri kendi özüne karşı çıkmakla suçlayıp, düşman kampla işbirliğine gitmekle itham eden muhalif grubun söylemleri incelendiğinde çok önem verdikleri iddiasında oldukları inanç konusunda pek de bilgili olmadıkları, rasyonel bir değerlendirme süreci ve etik sistemi olmaması sebebiyle bu konuyu istedikleri gibi manipüle etmeye çalıştıkları noktasına dikkat çekilmeye çalışılmıştır. Bu durum zaman içinde Orta Asya'da fazla bir

değişikliğe uğramamış, bağımsızlık sonrası dönemde de var olmaya devam etmiştir. Kısaca çalışma ile karşı oldukları kültürel ve siyasi sürecin ve onun sonucunda ortaya çıkan yabancı idarelerin sunduğu maddi imkanları kullanma noktasında tereddüt etmeyen radikal/muhafazakar entelijansiyanın rasyonel düşünce noktasında kendini geliştirememesi sebebiyle fikri bir açmaz ve kısırlık içerisinde olduğu, bu durumun üstesinden gelmek için ise hiçbir girişimde ne geçmişte ne de günümüzde bulunmadığına dikkat çekmek amaçlanmıştır. Bu yönü ile bu çalışma benzer çalışmalardan farklılaşmaya çalışmıştır.

Çalışmanın başlangıç sorunsalı öncelikle Modernizm sürecine ve onu destekleyenlere karşı muhalefet eden geleneksel muhafazakar grubun bağımsızlık sonrası dönemdeki mirasçıları olan radikal unsurlarla Ceditçi gruba bakışları, bu hareketle kendilerini nasıl irtibatlandırırdıkları, bu irtibatlandırmanın gerçek bir zeminin olup olmadığını ortaya çıkarmaktı. Ama bu konuda bilgi ve kaynak bulmak oldukça sıkıntılı idi çünkü Tacikistan İslami Yeniden Doğuş Partisi örneğinde olduğu üzere bu konu ile ilgili ortaya konulanlar birkaç kelime ile sınırlı kalıyor, ondan daha ileri giderek konu üzerinde yoğunlaşma imkanı vermiyordu. Bu konuda kaynak bulmak için radikal grupların web sayfaları incelenmiş ancak onların da belli bir sistematikten yoksun olması ve faaliyetleri sebebiyle arşivlerinin yapılan soruşturma ve tahkikatlar sebebiyle devletlerin güvenlik bürokrasilerinin elinde olmaları erişimi ve kullanımını oldukça kısıtlamıştır. Keza güvenlik bürokrasisi nezdinde yapılan enformel girişimlerde ellerindeki bilgilerin kullanımı için özel izin gerekmesi ve bunların delil kapsamında değerlendirilmesi sebebiyle kullanılamamıştır. Bu yüzden bu sorunsalın Modernleşme kısmına odaklanılmıştır.

Bu kapsamda Orta Asya Modernleşme sürecin önemli ve şekillendirici bileşenlerinden birisi olarak görülen Ceditçilik Hareketi üzerinde durulmuş ve bölgenin tecrübe ettiği Modernleşme süreci Ruslaşma, Sovyetleşme, Özbekleşme (Uluslaşma-Yerlileşme) ve İslamlaşma başlıkları altında incelenmiştir. Ancak bu bölümlendirmeyi yaparken Sovyet döneminin Orta Asya ve Özbekistan'da uluslaşmayı ortaya çıkarması ve hızlandırması sebebiyle "Sovyetleşme-Özbekleşme" ve "Özbekleşme-İslamlaşma" gibi kavram çiftleri kullanılmıştır. Bu ikili süreçler olarak ortaya çıkan kavram çiftleri tarihi seyir içinde aynı anda ve yerde bir arada bulundukları ve birbirlerini etkiledikleri için böyle bir yol izlenmiştir. Tarihi bölümlendirme yapıldıktan sonra Modernleşme çabalarının Çarlık Rusyası, Sovyet ve Sovyet sonrası dönemde izlediği seyir açıklanmış ve

Modernleşme yanlıları ile ona muhalif kanadın nasıl tek bir potada eritilip, birbirine karışmasının sağlanmaya çalışıldığına değinilmiştir. Bunu yaparken daha sonra 1. Bölümde Modernleşme bahsinde değinilecek olan iki ayrı Modernleşme tanımlamasında açıklanan dönemselleştirme ve kategoriler ile ne derece uyumlu oldukları sorusuna cevap aranmıştır.

Orta Asya'nın bağımsızlık sonrası dönemde orta çıkan siyasi hareketleri incelendiğinde bunların önemli bir kısmının olumlu ya da olumsuz bir şekilde Cedit Hareketinin bölgede geçmişte gerçekleştirdiklerine cevap ya da tepki verdiklerini söylemek mümkündür. Bazı yeni gruplar düşman/yozlaşmış ilan ettikleri Modernleşme yanlılarına (Ceditçilere) cevaben kendi kimliklerini ve siyasi pozisyonlarını oluşturdular. Ceditçilerin devamı kabul edilen unsurların bir kısmı ise Sovyet dönemi uygulamalarının tüm bilgi birikimi ve toplumsal hafızayı zaafa uğratması nedeniyle, bir zamanlar rakipleri olan tutucuların pozisyonlarına yaklaşmışlardır. Diğer bir kısmı ise daha da marjinalleşerek Bağımsızlık sonrası dönem Özbekistan ve Orta Asyasındaki radikal gruplar olarak tarih sahnesine çıkmıştır. Bu radikal grupların eleştirdiği Sovyet döneminin bakiyesi olan bugünün yönetici elitini oluşturan grupların da Cedit Hareketinin merkezinde yer alan seküler, pozitivist ve ulusçu bir damara dayandıkları söylenebilir. Bu damar daha sonra sosyalist ideolojiden etkilenmiş ve Sovyetler Birliğinin çökmesi sonrasında seküler ulusçu bir çizgiye oturmuştur. Bu açıdan bakıldığında, hayatı anlamlandırma ve kavrama konusunda, ilk bakışta birbirine taban tabana zıt görünen 19. ve 20. Yüzyılın Ceditçileri ve onlara muhalif grup Kadimciler ile Sovyet dönemi ile Bağımsızlık sonrası yeni düzenin aşırılık yanlıları-radikalleri yaşanan bu ortak Modernleşme sürecin bir sonucudur. Modernleşmeyi reddetseler de cevaplarını onun tanımladığı şekillerde vermektedirler.

Bu noktada araştırma ile amaçlanan ve alana sağlaması beklenen ana katkı kendileri ile diğerleri arasına mesafe koyan radikal unsurların da temelde Modern oldukları, istemeseler veya farkında olmasalar da bu sürecin bir parçası ve sonucu oldukları noktasına vurgu yapmaktır. Bu çalışma ile şu noktaya dikkat çekilmeye çalışılmıştır: Ne radikaller iddia ettikleri kadar radikaldirler ne de karşıt grupta yer alan Modernleşme yanlıları içinde bulundukları topluma ait herşeyi yok etmekten başka misyonu olmayan pragmatistlerdir. Daha önce de ifade edildiği üzere, ortaya konulan argümanlar incelendiğinde, genelde mufazakar grubun savunduğu fikir hakkında bilgili olmadığı ise bir ironi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışma ile dikkat çekilmeye

çalışılan ve benzer çalışmalardan ayrılan noktalardan biri de budur. Bir diğer nokta ise yaşanan Modernleşme sürecinin başarılı olsa da Orta Asyalı Özbek'i tam manasıyla modernleştiremediği, onun geleneksel alışkanlıklarını yeni kurulan sistemde de formel veya enformel yapılar kurarak devam ettirdiğidir. Özbekistan'daki Klan yapılanması bu duruma güzel bir örnek teşkil etmektedir.

Araştırmada Modernleşme ile öne çıkarılan bir diğer konu da Orta Asya'da Sovyet sonrası dönemde kurulan yeni bağımsız devletlerin ve Özbekistan'ın otoriter doğasıdır. Gerek Çarlık gerekse de Sovyet Dönemi uygulamaları ve bu dönemlerin siyasi-kültürel mirası ile bağımsızlık dönemi ulus inşa çabaları, mevcut iktidarın meşruiyetini sağlamak için değişen derecelerde bir otoriterizme başvurusu olgusunu doğurmuştur. Bu yüzden Özbekistan ve Orta Asya'da Modernleşme ile ortaya çıkan siyasi sistemi tanımlamada otoriterlik olgusunun da dikkate alınması gerekmektedir. Burada otoriterizmden kasıt ise Hakan Güneş'in doktora tez çalışmasında ifade ettiği üzere, diktatörlüklerden ve çoğulcu demokrasilerden farklı olarak denetlenmeye açık olmayan sınırlı bir çoğulculuğa dayanan, kendi tarihselliği içerisinde, sosyal ve siyasal hareketler üzerinde baskıcı uygulamaları benimseyen, iktidarı tek adam veya belli bir klikin kullandığı siyasal sistemlerdir.³

Çarlık Rusyası ve Sovyetler Birliği döneminin mirası Orta Asya ve Özbekistan Modernleşmesini anlamak için gerekli midir? Bu sorunun cevabı evettir, bu yüzden çalışmanın 2. ve 3. Bölümlerinde bu konulara değinilmiş, Modernizmin ortaya çıktığı ve geliştiği ortam ve toplumla olan etkileşimi sonucunda olanlar tarihsel bir sıra ile açıklanmaya çalışılmıştır. Bu tarihi arka plan zihnimize konunun belirginleşmesi için gerekli idi.

Orta Asya bölgesine Modernizmi davet eden olay 19. Yüzyılın Orta Asyalı entelijansiyası olan Ulema ve Medrese sisteminin dejenerasyonu ve bilim üretme gücünün yok olmasıdır. Bu durum Orta Asya'nın dünya siyaseti ve ticaretinde görece olarak gerilemesine sebep olmuştur.⁴ Eski dünyanın kara içinden geçen ticaret yollarının

³ Güneş, s. 6.

⁴ İpek yolu Ticareti ve bu ticaretin bozulması hakkında daha fazla bilgi için bkz. Peter Frankopan, **İpek yolu, Alternatif Dünya Tarihi**, Mengü Gülmen (çev.), İstanbul: Pegasus Yayınları: 1826, Ocak 2018.

"15. Yüzyıl sonrasında Çin ve Hindistan ülkeleri İngiltere'nin himayesi altına girmişlerdir. Çin'in sömürgeci kurtuluşu yüzyılına mal olmuştur. Hindistan ise, yoksul ve geri kalmış bir ülke konumundan kurtulamadığı için İngiliz sömürgecisinin altında kalmaktadır. Daha sonraki zamanlarda Hindistan, Akdeniz üzerinden doğu sularına doğru girerek, İpek Yolu'nun merkezi konumundaki şehirleri ele geçirmiştir. Eskiden Doğu'dan Batı'ya doğru yapılan ticaret, Batı emperyalizminden sonraki zamanlarda Batı'dan Doğu'ya doğru olarak yapılmaktaydı. Emperyal dönüşüm sonrası zamanda ise, Doğu ve Orta Doğu pazarlarında gerileme ve

önemini ve dönüştürücü gücü ve potansiyelini gösteren en önemli kanıt; Coğrafi Keşifler ile yeni ticaret yollarının keşfidir. Bu keşfe eşlik eden bir diğer gelişme ise Doğunun siyasi, iktisadi ve kültürel gerilemesi ve Batının güçlenmesi ile dünya siyaset sahnesinde Batı Dünyası lehine başlayan büyük dönüşümdür. Bu dönüşüm ilerleyen zamanlarda Modernizm olarak Doğuya geri dönecektir. 15. Yüzyıla kadar dünyanın en önemli ticaret yollarının Doğunun kontrolünde olması nedeniyle uluslararası ticaret sisteminde aktif bir rol oynayamayan Batı Avrupa, Coğrafi Keşifler sonrası dünya ticari sistemindeki konumunu güçlendirmiş, hatta onu kontrol edecek pozisyona gelmişti. Bu değişim sonucunda takip eden dönemlerde dünya ekonomisi üzerinde hegomonik güç olma fırsatını yakalamıştır. Coğrafi Keşifler Batı Avrupa'nın ekonomik hinterlandını genişlemesini sağlayarak büyük bir ticari ve ekonomik potansiyel yaratmıştı. Ek olarak Feodalizmden Monarşiye giden yolu açmış, Monarşilerin kendi maliyelerini ticaretle finanse etmelerine imkân sağlayarak güçlenmelerine katkıda bulunmuştu. Böylece yeni ticari yolların keşfi sonrasında ticari genişlemenin yanı sıra siyasal sistem, toplumsal yapı da yeni çağın şartlarına uymak adına değişime uğradı. Coğrafi Keşiflerden sonraki tarihsel süreç içinde Doğu'nun sosyoekonomik açıdan gerilemesi ve Batı Avrupa'nın yükselişi ortaya çıkmış, Doğu Dünyası aleyhine olacak bir biçimde ekonomik avantajın Batıya taşınmasına sebep olmuştu. Yeni deniz ticaret yollarının keşfi Batı Medeniyetinin siyasi, iktisadi ve askeri üstünlüğü ele geçirmesine sebep oldu. Aynı şekilde Modernizmin etkisi, Sanayi Devriminin başarısı, özellikle ulaşım alanına makine gücünün adaptasyonu

durgunluk yaşanmaktaydı. Ayrıca Emperyalizmin bölgeye gelmesiyle birlikte Batı'da üretilen ürünler, Doğu'nun pazarlarında yer almaktaydı." Bkz. Abdulkadir Atar, Halil Şahin, Tuğba Çavuşoğlu, "Geçmişten Günümüze İpek Yolu Hakkında Genel Bir Değerlendirme", **Econder Uluslararası Akademik Dergi**, Cilt: 2, Sayı: 2, s. 339-340.

"Bu ticari ve kültürel yol 15. Yüzyılın ortalarından sonra bölgede önemini yitirmeye başlamıştır... 15. Yüzyılın sonları ile 16. Yüzyılda gerçekleşen Coğrafi Keşifler ile birlikte deniz yollarının işlevselliğinin artması dünya ticaretinin yönünü değiştirmiştir. Avrupalılar büyük coğrafya keşifleriyle yeni yollar elde etmeyi başardılar ve bu sonuç yolları karadan daha çok denize çekti. Sonuçta daha kolay ve ucuz olan deniz ticaret yollarının benimsenmesi İpek Yolu'nun yüzyıllardır süren rolünü ve değerini düşürmüştür. İpek Yolu'nun kaybolması Orta Asya'nın dünya tarihi sahnesinden çekilerek, bir arka bölgeye dönüşmesine neden olmuştur. Dolayısıyla denize kapalı Orta Asya... dünyanın en az entegre ve kapalı bölgelerinden birine dönüşmüştür." Hasan Işık, "Tarihi İpek Yolu ve Tarih Bölümü Öğrencilerinin Bu Yol Hakkındaki Bilgi Düzeylerinin Değerlendirilmesi", **Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt: 21, Sayı: 1, 2017, s. 147-148.

Ayrıca bkz. Mehmet Ali Çakmak ve Ercenk Hamarat, "İpek Yolu Tarihinin Öğretiminde ABD Merkezli Bazı Yaklaşımlar: Teknoloji, Proje ve Müze", **Kastamonu Eğitim Dergisi**, Cilt: 24, Sayı: 1, 2016, s. 422, Mustafa Demirler, "Tarihi İpek Yolu'nun Yeniden Canlandırılması ve Türkiye Ekonomisine Etkisi", **(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015)**, s. 7, Güray Kırpık, "Haçlılar ve İpek Yolu", **Bilgi, Ahmet Yesevi Üniversitesi Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 61, 2012, s. 195.

Ahmet Taşağıl, "İpek Yolu'nun Tarihi Temelleri", A. Emel Kefeli, Ahmet Taşağıl, Nesrin Sarahmetoğlu Karagür, Özlem Deniz Yılmaz (haz.), **Dünden Bugüne İpek Yolu: Beklentiler ve Gerçekler** (içinde 171-178), İstanbul: Ötüken Neşriyat, Ötüken Yayınları No: 747, Kültür Serisi: 379, 2008, s. 178.

sayesinde daha da artmıştı.⁵ Bu değişime ek olarak Orta Asya bölgesinde birbirine üstünlük kurmak ve hâkimiyet tesis etmek için sürekli mücadele eden siyasi aktörler (yani Hanlıklar) istikrarın ortadan kalkması ve güvenliğin zafiyete uğramasına sebep olmuştu. Coğrafi Keşifler sonucunda dünya ticaretinin Asya kıtasının içlerinden kıtanın kıyılarına ve açık denizlerle okyanuslara taşınması da Orta Asya'dan geçen eski İpek yolunun ticari cazibenin yok olmasına sebep olmuş ve ticaret gelirlerin azalması ile sonuçlanmıştı. Bunun sonucunda da Orta Asya bölgesi iktisadi olarak da gerilemeye başlamıştı.

Orta Asya bölgesinin yaşadığı sıkıntılı iktisadi ve siyasi süreç Batılı tarzda Modernleşmenin Rus Çarlığı ve onun askeri, idari varlığı adı altında bölgeye ulaşması ile yakın tehdit halini alınca bu duruma bölge genelinde çözüm arayışına giren entelijansiya İsmail Gaspıralı'nın 'düşmanı kendi silahı ile vurma iddiasında olan' Modern eğitim metoduna yöneldi.⁶ Çözüm arayışına giren ve Modernizmin ilerleyişine dur demenin yolunun onun imkânlarını ona karşı kullanmaktan geçtiğini savunan bu gruba literatürde verilen isim "Ceditçiler"di.⁷ Bu gruba muhalefet eden ve eski müesses nizamın gerekliliğini savunanlar ise "Kadimciler" olarak adlandırılmıştı. Bu iki grup o dönemde birbirlerine karşı kıran kırana bir rekabete girişmişlerdi. Kazananın tam olarak belli olmadığı bu mücadele Orta Asya bölgesinin önce Rus Çarlığı daha sonra da onun takipçisi Sovyet İdaresi altına girmesi ile kesintiye uğramıştı. Ancak Sovyet İdaresi, selefi olan Çarlık Rusyası gibi, pragmatik ve konjonktüre göre değişen tutumu sebebiyle her iki grubun da mevcut sistem içinde ve bir arada var olmasına bir dereceye kadar müsamaha göstermiştir.⁸ Bunun sonucunda ise bu muhalif düşünceler birbirini etkilemeye devam etmiştir. İşte bu etkileşimin sonucunda bağımsızlık sonrasında mevcut siyasi ve dini yapıları rehabilite etme, değiştirme iddiasında olan ama devlet aygıtının sert ve uzlaşmaz

⁵ Enver Günay, Sibel Çetiner, Sebile Sevinç ve Esra Kütükcü, "Tarihi İpek Yolundan Modern İpek Yolu Projesine: Türkiye-Çin Ekonomik İşbirliği Çerçevesinde Orta Koridor ile Kuşak ve Yol Girişimi", **Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt: 9, Sayı: 2, 2019, s. 158-159.

⁶ "İsmail Gaspıralı'nın fikirlerini 3 ana başlık altında toplamak mümkündür. Bunlar sırasıyla:

1. Batının yeni ve faydalı fikirlerini öğrenip Müslüman Dünyasında yaymak,
2. Eğitim ve öğretimi yeni usule göre ıslah etmek,
3. Osmanlı Türkçesini, bütün Türk Dünyasının anlayabileceği ortak bir edebiyat dili haline getirmek."

Mehmet Arslan, "Gaspıralı İsmail Bey'in Eğitim Reformu ve Usul-i Cedid, Gaspıralı İsmail Bey'in Yaşam Öyküsü ve Türk Fikir Hayatına Etkileri", **Girne Amerikan Üniversitesi Journal of Social and Applied Sciences**, Cilt: 8, Sayı: 1, s. 10.

⁷ Terim, konu ile ilgili yapılan çalışmalarda "Cedidcilik" veya "Ceditcilik" olarak kullanılmaktadır. Ancak konunun uzmanlarının çalışmalarında "Ceditcilik" olarak kullanıldığından terim bu çalışmada da Ceditcilik olarak kullanılmıştır. (M.E.K.)

⁸ "Rus imperyal ideolojisinin en büyük sorunu İslamla idi ama Rusların İslamla olan geleneksel etkileşimleri pragmatik temelli idi. Bu politika İslamın her zaman topyekün reddini içermiyordu." Bkz. Madina Tlastanova, "Life in Samarkand, Caucasus and Central Asia vis-a-vis Russia, The West and Islam", **Human Architecture: The Journal of the Sociology of Self-Knowledge**, Cilt: 1, İlkbahar 2006, s. 110.

tutumu sebebiyle radikalleşen gruplar temelde bu sistem ve sürecin bir bileşeni ve sonucu olarak ortaya çıkmışlardır. Bu durumu bir örnekle açıklamak gerekirse: Bağımsızlık sonrası dönemin ilk yıllarında Özbekistan İslami Hareketi (ÖİH)'nin kurucu kadrosunun da içerisinde yer aldığı İslami Yeniden Doğu Partisi (İYDP) Tacik kolunun tanınmış isimlerinden birisi olan Abdullah Nuri kendilerinin Cedit Hareketinin devamı ve mirasçısı olduğunu iddia etmişti.⁹ Bu da önemli ve irdelenmesi gereken bir nokta olarak öne çıkmaktadır. Bu yaklaşım sadece Tacik İslami Muhalefeti ile sınırlı değildir. Sovyetler Birliğinin dağılması sonrasında yeni bağımsız olan Orta Asya Cumhuriyetleri genellikle Modernleşme ve Uluslaşma süreçlerinin başlangıç noktası olarak Ceditçilik Hareketini referans göstermekte¹⁰, tarihi ve kültürel temel oluşturma kapsamında bu döneme atıfta bulunma yoluna gitmektedir.

Özelde Orta Asya'da genelde ise İslam Dünyasında Batı ve onun bilimsel ve teknolojik üstünlüğüne özde bir tepki olarak ortaya çıkan radikal hareketlerin fikri temellerinin atılması süreci İslam Dünyasında Batı'ya karşı üstünlüğün kaydedilmeye başladığı 17-18. Yüzyıllara kadar götürebilir. Rekabet eden taraflar arasındaki güç dengesinin yer değiştirmesi 17-18. Yüzyıllar arasındaki dönemde olsa da asıl önemli ve

⁹ Bu konuya ilerleyen bölümlerde değinilecektir. Bkz. S. 244, dipnot. 872.

¹⁰ "Örneğin, Ceditçiliğin Kırgızistan'daki faaliyetlerini araştıran Sovyet dönemi araştırmacılarından birisi olan Çukubayev tüm Türkistan'da olduğu gibi Kırgızistan'daki Cedit okullarının da milliyetçi ideolojilerin kaynağı olduğunu iddia eder." Bkz. Mederbek Kadyrov, "Kırgızistan'da Ceditçilerin Eğitim Alanındaki Faaliyetleri", **Dini Araştırmalar**, Cilt: 17, Sayı: 45, Temmuz-Aralık 2014, s. 160. Ayrıca bkz. A. Çukubayev, **Klassovaya borba i obşestvennaya mısıl v Kırgızii (1900- 1917)**, Frunze: Kırgızistan Basımevi, 1967.

"İsmail Gaspıralı'nın, Türk boylarını 'Dilde, fikirde ve işte birlik' olarak bütünleştirmeyi amaçlayan çalışmaları beraberinde Türk milliyetçiliğinin gelişmesi ve halkların hak sahibi olma mücadelesini getirmiştir. Bu uğurda da Kazak aydınları, özellikle Ahmet Baytursınoğlu çok emek harcamıştır. Kendi deyişiyle geleceğe nasıl bakmamız ve nasıl yürümemiz gerektiğini beynimize işlemiştir. Kazak Türkleri için Baytursınoğlu nasıl bir başöğretmen ise Gaspıralı da Baytursınoğlu için 'başöğretmen, üstat' idi. Günümüzde de Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan A. Nazarbayev bağımsızlığı ebediyete taşımak için 'Türk birliği' ideolojisini temel almaktadır. Bu da Gaspıralı ve Baytursınoğlu ideolojisinin 21. Yüzyıldaki devamlılığını göstermektedir." Gülnar Bozımbaykızı Saigy, "Ahmet Baytursınoğlu ve Kazak Ceditçiliği", **Teke Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi**, Sayı: 4/1, 2015, s. 193.

"Sovyetler Birliği'nin yıkılması ve Özbekistan'ın bağımsızlığını kazanmasıyla beraber, Ceditçilerin hayatları ve eserleri hakkında konuşmak tekrar mümkün oldu... Kendi kendini tanımlamak için bir millet, ortak kültürel mirası işlemeli ve halkın ideallerine örnek teşkil eden kahramanlarını tanımalıdır. Çağdaş ulusal benliklerini arayan Özbekler tarafından da Ceditler kahraman olarak gösterilmektedir." Ken Peterson, "Yeniden Yapılanma Sürecinde Tarih: Sovyet Sonrası Özbekistan'da Ceditçilik", **Bilig, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 2, Yaz 1996, s. 11-12.

"Bu durum Rusya Federasyonunun Müslüman nüfusa sahip bölgelerinde de görülmektedir; etnik gruplar ve azınlıklara mensup entelijansiya Rusya'da İslam'ın rolü ve yeri hakkında kendi teorilerini geliştirmişlerdir. Örneğin Tataristan'da eski Devletbaşkanı Mintimer Şamiyev'in siyasi danışmanı ve şu anda Tataristan Bilimler Akademisinin Başkan Yardımcısı olan Rafael Hakimov 'Euro-İslam' adını verdiği bir yaklaşım geliştirmiştir. Euro-İslam: Avrupa'nın evrensel değerleri, demokrasi ve iktisadi liberalizmle beraber bulunan ve uyumlu olan Modern bir İslam anlayışıdır. Euro-İslam bu noktada kendisini Neo-Ceditçiliğin bir türü olarak tarif etmektedir." Bkz. Marlene Laruelle, "How Islam will Change Russia", The Jamestown Foundation, Russia in Decline, 13 Eylül 2016, <https://jamestown.org/program/marlene-laruelle-how-islam-will-change-russia/> (01 Mart 2020) Ayrıca bkz. Marlene Laruelle, "The Struggle for the Soul of Tatar Islam", Current Trends in Islamist Ideology, Cilt: 5, 2007, s. 26-39.

belirleyici olan Batı'nın düşünsel değişimi St. Thomas, Baathlı Abelard vb. gibi isimlerle başlatılabilir. 12 ve 13. Yüzyıllar arasına denk gelen bu dönemde İslam Dininden Hristiyanlığa, onun felsefesi ve teolojisine yönelen varoluşsal tehdide karşılık verebilmek için Kilise ve Batı, Antik Yunan ve Roma düşüncesini yeniden keşfetmek ve yorumlanmak için bu kadim kaynaklara geri dönmek zorunda kalmıştı.¹¹ Batı Dünyası Rönesans ve Reformasyonla bu kaynaklara erişimi sonucunda elde ettiği bilgiyi yorumlamış ve dönüştürmüş daha sonraki dönemlerde kendisine teknolojik ve kültürel üstünlüğü sağlayacak düşünsel altyapının temellerini atmıştı. Bu girişimler daha sonra Modernizmin gelişmesi için gereken temeli sağlamış, Batı Dünyasında gelişen bu tutum daha sonra dünyanın geri kalan kısmını da etkilemeye ve şekillendirmeye başlamıştır.

Batı Dünyasında yaşanan bu önemli değişim sürecinin ıskalanması İslam Dünyasını 200 yıldan fazla bir süredir meşgul eden "Modernleşme, Batılılaşma, Batının üstünlüğü, geri kalma ve sebepleri" gibi tanımlarla ifade edilen bitip tükenmek bilmeyen bir tartışmanın içine çekmiştir. İslam Dünyasında vuku bulan bu tartışmaların ilk ortaya çıktığı yerlerden biri de bu medeniyet tasavvurunun o dönemdeki en önemli ve bilinen temsilcisi olan Osmanlı Devleti olmuştur. Güçlü olduğu dönemde Osmanlı Devleti Avrupa'daki gelişmeleri yakından izlemiş ve kısa bir süre içinde bu gelişmeleri kendi sistemine uygulamıştı. Bu yüzden teknolojik ve teknik alanlardaki gelişmelerin yanı sıra Osmanlı Devletinin oluşturduğu siyasi ve askeri güç, rakiplerinkinden daha üstündü. Hatta Osmanlı Devletinin uyguladığı askeri rejim, bazı ülkelerin siyasi ve askeri örgütlenmelerine model bile olmuştu. Örneğin Moskova Knezliğinin Pomotse ve Streltsy örgütleri Osmanlı Tımar ve Yeniçeri sistemi örnek alınarak geliştirilmişti.¹² Ancak bu ivme zamanla kaybedilmiş ve uluslararası sistemdeki güç dengesi yeniden şekillenmeye başlamıştı.

Osmanlı Devleti ve İslam Dünyasını etkisi altına alan kaybedilen üstünlüğü geri alma çabasının ister istemez İslam Dünyasının geri kalan kısımlarında da etkileri ve yansımaları olmuş, çalışmanın konusunu oluşturan Orta Asya'da bu durumdan etkilenmiş ve bu duruma tepki olarak bir hassasiyet geliştirmiştir. Bu hassasiyet çalışmada değinilen Modernleşme çabası olan Ceditçiliğe giden yolu da açmıştır.

¹¹ Bu konuda ayrıca bkz. Philip T. Hoffman, **Avrupa Neden Dünyayı Fethetti?** Mihriban Doğan (çev.), İstanbul: Say Yayınları, 2018.

¹² Bkz. Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004, s. 74.

Çarlık Rusyası tarafından ilhak edilen topraklardaki Müslüman toplumun din, dil ve kültür açısından asimile edilmesini önlemek için bir şeyler yapmak gerektiğini düşünen İsmail Gaspıralı Çarlık Rusya'sının gücünü babasının kariyeri ve eğitim hayatı sebebiyle ilk elden tecrübe ettiğinden bu devletin ele geçirdiği yerlerin kendisinden kopmasına izin vermeyeceğinin de bilincinde idi. Bu yüzden de Çarlık İdaresinin zaafa uğrayacağı zamana kadar beklemenin uygun olacağını ancak bu ana kadar da kültürel, dini ve milli hassasiyetlerin mutlaka muhafaza edilmesi gerektiğini fark etmiş, bunun da Çarlık idari yapısı içerisinde en az dikkat çekmesini umduğu eğitim ve öğretim yoluyla olacağını öngörmüştü.¹³ Bu kapsamda Gaspıralı gerek sistemini tanıtmak, gerekse de durumu yerinde tetkik etmek adına Çarlık Rusyasında Müslüman nüfusun bulunduğu yerleri dolaşmış, bu kapsamda Orta Asya'ya da ziyaretlerde bulunmuştu. Bu düşünce ile başlattığı eğitim merkezli Modernleşme hamlesi hem Çarlık Rusya'sı hem de Orta Asya'da Modernizm girişimleri ve tartışmalarını başlatmıştır. Bu duruma karşı tepki ve muhalefetin de ortaya çıkması gecikmemiş, kendi varlık ve egemenliklerini açıkça tehdit eder hale gelen Çarlık Rusyasına karşı birleşmek yerine,¹⁴ artık işlemediği aşikâr olan eski sistemi savunan ve bunu da inançlarının bir gereği olarak sunan "Kadimciler" adlı grup bu girişimin sekteye uğraması için çalışmıştı.¹⁵ Çünkü Orta Asya'daki Rus işgali idaredeki grup ve muhafazakâr Ulema¹⁶ için büyük bir fırsat olmuş, bu sayede güçlerini

¹³ Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Edward J. Lazzerini, "İsmail Bey Gasprinskii and Muslim Modernism in Russia, 1879-1914," (**Yayınlanmamış Doktora Tezi**, University of Washington, 1973). Ayrıca bkz. Adeeb Khalid, **The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia**, Berkeley: University of California Press, 1998.

¹⁴ "... Rus ordularının yaklaşmasına rağmen Buhara Emiri Muzaffer onlara karşı tedbir almak yerine Kokand'a yönelik seferine devam etmeyi tercih etti." Bkz. Adeeb Khalid, "Society and Politics in Bukhara, 1868-1920", **Central Asian Survey**, Cilt: 19, Sayı:3-4, 2000, s. 369.

¹⁵ Modernleşme konusunda benzer görüş ayrılıkları Osmanlı Devletinde de ortaya çıkmış, yaşanan tartışmalar 3 grup etrafında yoğunlaşmıştır. Bunlar sırasıyla:

- a. Muhafazakârlar veya Gelenekçiler,
- b. Uzlaştırmacılar,
- c. Ve Devrimcilerdi.

Bkz. Yaşar Yücel ve Ali Sevim, **Türkiye Tarihi (1-2-3-4)**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995, s. 162; Sipahi Çataltepe, "19. Yüzyıl Başlarında Avrupa Dengesi ve Nizam-ı Cedit Ordusu", (**Yayınlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1989), s. 64-65.

Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Enver Ziya Karal, **III. Selim Hattı Hümayunları**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1946.

Mithat Sertoğlu ise bu ayrımı 2 gruba indirerek yapar. Daha fazla bilgi için bkz. Mithat Sertoğlu, **Mufasssal Osmanlı Tarihi**, İstanbul: İnkılap Kitapevi, 1958.

¹⁶ "Ulemanın gücü özel ve kutsallık atfedilen dini bilgileri edinmiş olmaları sonucu elde ettikleri kültürel sermayeden kaynaklanıyordu. Bu kültürel sermaye Medreselerde üretilen ve tekrar üretilen bilgi sayesinde aktarılıyordu... Ulema ayrıca önemli miktarda vakıf mülklerini de yönetiyordu. Buna ek olarak Emirlerin sağladığı vergi muafiyetleri de vardı. Medreselerinden vakıf gelirlerinden pay alıyor, vergiden muaf oluyorlardı ve saygı görüyorlardı. Öyle ki bu saygıyı sağlama adian fiziki güç kullanma hakları dahi vardı. Örneğin; 1890 yılında bir grup Medrese öğrencisi kendilerine gereken saygıyı göstermediği iddiasıyla bir at arabası sürücüsünü taşıyarak öldürmüşlerdi." Bkz. Khalid, "Society and Politics in Bukhara...", s. 369. Sadreddin Ayni hatıralarında bu olayı detaylı olarak anlatır. Bkz. Sadreddin Ayni, "Yâddâsthâ", Sa'îdî Sirjânî (Ed.), Tahran: 1984, s. 601-605.

kendilerinden öncekilerin hayal bile edemeyeceği derecede arttırmışlardı.¹⁷ Elde ettikleri bu avantajı kaybetmemek adına Ruslarla olan ilişkilerini sürdürmede şahsi servetlerini sıklıkla kullanma yoluna gitmişlerdi. Öyle ki, Buhara Emiri Muzaffer ve onun varisleri 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşında yaralanan Rus askerlerinin tedavileri ve diğer masraflarının karşılanması için 6.000 Ruble yardımda bulunmuştu. Bu uygulama daha sonra bir gelenek haline getirildi.¹⁸

Kadimcileri Ceditçilere yönelttikleri eleştirilerinde haklı çıkaran şey ise Ceditçi aydın içerisindeki bir kesimin Batı Medeniyeti'nin ve Modernizminin (burada Rusya) cazibesine kendilerini kaptırarak asıl amaçtan uzaklaşması idi. Takip eden dönemlerde ise felsefe, ideoloji ve amaç açısından büyük oranda asimile olarak kayıtsız-şartsız bir şekilde Batı-Rus Medeniyetine ve Modernizm projelerine tam anlamıyla katılmışlardı. Bu grup özellikle Bolşevik Devrimi sonrasında yeni kurulan Sovyet Sistemi içerisinde yer almak için ayrı ve bağımsız bir şekilde var olma düşüncesini terk etmişlerdi. Sovyet Sistemine tam ve kesin bir destek vermeleri Ceditçilerin bu klişinin Sovyet İdari Sistemi içindeki varlığını ve konumunu korumasına yardımcı olmamıştır. Özerklik talepleri (Tırar Riskul ve Mir Said Sultangeliyev'in ki gibi) tasfiye edilmelerine yol açmıştı. Böylece Ceditçi grup içinde kendi eğitim sistemleri ve okullarından yetişerek gelen veya bu kurumlarda görev almış olan kuşak tasfiye edilmişti. Daha sonra onları ikame eden grup ise tamamıyla Rus yerli okullarında eğitim görmüştü. Bu özelliklerinden dolayı Sovyet sistemi onların nispeten daha güvenilir olduklarını düşünmüş olabilir. Ancak bu kuşağın bir kısmı da II. Dünya Savaşının en zor günlerinde Alman ilerleyişini durdurmak için Sovyetler Birliği tarafından savaş meydanında kullanıldı. Savaş sırasında oluşan kayıpların sonucu olarak Rus eğitilmiş kuşak ve onların devlet bürokrasisinde işgal ettiği kadrolarda boşluklar meydana gelmişti. Bu boşluk partinin kırsal alandaki kademelerinden gelen kadrolar tarafından doldurulmuştur. Bu gelişme sonucunda çoğunlukla kırsal kesime çekilen, büyük kısmı Kadimcilere yakın, daha az oranda da Ceditçi olan yeni kadrolar yeniden Sovyet Sistemi Sovyet Sistemi içerisine girme imkânı bulmuştur. Bu karar Sovyet Modernleşmesini sekteye uğratan ve Birliğin 90'lı yıllarda dağılmasından sonra ortaya çıkan Post Modern radikallerin fikren gelişmesi için gereken düşünsel zemini hazırlamıştı. Yine bu gelişme sonucunda kültürel ve dini pratikler,

¹⁷ Khalid, "Society and Politics in Bukhara...", s. 368.

¹⁸ "Rus yetkililer 1894 yılında Buhara'nın eski şehir bölgesinde geleneksel derslerin yanında Rusça ve Matematik derslerinin de verildiği bir Rus-Yerli okulu açtılar. Okul binasını bizzat Buhara Emiri sağladı." Khalid, "Society and Politics in Bukhara...", s. 368 ve 371. Ayrıca bkz. **Türkistân Vilâyatining Gazeti**, 21 Temmuz 1878 ve 2 Mart 1879.

Sovyet Sisteminin tüm karşıtlığına rağmen, ortaya çıkan paralel-gölge toplumsal yapıda mevcudiyetini sürdürebilmiştir. Ancak bu bekanın bir bedeli olmuş, özellikle dini inançla ilgili bilgilerin bulunduğu yazılı kaynakların neredeyse tamamının yok olması sebebiyle dini miras ve pratikler ciddi derecede zarar görmüştü. Dini-kültürel hafızanın büyük oranda tahrip olması Orta Asya-Özbekistan'ı bir tür *Tabula Rasa* haline getirmiştir. Bu da bölgenin özellikle dışarıdan gelecek ve bölgede bilinmeyen dini inanca dair yeni fikirlere ve yorumlara karşı açık ve savunmasız bir hale getirmiştir. Temelleri 1970'li yıllarda Sovyetler Birliği'nin özellikle Arap Ortadoğusunda kendi etki alanının inşa etme girişimleri¹⁹ sırasında atılan radikal düşünceler kurulan ilişkiler sayesinde Orta Asya'ya taşınmıştır.²⁰ Orta Asya'ya taşınan bu radikal düşünceler özellikle Sovyetler Birliği'nin dağılması ve Bağımsızlığın ilk yıllarındaki kargaşa ortamında ortaya çıkan güç ve otorite boşluğunda hızla yayılma fırsatı bulacaktır. Bölge genelinde istikrarsızlığa yol açan bu durum yönetim uygulaması olarak sadece otoriterliği tecrübe etmiş olan Orta Asya-Özbekistan toplumu ve bürokrasisinde olumsuz bir algıya yol açmış, bu da sonuç olarak idarenin muhalefeti baskılaması ve sindirmesi için gereken fırsatı sağlamıştır. Tüm bu konulara çalışmanın ilerleyen kısımlarında detaylı olarak değinilecektir.

Bilindiği üzere, Sovyetler Birliği sınıfsız toplum ideali üzerine inşa edilmişti. Bu ideal sınıflı toplum özelliğine nispeten daha fazla sahip ve yakın olan Sovyetler Birliğinde hükümetinin toplum üzerinde kontrol tesis edebilmesi için etkili bir ideolojik aygıt olarak kullanılmıştır. Buna mukabil endüstri öncesi toplum özellikleri gösteren Özbekistan'da bu ideolojik aygıt önemli ölçüde kullanılmış olsa da pratikte Sovyet yönetiminin bölgedeki tarihten gelen ayrışma/farklılaşma eksenleri olan Hemşericilik-Bölgecilik-Aşiret-Kan bağı sistemlerini kullanarak kontrol tesis edebilmiştir. Bu sayılan enformel ilişkilerin Sovyet sistemi içinde var olmaya devam etmesi de Modernizm sürecinde ortaya çıkan ve onun tam anlamıyla Özbekistan'da kurumsallaşmasına engel olan istenmeyen yan etkilerden biridir. Bölgenin etnik, kültürel ve dini mirası olan bu sosyal yapılanmalar yaşanan değişimlere rağmen Sovyet döneminde de devam etmiş, adam kayırma ve hemşehricilik devlet ve parti yapılanması içinde varlığını sürdürmüştür. Bu yapılanma Sovyet

¹⁹ "Sovyetler Birliği'nin etkisini Arap ve İslam Dünyasına yayma düşüncesi ve isteği İslam'a karşı daha ılımlı yaklaşılması mecburiyetini beraberinde getiriyordu." Bkz. Anita Sengupta, **The Formation of the Uzbek Nation-State: A Study in Transition**, Lanham: Lexington Books, 2003, s.194.

²⁰ "... 1970'li yıllardan beri... Orta Asya'dan gençler İslam ülkelerinde eğitim alabilmek için illegal yollardan SSCB'nden ayrılmış, geri döndüklerinde ise dinin radikalleşmiş ve politize olmuş yorumlarını da beraberinde getirmişlerdi." Bkz. Svante E. Cornell, "Narcotics, Radicalism, and Armed Conflict in Central Asia: The Islamic Movement of Uzbekistan", **Terrorism and Political Violence**, Cilt: 17, Sayı: 4 Kasım 2005, s. 626.

İdaresinin dağılmasından sonra ortaya çıkan Bağımsızlık döneminde geniş çaplı olmasa da, bölgede geçici istikrasızlığa sebep olmuştur.²¹

Cemaatler-Dayanışma ağları olarak²² da anılan bu belirgin sosyal yapılanmalar Türkiye'deki Hemşehricilik-Bölgecilik uygulaması ile de benzerlikler göstermektedir. Yani bir göreve seçilmede ve yükselmede ülkedeki ve bulunan bölge veya şehirde etkin olan grubun üyesi olmak önemli bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır.²³ Moskova, Soğuk Savaş döneminde bu grupları dengelemek ve birinin diğerine baskın çıkıp tüm bürokratik ve idari pozisyonları ele geçirmesini önlemek adına zaman zaman müdahil olmak zorunda kalmıştır.²⁴ Bu yüzden özellikle Özbekistan'da, genel olarak da Orta Asya'daki siyaset yapım süreci Sovyetler Birliği'nin geri kalan kısmından çok farklı bir rota izlemiş ve gelişimi daha farklı olmuştur.

Bölgecilik-Aşiret/Klan bağlarının Özbekistan'da bağımsızlık sonrası dönemde yaşanan etnik ve dini temelli muhalefet gruplarının ortaya çıkışında etkili ve belirleyici olduğu hipotezini destekleyen temel verilerden biri de sosyal yapıda etkin olan büyük aileler ve ailelerdeki güçlü akrabalık bağlarıdır. Modernleşme süreci bu sistemi ortadan kaldıramamıştır. Geleneksel olarak Özbekler arasındaki aile bağları ve dayanışması kuvvetlidir. Bu güçlü aşiret-aile bağları bazı Orta Asyalı uzmanlara göre ülkenin mevcutta ve gelecekte siyasi, toplumsal sistemini ve ulus devleti tehdit etme potansiyeli olan en önemli istikrasızlık kaynaklarından biridir.²⁵ 1924 yılında Türkistan Özerk Yönetiminin lağv edilmesi sonrasında kurulan devletler ve oluşturulan milli kimlikler Modern zaman Orta Asya'sında zamanla kabul görüp, etnik kimlik olarak benimsense de, Orta Asya'nın

²¹ John B. Willerton, **Patronage and Politics in the USSR**, Cambridge: Cambridge University Press, 1992. ; Geoffrey Hosking, "Patronage and the Russian State", **The Slavonic and East European Review**, Cilt: 78, No: 2, Nisan 2000, s. 314-315.

Benzer iddialar Sovyet Dönemi Özbekistan'ı için de öne sürülmüşse de aksini iddia edenler de elbette ki bulunmaktadır. Özbekistan'da daha çok kan-aşiret bağına dayanan hısımlık ilişkisinin etkili olduğu iddiası ağır basmaktadır, aynen Arap Dünyasında ve Ortadoğu'nun genelinde olduğu gibi. Daha fazla bilgi için bkz. Kathleen Collins, "Clans, Pacts, and Politics: Understanding Regime Transition in Central Asia", (**Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Stanford University, 1999), s. 105.

²² Daha fazla bilgi için bkz. Kathleen Collins, **Clan Politics and Regime Transition in Central Asia**, New York: Cambridge University Press, 2006; Pauline Jones Luong, **Institutional Change and Political Continuity in Post-Soviet Central Asia: Power, Perceptions, and Pacts**, New York: Cambridge University Press, 2002; Kathleen Bailey Carlisle, "Clan and Politics in Uzbekistan", (**Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Boston College, 2000); Olivier Roy, **Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi**, Mehmet Morali (çev.), İstanbul: Metis Yayınları, 2000.

²³ Rusçada bu durumla ilgili olarak "Rodstvenniki" tabiri kullanılmaktadır. Bkz. Collins, "Clans, Pacts, and Politics...", s. 132.

²⁴ Collins, "Clans, Pacts, and Politics...", s. 168; Ahmed Rashid, **Jihad: The Rise of Militant Islam in Central Asia**, New York: Penguin Books, 2003, s. 42.

²⁵ Baktybek Beshimov, Pulat Shozimov ve Murat Bakhadyrov, "A New Phase in the History of the Ferghana Valley, 1992-2008", S. Frederick Starr Vd. (Ed.), **Ferghana Valley: The Heart of Central Asia** içinde (205-231) New York: M. E. Sharpe, 2011, s. 220.

şehirli ve kültürel olarak da en gelişmiş gruplarından birisi olan Özbekler açısından Özbeklik duygusu ve aidiyeti, Semerkantlı, Buharalı, Taşkentli veya Ferganalı kimliklerinin varlığını hissettirmesi halinde zafiyete uğrayabilmektedir.²⁶

Harita 1. Özbekistan'daki Klanlar. **Kaynak:** Brian Kalman, "Afghanistan 2.0 Will Uzbekistan Survive the Death of President Islam Karimov?", 20 Eylül 2016, *Global Research*, <https://www.globalresearch.ca/afghanistan-2-0-will-uzbekistan-survive-the-death-of-president-islam-karimov/5546576>, (20 Ocak 2020).

1924 yılında Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (SSC) olarak kurulan ve Orta Asya'nın 20. Yüzyıldaki siyaset sahnesine çıkan Özbekistan Cumhuriyeti, daha önce bölgede idari, siyasi varlık olarak hüküm süren Buhara, Hive ve Hokand Hanlıklarının tabiiyeti altında yaşayan Özbek, Tacik, Karakalpak ve diğer etnik

²⁶ Diora Ziyaeva, "Changing Identities Among Uzbek Youth: Transition From Regional to Socio-Economic Identities", *Generational Change and Leadership Succession in Uzbekistan*, The National Bureau of Asian Research (NBR) Conference, Seattle: 2006, http://www.nbr.org/Downloads/pdfs/PSA/Uzk_Conf06_Ziyaeva.pdf, (13 Nisan 2018). Alisher Ilkhamov, "The Limits of Centralization: Regional Challenges in Uzbekistan," Pauline Jones Luong (Ed.), *The Transformation of Central Asia: States and Societies from Soviet Rule to Independence* içinde (159-181), Londra: Cornell University Press, 2004.

gruplardan oluşturulmuştu. Mevcut siyasi yapı gibi, çağdaş Özbek dili de Sovyet dönemi Modernleşme politikalarının bir ürünüdür. Orta Asya'da milli sınırların belirlenmesi esnasında Özbekistan sınırları içerisinde kalan alanda yaşayan göçebe ve yerleşik gruplar birbirinden farklı ağızlar kullanıyordu.²⁷ Sovyet Uluslaşma ve Modernleşme Projesini desteklemek için 1923 yılından önce Orta Asya bölgesi için uyarlanmış bir Arap Alfabeti kabul edildi. 1929-1930 yılları arasındaki dönemde bu alfabenin yerini Latin Alfabeti aldı. 1940-1941 yılları arasında, II. Dünya Savaşı sırasında Latin Alfabeti Kiril Alfabeti ile değiştirildi.²⁸ Bu sayede bölgenin dünyanın geri kalan kısmından kültürel izolasyonu kuvvetlendi. Modernleşme projesinin kültürel ayağını desteklemek için siyasi ve idari olarak da girişimlerde bulunuldu. Orta Asya'nın 5 ayrı Cumhuriyete bölünmesi planı bu kapsamda uygulamaya konuldu. Kurulan her yeni siyasi/idari birim için farklı bir milli tarih de üretildi. Özbekistan'da toplum, tarihi kişilikler ve hanedanlara etnik Özbek kimliği atfedildi. Eski Çağlara dayanan tarih anlatıları icat edildi. Sovyet rejimi yerel dilleri, yerel/bölgesel kültürleri, tarih anlatılarını ve bu dillerde eğitimi (belli bir eğitim düzeyine kadar) teşvik etti.²⁹ Ancak bu uygulama Özbekistan'ı oluşturan farklı grupların her birinin ayrı bir ırk, millet olduğu temasını destekledi ve Özbek adı altında birleşmelerine-asimilasyona engel oldu.³⁰ Ek olarak klasik 'Böl ve Yönet Politikası'³¹ gereği bir yandan birleştirilirken diğer taraftan ayrıştırılan bu yapı içindeki gruplar arasındaki etnik rekabet sürekli olarak teşvik edildi, hatta kışkırtıldı.³² Sovyet Yönetimi tarafından dengede tutulan

²⁷ "Edebiyat dili olarak ise genellikle Çağatay Lehçesi kullanılıyordu." İdil Tunçer Kılavuz, "Understanding the Violent Conflict: A Comparative Study of Tajikistan and Uzbekistan", (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Indiana University, 2007), s. 40.

²⁸ Kılavuz, "Understanding the Violent Conflict...", s. 40.

²⁹ "1938 yılında Gürcü, Ermeni ve Baltık Cumhuriyetlerinin Latin Alfabeleri dışında Sovyetler Birliği genelindeki Cumhuriyetlerin hemen hepsinde Kiril Alfabetine geçildi." Daha fazla bilgi için bkz. Ronald Wintrobe, **The Political Economy of Dictatorship**, Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

³⁰ Kılavuz, "Understanding the Violent Conflict...", s. 41.

³¹ "1924 yılındaki toprak paylaşımı Orta Asya'daki bağımsız devletlerin şimdiki sınırlarının önemli bir kısmının başlangıcını oluşturur." Daha fazla bilgi için bkz. Steven Sabol, "The Creation of Soviet Central Asia: The 1924 National Delimitation", **Central Asian Survey**, Cilt: 14, Sayı: 2, 1995, s. 225-241.

³² "Günümüzde Orta Asya ülkelerinin coğrafi haritalarda temsil edildikleri şekliyle varlıkları Sovyet Sisteminin eseridir. Topraklar, sınırlar, başkentler ve hatta en azından yazıldığı şekliyle diller, 1920-1930 yılları Sovyet hayal gücünden doğmuş 'icatlar' ya da her halükarda 'dayatmalar'dır... Sınırların son hali 1936 yılında kesinlik kazanacaktır. Gene 20'li yılların başında Sovyetler tarafından uygulanan sınırların belirlenmesi ile ilgili mantığın anlaşılması hassas bir konudur. Bazı Tarihçiler Sovyet Yönetiminin sadece 'Böl-Yönet' ilkesiyle hareket ettiğini ileri sürmektedirler." Bkz. Mohammed Rıza Djalili-Thierry Kellner, **Yeni Orta Asya Jeopolitiği: SSCB'nin Bitiminden 11 Eylül Sonrasına**, Reşat Uzman (çev.), İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2009, s. 28.

"Rus ve daha sonra Sovyet modernleşme modellerinin taktikleri birbirine bir hayli benzemekte idi. Kısaca 'Böl ve Yönet' olarak tarif ediliyorlardı. Bu politika kapsamında Orta Asya'da suni sınırlar oluşturuldu, etnik ve dini anlaşmazlıklar kışkırtıldı. Geçmişle (Tarih ve Gelenek) olan bağın kopması için alfabe değiştirdi. Yeni etnik kimlikler oluşturuldu..." Tlastanova, s. 109.

³² "Stalin etnik grup, milliyetler ve dini inançlar çerçevesinde birleşmiş bir muhalefetin ortaya çıkmaması için Sovyet Orta Asya'sında 5 ayrı Cumhuriyet kurdurdu. Bunu yaparken de hayati öneme sahip kaynakları, etnik grup, aşiret ve boyları heterojen bir şekilde Cumhuriyetlere dağıtma yoluna gitti. Ve her Cumhuriyette de büyük bir azınlık grubu oluşturdu. Örneğin Tacikistan ve Kırgızistan'da Özbek azınlığı mevcuttu.

bu yaklaşma-uzaklaşma çatışması sonucunda Yerlileştirme (Korenizatsiya) Politikasının da desteğiyle milli kimlik bilinci oluşturuldu ve güçlendirildi. Bunun sonucunda da yeni oluşturulan/teşvik edilen etnik kimlikler Cumhuriyetlerin halklarının hâkim çoğunluğu tarafından içselleştirildi ve kabul gördü.³³ Sonuç olarak hem güdümlü hem de kültürel bir modernleşme bir arada uygulanmaya çalışıldı.

Bir başka açıdan bakıldığında, bölgede bağımsızlık sonrası dönemde etnik ve dini gerginliklere ve muhalefete sebep olan Hemşericilik,³⁴ Aşiret/Klan bağları üzerinden çalıştığını iddia edilen bu sistemin dönemsel olduğu düşünülebilir. Yerel kaynaklar incelendiğinde, Bölgecilik-Klan bağları kaynaklı gerilim söyleminin 1984 yılında yaşanan ve Özbeklik bilincinin artmasına sebep olan ve toplumsal hafızada hala canlı olan “Pamuk Skandalından” sonra arttığı görülmektedir.³⁵ Moskova’nın Özbekistan’a uyguladığı yaptırımlar³⁶ Özbekistan genelinde kırıngılığa ve eski yaraların yeniden açılmasına neden olmuş, kendisini dışlanmış hisseden Orta Asyalı Özbek farklı şekilde ifade edebileceği yeni bir aidiyet arayışına girmiştir. Bu noktada sistemde ortaya çıkan zafiyet ve güç boşluğunu iyi değerlendiren radikal hareketler uygulamaya koydukları faaliyetleri ile bu aidiyet arayışında olan kitlelere bir alternatif sunmuştur. Bu noktada da

(Kırgızistan’da %13, Tacikistan’da %23) Orta Asya’daki bu bölünme bölge için bir ilkti ve bir zamanlar bir arada yaşayan gruplar arasında gerginliklere neden oldu.” Bkz. Timothy James Parker, “A Window of Opportunity: The Impact of Post 11 September 2001 United States Involvement in Central Asia on the Islamic Movement of Uzbekistan”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, U.S. Army Command and General Staff College, 2003), s. 17. Ayrıca bkz. Roland Dannreuther, “Creating New States in Central Asia: The Strategic Implications of the Collapse of Soviet Power in Central Asia”, **Adelphi Paper, The International Institute for Strategic Studies**, No: 288, Londra: 1994, s. 12.

“... tipik olarak emperyal ‘Böl ve Yönet’ (Divide et Empera) politikası İslamcı ve Türkçü eğilimleri zayıflatma amacı güdüyordu. Başka bir iddiaya göre ise Sovyetler keyfi ve irrasyonel sınırlar çizerek bölge devletleri ile bölgesel ittifaklar arasında ileride ortaya çıkacak anlaşmazlıklarda kendilerine mecbur kalmalarını sağlamaya çalışmışlardı.” Amanda Farrant, “Mission Impossible: The Politico-Geographical Engineering of Soviet Central Asia’s Republican Boundaries”, **Central Asian Survey**, Cilt: 25, Sayı: 1-2, Mart-Haziran 2006, s. 62.

³³ Kılavuz, “Understanding the Violent Conflict...”, s. 41.

³⁴ Bu tabire karşılık Özbekçe’de bölgecilik anlamına da gelen ‘mahalliyçilik’ tabiri kullanılmaktadır. Bkz. “Mahalliyçilik”, **Özbekçe Sözlük**, Pamukkale Üniversitesi, <http://ctle.pau.edu.tr/uztr/?soz=mahalliychilik> , (18 Aralık 2018).

³⁵ Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Derek Edward Peterson, “When a Pound Weighed a Ton: The Cotton Scandal and Uzbek National Consciousness”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ohio State University, 2013); Ricardo Mario Cucciolla, “The Crises of Soviet Power in Central Asia: The ‘Uzbek Cotton Affair’ (1975-1991)”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, IMT School for Advanced Studies, 2017).

Bu noktada farklı görüşü savunanlar da bulunmaktadır. İdil Tunçer Kılavuz’a göre Orta Asya ve Özbekistan’da kendini memleketine göre tanımlama alışkanlığı daha önce de mevcuttu. Bu sosyal tutum kişiler anavatanlarında uzaklaştıkça güçleniyordu. Örnekle açıklamak gerekirse: “Sovyet Döneminde Sibirya’ya çalışma kamplarına gönderilen Özbekler kendilerini memleketlerine göre tanımlıyorlardı; Semerkantlı Ferganalı gibi. Kendi memleketlileri ile sosyalleşiyor ve birbirlerine destek oluyorlardı... Bölgesel elitler siyasette güçlü ve etkilidir. Ancak bölgesel kimlik elit grupların oluşumunda etkili de olsa en önemli sebep değildir. İşe girişte bu bölgesel aidiyet ve kimlik önemlidir. Bir kişi bir makama geldiğinde genellikle emrindeki makamlara kendi bölgesinden gelen kişileri getirir.” Bkz. Kılavuz, “Understanding the Violent Conflict...”, s. 82 ve 97.

³⁶ “Uzbek CP Plenum Examines Local Problems”, **Pravda Vostoka**, 26 Haziran 1984, s. 1-3.

Modernizmin geçen tüm zamana ve tecrübelerle rağmen tamamen Orta Asya ve Özbekistan'a nüfuz etmediğini söyleyebiliriz.

Çalışma konusu olarak Özbekistan'da siyaset ve Özbek Modernleşmesi, bu Modernleşmenin geçirdiği evreler, etki eden süreçler ve tüm bunların sonucunda başarılı olup olmadığı, başarılı oldu ise ne derece toplum tarafından kabul gördüğü konusu seçilmiştir. Özbekistan, jeopolitik konumu, sahip olduğu kaynaklar ve potansiyeli açısından bölgesinde güçlenme ve söz sahibi olma ihtimali en fazla olan ülkelerden birisidir. Bölgenin bağımsızlık öncesi ve sonrasındaki dönemde şekillenmesinde etkili olan kültürel ve kimlik öğelerini barındıran ve Ceditçilik açısından da önemli merkezlerden olan Semerkant, Harezm, Taşkent gibi önemli şehirlere sahip olması bu ülkenin çalışma konusu olarak seçilmesinde etkili olmuştur.³⁷ Çalışmanın amaçları arasında Özbekistanın Modernleşme sürecinin ortaya çıkması ve gelişmesinde önemli bir hareket olan Ceditçilik Hareketinin siyaset bilimi bakış açısından incelenmesi de vardır. Ceditçilik, tarihçiler ve edebiyat araştırmacıları tarafından pek çok çalışmada detaylı olarak ele alınmıştır. Ceditçilik hem bölgedeki Modernleşme sürecini başlatan hem de bölgede izleyen dönemlerin gelişmelerine etki eden ve şekillendiren hareketlerden biri olması sebebiyle önemli görülmüştür. Ceditçiliği bu çalışma açısından önemli hale getiren bir başka unsur ise bölge dışı aktörler açısından dünya siyasetinden 70 yıldan fazla bir süre ayrı ve izole halde kalan ve kendi kabullerini, yöntemlerini geliştiren bu bölge ile kültürel ve fikri açılardan irtibat kurma ve kurulacak ilişkileri tepki görmeden geliştirme için gereken tarihi zemini sağlamadır.

Yöntem

Çalışmaya geçmeden önce kullanılan metodoloji hakkında bilgi verilmesi, neden Modernleşme konusu ile Orta Asya, onun içinde ise Özbekistan'ın seçildiği, süreci açıklamak için hangi kuramların kullanıldığı, hangi araştırma yöntemleri ile bilgi kaynaklarının kullanıldığı sorularına açıklık getirilmesi gerekmektedir.

Çalışmanın konusu Özbekistan ve Orta Asya'daki Modernleşme sürecidir. Bu süreç içinde ise Yenilikçi-Muhafazakar çatışması, Muhafazakarların aslında özellikle kendi kariyerleri ve hayat tarzları ile ilgili konular sözkonusu olduğunda o kadar keskin

³⁷ "Özbekistan bölgenin Heartland'ı ve en yoğun nüfuslu ülkesidir... ve Rus entegrasyon bölgesinin dışındadır." Bkz. Stephen J. Blank (Ed.), **Central Asian Security Trends: Views From Europe and Russia**, Carlisle PA: Strategic Studies Institute, U.S. Army War College, Nisan 2001, s. 41 ve 48.

radikaller olmadıkları konusuna gönderme yapmak gerekiyordu. Keza Yenilikçiler de yanlı ve önyargılı bir şekilde anlatıldığı gibi Batı Medeniyeti ve Modernizmine teslim olmuş kişiler değillerdi. Aksine büyük kısmı iyi eğitimli ve her iki sistemi de bilen, fikirlerini bilinçli bir tercih sonucunda oluşturmuş elitlerdi. Daha ilginç olanı ise Muhafazakar kesimin zaman içinde dönüşerek yenilikçi/modern grubun önermeleri ve tezlerinin bir kısmını benimsemiş ve kabullenmiş olması idi. Ancak gerek bu durumun gerekse de savunucusu oldukları sistem hakkında fazla bilgi sahibi değillerdi. Bu konuyu açıklamak için bir dizi ilgili konuya atıfta bulunuldu, elde edilen önermeler bir sistematik altında birleştirilmeye çalışıldı. Bu çerçevede Çarlık Rusyası ve Sovyetler Birliğinin Orta Asya tarihine, Modernleşme talep ve tercihlerine vb. konulara değinildi. Tüm bu sayılanlar kendi içinde ayrı ve oldukça kapsamlı bir literatür oluşturmaktadır. Bu açıdan üzerinde yoğunlaşılan konu dışında kalan noktalarda metodolojik açıklamalara girilmedi.

Neden Orta Asya ve Özbek Modernleşmesi? Modernleşme sürecinin ve bu sürecin dönemselleştirilmesinde seçilen iki teorisyenin Modernleşmeyi açıklamayı amaçlayan dönemselleştirmesi ile açıklanmasının mümkün olup olmayacağı konusu bölgenin Modernleşme tecrübesini anlama ve bir yere koyma konusunda etkili olduğu için önem kazanıyor. Yine bu sürece etki eden faktörleri ayırt etme imkanı verdiği için de anlamlı hale geliyor.

Neden Özbekistan? Gerek Çarlık gerekse de Sovyet idaresinin önemli idare merkezlerinden birisi olan Taşkent ile Orta Asya'nın eskiden beri önemli kültür ve eğitim merkezleri olan Buhara ve Semerkant gibi şehirlerin 1924 yılında yapılan bölünme sırasında modern zaman Özbekistan'ı sınırları içerisinde kalması bu seçimde etkili oldu. Yine Orta Asya bölgesinin önemli yerleşik unsurlardan birisi olan Özbekler devlet tecrübesi açısından da önemli birikimi olan bir gruptu, bu da seçimde etkili oldu. Bu noktadan hareketle Orta Asya ve Özbekistan'daki Modernleşme ile birlikte değişen kültürel, tarihi ve sosyal coğrafyası incelendi.

Tarihi Arka Planın Önemi ve Günümüzdeki Gelişmelere Etkisi Boyutu: Winston Churchill'in bir sözü var: "*Tarihte ne kadar geriye bakarsanız o kadar ileriye görürsünüz.*" Bu sözden de anlaşılacağı üzere çalışmanın Modernleşme ile ilgili boyutunun çözümlenmesinde tarihi süreç tamamlayıcı bir öge olarak görülmüştür. Günümüzdeki gelişmeleri oluşturanın bu arka plan olması sebebiyle birbirini tamamlayan iki konu olarak değerlendirilmiştir. Orta Asya bölgesinin tarihi arka planı günümüz Özbekistanındaki Modernleşme ve diğer sosyal ve siyasal olguların kökenlerine inme

imkanı sağlamasına ek olarak bağımsızlık sonrasındaki dönemde ortaya çıkan yeni sistemin dayandığı sosyal, siyasal ve kültürel mirası yorumlama yardımcı olmaktadır. Geçmişin ve günümüzün tarihi olayları ve süreçlerinin birbirinden olan farklılıkları ve sürekliliklerinin belirginleştirilmesi çabası söz konusu olaylar arasında karşılaştırmaya gidilmesi için gereken fırsatı sağlamaktadır. Bu konular İkinci, Üçüncü ve Dördüncü Bölümlerde verilerle desteklenerek anlatılacaktır.

Kullanılan Kaynaklar

Modernizmin ve Modernleşmenin Özbekistan'ı oluşturan bölgenin ve halkların Rus işgali, Sovyet yönetimi ve bağımsızlık dönemi olarak ayrıştırılabileceğimiz dönemlerdeki düşünce hareketleri ve politikalar üzerindeki etkilerini anlamaya çalışmak bu çalışmanın temel sorunsallarından biridir. Modernizmin ve onunla uyumlu hareket etmeyi savunan Cedit Hareketinin Bağımsızlık sonrası dönemde ortaya çıkan köktenci hareketlerin ideolojileri üzerinde bir etkisi olup olmadığı da çalışmada cevaplanmaya çalışacak sorular arasındadır.

Bu soruların cevaplarını bulabilmek için çalışmada literatür taraması yapılmış ve birincil ve ikincil kaynaklar bir arada kullanılmıştır; özellikle bölgenin izlediği tarihi seyir hakkında bilgi veren ve Ceditçilik ile ilgili kısımlarda, dönemi bizzat yaşamış veya birinci kuşaktan dinlemiş kişilerin (Zeki Velidi Togan gibi), ya da dönemi görmüş, yaşamış kişilerin alt soylarının (Baymirza Hayit, Ahat Andican gibi) çalışmalarına kaynakça ve literatür taramasında yer verilmiştir. Bu kapsamda Oliver Roy'un "Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi", Adeeb Khalid'in "The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia", İbrahim Maraş'ın "Türk Dünyasında Dini Yenileşme", Peter Hopkirk'ün "Foreign Devils on the Silk Road", "The Great Game", "Setting the East Ablaze", Nadir Devlet'in "Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)", Büşra Ersanlı Behar, Günay G. Özdoğan, Nihal İncioğlu, Gün Kut, Şule Kut ve Nesrin Sipahi tarafından hazırlanan "Bağımsızlığın İlk Yılları, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan" adlı eserler ile Hokkaido Üniversitesi Slav Araştırmaları Merkezi'nin çalışmaları yol gösterici olarak kullanılmıştır.

Keza Orta Asya konusunda eser veren önemli isimlerden olan Shirin Akiner, Edward A. Allworth (Uzbek Literary Politics, The Modern Uzbeks From the Fourteenth Century to the Present, A Cultural History, The Devices of Abdalrauf Fitrat, Modern Central Asian Reformist), Seymour A. Becker, (Russia's Protectorates in Central Asia:

Bukhara and Khiva, 1865-1924), Alexandre Bennigsen ve Chantal L. Quelquejay, S. Enders Wimbush, Marie (Bennigsen) Broxup, Stephen J. Blank, Annette Bohr, Olaf Caroe, Edward Hallett Carr, James Critchlow, Hélène Carrère d'Encausse, Basil Dmytryshyn, Mehrdad Haghighi, Robert Kangas gibi isimlerin eserlerine de çalışmada başvurulmuştur.

Günümüzde ortaya çıkan köktenci hareketlerin söylemleri ve bu söylemlerin Modernizmle olan ilişkisini anlayabilmek için kaynak taraması yapılmış, radikal grupların propaganda amacı ile kullandıkları web siteleri ve yayınlar incelenmiştir. Radikal gruplarla ilgili olarak güvenlik bürokrasisinden bazı uzmanlarla enformel görüşmeler yapılmıştır.

İçerik

Çalışma başlangıçta Orta Asya coğrafyasına odaklanmakta, bölgenin şekillenmesinde etkili olan tarihi arka planı verdikten sonra bölge ve İslam Dünyası için önemli bir olgu olan Modernleşme serüveni tanımlamakta, takiben Ekim 1917 Devrimi sonrası yeni bir politik birim olarak kurulan Özbekistan'ı konu almaktadır. Çalışma bir Tarih veya Türkoloji çalışması değildir ama Orta Asya'yı daha iyi anlamak adına, analizin arka planını güçlendirmek için, tarihi bilgilere de başvurma yoluna gidilmiştir. Çalışmada gözetilen amaçlardan biri de Orta Asya'da merkezi konum işgal eden Özbekistan'ı ve Orta Asya bölgesinin Modernizm serüvenini, Modernizmin başarılı olup olmadığı ve özellikle Bağımsızlık sonrası dönemde ortaya çıkan Radikalizm ve Terör gibi konuların bu serüvenin yan etkileri olarak mı ortaya çıktıklarını irdelemeye çalışmaktır. Bölgede yakın geçmişte yaşanan gelişmelerin ve bölge kaynaklı aktörlerin etkilerinin sadece Orta Asya bölgesi ile sınırlı kalmayacağını uzak ülkeleri ve bölgeleri de vurabileceğini göstermiştir.³⁸

³⁸ Bu duruma en güncel örnek Suriye İç Savaşıdır. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Noah Tucker, "Research Note: Uzbek Online Recruiting to the Syrian Conflict", **The Central Eurasia-Religion in International Affairs (CERIA) Brief**, No: 3, Kasım 2014.

Ayrıca bkz. Bayram Balci, "From Fergana Valley to Syria-The Transformation of Central Asian Radicalism", *Commentary*, Carnegie Moscow Center, 25 Temmuz 2014, <https://carnegie.ru/commentary/56252>, (31 Aralık 2018);

Thomas M. Sanderson, "From the Ferghana Valley to Syria and Beyond: A Brief History of Central Asian Foreign Fighters", *Commentary*, Center for Strategic and International Studies (CSIS), 5 Ocak 2018, <https://www.csis.org/analysis/ferghana-valley-syria-and-beyond-brief-history-central-asian-foreign-fighters>, (31 Aralık 2018); Tamer Badawi, "Daesh in Eurasia", 4 Aralık 2014, *Aljazeera Centre for Studies*, <http://studies.aljazeera.net/en/dossiers/decipheringdaeshoriginsimpactandfuture/2014/12/201412311921865343.html>, (31 Aralık 2018).

Özbekistan ve Orta Asya'da etnik, dini gerilimlerin sebeplerinin teşhisi sürecinde de "Zemlyachestvo (Aynı bölge, şehir veya ilden olan kimse)" ile "Mestnichestvo (Liyakata göre değil de memleket veya aile bağlarını dikkate alarak terfi ettirme)"³⁹ kavramları da karşımıza çıkmaktadır. Bu kavramları açıklamak için Nicklas Norling'in 2014 tarihli Doktora tezinden⁴⁰ ve tezde kullandığı Russian State Archive for Social and Political History (RGASPI) arşivi'nin Rusçadan İngilizceye çevrilen kısımlarından yararlanılmıştır. Bu konuya değinen ve bölgede Bağımsızlık Sonrası dönemde yaşanan çatışma, iç savaş perpektifinden değerlendiren önemli çalışmalardan biri de İdil Tunçer Kılavuz'un Tacikistan İç Savaşını, Özbekistan-Tacikistan karşılaştırması üzerinden değerlendiren çalışmasıdır.⁴¹ İkincil kaynaklarda Özbekistan'da bürokrasi ve diğer alanlarda istihdamda Hemşehricilik ve kan bağının öncelikli olarak göz önüne alındığına değinilmektedir. Bunlardan biri 1956 tarihli Handbook of Central Asia'dır. Bu çalışmada Orta Asya'da Rüşvet, arkadaşlık ve tanışıklığa dayalı ilişkilerin işe alma ve bürokratik hiyerarşide yükselmeye "özel bir problem" olarak ortaya çıktığına değinilmektedir.⁴² Keza Alexandre Bennigsen'in 1979 yılında kaleme aldığı makalesinde özellikle Türkmenistan ve kısmen de Kazakistan'da Kolhozlarda aşiret-boy bağının, yani kan-akrabalık bağının bu çiftliklere seçilmede belirleyici bir unsur haline geldiği konusuna değinmiştir. Ancak bu durumun Kolhozlarla sınırlı kalmadığını hatta bazı yerlerde parti kadroları ve bürokrasideki görevlere atanmada akrabalık-hemşehricilik ilişkilerinin etkili olduğunu iddia etmiştir.⁴³

1986 yılında artık kendi içinde tıkanan Sovyet sistemini reforme etmek ve muhtemel bir ekonomik, siyasi çözülmeden Sovyet Rusya'yı kurtarabilmek için Gorbaçov "Galasnost ve Perestroika" politikalarını uygulamaya koyduğunda, bu yayınlar ciddi bir dönüşüme uğramış, mecra değiştirmiştir. Afgan Savaşı sonrasında Orta Asya'ya

"2004 yılından sonra Özbekistan İslami Hareketi (ÖİH) iki ayrı kola ayrılmıştır. Bu ayrımla bağlantılı olarak örgütün amacında da değişiklikler olmuştur. Ayrılma sonucu ortaya çıkan yeni örgütlerden birisi olan Türkistan İslam Hareketi tüm Orta Asya ve Doğu Türkistan bölgesini içine alan bir Hilafet kurma amacındayken diğer örgüt ise İslami Cihat Birliği'dir (İCB)... İCB'nin Taliban ve El-Kaide ile bağlantısı vardı daha sonra da İŞİD'e katılmıştır... International Crisis Group'a göre İŞİD'in saflarında savaşan 25.000 kadar yabancı uyruklu savaşçı vardı ve bunlardan 2.000-4.000 kadarı Orta Asya kökenli idi." Bkz. Sebastiano Mori ve Leonardo Tacetti, "Rising Extremism in Central Asia? Stability in the Heartland for a Secure Eurasia", **European Institute for Asian Studies (EIAS) Briefing Paper**, Şubat 2016, s. 10 ve 14.

³⁹ **Ruscha-Uzbekcha Lughat**, Moskova: Uzbekiston SSR Fanlar Akademiyasi, 1954, s. 244 ve s. 362.

⁴⁰ Nicklas Norling, "Myht and Reality: Politics in Soviet Uzbekistan", (**Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Johns Hopkins University, 2014).

⁴¹ Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. İdil Tunçer Kılavuz, "Understanding the Violent Conflict: A Comparative Study of Tajikistan and Uzbekistan", (**Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Indiana University, 2007)

⁴² **Handbook of Central Asia**, Cilt: 3, New Haven, CT: Human Relations Area Files, Inc., 1956, s. 776.

⁴³ Alexandre Bennigsen, "Several Nations or One People? Ethnic Consciousness Among Soviet Central Asian Muslims", **Survey**, Cilt: 24, Sayı: 3, 1979, s. 52.

yönelen Batı Dünyasının dikkati Bölgecilik, aşiret-kanbağı olgusu ve bunun etnik-dini alanlara olası yansımalarının istikrarsızlaştırma potansiyeline odaklanmıştır.⁴⁴

Yine bu dönemde, 1986 yılında Özbek siyasal elitini çözümleyen Donald Carlisle'in makalesi yayınlanmıştır.⁴⁵ Carlisle makalesinde Özbekistan'da Taşkent, Fergana Vadisi, Semerkant/Buhara, Karakalpakistan, Kaşkaderya/Surhanderya bölgelerinde yerleşik ve mevcut seçkinler olduğunu iddia eden bu grupları tahlile çalışmış, bu konuda önemli bir katkı sağlamıştır.⁴⁶ Carlisle'in açtığı yoldan giden ve benzer düşüncüyü paylaşan uzmanlar tarafından özellikle 1990-2000'li yıllarda bir dizi çalışma yapılmıştır.⁴⁷

Tezin Yapısı

Bu tez çalışması bir Giriş ve onu takip eden 5 Bölümden oluşmaktadır. Tezin kavramsal çerçevesi hakkında genel bir bilgi veren Giriş kısmını takiben gelen ve "Modernleşme" başlığını taşıyan 1. Bölümde Modernleşme terimin tanımlanmasına girilmektedir, ortaya çıkış süreci, gelişimi, etkilendiği kaynaklar, Dünya ve Orta Asya siyasetine olan etkileri açıklanmaya çalışılmaktadır. Ek olarak Modernleşme teorilerine de değinilmektedir çünkü takip eden bölümlerde bu teorilerden hangisinin veya hangilerinin etkin olduğu, olguları açıklamakta başarılı olup olmadıkları soruları da tartışmaya dâhil edilecektir. Bu kapsamda "Ruslaştırılmak ve Orta Asya'da Çarlık

⁴⁴ "Orta Asya'yı istikrarsızlığa sürükleyen siyasi grup-klanların mücadelesi yarım radikal hareketlerin de etkisinin artmasını sağlamıştır. (Vehhabilik gibi)" Bkz. Tlastanova, s. 107.

⁴⁵ Donald S. Carlisle, "The Uzbek Power Elite: Politburo and Secretariat (1938-83)", **Central Asian Survey**, Cilt: 5, Sayı: 3-4, 1986, 91-132. Ayrıca bkz. Donald S. Carlisle, "Power and Politics in Soviet Uzbekistan: From Stalin to Gorbachev", William Fierman (Ed.) **Soviet Central Asia: The Failed Transformation** içinde (93-129), Boulder: Westview Press, 1991, s. 94-98.

⁴⁶ Carlisle, "The Uzbek Power Elite...", s. 93.

⁴⁷ Alisher Taksanov, **Uzbekistan: Regional'nye Elity, Korruptsiya, i Nelegal'nyj Biznes**, Tashkent: Elgg, 2012; Ella Akerman, "Democratisation in Central Asia: Communism to Clanism", **Conflict, Security & Development**, Cilt: 2, Sayı: 1, 2002, s. 133-144; Fedor Razzakov, **Korruptsiya v Politburo: Delo Krasnogo Uzbeka**, Moskova: Eksmo, 2009; Anthony Bichel, "Identity/Difference in Central Asia: Tribes, Clans, and Mahalla", Daniel Kempton and Terry Clark (Ed.), **Unity Or Separation: Center-Periphery Relations in the Former Soviet Union** içinde (291-312), New York: Praeger, 2001; Joel Carmel, "Power Elites in Uzbekistan: Clans or Political Alliances?", **Orient**, Cilt: 46, Sayı: 4, 2005, s. 581-608; Alessandra Ceccarelli, "Clans, Politics and Organized Crime in Central Asia", **Trends in Organized Crime**, Cilt: 10, Sayı: 3, 2007, s. 19-36; Yury Fedorov, "Uzbekistan: Clans, Succession, and Stability", **Security Index: A Russian Journal on International Security**, Cilt: 18, Sayı: 2, 2012, s. 39-54; David Gullette, "Theories on Central Asian Factionalism: The Debate in Political Science and Its Wider Implications", **Central Asian Survey**, Cilt: 26, Sayı: 3, 2007, s. 373-387; Andreas Heinemann-Gruder ve Holger Haberkstock, "Sultan, Clan and Patronage: The Dilemmas Facing Central Asia's Regimes", **Osteuropa**, Cilt: 57, Sayı: 8-9, Ağustos 2007, s. 121-138; Chris Monday, "Family Rule as the Highest Stage of Communism", **Asian Survey**, Cilt: 51, Sayı: 5, Eylül-Ekim, 2011, s. 812-843; İdil Tunçer Kılavuz, "Political and Social Networks in Tajikistan and Uzbekistan: 'Clan', Region and Beyond", **Central Asian Survey**, Cilt: 28, Sayı: 3, 2009, s. 323-334; Vitaly Viacheslavovich Naumkin, "Uzbekistan's State-Building Fatigue", **The Washington Quarterly**, Cilt: 29, Sayı: 3, Yaz 2006, s. 127-140.

Rusyası Dönemi” adını taşıyan 2. Bölümde Sovyet öncesi dönemde Orta Asya ve Özbekistanda var olan siyasal ve sosyal yapılara değinilmekte; bölgenin ve ülkenin 20. ve 21. Yüzyılda yaşadığı değışimlerin temelini atan tarihi olaylara, yani Çarlık Rusya’sının Modernleşme misyonu adı altında bölgeyi sömürgeleştirmesi ve iskânına, bu duruma karşı önce sosyal ve kültürel bir tepki olarak ortaya çıkan daha sonra siyasal bir nitelik kazanan Cedit Hareketine değinilmektedir. Rus Modernleşmesi ve ondan etkilenecek kendisine bir vizyon oluşturan yerli Modernleşme girişimine tepki olarak ortaya çıkan radikal, muhafazakar Kadimci vizyonuna da bu kısımda değinilecektir.

“Sovyetleşmek ve Özbekleşmek” başlıklı 3. Bölümde ise bölgenin ve Özbekistanın Sovyetleşmesi, Ceditçiliğin ve Ceditçi aydınının bu yeni döneme intibak çabasına değinilmiştir. Ek olarak Sovyet idari yapılanmasının kabul ettirilmesi kapsamında geliştirilen ve altı çizilmesi gereken önemli konulardan birisi olan Sovyet Milliyetler Politikası gibi yeni idari yapının konsolidasyonunu öngören uygulamalara da, tezin düşünsel altyapısının anlamlandırılmasında yardımcı olması adına değinilmiştir. Tüm bu sayılanlar 1924 yılında Modern Özbekistan’ın kuruluş sürecinde etkili olmuştur.

Özbekistan’da Uluslaşma çabası ve sürecine de ışık tutulmaya çalışılan 3. Bölümde yukarıda sayılanlara ek olarak yeni kurulmuş olan Sovyet Özbekistan’ında Stalin dönemi siyaset yapılanmasına değinilmekte, Özbek siyasi-kültürel eliti arasında ortaya çıkan ilk fikir ayrılıkları ve rekabete odaklanılmaktadır. Bu kapsamda Stalin döneminde tesis edilen politika hakkında da bilgi verilmiştir. Bu politik tutum 1940’ların ikinci yarısından itibaren Özbekistan Komünist Partisindeki parti kadrolarına yapılan atamalarla gevşetilmiştir. Çünkü bu dönemde parti kadrosu içinde Ruslar ve Özbekler arasında ilk ayrılıklar ortaya çıkmış, ilk kırılmalar yaşanmıştır.

Stalin’den sonra başa geçen Kruşçev, dış siyasette olası bir tırmandırmanın yol açacağı şiddet sarmalının önüne geçmek için Detant (Yumuşama) politikalarına yönelmiştir. Bu yönelimde sisteme bulaşan veya yok edildiği düşünülen ancak yeraltına çekildiği anlaşılan eski alışkanları yok etmek veya bastırmak düşüncesi de etkili olmuştur. Devletin tüm güç ve kaynaklarının ortaya çıkan eksen kaymasını düzeltmek için serbest kalmasını sağlama isteği de yeni yaklaşımda etkili olmuş gözükmektedir. Yine bu bölümde Özbekistan’da yeni elitin ortaya çıkışı, Sovyet Sistemine entegrasyonun hızlanması için izlenen yollar, bu kapsamda uygulanan Milliyetler Politikası ve bu politikanın Orta Asya’ya etkisine değinilmektedir. Ayrıca Sovyet Sistemi

içindeki dini inanç konusu ile ilgili meseleleri ele alan idari yapılanma olan SADUM'a⁴⁸ da sonraki yıllarda bölgede ortaya çıkan gelişmelerin daha iyi anlaşılması ve analiz edilmesi açısından değinilmiştir.

Yine bu bölümde II. Dünya Savaşı sonrasındaki dönemde görünüşte Sovyet ama özde hala Doğulu, Orta Asyalı ve tam anlamıyla modernleşmemiş kalan Özbek eliti incelenmekte, SSCB'nin dağıldığı Gorbaçov Dönemine kadar Özbekistan yönetiminde görev alan Osman Yusupov, Emin Niyavoz ve Şeref Raşidov dönemlerine de bölgedeki Modernleşme süreci ve yeni idari yapılanmanın anlaşılması adına, değinilmektedir. Yine Orta Asya'daki köklü değişimin fitilini ateşleyen Gorbaçov Dönemi, bunun sonucunda Orta Asya'da ortaya çıkan dini aktivizm ve bunun muhalif hareketlerle etkileşimi ile Özbek Devletinin bu duruma olan tepkisine değinilen bir başka konudur.

4. Bölüm ise "Özbekleşmek, İslamlaşmak ve Orta Asya'da Radikal Hareketler" başlığı altında Orta Asya ve Özbekistan'da daha sonra radikal hareketlere de evrilecek olanları bünyesinde barındıran dini inanç anlayışını, bu anlayış ve muhalefetin baskı altına alınması, dini adiyetin öne çıkması ve otoriter laiklik uygulamaları, Özbekistan'da artan radikalizm ve bunun sonucunda şiddet yanlısı grupların ortaya çıkması konularına bu bölümde değinilmektedir. Bu şiddet yanlısı gruplardan olan ve 90'lı yıllarda adı sıklıkla duyulan Özbekistan İslami Hareketi Modernizm karşıtı bu radikallerin düşünce yapısının anlaşılması adına örnek olay olarak incelenmekte ve söylemi analiz edilmektedir.

5. ve son bölüm olan "Sonuç" Bölümünde ise Orta Asya'da yenileşme ve Modernleşme çabası olarak başlayan girişimlerin zaman içerisinde uğradığı değişim; birbiri ile irtibatsız gibi görünen kişi ve süreçlerin aslında bölgede yaşanan Modernleşme çabasının ve kontrollü/kontROLSÜZ değişimin nasıl bir parçası oldukları analiz edilecektir. Bölgedeki aktörler bir şekilde değişimin ve Modernleşmenin tarafı olmuşlar, zaman içerisinde birbirlerine dönüşebilmişlerdir. Bu kısımda aynı kaynaktan gelen bu aktörlerin hepsinin Sovyet döneminde benzer süreçlerden geçtikleri ve zamanla farklılaşsalar da aynı temelden geldiklerine vurgu yapılmaktadır.

⁴⁸ Rusça adı Dukhovnoye Upravleniye Musulman Srednei Azii i Kazakhstana, Özbekçe adı ise Orta Osiyo ve Qazag'istan Musulmanlari Nazariyati'dır. Çoğunlukla kısaltma olarak kullanılan SADUM adıyla bilinir. Bkz. Eren Murat Taşar, "Soviet and Muslim: The Institutionalization of Islam in Central Asia, 1943-1991", (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Harvard University, 2010), s. 2; Eren Murat Taşar, "Islamically Informed Soviet Patriotism in Postwar Kyrgyzstan", *Cahiers du Monde Russe*, Cilt: 52, Sayı:2, (The Soviet Union and World War II), 2011, s.387.

Orta Asya'da ortaya çıkan radikal akımların dini-siyasi tutumlarını daha iyi anlamlandırabilmek için önceki kısımlarda ismi geçen kaynaklar incelenmiştir. Mevcut dini-siyasi düşüncenin ve Modernizm sürecinin bölgedeki değişim ve dönüşümünü daha rahat incelenebilmesi adına Orta Asya'nın tarihi arka plana atıfta bulunulsa da çalışma Özbekistan özelinde sınırlandırılmıştır. Bu kapsamda Orta Asya'daki Modernleşme sürecinin geçirdiği değişimi tanımlarken Orta Asya'nın Sovyet öncesi ve sonrası dönemdeki siyasi yapısına yaptığı etki incelenmiştir. Bu kapsamda, temelde birbirinden farklı gibi gözüken ancak eleştirel bir gözle bakıldığında, gerçekte bölgenin kendine has yapısı sebebiyle birbirini de besleyen ve üreten Ceditçilik (Modernizm) ve Kadimcilik (Radikal Muhafazakârlık) ve daha sonra Sovyet döneminde bu sistemin ürünü olan Sovyet İslam'ı ile Bağımsızlık sonrası dönem radikal hareketlerinin arasındaki illiyet bağına ışık tutulmaya çalışılmıştır. Radikal gruplar incelenirken bölgede Modernizmin tarih içerisinde izlediği seyir de belirginleşmiş, Modernizme tepki olarak ortaya çıkan radikal hareketlerden birisi olan Özbekistan İslami Hareketinin geliştirdiği söylem, söylem analizine tabi tutularak açıklanmaya çalışılmıştır.

1. BİRİNCİ BÖLÜM: MODERNLEŞME

“Modernite daima bir ötekilik kavramıdır.”⁴⁹

Modernlik, üzerinde görüş birliğine varılamayan ve tek bir ortak tanımlanamayan, çok yönlü ve tartışmalı bir olgudur. Modernizmin bu çok yönlü ve değişken doğası kelimenin epistemolojik anlamının zaman kavramıyla yakından ilişkili olmasından kaynaklanmaktadır. Latince “şimdi, şu anda” anlamına gelen “Modo” sözcüğü daha sonra “Modernus” biçimini almıştır. Şimdiki zamana ya da yakın geçmişe ait olan şeyler ve özellikleri tanımlayan bir kavram olması yüzünden bir zaman diliminde Modern olan onu takip eden dönemde demode/eski olarak tanımlanabilmektedir. Hemen her kavramda olduğu gibi Modernizm kavramı da antitezi ile tanımlanmaktadır, bu bakış açısına göre eski ya da geleneğe ait olmayan her şey Modern’dir, diyebiliriz.

Fredric Jameson A Singular Modernity adlı çalışmasında ifade ettiğine göre Modern terimini literatüre Papa 1. Gelasius kazandırmış, genel kabul gören bu yeni terim Kilise babalarının kendi dönemi ile önceki dönemler arasında mesafe koymak için kullandıklarını bir tanım halini almıştır.⁵⁰ Modernizm terimi 15. ve 16. Yüzyıllarda daha da yaygın kullanılır hale gelmiş ancak “Modernus” ya da “Moderne” kavramı, bu defa Rönesans düşünürleri tarafından kendi yasadıkları çağın, Ortaçağ’dan ve Skolastik Felsefeden aşamalı olarak farklılaşmasını tanımlamakta kullanılmıştır.

“Modern” kavramının Rönesans’la birlikte daha bilinir hale gelmesi bir tesadüf değildir. Çünkü Rönesans ve Hümanizmle birlikte birey artık yeni bir çağda yaşadığının bilincine varmıştır. Bu yüzden Rönesans düşünürü Avrupa tarihini karanlık ve aydınlık metaforlarıyla açıklama yoluna gitmiş, kendini boğan veya sınırlandıran Ortaçağ ya da Karanlık Çağ’dan sonra, özgürlüklerin arttığı yeni döneme yeniden doğuş anlamında Rönesans adını verme yoluna gitmiştir.⁵¹ Bu motivasyon sayesinde 14-17. Yüzyıllar arasındaki dönemde gelişen Rönesans felsefesi, Ortaçağın kapalı ve din eksenli düşünce yapısından aklı ve bilimi önceleyen ve referans alan, yeni bir düşünce sistemine dönüşümü savunmuştur. Rönesans Felsefesinde öngörülen bu dönüşüm, eskinin

⁴⁹ Frederic Jameson, **Biricik Modernite-Şimdinin Ontolojisi Üzerine Bir İnceleme**, Ankara: Epos Yayınları, 2004, s. 19.

⁵⁰ Frederic Jameson, **A Singular Modernity: Essay on the Ontology of the Present**, Londra: Verso, 2002, s. 17.

⁵¹ Matei Calinescu, **Five Faces of Modernity: Modernism, Avant-Garde, Decadence, Kitsch, Postmodernism**, Durham: Duke University Press, 1987, s. 20.

tamamen yıkılması ve onun yerine yeninin yapılandırılmasıdır. Yeni düşünce ve anlayış “bilgi egemenliktir” ve “amaç doğaya egemen olmaktır” noktasından hareket etmektedir. Bu düşüncelerin olgunlaşmasında ise Fizik ve Matematikte meydana gelen gelişmeler etkili olmuştur. Rönesans Düşüncesinin Matematiksel ve Deneye dayalı(yani izleme ve tecrübe yoluyla ispat) yöntemlerin doğayı ve toplumları kavramada kullanılabileceği düşüncesi daha sonraki dönemlerde Aydınlanma düşüncesinin gelişmesinde de etkili olacaktır.⁵²

Rönesansla birlikte temeli atılan Modern Çağ, Avrupa tarihinde Aydınlanma Çağı sonrası dönemi ifade eder. İşte bu bölümde Modernleşmenin ne olduğu, hangi aşamalardan geçtiği tartışıldıktan sonra, onu hazırlayan Aydınlanma gibi süreçlere değinilecek, akabinde Orta Asya bölgesine olan etkileri tartışılacaktır.

1.1. Modernleşme

Modernizm kavramının temelleri 17. ve 18. Yüzyıllarda atılmış ve 20. Yüzyılın ortalarına kadar da gündelik hayatın hemen her alanında kullanılmıştır. Terim Latince kökenli “Modo” kelimesinden türemiş olan “Modernus” kelimesinden gelmektedir⁵³ ve dünya tarihinin Rönesans ve Hümanizma’nın ortaya çıkması ile yaşadığı ekonomik, siyasi ve sosyal değişim ve dönüşüm sürecini tanımlamak için kullanılır. Doğal olarak Modernleşme dendiğinde akla ilk gelen şeyler geleneksel olmayan, geleneğin karşıtı gibi

⁵² Fahrettin Altun, **Modernleşme Kuramı**, İstanbul: Küre Yayınları, 2005, s.69-72; Ahmet Özkiraz, **Modernleşme Teorileri ve Postmodern Durum**, Konya: Çizgi Kitabevi, 2003, s.35-41.

⁵³ Krishan Kumar, **Sanayi Sonrası Toplumdan Postmodern Topluma: Çağdaş Dünyanın Yeni Kuramları**, Ankara: Dost Kitabevi, 1999, s. 88.

“Latince olan ‘Modernus’ sözcüğü, ilk olarak 5. Yüzyıl’da, dinsizliği reddetmek (Paganizm) anlamında, Hristiyan toplulukları işaret etmek için kullanılmıştır. Rönesans düşünürleri, Modern ve Antik Toplum ve Devlet ayrımı yaparak kelimenin anlamını genelleştirmişlerdir. Buna göre, Modern toplum herhangi bir Batı toplumdur, Antik (ilkel) toplum ise Batı’nın dışındakilerdir. Daha sonra Aydınlanma Çağına geçildiğinde, aynı istikamette, fakat daha yaygın ve geniş bir anlam kazandığı görülmektedir. Bugün, Modernizm kavramı Batı toplumlarının vasıflarını açıklamaktadır... Kısaca özetlemek gerekirse “modern” kavramının ilk anlamı Hristiyan olmak, günümüzde ulaştığı son anlamı ise Batı’lı olmaktır.” Bkz. Cüneyt Birkök, “Modernizmden Postmodernizme: Yeni Problemler”, İstanbul, 1998, <http://www.j-humansciences.com/ojs/index.php/IJHS/article/viewFile/75/74>, (10.04.2018), s. 4.

“Modern kelimesi, Latince ‘modernus’dan gelmektedir. Modernus ise Latince ‘Modo’dan türetilmiştir. Kelimenin anlamı ‘hemen şimdi’ demektir. M.S. 5. Yüzyılda Hristiyanlığın Roma tarafından resmi dini olarak kabul edildiğinde, yeni durumu ifade etmek için kullanılmıştır. Bu kavramı ilk defa kullanan Aziz Augustinos’tur. ‘Tanrı Devleti’ kitabını da yazan ve büyük ölçüde Hristiyanlıkla Roma felsefesini birleştiren Augustinos, kendilerini Pagan dönemden ayırmak için bu kavramı kullanmıştır. Eskiden farklı olana modern denilmiştir. Temelde, bir zaman kavramı olan ‘modernus’ köken olarak, eskiye ve antikeye karşı ortaya atılmıştır. Bu kavramın uzun bir aradan sonra tekrar tedavüle girişi 16. Yüzyılda olmuştur. 1585 yılında ‘modern’, 1588’de ‘modernist’, 1627’de ‘modernite’ (modernity), 1770 yılında da ‘modernleşme’ (modernization) kavramı kullanılmıştır. 18. Yüzyılın ilk yarısında ‘modernism’, ‘modernness’, ‘modernizer’ ve ‘modernize’ gibi kavramlarla karşılaşmaktadır.” Bkz. Hasan Tahsin Fendoğlu, “Osmanlı Modernleşmesine Giriş”, **Yeni Türkiye**, Ankara: Yıl: 8, Sayı:46, Temmuz-Ağustos, 2002, s. 145-155.

anlam ve yorumlar olmaktadır.⁵⁴ Bu yüzden Modernleşme geleneksel kavramlar ve kurumların dönüştüğü geleneksel sonrası yeni durumu ifade etmektedir, diyebiliriz.⁵⁵

Modernleşme, geleneksel olarak ifade edilen kavramlar ve kurumların içinde bulunan dönemin şartlarına uyarlanması ya da tamamen terk edilerek yerine yenilerinin inşa edilme süreci anlamına da gelmektedir.⁵⁶ Temelde Modernleşme-Modernite projesi Aydınlanma felsefesinin teoriden pratiğe geçmiş hali olarak görülebilir. Aydınlanma Felsefesiyle din merkezli evren anlayışından insan merkezli bir bilgi ve varlık anlayışına geçilmiştir. Bilgi, bilim ve teknoloji arasındaki ilişki düşünüldüğünde, endüstrileşmenin de bu ilişkiden soyutlanamayacağı açıkça görülür. Modernite projesi aydınlanma düşüncesinin idealleri üzerinde kurulmuştur.⁵⁷ Bu yüzden Modernlik düşüncesi içerisinde ilerleme olgusu önemli bir yer işgal etmektedir. İlerleme düşüncesinin gelişmesiyle birlikte, artık Geleneksel olanın terk edilmesi ve aklın önündeki engellerin kaldırılması tek başına yeterli olmamaktadır. İlerleme fikri ile birlikte Modernliği istemek ve benimsemek gereği ortaya çıkmaktadır. Buna ek olarak kendi kendini harekete geçiren, Modernlik yaratan bir toplumu örgütleme ihtiyacı da belirginleşmektedir.⁵⁸

Aydınlanma ve Modernleşme düşüncesine Alman Toplumbilim kuramı perspektifinden (Weber, Tönnies, Simmel) bakıldığında Modernlik; ekonomide ilerlemeyi, yönetimde rasyonelliği ve akılcılığı temel almakta, olgunun değerden, ahlaki olanın kuramsal alandan ayrılmasını ima etmektedir. Yani Modernlik, bir takım toplumsal, ekonomik, siyasal dizgeler demetine gönderme yapan bir kavram olmaktadır. Lawrence E. Cahoon'a göre ise Modernlik; *"Batı ve Orta Avrupa ile Amerikan toplum ve kültürünün, 16. Yüzyıldan başlayarak 20. Yüzyıl boyunca gittikçe daha çok dayandığı,*

⁵⁴ "Modernlik eskinin dışlanması, yeninin kucaklanmasıdır. Köklü bir dönüşümü bünyesinde barındıran bu sistem, kendisinin dışında olanı gelenek olarak kurgular ve ona karşı üstünlük varsayımında bulunur. Bu yönüyle de daha önceki toplumsal örgütlenme biçimlerinden farklılaşan bir özellik gösterir." Bkz. Fahrettin Altun, **Modernleşme Kuramı: Eleştirel Bir Giriş**, İstanbul: Yöneliş Yayınları, 2002, s. 22.

⁵⁵ "Modernlik, pek çok yazar için bir hareketin, değişimin, belirsizliğin konusudur." Bkz. Scott Lash ve Jonathan Friedman (Ed.), **Modernity and Identity**, Oxford: Blackwell, 1992, s.1.

"Berger Vd. göre Modernleşme, belirli kurumsal birikimlerin ve bilinç içeriklerinin nakledildiği, taşındığı, iletildiği bir süreç olarak düşünülmelidir." Bkz. Peter L. Berger, Brigitte Berger ve Hansfried Kellner, **Modernleşme ve Bilinç**, Cevdet Cerit (çev.), İstanbul: Pınar Yayınları, 1985, s. 131.

⁵⁶ "Modern kavramı 5. Yüzyıldan bu yana sürekli olarak eskiden yeniye geçişi ifade etmek için kullanılmıştır." Bkz. Jürgen Habermas, "Modernlik: Tamamlanmamış Bir Proje", Güleğül Naliş, Dumrul Sabuncuoğlu ve Deniz Erksan (çev.), Necmi Zekâ (Ed.), **Postmodernizm** içinde (31-44), İstanbul: Kıyı Yayınları, 1994, s. 31-32.

"Modernleşme, sosyolojide ele alındığı anlamıyla, bir toplumun bilim ve teknoloji doğrultusunda farklılaşması ve kompleks olması sürecidir." Bkz. Beth B. Hess, & Elizabeth W. Markson, & Peter J. Stein, **Sociology**, New York: McMillan, 1988, s. 620.

⁵⁷ Arif Aytekin, "Osmanlı-Türk Modernleşmesinin Düşünsel, Ekonomik ve Bürokratik Kodları", **Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**. Sayı: 30, Aralık 2013, s. 315.

⁵⁸ Alain Touraine, **Modernliğin Eleştirisi**, Hülya Tufan (çev.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1994, s. 78.

Felsefe'den Ekonomi'ye farklı türden ideler, ideler ve yorumlama biçimleri"dir.⁵⁹ Alain Touraine'a göre ise Modernlik: "En iddialı biçimiyle, insanın yaptığıyla bir olduğunun, dolayısıyla da, bilim, teknoloji ya da yönetimin daha etkin kıldığı üretim, toplum örgütlenmesi ve çıkarların, aynı zamanda da, tüm kısıtlamalardan kurtulma isteğinin harekete geçirdiği kişisel yaşam arasında bir denklik ilişkisinin olması gerektiğidir."⁶⁰ Modernizm fenomenini Anthony Giddens ise salt değişim ya da olaylar silsilesi olarak değil; akılcı, bilimsel, teknolojik ve idari etkinliğin ürünlerinin yaygınlaşması olarak tarif eder.⁶¹

Modernleşme ise, bilimsel, teknolojik keşif ve yenilikler, sanayideki ilerlemeler, nüfus hareketleri, ulus devlet ve kitlesel hareketlerin meydana gelmesiyle birlikte ortaya çıkan sosyal ve ekonomik değişmelerin bütünü olarak tanımlanmaktadır.⁶² Bu süreç uzun bir zamana yayıldığı ve hala devam ettiği için Geleneksel ile Modern⁶³ bir arada görülebilmektedir. Ancak Geleneksel ile Modern birbirinin tam aksi veya karşıtıdır şeklinde bir kesin hükme varmak da doğru bir yaklaşım olmamaktadır. Bu yüzden Modernleşme, Geleneksel olanın Modern'e dönüştüğü tek boyutlu, doğrusal bir gelişme çizgisi değildir. Daha ziyade Gelenekle Modernin aynı düzlemde birlikte ve bir arada yer alabildiği, birbirleriyle irtibat halinde olduğu bir sarmal olarak tanımlamak daha uygun olacaktır. İki olgu bir arada yer almaktadır çünkü Modernizm ihtiyaç duyduğu fikri ve sosyal temel Gelenekselin kurduğu yapılar üzerine inşa edilmekte ve onun yine bu

⁵⁹ Lawrence E. Cahoon, **Modernliğin Çıkmazı**, İstanbul: İnsan Yayınevi, 2001, s. 19.

"Modernlik, dünya tarihinin akışını değiştiren, bilhassa Batı Dünyasının son 500 yılına damgasını vuran bir olgudur." Sezgin Kızılcıkel, "Sömürgecilik, Irkçılık ve Soykırım Modeli Olarak Modernlik", **International Journal of Human Sciences**, Cilt: 15, Sayı: 4, 2018, s. 2012.

⁶⁰ Touraine, s. 13.

⁶¹ Anthony Giddens, **Sociology**, Oxford: Polity Press, 1997, s. 56.

⁶² Madan Sarup, **Postyapısalcılık ve Postmodernizm**, A. Bakı Güçlü (çev.), Ankara: Ark Yayınevi, 1995, s. 156-157.

"Wilbert E. Moore Modernleşmeyi, geleneksel ya da geri kalmış ülkelerin, ileri teknoloji düzeyine erişmiş ulusal birimlerin ekonomik ya da diğer yapısal özelliklerini edinme doğrultusunda geçirdikleri çağdaş dönüşümler olarak tanımlar." Bkz. Wilbert E. Moore, "İşlevselcilik" Şirin Tekeli (çev.), Tom Bottomore ve Robert Nisbet (Ed.), **Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi**, Mete Tunçay ve Aydın Uğur (haz.) içinde (327-369), Ankara: Ayraç Yayınevi, 2002, s. 364.

Peter L. Berger ise Modernleşmeyi; "Modern bilincin bugünlerde genellikle 'Üçüncü Dünya' olarak adlandırılan ülkelere yayılması" olarak açıklar. Bkz. Berger Vd. , s. 9.

⁶³ "Gündelik yaşam ve kültürde, moda ya uygun olan tutumlara genel olarak Modern denilmektedir. Bir başka ifadeyle Modern, 'köklü bir değişiklikten sonra ortaya çıkan durum' olarak da tanımlanmakta; insana ve çevresine ait olan hemen her şeyi kapsamaktadır." Bkz. Abel Jeanniere, "Modernite Nedir?" Nilgün Tatal-Küçük (çev.), Mehmet Küçük (Ed.), **Modernite Versus Postmodernite** içinde (15-25), Ankara: Vadi/Toplum Yayınları, 1993, s. 15-16.

değişim ve dönüşüm sürecinde Gelenekselin eksikleri tamamlanarak yeni bir (Modern) geleneğin ortaya çıkmasına katkıda bulunmaktadır.⁶⁴

1.2. Modernleşme Tarihsel Kökenleri

Modernleşme toplumsal değişimi ifade eden bir olgu olmasının yanı sıra elbette ki tarihsel bir süreçtir. Tarihi açıdan Modernleşme, Ortaçağdan Modern zamanlara kadar uzanan zaman diliminde gerçekleşen bazı olaylar ve süreçlerden meydana gelen, bu olay ve süreçlerin sonucu olarak ortaya çıkan kapsamlı bir değişim ve dönüşüm sürecidir. Toplumsal açıdan Modernleşme olgusu devlet ve insanın Ortaçağ ve daha öncesinde sahip olduğu ancak artık devrinin tamamlamış olan, ekonomik, siyasi ve sosyal birçok kurum ve yapının yerine yenilerini inşa etme sürecidir. Bu açıdan Modernleşme, feodal bir toplum yapısına sahip, tarıma dayalı üretimin hâkim olduğu, cemaat ilişkilerinin baskın olduğu geleneksel bir Ortaçağ toplum düzeninden; seküler ve ulusal bir devlet sisteminin oluşmaya başladığı, sanayi üretiminin ve Kapitalizmin egemen olduğu, nüfusun ekseriyetinin büyük şehirlerde yaşamaya başladığı, uluslararası ticaretin yaygınlaştığı, Antik Yunan ve Roma'nın yeniden keşfedilmesi sonucunda bireyselliğin ön plana çıktığı Modern Topluma dönüşüm sürecidir. Bahsi geçen bu sürecin kapsamı öylesine büyük olmuştur ki Avrupa ile sınırlı kalmamış, Avrupa fikir, kültür, sanat ve teknik alanında geliştikçe onunla birlikte gelişmiş ve Coğrafi Keşifler ve Sömürgecilik dalgası ile dünyanın diğer bölgelerine de taşınmıştır.⁶⁵ Bunun sonucunda Modernleşme küresel bir fenomen halini almıştır. Bu açıdan Modernleşme, tıpkı büyük dinler ve ideolojiler gibi bir yayılma ve etkileme sürecinden geçmiştir. Modernleşmeyi ortaya çıkaran ve hızlandıran

⁶⁴ Frank Tachau (Ed.), **The Developing Nations: What Path to Modernization?** , New York: Dodd, Mead & Company, 1974, s. 9.

"Davranışlar artık geleneksel, duygu temelli veya inanca dayalı değildir. Sebep-sonuç arasındaki mantıki ilişki esastır. Bu dönemdeki sosyo-kültürel değişimin iki vechesi vardır. Birincisi, sosyal mobilitenin artmasıdır. Sosyal, ekonomik ve psikolojik özellikler ve örnekler hızla eskimekte bundan dolayı insanlar yeni örnekler göre sosyalleşmektedirler. İkincisi ise, genel rollerden uzman rollere geçiş şeklinde bir sosyal farklılaşmanın ortaya çıkmasıdır." Bkz. Birkök, s. 5.

⁶⁵ "Modernleşme'nin dünyanın geri kalan kısmına taşınması şu şekilde olmuştur:

- Kuzey Amerika, Avusturalya, Yeni Zelanda gibi deniz aşırı sömürge topraklara Avrupalı nüfusun yerleştirilmesi,
- Afrika, Güney ve güneydoğu Asya ile Latin Amerika'da yerel nüfus üzerinde Avrupa'nın sömürge yönetimi kurması,
- Kendi geleneksel kültürel ve politik kimliklerini koruyan Rusya, Çin, Japonya, Türkiye, İran ve Tayland gibi ülkelerde Avrupa'nın istila veya fetih tehdidi olmak üzere üç farklı şekilde gerçekleşmiştir."

Bkz. Robert E. Ward ve Dankwart A. Rustow, "Introduction", Robert E. Ward, Dankwart A. Rustow (Ed.), **Political Modernization in Japan and Turkey** içinde (3-13), New Jersey: Princeton University Press, 1964, s. 8.

ekonomik, toplumsal ve siyasi süreçler sonucunda Modernleşme ile ilgili bazı standartlar da ortaya çıkmıştır.

Modern Toplumu öncekilerden ve diğerlerinden farklılaştıran en ayırt edici özelliği iktisadi alanda ortaya çıkmıştır. Liberal Kapitalizmin yönlendirdiği Sanayi Devrimi hamlesi üretim sürecini her aşamasını etkilemiş ve yeniden şekillendirmiştir. Gerek Modernleşme gerekse de Sanayi Devriminin hem sebebi hem de sonucu olarak ortaya çıkan Şehirleşme olgusu ise Modern toplumu şekillendiren bir diğer faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Yine büyük şehirlerde yaşamının bir sonucu olarak ortaya çıkan eğitim ve okuma-yazma imkân ve oranlarının artması ise Modernleşmenin en önemli kültürel çıktılarından birisi olmuş ve takip eden dönemlerde ortaya çıkan pek çok ideolojik ve kültürel gelişmeye gereken temeli sağlamıştır. Bir başka kültürel gelişme ise basın-yayın faaliyetlerinin gelişen teknolojik imkânlar sebebiyle artması, yaygınlaşmaya başlaması ve sonrasında toplumu etkileyebilecek ve yönlendirebilecek bir güç haline gelmeye başlamasıdır. Siyasal alanda ise Demokratikleşme, Sekülerleşme⁶⁶ ve Uluslaşma Modern siyasi sistemi geleneksel olandan ayıran ve Modernleşmeye has olgulardır. Bu açıdan Geleneksel Toplumun Modernleşmesi yolunda Din (Kilise) ve Devletin ayrılması, eski dini normlara göre ekonomik yapının özerkliğe kavuşması, kanunlara ve halk eğitimine sekülerizmin hâkim olması, Kilisenin toplum yaşamında bir odak noktası olma vasfını kaybetmesi bu noktada önemli dönüm noktalarından birisidir.⁶⁷

Modernleşme paradigması açısından Uluslaşma ve Ulus Devlet de önemlidir, çünkü bu yapı içerisinde, bireylerin geçmişte olduğundan daha fazla siyasi ve sosyal seçeneği olacaktır. Bunun sebepleri arasında yazılı literatürün yaygınlaşması da vardır.

⁶⁶ "Anlamını, maddeci ve bilimsel gelişmeler bileşiminde bulan, bilgiye ve yasanmış tecrübeye bir önceki çağın inanç ve kurtuluş olarak gördüğü şeyin muadili bir değer veren bir dünya görüşü olan Sekülerizm ise, Modernizm kavramın temel özelliklerinden biridir." Bkz. Richard Falk, **Küreselleşme ve Din: İnsani Küresel Yönetişim**, Hasan Tuncay Başoğlu (çev.), İstanbul: Küre Yayınları, 2003, s. 94.

"Modernleşmenin tehdit olarak görülmesinin nedeni, onun sonucunda genellikle aydınlar arasında toplumsal hayatta dinin zayıflayacağı ve buna bağlı olarak da insan hayatında dünyevi ilgi ve önceliklerin ön plana geçeceği kanaatidir. Çünkü Sekülerleşme, başka bir adıyla dünyevileşme rasyonelleşmeyi de beraberinde getirmektedir." Bkz. Samire Hasanova, "Modernleşme Sürecinde İslam Hukukunda Maslahat Tartışmaları", (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007), s. 4.

"Dünyevileşme Kuramına" göre Sekülerleşme süreci, Modernleşmenin kaçınılmaz sonuçlarından biridir. Din ile Modernite birbiriyle ters orantılı iki fenomendir; biri ilerlerken, diğeri geriler. Bu düşünce, zaman içinde dinin gücünü kaybedeceğini iddia etmektedir. Dünyevileşme Kuramı her ne kadar dinin eninde sonunda miadını tamamlayıp yok olacağını söylese de dünyanın hemen her yerinde görünen dini-toplumsal durum aksi yöndedir; din hâlâ ayaktadır. Değişim, her toplumsal kurum gibi dini de etkilemektedir. Ama bu, onun yok olması değil, belki, toplumsal tezahürlerinin şekil değiştirmesi anlamında bir başkalaşımdır." Bkz. Mehmet Süheyl Ünal, "Peter L. Berger'e Göre Dini Tecrübenin Günümüz Dindarı İçin Anlamı: Sosyolojik Bir Bakış Açısı", **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, Cilt: 8, Sayı: 2, 2008, s. 146.

⁶⁷ Berger Vd. , s. 94.

Böylece yüz yüze iletişim olmadan da yazılı basın yoluyla birey, Benedict Anderson'un tabiri ile "*Hayal Edilen Toplum*"la⁶⁸ temas geçebilir. Bu temas ulusu da bir arada tutan bir bağ kurulmasına imkân sağlamaktadır. Ulusun oluşmasında bireyin Ulusu hayal etmesi ve kendisini o Ulusun bir parçası olarak konumlandırabilmesi olmazsa olmaz bir şarttır. Fakat kişinin, bireyin Ulusu hayal edebilmesi için de Modernliğin sağladığı zorunlu eğitim, basın, askerlik hizmeti gibi araçların da desteği gerekli olmaktadır.⁶⁹ Bu sayılanlara ek olarak Ulus Devlet ideolojisi coğrafi bağlamı da sınırlandırmış, beşeri ve fiziki yapı üzerinde de homojenleştirici bir rol oynamıştır. Böylece fiziki mekân kolektif aidiyetin ortak paydası ve zemini haline gelmiştir. Bu çerçevede ulusal tarih ve coğrafya anlatıları kurgulanmış, sadece fiziksel anlamda değil, toplumsal kimlik bağlamında da "içerisi" ve "dışarı" tanımlanmıştır.⁷⁰

Toplum hayatına bu kadar derinden etki eden Modernleşme kavramı ilk defa 19. Yüzyılın sonlarında Batı Dünyasında yaygın ve baskın hale gelen Sanayi Devrimi ve Sanayileşme hamlesi sonucunda ortaya çıkan Kapitalist toplumsal sistemi tanımlamak⁷¹ ve bu sistemin ortaya çıkardığı Kapitalist, bürokratik ancak akılcı sosyal ve kültürel yapılarla donatılmış sanayi toplumunu tarif etmek için kullanılmıştır.⁷² Kavram, İngilizcede 20. Yüzyılın ortalarında genel kullanıma dâhil olmuş, "Çağdaşlaşma"

⁶⁸ "Anderson'a göre *Ulus bir hayal ve bu hayalin canlanmasıdır çünkü en küçük Ulusun üyeleri bile diğer üyeleri tanımayacak, onlarla tanışmayacak, çoğu hakkında hiçbir şey işitmeyecektir ama yine de her bireyin zihninde toplumların hayali yaşamaya devam eder.*" Daha fazla bilgi için bkz. Benedict Anderson, **Hayali Cemaatler**, İstanbul: Metis Yayınları, 1993, s. 20.

⁶⁹ "Modern Ulusun tanımlayıcı özelliklerini; kitle eğitimi, şehirleşme, endüstrileşme, bürokratikleşme, ulaşım ve iletişimde giderek artan hız oluşturmaktadır." Bkz. Alex Inkeles ve David H. Smith, **Becoming Modern**, Lincoln: Harward College Press, 1999, s. 15.

⁷⁰ Özden Sezgi Durgun, **Memalik-i Şahane'den Vatan'a**, İstanbul: İletişim Yayınları, Araştırma-İnceleme No: 263, 2018, s. 14-15.

⁷¹ "Modernizm dinamiğinin özünde sömürgeci yayılma ve kapitalist genişleme yoluyla Avrupa-merkezli bir Küreselleşme süreci vardır." Bkz. Falk, s. 94.

"Wallerstein Modernliğin başlangıcını saptamak için tarihi, Avrupalıların yayılmasıyla birlikte gerçekleşen gelişmelerin başlangıcı olarak 1500'li yıllarda veya ilk Burjuva Devrimleri ve Bilimsel Devrimle birlikte 1650'li yıllar olarak kabul etmeyi önerenlere katılmadığını ifade etmektedir. Ona göre Modernliğin başlangıcı "geçiş dönemi olarak yaşanan manifaktür üretim dönemi ve tam manasıyla Kapitalist sistemin başlangıcını oluşturan Sanayi Devrimi'dir." Benzer görüş için bkz. Etienne Balibar ve Immanuel Wallerstein, **İrk, Ulus, Sınıf**, İstanbul: Metis Yayınları, 1993, s. 8.

⁷² "Modernliğin, genel olarak 18. Yüzyılda... ortaya çıktığı kabul edilmektedir." Farklı görüş için bkz. Mehmet Şişman, "Postmodernizm Tartışmaları ve Örgüt Kuramındaki Yansımaları", **Eğitim Yönetimi**, Yıl: 2, Sayı: 3, Yaz 1996, s. 451.

"Modernizm, 13. Yüzyıldan 17. Yüzyıla kadar Avrupa'da ortaya çıkıp gelişmiş ve sonunda dünya siyasetine Devlet Sosyalizmi olgusunu getiren Rusya'daki Ekim Devrimi ile tamamlanmıştır." Bkz. Falk, s. 94; Fred Dallmayr, "Global Modernleşme: Farklı Modernitelere Doğru mu?", **Modernleşme, İslam Dünyası ve Türkiye, Milletlerarası Tartışmalı İlmi Toplantı 17-19 Kasım 2000** içinde (33-62), İstanbul: Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi, No: 36, 2001, s. 36.

Cahoone'a göre bu tarih 17. Yüzyıla kadar geri götürülebilir. Bkz. Cahoone, s. 20.

"Touraine göre Modernliğin gerçek tarihi, Dünya'nın belli bir bölümünde ve yüzyıldan uzun bir süre boyunca (1750-1870), Aydınlanma Felsefesinin kısa ama parlak ufkundan sonra, kişisel ve kolektif bir öznenin ortaya çıkışının tarihidir." Bkz. Touraine, s. 11.

anlamında kullanılarak gündelik dilin bir parçası haline gelmiştir.⁷³ Modernizm kavramını Çağdaşlaşma anlamıyla değerlendirerek akla hep yeni, yeni olan, eskiden uzaklaşmış anlamına geldiğini ve kavramın yakın zamanın eş anlamlısı olarak kullanıldığını söylemek mümkündür.⁷⁴

Modernizm, günlük hayatın rutinleşmesi, dini-manevi değerlere olan ihtiyacın azalması, gündelik yaşam tarzlarının farklılaşması ve bireyselleşmesi, kentleşmenin artması, hayatın her alanında bilim ve tekniğin yaygın olarak kullanılmaya başlanması, Kapitalizmin ekonomik hayat üzerinde baskın paradigma haline gelmesi süreci olarak ifade edilebilmektedir. Bu da Modernizm'in hayatın her anında var olduğunun bir göstergesi olmaktadır. Kendini geçmişin yerine ikame eden Modernizm, yeni bir dünya yaratarak günümüz toplumlarını karakterize eden geleneklere, âdetlere, alışkanlıklara, beklenti ve inançlara bağlı olmayan bir toplum meydana getiren sosyal bir düzenleme olarak karşımıza çıkmaktadır.⁷⁵ Bu yüzden Modernizm, sosyal alanda değişimi ifade ederek farklılıkların, geleneksel yapılar yerine ikame edilmesidir diyebiliriz.

Modernizm, yukarıda değinilen olguların desteğiyle Batılı modern ülkelerin ekonomik, kültürel, siyasal, teknolojik ve toplumsal özelliklerini geliştirmekte olan ülkelere dayatma aracı olarak kullandıkları çok kapsamlı bir süreci de beraberinde getirmiştir.⁷⁶

⁷³ Perry Anderson, **Postmodernitenin Kökenleri**, Elçin Gen (çev.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, s. 9. "Modernleşme bugün hem Çağdaşlaşma, hem de Batılılaşma kavramlarını da içine alan bir hareket halini almıştır. Bu anlamda Çağdaşlaşma Hareketi yenilenme ve değişme hareketlerini de yanında getirdiği için tarihin bütün devirlerinde bütün milletler için söz konusu olan bir olgu olduğu söylenebilir. Yani Çağdaşlaşma, fert ve toplumun, içinde bulunduğu, yaşadığı çağın gereklerine açık olması, dünya toplumları arasında yerini alması, ülkesinin ilerleme ve yükselmesinde-inanç, adet ve geleneklerine ters düşmeden-çağı yakalamak için çaba sarf etmesi anlamına gelmektedir... Bazı araştırmalar Batılılaşma kavramı yerine Çağdaşlaşma veya Modernleşme kavramlarını kullanmayı uygun görülüyorsa da Çağdaşlaşma Doğu-Batı farkı olmaksızın bütün toplumlar için geçerli bir harekettir ve farklı toplumların birbirlerinden bazı sosyal ve kültürel müesseseleri alması şeklindeki bir hareketi anlatmaktadır. Ayrıca Modernleşme ve Çağdaşlaşma kavramları Batılılaşma kavramında olduğu gibi kültürel ve sosyal değer ifadelerinden daha çok teknik, teknolojik, rantabl, rasyonel gibi ilk bakışta herhangi bir manevi değer ifade etmeyen, nispeten nötr ve daha çok maddi gelişmelere yönelik bir anlam taşımaktadır." Bkz. M. Şükrü Hanioğlu, "Batılılaşma", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 5, 1992, s. 148-152; İbrahim Şener, "Abdül-Hak Hamit ve M. Akif'e göre Çağdaşlaşma ve İslam", **Türkiye'nin Çağdaşlaşma Problemi ve İslam**, Sempozyum içinde (107-122), Ankara: 2000, s. 107.

⁷⁴ Sezgin Kızılcıkel, **Postmodernizm Dedikleri**, İzmir: Saray Kitabevleri, 1996, s. 9.

"Kavram sadece Çağdaşlaşma ile eş anlamlı olarak kullanılmamakta, esas itibarıyla birbirinden farklı anlamlar taşıyan Modernlik, Modernleşme ve Modernizm kavramları, zaman zaman eş anlamlı kavramları olarak görülüp birbirinin yerine de kullanılabilmektedir." Bkz. Şişman, s. 451-452.

"Modern kavramının anlamı belki de etimolojisini inceleyerek daha iyi anlaşılabilir. Modern kelimesi Latince 'Modus' kökünden gelmektedir ve 'şimdi, şu anda, günümüzde' anlamlarını taşımaktadır." Bkz. Fehmi Bakır, "Türkiye'nin Modernleşmesinde Türk Ordusunun Rolü (1923-1950)", (**Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016), s. 11.

⁷⁵ Anthony Giddens ve Christopher Pierson, **Modernliği Anlamlandırmak**, Murat Sağlam ve Serhat Uyrakulak (çev.), İstanbul: Alfa Yayınları, 2001, s. 27.

⁷⁶ "Modernizm, Weber'e göre, Doğu toplumlarının sorunudur. Weber'e göre bu toplumların yapması gereken Batılı olabilmeyi başarmaktır. Modernliğe ulaşmak Tarihin Telos'u olarak ifade edilmekte ve kaderin bu

Kavram, dünyaya karşı belli yerleşik tutumları insanın müdahalesine açık hale getiren bir dünya görüşünü, ekonomik kurumların karmaşık bileşimler oluşturmalarını isteyen, özellikle de endüstriyel üretim ve pazar ekonomisini dayatan, Ulus Devlet ve kitleleri bu yönde harekete geçiren temsil gücü yüksek bir yapıyı da oluşturmaktadır.⁷⁷ Bu bağlamda Modernizm kavramı, toplumsal dinamiklerin aktif hale geldiği yeni bir formu ortaya çıkarmıştır.

Modernleşme sıklıkla Batılılaşma/Avrupalılaşma olarak adlandırılmış, bu terimler birbirlerinin yerine ve birbirinin eş anlamlısı olarak kullanılmıştır. Modernleşme terimi, bilim alanında yaşanan ilerlemeler sonucunda son birkaç yüzyılda yaşanan bilgi patlaması sonucunda ortaya çıkan bir yenileşme sürecinin aldığı dinamik biçimi dile tarif etmektedir. Yaşanan bu Bilimsel dinamizm ve değişime eşlik eden bu süreç, insanın tabiat ve doğa olayları üzerindeki kontrol çabasını arttırmasına olanak sağlamıştır. Bu değişim sürecinin kökenleri ve ilk etkileri Batı ve Merkezi Avrupa toplumlarında ortaya çıktığı için, bilimsel gelişme sayesinde ortaya çıkan teknolojik, ekonomik, askeri ve politik gücün de yardımıyla 19 ve 20. Yüzyıllarda hızla yayılarak diğer toplumlara ulaşmış, tüm dünyayı, bütün insan ilişkilerini temelden değiştiren bir dönüşüme yol açmıştır.⁷⁸ Bu yüzden Avrupalılaşmak, yeniden üretilmek üzere ödünç alınmış farklı bir rationale'i "kendi bünyesine" uydurmak anlamına gelmektedir. Avrupalı olmak, "kendini koruyarak değişme" sürecini belli bir çıkar siyaseti ile uyumlu kılmaktadır. Edebi imgelem bir yandan Avrupalılığı kuşanan, öte yandan kuşandığı şeyi kesip biçen, ondan kendine özgü bir kesim çıkaran karakterler yaratmıştır.⁷⁹ Bu durumun ortaya çıkmasının sebepleri Modernleşmeyi oluşturan süreçlerin ilk olarak İngiltere, Fransa ve Almanya gibi Batı Avrupa ülkelerinde ortaya çıkması ve diğer ülkelerin Modernleşirken Batı Avrupa'nın hazırdaki tecrübelerini örnek almaya ve aynı yolu takip etmeye çalışmalarıdır.⁸⁰ Batı

olduğu belirtilmektedir. Bu nedenle Modern kavramı Batılılaşma anlamında da kullanılmaktadır." Bkz. Max Weber, **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhı**, Gökhan Rızaoğlu (çev.), İstanbul: Roman Yayınları, 2013, s. 22.

⁷⁷ Giddens ve Pierson, s. 83.

⁷⁸ Cyril Edwin Black, **Çağdaşlaşmanın İtici Güçleri**, Fatih Gümüş (çev.), Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1986, s.5-6.

⁷⁹ Özden Sezgi Durgun, "Homo Balkanicus, Çılgın Türkler ve Diğerleri", **Toplum ve Bilim**, Sayı: 105, 2016, s. 249.

⁸⁰ "Modernleşme adı verilen dönüşüm sürecinin nasıl işlediğini açıklamaya çalışan değişik görüşler vardır. Bunlardan en çok bilineni yayılmacı görüştür. Buna göre Modernleşme Avrupa'da başlamış ve diğer büyük akımlar gibi yayılmacı bir yön izleyerek dünyanın diğer bölgelerine ulaşmıştır. Yayılmacı Görüş, Modernleşme'nin dünyanın her yerinde aynı özellikleri gösterdiğini ve sonradan modernleşen toplumların Avrupa'nın geçirdiği safhaları izleyerek sonunda tıpkı Avrupa gibi olacağını varsayar. Bu görüşe göre modern durum idealize edilmiş bir resim gibidir ve diğer toplumlar bu resme ne kadar benzerlerse o kadar modern sayılırlar. Modernleşme de diğer toplumların bu resme benzeme çabası sonucunda dünya üzerinde yayılma göstermiştir." Bkz. Shmuel N. Eisenstadt, "The Civilizational Dimension of Modernity: Modernity as a Distinct Civilization", **International Sociology**, Cilt: 16, Sayı: 3, 2001, s. 320-340.

dışındaki dünya Batı kaynaklı Modernist kültürden ciddi bir şekilde etkilenmiş ve bu sayede Modern zamanlardaki halini almıştır. Modern Batı kendi uygarlığının özünü Batılı olmayan toplumların yerel kültürlerine, ticaret, sömürgecilik ve ideoloji ihracı yoluyla sokmuştur. Bu süreç sonunda ulusların hemen tümü Batı Modernliğinden farklı derecelerde ve oranlarda olsa da, etkilenmişlerdir.⁸¹ Lawrence E. Cahoon'un tespiti ile: "Dünyadaki insanların çoğu, isteseler de istemeseler de, Modernliğin öz veya üvey evladı olarak dünyaya gelmektedirler."⁸² Örnekten de anlaşılacağı üzere Modernlik çok yaygın ve baskın bir süreçtir, her yeri ve herkesi etkilemiştir fakat üzerinde kapsamlı olarak düşünüldüğü zaman görülen şey Modernleşmenin Batılılaşmadan daha geniş kapsamlı bir kavram olduğudur. Modernleşme Batılılaşma olgusunu kapsamaktadır. Bu yüzden Batılılaşma Modernleşme yollarından biri olarak kabul edilebilir.⁸³

1.3. Gelenekselden Moderne Dönüşüm

Geleneksel toplumdan Modern topluma doğru evrilme süreci hemen olmamış, tam olarak ortaya çıkması için uzun bir zaman dilimi gerekmiştir. Ama bu süreç sonucunda ortaya çıkan değişim ve dönüşüm geriye döndürülemeyecek kadar güçlü olmuştur. Gelenek, bir topluluğun kendinden önceki kuşaklardan devraldığı ve çeşitli aktarım yöntemleri kullanarak daha sonraki kuşaklara ulaştırdığı her türlü maddi, manevi kurum ve uygulamalar biçimi olmakla beraber bir önceki duruma ait olanın bir sonraki durum için de yenilenmesidir.⁸⁴ Sosyolojik açıdan Gelenek, kuşaktan kuşağa aktarılan bilgi, düşünce ve kültür birikimini ifade etmektedir.⁸⁵ Gelenek kavramına ait tartışmalar, söz konusu kavrama ait tanımlamalar üzerinde belirgin olarak hissedilebilmekle birlikte; Gelenek kimine göre örf, adet ve görenekleri; kimine göre dine ait argümanları ve ritüelleri; kimine göre ise daha farklı anlamlara karşılık gelmektedir. Bu noktada Rene Guenon Gelenek'in örf, adet ve görenek şeklinde tanımlanmasına karşı çıkmakta ve

⁸¹ "...Modernleşmenin tek ve her topluma uygulanabilecek standart bir modeli bulunmamaktadır. Modernlikten etkilenen ve Modernleşme çabasına girişen toplumları incelediğimizde karşımıza birden çok Modernleşme süreci çıkmaktadır. Geleneksel toplumdan Modern Topluma değişim süreci değişik biçimlerde gerçekleşmektedir. Modernleşme, toplumdan topluma, bunların kendi öz gelişme dinamiklerine göre farklılık göstermektedir." Bkz. Mustafa Gencer, **Jöntürk Modernizmi ve 'Alman Ruhu' 1908-1918 Dönemi Türk-Alman İlişkileri ve Eğitim**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003, s. 28.

⁸² Cahoon, s. 7.

⁸³ İlber Ortaylı, "Batılılaşma Sorunu", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: 1, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 138. Ayrıca bkz. Hasan Bülent Kahraman, "Avrupa: Türk Modernleşmesinin Xanadu'su: Türk Modernleşmesi Kurucu İradesinde Yeni Bir Bakış Denemesi", **Doğu Batı**, Sayı: 14, 2001, s. 8-27.

⁸⁴ Hüseyin Yılmaz, "Gelenek, Gelenekçilik, Gelenekselcilik", **Muhafazakâr Düşünce Dergisi**, Sayı: 3, 2005, s. 41.

⁸⁵ Kadir Canatan, "Gelenek, Din ve Modernite", **Bilgi ve Hikmet Dergisi**, Sayı: 9, Kış 1995, s. 28.

gelenegin beşeri konularla sınırlandırılmayacağını ifade ederek genel kabul gören tanımlara muhalefet etmektedir.⁸⁶ Bu tespiti ile din ve dine ilişkin bütün detayların Geleneksel toplumlara özgü davranışlar olduğu yönündeki bir yargıyı da ortaya çıkarmaktadır.

Geleneksel toplumlarda bireyin toplum veya sosyal yapı içindeki yeri kabilesi, etnik grubu, dini ve ailesi vasıtasıyla belirlenmektedir.⁸⁷ Bireyler kendilerini bu unsurlar içerisinde sınırlandırma yoluna gitmişler, buna rıza göstermişlerdir. Bu tip toplumlar içerisinde bulunan bireyler arasında çok sıkı bir iletişim ve buna bağlı olarak yüz yüze iletişim yoğun olarak gerçekleşmektedir. Dinin ise yönlendirici ve hayatı kapsayıcı bir değer olarak dokunulmazlığı olan bir alana tekabül ettiği söylenebilir. Ekonomik faaliyetler daha ziyade tarıma dayalıdır. Eğitim ve öğretim de sadece belli seçkin bir zümreye has bir faaliyet olarak kalmış imtiyazlı bir alandır. Bu yüzden toplumsal değişim oldukça yavaş cereyan etmiş ve birkaç kuşağı kapsamıştır.⁸⁸ Geleneksel Toplum, değişimi reddeden ve gelenegin aktardığı değerlerle varlığını sürdüren, örgütlenmelerin aile ve kabile üzerinden gerçekleştiği toplumsal hareketliliğin oldukça zayıf olduğu, yazının çok az kullanıldığı, sanayinin gelişmediği, bireyin dışındaki evreni anlama ve anlamlandırmada kutsal kodlara başvurduğu bir topluluktur.⁸⁹ Bu görüşe paralel olarak geleneksel toplumlarda dünya hakkında sınırlı bilgi ve görüş, kişisel özellikleri geliştirme eksikliği, yenilikçilik eksikliği, sınırlı istek, sınırlı şeyleri algılayabilme, ailecilik, hükümete sıkı bağlılık, düşmanlık gibi argümanlardan dolayı, geleneksel toplumlar ile modern toplumlar arasında bir uyumsuzluk olduğu da ifade edilmektedir.⁹⁰

Toplum yapısında belirgin bir farklılaşma ve uzmanlaşmayla ortaya çıkan Modern Toplum geleneksel köklerden ve ritüellerden sıyrılarak yeni bir yapıya dönüşmüştür. Geleneksel tarımsal üretim ve küçük çaplı el sanatlarına dayalı bir yapıdan endüstriyel tarzda üretime geçişle birlikte toplumlarda Şehirleşme ve Şehirlileşme ile birlikte eğitim öğretim gören insan oranı artmıştır. Aynı zamanda kitle

⁸⁶ Rene Guenon, **Gelenek ve Gelenekçilik**, Mahmut Kanık (çev.), İstanbul: Yedi İklim Yayınları, 1987, s. 8.

⁸⁷ Ali Yaşar Sarıbay, **Türkiye’de Modernleşme Din ve Parti Politikası: MSP Örnek Olayı**, İstanbul: Alan Yayınları, 1985, s. 106.

⁸⁸ Mehmet Ali Kirman, **Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü**, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2004, s. 88.

⁸⁹ Yılmaz, “Gelenek, Gelenekçilik, Gelenekselcilik”, s. 41.

⁹⁰ Seyfettin Aslan ve Abdullah Yılmaz, “Modernizme Bir Başkaldırı Projesi Olarak Postmodernizm”, **Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt: 2, Sayı: 2, 2001, s. 94.

iletişim ve ulaşım araçlarının geliştiği, karar mekanizmalarının etkin olarak işletildiği, demokratik siyasal yaşamın ve buna bağlı olarak gelişen yeni kültürün yerleştiği dinamik bir yapı ortaya çıkmıştır. Bunun sonucunda da Modernizm Geleneğin karşısı olarak kabul edilmiştir. Diğer bir ifadeyle, Gelenek ve Modernizm kavramları sürekli beraber kullanılmakta, birinin anlamının belirlenmesi sırasında diğerinden faydalandığı görülmektedir.⁹¹ Geleneksel Toplumu yapı bozumuna uğratan durum olarak Modern Toplumun yapısı tam da zıtlığın oluştuğu alanda devreye girmektedir. Tarihsel anlamıyla Modern toplumlar, Geleneksel toplumun dönüşüm sürecinde kapitalizm ve endüstrileşmenin eşlik ettiği toplumsal ve ekonomik farklılaşmayı ifade etmekte olup Modernleşme, değişim sürecinin sosyo-ekonomik sonucu olarak görülmektedir.⁹²

Modern Toplum kavramı, belirli bir insan tipini, insanla doğa ve insanla insan arasındaki ilişkilerin belirli bir kavranma biçimini, belirli bir ekonomik ilişkiler sisteminin ve bu sayılanların toplamının oluşturduğu toplumsal ve ekonomik temel üzerine bina edildiği düşünülen bir siyasal yapıyı içermektedir.⁹³ Modern toplumun yapısı incelendiğinde ortaya çıkan yeni sosyal ve ekonomik yapının, akrabalık ilişkilerinin yerine uzmanlaşmayı gerekli kıldığı, ekonomik, siyasi, dini ve eğitim alanında birleşmelere dayandığı, toplumsal rol ve statülerde uzmanlaşmanın istenip beklendiği, işbölümünün arttığı, geleneklerin gücünü kaybettiği, aile yapısında ve ilişkilerde bireyci anlayışın etkisini arttığı bir yapıyı dayattığı görülmektedir.⁹⁴

Modern toplumları geleneksel toplumdan ayıran özelliklerden en önemli olanları hareketlilik ve dinamizmdir. Bu iki olgu yerleşim, iş ve çalışma alanlarında daha belirgindir.⁹⁵ Bu yüzden Modern Toplum kavramının içini dolduran Modern

⁹¹ Ahmet Faruk Kılıç, Sıddık Ağçoban, "Gelenek ve Modernizm Bağlamında İslam", **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 15, Sayı: 28, 2013, s. 227.

⁹² Harry Nyström, "The Postmodern Challenge From Economic to Creative Management", **Creativity and Innovation Management**, Cilt: 9, Sayı: 2, 2000, s. 109-110.

⁹³ Levent Köker, **Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004, s. 40-41.

⁹⁴ Sulhi Dönmezer, **Toplumbilim**, İstanbul: Beta Yayınevi, 12. Baskı, 1999, s. 225.

⁹⁵ Şule Şahin Ceylan, **Geleneksel Toplumdan Modern Topluma Alternatif Uyuşmazlık Çözümü**, İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2009, s. 145.

"Aydınlanma, İngilizce "Light" (Işık) sözcüğünden türetilen "Enlightenment" kavramına karşılık gelir. Aydınlanma Tanrının, insanın içine doğması veya ermek anlamına gelen dinsel aydınlanmadan farklıdır. Aydınlanma 17. ve 18. Yüzyıllarda var olan totaliterliğe, kastçı-feodal toplum yapısına, baskıcı dinsel dünya görüşüne karşı, yeni olgunlaşmakta olan Burjuvazinin yönettiği bir özgürleşme hareketidir. Aydınlanma Çağı, insanlık tarihinde akıl ve düşüncenin bireyin en güçlü yetisi olarak birleşmiş bir biçimde, dünyanın ve toplumun metafizik ve mistik yoldan anlaşılmasına dayalı geleneksel toplum ve bilgi yapılarının ortadan

İnsan; yeniliklere açık, yenilikçi, yalnız kendi çevresindeki değil diğer ve geniş bir çerçevede sorun ve konularla ilgili, geçmişten çok geleceğe dönük, planlayan ve örgütleyen bir varlıktır ve dünyanın tahmin edilebilir olduğuna inanır.⁹⁶ Modern Toplum kavramı içinde yer alan insan tipi bireydir. Bu anlamda insanlar arası ilişkiler de bireylerarası ilişkiler olarak anlaşılmaktadır.

1.4. Aydınlanma ve Modernleşme İlişkisi

Modernizm'in oluşumunda ve sürecin devamında; fikri olarak Aydınlanma Çağı, politik olarak Fransız Devrimi ve ekonomik olarak da Sanayi Devrimi belirleyici olmuştur.⁹⁷ Modernizm'in fikri altyapısını oluşturan Aydınlanma, 17. ve 18. Yüzyıldaki mevcut totaliter düzene, kastçı-feodal toplum yapısına, baskıcı dinsel dünya görüşüne karşı,⁹⁸ yeni olgunlaşmakta olan Burjuvazinin yönettiği bir özgürleşme hareketi olarak tarif edilmektedir.⁹⁹ Aydınlanma Hareketi'nin temel dayanak noktası ise Rönesans ve Reform'dur.¹⁰⁰ Ancak Felsefe Tarihçileri klasik anlamda iki Aydınlanmadan söz etmektedirler. Bunlardan ilki, Milattan Önce 5. Yüzyılda Antik Yunan Dünyasında gerçekleşen aydınlanmadır. İkinci Aydınlanma ise 18. Yüzyıl Aydınlanmasıdır. Yeniçağ'daki bu aydınlanma, İngiliz düşünürü Locke ile başlamıştır. David Hume, Condillac ve Fransız Materyalistleri bu aydınlanmanın diğer önemli temsilcileridir. Daha sonra Kant ve ünlü Alman düşünürleri (Fichte, Schelling, Hegel) bu Aydınlanma hareketinden etkilenecek ve onu daha da geliştireceklerdir.¹⁰¹

İtalya'da başlayıp Avrupa'ya yayılan edebiyat, güzel sanatlar ve bilim alanındaki gelişmeler ve yeniliklerin ortaya çıktığı Rönesans döneminin etkisiyle düşünceye serbestlik tanıyan bir ortam da ortaya çıkmıştır. Rönesans'ta insanın tinsel bir birey olarak kabul edilmesi ve gelişen bireyci anlayışın da desteği ile Rönesans Modernite'nin eş anlamlısı haline gelmiştir.¹⁰² Bireyciliğin ön plana çıkışı geleneksel yapıların

kaldırmasını ifade eder." Bkz. Ahmet Çiğdem, **Akıl ve Toplumun Özgürleşimi**, Ankara: Vadi Yayınları, 1997, s. 21.

⁹⁶ Şeyhmus Demir, Mutlu Sesli ve Veysel Yılmaz, "Türk Modernleşmesi: Eleştirel Bir Bakış", **Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 2, 2008, s. 79.

⁹⁷ Gamze Aslan, "Ortaçağ'dan Günümüze Modernite: Doğuşu ve Doğası", **Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt: 4, Sayı: 7, 2011, s. 13.

⁹⁸ "Aydınlanma Hareketi birlikte artık din toplum temelindeki yerini kaybediyordu." Aslan ve Yılmaz, s. 95.

⁹⁹ Aslan ve Yılmaz, s. 95.

¹⁰⁰ Marshall Berman, "Modernlik: Dün, Bugün ve Yarın", Ümit Altuğ (çev.), **Birikim Dergisi**, Sayı: 34, 1992, s. 44.

¹⁰¹ Macit Gökberk, **Felsefe Tarihi**, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2003, s. 289.

¹⁰² Peter Burke, **Rönesans**, Özkan Akpınar (çev.), İstanbul: Babil Yayınları, 2007, s. 8.

terkedilmesini beraberinde getirmiş¹⁰³ olsa bile eski düzen ve anlayıştan kopuş hemen olmamıştır. Ancak değişim ve dönüşüm için gereken altyapı hazırlanmıştır.

Aydınlanma ile bilginin kaynağı yalnızca akla dayandırılmıştır.¹⁰⁴ Kesin ve evrensel bilgilere ancak akıl aracılığıyla ulaşılabilceğini savunan Akılcılık yaklaşımı Rönesans hareketi içinde önemli bir yere ve konuma sahiptir. Aydınlanma Felsefesini, kendisinin hemen öncesinde yer alan felsefeden ayıran, yalnızca birkaç kişinin alanı olan bir şeyi, yani akla uygun olarak yürütülen bir yaşamı herkese uygulama iddiasıdır. Aydınlanma ruhu, bireyin eğitimi, onu hem ailesinin hem de bizzat kendi tutkularının dayattığı, dar, akılcı olmayan görüşten kurtarıp, akılcı bilgiye ve aklın eylemini örgütleyen bir topluma katılmaya çağıran bir bakış açısidir.¹⁰⁵ Birey ve akli her şeyin önünde tutan bu yeni anlayış insana kendi potansiyelini gösterme iddiasındadır. İnsanın kendi dışındaki otoritelerin tahakkümünden kurtarılmasının da yolunu aramıştır.¹⁰⁶ Sonuç olarak Modernizm’le beraber insan, kendisini birey olarak yeniden keşfetmiştir.¹⁰⁷

Rönesans’la başlayan Katolik Kilise’nin otoritesindeki aşınma Reform sürecinin de hızlanmasına sebep olmuştur. Akli, Din’in doğrularına uyarladığını iddia eden Katolik Kilisesi ve onun Skolastik öğretisine karşı güvensizlik ortaya çıkmış, bunun sonucunda da zamanla Dinin doğrularıyla Kilise’nin doğrularının özdeşleşmediği, hatta örtüşmediği

¹⁰³ “Peter F. Sugar’ın deyimi ile Modern veya Batılı olarak adlandırılan toplum ‘organik’ bir şekilde gelişmiştir. Anılan organik süreç Avrupa’da Ortaçağın son dönemlerinde Feodal Toplumun dağılması, ticaret ve kent hayatının tekrar canlanması ile beraber başlamıştır ve özetle şöyledir:

- Ekonomik faaliyetlerde bir değişiklik söz konusudur,
- Bu değişiklik burjuva sınıfının doğuşuna sebep olmuştur,
- Bu yeni çıkar grubu ile hükümdar arasında ortaya çıkan işbirliği, merkezî bir devletin ortaya çıkmasına yardımcı olmuştur,
- Yüzyıllar sonra burjuva sınıfının devamlı süren çabaları sonucu, anayasalı hükümetlerin kurulması nihayet gerçekleşmiştir.”

Bkz. Peter F. Sugar, “Economic and Political Modernization: Turkey”, Robert E. Ward, Dankwart A. Rustow (Ed.), **Political Modernization in Japan and Turkey** içinde (146-175), New Jersey: Princeton University Press, 1964, s.147.

¹⁰⁴ “Akıl, Aydınlanma Felsefesinin anlaşılması için bir anahtar kavram olarak kullanılmaktadır. Nitekim Kant, “Aydınlanmanın insanın aklının her yanını, her yerde başkasının kılavuzluğuna başvurmaksızın özgürce kullanması olduğunu ve aydınlanma için özgürlükten başka bir şeyin gerekmediğini ve bunun için gerekli olan özgürlüğün de özgürlüklerin en zararsız olan Akli kullanma özgürlüğü” olduğunu ifade etmektedir.” Bkz. Sezgin Kızılcık, “Postmodernizm: ‘Modernlik Projesine’ Bir Başkaldırı”, **Türkiye Günlüğü**, Sayı: 30, 1994, s. 87.

¹⁰⁵ “Aydınlanma, insanlığı, eleştirel aklın kullanılmasıyla mitten, batıl inançtan, gizemli güçlere ve doğa güçlerine tabi olmaktan kurtarmayı amaçlamıştır. Bu sayede insanın dünyadaki konumu, emek ve eğlence tarzı artık bir harici bir otoriteye değil, fakat kendi özgür rasyonel etkinliğine dayalı bir hale geldi.” Bkz. Çiğdem, s. 26; Thomas D. Docherty, **Postmodernizm: Bir Giriş, Postmodernist Burjuva Liberalizmi**, Yavuz Alogan (çev.), İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1995, s. 14; Touraine, s. 25-26.

¹⁰⁶ “Modernizm, Kilisenin baskıcı tutumuna karşı tam bir reddedişi yansıtan tepki olarak kabul edilir.” Bkz. Kumar, s. 99.

¹⁰⁷ Özkiraz, s. 14-15.

yönündeki şüphe güçlenmiştir. Bu düşünceye inananlardan birisi olan Martin Luther, Katolik Kilisesine ve Ruhban sınıfının dini konularda tekel olma iddiasına muhalefet etmiş ve Ortaçağ Skolastik düşüncesini eleştirenler arasına katılmıştır. Bu amaçla 31 Ekim 1517'de Wittenburg Kilisesinin kapısına astığı bildirisiyle İlahiyat alanında yeni bir yorumun yolunu açmıştır. Katolik Kilisesinin, inananlardan günahlarının affedilmesi ve Cennet vaadi karşılığı olarak (Kilise) vergi alınmasına karşı çıkmıştır. Ayrıca Kilisenin otoritesinin insanların gündelik hayatlarını ve hayatın normal seyrini tamamıyla etkileyebilecek bir seviyeye ulaşması, insanın Tanrı'yla olan ilişkisine Kilisenin aracılık etmesi ve müdahil olması da Luther ve Calvin'i Kiliseye karşı bir harekete geçmeye mecbur bırakmıştır.¹⁰⁸ Bunun sonucunda ise bireylerin aklın rehberliğinde hareket ederek kendi kararlarını alıp, eylemlerini oluşturabilecekleri bir fikir ortamı talebi, yine bu talep kapsamında da Tanrı ile inanan arasına bir aracının girmesine gerek olmadığı düşüncesi ortaya çıkmış ve destek görmüştür. İşte bu düşünsel temele dayanan Aydınlanma, her türlü felsefi ve toplumsal projenin akla dayanması gerektiğini öngörmektedir.¹⁰⁹ Bu sebeple, Aydınlanma dönemi aynı zamanda Akıl Çağı olarak da adlandırılmaktadır. Akıl; vahiy, gelenek ve otorite üçlemesinde temellenen her şeyi eleştirme ve sorgulama yetisini temsil etmektedir.¹¹⁰ Akla karşı duyulan sonsuz güven sayesinde insanın geliştireceği yasa ve kurallarla kendi mutluluğunu sağlayabileceğine inanılmaktadır. Bir insan için doğru olanın sadece o kişi tarafından belirlenebileceği savunularak, insanın kaderi ilahi olanın elinden alınmış ve insanın kendi eline teslim edilmiştir.¹¹¹

Tarihsel seyir esnasında Aydınlanma Felsefesi yerini Modernleşme'nin politik ayağını oluşturan Fransız Devrimine bıraktı¹¹² ancak bunu yaparken Devrime ihtiyaç duyduğu fikri zemini de sağladı.¹¹³ Avrupa'nın tüm büyük kentlerinde zanaatkârların yanı sıra, ticaretle iştigal sonucunda zenginleşen bir sınıf vardı ve bir iki yerde de endüstriyel

¹⁰⁸ Bertrand Russell, **Batı Felsefesi Tarihi, II. Cilt: Ortaçağ**, Muammer Sencer (çev.), İstanbul: Say Dağıtım, 1997, s. 269-272.

¹⁰⁹ Çiğdem, s. 14.

¹¹⁰ Veli Urhan, "Modernizm, Postmodernizm ve Personalizm", **Doğu Batı**, Cilt: 2, Sayı: 8, 1999, s. 146.

¹¹¹ İlhan Tekeli, "Türkiye'de Siyasal Düşüncenin Gelişimi Konusunda Bir Üst Anlatı", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt 3: Modernleşme ve Batıcılık**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, s. 19.

¹¹² "Immanuel Wallerstein, son dönem jeopolitiğin belirlenmesinde Fransız Devriminin etkisine işaret eder ve 'Fransız Devriminin Kapitalist dünya ekonomisine başlıca etkisinin, sermayenin sonsuz birikimiyle uyumlu bir değer sisteminin kültürel bakımdan olgunlaşması olduğunu, bu olayın siyasi bilinci dönüştürdüğünü' ifade eder. Bu kültürel gelişme ve zihinsel dönüşüm Kapitalist zihniyet dönüşümüdür ve aynı zamanda jeokültürün arka planını oluşturmaktadır." Bkz. Gürcan Şevket Avcıoğlu, "Immanuel Wallerstein'in Dünya Sistemi, Jeopolitik ve Jeokültür Kuramı", **Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 31, 2014, s. 103. Ayrıca bkz. Immanuel Wallerstein, **Jeopolitik ve Jeokültür**, Mustafa Özel (çev.), İstanbul: İz Yayınları, 1998, s. 24.

¹¹³ Çiğdem, s. 13.

işgücünün başlangıcı görülüyordu. Ancak genel anlamda eski toplumsal sınıf kurumları değişmeden varlığını sürdürmekte idi.¹¹⁴ Bu durum Fransız Devrimi patlak verene kadar devam etti. 1789'da Fransa'da Devrim patlak verdiğinde değişim, toplumsal patlama şeklinde ve o zamana değin benzeri görülmemiş bir biçimde gerçekleşmişti.¹¹⁵ Fransız Devrimi, Ortaçağın feodal toplumunu yıkmış, onun yerine bilerek ve isteyerek, tamamen bilinçli bir şekilde özgürlükçü yeni bir toplum kurmuştu. Bu yeni toplum, ideali gerçek ile uzlaştırma amacı güderek, önceden tasarlanmış düşünceler dizisini ve belli bir ideolojiyi takip etmişti.¹¹⁶

Diğer taraftan Modernite'nin taşıyıcısı ve hâkim öznesi Ulus Devlet Devrim'le birlikte ortaya yeni bir ideolojinin çıkmasına neden olmuştur.¹¹⁷ Ancak Ulus Devlet, 1789 Fransız Devriminin sonucunda ortaya çıkmışken Modern Devlet, Ulus Devlet ortaya çıkmadan önce de vardı.¹¹⁸ Ancak, her ikisinin kaynaşması Fransız Devriminin egemenliğin kaynağı olarak Halkı göstermesiyle olmuştur. Bu durum, Milletlerin oluşmasında önemli bir etken olmuştur. Bu sayılanlara ek olarak Feodal Düzenin Burjuvazi tarafından sarsılması ve Burjuvanın ticaretini özgürce yapmak için merkezi devleti ve krallıkları desteklemesi de bir diğer önemli etkidir.¹¹⁹

Fransız Devrimi toplumsal, politik ve siyasal alanı yeniden şekillendirirken bireycilik ve akıllı da ön plana çıkaran bir süreci bünyesinde barındırmıştır. Bireyler geleneksel toplum algılamalarından Aydınlanma denilen olgu ile sıyrılmaya çalışırken Gelenekselin en önemli argümanı olan dini yaklaşımlar da terk edilmiş ve önceliğini kaybetmiştir. Bunun da en önemli kanıtı Avrupa'da Katoliklik dışında yeni mezheplerin ortaya çıkmasıdır. Gündelik yaşamın üzerinde din kontrolünün azalması, Kilisenin gücünün zayıflamasına yol açmış ve yeni düşüncelerin oluşması için gereken zemini

¹¹⁴ Serhat Küçük, "Batı'nın Batılılaşması: Zihinsel Dönüşümün Eylemsel Kökeni", **Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt:11, Sayı: 2, 2013, s. 436.

¹¹⁵ Norman Davies, **Avrupa Tarihi**, Mehmet Ali Kılıçbay (çev.), Ankara: İmge Kitabevi, 2006, s. 631.

¹¹⁶ J. Salwyn Schapiro, **Çağdaş Düşüncede Toplumsal Tepki**, Mehmetcan Köksal ve Mehmet Harmancı (çev.), İstanbul: Köprü Yayınları, 1966, s. 13-14.

¹¹⁷ E. Fuat Keyman, **Türkiye'de Radikal Demokrasi**, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1999, s. 181.

¹¹⁸ "Modernleşme süreci ilk ortaya çıktığı andan itibaren bağımsız bir Ulus veya Ulusa ait topluluklar içerisinde doğmamıştır. Modernleşme ile gelişme gösteren büyük toplumsal ve kültürel hareketler, büyük ekonomik akımlar ve ilerlemeler ulusal ve siyasi sınırları aşarak birçok anlamda uluslararası bir nitelik kazanmıştır. Avrupa Kıtasında başlayan Modernleşme ve etkilerinin yaygınlık kazanması sonucu siyasi ve iktisadi uluslararası sistemlerin kurulmasına fırsat verilmiştir." Bkz. Shmuel N. Eisenstadt, **Modernleşme, Başkaldırı ve Değişim**, Ufuk Çoşkun (çev.), Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2014, s. 33.

¹¹⁹ Leo Huberman, **Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla**, Murat Belge (çev.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2000, s. 92.

hazırlamıştır.¹²⁰ Modernleşme sürecinin politik ayağı olan Fransız Devrimi'nin yarattığı yeni ve Ulus fikrine dayanan Devletler, Burjuva sınıfının kazanımları, yeni ticari sürecin son ayağı olan Sanayi Devrimine de zemin hazırlamıştı.

Modernleşme sürecinin bileşenlerinden birisi olan Sanayi Devrimi, Fransız Devrimi ile eşzamanlı olarak başlayan, tarıma ve zanaata dayalı ekonomik yapının yerine sanayiye dayalı üretim ve ekonomik sisteminin geçtiği uzun soluklu bir süreç olmuştur.¹²¹ Bu uzun soluklu süreci değerlendirmeden önce Bilimsel Devrim hakkında kısa bir bilgi verilmesi bir zaruret olarak karşımıza çıkmaktadır. Bilimsel Devrimin temelini Newton atmış ve Evrensel Yerçekimi Kanunu'nu formüle ederek yeni bir dünya görüşünün gelişmesini sağlamıştı. Newton Fiziği, tabiat olaylarını neden-sonuç ilişkisine tabi kılarak onları belirli kanunlara bağlamış ve Tabiatdaki değişimleri sürekli olarak Tanrı'nın iradesine bağlayan Hristiyan Teolojisini derinden sarsmıştır. Doğrudan Tanrı ve melekleri tarafından yönetilen ve Tanrı'nın iradesini ve ihtişamını yansıtan Doğa anlayışından, kendi yasaları olan ve bu yasalar çerçevesinde kendi kendine işleyen bir sistem tasavvuruna geçilmiştir.¹²² Bilimsel Devrimle ilgili süreç, Sekülerizm'e (Laiklik) doğru gidişatı da hızlandırmıştır.¹²³ Modernleşmenin bir diğer etkisi de Ulus fikrine dayalı devletleri destekleyen milli kimlik inşası konusunda olmuştur.¹²⁴ Bu sayılanlar Orta Asya'da özellikle Sovyet döneminde yaşanan değişim ve dönüşüm dönemi sırasında yaşanmıştır. Ama Batı Avrupa'da yaşanan süreçten farklı olarak Sovyet yönetim ve

¹²⁰ Halis Çetin, "Liberalizmin Tarihsel Kökenleri", **Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, Cilt: 3, Sayı: 1, 2002, s. 92.

¹²¹ "Sanayi Devrimi ilk kez dış ticaretin oldukça gelişip sermaye birikiminin hızlandığı, teknik icatların ve yeni ekonomik buluşların doğrultusunda üretime buhar makinesini, motoru ve örgütsel organizasyonu uygulayan İngiltere'de görülmüş, ardından Fransa ve Batı Avrupa'dan Amerika'ya yayılmıştır." Bkz. Jean Maillet, **İktisadi Olayların Evrimi**, Ertuğrul Tokdemir (çev.), İstanbul: Remzi Kitabevi, 1983, s. 142.

"Fransız Devrimi ve Sanayi Devrimi'nin sembolize ettiği değişimler Modernlik ruhunun bu dönüşümünde en önemli etkenlerdir. Fransız Devrimi ve İngiltere'deki sanayileşmenin yarattığı değişim süreci bunalımı doğurmuştur." Bkz. Mustafa Kemal Türkgil, "Avrupa Güç Dengesi Bağlamında Rus Modernleşmesi", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atılım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005), s. 22.

¹²² Bkz. Russell, **Batı Felsefesi Tarihi**, s. 284; Gencay Şaylan, **Postmodernizm**, Ankara: İmge Kitabevi, 2009, s. 176.

¹²³ "Devrimin önemli teorisyenlerinden biri olan Galileo'nun, *Düşes Kristina*'ya yazdığı mektupta "İncil, Fizik kitabı değildir." demiş ve Tabiatın işleyişini açıklamak için İncil'i değil bilimi ve onun yasalarını kullanmanın daha doğru olacağını savunmuştu." Bkz. Erdal İnönü, "Bilimsel Devrim ve Türkiye", **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, Cilt: 5, Sayı: 2, 2004, s. 107.

¹²⁴ "Liah Greenfeld'e göre milli kimlik inşa etme ya da ithal etme süreci, model alınan bir nesneyi ve onu model almaya çalışan bir özneyi gerektirir. Bu durumda ister istemez bir model esas alınacaktır; dolayısıyla model daha ustun, daha orijinal kabul edilecektir. Modele bakılarak şekillendirilen şey de 'taklit' olacaktır. Modele karşı duyulan herhangi bir tepki tepki hem dışa hem de içe donmektedir. Tepkisellik ifade edilemediğinde, yani içe yoneltildiğinde, Nietzsche'nin deyimiyle ile ressentiment'a, yani, hınc duygusuna dönüşmektedir." Bkz. Durgun, "Homo Balkanicus...", s. 250.

idaresini kolaylaştırmak öncelikli amaç olmuştur. Bu konulara ilerleyen bölümlerde ayrıntılı olarak değinilecektir.

Bilimsel Devrim, varlığa ilişkin soruları bunlara ait cevapları oluştururken aklı merkeze alarak toplumsal gündelik yaşam alanının da şekillenmesinde önemli bir noktayı oluşturmuştur. Sanayi Devrimi, Kapitalistleşme, özel mülkiyet alanlarındaki gelişmeler, serbest girişim, zaman ve mekânsal değişim, doğa ve insana dair değişim, ticari meta ve paranın önem kazanması, rasyonalizm, bireycilik gibi toplumun her kesiminde farklı tezahürleri meydana getirmiştir.¹²⁵

1.5. Modernleşmenin Siyasal Etkileri

Modernleşmenin elbette siyaset alanında etkileri de olmuştur. Bu yüzden Modernleşme sürecini siyasetteki etkileri de açıklanmaya çalışılmıştır. Bu açıklamalar çoğunlukla modern ve geleneksel siyaset arasındaki farklar üzerinde yoğunlaşmıştır. Böylelikle Siyasi Modernleşme geleneksel siyasi yapıdan modern olana doğru işleyen süreç olarak tanımlanmıştır.

Bu açıdan bakıldığında Siyasi Modernleşme süreci üç ana başlık altında toplanıp, açıklanabilir. İlk olarak Siyasi Modernleşme idari yapının daha akılcı olmasını içermektedir. Siyasi Modernleşmede ilk adım geleneksel, dini, ailevi ya da etnik yönetimlerin yerini merkezi, seküler ve ulusal siyasi yönetimin almasıdır. İkinci olarak ise Modernleşen bir siyasi sistemde yönetim mekanizmasının her bir işlevi değişik kurum ve kişiler tarafından yerine getirilmesidir. Ekonomik Modernleşmenin getirdiği en dikkat çekici yöntemlerden biri olan iş bölümü ve görev farklılaşması siyasette de kendini göstermektedir. İşbölümü, ödev ve görev farklılaşması sonucunda Modernleşen toplumlarda uzmanlık ön plana çıkmaktadır. Siyasi Modernleşme süreci içinde idari hiyerarşi çok daha karmaşık hale gelmektedir. Teoride liyakat önemli hale gelmekte, makam ve iktidarın hak edene verileceği iddiası öne sürülmektedir.¹²⁶ Siyasi

¹²⁵ Werner Stark, **İktisadi Düşünce ve Toplumsal Gelişme**, Mustafa Özel (çev.), İstanbul: İz Yayınları, 1997, s. 223.

¹²⁶ Modernizm konusunda yanı derecede olumlu düşünmeyen araştırmacılar da mevcuttur. Bunlardan birisi olan Sezgin Kızılcıkel'e göre: "Modernleşmenin biri makyajlı, diğeri makyajsız olan iki yüzü vardır. Modernliğin makyajlı yüzü, özgürlüğe, eşitliğe, insan haklarına, demokrasiye, adalete, barışa, kardeşliğe, refaha, zenginliğe ve mutluluğa vurgu yapan sahte yüzüdür. Modernliğin diğeri yüzü olan makyajsız yüzü ise, aslında onun gerçek yüzüdür... modernliğin savaşı, şiddeti, vahşeti, soykırımı, yabancı düşmanlığını, sömürgeciliği, ırkçılığı, eşitsizliği, köleliği, adaletsizliği, sömürüyü ve yoksulluğu içeren gerçek yüzü vardır. Modernliği yüzeysel değil, derinlemesine analiz ettiğimizde karşımıza modernliğin ana pürüzleri olarak barbarlık, despotizm, totalitarizm, terörizm, sömürgecilik, ırkçılık, etnik temizlik ve soykırım gibi büyük

Modernleşmenin üçüncü ayırıcı özelliği ise toplumu oluşturan hemen her sınıfın siyasete, değişen derece ve oranlarda dahi olsa, katılmasıdır. Bütün Modern siyasi sistemlerde vatandaşlar seçimle ya da başka yollarla yönetime katılırlar.¹²⁷

Siyasi Modernleşme'nin ayırıcı özellikleri sayılan bu üç adım başarıyla gerçekleştirildiğinde artık Modern sayılan siyasi sistemlerde demokrasi, düzen, refah ve ulusal birliğin de gerçekleşeceği varsayılır. Ekonomik, kültürel ve siyasi alanlarda modernleşmiş kabul edilen Batı ülkelerinde belli ölçülerde demokrasi, düzen ve refahın varlığı inkâr edilemez. Bu yüzden modern siyasi sistemler denildiğinde ilk olarak aklı gelen Batılı liberal demokrasiler olmaktadır.

Siyasi Modernleşme çalışmaları, 20. Yüzyılın ikinci yarısında meydana gelen sömürgelerin bağımsız olmaları süreciyle büyük bir hız kazanmıştır.¹²⁸ Uluslararası Topluma yeni katılan genç Ulus Devletlerde meydana gelen hızlı değişimi anlama ve açıklama çabası önem kazanmıştı. Bu kapsamda da Batılı toplumlar için ortaya atılan Modernleşme kuramları geliştirmekte olan ülkelerde görülen değişimi de açıklamakta kullanılmıştır.

Geliştirmekte olan ülkelerde de çok hızlı bir ekonomik ve kültürel modernleşme olduğu istatistiksel bir gerçektir. Rusya, Çin, Güney Kore, Malezya, Endonezya, Türkiye gibi bazı ülkeler ekonomik ve kültürel alanlarda geçen yüzyılda büyük atılımlar gerçekleştirmiştir. Devrimler, rejim değişiklikleri ya da reformlar sonucunda pek çok konuda modern standartlar yakalanmıştır. Örneğin uluslar oluşmuş, seçimle oluşturulan parlamenter sistemler ortaya çıkmış, siyasi partiler kurulmuş, Anayasalar, Kanunlar ve diğer yazılı metinler hazırlanmış ve modern bir siyasi sistemde olması gereken kurumlar oluşturulmuştur. Ancak geliştirmekte olan ülkelerde hala siyasi istikrarsızlık, demokratik

problemler çıkmaktadır." Daha fazla bilgi için bkz. Kızılcıkelik, "Sömürgecilik, Irkçılık ve Soykırım Modeli Olarak Modernlik", s. 2012.

¹²⁷ Samuel P. Huntington, **Political Order in Changing Societies**, New Haven: Yale University Press, 1968, s. 34-35.

Suna Kili de Siyasi Modernleşme konusunda üç temel bileşen sayar. Bunlar sırasıyla:

- Gücün gittikçe devlette odaklaşması (merkezleşmesi) ve geleneksel otorite kaynaklarının güçsüzleşmesi;
- Siyasal kurumlarda farklılaşma ve uzmanlaşma olgusunun ortaya çıkması;
- Halkın siyasal yaşama daha yaygın, daha etkin bir biçimde katılması, kişilerin gittikçe artan bir oranda siyasal sistemle bütünleşmesi ve ulusal kimlik bilincine varmasıdır.

Bkz. Suna Kili, **Atatürk Devrimi: Bir Çağdaşlaşma Modeli**, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2003, s.140.

¹²⁸ Modernizm Sömürgecilik ilişkisi için bkz. Kızılcıkelik, "Sömürgecilik, Irkçılık ve Soykırım Modeli Olarak Modernlik", s. 2016-2018.

olmayan uygulamalar ve düzensizliğin görülmesi yukarıda çizilen kuramsal kuramsal çerçeve ile çelişmektedir.

Bazı araştırmacılara göre bu uyumsuzluk siyasi yapıdaki değişim ile siyasete katılım ve siyasi bilincin artması arasındaki dengesizlikten kaynaklanmaktadır. Bir diğer deyişle gelişmekte olan ülkelerde siyasi bilinç ve katılım arzusu büyük bir hızla artarken, siyasi sistem aynı oranda gelişememiştir. Böylelikle çoğunlukla yerli aydın gruplarının ve Burjuvazinin yönetimde söz sahibi olma ve yönetime katılma talebi mevcut siyasi yapılar tarafından karşılanamamış, sonuçta huzursuzluklar, uyumsuzluklar¹²⁹ ve çatışmalar ortaya çıkmıştır. Örneğin Rusya'daki 1905 ve 1917 Devrimleri ve Osmanlı İmparatorluğundaki 1908 Devriminin önde gelen nedenlerinden biri de halk arasında baş gösteren yeni siyasi taleplere sistemin cevap verememesi olmuştur.¹³⁰

Fakat Modernleşme teorisinin gelişmekte olan ülkelerde yaşanan otoriter rejimler, dış yardıma bağımlı ekonomiler, fakirlik ve siyasi himayeciliği açıklamakta zorlanması araştırmacıları yeni açıklamalar geliştirmeye zorladı. Marksizm'den ilham alan ve Sosyolog Immanuel Wallerstein'in öncülüğünü yaptığı Dünya Sistemi Kuramı¹³¹

¹²⁹ "Samuel Huntington bu uyumsuzluğu "siyasi boşluk" olarak adlandırmaktadır." Huntington, s. 36

¹³⁰ Büyük Fransız romancı ve gezgini Lamartine Ruslar üzerinden, aslında da Doğu'nun Modernleşme serüveni ile ilgili şu tespitleri yapar: "...Ruslara barbar demek istemiyorum. Onlar da Batı milletleri kadar uygarlaşmış ve ilerlemişlerdir... Ruslar, bozkırların ve çöllerin içinden gelen köklü bir millettir. Yalnız, Rus uygarlığı ile Fransız uygarlığı arasında önemli bir fark vardır. Rus uygarlığının kaynağı boyun eğme, Fransız uygarlığının kaynağı ise düşüncedir. Ruslar bir efendi, Fransızlar ise yasa isterler. Onlar köleliğe soyluluk kazandırırken, önderlerinin kişiliğinden en uç noktaya ulaşmasını sağlarlar... Rus uygarlığı, tutsaklık gibi sessiz dururken, Fransızların ki sürekli düşünür, konuşur, yazar... Onlar geçmişe, bizler ise geleceğe bakarız..." Bkz. Ümmet Erkan, "Rus Modernleşmesinde Batı Karşıtlığının Tarihsel Temelleri", **Çeşm-i Cihan: Tarih, Kültür ve Sanat Araştırmaları E-Dergisi**, Cilt: 4, Sayı: 1, Yaz 2017, s. 54.

¹³¹ "Wallerstein görüşlerini Dünya Sistemi, ekonomik ve kültürel yayılma, merkez-çevre (bağımlılık) çerçevesinde geliştirmiştir. Wallerstein Dünya Sistemini, bütün politik çatışma görüntülerine rağmen hegemonik Amerikan gücünün bütün alternatif politikaları kendi ideolojisi içinde geliştirmesine bağlamaktadır. Bu bakımdan Amerikan siyasetine alternatif gibi görünen yapılar, kendi deyimiyle sistem karşıtı hareketler, aslında sistemin amacına hizmet etmektedir. Ne Sovyet rejimi ne de Üçüncü Dünya'nın çabaları sistemin dışında değildir. Bu görüşlerine rağmen Wallerstein, Dünya Sistemini kusursuz ya da sonsuz olarak algılamaz. Aksine Liberalizmin ve Dünya Sistemi'nin yıkıcı krizini vurgular. Çünkü devletlerin egemenliği ideolojik bir mitostur. Modern devletler hiçbir zaman tam özerk bir siyasal bütün olmamıştır. Devletler, işleyişlerinde uymak zorunda oldukları bir dizi kural ve onsuz yaşamlarını sürdüremedikleri bir dizi meşrulaştırıcılardan oluşan bir devletlerarası sistemin ayrılmaz bir biçimi olarak gelişmiş ve biçimlendirilmiştir. Devletlerarası sistemin kuralları kuskusuz, rıza ya da fikir birliği yoluyla değil, güçlü devletlerin kuralları daha zayıf devletlere, ikinci olarak da birbirlerine dayatma isteği ve yetisiyle uygulanmaktadır. Devletler hiçbir zaman özerk varlıklar olmamıştır, fakat daha çok modern sistemin başlıca kurumsal özelliklerini oluştururlar ve bazı devletler diğerlerine göre daha fazla güce sahiptirler. Bu yüzden egemen devletlerin sahip olduğu kapitalist ekonomik üretim tarzının dönemsel olarak geçirdiği krizler ve kendi aralarındaki çekişmeler Dünya Sistemi'nin kusursuz işlemlerini önler. Wallerstein, Dünya Sistemini ekonomik temele dayandırır ancak bunun dışında sistemin ideolojisini ve kültürel alt yapısını da vurgular. Böylece bir bütün olarak, politik, sosyolojik ve tarihsel bir Dünya Sistemi kuramı ortaya koyar." Bkz. Immanuel Wallerstein, **Tarihsel Kapitalizm**, Necmiye Alpay (çev.), İstanbul: Metis Yayınları, 1996, s. 48. Ayrıca bkz. Wallerstein, **Jeopolitik ve Jeokültür**, s. 143-165; Immanuel Wallerstein, **Ütopistik ya da 21. Yüzyılın Tarihsel Seçimleri**, Taylan Doğan (çev.), İstanbul: Avesta Yayınları, 2001, s. 20; Immanuel

bunlardan biridir. Bu kurama göre gelişmekte olan ÷lkelerdeki istikrarsızlık, düzensizlik ve ilerleyememe durumunun açıklaması gelişmekte olan ÷lkelerin, Modernleşmiş ÷lkelere bağımlı hale getirilmesinde yatmaktadır. Bu kurama göre dünya toplumları merkez ve kenar olmak üzere iki gruba ayrılmıştır.

Ancak Modernleşmeyi kategorize ederken farklı modeller tarif eden düşünürler de bulunmaktadır. Bunlardan bu çalışmada belirlenen konu başlıkları ile uyumlu olanları ise sırasıyla Abel Jeannire ve Szyman Chodak'ın öne sürdüğü Modernleşme modelleridir. Özbekistan'ın Modernleşme sürecinde geçirdiğı dönemleri açıklamada bu iki düşünürün Modernleşme aşama ve dönemlerine atıfta bulunulacak, değerlendirmeler bu yaklaşımlara göre yapılacaktır. İsmi anılan düşünürlerden birisi olan Abel Jeanniere'ye göre, Modern olmak, artık geçmişe ait olmayan ve farklı yöntemlerle yaklaşılması gereken bir dünyada yaşamak demektir. Seçilen paradigmanın değışmesi sebebiyle bu yeni yaklaşımın sırasıyla fiziksel, siyasal, kültürel ve toplumsal alanlarda analiz edilmesi bir zorunluluk olarak karşımıza çıkmaktadır. Her geçışten sonra insan, kendisini bu yeni mantık içinde düşünmeye başlamıştır. Bu noktada Moderniteye geçişı belirleyen aşamalar bilimsel, siyasal, kültürel, teknik ve endüstriyel alanlarda gerçekleşmiştir. Her bir alanda Modern olunabileceğı gibi diğler aşamaları bizzat tecrübe etmeden de bir ya da birden fazla devrimi ayrı ayrı veya bir arada gerçekleştirmek de mümkündür. Bu aşamalar sırasıyla;

- Bilimsel Modernleşme: Newton'la başlamıştır. Newton'un Evrensel Yerçekimi Kanununu formüle ederek Doğa Bilimleri konusunda önemli bir ilerleme sağlaması iki dünya görüşü (Fizik Dünya ve Metafizik) arasındaki kopuşun belirginleşmesini sağlamıştır. Gözlemi ve deneyi temel alan bu yeni Fizik-Matematik temelli düşünce, fiziksel dünyanın özerkliğinin kabulü ve insanın doğa karşısında yalnızlığı konusunda hemfikirdir ve bunun sonucunda da doğal olarak pozitivisttir. Bilimin yanılmaz ilerleyişinin, kişiyi insan ve onun dünyasının olgusal ve yetkin bir bilgisine ulaştıracığına sarsılmaz bir inanç vardır. Bu sebeptir ki Bilimsel Modernleşme ismi sayılan 4 aşama içinde en önemlisi ve hepsinin dayandığı fikri temeli sağlayan yaklaşımdır ve diğlerleri bu düşünceden türemektedir.

Wallerstein, **Liberalizmden Sonra**, Erol Öz (çev.), İstanbul: Metis Yayınları, 1998. Wallerstein'in Modern Dünya Sistemi Teorisi hakkında ayrıca bkz. Avcioğlu, s. 99-103.

• Siyasal Modernleşme: Modern Demokrasi uygulamalarının ilk örneklerinin önce İngiltere daha sonra Amerika'da, onları takiben de Fransa'da ortaya çıkması ile ayrı bir Modernleşme kategorisi olarak tanımlanması ve tarif edilmesi bir zorunluluk olarak ortaya çıkmıştır. Ancak Siyasal Modernleşmeyi diğer Modernleşme türlerinden ayıran temel farklılık, Platon ve Aristo'dan beri olduğu gibi, Demokrasinin sadece bir yönetim biçimi olması değil, Modern Devletin idari ve fikri yapısına tam olarak uyan tek ve rasyonel yönetim biçimi olarak tanımlanması olmuştur. Bu önermeye göre Modern Devlet ancak demokratik olabilir ve iktidarının kaynağı ve meşruiyeti halktan kaynaklanmalıdır. Kısaca İktidar meşru olmalı, ancak akla da uygun, yani rasyonel de olmalıdır.¹³² Bunun sonucunda oluşacak olan Modern Devlet ise territoryal devlet olacaktır. Bu nedenledir ki, tarihteki büyük imparatorluklar nüfuslarının ve devlet yapılarının aşırı büyük olması ve idari ve toplumsal mekanizmalarının hantallığı nedeniyle Modernleşmeyi geç dönemlerde tecrübe etmek durumunda kalmışlardır. Buna karşın Britanya, Fransa ve Hollanda gibi erken dönemde ulusal kimliklerini oluşturan Batı Avrupa ülkeleri, Modernleşmenin ve Sanayi Devriminin ve Kolonyalizmin öncüleri ve taşıyıcıları olmuşlardır.

• Kültürel Modernleşme: Kültürel Modernleşme'nin Almanya'daki adı *Aufklärung*, Anglo Sakson dünyasında *Enlightenment*, Fransa'da ise *Lumieres*'tir. Türkçedeki karşılığı ise *Aydınlanma*'dır. Temel hareket noktası bilimsel bilgi ve düşüncenin sekülerleşmesi, hayatın her alanına rasyonel aklın egemen olması, bunun sonucunda da tüm ölçütlerin objektifleşmesi ve rasyonelleşmesidir. *Sekülerleşme* kendisini, toplumun içinde yaşadığı ve kurumlaşmış dinin eleştirisi olarak sunmuştur.¹³³ Aydınlanma sonucunda ortaya çıkan Modern siyasi yapı, *seküler* ve *pragmatiktir*. Bu sebepten dolayı artık dinin toplumun hayatında yeri yoktur.¹³⁴

• Endüstriyel Modernleşme: Endüstriyel Modernleşme ise emeğin soyutlanmasıyla karakterize edilmektedir. Endüstriyel Devrimle kast edilen genelde aletten makineye, el tezgahında üretimden büyük fabrikalarda seri

¹³² Abel Jeanniere, "Modernite Nedir?" Nilgün Tütal-Küçük, Elif Çırakman Vd. (çev.), Mehmet Küçük (Ed.), **Modernite Versus Postmodernite** içinde (95-103), Ankara: Vadi Yayınları, 2000.

¹³³ Abel Jeanniere, "Modernite Nedir?" Nilgün Tütal-Küçük, Elif Çırakman Vd. (çev.), Mehmet Küçük (Ed.), **Modernite Versus Postmodernite** içinde (95-103), Ankara: Vadi Yayınları, 2000.

¹³⁴ Ward ve Rustow, s.7.

üretme geçiş süreci olmaktadır. Öyle ki, teknik-yapının özerkliği sayesinde insan, imalat sürecinden kısmen de olsa dışlanmış. Özellikle endüstri alanında, Modern kelimesinin evrimi daha hızlı ve belirgin olmuştur. Ulaşım imkânlarında yaşanan büyük değişim ve bunun sonucunda bir demiryolları şebekesinin kurulması zamanı ve mekânı tamamıyla değiştirmiş, gündelik hayat kazandırdığı hız sayesinde Endüstri Modernitesine geçişte önemli bir safha oluşturmuştur.¹³⁵

Jeanniere'nin tanımladığı bu dört farklı Modernleşme türü birbiri ile etkileşim içindedir ve esnek bir tarzda birbirine bağlıdır. Öyle ki, aynı anda bir alanda modern, bir başka alanda geleneksel olunabilmektedir.¹³⁶

Modernleşme konusunda çalışmış bir diğer teorisyen de Szyman Chodak'tır. Jeanniere'in tanımlamasına benzer konu başlıkları olsa da Chodak Modernleşme türlerinin kapsamını daha basit tutmuş ve iki tür Modernleşme olduğunu iddia etmiştir. Bunlar sırasıyla Kültürleşerek Modernleşme ve Gündümlü Modernleşme'dir. Chodak'a göre, Kültürleşerek Modernleşme büyük oranda kendi kendine gelişen ve şekillenen bir tarihi süreçtir ve doğrudan tarihi dinamiklerin bir sonucudur. Fakat Gündümlü Modernleşme böyle değildir; bu durumda Modernleşme çabası ve iddiasında olan ülkedeki mevcut örgüt, organizasyon, kurumlar ve değerlerin hepsinin dönüştürülerek örnek alınan Modernleşme türünün değer ve kurumlarına benzetilmesi, taklit edilmesi amaçlanmaktadır. Bu duruma ek olarak Gündümlü Modernleşme tamamıyla Uluslaşma süreci ile de özdeşleştirilebilir.¹³⁷

¹³⁵ Benzer ayrımı Altun'da yapmaktadır: "18. Yüzyıldaki Aydınlanma döneminden günümüze kadar bu değişimin gücü ve dinamikleri, yukarıda nitelediğimiz Modernleşmenin, dört boyutunda ele alınacaktır, çünkü 18. Yüzyılda yaşamaya başlanan teknolojik gelişmeler, sanayileşme, tarımsal gelişme ve kentleşme ile birlikte modern toplumun yapısı değişmeye başlamıştır. Bununla beraber, toplumsal yapılarda ve kurumlarda önemli değişimler ortaya çıkmıştır. Bu dönüşümün boyutlarını aşağıdaki gibi sıralayabiliriz:

- Siyasi partiler, parlamentolar, oy hakkı gibi katılımcı karar vermeyi destekleyen anahtar kurumları içeren Siyasal Modernleşme,
- Genellikle sekülerleşme ve ulusalcı ideolojiye bağlılığın üretildiği Kültürel Modernleşme,
- Endüstrileşmeden farklı olmakla birlikte artan bir ekonomik dönüşümle özdeşleşen ve giderek büyüyen işbölümü, yönetim tekniklerinin kullanımı, teknolojinin ilerlemesi ve ticari yeteneklerin artması gibi unsurları bünyesinde barındıran Ekonomik Modernleşme,
- Artan okuma yazma oranı, kentleşme süreci ve giderek geleneksel otoritenin zayıflaması gibi öğelerle tezahür eden Toplumsal Modernleşme."

Bkz. Altun, **Modernleşme Kuramı**, s.12-13.

¹³⁶ Abel Jeanniere, "Modernite Nedir?" Nilgün Tütal-Küçük, Elif Çırakman Vd. (çev.), Mehmet Küçük (Ed.), **Modernite Versus Postmodernite** içinde (95-103), Ankara: Vadi Yayınları, 2000.

¹³⁷ Bkz. Szyman Chodak, **Societal Development: Five Approaches With Conclusions From Comparative Analysis**, New York: Oxford University Press, 1973, s. 263-268.

"Ancak bu durumu Liah Greenfeld farklı değerlendirmektedir. Liah Greenfeld'e göre milli kimlik inşa etme ya da ithal etme süreci, model alınan bir nesneyi ve onu model almaya çalışan bir özneyi de gerektirmektedir.

Bu önermeleri sonucunda Chodak şu şekilde bir Modernleşme şeması ortaya koymaktadır:

Tablo 1

Chodak'ın Modernleşme Modelleri

MODERNLEŞME ŞEKLİ	KENDİLİĞİNDEN	DEVLET ELİYLE
Sanayileşmeye Dayalı	Kapitalist Toplumlarda Cereyan Eden Sanayileşerek Modernleşme	Sosyalist Toplumlarda Cereyan Eden Sanayileşerek Modernleşme
Kültürel Temasa Dayalı	Kültürleşerek Modernleşme	Güdümlü Modernleşme

Kaynak: Szyman Chodak, **Societal Development: Five Approaches With Conclusions From Comparative Analysis**, New York: Oxford University Press, 1973, s. 268.

Yaşanan süreç sonucunda Modernleşmiş, gelişmiş merkez ülkeleri geliştirmekte olan kenar ülkeleri kendilerine bağımlı hale getirmekte ve izledikleri siyasetlerle kenarda kalmalarını sağlamaktadır. Sebep ne olursa olsun Modernleşme süreci Batı'da ve geliştirmekte olan ülkelere farklı sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Geliştirmekte olan ülkelere en çok demokratik bir toplum düzeninin eksikliği dikkati çekmektedir. Günümüzde Siyasi Modernleşme çalışmalarında esas alınan kriter demokratik kurum ve uygulamalar olmaktadır. Bir ülkenin siyasi sisteminin modern ölçütlere uygun olup olmadığı diğer unsurlar yanında demokratik olup olmamasıyla değerlendirilmektedir. Bu yüzden Siyasi Modernleşme teriminin yerini Demokrasiye Geçiş almaktadır.

Demokrasiye geçiş incelemeleri son yıllarda daha çok eski Sovyet bloğu ülkelerindeki gelişmelere odaklanmıştır. 20. Yüzyıl ortalarında yaşanan Sömürgelerin bağımsızlığını kazanması furcasından sonra en kapsamlı bağımsızlık hareketi Sovyetler Birliği'nin 1990'lı yıllarda yıkılmasıyla gerçekleşmiştir. Bu olay sonucunda Sovyetler Birliği bünyesinden 14 bağımsız devlet ortaya çıkmıştır. Ayrıca Varşova Paketi üyesi birçok Doğu Avrupa ülkesi sınırlarını dünyaya açmıştır. Sözü edilen ülkeler arasında 5 Orta Asya ülkesi Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Tacikistan da yer almaktadır. Modernleşme süreci, Orta Asya Cumhuriyetlerinde de etkili olmuş, bu ülkelere farklı şekillerde varlığını hissettirmiştir. Bağımsızlık sonrasında Özbek Devlet

Bu durumda ister istemez bir model esas alınacaktır; dolayısıyla model daha üstün, daha orijinal kabul edilecektir. Modele bakılarak şekillendirilen şey de 'taklit' olacaktır. Modele karşı duyulan herhangi bir tepki ise hem içe dönük olacak dışa hem dışarıya yönelecektir. Tepkisellik ifade edilemediğinde, yani içe yöneltildiğinde, Nietzsche'nin deyişiyle ile ressentiment'a, yani hınç duygusuna dönüşmektedir." Bkz. Durgun, "Homo Balkanicus...", s. 250.

idareci Sovyet sisteminin Modernizasyon amaçlarını kaldığı yerden devralmıştır ama süreci devam ettirme aşamasında yeni uygulamalar ve politikalar geliştirme yoluna gitmiştir.¹³⁸ Yeni devlet geçmiş dönemde yaşanan değişimleri reddetme, yok sayma taraftarı değildir. Bu yüzden de eleştirilerini Sovyet Sisteminin yerel kültürel değerleri küçük görmesi ve yok saymaya çalışması ile sınırlandırmaya çalışmıştır. Özbek Devleti yeni dönemde sömürge karşıtı bir söylem kullanarak Modernizmin Sovyet Sistemi ve Batı Toplumu ile özdeşleştirildiği bir coğrafyada Sovyet karşıtı Modernleşme vizyonu ortaya koyma yoluna gitmiştir.¹³⁹

1.6. Orta Asya'da Modernleşme Sürecinin Başlangıcı

Modernleşme Teorileri, insanlığın son beş yüz yılda başından geçenleri araştıran tarih çalışmalarında sıkça kullanılan anlatım yöntemlerinden biri haline gelmiştir. Ülkeler, halklar, ordular, ekonomiler, hatta eğitim ve vergi sistemlerinde yaşanan değişimler 'Modernleşme' kavramıyla tanımlanmaya başlamıştır. 500 yıllık zaman diliminde, yani Modern zamanlarda, Dünya tarihini etkileyen bir diğer kavram ise Sömürgecilik olmuştur.¹⁴⁰ Buna ek olarak Sömürgecilik, Modernleşen Batı Avrupa siyaset ve ekonomisinin en önemli itici güçlerinden birisi de olmuştur. Batı Avrupa Modernleşmesinin bir ürünü olarak görülebilecek olan Sömürgecilik, aynı zamanda Batı dışında kalan sömürge ülkelerinin Modernleşmesinde etkin bir rol oynamıştır. Sömürgeci güçler, yeni ele geçirdikleri topraklarda hâkimiyet ve düzen tesis edebilmek amacıyla kendi modernleşen siyasi ve ekonomik sistemlerini yeni sömürgelerinde uygulama yoluna gitmişlerdir. Sonuçta sömürgeci güçler, geleneksel bir toplum yapısına sahip olan sömürgelerde siyasi, ekonomik ve kültürel reformlar yaparak modern kavram ve kurumların Batı Avrupa dışına taşınmalarına yardımcı olmuşlardır. Bunun sonucundaysa Batı kendi sistem, kurum ve hayat tarzını dayattığı Dünyanın geri kalan kısmının gözünde bir yandan özenilen, öte yandan hınç duyulan ve tepki çeken bir model

¹³⁸ "Dekolonizasyon yoluyla Modernleşme Orta Asya'daki Bolşeviklerin büyük projesi idi... Bolşevik Modernleşme Projesinin Devleti de Modernleştirme de önemli bir amacı vardı: toplumun tek tip hale getirilmesi ve Büyük Kalkınma Planına uyumlaştırılması." James C. Scott, **Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve The Human Condition Have Failed**, New Haven CT: Yale University Press, 1998, s. 4-6.

¹³⁹ Bkz. Victoira Koroteyeva ve Ekaterine Makarova, "Money and Social Connections in the Soviet and Post-Soviet Uzbek City", **Central Asian Survey**, Cilt: 17, Sayı: 4, 1998, s. 589.

¹⁴⁰ "... Kimi tarihçilere göre tüm insanlık tarihi, sömürgecilik tarihiyle ifade edilebilir." Bkz. Felipe Fernandez-Armesto, **Civilizations: Culture, Ambition, and the Transformation of Nature**, New York: Simon & Schuster, 2000, s. XIV.

"P. Gillen ve D. Gosh, **Colonialism and Modernity** adlı eserlerinde Modernleşme ve sömürgecilik arasında doğrudan bir bağlantı olduğunu iddia etmektedirler." Daha fazla bilgi için bkz. Paul Gillen ve Devleena Ghosh, **Colonialism and Modernity**, Sidney: University of New South Wales Press, 2007, s. 3-5.

halini almıştır. Model ve kopyası arasındaki seviye farkı, giderek artan bir “özgüven” sorununa yol açmaktadır. Dolayısıyla modernleşen Doğu’daki milli benlik imgesi, Avrupa modeline-ya da genel anlamda sanayileşmiş Batı’ya-bir tepki olarak gelişmiştir.¹⁴¹

Özetlemek gerekirse sömürge imparatorluklarının, yeni ele geçirdikleri topraklarda siyaset, ekonomi ve eğitim alanlarında giriştikleri reformlar, sömürgelerde Modernleşmenin yayılmasına ve Modernleşme’nin hızla küresel bir süreç haline gelmesine neden olmuştur. Buna sömürgeci gücün Modernleştirici etkisi demek mümkündür. Bu noktada bir ayrıma dikkat çekmek ve Kolonyalizm ile Emperyalizm kavramlarını analiz etmek yerinde olacaktır. Türkçede her iki kavram da sıklıkla “Sömürgecilik” ile eşanlamli olarak kullanılmaktadır. Ancak Emperyalizm ve Sömürgecilik iki değişik anlam ifade etmektedir. Sömürgecilik veya Kolonyalizm, İmparatorlukların ele geçirdikleri topraklara yeni yerleşimcileri (öncüleri) iskân etmeleri siyasetine verilen addır.¹⁴² Emperyalizm ise ekonomi politikte kapitalizmin gelişiminde belirli bir aşamayı açıklamak için kullanılan bir adlandırmadır.¹⁴³ Bu yüzden Modernleşme kavramı ile “İşgal”, “Zulüm”, “Köleleştirme”, “İnsan Hakları İhlalleri” ve “Savaş” gibi tamamen olumsuz çağrışımları barındıran Sömürgecilik kavramı bir noktada kesişmektedir. Sömürgeci gücün Modernleştirici etkisi çoğu kere bunalımlara, isyan ve huzursuzluklara yol açmıştır. İngiltere’nin Hindistan ve diğer sömürgelerinde, İspanya’nın

¹⁴¹ Durgun, “Homo Balkanicus...”, s. 250.

“Öğrenen” ve “öğreten” ilişkisini simgeleyen Doğu- Batı (ya da Kuzey-Güney) ilişkisi, “öğrenci” olan tarafta çoğu zaman gizli bir hıncın birikmesine neden olmaktadır. Biriken hıncı serbestçe ifade edilemediği için dolaylı biçimlerde açığa çıkmaktadır. Modeli takip eden taraf, ‘Batıya rağmen Batılılaşmaya çalışmaktan’, ya da sürekli ‘öğrenci’ kalmaktan duyulan memnuniyetsizlik içinde bu eşitsiz ilişkiden öc alırcasına milli benliği yüceltme ihtiyacı duymaktadır... Liah Greenfeld, Rus milliyetçiliğini çözümlerken Batı’nın Rusya’yı nasıl ‘öteki’leştirdiğine vurgu de yapar. Rus şiiirinde ‘barbar’ kimliğinin bir erdeme dönüştürülerek yüceltilmesi bu duruma örnek gösterilebilir. Batı’nın barbar, tekinsiz ‘öteki’si olarak anılmak ve düşmana korku salmak, milli benliğin mistifikasyonu da beraberinde getirmiştir. Greenfeld, Alexandr Blok(1880-1921)’un şiiirlerinden yaptığı alıntılarla söz konusu mistifikasyona örnekler vermiştir.” Bkz. Durgun, “Homo Balkanicus...”, s. 251-252. Konu ile ilgili daha fazla bilgi için ayrıca bkz. Liah Greenfeld, **Nationalism: Five Roads to Modernity**, Cambridge: Harvard University Press, 1992, s. 189-260.

¹⁴² Sömürgecilik hakkındaki çalışmalarıyla tanınan Edward Said bu iki terim arasındaki farkı şöyle açıklamaktadır: “Emperyalizm terimini, uzak bir ülkeyi yöneten hâkim merkezin uygulama, teori ve tutumları anlamında kullanmaktayım. Neredeyse her zaman Emperyalizmin bir sonucu olan Kolonyalizm ise uzak bir ülkeye yeni insanlar yerleştirmektedir.” Bkz. Edward W. Said, **Culture and Imperialism**, New York: Alfred A. Knopf, 1993, s. 9.

¹⁴³ John Eaton, *Political Economy*, New York: International Publishers Co. Inc., 1966, s. 183.

“Collier’s Encyclopedia’da Emperyalizm: ‘Bir ulus veya devletin gücünü ve etkisini başka uluslar, bölgeler veya halklar üzerine genişletmesi olarak tarif edilmektedir. Encyclopedia Britannica’da da benzer bir Emperyalizm tanımı verilmektedir: ‘Bir ulusun kontrolünü diğer halklar üzerinde genişletmesini sağlayan politika ve uygulamalar.’” Bkz. H. Emre Bağçe, “Emperyalizm Kuramları ve Amerikan Kamu Diplomasisi”, **İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Sayı: 28, 2003, s. 64. (63-79)

Daha fazla bilgi için bkz. Johan Galtung, “Emperyalizmin Yapısal Teorisi”, **Uluslararası İlişkiler**, Cilt: 1, Sayı: 2, 2004, s. 25-46. Ayrıca bkz. Lütfi Sunar, “19. Yüzyıl Avrupasında Emperyalizm Algısı”, **Sosyoloji Dergisi**, Cilt: 3, Sayı: 14, 2007, s. 57-80.

Güney Amerika'da, Çarlık Rusya'sının da Orta Asya'daki¹⁴⁴ sömürge siyasetleri bu duruma en güzel örneklerdir.

Yukarıda verilen örneklerden birisi ve çalışmanın kapsamı içerisinde dolaylı olarak da olsa yer alan Çarlık Rusyası, 16. Yüzyılda Moğol-Tatar hâkimiyetinden kurtulma gayreti içine girmişti. Bu emelinde başarılı olması üzerine daha da büyümek için dünya siyasetindeki sömürge elde etme ve sömürgelere dayanan bir İmparatorluk oluşturma girişiminde Britanya, İspanya ve Fransa'yı takip etmişti.¹⁴⁵ Bu yeni politikası kapsamında karşısına çıkan siyasi fırsatları iyi kullanmaya çalışan Çarlık Rusyası topraklarını doğuya doğru genişletmeye başarmıştı. Bu noktada 1552 yılında Kazan şehrinin alınması ve Altınordu Devleti'nin tarih sahnesinden çekilmesi Rusya'nın Sibirya ve Orta Asya'ya doğru ilerlemesinde bir dönüm noktası olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁴⁶

Bu ilerleme sırasında Çarlık Rusya'sı aşılması güç doğal ve siyasi engellerle karşılaşınca kadar doğuya ve güneye doğru topraklarını genişletmeye devam edecektir. Kazan ve Astrahan Hanlıklarının 1552-1556 yılları arasında Rus hâkimiyeti altına girmesi ile Rusya'nın sınırı doğuda İdil (Volga) Irmağına kadar uzanmıştı. 1700'lü yıllara gelindiğinde ise tüm Sibirya, Çarlık Rusyası'nın hâkimiyeti altına girecekti. 1731 yılında Kazak Hanlarından Ebulhayır'ın Rusya hâkimiyetini kabul etmesi ile başlayan Rusya'nın Orta Asya'yı işgali 1885'te Pamirlere kadar uzandı. Hatta kısa süreliğine de

¹⁴⁴ "... 'Orta Asya' tabiri küresel aktörlerin 'tanımlama ve biçimlendirme politikalarına' bağlı olarak üretilmiştir. Diğer bir deyişle 'Orta Asya' ifadesi tıpkı 'Ortadoğu' ifadesi gibi 19. ve 20. Yüzyıl Coğrafyacılarına özgü bölgesel alt bölünmeler ve Batıcı akıldan türemiş bir soyutlamadır. Kaldı ki 'Orta Asya ülkeleri' şeklindeki bir adlandırma hem coğrafi açıdan son derece izafi değerlendirmeleri içerir, hem de Modern zamanlarda icat edilmiş olup, kültürel ve siyasi boyutu gizler. Tarih, kültür ve siyasi birliğin yerine Mikro Milliyetçiliği ikame etme amacını taşıyan bu adlandırma küresel aktörlerin siyasi ve diplomatik hamlelerinin eseridir." Bkz. Nadim Macit, "Orta Asya Türk Cumhuriyetleri Demokrasi Kuşağı Oluşturma Planının/Arap Baharının Neresinde?", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, Cilt: 12, Sayı: 1, Yaz 2012, s. 23. Ayrıca bkz. Mohammed Rıza Djalili-Thierry Kellner, **Yeni Orta Asya Jeopolitiği: SSCB'nin Bitiminden 11 Eylül Sonrasına**, Reşat Uzmen (çev.), İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2009.

Orta Asya ve Türkistan tabirleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Vasilij Vladimiroviç Barthold, **Orta Asya: Tarih ve Uygarlık**, Ahsen Batur (çev.), İstanbul: Selenge Yayınları, 2010.

¹⁴⁵ "Bir zamanlar izole olan Moskova Knezliği, gelişerek dünya sahnesine çıkmış, bu arada Avrupa yörüngesine oturmuştur." Bkz. Alexandre Koyre, **19. Yüzyılın Başlarında Rusya'da Batıcılık, Ulusculuk ve Felsefe**, İstanbul: Belge Yayınları, 1994, s. 10.

¹⁴⁶ "IV. İvan'ın 1550'lerde Kazan ve Astrahan Hanlıklarını fethederek Moskova'nın gücünün Rus olmayan topraklara yayılmasını başlatmıştır." Bkz. Robert H. Donaldson ve Joseph L. Noguee, **The Foreign Policy of Russia: Changing Systems, Enduring Interests**, New York: M. E. Sharpe Inc., 2002, s. 20.

"Moskova Büyük Knezliği (Prensliği) 1300'de yaklaşık 20.000 km² yüzölçümüne sahipti. Genişleme sürecinde Moskova Knezliği 1462'de 430.000 km², 1533'de 2.800.000 km² ve 1590'da 5.400.000 km²'ye ulaşmıştır." Bkz. Erkan, s. 56.

olsa Alaska, Rusya İmparatorluğu sınırlarına dâhil edildi. Ancak ulaşılması güç ve verimsiz topraklara sahip olduğu için 1867’de Amerika Birleşik Devletleri’ne satıldı.¹⁴⁷

Çarlık Rusya’sı 19. Yüzyıl sonlarına doğru artık İngiliz sömürgeleriyle sınırdaş olmuş¹⁴⁸ ve iki devlet arasında *de facto* tampon bölge olan Orta Asya topraklarına hâkim olmak amacıyla mücadeleye girişmişti.¹⁴⁹ Söz konusu Sömürgeleştirme ve nüfuz mücadelesi ve bunun sonucunda ortaya çıkan kıran kırana rekabet dünya tarihinde “Büyük Oyun” olarak anılmaktadır.¹⁵⁰

Rus Çarlığı, Orta Asya’yı ele geçirmek için öncelikle askeri ve diplomatik yöntemleri uygulamaya koysa da yeni sömürgelerinde düzen ve güvenliği sağlayabilmek amacıyla bir dizi reform hareketine girişmişti. Rusya’da Çar I. Petro ile başlayan Modernleşme¹⁵¹ ve Reform Hareketi¹⁵² 19. Yüzyılda Orta Asya’da yeni ele geçirilen topraklara da ulaşacaktır,¹⁵³ ancak bu sayılanlar bölgede Modernleşmeyi sağlamak amacıyla değil, Rus İdaresinin yönetim konusunda işini kolaylaştırmak amacıyla uygulamaya konulacaktır. Rusya, Kazak Hanlığı topraklarını işgale başladığı tarih olan 18. Yüzyıldan başlayarak bölge halkı ve topraklarıyla ilgili birçok kanun çıkartmıştır. Bu

¹⁴⁷ Rein Taagepera, “An Overview of the Growth of the Russian Empire”, Michael Rywkin (Ed.), **Russian Colonial Expansion to 1917** içinde (1-7), Londra: Mansel Publishing, 1988.

¹⁴⁸ “...Orta Asya demiryolu ile Rusya’ya bağlandı ve bu sayede de Çarlık Rusyası tarihinde ilk defa Afganistan, İran, Çin ve İngiliz Hindistanı ile komşu oldu.” Bkz. Ahmed Rashid, “They’re Only Sleeping, Why Militant Islamicists in Central Asia Aren’t Going to Go Away”, *The New Yorker*, *Annals Of Terrorism* 2002, s. 5, <https://www.newyorker.com/magazine/2002/01/14/theyre-only-sleeping> , (13 Nisan 2018).

¹⁴⁹ “Orta Asya ve ondan daha fazla olarak da Güney Kafkasya paradigmatic olarak sınır bölgeleridir. Coğrafi, jeopolitik ve ontolojik bir fenomen olarak sadece dağ sıraları, çöller, kervan yolları ve denizlerin arasında değil, ayrıca imparatorluklar ve medeniyetlerin de arasında, fay hatlarında yer almaktadırlar. Günümüzün Modern Jeopolitiğinde Avrupa ve Amerika ekseninden uzakta kalsalar da, Yeni Dünya Düzeninde birden önemli bir rol oynama fırsatı bulmuşlardır...” Bkz. Tlastanova, s. 105.

¹⁵⁰ Peter Hopkirk, **The Great Game**, Londra: Oxford University Press, 1992.

¹⁵¹ “Batı Modernleşme tarihi ile buna bağlı olarak teknolojik, askeri ve siyasi alanlarda gösterdiği ilerleme Rusya’yı derinden etkileyen bir süreç olmuştur. Batı’nın Modernlik ile elde ettiği güçten etkilenen Rusya, ayakta kalmanın ve güvenliğini sağlamanın tek çıkar yolunun Modernleşme olduğunu görmüş ve bu politikaları uygulamaya koymuştur. Söz konusu Modernleşme süreci başlangıcından itibaren Rusya’nın yalnızca toplumsal yaşamını değil dış politikasını da büyük ölçüde etkilemiştir.” Bkz. Türköl, s. 23.

“Çarlık Rusyası’nın Modernleşme çabası içine girmesinin neden olan durum, Batı’nın teknolojik gelişiminin Rusya üzerinde kurduğu baskı olmuştur... Savaş alanında yaşanan yetersizliğe tepki olarak Çar Petro’nun reformları ile somutlaşan Modernleşme programı yürürlüğe konmuştur. Rusya’nın Batı karşısında güçlü olma isteği Rus Modernleşmesinin özünü oluşturmuştur. İleri Devletleri yakalamak hatta yetişip geçmek I. Petro’dan günümüze Rus yönetiminin en önemli amacı haline gelmiştir.” Bkz. Werner Eugen Mosse, **Alexander II and the Modernization of Russia**, Londra: I. B. Tauris, 1992, s. VI.

¹⁵² “Petro’nun Reformları yani Rus Toplumunun Avrupalılaşması Rus entelijansiyasının temellerinin atılmasını sağlamıştır. Avrupa politik sahnesine girdikten sonra Rusya, Avrupa Uygarlığıyla, farklı bir kültüre sahip olarak ve belirli kültürel görevlerle ilişkiye geçmiştir. Bu görevlerin yerine getirilmesi ile uğraşan toplumsal bir katmanın da ortaya çıkışı kaçınılmaz olmuştur. Rusya-Batı ilişkisinde aydın kesimin rolü, diğer Modernleşme deneyimindekinden daha fazla olmuştur. Bu durum ağırlığını o kadar hissettirmiştir ki Rusçe olan ‘intelijansiya’ tüm dünya dillerinde aynı anlamda kullanılır hale gelmiştir.” Bkz. Türköl, s. 29.

¹⁵³ “Orta Asya’nın modernleşme modeli Rusya kaynaklı idi. Çarlık Rusyasının yıkılmasından sonra onun yerini 1990’lı yıllarda dağılana kadar Sovyetler Birliği aldı.” Bkz. Tlastanova, s. 109.

kanunlar 1822, 1867, 1868, 1886 ve 1891 yıllarında kapsamlı reform paketleri halinde uygulamaya konulmuştur.¹⁵⁴

İkinci olarak ise Orta Asya ile ilgili çıkarılan kanunlar sayesinde Rus köylülerinin yeni toprak ihtiyacını karşılama konusu kanuni bir temele oturmuş oluyordu. Rusya'da gerçekleştirilen reformlar sonucunda toprağa bağlı çiftçi-köle sisteminden yeni kurtulan Rus köylülerini yerleştirmek için geniş topraklara ihtiyaç vardı. İşgal edilen topraklara yeni yerleşimcileri iskân etmek anlamına gelen sömürgeleştirme de Rusya'nın sorunlarına çözüm oluyordu. 1867'de Reform Paketi kapsamında çıkarılan bir kanunla tüm Kazak bozkırı Rusya imparatorluğunun mülkü sayıldı ve buralara Slav yerleşimciler iskân edildi.¹⁵⁵ Ancak, sömürgeci gücün Modernleştirici etkisi çağdaş Orta Asya siyasi sisteminin oluşumunda tek kaynak değildir. 19. Yüzyıl ortalarında görülmeye başlayan Orta Asyalı aydın sınıfının düşünceleri, eserleri ve siyasi girişimleri kapsamlı bir alternatif Modernleşme hareketi başlatmıştır. Günümüzdeki Orta Asya-Özbek siyasi ve toplumsal hayatında görülen milli unsurlar ve milliyetçi hareketlerin kökeninde bu sözü edilen aydınların etkisi büyüktür.

19. Yüzyılın ikinci yarısında başlayan Rus Modernleşmesinden önce Orta Asya'da etnisite fikri mevcut değildi. Kişiler sosyal açıdan daha hareketli ve esnek idi. İkametgâhını değiştiren bir kişi statüsü ve grup aidiyetini, adını rahatlıkla değiştirip farklı bir sosyal ve hiyerarşik yapılanmaya kolaylıkla katılabiliyordu. Kültürel, bölgesel, sosyal, ekonomik ve dini kategoriler bölgenin sosyal hayatında mevcuttu ama bunlar etnik ve dini konularda ayrılık sebebi olmuyordu. Ortak geçmiş ve dini inanç bu durumu kolaylaştırıyordu. Önce Rus ve ardından Sovyet kolonizasyonu cebren etnisite ayrımını bölgeye taşıdı.¹⁵⁶

¹⁵⁴ Rusya'daki Reformlar hakkında bkz. Mustafa Ergün, "Rus Eğitiminde Batılılaşma Çabaları ve Reformlar", **Kuramsal Eğitimbilim**, Cilt: 2, Sayı: 1, 2009, s. 31-56.

¹⁵⁵ "Çarlık Rusyası günümüz Özbekistan, Türkmenistan ve Tacikistan'ının büyük kısmını 19. Yüzyılda hâkimiyeti altına aldı. Ancak bölgedeki boy ve aşiretlerin bir kısmı Rus idaresini tanımadı ve ona karşı 20-30 kadar isyan halinde kaldılar. Bu dönemde Fergana Vadisi sürekli isyan halinde kaldı. Bunun üzerine bölgedeki kontrolünü güçlendirmek isteyen Çarlık Rusyası Orta Asya'ya etnik Rusları ve Don Kazaklarını iskân etme yoluna gitti." Bkz. Ahmed Rashid, "They're Only Sleeping...", s. 4.

¹⁵⁶ Tlastanova, s. 109-110. Benzer görüş için bkz. Francesc Serra Massansalvador, "The Process of Nation Building in Central Asia and its Relationship to Russia's Regional Influence", **Jean Monnet/Robert Schuman Paper Series**, Cilt: 10, Sayı: 5, 2010, s. 3. Ayrıca bkz. Rico Isaacs ve Abel Polese, "Between 'Imagined' and 'Real' Nationbuilding: Identities and Nationhood in Post-Soviet Central Asia", **Nationalities Papers, The Journal of Nationalism and Ethnicity**, Cilt: 43, Sayı: 3, 2015, s. 372. (371-382)

Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Grigol Ubiria, **Soviet Nation-Building in Central Asia: The Making of the Kazakh and Uzbek Nations**, Londra: Routledge, 2016.

Çalışmada Modernleşmenin değıştirici ve dönüştürücü etkisine ne derece maruz kaldığının inceleneceğı Özbekistan 1924 yılında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğı, yaygın bilinen kısaltması ile SSCB’nde birlik cumhuriyetlerinin milli sınırlarının belirlenmesi sırasında Türkistan Oblastından alınan kısımların Buhara Emirliğı ve Hive Hanlığı ile idari ve coğrafi olarak birleştirilmesi sonucunda kuruldu.¹⁵⁷ Sovyetler Birliğı Çarlık Döneminden farklı olarak bölgede daha fazla mevcudiyetini hissettirmek ve Modernleşme projesini uygulamak istediğı için etno-bölgesel bir federalizm sistemi kurdu. Bu kapsamda tüm Birlik vatandaşları milliyetlerine göre tasnif edildiler. Bununla birlikte Modernleşme projesi objektif değildi ve ideal bir siyasi ortamda cereyan etmiyordu. Yeni Sovyet idaresi bölgenin yönetiminin kendisine asgari zorluk çıkarması için sosyal dokuyu da modernize etti, hangi grupların “Millet” olacağına Bolşevikler bahsedilen bu düşüncelerin ışığında karar verdiler.¹⁵⁸ SSCB döneminde yeni ulusların inşaaı döneminde daha önce Orta Asya/Türkistan bölgesinde mevcut olan ve kullanılan grup isimlerinin anlamı ve kapsamı değıştirildi. Bu girişim sonucunda bazı etnik gruplar Özbek Milletinin bir parçası olarak tanımlandı ve “Özbekistan” olarak adlandırılan coğrafi gerçekliğin sınırları (daha önce hiç var olmamıştı.) da belirlendi.¹⁵⁹ Ek olarak daha önce kültürel ve siyasi olarak etkin bir tanımlama olmayan “Özbeklik” tabiri de yeni kurulan Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (SSC), sınırları içinde kalan belirli Türkçe konuşan gruplara tahsis edildi. Özbek Milleti Sovyet Modernleşme politikalarının bir sonucu idi. Sovyet Modernleşme projesi kapsamında Millet tanımı geniş kapsamlı ve kapsayıcı bir Sovyet üst kimliğinin bir parçası olarak düşünöldü ve Pan-Türk, Pan-İslam ideallerine alternatif olarak değıştirildi.¹⁶⁰ İzlenen bu politikalar Özbekistanda milli kimlik duygusunu güçlendirdi. Bunun sonucunda yeni oluşan milli kimlikler cumhuriyetlerin halkları tarafından içselleştirildi ve kabul gördü.¹⁶¹

Sonuç olarak Modernleşmenin tarihsel sürecine ve gelişmesine bakıldığında, Batı Modernleşmesi kendiliğinden gelişen, 400 yılda olgunlaşmış bir süreç olarak

¹⁵⁷ Kılavuz, “Understanding the Violent Conflict...”, s. 32.

¹⁵⁸ Kılavuz, “Understanding the Violent Conflict...”, s. 38.

“SSCB’nin kurduğı bu yeni etno-federal model Stalin’in Millet tanımı temel alınarak kurgulanmıştı. Stalin’in tanımına göre ortak bir tarih, dil, coğrafi bölge, ekonomik hayat ve psikolojik temeli paylaşan gruplar millet olarak kabul görmeliydi.” Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. John Hutchinson ve Anthony D. Smith, **Nationalism**, New York: Oxford University Press, 1994, s. 18-21.

¹⁵⁹ Kılavuz, “Understanding the Violent Conflict...”, s. 38-39. Ayrıca bkz. Donald S. Carlisle, “Uzbekistan and Uzbeks”, **Problems of Communism**, Eylül-Ekim 1991, s. 24.

¹⁶⁰ Kılavuz, “Understanding the Violent Conflict...”, s. 39.

¹⁶¹ Kılavuz, “Understanding the Violent Conflict...”, s. 40.

karşımıza çıkmaktadır.¹⁶² Bu sürecin Orta Asya tarihine denk gelen bölümleri incelendiğinde “Ruslaşmak ve Çarlık Rusyası Dönemi” ana başlıklı 2. Bölümde tarihi ve kronolojik tarzda incelenen Orta Asya’daki Rus yayılmasının ana amacının bölgeyi kendi istediği ve ihtiyacı olduğu kadar Modernleştirme amacını taşıdığı, bu yüzden de Chodak’ın dönemselleştirmesindeki Gündümlü Modernleşme, Jeannire’nin de Siyasal Modernleşme sınıflandırmaları ile uyduğu ancak eş zamanlı olarak yerel halk ve Rusya Müslümanları arasında ortaya çıkan Ceditcilik Hareketinin ise Chodak’ın Kültürleşerek Modernleşmesi, Jeannire’in de Kültürel Modernleşme sınıflandırmasıyla uyumlu olduğu görülmektedir. Ancak bu sayılanlara ek olarak Çarlık döneminde bölgeye sınırlı da olsa gelen sanayi ve ulaşım imkânları sebebiyle bu dönemde daha sonra Sovyet döneminde daha hızlı bir şekilde cereyan edecek olan Endüstriyel Modernleşmenin de temellerinin atıldığını söyleyebiliriz.

Takip eden ve Özbekistan’ın Sovyet Dönemindeki Modernleşme serüveninin incelendiği “Sovyetleşmek” başlıklı 3. Bölümde ise ülke ve bölgede cereyan eden gelişmelerin de yine Chodak’ın tanımlamasındaki Sosyalist Topumlarda Cereyan Eden Sanayileşerek Modernleşme ve Gündümlü Modernleşme, Jeanniere’nin de Kültürel ve Endüstriyel Modernleşmesi ile Orta Asya ve Özbekistan’da SSCB’nin dağılmasını takip eden Bağımsızlık ve sonrasındaki dönemde yeni bir idarenin politikalarının incelendiği “Özbekleşmek” başlıklı 4. Bölümde de yine Sovyet Döneminin uygulamalarının devam ettirilerek Gündümlü Modernleşme sürecinin sürdürüldüğü görülmektedir. Bu dönemde yeni bir ulusal kimlik oluşturmak adına özellikle bölge tarihinin önemli şahsiyetleri ve isimleri etrafında bir mit oluşturma toplum genelinde beklenen aidiyeti sağlamamış, bunun sonucunda da “İslamlaşmak ve Orta Asya’da Radikal Hareketler” adlı bölümde değinilen ve Postmodernizmle uyumlu olduğu düşünülen radikal hareketler ortaya çıkmıştır. Bu hareketlere örnek olay olarak incelenen Özbekistan İslami Hareketi (ÖİH)¹⁶³ de bölgedeki Modernizm temelli kurumlara muhalafet etse de, kendilerinin de bu sürecin bir parçası ve sonucu oldukları kısmını kabullenmemektedirler. Bu durum da bağımsızlığın ilk yıllarında mevcut siyasi iktidarlara sürtüşmelerine sebep olmuştur.

Orta Asya’da yaşanan bu Siyasi ve Kültürel Modernleşme sürecinin daha iyi ortaya konabilmesi ve analiz edilebilmesi için öncelikle geleneksel siyasi yapının

¹⁶² Dilek Yiğit Yüksel, “Rus Modernleşmesi ve Türkiye (1682-1905)”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2006), s. 32.

¹⁶³ Rusçası Islamskoe Dvijeniie Uzbekistana (IDU)’dur. Bkz. Mori ve Tacetti, s. 10.

bilinmesi gerekmektedir. Orta Asya'nın geleneksel siyasi yapısının özellikleri ve geçirdiği tarihsel süreç ve Ceditçiliğe evrilmesi bir sonraki bölümde detaylı olarak incelenecektir.

2. BÖLÜM: RUSLAŞTIRILMAK ve ORTA ASYA'DA ÇARLIK RUSYASI DÖNEMİ

*"Tanrı bizi sevdiği zaman bize Seyhun'u gönderdi.
Onu sevmeyi bıraktığımız zaman, bize Rusları gönderdi."*¹⁶⁴

18. Yüzyılda Orta Asya/Türkistan bölgesi, Çarlık Rusya'sının bölgede kalıcı olma ve yayılma politikaları ile karşı karşıya kaldı. Çarlık Rusya'sı, Orta Asya bölgesine, bu yayılma/istila hareketi sırasında Modernleşmenin Rus yorumunu da beraberinde getirdi. Kendi güvenliği ve bölgesel hâkimiyetini güçlendirmek adına kademeli olarak Kazak Bozkırından başlayarak Orta Asya'ya doğru yayılan Çarlık Rusyası bölgenin dini, kültürel ve siyasi yapılarını kendi öncelikleri ve tercihlerine göre şekillendirmeye çalıştı. Bu girişimi ise Orta Asya'nın yerli halkı arasında kendi varlığına bir tehdit olarak algılandı ve bu duruma karşı reaksiyoner tepkilerin ortaya çıkmasına neden oldu. Bu tepkiler iki şekilde cereyan etti; Modernizme karşı koymada onun yöntemlerini kullanmayı öneren Ceditçilik ve Ceditçiliğin bu önermesini kabul etmeyerek mevcut yapının yaşatılmasını savunan Kadimcilik. Ceditçilik yukarıda da bahs edildiği üzere Modernizmden bölgeye yönelen değişim isteği ve dönüştürücü güce yine Modernizmin imkânları ve uygulamaları ile karşılık vermenin en uygun çıkış yolu olacağını savunuyordu. Bu iddiası sebebiyle Ceditçilik veya onun önerisi olan Usul-u Cedit Akımı, hem Çarlık Rusyası İdaresinden hem de en önemli önceliğini Ceditçi Harekete muhalafet yapmak olarak belirleyen mufahazakar Kadimcilerden tepkiler aldı. Bu sebeple bölgede ortaya çıkan Modernleşme paradigmasının üçlü sacayağını Çarlık Rusyası-Ceditçiler ve Kadimcilerin oluşturduğunu söyleyebiliriz. İşte Ruslaşmak başlığı altında kavramsallaştırılmaya çalışan bu bölümde bu tarihi seyri açıklamak adına sırasıyla; Çarlık Rusyası işgali öncesinde Orta Asya'daki durum, Çarlık Rusyası'nın bölgede yayılmak için mevcut siyasi konjunktürü kullanması ve siyasi anlaşmazlıkları suiistimal etmesi, Çarlık Yönetiminin bölgede hâkimiyet kurması ve bu idareye karşı tepki olarak Ceditçiliğin ortaya çıkması, Ceditçi Hareketin niteliği, zaman içindeki değişim ve dönüşümü, Ceditçiliğe karşı bir reaksiyon olarak ortaya çıkan ve zaman zaman geleneğin korunması koşuluyla Ruslarla işbirliği içinde olan Kadimciler Hareketi konularına değinilecektir.

¹⁶⁴ İlyas Kamalov, **Türk Cumhuriyetlerinin Bağımsızlıklarının 20. Yılında Rusya'nın Orta Asya Politikaları**, Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi, İnceleme-Araştırma Dizisi, Yayın No: 2, 2011, s. 14.

Daha önce de ifade edildiği üzere verilmesi planlanan bu tarihi arka planda bahsedilecek gelişmeler S. Chodak'ın Modernleşme tanımında açıklamasını yaptığı Gündümlü Modernleşme, A. Jeanniere'nin ise Siyasi Modernleşme tarifi ile uyum göstermektedir. Ancak bu uyum sadece sayılan iki Modernleşme türü ile sınırlı değildir. Orta Asya ve Özbekistan'ın bünyesinde bir arada fakat birbirinden ayrı olarak barındırdığı siyasi, kültürel süreçler sebebiyle birbiri ile içiçe geçmiş ama ayrı olarak gelişmesini sürdüren tarihi bir süreç bulunmaktadır. Bu durum sebebiyle Siyasi/Gündümlü Modernleşme sürecine ek olarak Chodak'ın Kültürleşerek, Jeanniere'in ise Kültürel Modernleşme olarak isimlendirdiği modernleşme süreçleri de gelişimine devam etmiştir. Kültürel/Kültürleşerek Modernleşme Ceditçilik Hareketi için gereken şartların da bir kısmının gerçekleşmesini sağlamış gözükmektedir.

Çarlık İdaresi Orta Asya coğrafyasını kendi idare şekline kolay adapte olması için cebri bir yönlendirme ile Gündümlü Modernleşmeyi desteklemiş, bu Modernleşme tarzına uyum ve reaksiyon ise Batı/Rus Modernizmini kabul eden bir kültürel temelli hareket olan Ceditçilik Hareketi ortaya çıkmıştır. Bu harekete bu bölümde detaylı olarak anlatılan tarihi süreçleri yaşamış ve Orta Asya, Özbekistan'daki Sovyet Modernleşmesinin üzerine inşa edileceği Modernist temeli sağlamıştır.

2.1. Çarlık Rusya'sı İşgali Öncesinde Orta Asya'daki Mevcut Durum

18. Yüzyılda Orta Asya'da siyasî idare olarak birbirleri ile rekabet halinde olan ve güçlerini kısır çekişmelerle tüketen Buhara, Hive ve Hokand Hanlıkları bulunmaktaydı. Bu Hanlıklar iktidar mücadeleleri ve dış müdahaleler ve iç isyanlar sebebiyle zayıf düşmüşlerdi.¹⁶⁵ Buhara ve Hive Hanlıklarının birbirlerine karşı askerî açıdan üstünlük kurmak için bitmek tükenmek bilmeyen bir mücadele içindeydiler. Özellikle Fergana

¹⁶⁵ Nadir Devlet, **Çağdaş Türk Dünyası**, İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları No: 475, Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 12, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1989, s.143.

"Timurluların dağılmasından sonra Orta Asya'da bir ayrılma ve parçalanma dönemi ortaya çıktı. 18. ve 19. Yüzyıllarda siyasi idare bir dizi yerel güç merkezi arasında dağıtıldı. Orta Asya bölgesinin kuzeyindeki bozkırda Kazaklar kendi idarelerini kurmuşlardı ama bu yönetim merkezi bir idareden yoksundu. Kırgızlar dağlık bölgeyi mesken tutmuşlardı ve aşiret düzeyinin ötesinde bir siyasi yapılanma kuramamışlardı. Bölgede şimdiki Özbekistan'ın yer aldığı topraklarda ise bir dizi bağımsız veya özerk şehir devleti ortaya çıkmıştı. Bunlar arasında ise en önemli olan ve hâkimiyeti ellerinde toplayanlar ise Hive, Buhara ve Kokand idi. Orta Asya'nın en bilinen bu üç şehir devleti bölgedeki siyasi rekabet ve mücadelenin de başlıca öznesi idiler. Bu devletleri aralarındaki ilişki tarzı sebebiyle Klasik Uluslararası ilişkiler anlayışına göre Antik Yunan veya Rönesans İtalyası şehir devletleri ile kıyaslayanlar da mevcuttur." Bkz. Joseph MacKay, "International Politics in Eighteenth-and Nineteenth-Century Central Asia: Beyond Anarchy in International-Relations Theory", **Central Asian Survey**, Cilt: 32, Sayı: 2, 2013, s. 213.

Vadisini ele geçirmek için aralarında giriştikleri devamlı ve sonu gelmeyen mücadele¹⁶⁶ nedeniyle rasyonel davranamıyorlardı. Çarlık Rusyasından gelen tehdide karşı birleşemiyorlardı. Çarlık Rusyası Orta Asya'da ilerleyip bu Hanlıklarla komşu olduğunda Hanlıklar durumun ciddiyetinin ancak farkına vardılar. Rus tehdidini yakından hisseden Hokand Hanı Hüdayar Han 1864 yılında Osmanlı Devleti'nden ve Hindistan'daki İngiliz makamlarından yardım istedi.¹⁶⁷ Fakat kendi durumu da Orta Asya Hanlıklarından parlak olmayan ve coğrafi bağlantısı olmaması nedeniyle yardım gönderemeyen Osmanlı Devleti, Hüdayar Han'a problemi Çarlık Rusyası ile yapılacak ikili görüşmeler yoluyla çözmesini tavsiye etti.¹⁶⁸ Yardım arayışlarından haberdar olan ve Batılı devletleri kıışkırtmak istemeyen Çarlık Rusyası o dönemde Hokand'a doğrudan bir askeri harekâtı göze alamadı. Bunun yerine Çarlık Ordusu askeri planlamacıları Hokand Hanlığının askeri gücünü sınamak amacıyla mevzi çatışmalara girmeyi tercih ettiler.¹⁶⁹

Çarlık Rusyasının Orta Asya'ya olan ilgisinin ana nedenlerinden biri Asya'daki ticarî ve siyasî menfaatlerini geliştirmek ve güçlendirmektir. Çarlık Rusyası bölgeyi elden kaçırmaması için acele edilmesi gereken bir fırsat olarak görüyordu.¹⁷⁰ Sömürgecilik

¹⁶⁶ Steven Sabol, "Orta Asya'da Rus-İngiliz Rekabeti", Nasuh Uslu (çev.), **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt:18, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 587.

"Orta Asya Devletleri birbirlerini pek çok şekilde etkileyebiliyorlardı ama davranışları genelde realistti: askeri ve siyasi çatışmalar yaygındı ve şahsi çıkar tüm herşeyin önünde geliyordu... Her üç şehir devleti de ilişkilerini işbirliği ve şiddet döngüsü içinde sürdürüyordu. Her ne kadar ticaret için birbirlerine ihtiyaç duysalar da savaşlar kronik hal alıp yıllarca sürebiliyordu..." Bkz. MacKay, s. 213.

¹⁶⁷ "Sadece Hokand Hanı değil Buhara Emiri Muzaffer Hokand topraklarını ele geçiren Rusya'nın gözünü kendi topraklarına diktiğini anlayınca İngiltere ve Osmanlı Devletinden yardım talebinde bulundu. Bu amaçla elçi olarak Muhammed Parsa Efendi Britanya İmparatorluğundan yardım talep etmek için 11 Kasım 1866'da Peşaver'e gönderildi. Fakat yardım talebi İngiliz Hükümeti tarafından kabul görmedi. Bunun üzerine Muhammed Parsa Efendi Osmanlı Padişahı Sultan Abdülaziz'le görüşmek üzere harekete geçti ve 22 Eylül 1867 tarihinde Sultan Abdülaziz tarafından kabul edildi. Ama bu görüşmeden de olumlu bir sonuç çıkmadı." Bkz. MacKay, s. 215; Özcan Mert, "Buhara Emirliği Elçisi Muhammed Parsa Efendi'nin İstanbul'daki Diplomatik Faaliyetleri (1867-1869)", **Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Cilt: 15, Sayı: 1-2, 1976, s. 97. Ayrıca bkz. Bkz. Mehmet Saray, **Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasî Münasebetler, 1775-1875**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1984, s. 89-91.

¹⁶⁸ Muhammed Parsa Efendi'nin şahsında Buhara Emirine verilen tavsiyelerden biri Türkistan Hanlıklarının aralarındaki çekişmelere son verip Ruslara karşı birlikte hareket etmesi, diğeri ise meselenin Hindistan'daki İngiliz yönetimi değil de doğrudan Londra'ya aksettirilmesi ve sorunun ilk elden İngiliz yönetimine anlatması idi. Yapacak bir şeyi kalmayan Buhara Elçisi bu tavsiyeyi dinledi ve şansını bir de Londra'da denemek için Kraliyetin başkentinin yolunu tuttu. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Mert, s. 100 ve Alton S. Donnelly, **The Russian Conquest of Bashkiria 1552-1740: A Case Study in Imperialism**, New Haven: Yale Russian and East European Studies No: 7, Yale University Press, 1968, s. 11.

¹⁶⁹ Baymirza Hayit, **Türkistan Türklerinin Millî Mücadeleleri Tarihi**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995, s. 63.

¹⁷⁰ "Rusya'nın Türkistan'ı işgalini sadece ekonomik sebeplere bağlamak doğru değildir. Bu yayılmanın hem siyasî, hem de askeri açıdan Avrupalı güçlerle, özellikle İngiltere ile arasındaki rekabetle de yakından ilgisi vardır. 19. Yüzyılın ortalarından itibaren İngilizlerin Hindistan'ı tamamen kontrol ederek Afganistan üzerine doğru ilerlemeye başlamaları, Rusya'nın Türkistan topraklarına olan ilgisini artırmasına neden olmuştur. Türkistan Hanlıklarının işgalini Afganistan'ın işgaline bir ön hazırlık olarak değerlendirebiliriz. İngilizler de Hindistan ve Afganistan üzerindeki denetimlerini sağlayabilmek için Rusya'nın bölgedeki siyasetiyle yakından ilgilenmişlerdir. Bu dönemde Türkistan üzerindeki bu Rus-İngiliz çekişmesi 'Büyük Oyun' olarak

yarışına neredeyse hiç çıkamamış ve kendi hinterlandında ve ona bitişik bölgelerdeki sınırlı faaliyetlerle yetinmek zorunda kalmış olan Çarlık Rusyası, İpekyolu ticaretinin gerilemesi ile geri plana atılan Orta Asya bölgesine ilgi duyan, bu bölgede askeri, siyasi ve ticari faaliyetler vasıtasıyla menfaat peşinde koşan tek ülke olmadığının da farkında idi. Rakipleri dönemin sömürgeci güçlerinin en büyüğü ve en önemli hammadde kaynağı ve pazarı olan Hindistan'ı korumak isteyen İngiltere ve Asya'nın geri kalmış, bir anlamda da "*Hasta Adamı*" Çin idi. Ancak taraflar arasında cereyan eden mücadele sürekli olarak yarışma, kıran kırana rekabet şeklinde cereyan etmiyordu. Arada tarafların dinlenmeleri ve güçlerini toparlayabilmeleri için uzlaşmalarla ve anlaşmalarla kesintiye uğrayabiliyordu.

Çarlık Rusyası için büyük bir kazanım olan ve bölgedeki hâkimiyetinin ve mevcudiyetinin temellerini sağlamlaştıran olay, Modern dönem Özbekistanının da başkenti olan Taşkent'in 1865 yılında işgali oldu.¹⁷¹ Bu işgal Çarlık idaresi açısından gerek bölgede gerekse de şehrin idari yapısında düzenlenmelere gidilmesi zaruretini de beraberinde getirdi. Çarlık Rusyası bölgedeki varlığını hızlıca arttırıp zaten diken üstünde olan İngiltere ve Orta Asya Hanlıklarının kendine karşı birleşmesini istemediği için doğrudan ve alenen ilhaktan yana olmadı. Bunun yerine Rusya'nın ve Rus tüccarların ticari menfaatlerinin korunması amacıyla bölgede olduğu iddiasını öne sürdü. Bu plan kapsamında Taşkent'in Buhara Hanlığına karşı bir tampon bölge olarak kullanılmak üzere Rusya'nın himayesinde bağımsız bir Hanlık olarak varlığını devam ettirmesi, Çarlığın çıkarları ile uyumluydu.¹⁷² Çarlık İdaresi, teoride bağımsız olan

adlandırılmıştır." Bkz. Paul B. Henze, "The Great Game in Kashgaria-British and Russian Missions to Yakub Beg", **Central Asian Survey**, Cilt: 8, Sayı: 2, 1989, s. 61-95.

"Avrupa siyasetinde İngiltere'yi güçlü bir rakip olarak gören Rusya onunla olan mücadelesini Orta Asya'ya kaydırmaya çalıştı. Çarlık bu hamle ile Asya'daki sınırlarını İngiltere'nin sömürgeleri altında bulunan bölgelere kadar ilerleterek İngiltere'nin Orta ve Yakındoğu'ya olan yayılmasını durdurmak ve Avrupa siyasetini yumuşatmayı amaçlamıştı. General Çernayev'in 'Bizim ilerlememizin amacı, İngilizleri Hindistan'dan dışarı atmak değil, buradaki birliklerini daha da artırmaya mecbur etmektir, bu ise onun Avrupa'da zayıflamasına neden olacaktır' ifadesi bu politikanın dışa vurumu olarak görülebilir ve yorumlanabilir." Bkz. Toktorbek Ömürbekov, "Sömürge Döneminde Kırgızlar", **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt: 18, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 617.

¹⁷¹ "Çarlık Rusyası açısından 1865 yılı önemli bir dönüm noktası oldu. Bu tarihte Çarlık Ordusu Taşkenti ele geçirmeyi başardı. Bu fetihten sonra Rusya Orta Asya'nın büyük kısmında kontrolü ele geçirdi." Bkz. Jonas van der Straeten, "Borderlands of Industrial Modernity: Explorations into the History of Technology in Central Asia, 1850–2000", **Technology and Culture**, Cilt: 60, Sayı: 3, Temmuz 2019, s. 661-662.

¹⁷² Seymour Becker, **Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865-1924**, Londra: Routledge-Curzon, 2004, s. 30.

"Taşkentin işgali ile Çarlık Rusyası Orta Asya'nın büyük kısmında kontrolü sağladı. Bunun birlikte bu durum diğer sömürgeci güçlerin ilhak faaliyetleri ile karşılatırıldığında Çarlık Rusyasının rakip devletlerden gelebilecek tepkileri önlemek adına bölgedeki mevcudiyetini asgari derecede tutmayı tercih ettiği görülür. Bu zorunluluk sebebiyle ortaya çıkan heterojen yönetim sistemi sonucunda bazı bölgeler neredeyse bağımsız olarak varlığını sürdürdü. Bu yüzden de bölgede topyekün bir Modernleşme Çarlık Rusyası döneminde ortaya çıkmadı." Straeten, s. 664.

Taşkent'in ticari potansiyelinden azami derecede faydalanmıştır. Bu kapsamda 8 Ocak 1866'da Çarlık İdaresinin Ticaret Bakanı Reiter Taşkent ile Orta Asya arasında ticaret yapmak amacıyla bir şirketin kurulması hakkındaki teklifini Çar'a iletmış, teklifin kabul görmesi üzerine de 4 Mart 1866'da şirketin kuruluşu yapılmıştır.¹⁷³ Tüm bu gelişmelerden sonra, gelen tepkileri ölçen Çarlık Rusyası 27 Ağustos 1866'da şehirde din işleri ile uğraşan bir Hâkim ve Şeyhülislam bulunması kaydıyla Taşkent'i resmen ilhak etmiştir.¹⁷⁴ Taşkent'in Ruslar tarafından ilhakı gerek Orta Asya'nın tamamında gerekse dış dünyada¹⁷⁵ şok etkisi yarattı. Rus ilerleyişini durdurmanın imkânsız olduğu yönündeki görüş artık bölge genelinde genel kabul görür hale gelmişti. Bu olay bir toprağın fethedilmesinden öte zihinlerde Rusların durdurulamaz olduğu fikrini yerleştirmiş olması açısından özellikle önemlidir.¹⁷⁶

Bu işgali takip eden yeni fetihlerle ve en son olarak da Türkmen topraklarının ele geçirilmesi ile Orta Asya'nın Ruslar tarafından ele geçirilmesi tamamlanmış oldu.¹⁷⁷ Bu dönemde yaşananlar tüm İslam dünyasında olduğu gibi bölge devletleri ve milletleri üzerinde tam anlamıyla soğuk düş etkisi yarattı. Hristiyanların bu durdurulamayan ilerlemesi ve gelişmesinin nasıl tersine çevrileceği ve eski güzel ve muzaffer günlere dönmek için neler yapılması gerektiği sorusu zihinleri meşgul etmeye başlamıştı. Bu düşüncenin ve girişimlerinin dışa yansımaları bir sonraki bölümde tartışılacak olan Ceditçilik ve Usul-u Cedit Akımının ortaya çıkmasına sebep olacaktı.

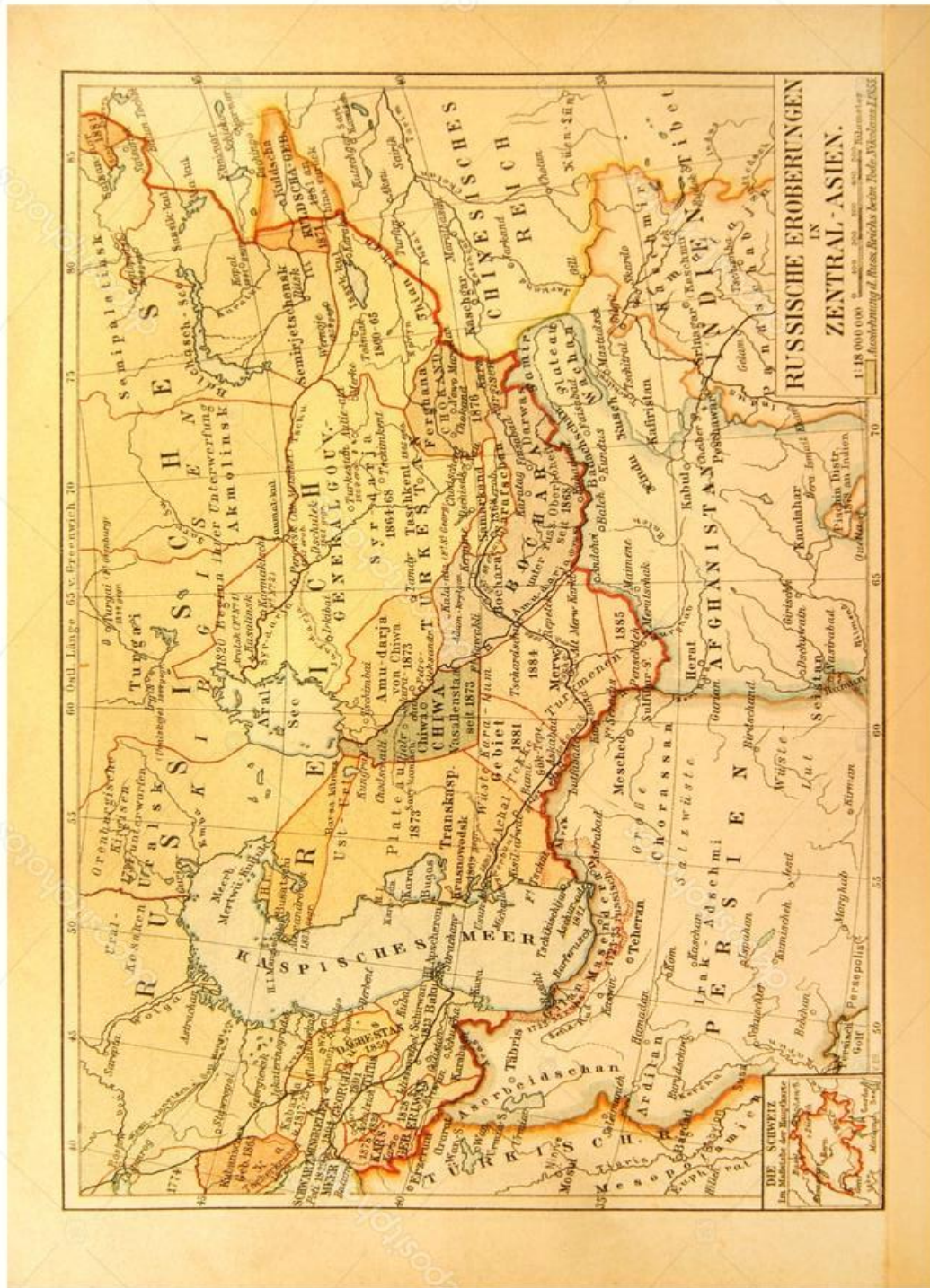
¹⁷³ "Orta Asya'nın zengin kaynaklarının farkına varan Ruslar ticarete uzmanlaşan ve çok sayıda ithalat, ihracat ve taşımacılık şirketleri kurmuşlardır. Bu şirketlerin hisselerinin büyük bir kısmı Çar ailesinin elinde idi." Bkz. Basil Dmytryshyn, **USSR: A Concise History**, New York: Scribner Book Company, 1984, s. 19-27.

¹⁷⁴ Hayit, **Türkistan Türklerinin Millî Mücadeleleri Tarihi**, s. 83.

¹⁷⁵ "Taşkent'in işgali İngiliz kamuoyunda da yankı buldu. Rusların Orta Asya'daki bu yeni hamleleri üzerine İngiliz Hükümeti Ruslardan bir açıklama istedi. Bunun üzerine Dışişleri Bakanı Gorçakov İngiliz Hükümetinin endişelerini gidermek için 10 Haziran 1865'te Taşkent'in Çarlık tarafından geçici olarak işgal edildiğini, işgalin en kısa sürede sonlandırılacağını bildirdi ve Çarlık Rusya'sının Hindistan'a yönelik bir emeli olmadığını ifade etti. Tabii ki resmen ilhak açıklaması ile çelişen bir açıklamaydı bu ve İngilizleri Rusların asıl istikametinin Hindistan olmadığı konusunda tatmin olana kadar da ikna etmediğini bölgede iki devlet arasında cereyan eden rekabet, yani nam-ı diğer 'Büyük Oyun' göstermektedir." Bkz. Yaşar Onay, "Tarihte ve Günümüzde Rusya'nın Orta Asya Siyasetleri", (Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995), s. 20.

¹⁷⁶ Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999, s. 350.

¹⁷⁷ "1880'lerde Orta Asya bölgesi neredeyse tamamen Rus sınırları içerisinde yer almıştır. Orta Asya'nın Rusya'ya ilhak süreci yaklaşık üç asır sürmüştür. Rusya'nın başlangıçta bölgedeki Hanlıklarla diplomatik ve ticari münasebetler içerisinde olması ve Hanlıklardaki taht kavgaları sırasında taht adaylarının Ruslardan destek isteyerek Ruslara Hanlıkların içişlerine müdahale şansı tanınmaları, Rusya'nın bölgedeki yayılmacılık siyasetini kolaylaştırmıştır. Rusya'nın Orta Asya'yı kontrol altına almasıyla Türkistan'da hâkimiyeti sağlama konusunda yıllarca süren Rus-İngiliz mücadelesi de sona ermiştir. 31 Ağustos 1907 tarihinde Rusya ile İngiltere arasında imzalanan anlaşma ile Rusya, Afganistan'ın İngiltere'nin nüfuzu altında olduğunu kabul ederken, İngiltere de Orta Asya'yı Rusya'nın hâkimiyetine bırakmıştır." Bkz. Kamalov, s. 16.

Harita 2. Hanlıklar Döneminde Orta Asya. **Kaynak:** V. Nikitenko, Depositphotos, <https://tr.depositphotos.com/86756846/stock-photo-old-map-the-conquest-of.html> , (20/01/2020).

2.2. Orta Asya'da Çarlık İdaresi Dönemi ve Karşı Tepki: Ceditçilik

Orta Asya'da 18. ve 19. Yüzyılda ortaya çıkan ve gelişen Rus yayılcılığı, iskân ve sömürgeciliği bölgenin özellikle iktisadi ve sosyal yapısını derin etkilediği ve zora soktuğu için yerli halk arasında zaman zaman kendisini isyanlar şeklinde belli eden tepkilere sebebiyet vermişti. Yöneten ve yönetilen arasındaki dini inanç farkı da tepkileri arttıran bir başka sebep olmuştu. Bu tepkilerini Kültürleşerek Modernleşme ile dışa vurmaya çalışan yerli halk arasında siyasi, kültürel ve pedagojik bir Modernleşme fenomeni olarak Ceditçilik Hareketi ortaya çıkmıştır. Bu iki olgunun Çarlık Rusyası döneminde Orta Asyanın siyasi, sosyal ve fikri yapısında ne türden modernist etkilere sebep olduğuna bu kısımda değinilmeye çalışılacaktır.

2.2.1. Usul-u Cedit Akımı ve Ceditçilik

Ceditçilik¹⁷⁸ veya bilinen diğer adı ile Usul-u Cedit (Yeni Usul/Yöntem) akımı genel olarak 19. Yüzyılın sonlarında Rusya'daki Müslüman Türk nüfus bünyesinde eğitim

¹⁷⁸ Ceditçilikle ilgili daha fazla bilgi için bkz. Begali Kasimov, "20. Yüzyıl Başlarında Türkistan'daki Ceditçilik Akımının Başlıca Özellikleri" **Avrasya Etüdleri Dergisi**, Cilt:2, Sayı:3, Sonbahar 1995, s. 88-97; İbrahim Maraş, **Türk Dünyasında Dini Yenileşme (1850-1917)**, İstanbul: Ötüken Yayınları No:535, Kültür Serisi: 231, 2002; Serge A. Zenkovski, **Rusya'da Türkçülük ve İslam**, Ali Nejat Ongun (çev.), Ankara: Güneç Yayınları, 2000, s. 76-86; Serge A. Zenkovsky, **Pan Turkism and Islam in Russia**, Cambridge, MA: Russian Research Center Studies, Harvard University Press, 1967; Adeeb Khalid, **The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia**, Berkeley: University of California Press, 1998; Adeeb Khalid, "Printing, Publishing and Reform in Tsarist Central Asia", **Journal of Middle East Studies**, Cilt: 26, Sayı: 2, 1994, s. 187-200; Adeeb Khalid, "Muslim Printers in Tsarist Central Asia: A Research Note", **Central Asian Survey**, Cilt: 11, Sayı: 3, 1992, s. 113-18; Adeeb Khalid, "Osman Khoja and the Beginning of Jadidism in Bukhara", Timur Kocaoğlu (Ed.), **Türkistanda Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924/Reform Movements and Revolutions in Turkistan: 1900-1924** içinde (287-297), Ankara: Türkistan ve Azerbaycan Araştırma Merkezi Yayını, Şafak Matbaası, 2001; Ahat Andican, **Ceditizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi**, 1. Baskı, İstanbul: Emre Yayınları, 2003; Ahmet Kanlıdere, **Reform Within Islam, The Tajdid and Jadid Movement Among The Kazan Tatars (1809-1917), Conciliation or Conflict**, İstanbul: Eren Yayıncılık, Middle Eastern and Balkan Studies 1, 1997; Ahmet Kanlıdere, **Kadimle Cedit Arasında Musa Carullah, Hayatı, Eserleri, Fikirleri**, İstanbul: Dergâh Yayınları 298, Tarih Dizisi: 23, Mart 2005; Ahmet Kanlıdere, "The Revitalizing Aspect of the Tatar Reform Movement", **University Seminar for Studies in the History and Culture of the Turks**, Columbia University, New York: 17 Kasım 1995; Ahmet Kanlıdere, "Sırât-ı Müstakîm Dergisi ve Buhara'da Uyanış (1909-1911)", **VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi**, İstanbul: 30 Eylül-4 Ekim 2013, s. 551-565; Ahmet Kanlıdere, "Sovyet ve Türk Tarih Yazıcılığında Rusya Müslümanlarının Düşünce Tarihi", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt: 2, Sayı: 1, 2004, s. 149-181; Ahmet Kanlıdere, "XIX. ve XX. Yüzyıllarda Kazan Tatarları", **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt:18, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 415-426; Ahmet Kanlıdere, "The Trends of Thought Among The Tatars and Bashkirs: Religious Reformism and Secular Jadidism vs. Qadimism", **Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu (USAK)/Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları (OAKA)**, Cilt: 5, Sayı: 9, 2010, s. 48-63; Ahmet Kanlıdere, "Kazan Tatarları Arasında Tecdid ve Cedit Hareketi", **Türkiye Günlüğü**, Sayı: 46, Yaz 1997, s. 89-96; Ahmet Kanlıdere, "İslahatçı ve Ceditçi Tanımlamaları Üzerine Bazı Düşünceler", Hakan Kırımlı Vd. (Ed.), **İsmail Bey Gaspıralı İçin** içinde (255-262), Ankara: Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği, 2004; Ahmet Kanlıdere, "Dini Ceditçilikten Seküler Reformculuğa: İslahçı ve Ceditçilerin Zihni Serüvenleri", **XIV. Türk Tarih Kongresi**, II. Cilt, II. Kısım, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2005, s. 1339-1344; Ahmet Kanlıdere, "Ceditçilik ve Dini İslahçılık", **İsmail Bey Gaspıralı ve Ziya Gökalp Sempozyumu: Bildiriler**, Ankara: Türksoy Yayınları, 2003, s. 92-96; Ahmet Kanlıdere, "Rusya Türkleri Arasında Yenileşme Hareketleri Hakkındaki Araştırmalara Genel Bir Bakış", **Müteferrika**, Sayı: 19, Yaz 1999, s. 123-131; Ahmet

ve kültür alanında ortaya çıkan Yenileşme/Modernleşme talep ve hareketlerine verilen addır. Türkistan'da 19. Yüzyılın sonunda başlayan, siyasî ve kültürel konulardaki tartışmalar, kendine has söylemi ve çözüm önerileri olan Ceditçilik Hareketi ön plana çıkmaya başlamıştır. Bu yıllarda Türkistan'da ideal sahibi olanlar, yani düşünen gençler, aydınlar, bilimle kendilerini geliştirmek için bütün güç ve kuvvetlerini kullanmaya çalışmışlardır. Orta Asya ve Çarlık Rusyasındaki hemen her yenilik taraftarı Müslümanın bu hareketin mensubu olduğu yönünde bir kabul ortaya çıkmıştır. Ceditçilik Hareketi'nin 20. Yüzyılın başındaki mensupları Modern Çağı yakalayabilmek için önce genç nesilleri zamanın fen-doğa bilimleri eğitimi esasına göre eğitmenin bir gereklilik olduğunu savunmaktaydılar.¹⁷⁹ Bu dönemin fikri ortamında yoğun şekilde Aydınlanma düşüncesi ve Pozitivizm etkisi¹⁸⁰ görüldüğünden Usul-i Cedit okulları ister istemez ve ilk başlarda pek de farkında olmadan bu fikirlerin de yayılmasına hizmet etmişlerdir.

Türkistan'daki bilinen ilk Cedit Okulları 1890'da Fergana¹⁸¹ ve 1893'te Semerkant'ta açılmıştır.¹⁸² Buhara'daki ve genel olarak Orta Asya'daki Usul-u Cedit okullarının açılmasında yerli Müslüman halkın taleplerinin yanında, İsmail Gaspıralı'nın da büyük katkısı olmuştur. Gaspıralı, Buhara başta olmak üzere Türkistan'a ulaşmak ve

Kanlıdere, "Tatar Ceditçiliğinin Kökenleri", **Tatarlar ve Tataristan: Dünü, Bugünü, Yarını Sempozyumu**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul: Şubat 2003, s. 1-6; Helene Carrere d'Encausse, **Islam and Russian Empire, Reform and Revolution in Central Asia**, Londra: I. B. Tauris, 2009; Helene Carrere d'Encausse, **Sovyetlerde Müslümanlar**, Adnan Tekşen (çev.), İstanbul: Ağaç Yayınları, 1992; Mehmet Erkan Kılıoğlu, "Özbekistan'ın Siyasi ve İktisadi Yapısı (Tarihi Bir Yaklaşım)", **(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi, Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Enstitüsü, 1999), s. 43-50; Abdullah Temizkan, "Usul-u Cedit ve Tatar Burjuvazisi", **Türkiye Günlüğü**, Sayı: 69, 2002, s. 73-77.

¹⁷⁹ Baymirza Hayit, **Türkistan'da Ceditçilik ve Sonu**, Ankara: Milli Eğitim ve Kültür, 1981, s.4.

¹⁸⁰ "Batı'nın ürettiği ve sunmağa çalıştığı Modernizm'in önemli yapı taşlarından biri de Pozitivizmdir. Pozitivizm ve Sekülerizm Modernizm'in içeriğini oluşturmaktadır. Dolayısıyla bu içerik girdiği topluma da taşınacaktır." Bkz. Hasanova, s.4.

¹⁸¹ "Fergana Vadisi Orta Asya'nın incisidir. Fergana tarihi anlaşılmadan Orta Asya Tarihi eksik kalır. Tien Şan (Tanrı) Dağlarının yükseltilerinin bitmesiyle yavaş yavaş Fergana Vadisine giriş yapılır... Celalabad, Üzgen ya da Özgen (Bir zamanlar Karahanlı Devleti'nin başkenti) ve 2003'te 3.000 yılı kutlanan tarihi Oş kenti bu bölgenin en önemli üç şehridir. Buradaki halkın yaşam tarzı kuzeydekilerden önemli ölçüde farklılık gösterir. Fergana Vadisine inildiğinde farklı bir kültürel ortamla karşılaşılır. İslam, geleneksel yaşam tarzına sahip olan bu bölge ahalisinin gündelik hayatına derinden tesir etmiştir. 70 yıldan fazla devam eden Sovyet politika ve uygulamalarına rağmen, güneydeki halk ile kuzeydekilerin yaşam tarzı arasındaki farklılık hemen anlaşılır. Bunun temel nedenlerinden biri ve belki de en önemlisi, sınırların olmadığı dönemde Buhara, Semerkant gibi tarihi İslam kentlerinin çekim alanları ile bütünleşmiş olmasıdır." Bkz. Hüseyin Tutar, "Kırgızistan'daki Son Gelişmeler Üzerine Bir Değerlendirme", Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Yıl: 2, Sayı: 3, Güz 2005, s. 174.

¹⁸² Hayit, **Türkistan'da Ceditçilik ve Sonu**, s.4.

"1893'te Gaspıralı Orta Asya'ya bir gezi yaparak eğitim reformu konusundaki düşüncelerini açıkladı. Böylece Kazak Bozkırında ve Orta Asya'nın kuzey kısmındaki bazı kentlerinde Tatarlar tarafından birkaç yeni reform okulu açıldı. 1897'de Andican'da, 1898'de Semerkant ve Tokmak'ta, 1901'de Taşkent'te ilk Usul-u Cedit okulları açıldı." Farklı görüş için bkz. Mustafa Ergün ve Barış Çiftçi, "Türk Dünyasının İlk Ortak Eğitim Reformu: Usul-ü Cedit Hareketi", **I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı**, İzmir: Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, 9-15 Nisan 2016, s. 7.

eğitim yoluyla bölge halkını uyandırmak istiyordu. Bu bölgede meydana gelebilecek bir uyanışın öncelikle Orta Asya/Türkistan bölgesi daha sonra ise İslam Dünyasının geri kalan kısmının sömürgeleikten kurtulma mücadelesine önemli katkı sağlayacağına inanıyordu.¹⁸³ Ancak yine de Orta Asya Ceditçiliğin serüveni ve başlangıcı ile ilgili farklı yorumlar mevcut olduğundan kesin bir tarih verme konusu sıkıntılı olabilmekte, bu konudaki görüşler çelişebilmektedir.¹⁸⁴

¹⁸³ Seyfettin Erşahin, "Buhara'da Ceditçilik-Eğitim Tartışmaları ve Abdurrauf Fitrat (XX. Yüzyıl Başları)", **Dini Araştırmalar**, Cilt: 1, Sayı: 3, Nisan 1999, s. 223.

¹⁸⁴ "Ceditçiliğin kökleri Rusların bölgeyi işgale başladığı 1860 yılına kadar gider. Hareket bu tarihlerde bölgenin İslami kimliğini Rus etkisinden ve müdahalesinden korumak isteyen bilim ve fikir adamları arasında doğmuştur." Bkz. Killoğlu, s. 40.

"Gaspıralı İsmail Bey'in yeni usulde okullar açması ve modern tarzda eğitimin inkişafa etkisine dikkat çekmesi, Şehabettin Mercanî, Abdunasır Kursavî, Kayyum Nasirî, Hüseyin Feizkhanov, Abay Kunanbayev gibi Türkistanlı yenilikçi aydınlarının gayelerinin İsmail Bek Gaspıralı'nın şahsında somutlaşmasına ve bu hareketi şekillendiren, zenginleştiren ve hayata geçiren İsmail Bey'in, düşüncelerinin Tercüman gazetesi vasıtasıyla bütün Rusya Müslümanları, Çin, Hindistan ve Osmanlı başta olmak üzere bütün Müslümanlar arasında yayılmasına olanak vermiştir. Bu sebeplerden dolayı Gaspıralı İsmail Bey'in Tercüman gazetesinin yayın tarihi olan 1883 tarihini Türkistan yenileşme hareketlerinin miladı olarak kabul etmek uygun olacaktır." Bkz. Darhan Hıdıraliyev, "Türkistan'da Cedit Hareketinin Fikri Kaynakları ve Abay", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Yayını, Sayı: 2, 1997, s. 83; Lazzerini, "İsmail Bey Gasprinskii and Muslim Modernism in Russia, 1879-1914", s. 295-298.

Ceditçilik Ana Britannica'nın ilgili maddesinde şu şekilde tarif edilmektedir: "Rusya Müslümanları ve Türkleri arasında 19. Yüzyılın sonlarında başlayan eğitim ve kültür alanındaki yenileşme hareketi. Temelde modern eğitim kurum ve yöntemlerini yerleştirip, ulusal dili ve kültürü kurmayı amaçlamıştır. 1905 Devrimi izleyen yıllarda daha da yaygınlaşmış ve Rusya Müslümanlarının ulusal kimlik edinme çabalarında önemli rol oynamıştır. 19. Yüzyılın ikinci yarısında Rusya Müslümanları arasında okuryazarlık oranı oldukça düşüktü. Bu yüzden Usul-u Ceditin amacı temelde modern eğitim yöntemleriyle okuma-yazma öğretmek ve başıboş mahalle okulları yerine düzenli bir programa bağlı ilkokullar açılmasını sağlamaktır. Bu sayede öğrenciler sadece dini bilimleri değil fen bilimleri de öğrenebileceklerdi. Ceditçilik başlarda sadece eğitimde reform hareketiydi. Ama asıl gelişmeyi yukarıda da değindiğimiz gibi 1905 Devriminden sonra gösterdi ve toplumsal ve siyasal bir harekete dönüştü. Ceditçilik Hareketi ilk olarak Kırım'da ortaya çıktı... Ceditçiler 1905 Devrimi desteklediler ve devrimden sonra kurulan Duma'ya temsilci göndermeyi başardılar... Fakat bu gidiş 1. Dünya Savaşı öncesinde bozulmaya başladı. 1912 yılında çok sayıda Ceditçi öğretmen tutuklandı, çünkü gerek bu öğretmenlerin gerekse de Usul-u Cedit okullarının savunduğu fikirleri Çarlık Rusyası kendi bütünlüğüne ve egemenliğine yönelmiş bir tehdit olarak görüyordu ve yarayı iyice büyümeden kapatmayı istiyordu... Bunun üzerine faaliyetleri sıkı kontrol altına alınan Ceditçiler düşüncelerini yaymak için Orta Asya'nın Umğuzarlığı, Terakki, Yurt gibi yeni dergi ve gazeteler çıkarma yoluna gittiler. Yine bu sıralarda Cedit hareketi içinde Türkçülük, İslamcılık, Tatarcılık gibi akımlar özellikle de Türkiye'nin etkisiyle gelişmeye başladı. Yine Genç Türklerden (Jön Türkler) etkilenecek Genç Buharalılar, Genç Hivelliler, Genç Tatarlar Genç Sartlar gibi oluşumlara gidildi. Ceditçilerin bir bölümü 1917 Ekim Devriminde Bolşevikleri desteklediler ve devrimden sonra da bu desteğin karşılığı olarak Sovyet İdaresinin yönetim organlarında yer aldılar. Fakat Rusya Müslümanları ile ilgili konulara ulusal haklar açısından yaklaştıkları için parti ve yönetim kademelerinden uzaklaştırıldılar, 1938 yılında Stalin tarafından tasfiye edildiler." Bkz. "Ceditçilik" **Ana Britannica**, İstanbul: Ana Yayınevi, Cilt: 5, 1986, s. 434-435.

Ceditçilik Hareketi: Rusya Türklerinde XIX. yüzyılın ortalarında başlayan ve 1905'ten 1917 Bolşevik devrimine kadar devam eden dinde, eğitimde, içtimai ve kültürel, nihayet siyasallaşarak modernleşme projesidir. İdil-Uralar'da bu hareket, başlangıçta din bilgini Abdunnasir Kursavî'nin (1765-1813) önderliğinde dinde reform hareketleriyle etkili olmaya başlamıştır. Kursavî'nin açtığı yenilik yolunu tarih ve din bilgini Şehabeddin Mercanî (1818-1889) devam ettirmiştir. Mercanî, Türk-Tatar millî bilincinin oluşmasında çok sayıda önemli eser yazmıştır. Onun bilhassa Tatar tarihini anlatan Müstefadü'l-Ahbâr fi Ahvâli Kazan ve Bulgar adlı eseri son derece önemlidir. Ceditçilik hareketi, dilci ve edebiyatçı Kayyum Nasirî (1894-1902), müftü Alimcan Barudî (1857-1921) ve tarihçi Rızaeddin Fahreddin gibi yenilik ve reform yanlısı kişilerin yaptıkları faaliyetler ve eserleriyle gelişme göstermiştir. Bkz. Hatice Şirin User, **Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri**, Ankara: Akçağ Yayınları, 2006, s.319.

"Orta Asya'daki Modernleşme hareketi Ceditçilik olarak bilinir. Volga-Ural ve Kırım Tatarları arasında reform hareketlerinden etkilenen (hepsinden önemlisi de Osmanlı imparatorluğundaki yenileşme hareketlerinden

Orta Asya'da 19.Yüzyılın sonlarına doğru elitler arasında mevcut durumun sürdürülemez olduğu konusunda geniş bir anlayış birliği vardı. Bununla birlikte değişimin hangi istikamete doğru ve hangi araçlarla/kurumlar vasıtasıyla gerçekleştirileceği konusunda bir uzlaşma mevcut değildi. Rusya Müslümanlarının cehalet ve taassup yüzünden Rus sömürsüne maruz kaldıkları kanaatine varan bazı aydınlar, bu sorunları aşmak için çeşitli yöntem arayışları içine girmişlerdir. 19. Yüzyıldan itibaren Tatar-Kazan bölgesinde görülmeye başlayan Ceditçilik Hareketinin mensupları dini inancı ve mevcut geleneği içinde bulundukları zaman diliminde, yaşadıkları coğrafya ve şartlarda yeniden değerlendirilmesi gerektiğini savunuyorlardı.¹⁸⁵ Öncelikle mevcut sosyal düzeni değiştirmenin yanı sıra toplumun manevi yönünü ıslah etmek, yenilemek gerekiyordu. Bunun yolunu da geleneksel din anlayışının yenilenmesinde bulan Ceditçiler,¹⁸⁶ yeni usule göre eğitim veren okulları açıp, gazete, dergi ve doğa ve fen bilimlere ait ders kitaplarını yayınlamaya başladılar. Gelişmiş ülkelerin bilim ve teknolojisi uygulamalarını öğrendikten sonra kendi hayatlarına uygulamanın zarureti fark ettikleri için eğitim yoluyla manevi hayatı yenilemek öncelikli amaçları oldu. Manevi hayatın yenilenmesi ve zenginleştirilmesi çabası ise milli kimlik anlayışının halk arasında kendisine zemin bulmasını sağladı. Bu yüzden Ceditçilik hareketinin mensupları amaçlarına ulaşabilmek

etkilenen) Ceditçilik İslam çerçevesinde geniş kapsamlı bir reform hareketini savunuyorlardı. Özellikle eğitim konusuna odaklanmışlardı. Gelenekleri ve adetleri de eleştiri süzgecinden geçiriyorlardı, bazen çok insafsızca da yapsalar da ama eleştirilerinin çıkış noktası İslam'dı. Onlara göre sadece saf ve gerçek İslam Müslümanları içinde bulundukları kötü durumdan kurtarabilirdi." Daha fazla bilgi için bkz. Adeeb Khalid, **The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia**. Berkeley: University of California Press, 1998.

"Ceditçilik; Tatarlar arasında ortaya çıkmış dini ve kültürel bir fenomendir. Daha sonra Orta Asya'ya ve diğer bölgelere yayılmıştır. Ceditçilik, Ceditizm, Usul-u Cedit (Yeni Usul/Method) tabirinden gelmektedir. Bu metodun yeniliğinden kastedilen ise eğitim ve okullarda uygulanan yeni eğitim yöntemleridir. Ceditçilik eğitim vasıtasıyla toplumu aydınlatmayı öngörmekteydi, din konusunda fazlaca önerisi olmamıştır. Bununla birlikte Tatar akademik çevrelerinde Ceditizm'le ilgili en yaygın görüş; Ceditçiliğin İslam'ı modernize etmek isteyen reformist bir hareket ve İslam'ı sanayi toplumunu yakalamasında bir fırsat olarak görüyorlardı. Fakat bunu yaparken İslam kendi kültürel ve toplumsal yapısını da koruyacaktı. Ceditizm Tatarlar ve Orta Asya Müslümanlarının rasyonel olmayı ve rasyonaliteyi keşfetme süreci olarak tarif edilebilir. Ceditçilik: İslamiyet ve Batı kültürünü entegre etme çabasıydı." Rim Guilfanov, "Jadidism, The Tatar Approach to Reforming Islam", Radio Free Europe/Radio Liberty , <http://www.rferl.org/specials/50radioliberty/guilfanov-speech.asp/> (25 Mayıs 2004).

¹⁸⁵ İbrahim Maraş, **Türk Dünyasında Dini Yenileşme (1850-1917)**, İstanbul: Ötüken Yayınları No:535, Kültür Serisi: 231, 2002, s. 36.

"...Ceditçiliği ilk başlarda dini konulardan başlayıp eğitim alanına taşınan, daha sonra siyasi yönü öne çıkan milli ve dini değerlere dayalı hayatın bütün alanlarını kapsayan bir toplumsal hareket olarak değerlendirmek hiç de yanlış olmayacaktır." Bkz. Kadyrov, s. 161.

¹⁸⁶ "Sayılarının az olmasına rağmen geniş bir etkinliğe sahip Türk aydınları tarafından başlatılan Ceditçilik Hareketi çoğunlukla Ulema ve tüccarlardan oluşmuştu. Ceditçilerin genel özellikleri çift eğitimli olmalarıydı. Medresenin yanı sıra Osmanlı İmparatorluğu, Rusya veya Avrupa'daki okullardan birinde eğitim almışlardı." Bkz. Seda Yılmaz Vurgun, Türkistan'da "Ceditçilik Hareketinin Etkisinde Tiyatro", **Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 16, Sayı: 2, Aralık 2014, s.220.

için okullarında din derslerin yanı sıra modern bilimlerin de okutulmasında ısrarcı oldular.¹⁸⁷

Orta Asya'da varlığını hissettirmeye başlayan Reform taleplerinin çok geniş bir çerçevesi vardı ve istekler öncelikli olarak temel eğitim alanına odaklanıyordu.¹⁸⁸ Bu yeni eleştirel ve sorgulayıcı yaklaşım ve talepler dizisi Çarlık Rusyasının diğer bölgelerinde yaşayan Müslüman toplulukların kültürel elitleri arasında da destek buldu.¹⁸⁹ Ancak bu değişim isteği fikir ayrılıkları ve şiddetli tartışmaları beraberinde getirdi. Çünkü Ceditçiliğin reform talepleri ve bunun gündelik hayatta, özellikle de eğitim alanındaki yansımaları daha statik düşünen çevreler tarafından dini inanca aykırılık, Batı kültürüne tabiiyet, asimilasyon isteği olarak algılanmıştı. Ortaya çıkan bu olumsuz algılaya rağmen Usûl-u Cedit taraftarları ya da kısaca Ceditçiler olarak adlandırılan Orta Asyalı aydın grubu, Modernleşme arayışına girmişti. Bu arayış zamanla bir aydınlanma ve uyanış düşüncesine dönüştü. Sonuç olarak Ceditçilik Hareketi, daha önce de ifade edildiği üzere Rusya Türkleri ve Müslümanları arasında millî, kültürel, siyasî hak ve taleplerin elde edilmesi için bir mücadele başlatmıştı.

¹⁸⁷ Kadyrov, s. 161-162.

¹⁸⁸ "...dönemin modernleşme hareketlerinin hepsindeki ortak özellikleri kalın çizgilerle; "sanayileşme, eğitim ve siyasal katılımın tabana yayılması" diye ifade edebiliriz. Osmanlı İmparatorluğu'nun dışında kalan Türk ağırlıklı Müslümanlar ise (özellikle Rusya'nın terkinde olanlar) hem Osmanlı'dan hem de Rusya'daki gelişmelerden etkilenerek "muasır medeniyete" erişmek için yoğun çabalar göstermişlerdir. Bu yıllarda Türk Dünyası diyebileceğimiz coğrafyanın başlıca medeniyet merkezleri Kazan, Bakü ve İstanbul'dur. Buralardaki gelişmeleri yakından izleyen diğer etkili merkezler ise Buhara, Kahire, Saraybosna ve Bahçesaray olmuştur." Bkz. Mehmet Yalçın Yılmaz, "İşgal Döneminde Türkistan'da Rus Dil Planlaması ve Cedit Hareketi", *The Journal of Academic Social Sciences*, Sayı: 29, Sonbahar 2014, s. 345.

¹⁸⁹ "19. Yüzyıldaki Müslüman Reform ve Rönesans hareketleri Rusya, Türkiye ve İran'dan gelen değişik düşünce ve doktrinlerden etkilendi. 18. Yüzyılın sonu ve 19. Yüzyılın başındaki dönemde Rusya'nın kendisi de devrim sonrası Fransız edebiyatının etkisinde kaldı. Rusya'nın idaresindeki Müslüman topraklarında demokratik düşünce modern Rus edebiyatının etkisiyle hızla yayıldı. Bu dönemde Pantürkist ve Panislamist görüşler de bölgede yayılmaya başladı. Bu sıralarda Orta Asya Müslümanları gençlerini Orta Asya ve Rusya'da Müslümanların gidebileceği yükseköğrenim kurumları olmaması sebebiyle İstanbul, Beyrut ve Kahire'ye gönderiyorlardı." Bkz. Şah Abdul Hannan, "Islam in Russia and Central Asia", Chapter 3-Muslim Revival Movement in Central Asia (1850-1920), http://www.2muslims.com/books/islam_central_asia.pdf (17 Ağustos 2017), s. 11-14.

Dönemin teknolojik imkânları ve konjonktürel çalkantıları göz önüne alındığında bu dönemin aydınları aralarında bugün hala cesametini yeterince anlayamadığımız ölçüde muazzam bir iletişim ve işbirliği içindeydiler. Bkz. Yılmaz, "İşgal Döneminde Türkistan'da Rus Dil Planlaması...", s. 345.

"Ceditçiliğin ana amaçlarından biri İslam dünyasının ama özellikle de Orta Asya bölgesini geri kalmış durumundan kurtarmak için aklı egemen kılmak, bunun içinde Sünnî âleminde 10. yüzyıldan bu yana kapalı olan içtihad kapısını açarak, taklit çemberini kırmak, kalkınmanın ve ilerlemenin aracı olan eğitimi desteklemek için modern bilim ve dilleri incelemek, teknikle ilgilenmek ve genç Müslümanların bunların ışığında kurulacak yeni eğitim sistemiyle yetişmesini sağlamaktır." Bkz. Oliver Roy, *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*, Mehmet Morali (çev.), İstanbul: Metis Yayınları, Yaşadığımız Dünya Dizisi: 25, Mart 2000, s. 69.

"Kırım ve Kazan Tatarları Cedit hareketinin öncüleridir. Tatarların öncülüğünü yaptığı bu hareket her şeyden önce Rusya Müslümanlarının hepsini eğitmeyi, Rus İmparatorluğu dâhilinde statü edinebilmek kendi kimliklerinin ve güçlerinin farkına varmalarını sağlamayı amaçlayan kültürel bir hareketti. Ekseni basın ve okuldu." Bkz. Roy, *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*, s. 70.

Daha önce de ifade edildiği üzere Cedit tabiri Yeni Metod demek olan Usul-u Cedit'in kısaltılmış haliydi. Usul-u Cedit en basit açıklamasıyla; Arap alfabesinin yeni ve daha kolay anlaşılabilir metodlarla öğretimini öngörüyordu.¹⁹⁰ Bu yaklaşımın öncülüğünü ilk kez Kırım'da İsmail Gaspıralı yapmıştı.¹⁹¹ Gaspıralı mesajını yayabilmek için Avrupa Rusya'sında yaşayan Müslüman grupların arasında bir süre bulunmuş, bu kapsamda Orta Asya'yı iki kere gezmişti.¹⁹² Reform düşüncesinin temelini okulların ve eğitim sisteminin reforma tabi tutulması oluşturunuyordu.¹⁹³ Fakat buna ek olarak, modern bilimsel bilginin alınması, yeni sivil toplum kurumlarının kurulması ve Müslüman toplumlarda kadının statüsünün ve durumunun iyileştirilmesi de talepleri arasında idi. Aslında Usûl-u

¹⁹⁰ "Rusya'daki Müslüman Rönesans'ı Pantürkist ve Panislamist düşünceyi savunan bilim adamları tarafından başlatıldı. (Yusuf Akçura, Şehabettin Mercani, Abdulkayyum Nasiri, İsmail Gaspıralı, Abdürreşit İbrahim, Mehmet Emin Resulzade bunlar arasında sayılabilir.) Bu öncüler kültürel, dini ve siyasi sahalarda reform yapılmadan savundukları düşüncelerde bir ilerleme kaydedemeyeceklerinin farkına vardılar. Eğitim sistemi, dil ve kültürü modernleştirmek için verdikleri bu mücadele Usul-u Cedit Hareketi olarak bilinir... Cedit hareketi ayrıca İslami batıl inanç, hurafe ve önyargılardan kurtararak onu Kur'an ve Sünnet ışığında yeniden yorumlamayı da amaçlıyordu." Bkz. Hannan, Chapter 3.

"Kazanlı âlimlerden Şehabeddin Mercani, Usul-u Cedidi kendisi başlatmamış olmakla beraber her türlü meşru yeniliğin destekçisi olmuştur." Bkz. İsmail Göktürk, "Gaspıralı İsmail Bey'in (1851-1914) Kazanlı Âlimlerle Münasebetleri", Ali Arslan, İbrahim Maraş, Recep Çelik ve Mehmet Kamil Berse (Ed.), **Şehabeddin Mercani ve Kazan Kültürü, Kazanlı Yenilikçi Âlimler**, Cilt: 1, içinde (326-355), İstanbul: Türk Dünyası Kültür Başkenti Eskişehir 2013 Ajansı, 2014, s. 343.

"Rus Müslümanları arasında ortaya çıkan reform düşüncesi ve hareketi 19. Yüzyılda tüm İslam âlemini saran ve en ünlü ismi Cemalettin Afgani olan büyük reformcu dalganın (Selefiye) bir parçasıdır." Bkz. Roy, **Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi**, s. 69.

"Usul-u Cedit Hareketinin önde gelen isimleri şunlardır; Abdurrahman Otuzimeni, Abdünnasır Kursavi, Ahmedcan bin Emirhan, Şehabettin Mercani, Şemsettin Muhammed Kültesi, Muhammed Necip Tünteri, Ziyaeddin Kemali, Alimcan Barudi, Musa Carullah Bigi, Rızaeddin Fahreddin, Abdullah Bubi, Hüseyin Feyizhani, Kayyum Nasiri, Zeynullah Rasuli, Fatih Kerimi, Zahir Bigi, Abdürreşit İbrahim, Keşşaf Tercumani, Zakir Kadiri, Cemaleddin Velidi, Ahmed Hadi Maksudi, Ayaz İshaki (İdilli), Zeki Velidi (Togan), İsmail Gaspıralı, Yusuf Akçura, Mehmet Emin Resulzade, Abdurrauf Fitrat, Mahmud Hoca ibni Behbudi, Abdülgafoğlu Settar Han, Muhiddin Hoca, Zakircan Furkat, İsmail Abidi (Gabitov), Nuşirvan Yavuşev, Muhammed Said, Abdulkadir Şakuri, Seyyid Ahmer Siddiki (Aczi), Hacı Müin (ibni Şükrullah), Abdürreşithanoğlu Münevver Kâri, Abdullah Evlani, Tora Cüneydullahoğlu İshak Han, Aşuralı Zahirî, Hamza Hakimzade Niyazi, Seyyid Ahmet Vasli, Abdullah Kadiri, Tavalla, Kâmi, Kışlat, Sadiki, Vasli, Abdülkadir Seyyah, Abdülhamid Süleymanoğlu (Çolpan), Mir Muhsin Şermuhammedov, Nezir Torakul, Taşpolat Nartutbekov, Ubeydullah Hocayev, Çokan Velikhanov, Mustafa Çokay, İslam Şahiahmedov, Mir Said Sultangaliyev." Bkz. Ergün ve Çiftçi, s. 5.

¹⁹¹ "Gaspıralı İsmail, 19. Yüzyılın sonu ve 20. Yüzyılın ilk yarısında Kırım'dan Tataristan, Azerbaycan ve Özbekistan'a kadar etkileri olmuş, Usûl-u Cedit denilen öncelikle eğitim alanında bir yenilik hareketi olarak başlayan daha sonra ise kültürel ve siyasi alanda etkileri görülmüş bir hareketin öncüsü olarak tarihe geçmiştir." Bkz. Yılmaz, "İşgal Döneminde Türkistan'da Rus Dil Planlaması...", s. 346.

¹⁹² "Gaspıralı Orta Asya'da yaşayan Türk boylarıyla da sıkı bir irtibat halinde idi." Bkz. Vurgun, s. 222.

¹⁹³ "...Gaspıralı eğitim sisteminin reformu için özel bir çaba harcadı. Rusya'da Buhara Medresesinin sistemi temel alınarak kurulmuş eğitim sistemi zamanın ihtiyaçlarını karşılamaktan uzaktı. Modern bilgi ve teknoloji yoktu. Araştırma yapma fırsatı da yoktu. Bu yüzden Gaspıralı tüm eğitim sisteminin yeniden yapılandırılmasını savunuyordu. O İslami bilgiyi modern bilim ve teknolojiyle desteklemek istiyordu. Gaspıralı ve onun takipçilerinin gayretleriyle Orta Asya genelinde 5.000 kadar Usul-u Cedit okulu açıldı." Benzer görüş için bkz. Hannan, Chapter 3.

"Gaspıralı, özellikle Tatarlar arasında yayılan, yer yer Kazakistan'da ve Maveraynnehir'de de görülen bir reformcu okullar ağı kurmuştu. 1916'de imparatorlukta 5.000 Cedit okulu vardı. 1897 nüfus sayımı sonuçları da başarılı olduğunun göstergesi olarak yorumlanabilir. Bu nüfus sayımına göre Tatarların okuma yazma oranı %20.4, Ruslarınki ise %18.3 idi." Benzer görüş için bkz. Roy, **Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi**, s. 70.

Cedit eğitim ve kültür akımının öncüsü İsmail Gaspıralı'nın amacı, Rusya Müslüman-Türk toplumunda Rus tahakkümünden kurtulabilmek için Modernleşmeyi-Batılılaşmayı gerçekleştirmektir. Gaspıralı, her şeyden önce Müslüman toplumların geri kalma sebebinin cehalet olduğunu tespit ettiğinden, öncelikli işin, Rusya Müslüman-Türk toplumunda Modernleşmenin gerçekleşebilmesi için, eğitim konusunun çağın gereklerine göre ele alınarak, yeniden düzenlenmesi olduğunu düşünüyordu.¹⁹⁴ Bu yüzden 1880'li yılların başından itibaren kendi süreli yayınlarında ve özellikle 1883'ten itibaren düşüncelerini yaymak için çıkarmaya başladığı "*Tercüman*"¹⁹⁵ gazetesinde hemen her fırsatta eğitim konusuna değinmişti. İsmail Gaspıralı'nın fikirlerinin özellikle Tercüman vasıtasıyla Kazaklar ve Türkistan aydınlarına ulaşmış ve onların üzerinde tesiri büyük olmuştur. Tercüman, Kazak Bozkırına da gittiği ve Kazak aydınları tarafından okunduğu için Gaspıralı'nın eğitimle ve diğer konularla ilgili görüşleri Kazaklar tarafından da takip edilmiş ve desteklenmiştir. Kazakistan'daki aydın zümre bu gazeteyi çıkışından itibaren okumuş ve Gaspıralı'nın fikirlerinden etkilenerek faaliyetlerde bulunmuştur. Bu açıdan Gaspıralı'nın özellikle de eğitimle ilgili görüşlerinin Kazaklara ve Türkistan geneline tesiri son derece önemlidir.¹⁹⁶

2.3. Ceditçilik Hareketinin Niteliği

Vasat bir başlangıcı müteakip Usul-u Cedit Kırım ve Volga-Ural bölgesindeki Tatarlar arasında hızla yayıldı ve geniş kabul gördü.¹⁹⁷ Bu başarının sebebi ihtiyaç ve tehlikeye bağlanmaktadır. Çünkü 19. Yüzyıl ortalarından itibaren Volga Tatarlarının ticaretle uğraşan ve Rus İmparatorluğunun merkezindeki bölgede yaşayan tüccar orta

¹⁹⁴ Cemile Kınacı, "Kazak Aydını Mirjakıp Duvlatulı'nın (1885-1935) Balkıya (1922) Tiyatro Eserinde Ceditçi Düşünce ve Dönemin Sosyal Meseleleri", **Gazi Türkiyat**, Türkoloji Araştırmaları Dergisi, Sayı: 18, Bahar 2016, s. 172.

¹⁹⁵ "Dini düşüncenin yenilenmesi için önce eğitim kurumlarının yenilenmesi gerekiyordu. Bu bağlamda İsmail Gaspıralı'nın (1851-1914) 1884'te açtığı ilk Cedit okuluyla İdil bölgesi ve Türkistan'da 19. Yüzyılın ortalarında başlayan Ceditçilik hareketi hız kazanmıştır. Ceditçilik fikri ve bu hareketin bir parçası olan Usul-i Cedit okullarının yayılmasında Gaspıralı'nın çıkarttığı Tercüman gazetesi de çok etkili olmuştur. Kısa bir süre sonra da bu hareket, Münevver Kari (1878-1931), Mahmud Hoca Behbudi (1875-1919) gibi Türkistanlı Ceditçilerin yeni usuldeki okulları açmasıyla Türkistan'da yayılmaya başladı." Bkz. Maraş, s. 38. Benzer görüş için bkz. Nadir Devlet, **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999, s. 44; Kınacı, s. 173.

¹⁹⁶ Ahmet Zeki Velidi Togan, **Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi**, İstanbul: 1981, s. 555-557.

¹⁹⁷ "Gaspıralı'nın tanımlamasına göre Usul-u Cedit'in temel unsurları şunlardır;

- Eski harf usulünden, ses (avaz) usulüne geçme,
- İmtihan sisteminin kullanılmaya başlanması,
- Öğretim yılının sınırlarının belirlenip bunun da iki döneme ayrılması,
- Öğrencilere kendi anadillerinde okuma-yazmanın öğretilmesi,
- Ders programlarında din bilimine ek olarak fen biliminin de okutulması,
- Sınıflara bölünme esasının getirilmesi,
- Okullarının fiziki şartlarının iyileştirilmesi ilk akla gelenlerdir."

Bkz. Maraş, s. 40-41.

sınıfı, Avrupa Rusya'sındaki ekonomik değişim ve gelişmenin yol açtığı değişimden olumsuz etkilenmeye başlamıştı. Çarlık İdaresinin son 50 yıllık döneminde varlığını tehdit altında hisseden ve bu duruma karşı çözüm arayışlarına giren Volga Tatarlarının yaptığı yayınlarda patlama oldu. Rus etkisiyle mücadele edebilmek ve Modernleşmek adına açılan modern tarzda eğitim veren okulların sayısında artış oldu ve bu okullarda verilen modern eğitim yaygınlaştı. Edebiyat alanında da gelişmeler yaşandı; yeni yazın türleri ortaya çıktı. Benzer gelişmeler Müslüman Kafkasya'da ve daha yavaş bir şekilde olsa Orta Asya'da da yaşanıyordu.

Çarlık Rusyasının Orta Asyayı işgali, Ceditçiliğin Orta Asya'daki gruplar arasında yayılmasına imkân sağladı¹⁹⁸ ve mevcut Modernizm tartışmalarını daha uç noktalara taşıdı. 1885'te Tercüman'ın Orta Asya'da oturmuş bir okuyucu kitlesi ortaya çıkmıştı. Orta Asya'lı Ceditçilerin hemen tamamı Gaspıra'lıya saygı duyuyorlardı ve pek çoğunun da kendisiyle şahsi tanışıklığı vardı. Büyük bir kısmı iyi bir Tercüman okuyucusu idi. Bu hareketin Orta Asyalı destekçilerini, yani Ceditçileri ise Orta Asyalı tarihçi Gafarov, Türkistan halklarının geri kalmışlığına, ataletine, eğitimsizliğine vb. toplumsal sorunlara karşı dini yenilenme yoluyla çözüm arayan aydınlar olarak nitelendirmektedir.¹⁹⁹

Ceditçilik, ilk kez Kazan Tatarları arasında ortaya çıktıktan sonra coğrafi yakınlık sebebiyle önce Kazak Bozkırına daha sonra Orta Asya'ya oradan da İslam dünyasının diğer kısımlarına yayılmış, etkilendiği Türkiye'deki Modernleşme çabasına Milliyetçilik anlayışına getirdiği yorum ile dolaylı yoldan tesir etmiştir. Türk milliyetçiliği düşüncesinin Tatarlar arasında yayılmasının sebepleri arasında özellikle Kazan ve Astrahan'ın alınmasından sonra Tatarların Ruslar tarafından zorla Hristiyanlaştırılmaya çalışılmasının yarattığı travmanın etkisi büyüktür.²⁰⁰ Çarlık Rusyası dönemsel olarak çevresel şartlarda ve devletlerarası konjonktürdeki dalgalanmalara bağlı olarak İslam dini ve Müslüman nüfusa yönelik politikasında kısmen esnemelere ve yumuşaya gitse

¹⁹⁸ "Türkistan Müslümanları...16. Yüzyıldan itibaren içinde bulundukları taassup ve yozlaşmadan çıkamamışlar, bağımsızlıklarını kaybetmiş ve Rusya'nın uyuğu haline gelmişlerdi. Müslümanların içinde bulunduğu bu atalet ve cahillik Rusya'nın işine gelmişti. Rusya, Müslümanları asimile etmek, eğitimsiz bırakmak, siyasi amacı olmayan Müslümanlar haline getirmek ve bir aydınlanmanın oluşmasını engellemek için her türlü tedbiri almıştı. Ceditçilik hareketi böyle bir ortamda ortaya çıkmıştı." Bkz. Vurgun, s. 220.

¹⁹⁹ Kadyrov, s. 160-161.

²⁰⁰ Hristiyan Tatarlara "Kreşin" denilmektedir. Yazarın Notu.

"Kuzeyde, Hristiyanlaşmış Türklere 'Kireşin' denilmektedir. Bu zümre için, 'Rus misyonerlerinin dini propagandasını destekleyen', Türkçe ve Rus alfabesinde yayınlar yapılmıştır. Sığış Haberleri (Vyatka, 1915), Dus (Ufa, 1916), Kireşin (1918), Haberler (1918), Kızıl Saldat (1919), Alga Taba, Kızıl Âlem ve Kingeş (1922) bunlardan bazılarıdır. 16-18. Yüzyıllar arasında az sayıda Tatar, Hristiyan olmuştur. Fakat bunların çoğu, 19 ve 20. Yüzyıl başlarında tekrar Müslüman olmuşlardır." Bkz. Reşid Rahmeti Arat, **İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 7, İstanbul: Matbuat, 1957, s. 380-393; Shirin Akiner, **Sovyet Müslümanları**, Tufan Buzpınar-Ahmet Mutu (çev.), İstanbul: İnsan Yayınları, 1995, s. 62.

de bu travma ve onun etkileri ortadan kalkmamıştı. Tatarlar arasındaki Ruslara karşı güvensizlik devam etmişti. Bu güvensizlikte haklı oldukları da Rus Çarının Rusya Müslümanları hareketini baskı altına alması ile ortaya çıkmış, bunun üzerine Tatar, Kırım ve Azerbaycanlı aydınlardan oluşan bir grup aydın Türkiye'ye gelmiş ve bu aydınların faaliyetleriyle birlikte Cedit Hareketi daha da hız kazanmıştır. 1908'de II. Meşrutiyetin ilanından sonra İstanbul'da Yusuf Akçura, Ayaz İshaki,²⁰¹ Hüseyinzade Ali, Abdürreşid İbrahimov,²⁰² Ahmet Ağaoğlu²⁰³ ve Halim Sabit gibi aydınlar tarafından göçmen Türk örgütleri kurulmuştur. Bu aydınlar tarafından gazete ve dergiler çıkarılmış, böylelikle de yenileşme ve milliyetçilik düşüncesi daha geniş bir kitleye ulaşmıştır. Ek olarak Ceditçiler Hareketi etkileyen önemli merkezlerden birisi olan Osmanlı Devletine geri bildirim yapma ve oradaki gelişme ve yorumları etkileme fırsatını da yakalamıştır.²⁰⁴ Daha açık bir şekilde ifade etmek gerekirse kendi anavatanında Rus yönetimin kendisine yaşama hakkı vermeyeceğini gören Orta Asya'nın **yerli Modernleşme hareketi** Ceditçilik tasavvurlarını Türkiye'de hayata geçirmeyi denemiş ve buradaki Türkçülük ve Milliyetçilik akımına kendi yorumunu katarak kısmen de olsa varlığını devam ettirmiştir. Çarlık Rusyasının halefi olan Sovyet Rusya idaresi altına giren Orta Asyalı Ceditçiler ise bir süre sonra Sovyet düşüncesi ve sistemine entegre olarak/entegre olmaya zorlanarak başlangıçtaki amaçlarından ve programlarından uzaklaşmıştır.

Ceditçilik Hareketi, temel söylemi aynı kalsa da, ortaya çıktığı ve yayıldığı coğrafyalara göre nüanslar göstermiştir.²⁰⁵ Ceditçiler çoğunlukla Ulemadan ve Tüccarlardan oluşuyordu. Aralarında işçi veya köylüye rastlamak oldukça zordu. **Ceditçilerin eğitilmiş kesiminin** büyük bir kısmı çifte eğitime sahiptir; yani hem Medresede hem de Rus, Türk (Osmanlı) veya Avrupa okullarından birinde eğitim görmüşlerdi. **Modernist ve sekülerdiler**, fakat dine karşı temelde bir düşmanlıkları

²⁰¹ Bkz. "Muhammed Ayaz İshaki İdilli", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 21, 2000, s. 474-476; Tahir Çağatay Vd. **Muhammed Ayaz İshaki: Hayatı ve Faaliyeti, 100. Doğum Yılı Dolayısıyla**, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1979; Şule Güngör, "Yana Milli Yol (Yeni Milli Yol) Dergisi ve Tatar Aydınlarından M. Ayaz İshaki (İdilli)'nin Siyasi Görüşleri", (**Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırma Enstitüsü, İstanbul), 1994.

²⁰² "Abdürreşid İbrahim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, <http://www.diyaretislamansiklopedisi.com/abdurreşid-ibrahim/> (23 Ağustos 2017).

²⁰³ Ahmet Ağaoğlu hakkında bkz. Ercüment Kuran, "Milli Mücadele Yıllarında ve Türkiye Cumhuriyeti Döneminde Ahmet Ağaoğlu", **Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu**, Kayseri: 23-26 Mayıs 1996, s. 431-434; Samir Kazımoğlu, "Ahmet Ağaoğlu'nun Dünya Görüşü", **Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu**, Kayseri: 23-26 Mayıs 1996, s. 355-361.

²⁰⁴ Nadir Devlet, **İsmail Bey (Gaspıralı)**, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1988, s. 9; Jacop M. Landau, **Pan Turkism: From Irredentism to Cooperation**, Londra: Hurst Company, 1995, s. 1; Turgay Uzun, "Türkiye Dışındaki Aydınların Türk Milliyetçiliği İdeolojisine Katkıları", **Türk Yurdu**, Cilt: 21, Sayı: 161, Ocak 2001, s. 13-24.

²⁰⁵ Vurgun, s.220.

yoktu, en azından ilk kuşaklarda. Onlara göre bağımsızlık, refah ve gelişmeye giden en iyi yol Batı modelinden geçmekteydi. **Batı'yı taklit veya örnek almak yenilik fikirlerinin temelini teşkil ediyordu.**²⁰⁶ **Batı tipi bir modernleşme fikrine oldukça yakındılar.**

Kazan'da, Türkistan bölgesinde, Osmanlı Devletinde, Kırım'da, Azerbaycan'da, Hicaz'da ve Hindistan'da yenilikçi fikirlerin aydınlar aracılığıyla geniş bir coğrafyaya yayılması ve toplumu etkilemesi, başlangıçta İslâmî reform şeklinde ortaya çıkan Ceditçilik hareketinin zamanla kültür ve eğitimle ilgili bir harekete dönüşmesini sağlamış, 20. Yüzyılın başlarında da bu hareket, siyasî bir nitelik kazanmıştır.²⁰⁷

Orta Asya'daki Rus İstilas ve sonrasında yaşanan maddi ve manevi şoktan sonra bölgede 1900'lü yılların başında Ceditçiler ile onların çalışmalarını en basit tabiri ile "Batı Hayranlığı" veya "Dinden çıkma" olarak niteleyen ve kendilerini Kadimciler²⁰⁸

²⁰⁶ Alexandre Bennigsen, **Soviet Muslim Intelligentsia in Central Asia, Ideologies and Political Attitudes**, Ankara: Middle East Technical University Asian-African Research Group, No: 28, 1986, s. 2.

"Türkistan Tarihinin 20. Yüzyıl başındaki en mühim hadiselerinden biri sayılan Ceditçilik Hareketi yeni veya yenilik taraftarı olmak değil, bilakis 'yeni tefekkür', 'yeni insan', 'yeni nesil' gibi geniş manaları ifade etmektedir." Farklı görüş için bkz. Veli Savaş Yelok, "Fezullah Hocayev ve Cedit Hareketi", **Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması**, Eskişehir: 2013 Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı, 2014, s. 423.

²⁰⁷ Ahat Andican, **Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi**, 1. Baskı, İstanbul: Emre Yayınları, 2003, s. 24-33.

"Bu yüzden 1910 yayınlanan bir ferman ile de Rus Hükümeti Ceditçileri Osmanlı Ajansı olarak ilan etmiştir." Bkz. Taha Akyol, "Esir Milletler ve Bağımsızlık Çağı", **Milli Eğitim ve Kültür** (Esir Türkler Özel Sayısı). Yıl: 2, Sayı: 7, Haziran-Ağustos 1980, s. 40.

"Ortaya çıktıktan kısa bir süre sonra Cedidizm, Çarlık Rusya'sı içerisinde yaşayan Müslüman Türk gruplarda, toplumsal reform ve değişim taleplerini yansıtan bir deyim olarak kullanılmaya başlanmış, İsmail Bey Gaspıralı'nın "Dilde, Fikirde, İş'te Birlik" sloganı ile bu terim, Panславизм karşıtı ve Türk Dünyasını asgari müştereklerde birleştirmeyi amaçlayan siyasî bir akım haline dönüşmüştür." Bkz. Yelok, s. 423.

"Usul-ü Cedit Hareketi, geleneksel İslâmî eğitim sisteminde bir reform çalışması olarak başladı ve daha sonra Panislamist ve Pantürkist bir karakter de taşımaya başladı. Çünkü bu hareket Müslüman Türklerin Rusya siyasetinde daha aktif rol oynamasını istiyordu." Bkz. Ergün ve Çiftçi, s. 4.

²⁰⁸ Kadimcilerin Usul-u Cedit'e olan muhalefetlerinde özellikle şu siyasî endişeleri ileri sürmüştür: "İstanbul'da Halife-i İslâm'ı hal edenler hep bu gibi mekteplerden yetişen gençlerden ibarettir... Geçen imtihanda da görüldüğü gibi beş yaşındaki bir çocuk utanmadan, sıkılmadan beş bin ulunun huzurunda bizim bile layıkıyla anlamadığımız meselelerden bahsettiler. Binaenaleyh, atimiz, dolayısıyla Emir hazretlerinin mevkii tehlikedir." Bkz. Erşahin, s. 230.

Ek olarak Usul-u Cedit okullarının varlığından duyulan memnuniyetsizlik konusunda da şu gerekçeler sıralanmaktadır:

"1. Bu mekteplerde verilen eğitim İslami usulde olmayıp, çocukların sırada oturması, aynı zamanda yazma ve okuma ile meşgul olmak gibi Rusya veya Avrupalılarınkine yakın şekilde verilmektedir.

2. Yeni mektepler mahiyeti itibarıyla İslâmın ilkelerine cevap vermemektedir. Zira bu mekteplerde din okutulmakla beraber, bozularak ve yanlış okutulmaktadır. Bunun dışında, yeni mekteplerde İslâm'a tamamen zıt olan bir takım fenler, özellikle Aritmetik, Coğrafya ve Tabiat Bilgisi dersleri okutulmaktadır."

Bkz. Erşahin, s. 231.

"Kadimci' Mollalardan oluşan dergi yazarları Ceditçilere atıf yaparken onları 'Gençler (Yaşlar)', 'Diyanetsiz Muallimler', 'Terakkiciler', 'Terakkî bahanesiyle fesat çıkaranlar', şeklinde tanımlamaktadır." Bkz. Kanlıdere, "Sovyet ve Türk Tarih Yazıcılığında Rusya Müslümanlarının Düşünce Tarihi", s. 152.

Kadimcilerin Usul-u Cedit'e karşı çıkma nedenleri hakkında daha fazla bilgi için bkz. Erşahin, s. 233-236.

olmak üzere iki ana fikir akımı mevcuttu.²⁰⁹ Bu iki fikir akımı birbiri ile kıyasıya bir rekabet halinde idi. Hanlıklar döneminde rakip Hanlıkların işbirliği yapmaması ve aralarındaki yoğun rekabet Rus yayılmacılığına karşı ortak bir hareket geliştirilmesini engellemişti. Elbette Rusların bu Hanlıklar arası mücadeleyi teşvik edici bir siyaset izlediği söylenebilir. Tıpkı Rus istilası döneminde olduğu gibi bu kez Hanlıkların olmadığı ve Rusların kontrolü altında olan Orta Asya'da farklı fikir hareketleri birbiriyle mücadele içindeydi. Birbiriyle rekabet içerisinde olan fikir hareketlerinin mevcudiyeti bir tür çoğulculuk olarak nitelendirilebilir. Fakat bölgede bir Koloni idaresinin olması ve her ikisi de bu koloni idaresine karşı farklı yöntemlerle mücadele etme iddiasında olan grubun bir uzlaşma zemini tesis edip ortak hedefler doğrultusunda biraraya gelememesi bölgedeki siyasi geleneğin karakteristik bir özelliği gibi görünmektedir. Bununla birlikte Rusların farklı grupları destekleyip birbiriyle rekabetini kızıştıran kolonyal politikalarının da bu sonuç üzerinde bir etkisi olduğu muhakkaktır.

Öncelikle eğitim alanında Batı Dünyasını yakalayabilmek ve kültürel ve manevi varlığını koruyabilmek için onların bilim ve eğitim alanlarındaki uygulamalarını benimsemek, bu yeni uygulamaları anlamak ve kullanmak gerektiğini savunduğu için Yeni Usul-Yöntem, olarak da adlandırılan Usul-u Cedit akımı, mevcut statükonun devamını savunan Kadimcilere²¹⁰ alternatif olarak tüm İslam aleminde görülen yenileşme hareketinin Türkistan versiyonu idi. Usul-u Cedit, Türkistan-Orta Asya topraklarında meydana gelen sosyo-kültürel dönüşümü²¹¹ ifade etmesi açısından dikkat çekmiş,

²⁰⁹ "Muhallifler okulların dine ve hükümete karşı olduklarını, Ceditler ise tam tersini savunmuşlardır. Sonuçta 'Ceditçiler' ve 'Kadimciler' diye birbirine düşman iki grup ortaya çıkmıştır." Bkz. Nurettin Hatunoğlu, "Buhara'daki Ceditçilik Hareketi ve Yaş Buharalılar", **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 38, Güz 2015, s. 11.

²¹⁰ "Ceditçi aydınlar, Misyoner Ruslarla beraber aynı zamanda tutucu mollaların, zaten kendilerine verdikleri isimlerden biri de din tutucuları idi, tepkisiyle de karşılaşmışlardır. Bu mollalar, halk üstündeki nüfuzlarını kullanarak Cedit metodunun haram olduğunu söyleyerek halkı korkutmuşlardır. Mollalar, halka Cedit Okullarına çocukların verilmemesi gerektiği konusunda propaganda yapmışlardır. Usûl-i Cedit'e karşı çıkan ve eski sistemi savunan bu ve tutucu mollalar, İşanlar (tarikat şeyhleri) ve halktan kimselerden oluşan zümreye Kadimciler adı verilmiştir. Bu Kadimci zümre, Usûl-u Cedit okullarında fen dersleri ve dünyevi ilimlerin okutulmasını tehlikeli görmüş ve ellerindeki bütün imkânları kullanarak buna karşı koymaya çalışmıştır. Usûl-i Cedit taraftarları ile Kadimciler arasındaki mücadelenin en şiddetli dönemi, 1890-1900 yılları arasındaki dönem olmuştur." Bkz. Amankos Mektepov, "İsmail Bey Gaspıralı ve Kazaklar", Hakan Kırımlı (Ed.), **İsmail Bey Gaspıralı İçin**, içinde (643-654), Ankara: Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları No: 9, 2004, s. 646. Ayrıca bkz. Akdes Nimet Kurat, "Kazan Türklerinin 'Medenî Uyanış' Devri", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Sayı: 3-4, Temmuz-Aralık 1966, s. 113. Ayrıca bkz. Abdullah Battal Taymas, **Kazan Türkleri**, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 15, 1966, s. 164.

19. Yüzyıl Orta Asya'sının dini ve sosyolojik hiyerarşisi hakkında daha fazla bilgi için bkz. Timothy Jack Rowe, "Ishans, Dervishes and Vast Army of Murids: Towards a Holistic View of Nineteenth Century Central Asia", **(Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Wisconsin, 2015)**.

²¹¹ "...Türkistan aydınlarının çoğunluğunun desteklediği Ceditçilik, ilk önce kültürel bir yenileşme hareketi olarak ortaya çıkmış ve daha sonra içine Türkistan halkının ortak değerlerini oluşturan İslam-Türk temalarını alması sonucu siyasi yönü, kültürel yönünden daha ağır basan bir yenilik hareketi halini almıştır." Bkz.

mesajı ve uygulamalarının (Hece-Avaz sistemi ile öğretim, hijyenik ortamlarda okuma-yazma öğretilmesi vb.) daha sonra en radikal kesimlerce dahi kabul edilmesi ve kullanılması sebebiyle Kadimcilere nazaran daha bilinir olmuştur.²¹²

Orta Asya bölgesinde fikri manada bazı özellikleriyle Rönesans ve diğer bazı özellikleriyle de Reform benzeri bir hareket olarak tanımlanabilecek Ceditçilik kavramının bir fikir akımı olarak ortaya çıkışındaki temel sebep, Orta Asya bölgesi ve toplumlarının her alandaki geri kalmışlığına çareler aranması ve çare olarak da bu duruma sebep olan yapıların çağın ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde değiştirilme ve dönüştürülme ihtiyacının aydınlar tarafından dile getirilmesidir.²¹³

Reformcu grup mevcut duruma düşülmesine sebep olarak gördükleri uygulamalar yerine **Batı Dünyasının uyguladığı yöntem ve uygulamaları benimsemeyi ve içselleştirmeyi tartışmaya başlamışlar**, bu tartışmalar sonunda yeni fikirler ortaya çıkmış, değişimi simgeleyen bu düşünce tarzlarına genel manada Ceditçilik denilmiştir.²¹⁴ Mevcut geri kalmışlıktan kurtulmak için yenilik yapılmasını isteyenler için öncelikle eğitimden kaynaklandığını düşündükleri için hemen her fırsatta Medreselerin ve buradaki mevcut eğitim sisteminin ıslahının gerekliliğini savunmuşlardı. Çünkü tüm bu sayılanların yapılabilmesi için öncelikle kendini yetiştirmiş, bilgili bir nesle ihtiyaç olduğu fark edilmişti.

Ebubekir Güngör, "Orta Asya'da Fikri Akımlar", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırgız-Türk Manas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008), s. 129.

²¹² Bu konu için bkz. Uli Schamiloglu, "Reform Movements and Revolutions in Turkistan: 1900-1924" Timur Kocaoglu (Ed.) **Studies in Honour of Osman Khoja/Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924** içinde (347-368), Haarlem: SOTA, 2001; Baldauf, s. 72-88.

²¹³ "İç ve dış olumsuz etmenlere ve eğitim kadrosunun en basit tabiri ile içine düştüğü atalete tepki olarak, 19. Yüzyılın sonlarına doğru, Kırım, Kafkasya ve İdil-Ural bölgelerinde başlayan, Türkistan'ın geri kalmışlığından ve Rus esaretinden kurtulmasının yegâne yolunun halkın yeni metotlarla bilgi sahibi yapılarak taassup ve cehaletin yok edilmesi gerektiğini savunan fikri uyanış meydana gelmiş ve Ceditçilik adı verilen bu fikri uyanış buradan Türkistan'ın diğer bölgelerine yayılmaya başlamıştır. Ceditçilik akımı Türkistan'ın daha önce işgal edilen kuzey kesimlerinde başlamış, oradan güney kesimlerine daha sonra ulaşmıştır." Bkz. İbrahim Yarkin, "Türkistan Eğitim ve Kültür İşlerine Bir Bakış", **Türk Kültürü**, Yıl: 2, Sayı: 18, Nisan 1964, s. 139.

"Gaspıralı; Ermenilerle, Yunanlılarla, Bulgarlarla, Yahudilerle ve Hindularla beraber yaşayan (ve bir ara bunların hepsine hükmeden) müslümanların bu halkların hepsinden geri kaldığını, bunu değiştirmenin yolunun da eğitimde ve kültürde yapılacak bir reform ile mümkün olduğunu söylüyordu." Bkz. Ergün ve Çiftçi, s. 6.

²¹⁴ Buhara'daki Ceditçilerin ileri gelenlerinden biri olan Feyzullah Hocayev bu hareketin gelişimini şu şekilde tarif etmiştir: "Rusya'nın içtimai ve siyasi gelişimi Orta Asya halklarını da etkiledi. Etkilenen bu gruplar öncelikle mevcut okulların ıslahı için uğraştılar. Ondan sonra dünyevi eğitim almayı ve fazlaca önemli olmayan sahalarda ıslahatlar talep etmeye başladılar. Bu hareket zamanla güçlenerek eğitim ve kültürel bir harekete dönüştü. Daha sonra da yerel yönetimlerde ıslahat talep etmeye başlamıştır. Süreç 1917 yılında Hokand Muhtar Cumhuriyeti'nin kurulması ile sonuçlanmıştır." Bkz. Feyzullah Hocayev, **Buhara İnkılabının Tarihige Materyaller: Feyzullah Hocayev Hayatı ve Faaliyeti Hakkında Yengi Mulahazalar**, D. A. Alimova (hızl.), Taşkent: Fen Neşriyatı, 1997, s. 62.

Görüldüğü gibi diğer bazı **geç modernleşme hareketlerinde olduğu gibi** Ceditçiler işe eğitim ile başlanması gerektiğine karar vermişlerdir. Onlara göre topraklarını işgal eden batılı kolonici güce karşı koyabilmek için onun sahip olduğu ilme, güce sahip olmak gerekmektedir. Aradaki farkı kapatabilmek için izlenebilecek en akılcı ve verimli yöntem ise eğitim sistemini modernize etmektir. Dönemin Ceditçi yayınlar yapan bir gazetesinde Ceditçilerin ilim ve eğitime dair bu pozisyonları şu ifadeler ile dile getirilmiştir: *“Bu gazeteyi yayınlamayı başardığımız günden beri asıl amacımız ilmi geliştirmek olmuştur. Bunun için de Medreselerin ıslahı gereğini savunduk.”*²¹⁵

Yenilik taleplerinin ilk önce eğitim sahasında çıkmasının en büyük sebebi Türkistan Medreselerinin dönemin icap ve gereklerini yerine getirmede yetersiz kalması ve sadece dini eğitim vermeleridir.²¹⁶ Orta Asya’da ortaya çıkan bu reformcu grup, dünyanın diğer bölgelerinde meydana gelen gelişmeleri izlemeye başlamasıyla, kendilerini diğer bölgelerdeki insanlar ile kıyaslama imkânı bulmuş, bu kıyaslama eğitim alanında yenilikler yapılması gereğini ortaya çıkarmıştır.

2.4. İlk Kuşak Ceditçiler ve Orta Asya’da Ceditçilik

Orta Asyada Ceditçilik 1899 yılında 25 yaşındaki genç bir adam, Semerkant’tan Transkafkasya hattında çalışan bir trene binerek kendisini önce İstanbul daha sonra Kahire ve en son olarak da Mekke’ye götürecek uzun bir yolculuğa çıkmasıyla köklenmeye başladı. Bu yolculuk genç Mahmut Hoca Behbudi’nin (1874-1919)²¹⁷ hem

²¹⁵ Dönemin Ceditçi gazetelerinden olan Buhara-i Şerif’te bu durum şu şekilde ifade edilmektedir: *“Bu gazeteyi yayınlamayı başardığımız günden beri asıl amacımız ilmi geliştirmek olmuştur. Bunun için de medreselerin ıslahı gereğini savunduk.”* Bkz. Celal, “Islah-ı Medaris”, **Buhara-i Şerif Gazetesi**, Sayı: 97, 5 Temmuz 1912.

²¹⁶ Ayna Dergisinde bu duruma şu şekilde dikkat çekilmeye çalışılmaktadır: *“Tüm toplumların gelişmesi ilim tahsiline bağlıdır. İlk önce temel eğitimde okuma yazma öğrenilmelidir. Daha sonra Arapça, matematik ve diğerlerini öğrenmelidir. Ticaretimizin gelişmesi ve gündelik hayatımızın ilerlemesi için Rusça öğrenmek zorundayız. Daha sonra Fransızca gibi dilleri öğrenebiliriz ve dış ülkeler ile ilişki kuralım ki niye geri kaldığımızı anlayalım. Başka dilleri öğrenmek neden günah olsun.”* Bkz. “İlm-i Terakki”, **Ayna Dergisi**, Sayı: 10, 1913, s. 246.

²¹⁷ İbrahim Yarkın, “Türkistan’da Ceditçilik Devri Rehberlerinden, Edib ve Siyaset Adamı Mahmut Hoca Behbudi: 1874-1919”, **Türk Kültürü**, Nisan 1970, Sayı: 90, s. 410-414.

Mahmut Hoca Behbudi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.

“Türkistan Ceditçilerinin liderlerinden olan Mahmut Hoca Behbudi (1874-1919) Kadı, politikacı, gazeteci, oyun yazarı ve Müftü idi. Eğitimini Buhara medreselerinde tamamlayan Behbudi buradaki Kadimci muhalefete dayanarak Semerkant’a döndü. Semerkant’ta ilk Usul-u Cedit okulunu açan Behbudi’dir. (1903) Türkistan’da Ceditçi edebiyatın gelişmesinde onun rolü çok büyüktür. Türkistan’da ilk dram eseri Pederkuşu (Baba Katili) yazan kişi de Behbudi’dir. Bu eser, 1913 yılında ilk defa olarak Taşkent’te sahnelendi. Türkistan’da ilk dergi de Behbudi tarafından çıkarılmıştır. Behbudi, 1913-1915 yılları arasında Ayine isimli dergiyi yayınlamıştır. Diğer birçok Ceditçi gibi Behbudi de birçok ülkeye gitmiş, pek çok medeniyetle tanışmıştır. 1907’de Rusya’ya gitmiş, burada St. Petersburg’a uğramış dönüşte Orenburg, Kazan, Ufa yolu ile Taşkent’e gitmiştir. Daha sonraları Kahire, Şam ve İstanbul’a da ziyaretlerde bulunmuştur. Çok hareketli bir hayata sahip olan Behbudi, Hokand Muhtar Cumhuriyeti’nin kurulmasında da

de Orta Asya'nın kültürel ve siyasi hayatında bir dönüm noktası oldu.²¹⁸ Kendisi daha sonra Tatarlar arasında yaygınlaşan bir uygulamaya uydu ve Behbudi ismini soyadı olarak aldı. Gezisi esnasında Behbudi Osmanlı ve Mısır eğitim sisteminin uğradığı değişimi yerinde görme fırsatı buldu.²¹⁹ Bu arada kültürel değişimin öncü şekilleriyle de karşılaştı. Gezisini bitirip 8 ay sonra Semerkant'a döndüğü zaman Kırım Bahçesaray'da Kırım Tatarı ve bir reformist olan İsmail Gaspıralı'nın çıkardığı yenilikçi fikirlerin seslendirildiği Tercüman gazetesine abone oldu. Behbudi'nin ismi 1902 yılında Türkistan Vilayeti Gazetesinde (TVG) (resmi bir gazeteydi-Türkistan Genel Valiliği tarafından çıkarılıyordu.) ilk makalelerinin yayınlanmaya başlamasıyla daha geniş kitlelerce de duyulmaya başladı. Bu şekilde kendi kuşağında yetişen entelektüellerin en ünlülerinden biri olacağının ilk işaretlerini de verdi. Behbudi ayrıca İsmail Gaspıralı tarafından geliştirilen yeni metoda (Usul-u Cedit) göre eğitim veren okulların kurulmasına da taraftardı. Bu okullarda kullanılmak üzere Genel Kültür konularında sayısız kitap yazdı; bunların bazıları da Usul-u Cedit okullarında ders kitabı olarak okutuldu. Yine bu süre içinde kendi yönettiği bir gazete ve daha sonra da dergi çıkardı. Yayıncılık faaliyetlerini günden güne genişletti ve 1913 yılında bir Kitapevi açtı. Bu kitabevinde İslam Dünyasının her yerinden gelmiş olan kitapları bulmak mümkündü. Aynı yıl yazmış olduğu "*Pederkuş*" adlı tiyatro oyunu Semerkant'ta sahneye konulunca Orta Asya havalisinin ilk oyun yazarı olma fırsatını da yakaladı.²²⁰ 1919 yılında ani vefatına kadar geçen zamanda

rol almıştır. Bütün bu faaliyetleri mevcut yönetimler tarafından pek hoş karşılanmamıştır. Nitekim 1919 yılında Buhara'nın Karşı şehrinde Emir'in emriyle taşa tutulmak suretiyle öldürülmüştür." Bkz. Edward A. Allworth, "The Changing Intellectual and Literary Community", Edward A. Allworth (drl.) **Central Asia: One Hundred Thirty Years of Dominance, A Historical Overview** içinde (349-396), Durham: Duke University Press, 1994, s. 363; Edward A. Allworth, **The Modern Uzbeks From the Fourteenth Century to the Present, A Cultural History**, Stanford CA: Hoover Press Publication 373, 1990, s. 138.

²¹⁸ "1899-1900 tarihlerinde Behbudi, Buharalı dostu Hacı Baha ile Hac seferine çıktı. Kafkas yolu ile İstanbul'a oradan da Kahire'ye gitmek suretiyle Beytullah'ı ziyaret etmiştir. Hac yolculuğu yaklaşık sekiz ay sürmüştür. Dünya görüşü bu seferden etkilenmiş, gördüğü yerler sayesinde zihnindeki yeni okul düşüncesi güçlenmiştir." Bkz. Hatunoğlu, "Buhara'daki Ceditçilik Hareketi ve Yaş Buharalılar", s. 9.

²¹⁹ Ergün ve Çiftçi, s. 8.

²²⁰ "Behbudi 1911 yılında *Pederkuş* (Baba Katili) adlı romanı yazmıştı. Üç perde ve dört bölümden oluşan oyunda kullanılan dil gayet sade idi. *Pederkuş* piyesi, herşeyin paradan ve para kazanmaktan ibaret olduğunu düşünen 50 yaşlarındaki Bay ile ona bu düşüncesinin yanlış olduğunu anlatmaya çalışan yenilikçi fikirlere sahip Dânulla (Molla) ve Rus okulunda okumuş modern giyimli milliyetçi Ziyalı adlı Müslüman arasında cereyan eder. Behbudi, piyeste eğitimle ilgili düşüncelerini, Dânulla ve Ziyalı (isimler özellikle, mesaj vermek için seçilmiştir.) tiplerinin ağzından açıklar. Bay adlı zengin oğlunu okutmayı kendisine verilen tüm öğüt ve tavsiyelere rağmen istememiş ve bunun sonucunda cahil kalan oğlu Taşmurad, sokak serserilerine katılarak kendi babasını öldürmüştü ve akabinde de Sibiry'a sürgün edilmişti. *Pederkuş* oyunu düşüncelerin farklılığına bakılmaksızın ulusal çıkar için bütün aydınları birleştirmeyi amaçlamış ve çocukları okutmamanın önemine vurgu yapmıştı. Oyunun sahnelenmesi Orta Asya'da tiyatroya olan ilgiyi arttırmıştı. Oyunun ardından birçok amatör tiyatro topluluğu kurulmuştur. *Pederkuş* dramı Modern Özbek Edebiyatının doğuşunda önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilir." Bkz. Allworth, **The Modern Uzbeks From the Fourteenth Century to the Present**..., s. 148; Kalkan, s. 292; Ebubekir Güngör, **Türkistan'da Fikir Akımları, Ceditçilik, Türkçülük, İslamcılık**, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2011, s. 111; Şuhret Rızayev, **Cedit Draması**, Taşkent: 1977, s. 53; Begali Kasimov, **Mahmud Hoca Behbudiy**, Taşkent: Tenlengen Eserler, 1977, s. 49; Aynur Öz, "Özbek Edebiyatında Tiyatro Türü Üzerine", **Türkler**

vatandaşlarını gafletlerinden uyandırmak ve cehaletlerinden kurtarmak için çalışmayı ve yeniçağın gereği olan bilgi ve görgüyü edinmek için çalışmayı sürdürdü. Bununla birlikte reform konusundaki tüm hevesine karşın, Behbudi, aslen Türkistan'ın eski ve geleneksel elit kadrosundan geliyordu. Babası Semerkant yakınlarındaki Bakşi Tepe kasabasında yaşayan bir "Gazi" (Kadı) idi ve Behbudi gerek babası gerekse amcası tarafından eğitilmiş ve Medresede okutulan tüm dersleri görmüştü. Behbudi 20 yaşına geldiği zaman babasını kaybetti ve geçimini temin etmek için çalışmak zorunda kaldı. Kendisi Gazi, yani Kadı olana kadar Gazi amcasının yanında "Mirza" (yazıcı) olarak çalıştı. Tüm bunlara rağmen ailesi Behbudi'yi yurtdışı seyahatlere gönderebilecek kadar varlıklıydı ve o da servetini çarçur etmeyecek kadar de akıllıydı. 1913 yılına gelindiğinde ise Semerkant'ın hem Müslümanların yaşadığı hem de Rusların ikamet ettiği kesiminde iki ayrı evi ve şehrin yakınlarında tarım arazileri vardı. (Kendisi de şehrin Ruslar yaşadığı kısmında oturuyordu.) Tüm bunlara ek olarak Müftülük makamını elinde tutabilmek için kendisine ek bir güç ve prestij sağlayan tahlil ticaretiyle de iştigal ediyordu.

Tüm bu anlatılanlardan da anlaşılacağı üzere Orta Asya Ceditçiliği şahsında kişileştiren Behbudi'nin deneyimi oldukça istisnai bir durumdu çünkü kendisi 20. Yüzyılda Orta Asya'da ortaya çıkan Ceditçilik Hareketinin en önemli isimlerinden biriydi. Yaşadığı devrin önemli isimleri arasında yer alıyordu çünkü kendisinden bir kuşak önce yaşamış olan hemşerilerinin anlayabilmesinin imkânsız olduğu bir dünyayı tecrübe etmekte ve daha önce varolmayan iletişim ve organizasyon türleri ile karşılaşmakta ve onları kullanmaktaydı. Bu yüzden Behbudi'nin bilimsel kariyeri Orta Asya'da yaşanan Müslüman kültürel reformunun karşılaştığı ve ortaya çıkardığı tüm zıtlık ve paradoksları bünyesinde barındırıyor gözükmektedir. Her ne kadar yeni kültürel yapı ve formların alınması ve uyarlanması savunsa da geleneksel sözlü kültürü de tamamıyla yok saymamıştı çünkü kendisi de bu sistemden yetiştiği için ona da sempati besliyordu. İdealize ettiği Ceditçilik genellikle Rus hâkimiyetine bir tepki olarak ortaya çıkmıştır; Rus idaresine karşı bir tepki çıkışıdır ama bununla birlikte Müslüman toplumu ve onun eksikliklerini, hatalarını, aksayan yönlerini de acımasızca eleştirmekten de geri kalmamaktadır. Bununla birlikte Ceditçiliği sadece Rus sömürgeciliğine karşı bir tepki²²¹ veya Batının üstün tekniği ile meydan okumasına karşı bir milliyetçi refleks olarak kabul edemeyiz. Ceditçilik Hareketi daha ziyade Rusya'nın bölgede izlediği kültürel politikalara

Ansiklopedisi, Cilt: 19, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 703; Khalid, **The Politics of Muslim Cultural Reform, Jadidism in Central Asia**, s. 130.

²²¹ Rus İşgaline karşı yerel elitin tepkisini ve direnişi için bkz. Roy, **Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi**, Bölüm 3.

tepkidir. Rus istilasının bölge genelinde ortaya çıkardığı sosyal ve iktisadi gelişmelerin eski kültür üretim yöntemlerini baskılaması ve yeni sistemlerin de ortaya çıkmasına engel olması sonucunda yaşanan gelişmelerin odak noktasında ortaya çıkan bir harekettir. Bu açıdan Ceditçilik gerek sosyal gerekse de kültürel açıdan bir fenomendir.²²²

Usûl-u Cedit davasının öncüsü her ne kadar Kırımlı İsmail Bey Gaspıralı ise de bu dava Kazan Türklerinin fikir adamlarınca da çok çabuk benimsenmiş ve desteklenmişti. Ardından da bütün Rusya Müslüman-Türk tebaa arasında yayılmıştı.²²³ Bu bağlamda Orta Asya'daki Ceditçilik hareketinin ana taşıyıcıları olan Tatarların görüşlerinin temeli iki rakip kaynaktan gelmekteydi.²²⁴ Birincisi Rus idaresi dönemindeki korkudan kaynaklanmıştır. Türkistan'daki Rus görevlileri her zaman Tatar etkisine karşı şüpheyle yaklaşmışlar, bu etkiyi bölge için zararlı olarak tanımlamışlardır. Türkistan Genel Valisi Kaufman bölgedeki Tatar etkisini azaltmak için kendi bölgesinde Tatar kitaplarının kullanımını ve satışını yasaklamayı denemiş, fakat bu girişimlerinde uğradığı başarısızlık sadece karşılıklı güvensizliği daha da arttırmıştır. Ostroumov 1900 yılında

²²² Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*, s. 80-93.

²²³ Taymas, *Kazan Türkleri*, s. 160.

²²⁴ "Tatar Ceditçiliğinin oldukça geniş bir faaliyet alanı vardı. Hareketin kökleri 18. Yüzyılın sonu ile 19. Yüzyılın başındaki ara döneme kadar gidiyordu ve ilk hareket noktası dini düşüncenin yeniden yorumlanmasıydı, bu durum daha sonraları hareketin taban bulmasıyla eğitim ve kültür alanında reforma gitme çabalarına dönüştü ve son olarak da 20. yüzyılın başında hareketin siyasileşmesiyle son buldu. Tatar Ceditçilik hareketinin ilk temsilcileri ise; Osman Otuzimeni ve Abdünnasır Kursâvi'dir." Tatar Ceditçiliğinin etkilendiği kaynaklar için bkz. Azade-Ayşe Rorlich, *The Volga Tatars: A Profile of National Resilience*, Stanford, CA: Hoover Institution Pres No: 339, Stanford University, 1986, s.48.

"Rusya'daki Müslüman reformcular iki Tatar ilahiyatçının izinden gittikleri ifade ediyorlardı; Ebu'l Nasr Kursâvi ve Şehabettin Mercani." Bkz. Roy, *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*, s. 69.

"Tatar Ceditçilik düşüncesi Mercani'den itibaren hem Osmanlı'daki İslahat Hareketleri, hem Avrupa ve Rusya'daki gelişme ve ıslahatlar, hem de Mısırda ortaya çıkan 'ıslahatçı' hareketten etkilenmiştir. Bunu Mercani'nin öğrencisi Abdüllallâm Feyizhanoğlu da kabul etmektedir. Feyizhanoğlu yine 'yeni fikirler öne sürüp neşriyata başlayanların, medreseleri bitirdikten sonra Rus okullarına gidenler veya Rus ve Osmanlı yazarların eserlerini okuyanlar arasından çıktığını' söylemektedir." Bkz. Maraş, s.64.

"İlk Tatar Ceditçi dergisi olan El-Asr-ı Cedit'te Tolstoy, Gogol, Puşkin gibi Rus ve Marik Kuygel ve Franko gibi Fransız yazarlardan yapılan çeviriler yer alıyordu... Bu bağlamda Ahmet Mithat Efendi'nin Tatar Ceditçiler nezdinde ayrı bir yeri vardır: "Osmanlı düşünürlerinden Ahmet Mithat Efendinin (ve kısmen Şemsettin Sami) Ceditçiler için ayrı bir yeri vardı. Ahmet Mithat Efendi Hâc veya ziyaret gayesiyle İstanbul'a gelen her Ceditçi tarafından ziyaret edilen ve fikri alınan önemli bir kişiydi. Ayrıca Ahmet Mithat Efendi İstanbul'daki Tatar öğrencilerin kurduğu cemiyetlerde konferanslar da vermiş, Fatih Kerimî gibi bazı Ceditçileri de İstanbul'daki eğitimleri sırasında kollamıştır. Ahmet Mithat Efendi eserlerinde sade bir dil kullanması ve çokça örnek vermesi sayesinde İdil-Ural bölgesindeki köylerde dahi okunmuştur." Bkz. Maraş, s.66-69.

"Ahmet Mithat Efendi'nin Ceditçiliğe olan en büyük katkısı akıcı üslubu sayesinde hareketin toplumun geniş kesimlerince tanınmasını sağlamasıdır. Ceditçilikteki Osmanlı dolayısıyla Anadolu etkisi sadece Ahmet Mithat Efendi ve Şemsettin Sami ile sınırlı değildir, pek çok Osmanlı eseri ve ders kitabı da özellikle İdil-Ural bölgesindeki okullarda okutulmuştur. Örneğin Ahmed Cevdet Paşa idaresinde hazırlanan Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye ders kitabı olarak okutulmuş, Mecelleden etkilenen Musa Cârullah Bigi Kavaid-i Fikhiyye adlı eserini yazmıştır." Bkz. Maraş, s.69-70.

"Ceditçilerin etkilendiği bir diğer kaynak da Mısır'da 19. Yüzyıl sonunda ortaya çıkan İslahat hareketidir. Bu hareketin içinde yer alan Cemaleddin Afgani, Muhammed Abduh, Reşid Rıza, Kasım Emin'in eserleri ve fikirleri de aynen Osmanlı eserleri gibi bölgede okunmuştur... Fakat tüm bu eserlerin etkisi kişiden kişiye değişmektedir." Bkz. Maraş, s. 70.

Gaspıralı'ya bu durumdan yazdığı bir mektubunda şikâyetle bulunmuştur: “*Elbette tarihin seyrini değiştiremem, ama tam 3.5 asırdır Tatarlar Ruslara uzak ve mesafeli durmuşlardır... Kendi soğukluklarını Müslüman inancındaki diğer İnorodotsilere*²²⁵ *de geçirdiler.*” Benzer iddia ve düşünceler resmi çevrelerde de yüksek sesle seslendiriliyordu. Hem Sovyet hem de Batılı akademisyenler bu resmi görüşü realitenin bir yansıması olarak görme eğilimindedirler. Fakat bu yaklaşım gerçek durumu açıklamaktan uzaktır. Ancak ortaya atılan bu Tatar etkisi iddiası pek çok Tatar'ın Rus İmparatorluğu içindeki kendi konumlarına bakışlarıyla da uyumluluk azr etmektedir. Reform hareketinde öncü bir rol üstlenmelerinden dolayı Tatarlar kendilerini Rus İmparatorluğunda yaşayan Müslümanların doğal önderi olarak görme eğiliminde idiler. Orta Asya'yı reform sonucunda geri kalmışlığı ve ataletinden kurtarmak ve uyanmasını sağlamak onların göreviydi ve pek çoğu bu uyanışın icaplarını zorla da olsa yerli halka kabul ettirebileceklerini varsaymaktaydı. Sonuçtaysa Tatarlar, öncelikle Tatarların hissiyatına tercüman olmuş, onlar için yazmışlardı. Ortaya çıkan bu yazın içinde Orta Asya çok cüz'i bir yer tutmaktaydı ve tepkilerin de gösterdiği gibi Orta Asya Ceditçileri bu durumun tamamen farkındaydılar.

Ruslara karşı kurulan ortak cephenin tarihçileri daha sonra yaptıkları açıklamalarında Tatarların Orta Asya hakkındaki çelişik ve tutarsız bakışlarını gizlemeye gerek görmezler. Diğer taraftan bölge burayı Türk medeniyetinin beşiği olarak gören pek çok Tatar entelektüel için önemlidir. Bu yüzden de devrimden önceki dönemde Nurşirevan Yavuşev ve Zeki Velidi (Togan)²²⁶ (Devrimden sonra pek çok Tatar aydını gibi Türkiye'ye gelecektir.) bölgede incelemelerde bulunmuşlardır.

Rus İmparatorluğunun Müslüman nüfusunun yarısını barındıran Orta Asya bu haliyle 1904 yılında Tüm Rusya Müslümanları Hareketini oluşturan Tatar politikacılar için de oldukça önemliydi. Tatarlar haricindeki diğer Müslüman unsurlar için reformun mesajı yayma arzusu, iş bulma mecburiyetiyle çakışıyordu. Tatarlar (ve Kafkasya Müslümanları) Orta Asya'da yeni usule göre eğitim alanında önemli avantajlara sahiptiler. Bununla birlikte, Tatarlar Orta Asya şehirlerinde izole topluluklar halinde yaşıyorlardı, yerli halka

²²⁵ İnorodotsi “yabancı-diğeri, uluslararası ilişkilerde yaygın kullanılan tabiri ile “öteki” “ demektir.

²²⁶ Zeki Velidi Togan hakkında ek bilgi için bkz. Ertuğrul Yaman, Kemal Bolaş ve Ahsen Esatoğlu, **Türkiye'deki Türk Dünyası**, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları No: 267, Tarih ve Kültür Serisi No: 8, 1998, s.125-130. Ayrıca bkz. Ahmet Zeki Velidi Togan, **Hatıralar**, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002; Tuncer Baykara, **Zeki Velidi Togan**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları: 1042, Türk Büyükleri Dizisi: 110, Kültür Bakanlığı, 1989; **Zeki Velidi Togan'a Armağan/Symbolae Honorem Z.V. Togan**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010; Nadir Özbek, “Zeki Velidi Togan ve Türk Tarih Tezi”, **Toplumsal Tarih**, Cilt: 8, Sayı:45, 1997, s. 15-23.

fazla kaynaşmamışlardı. Kendi okulları ve organizasyonları vardı. Ayrıca Avrupa Rusyasından Orta Asya'ya gelen Tatarlar yerli ahaliyi oldukça yabancı buluyordu. Bu durumu bir örnekle açıklamak gerekirse: 1893 yılında bölgeyi gezen Mehmed Zahir Bigiyev²²⁷ kendini birden bire gerikalmışlığın ortasında buluverdiğini yazmıştı. Buhara ve Semerkant Medreselerindeki öğrencilerin dünyanın geri kalan kısmından tamamen kopuk olması onu oldukça şaşırtmıştı. Oysaki bugünkü Özbekistan toprakları içerisinde kalan Buhara 9. Yüzyıldan itibaren İslam'ın önemli kültür ve eğitim merkezlerinden birisi olmuştu.²²⁸ Bu durumun sebebini anlamak için sorduğu sorulara rehberleri tatminkâr cevaplar verememişti. Onun için "Putperestlikten kalma" pek çok gelenekler ve hurafeler, İslam hukuku ve dinin emir ve yasaklarının ihlali ve kadının mevcut durumu oldukça esef vericiydi. Bigiyev tüm bu konulara "*Bizim Rusya*"da değindi ve kıyaslamalarda bulundu. Yine 1909 yılında görevli olarak bölgeyi tebdil-i kıyafet gezen Polis Müdürlüğünde görevli bir Tatar toplumun ruh halinin değerlendirmesini yaptı. Bu karşılaşmadan ve yaşanan hayal kırıklığından sonra Tatarlar yerli halkla irtibatlarını kopardılar ve onları siyasi pasiflikleri ve hareketsizlikleri yüzünden "*Ölü Halk (İlek Halk)*" olarak adlandırdılar. Orta

²²⁷ Hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Kardeşi Musa Carullah kendisinden daha meşhurdur. Kendisi ile ilgili bilgiler kardeşi Musa Carullah'ın naklettikleri ile sınırlıdır. Daha fazla bilgi için bkz. Maraş, s. 102-104.

"19. Yüzyılın sonu ile 20. Yüzyılın başında yaşamış olan Muhammed Zahir Bigiyev (1870-1902), kısa ömrüne rağmen Tatar edebiyat dünyasında iz bırakan şahsiyetlerden birisi olmuştur. Eserlerine konu olan meseleler, döneminin toplumsal hayatını da gözler önüne sererek özelde Tatar Türklerinin, genelde ise bütün Türkistan coğrafyasının toplum yapısını da ortaya koymaktadır. Böylece onun, sadece edebî eserler vücuda getirme kaygısıyla değil, aynı zamanda toplumu bilgilendirme ve aydınlatma görevini de üzerine aldığını ve bunu da başarıyla yerine getirdiğini görmekteyiz. Kısacık ömrüne sığdırdığı ikisi okuyucuyla buluşmuş dört romanı ve bir de Türkistan'a yapmış olduğu seyahat esnasında tutmuş olduğu notlardan ibaret olan seyahatnamesi bulunan Zahir Bigiyev, ülkemizde fazla tanınmayan yazarlardan birisidir. Yazar hakkında bugüne kadar ülkemizde yapılan çalışmalar neredeyse bir elin parmaklarını dahi geçmemektedir." Bkz. Mustafa Toker, "Zahir Bigiyev'in Eserlerinde Kullandığı Dil", **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Sayı: 26, s. 77.

Zahir Bigiyev hakkında daha fazla bilgi için bkz. Naile Binark, "Muhammed Zahir Bigi", **Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi**, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1976-1977, s. 426; Reis Davutov, **Zahir Bigiyev-Zur Gönahlar**, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1991; Taymas, **Kazan Türkleri**, s. 135-136; "Muhammed Zahir Bigi", **Kazan Dergisi**, Sayı: 2, 1970, s. 33-34; Ahmet Kanlıdere, **Muhammed Zahir Bigi-Maveraünnehirde Seyahat**, İstanbul: Kitapevi, 2005; Ahmet Kanlıdere, "Zahir Bigi", **İdil-Ural Türk Aydınları Sempozyumu**, Ankara: 1 Nisan 2000.

"Kardeşi Musa Carullah Bigi 1875-1949 yılları arasında yaşamıştır. Yazar ve din adamıdır. 1875'te Rostov'da (Rusçası: Rostov na Donu) doğmuştur. Âlim bir babanın oğludur." Bkz. Yaman, Bolaş ve Esatoğlu, s. 39-42. "Kazan bölgesinde yetişmiş Ceditçilerin en önemlilerinden birisidir. Uzun süre eğitimle uğraşmış, bilgisini arttırmak için 11 yıl değişik ülke ve diyarlara seyahat etmiştir. Seyahatlerinin sonunda Rusya'ya döndükten sonra St. Petersburg'a gitmiş ve burada arkadaşı A. İbrahim'in çıkardığı "Ülfet (1905)" ve "Tilmiz/Öğrenci (1906)" gazetelerinde yazılar yazmıştır. 1905-1917 yılları arasında İdil-Ural bölgesinde çıkan dergilerin hemen hepsinde yazmıştır. 1905'ten itibaren siyasette aktif olarak yer almıştır. Bolşevik Devriminden sonra 1930'a kadar Rusya'da kalmış, bu tarihten sonra Cedit kuşağı tasfiye edilmeye başlanınca Rusya'dan ayrılmıştır. 1947'de Türk vatandaşlığına girmiş, 1949'da ise son yıllarını geçirdiği Kahire'de ölmüştür." Maraş, s. 86-88. Musa Carullah hakkında daha fazla bilgi için bkz. Osman Kesicioğlu, "Musa Carullah (1875-1949), Hayatı, Görüşleri ve Eserleri", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 12, Sayı: 1, 1964, s. 63-73.

²²⁸ T. Jeremy Gunn, "Shaping an Islamic Identity: Religion, Islamism and the State in Central Asia", **Sociology of Religion**, Cilt: 64, Sayı: 3 (Özel Sayı), 2003, s. 390.

Asya ile ilgili bu hayal kırıklığı Tatar basınında da yansıma buldu ve derinlemesine tartışıldı. Kafkasyadaki Müslüman basın Orta Asya'ya Tatarlarınkine göre daha müsamahasız ve sert tavır takındı. Resimli hiciv dergisini Molla Nasreddin'i hariç tutarsak, bu yayınlardan Bakû'de yayınlanan İkbâl dergisi en sert eleştirilerde bulunanlardan birisi oldu. Kafkasyalı Muhammed Said 1913-1914 yılları arasında Türkistan'daki Usul-u Cedit okullarını gezdi ancak gördüklerinden hiç de memnun kalmadı. Öncelikle Türkistanlı öğretmenleri yerel basında yazdığı yazılarla kendilerinin ve okullarının eksikleri konularında uyarma yoluna gitti. Ülkesine döndükten sonra da Orta Asya Cedit okulları ile ilgili düşüncelerini İkbâl'de "*Türkistan'da kendi çıkarını düşünmeyen tek bir öğretmen yoktur.*" ifadesi ile özetledi. 1914-1915 yıllarında İkbâl Orta Asya'ya yönelik eleştirilerini sürdürdü. Bu eleştirilerin çoğu o zamanın standartlarına göre dahi oldukça sertti.²²⁹ Eğer Ceditçiler kendi aralarında bu şekilde tutum takınırlarsa, toplumun geri kalan kısmı haliyle çok daha az müsamaha gösterecekti.

Sonuç olarak, birbirlerinden farklı elit anlayış ve yaklaşımları Rus İmparatorluğu genelinde pek çok farklı türde Ceditçilik anlayışının ortaya çıkmasına²³⁰ ve birden çok

²²⁹ Orta Asyalı Ceditçilere Avrupa Rusya'sı ve Kafkasya Müslümanları tarafından yöneltilen bu tutumu Olaf Caroe çalışmasında şu şekilde yorumlamaktadır: "Avrupa Rusya'sı Müslümanları Asya'daki kardeşlerini desteklemediler. Onlar Kazan'daki merkezlerinden müttehid bir Rus hükümeti için çalıştılar; merkeze yakın oldukları için, bu sayede mühim mevkilere geleceklerini umuyorlardı." Bkz. Olaf Caroe, **Sovyet İmparatorluğu, Sömürülen Topraklar ve Milletler**, I. Cilt, Zerhan Yüksel (çev.), İstanbul: 1001 Temel Eser, Tercüman Gazetesi Yayınları No: 66, s. 164.

²³⁰ "Ceditçilik kavramının tanımı, içeriği ve sınırları açısından bazı sorunları beraberinde getirmektedir. Ceditçilik; Türkistan coğrafyasında batılı çağdaş değerler ile farklı düzeylerde temas edip yaşadıkları toplumda hüküm süren mevcut düzeni değiştirme ve geliştirme taleplerini dile getirenlerin savunduğu fikrî akıma denir gibi ortalama bir tanım dahi tam anlamı ile Ceditçilik hareketini izah etmekten uzak kalır. Çünkü Türkistan coğrafyasında ortaya çıkan bu fikrî hareketi yekpare bir hareket olarak düşünüp genellemeler yapmak, yanlış değerlendirmelere sebebiyet verebilir. Bu durumun sebebi, Ceditçilik kavramın soyut olması yanında ortaya çıktığı Türkistan coğrafyasının yaşadığı tarihsel sürecin karmaşıklığı ve bu hareketin siyasal başarıya kavuşamamasıdır. En basitinden, Hive ve Buhara gibi Rus mandası altında hüküm süren yönetimler altında gelişen Ceditçilik ile doğrudan Rusya'ya bağlı olan Kazan ve Taşkent gibi merkezlerde gelişen Ceditçiliğin siyasallaşması sürecinde ne tür farklar vardır sorusuna cevap arandığında, bu kavramın birden çok tarifi, bölgesel farklılıkları ve oldukça geniş sınırlarının olduğu ortaya çıkacaktır. Şu hususu da unutmamak gerekir ki, Ceditçilik kavramı soyut olan fikrî hareketleri ifade etmesinden dolayı, olaylar üzerinden açıklanmaya çalışılan siyasî tarih konularından tanım ve sınırlarının netliği açısından da farklılık arz etmektedir." Bkz. Hatunoğlu, "Buhara'daki Ceditçilik Hareketi ve Yaş Buharalılar", s. 3-4.

"19. Yüzyılın sonu ve 20. Yüzyılın başında Rusya'da yaşayan Türk kökenli halkların en önemli fikir hareketi olan Ceditçilik, farklı dönemlerde değişik ilim adamlarınca farklı şekillerde algılanmıştır. 'Ceditçiler' denildiğinde çoğu zaman Rusya Türkleri arasında yeniliğe açık ve yenilik taraftarı aydınlar kastedilmektedir. Fakat bu, çok genel bir tanımdır ve bazen yetersiz kalmaktadır. Diğer yandan 'yeni' olana karşı mesafeli ve şüphe ile yaklaşan bazı kimseler de 'Ceditçi' tanımı içine dâhil edilmektedirler. 'Ceditçi' olarak nitelenen aydınların bu tanımlamayı ne dereceye kadar kabul ettikleri de ayrı bir tartışma konusudur. Kesin olan bir şey varsa, o da, 'Ceditçi' denilen kimselerin Batı'daki gelişmelerden az çok haberdar oldukları, kendi toplumlarındaki gerilikten rahatsızlık duydukları ve bu durumu değiştirmek için yoğun bir entelektüel tecessüs ve gayret içinde bulunduklarıdır." "...tek bir Ceditçilikten değil, Ceditçi hareketlerden söz etmek zarureti vardır. Ceditçilik, ortaya çıktığı coğrafyaya göre değişik özellikler göstermektedir. Bunlar arasında öncülük konumu Kazan ve Kırım Tatarlarındadır. Kazan Tatarlarının coğrafi olarak daha geniş açılımları vardı. Bunlar Batı'ya olan yakınlıkları yanında, Hindistan'da, İstanbul'da ve Mısır'da ortaya çıkan dinî reformcu ve modernist hareketlere de daha fazla açıktı. Diğerlerinden farklı olarak, Kazan Tatarları

tanımın yapılmasına sebep oldu. Bu farklı Ceditçilik anlayışları, birkaç ortak nokta içeriyordu. Bunlar sırasıyla;

1. Eğitime önem verilmesi,
2. Yeni Metotlarla eğitim veren okullar kurulması,
3. Ve ortak gazetelerin takip edilmesi.

Topluma bir kere nüfuz ettikten sonra Ceditçilik merkezden çevreye doğru dalgalar halinde yayıldı ve ayrımcı ve dışlayıcı bir entelektüel hareket olarak gözükmedi. Fakat Ceditçilik'te başlangıç döneminde her ikisi de içtihadı dayandığı için ayırt edilmesi zor olan iki ayrı form bir arada bulunuyordu.²³¹ Zaten sayılan bu iki ana mecraya ek olarak, daha önce de ifade edildiği üzere, Rus İmparatorluğu genelinde her biri kendi yerel sosyal problemlerinden beslenen pek çok farklı Ceditçilik yorumları da vardı. Bu da tüm Rusya genelinde girilen birçok çabanın başarısız olmasına sebep oldu. Ayrıca ortak bir edebiyat dili veya tüm grupları temsil eden bir siyasi hareket yaratma çabalarının akim kalmasıyla sonuçlandı.

Orta Asya halkları için Batı, Çarlık Rusyası demektir. Bu açıdan, Rusların bölgede tam hâkimiyeti sağlamaları ile Ceditçilik Hareketinin güç kazanmasının hemen hemen aynı döneme denk gelmesi rastlantı değildir. Orta Asyalılar, özellikle de aydın kesim, karşılaştıkları bu yeni ve ileri medeniyet karşısında geri kalmışlıklarını daha iyi fark ettiler. İçine düştükleri değişmezlik döngüsünü kırıp toplumu iyileştirmenin yollarını aradılar. Bu değişim arayışı pek çok özelliği ile modern ve modernleşme yolunu izleyen bir hareket olarak Ceditçiliği doğurdu.²³²

arasındaki harekette güçlü bir dinî ıslahçı çizgi vardır. Azeriler ve Kazaklar arasındaki aydınlanmada ise Rus tesiri ve modernist eğilim daha ağır basmaktadır. Buradaki modernleşmenin öncüleri Çarlık yönetiminin birtakım ayrıcalıklarla kendisine bağladığı yerli aristokrat kesimin ve tâcir sınıfının çocukları arasından çıkmıştır. Rus mekteplerinde okuyarak Rus dili ve kültürü aracılığıyla Batı'nın fikir ve değerleriyle tanışan yerel aydınlar seküler dünya görüşünün temellerini atmışlardır." Bkz. Ahmet Kanlıdere, "Sovyet ve Türk Tarih Yazıcılığında Rusya Müslümanlarının Düşünce Tarihi", s. 149-150 ve 154.

"İdil-Ural Ceditçiliğindeki güçlü dinî ıslahçı söylemin aksine, Türkistan Ceditçilerinin yazılarında teolojik tartışmaların yer almaması da dikkati çekmektedir." Bkz. Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform, Jadidism in Central Asia*, s. 100.

²³¹ "İslam'ın katı ve tavizsiz yorumunu kabul eden yaklaşım ve laik Panislamizm. Ceditçiliğin bünyesinde var olan bu iki farklı yaklaşım 1918'den sonra Ruslarla uzlaşmayı seçenler ve Basmacıları destekleyenlerin ortaya çıkmasıyla katı surette günyüzüne çıktı." Roy, *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*, s. 69-70.

²³² Kalkan, s. 285.

"Türk ve Müslüman halkın geri kalmışlık sebeplerine entelektüel bir tepki hareketi olarak meydana gelen Ceditçilik Hareketi, mevcut düzeni değiştirme ya da düzeltme isteği şeklinde ortaya çıkmıştır. Zamanla siyasi

Orta Asya toplumunun kendini yenileyebilmesi için Türkistanlı Ceditçiler Rus istilasından sonra ortaya çıkan düzene karşı çıktılar. Ceditçiler kendilerini çoğunlukla “Ziyâlılar (Entelektüeller-Aydınlanmışlar)” veya “Terakkiperverler (İlerlemeciler)” olarak adlandırdılar. Toplumun geri kalan kısmı ise onları, Osmanlı Devletindeki modernleşmecileri Avrupalıların isimlendirdiğine benzer bir şekilde, “Yaşlar (Gençler)” diye adlandırdı.²³³ Avrupalılar Osmanlı modernleşmecilerine Genç Türkler adını takmıştı. Usul-u Cedit veya Ceditçiler adı ilk başlarda çok fazla kullanılmamıştı. Ancak Ceditçilerin ortaya çıkışı kalıcı bir kategorinin ve buna muhalif bir kanadın ortaya çıkmasına sebep oldu. Ceditçilerin muhalifleri kendilerini “Usul-u Kadimciler” veya kısaca “Kadimciler” olarak adlandırdılar.²³⁴ **Bu gruplar arasında reform konusunda ortaya çıkan tartışma taklide dayalı kültürel uygulamaları objektif gelenekler haline dönüştürdü.** Fakat bu isimlerin gerisinde fikirlerin çatışmasına yapılan vurgu, bizi Ceditçileri toplumun sosyal yapısında bir yere yerleştirme imkânı vermemektedir. Bu yüzden Ceditçileri Orta Asya toplum yapısı içinde bir yere koymak pek kolay değildir. Buna karşı Ceditçilerin genelinin yaşadıkları zaman dilimi birbirine oldukça yakındır, bu yüzden de onları çözmek oldukça zordur. Yazılı dokümanların bir kişinin hayatının akışını doğru olarak yansıtmadığı bir toplumda yaşamışlardır. Kendilerinden geriye kalan somut belgeler de Stalin’in terörü ve şehir planlamasının ikili saldırısı altında yok olmuştur. Ceditçilerin yaşamış ve çalışmış olduğu yerlere herhangi bir tanıtım işareti konmamıştı, çoğu da yok edilmiş ve geriye sadece birkaç müze ev bakiye olarak kalmıştı. Onların da son hali eski sakinlerinin yaşam tarzlarını yansıtmaktan oldukça uzaktı. Biyografilerin oluşturulmasında kullanılacak temel noktaların kesinliği olmadığı için bu birleştirilmeleri ve yazılmaları oldukça zor olmaktadır.

talepleri de içeren bir harekete dönüşmüştür.” Bkz. Hatunoğlu, “Buhara’daki Ceditçilik Hareketi ve Yaş Buharalılar”, s. 3.

²³³ Ergün ve Çiftçi, s. 8.

²³⁴ “Ceditçiler Kadimcileri ‘Karagürûhlar’ olarak da adlandırmışlardır. Kadimciler ise kendileri ‘Din Tutucuları (Din’in Koruyucuları)’ olarak adlandırmışlardır.” Daha fazla bilgi için bkz. Maraş, s. 22.

“...Ceditçiler Rusların varlığının yol açtığı modernleşmeye itiraz etmemelerine karşın Çarlık rejiminin mutlakiyetçiliğini eleştirmişlerdir. Bir süre Tatar reformcuları ve onların okullarını destekleyerek Modernleşme yönünde tercihlerini kullanmayı tasarlayan Çarlık yetkilileri, 19. Yüzyılın ortalarından başlayarak geri adım atmışlar ve Kadimcileri/Tutucuları desteklemişlerdir.” Daha fazla bilgi için bkz. Roy, **Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi**, s. 67.

“Çarlık yetkilileri, Müslümanları ‘Batılılaştırabilecek’ olan Tatarlara bir dönem yakınlık gösterdikten sonra, 19. yüzyılın son çeyreği içinde bu politikanın tehlikelerini gördüler: Siyasal liberalizme zemin hazırlıyor ve güneye doğru ilerleyişinde Rusya’nın 1877-1914 yılları arasında esas düşmanı olan Osmanlı İmparatorluğunun ekmeğine yağ sürüyordu. O zaman, Tatar düşünürlere karşı mücadele edebilmek için, İmparatorluk Müslümanları içinde en tutucu unsurları olan Kadimcileri desteklediler.” Bkz. Roy, **Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi**, s. 74.

Devrime kadar olan sürede Orta Asya'daki en tanınmış Ceditçi, daha önce de ifade edildiği üzere, Behbûdi'idi. Faaliyetlerinde Semerkant'ta bir kısım ahabî ve öğrencisinden destek bulmuştur. Oluşturduğu tartışma çemberinde Abdülkadir Şakuri, Aczi ve Hacı Mün gibi isimler bulunuyordu. Şakuri'nin (1875-1943) babası İmamdı ve annesi de bir Kız Mektebini idare ediyordu. Eğitimine Semerkant'taki Arıfcan Medresesine devam etmişti ve mezuniyetinden sonra ise şehrin hemen dışında yeralan kendi kasabası Recepemin'de eski usule göre öğrenci yetiştirmeye başlamıştı. Bir Tatar arkadaşının dükkânında ilk kez okuduğu Gaspıralı'nın Tercüman'ı fikirlerini ve hayatını değiştirdi, yeni metoda hayran olmuştu. Kendi kasabasında yeni usule göre ders veren ilkokullardan birisini açtı ve bu tür okullarda okutulmak üzere 3 tane de ders kitabı yazdı. 1909 Kazan'a 1912'de ise İstanbul'a modern usulle eğitim veren okulları yerinde incelemek için bir dizi seyahatte bulundu.²³⁵

Dönemin bir başka dikkate değer ismi de "Aczi" müstear adıyla yazan Seyyid Ahmed Sıddıkî orta halli bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Genç yaşta yetim kaldı, geçimini sağlamak için bir saatçinin yanına çırak olarak girdi ve Buhara'ya Medrese eğitimi almak için gidene kadar da burada çalıştı. Eğitimini tamamladıktan sonra pek çok farklı işte çalıştı, bunlardan birisi de Katırcı Gazî'sinin yanında Yazıcılıktı. Semerkant'tan çıkan tüm diğer Ceditçiler gibi Aczi de hem Türkçe hem de Farsça'yı çok iyi biliyordu, buna ek olarak tanıdıklarından (iki Rus ve bir Kazak) Rusça da öğrenmişti. Babasından kendisine biraz toprak miras kalmıştı, fakat bu araziye 1901 yılında çıktığı Hac yolculuğunun masraflarını karşılamak için satmak zorunda kalmıştı. Türkiye'ye,²³⁶ Mısır ve Arabistan'a gitti. Cidde'deki Rus Konsolosluğunda tercüman olarak çalıştı. Osmanlı topraklarını kapsayan bu seyahati 2 yıl sürdü. Türkistan'a Kafkasya üzerinden geri dönüş yolculuğu esnasında yolunun biraz uzattı ve Moskova ve St. Petersburg'a da uğradı.

²³⁵ Ergün ve Çiftçi, s. 8.

²³⁶ Orta Asya'lılar için Hacca giderken İstanbul'a uğramak, burada ziyaretlerde bulunmak oldukça olmazsa olmazdı. Hilafet merkezi olan İstanbul ziyaret edilmezse Hac eksik kalmış addediliyordu. Ayrıca Türkistan'dan gelen bu konukları ağırlamak için İstanbul'un çeşitli yerlerinde misafirhaneler mevcuttu. Bu misafirhaneler Orta Asya ve İstanbul arasında diplomatik bağlantıyı da sağlamaya yardımcı oluyordu. Bu sayılan misafirhanelerin en önemlilerinden birisi de Üsküdar Sultantepe'deki Özbekler Tekkesidir. Daha fazla bilgi için bkz. Grace Martin Smith, "The Özbek Tekkes of İstanbul", *Der Islam*, Cilt: 57, Sayı: 1, 1981, s. 130-139. Ayrıca bkz. Lale Can, "Connecting People: A Central Asian Sufi Network in Turn-of-the-Century İstanbul", *Modern Asian Studies*, Cilt: 46, Sayı: 2 (Özel Sayı), 2012, s. 373-401; M. Baha Tanman, "Özbekler Tekkesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt: 6, İstanbul: 1994, s. 200; Cengiz Bektaş, "Özbekler Tekkesi I", *Tarih ve Toplum*, Sayı: 8, Ağustos 1984, s. 40-45; Cengiz Bektaş, "Özbekler Tekkesi II", *Tarih ve Toplum*, Sayı: 9, Eylül 1984, s. 38-43; Süleyman Beyoğlu, "Osmanlı Devleti'nin Üsküdar Özbekler Tekkesi'ne Yaptığı Tahsisatlar", *Bir*, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, Sayı: 7, 1997, s. 27-34. "Özbekler Tekkesi... Orta Asya'dan Hac maksadıyla gelen Müslümanların konaklaması için 18. Yüzyılın ortalarında oluşturulmuş bir Nakşibendi hankâhıdır." Bkz. Muharrem Varol, "19. Yüzyıl İstanbulunda Bazı Tekkelerin Matbaacılık Faaliyetleri", *Osmanlı Araştırmaları*, Cilt: 42, Sayı: 42, 2013, s. 323.

Bakü'de Kafkasya'nın en ünlü ve önde gelen Ceditçileriyle tanışma fırsatını buldu.²³⁷ Behbudi de olduğu gibi bu seyahat Aczi'nin diğer Müslüman ülkelerdeki entelektüel hareketler ve yaşamı tanınmasına imkân sağladı. Dönüşünden sonra da kasabasına yeni usulde eğitim veren bir okul açtı. Sadece eğitimle uğraşmadı, yayıncılık konusunda da oldukça aktifti; 1914 yılında Semerkant'ta Zerefşan Kitapçısını açtı. Türkistan Vilayeti Gazetesi ve Behbudi'nin Ayine'sinde sık sık yazan tanınmış bir şairdi. Fakat Cedit hareketine olan en önemli katkısı Farsça yazdığı iki uzun şiirle oldu. (Bu şiirler daha sonra Türkçe'ye de çevrilmiştir.) Bu şiirler: Encümen-i Ervah (Ruhlar Toplantısı) ve Mirat-ı İbret (İbret Aynası) idi. Edebiyat alanında yeni yazın türleri tecrübe edilse de, eski Hiciv geleneğinin bir yansıması olarak şiir kullanılmaya devam edildi ve şiir Türkistanlı Cedit topluluğunun standart eleştiri aracı haline geldi.

Dönemin önemli Ceditçilerinden bir diğeri olan Hacı Mün ibni Şükrullah (1883-1942) ayakkabı imalatçısı bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Oniki yaşındayken öksüz kaldı ve büyükbabası tarafından büyütüldü. Genç yaşında büyükbabasıyla beraber Hacca da gitti.²³⁸ Semerkant'ta bir Mektep kurdu ama bunu 1903'te yeni usulle ders veren bir okul haline dönüştürecekti. Bu gelişmeyi takip eden 10 yılda ilköğretimde kullanılmak üzere bir şiir kitabı çıkardı. Buna ek olarak Orta Asya ve Tatar basınının değişmez isimlerinden birisi oldu. Bu iki basın arasında Türkçe ve Farsça çeviriler yaparak her iki taraf arasında irtibatı sağladı, köprü vazifesi gördü. Behbudi'nin 1914 yılında sahneye konulan ilk oyununun başarısından sonra, Hacı Mün tüm enerjisini piyes

²³⁷ Kafkasyalı Ceditçilere örnek olarak Abbas Kulu Ağa Bakühanlı (Kudsi) verilebilir. Bakühanlı hakkında daha fazla bilgi için bkz. Elmin Aliyev, "Abbaskulu Bakühanlı ve Ahlak Düşüncesi", (**Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007); Elmin Aliyev, "Son Dönem Azerbaycan/Türk Düşünürlerinden Abbaskulu Bakühanlı ve Nesâyih Adlı Eseri", **İslam Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 20, 2008, s. 79-114; Parvana Bayram, "Abbaskulu Ağa Bakühanov'un Hayatı, Eserleri ve 'Kitab-ı Askeriye' Hikâyesi", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt: 6, Sayı: 27, Yaz 2013, s. 145-165.

²³⁸ "Buhara ve Semerkant'ta toplanarak Hazar kıyısından önce Astrahan'a varan Türkistanlı hacı adayları, buradan Osmanlı topraklarına Kefe ve Özi'den girer, deniz yoluyla da İstanbul'a geçerek hac kervanına katılırlardı... Türkistanlı Hacılar güzergâhlarındaki önemli bir durak olan Astrahan'ın Ruslar tarafından alınmasıyla kuzey yolunu kullanmak durumunda kalmışlar, bu durum hem yollarını uzatmış, hem de daha tehlikeli bir yol izlemelerine neden olmuştur. Rus toprakları dışında bir başka dönüş güzergâhı da İran toprakları idi. Ancak bu yolda çok güvenli değildi." Bkz. Yusuf Sarınoy, "Türkistanlı Hacıların Ziyaret Merkezi Olarak İstanbul", **Bilgi**, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 88, Kış 2019, s. 4.

"Orta Asyalı Hacılar açısından Türkiye ve özellikle İstanbul, yolculuklarının önemli bir durağı idi... Hacılar Buhara ve Semerkant'tan ayrılmağını müteakib Hazar Denizine ulaşmakta Astrahan üzerinden Kırım'a oradan da Kuzey Karadeniz kıyısındaki Kefe, Anapa, Azak ve Özi limanları vasıtasıyla deniz yoluyla İstanbul'a gelmekteydiler. Yollarını bu denli uzatmak istemeyen bir kısım hacı adayları ise Karadeniz kıyısındaki Sinop veya Samsun limanlarına gelip, İstanbul'dan Şam istikametinde yola çıkan hac kervanıyla Eskişehir-Konya taraflarında buluşmak üzere kara yoluyla yolculuklarına devam ederlerdi... bu bağlılık Rusya'nın hoşuna gitmemekte hatta hacıların İstanbul'a uğramadan Hicaz'a gitmelerinin yolları aranmakta, Odesa, Sivastopol gibi Rus limanlarından İstanbul'a gitmeye çalışan hacılar doğrudan vapurlar ile Hicaz'a gönderilmekte idi. Rusya Hicaz'a gidişte İstanbul'a uğratmadığı hacıları dönüşte de uğramalarını engellemek için aynı vapurlarla Rus iskelelerine zorla taşımakta idi." Sarınoy, s. 5-6.

ve tiyatro oyunu yazımına verdi. Bu çabası sonucunda yazdığı oyunlardan 3 tanesi basıldı.²³⁹

Taşkent, Orta Asyadaki Ceditçi kültürel modernleşme hareket ve faaliyetlerin en önemli merkezlerinden birisiydi. Yayıncılık faaliyetleri açısından birinci sırada idi ve şehir olarak Türkistan'da yeni metotla eğitim veren en fazla okula sahipti. Abdürreşit Hanoğlu Münevver Kâri (1878-1931)²⁴⁰ Behbudi'nin pek çok açıdan bir benzeriydi. Tanınmış bir aileden gelen Münevver Kâri (babası ve iki kardeşi Müderristi), Buhara'da Medrese eğitimi görmeye gitmeden önce Taşkent'teki Yunus Han Medresesinde eğitim almıştı. Daha sonra eğitimine Buhara'da devam eden Münevver Kâri, eğitimini tamamlamasını takiben 1901 yılında Taşkent'e geri döndü ve yeni usulde eğitim veren bir okul açtı.²⁴¹ Açtığı bu okul Türkistan'daki en iyi organize olmuş ve en önemli Usul-u Cedit okulu haline geldi. Kâri ayrıca pek çok kitap yazdı, kitap yayıncılığı ve ticareti yaptı, en az iki gazetenin yayınlanmasında önyak oldu ve 1914'ten sonra da tiyatroyla yakından ilgilendi. Şehirdeki Ceditçilik Hareketine ufuk sağlayan bir girişimin ve münazara çemberinin müdavimlerindendi. Münevver Kâri'nin arkadaşları ve dostlarının hemen hepsi Orta Asya'daki reform hareketine katılmışlardı.²⁴²

Münevver Kâri belki de bu açıdan Ceditçiliğin Muhafazakâr kısmını temsil etmektedir. Polis raporları ve zabıtları yakın dostlarının büyük bir kısmının Ceditçilikle ilgisi olmayan Ulema'dan olduğunu göstermektedir. Kendinden geriye kalan yazılar da içerik ve muhteva olarak en gelenekçi olanlarıdır. Diğer Ceditçiler eski düzeni ve Ulemanın onun içindeki rolünü eleştirmekte oldukça ileri gitmişlerdi. Gerçekten de 1910'dan sonra Türkistan'da ikinci kuşak Ceditçilerin ortaya çıktığı iddia edilebilir. Yaşça daha küçük ve medrese eğitiminden daha uzak olan bu kuşak, toplumun mevcut durumuna karşı daha az müsamahakâr davranmışlardır. “Çolpan” müstear ismiyle yazan Abdülhamid Süleymanoğlu²⁴³ 1917'den önceki dönemin son yıllarında yazmaya

²³⁹ Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*, s. 94-95.

²⁴⁰ Münevver Kari hakkında daha fazla bilgi için bkz. İbrahim Yarkin, “Türkistan'da Uyanış-Milli Hareketler ve Münevver Kâri”, *Türk Kültürü*, Sayı: 46, 1966, s. 78-86.

²⁴¹ “Bu girişimlerine karşın onun fikrini değiştiren ve yeni metoda geçmesine sebep olan fazlaca malumat sahibi değildir. Fakat Kırım Tatarı bazı dostlarının bu değişimi sağlamış olabileceği yönünde iddialar mevcuttur.” Bkz. Sirojiddin Ahmad, “Munawwar Qori,” *Sharq Yulduzi*, Sayı: 5, 1992, s. 107. Ayrıca bkz. Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*, s. 95-96.

²⁴² Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*, s. 96.

²⁴³ Abdülhamid Süleymanoğlu (Çolpan) (1897-1938): 1897 yılında Türkistan'ın Fergana Vilayetine bağlı olan Andican kentinde doğdu. Gerçek adı Abdülhamit Süleyman'dır. Çolpan (Tan Yıldızı) onun takma adıdır. Çolpan Cedit döneminin en önemli şairidir. Hem medresede hem Rus okullarında öğrenim görmüş; Arapça, Farsça, Rusça ve İngilizce öğrenmiştir. Mevlana, Sadi, Hafız, Hayyam, Nevayi, Fuzûlî gibi Türk ve İslam klasiklerini okumuştur. Devrin diğer Ceditçileri gibi Osmanlı, Kazan, Azerbaycan Türk edebiyatlarını yakından takip etmiştir. Türkiye'den Tefik Fikret, Cenap Şahabettin, Mehmet Emin, Ziya Gökalp, Mehmet

başlamıştır. Zengin bir aileden gelmektedir, önce Mektebe sonra da Rus okuluna gitmiştir.²⁴⁴ Mir Muhsin Şermuhammedov (1895-1929) Taşkent'te bir Usul-u Cedit okuluna gitmiş ve 1914 yılında da Türkistan Vilayeti Gazetesi'nde yazmaya başlamıştır. Oldukça verimli bir yazardır(başka süreli yayınlarda da yazmıştır), her konu ve kişi hakkında pervasızca yazması ile dikkat çekmiştir. Hatta Medreseye karşı itimadı tam olan Hamza bile aşağıdaki Aşula'da (halk ağzı ile yazılmış şiir) olduğu gibi sert eleştiriler de bulunmaktan geri kalmamıştır:

"Ağla, ağla Türkistan!

Belki ruhsuz bedenler canlanır, ağla Türkistan

Bizimki gibi rezil bir millet var mı?

*Ahmaklığa meyyal, erdemden yoksun."*²⁴⁵

Bu güçlü eleştirel dil Behbudî'nin veya Münevver Kârî'nin ki ile oldukça tezattır. Hamza Münevver Kârî'ye yayınlaması için bir yazı gönderdiğinde kendisine üslubunu biraz yumuşatması ve edepten hariç (kaba) sözler kullanmaması konusunda uyarılmıştı.²⁴⁶

Münevver Kârî'nin en yakın arkadaşlarından bir diğeri de Abdullah Evlâni idi. (1878-1934) Babasının dokumacı olduğu iddia edilmektedir ama bu durum kendisi için maddi yönden bir dezavantaj oluşturmadı, çünkü ailesi ona Taşkent'te bir ev alabilecek kadar varlıklıydı. Kendisi daha sonra bu evi yeni usulde eğitim veren bir okula

Akif gibi şair ve yazarları yakından tanımıştır. Hint düşünürü Tagor'dan, İngiliz yazarı Shakespeare'den ve Rus yazarı Maksim Gorki'den bazı eserler tercüme etmiştir. 1917-1920 yılları arasında ilk önemli eserlerini veren Çolpan, 1920-1926 yılları arasında ise Oyganış (Taşkent 1922), Bulaklar (Taşkent 1924) ve Tan Sırları (Taşkent 1926) adlı eserlerini yayınlamıştır. Bu eserlerinde yer alan toplam 119 şiir millî sembolizmin güzel örnekleridir. Çolpan, millî meseleler yanında sosyal buhranları da işlemiştir. Şiirleri yüzünden sekiz defa tutuklandı. Stalin devrinde 1937'de, Taşkent'te yapılan bir yazarlar toplantısında, 'eserlerinde, ideolojik açıdan komünizm dışı meselelerle uğraştığı için, davaya ihanet ettiğini söyleyerek suçunu itiraf etmesini' istediler. Çolpan 'Siz beni üç gün içinde islah edemezsiniz' diye cevap verdi. Bu olaydan sonra, halk düşmanı ve milliyetçi olmakla suçlanıp tutuklandı ve 'Aydınları Temizleme' hareketleri esnasında 1938'de kurşuna dizildi. Çolpan'ın şiirleri bağımsızlığın ve yurt sevgisinin birer timsali gibi görülmüş, Güzel Fergana, Kisen (Zincir), Kozgalış (Ayaklanma) adlı eserleri bestelenmiş ve dilden dile dolaşmıştır. Daha fazla bilgi için bkz. Hatice İçel, "Çolpan'ın Şiirlerinde Özgürlük Özlemi ve Çolpan Yıldız İmgesi", **Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi**, Cilt: 7, Sayı: 17, 2019, s. 135-147; Ş. Karakaş, "Abdülhamid Süleymanoğlu Çolpan", **T.C. İstanbul Aydın Üniversitesi Uygulama Dergisi**, Sayı: 14, s. 12-21; Hüseyin Özbay (haz.), **Abdülhamid Süleymanoğlu Çolpan'ın Şiirleri: Metin, Aktarma ve İnceleme**, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 133, Seri: IV, Sayı: A 37, 1993.

²⁴⁴ Ahmet Zeki Velîdi Togan, **Hatıralar**, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002, s. 118-119.

²⁴⁵ "Kırım, Kazan ve Kafkaslarda Usul-u Cedit hareketini geliştirenler genelde Rus okullarında eğitim almış kişiler olmasına karşılık, Orta Asya'dakiler islâmî kültürel geleneğe daha bağlı kişilerdi." Bkz. Ergün ve Çiftçi, s. 8.

²⁴⁶ Khalid, **The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia**, s. 104.

²⁴⁶ Khalid, **The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia**, s. 104.

dönüştürecek. Gençliğinde hem Mektep hem de Medreseye devam etmişti. Kendi ifadesiyle “*Tercüman okumaya ve dünyadan haberdar olmaya*”²⁴⁷ başladı. 1908’de pek de uzun ömürlü olmayan bir gazete çıkarma denemesine girişti. Bu kapsamda Şuhrat (Şöhret) ve Asya gazetelerini çıkardı. Gazete yayıncılığından sonra ekseriyetle okullarda kullanılmak üzere birkaç ders kitabı ve şiir derlemesi yazdı ve Taşkent’te de bir okuma salonu açtı. 10 kadar diğer Taşkent Ceditçisiyle birlikte ortak olarak yayıncılık işine girdi. Ancak bu ortak girişim başarılı olamadı ve şirket 1914’te battı. 1914’ten sonra bir dizi tiyatro oyunu yazdı; kendisi de bu oyunlarda aktör, yönetmen vb. olarak görev aldı, 1916 yılında da Türkistan’ın ilk sürekli tiyatro grubunun da kurucusu oldu.²⁴⁸

Taşkent’te durum bu merkezde iken ekonomisi pamuk ziraatı yüzünden hızla büyüyen Fergana ve onun pek çok küçük kasabasında Ceditçi gruplarının sayıları hızla artmıştı ama oldukça dağınık bir haldeydiler. Bu bölgede reformun ilk destekçilerinden birisi Tora Cüneydulloğlu İshak Han idi. İyi bir aileden geliyordu kendi kuşağından gelen Ceditçilerin çoğu gibi Medrese eğitimi almıştı. (Kokand Medresesine devam etmiş, eğitimi bitirmesini müteakip de kendi kasabası Tora Kurgan’a Gazi (*Kadı*) olmuştu.) 1887-1892 yılları arasındaki 5 yıllık dönemde Osmanlı toprakları (Arabistan), İran, Afganistan, Hindistan ve Doğu Türkistan bölgelerini kapsayan bir seyahate çıkmıştı. Memleketine geri döndüğündeyse yayıncılık işine girdi, çoğunlukla kendi eserlerini basıyordu. Fakat bunun yanında bazı yararlı eserleri de basmayı ihmal etmiyordu. Basılan bu eserler arasında 6 dilde yazılmış sözlük ve tüm dünyada kullanılan alfabelerin açıklaması gibi çalışmalar da vardı.²⁴⁹

İshak Han 1908 yılından itibaren faaliyetlerinin çapı ve kapsamını biraz daha genişletti; bir matbaa makinesi aldı ve bu makineyi tamamen reform mesajlarının yayılmasında kullandı.²⁵⁰ Bu tarihten sonra Fergana havalisinde de Usul-u Cedit okulları yaygınlık kazandı ve bu okullarda çalışan öğretmenler Cedit Hareketi için önemli bir katkı sağladı. Bir kez daha vurgulamak gerekirse **hareketin öncülerinin çoğu geleneksel kültürel elit içinden geliyordu**. Aşurali Zâhiri (1885-1942) tanınmış bir Orta Asya Türkçesi dilbilgisi yazarıydı ve kendisi hem Kokand hem de Buhara Medreselerinde eğitim görmüştü. Fakat Fergana’daki reform hareketinin belki de en aktif, en tanınmış

²⁴⁷ Aziz Bobokhonov ve M. Mahsumov, *Abdulla Awloniyning Pedagogik Faoliyati wa Ta’lim-Tarbiya Toghrisidagi Fikrlari*, Tashkent: Oqituwchi, 1966.

²⁴⁸ Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*, s. 96.

²⁴⁹ Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*, s. 97.

²⁵⁰ Aziz Bobokhonov, *Ozbek Matbaasi Tarixidan*, Tashkent: Ghafur Ghulom 1979, s. 112-113. Ayrıca bkz. Ulughbek Dolimov, *Ishoqkhon Ibrat*, Tashkent: Sharq, 1994.

kişisi Hamza Hakimzade Niyazi (1889-1929)'dir. Niyazi'nin geçmişi, eğitim ve kültürel arkaplanı Orta Asya Ceditçiliğinin pek çok özelliğini bünyesinde barındırır. Hamza'nın babası Buhara'da eğitim görmüştü ve Kokand'ın en tanınmış kişilerinden biriydi. Kendisi ayrıca şairdi ve Kokand edebiyat çevrelerinde iyi tanınıyordu. Çoğunlukla Doğu Türkistan'a ve Hindistan'a²⁵¹ gitmişti ve bu seyahatler belli bir refah düzeyinin göstergesi ve simgesiydi. Hamza geleneksel bir eğitim almıştı; önce Mektebe gitmiş, oradan da 7 yılını geçireceği Kokand Medresesine devam etmişti. Şiirlerini Farsça yazmış ve babasıyla sadece Arapça konuşarak anlaşmıştı. Fakat 1907'den sonra Vakit ve Tercüman gazetelerini takip etmeye başladı ve daha sonra kendisinin ifade ettiği üzere "eski inançlar ve hurafeler, medreselerin reformu, insan hayatındaki değişimler, medeniyet ve toplum" konularında çalışmaya ve fikir üretmeye başladı. Abidcan Mahmutov'un yanında yazıcı olarak çalışmaya başladı fakat 1910'da bu işi bıraktı ve Arapçasını ilerletmek için Buhara'ya gitti.²⁵² Bununla birlikte şehre bir ayaklanma başladığı sırada ulaştı ve Kağan'da bir matbaa'da çalışmaya başladı. Buhara'yı ve karışık halini pek sevmemiş olacak ki Kokand' a geri dönmeye karar verdi. Taşkent üzerinden çıktığı geri dönüş yolculuğunda bu şehirde yeni usulle eğitim veren Usul-u Cedit okullarını gördü ve şehirdeki Ceditçilerle tanışma imkânı buldu. Kokand'a dönünce kendi okulunu açtı ve burada ders vermeye başladı. Bu dönemde Hamza Rusça da öğrendi. (belki de şehirdeki Rus okullarının birisinde) Takip eden dönemde ise, tahminen 1912 yılında, Müslüman olmuş bir Rus kadınla evlendi. Evliliğinden hemen sonra Hac yolculuğuna çıktı. Odessa ve Kafkasya üzerinden Kokand'a dönmeden önce İstanbul ve Suriye'ye de uğradı. Takip eden 5 yılda her ne kadar bunlardan bazıları fazla uzun ömürlü olmasa da Fergana havalisinin farklı şehirlerinde pek çok yeni metot okulu açtı. Kendi okullarında kullanılmak üzere pek çok ders kitabı ve ilköğretim kitabı yazdı ama bunlardan hiçbirisi basılmadı. Ceditçi basında çıkan yazıları, birkaç cilt halinde yayınlanan şiirleri, Orta Asya'nın ilk roman denemesi ve tiyatro oyunlarının bir kısmı ise basıldı. Yayıncılık ve kitapçılıkla da iştigal etti fakat Tiyatro oyunu yazarı olarak pek başarılı bir kariyeri olmadı. Özel hayatı hakkında hemen hiç bilgi yoktur, mali durumu hakkında da oldukça az bilgi vardır. Öğretmenlik Hamza için bir tutku olduğu kadar bir mecburiyet olarak da gözükmektedir. Bununla birlikte hali vakti yerinde arkadaşlarından mali destek de görmüştür. 1908'de Abidcan Mahmudov için çalışmış ve Mahmudov

²⁵¹ O dönemdeki İngiliz Hindistan'ını hem coğrafya, hem kültür hem de nüfus olarak bugünkü Hindistan devleti gibi düşünmek pek doğru olmayacaktır. O dönemin Hindistan'ında Bangladeş ve Pakistan ayrı değildi ve altkita hala pek çok Müslüman ve Türk unsuru da içeriyordu. Yazarın Notu.

²⁵² Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*, s. 97.

1914'te "*Seda-i Fergana (Fergana'nın Sesi)*" gazetesini alınca bu gazetede yazılar yazmaya başlamıştır. Arkadaşları arasında sıkıştığı zaman ona borç veren Akiloğlu Mir Zahid ve Türkistanlı Said Nasır Mir Celilov gibi tüccarlar da vardır.

Hamza'nın aldığı eğitimin kökenleri Medrese'de üretilen bilgiden beslenmektedir. Bununla birlikte **Rus öncesi dönemdeki mevcut kültürel elit içinden çıkan Ceditçilerin sayısı azalmaktadır.** Tanınmış Ceditçilerin bir kısmı da Medrese Ulemasıdır.²⁵³ Hem Behbudi hem de Münevver Kâri medrese eğitiminden gelen kültürel ve sosyal sermayeye sahiptirler ve geleneksel Medrese Ulemalarından da etkilenmişlerdir. Şunu da unutmamak gerekir ki bir grup oluşturmaktadırlar. Örneğin Edward Allworth Kadimcileri tanımlarken: "*katı kurallar ve katı bir gelenekle yönetilmiş, içine kapanık... aşırı tutucu, bu kültürel-sosyal düşünürlerin fikirlerinden faydalanmayı bile düşünemeyen aşırı tutucu din adamları*" şeklinde yorum yaparken, Ceditçilerin düşüncelerini yansıtmıştır.²⁵⁴ Uygulamada, Ceditçileri muhaliflerinden ayıran sınırlar kesinlikle daha esnek ve geçirgendir. Cedit hareketinde faal olan diğer grup ve kişiler Medrese çevreleriyle yakından irtibatlıydılar. Semerkantlı Seyyid Ahmed Vasli (1870-1920) yeni metodu öven şiirler yazmıştı fakat 1915 yılında kendisine teklif edilen Hazret-i Şah Medresesi Müderrisliğini de kabul etmekten geri durmamıştı. Reforma olan desteği sadece yüzeyseldi, tiyatro'nun kabulüne ve kadının toplumdaki yeri ve statüsünün değişmesine olan desteği uzun süreli olmamıştır. Taşkent'teki Beylerbeyi Kokaldaş Medresesi önemli bir eğitim faaliyetinin merkeziydi. Tavalla, Kâmi, Kışlat, Sıddıkî gibi (hepsi de Ceditçi basında reform savunucuları olarak ortaya çıkmışlardı.) şairler burada yaşamış ve yazmışlardı. Abdullah Kadiri'nin de biyografisi bize Ulema ve Ceditçiler arasında kesin sınır çizmenin imkânsızlığını gösteren bir başka örnektir. Ayrıca Kadiri (1894-1938) devriminden sonra ortaya çıkan ilk Özbek romancısıdır. (Kendisi eğitilmiş bir aileden gelmekteydi.) Anne tarafından Büyükbabası bir Müezzindi ve Şair Miskîn'in (1880-1937) de kuzeniydi. Abdullah doğduğunda babası 17 yaşındaydı ve bir tüccarın yanında yazıcı olarak çalışmaya başlayana kadar pek çok sıradan işte çalışmıştı. Patronu onu bir Rus okuluna Rusça öğrenmesi için göndermiştir. Bu okulda 4 yılını geçirmiş, okuldan sonra da başka bir tüccarın yanında çalışmaya başlamıştır. Yazı yazmaya ilgi duymuş ve ilk oyununu 1915'te yayınlamıştır. Cedit hareketine katıldıktan sonra, 1916-1917 yılları arasında Medreseye geri dönmüştür.²⁵⁵

²⁵³ Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*, s. 98.

²⁵⁴ Allworth, *The Modern Uzbeks...*, s. 120.

²⁵⁵ Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*, s. 99.

Taşkent'te olduğu gibi diğer yerlerdeki Ulema da reform hareketinin farklı yorumlarına ve çeşitlerine katılmıştır. Örneğin Abdülkadir Seyyah, pek çok Ceditçinin profilini ortaya koyma açısından iyi bir örnektir; çokça seyahat etmiş bir yazardır ve yayıncılıkla uğraşmıştır ve 1913'te "El-İslah Dergisi"ni yayınlamaya başlamıştır. Dergisinde savunduğu düşünce ve reform önerisi dinin saflaştırılması konusuna yoğunlaşmaktaydı. Buna karşın İslam'ın sapkın yorumlarından arıtılarak saflaştırılması hareketi de gücünü ilerleme ve bilgiden değil de gelenekten ve onun güçlendirilmesinden alıyordu. Orta Asya'daki bu tür entelektüel akımlar hakkında fazla bir bilgimiz yoktur fakat El-İslah'ın çevresi Hindistan'daki Deoband Medresesi²⁵⁶ninkine benzer bir uyanış hareketi oluşturmuşlar gibi görünmektedir. Hindistan'daki Ulemayla olan irtibat Rus istilasından sonra da sürmüş ve ulaşım alanındaki gelişmeler sayesinde pek çok Orta Asyalı öğrenci ve Medrese Uleması Hindistan'a eğitim almaya gitmiştir. Bu kapsamda Deobant'taki modernize olmuş Medrese Kazan'dan bile öğrenci kabul etmiştir. Tabii ki bu öğrenci kabulü Çarlık Orta Asyasındaki durumun daha da karmaşıklaşmasını bekleyen ve isteyen İngiliz İdaresinin de onayı ile olmuştur.²⁵⁷ Dolayısıyla, 1914'te Deobant'ta bir birlik oluşturabilecek kadar çok sayıda Buhara ve Kazan'lı öğrenci vardı.²⁵⁸ Bununla birlikte El-İslah ve El-İslah düşüncesi Ceditizm'in ana akımına uzak kalmıştır.

El-İslah'ta Medreselerde yapılacak reformlar konusunda getirilen öneriler de yayınlandı. Buhara'lı bir Müderris tarafından gönderilen öneriler paketinde 15 yıllık

²⁵⁶ Deoband Hareketi hakkında bkz. Muhammad Moj, **The Deoband Madrassah Movement, Countercultural Trends and Tendencies**, Londra: Anthem Press, 2015; N. Jayapalan, **History of India, From National Movement to Present Day, Including Constitutional Development**, Cilt: IV, Yeni Delhi: Atlantic Publishers and Distributors, 2001, s. 114-115; Mathieu Guidere, **Historical Dictionary of Islamic Fundamentalism**, 2. Baskı, Lanham Maryland: Rowman and Littlefield, 2017, s. 102-103; Jawad Syed, Edwine Pio, Tahir Kamran ve Abbas Zaidi (Ed.), **Faith-Based Violence and Deobendi Militancy in Pakistan**, Londra: Palgrave Macmillan, 2016; Dietrich Reetz, "The Deoband Universe: What Makes a Transcultural and Transnational Educational Movement of Islam?", **Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East**, Cilt: 27, Sayı: 1, 2007, s. 139-159; Michael J. Adamski, "The Evolution of the Deoband Madrasa Network and U.S. Efforts to Combat Militant Ideology", (**Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Georgetown Üniversitesi, 21 Ekim 2009); Barbara Metcalf, **Islamic Revival in British India: Deoband, 1860-1900**, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1982.

²⁵⁷ "Deobend Medreseleri, Mahmut Hasan'ın (1850-1921) yönetimi döneminde uluslararası bir kimliğe ve öneme kavuşmuş, Orta Asya ve uzak doğu başta olmak üzere İslâm dünyasının birçok yerinden öğrenci çekmiştir. Hint altkıtasındaki İslâm ulemasının büyük bir kısmı Mahmut Hasan döneminin öğrencisidir. Deobend yine bu dönemde "Aligarh Muslim University" (Mohammadan Anglo Oriental College) ile ortak çalışmalar yürütmüş, iki kurum arasında hoca değişimi programı uygulanmıştır... Ancak Aligarh mensuplarının İngiliz yönetimine aşırı bağlılığı ve İngiliz kültürüne duydukları sempati zamanla Deobend'i rahatsız etmiştir." Deoband Medresesi ve Hint Altkıtasındaki diğer dini gruplar hakkında bilgi için bkz. M. Nur Pakdemirli, "Hint Altkıtasında Dini Ekoller ve Din Eğitimi", **EKEV Akademi Dergisi**, Yıl: 19, Sayı: 62, Bahar 2015, s. 430.

²⁵⁸ "1867-1967 yılları arasında kalan yüzyıllık dönemde Deoband Medresesinden 70 kadar Rusya ve Sibirya'dan gelen öğrenci mezun oldu." Bkz. Metcalf, s. 110-111.

toplam eğitim süresi ve her eğitim yılında 2 konunun öğretilmesi öngörülüyordu. Bu önerinin ana fikri Medreselerin asıl yapısını kaybetmeden kolejlere dönüştürülmesi idi. Programda ayrıca sabit müfredat programı, not sistemi ve sınavlar da vardı.²⁵⁹

Bu yenilikçi Ulemayla Ceditçiler arasındaki ayrım kesindi. Bazı Batılı akademisyenler Ceditçiliğe gelenekçi Müslüman reformu içinde yer aradı. Bu görüşe göre, Ceditçilik Buhara Medreselerinde uygulanan taklit yoluyla eğitim sistemini değiştirmek için ortaya çıkan bir tepkiydi ve İslam'ın ana kaynaklarına, özüne dönüşü savunuyordu. Fakat bu görüş Sovyet dönemi bilim tarihçileri tarafından değiştirilmiştir. Çünkü Sovyet bilim anlayışı devletin ideolojisiyle uyumlu olarak bilim alanında da iki kutup olduğu düşüncesine dayanıyordu; bilim tarihi seküler, din karşıtı ve ilerlemeci aydınlanmacılarla farklı reaksiyoner ideolojilerin destekçileri arasında bir savaş, mücadele alanı olarak görülüyordu. **Sovyet Tarih yazıcılığına göre Ceditçilik karşı cephede yer alan reaksiyoner, burjuvazi ürünü hareketlerden biriydi.** Reformizm'in köklerindeki İslami yöne dikkati çeken Abdünnasır Kursavi²⁶⁰ (1776-1812) ve Şehabettin Mercani²⁶¹ (1818-1889) gibi yazarlar Tatar entelektüel tarihine İslami bir çerçeve kazandırdılar.²⁶² Fakat bu türde bir bakış açısını Orta Asya Ceditçiliğinin geri kalan kısmıyla irtibatlandırmak oldukça zordur.²⁶³ Şurası kesindir ki Kursavi ve Mercani'nin reformculuklarını²⁶⁴ Buhara Medreselerinde aldıkları eğitime borçludurlar. Ama Buhara

²⁵⁹ Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*, s. 100.

²⁶⁰ "Abdünnasır Kursavi: Volga Tatarlarının Orta Asya'daki geleneksel İslami eğitim kurumların aolan bağımlılığını ilk kıran kişidir. Kursavi'nin Orta Asya medreselerinin zengin kütüphaneleri ve buradaki tutucu din adamları ile olan doğrudan teması yerleşik dogmaları sorgulama ve İslami ilk kez indiği doğru şekline geri döndürmeyi amaçlayan bir dini reform yapma düşüncesine yöneltmiştir. Kursavi bu düşüncelerini yazma halde kalmış ve basılmamış olan *El-İrşad El-İbad* adlı eserinde toplamıştır." Bkz. Rorlich, *The Volga Tatars* ..., s. 48.

"Kursâvi'nin *Kitabu'l İrşad El İbad* Ceditçiliğin ilk orijinal eserlerinden biridir." Bkz. Maraş, s. 53.

"Kursavi 1812 yılında Hacca gitmek niyetiyle çıktığı seyahatte İstanbul'da hastalanarak vefat etti ve Üsküdar'da Sultan Camiinde defnedildi." Bkz. Maraş, s. 52. Ayrıca bkz. Mahmud Tahir, "Ebunnâsır Kursâvi 1776-1812", *Central Asian Survey*, Cilt: 8, Sayı: 12, 1989, s. 155-158.

²⁶¹ "Usul-u Cedit hareketinin en önemli isimlerinden birisi olan Şehabettin Mercani, Volga Tatarlarındandır. Onu önemli yapan nokta dinde reforma gidilmeden Müslümanların ilerlemesinin imkânsız olduğunu iddia etmesidir. Mercani Müslümanların ilerlemesi için İslamdan uzaklaşmaya gerek olmadığını savunuyordu, ona göre, aksine Kur'an ve sünnete dönülmeliydi. İslam'ın yükselmesi için geçmişe özlem duymaya gerek yoktu ve herkesin çağın getirdiği zorluklarla mücadele edebilmek için içtihad yapma hakkı vardı." Bkz. Hannan, Chapter 3. Ayrıca bkz. Yaman Bolaş ve Esatoğlu, s. 1-4; Rorlich, *The Volga Tatars* ..., s. 50-53.

²⁶² Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*, s. 100-101.

²⁶³ "Kursâvi'nin Ceditçi fikirleri başta Ş. Mercânî, Alimcan Barudî, M. Necip Tünterî ve Rızaeddin Fahreddin başta olmak üzere 19. Yüzyılın sonu ve 20. Yüzyılın başındaki dönemde Tatar Ceditçi düşüncesinin birçok ünlü ismini etkilemiştir." Aksi görüş için bkz. Maraş, s. 56.

²⁶⁴ "...geriye gidilerek Abdunnasır Kursavi (1771-1812) ve Şihabeddin Mercanî (1818-89) gibi İslahçı Ulemanın da Ceditçi şemsiyesi altına alınması dayanaksız bir zorlamadır. Mercanî Medreselerdeki ders usullerini eleştiriyor ve ıslahatın gerekliliğini savunuyordu fakat bunu geleneksel İslamî söylem içinde yapıyordu. Dolayısıyla bu iki İslahçı âlimin getirdiği eleştiriler Ceditçilikten ziyade, dinî ıslahat veya Tecdit Hareketi çerçevesinde düşünülmelidir." Farklı görüş için bkz. Kanlıdere, "Sovyet ve Türk Tarih Yazıcılığında Rusya Müslümanlarının Düşünce Tarihi", s. 153.

Uleması arasında taklit konusundaki tartışmaların tam tarihini hakkında çok az bilgiye sahibiz.²⁶⁵ Ceditçiliğin de bu tartışma ile olan bağlantısı da oldukça sorunludur. Bu problem çoğunlukla Buharalı âlim Ahmed Mahdum Dâniş'i (1826-1897) Ceditçilerin teorik habercisi görülerek çözülmeye çalışılır.²⁶⁶ Bununla birlikte, Daniş'in kendi çalışmaları bu ağır yükü kısmen kaldıracabilecek kapasitededir. Çalışmalarının çoğu kendi yetiştiği dünyanın değişmesine karşı duyduğu hassasiyetle doludur. Bu noktada Ceditçilerin özlemini duyduğu değişmiş yeni dünyadan uzaktır ve üslubu da onlarınkinden farklıdır. Farsça'nın tekrar canlandırılmasını ve geçmişte olduğu gibi yaygın şekilde kullanılmasını teklif etmiştir. Buna ek olarak Dâniş fikirleri yüzünden gözden düşmüş ve eserleri ölümünden çok sonra basılmıştır. Dâniş'in Buhara edebiyat çevrelerindeki etkisi şüphesiz büyüktür, fakat adı Devrimden önceki hiçbir Ceditçi yayında geçmemektedir. Orta Asya'daki Modernleşme'nin öncülerinden birisi olarak 1920'lerde adı ilk kez Sadrettin Ayni'nin bir çalışmasında ismi geçmiştir. Ayni'nin bu görüşü daha sonra pek çok akademisyen tarafından hiç sorgulanmadan kabul edilmiştir.²⁶⁷

Fakat bununla birlikte Taklit ve Ceditçilik arasındaki süregiden tartışmalardan dolayı önemli bir sorun mevcuttur çünkü yaklaşım Ceditçiliği dini/metafizik alan çerçevesi içine yerleştirmektedir. Kullanılan söylemin incelenmesi halinde görüleceği üzere, her ne kadar Ceditçiler başka yerlerde üretilmiş olan modern teolojik veriyi kullansalar da, Cedit yazınında teolojik argümanlara fazla yer verilmemiştir. **Ceditçiliğin temel amacı bir kez daha tekrar etmek gerekirse Rus istilası sonucunda sarsılan Orta Asya toplumunu dönüştürmektir.** Rus Kolonyal Modernleştirme politikasına karşı ortaya çıkan Modern bir tepkidir ve İslam da dâhil olmak üzere tüm dünyayı yeniden şekillendirmeyi istemektedir. Eğer Buharada 19. Yüzyılda Taklit konusunda geniş çaplı bir tartışma ortamı varsa ve İslam'ın aslına dönülmesi çözüm olarak görülüyorsa bunun müsebbibi Ceditçiler değildir,

²⁶⁵ "Buhara Hanlığı ise XIX. Yüzyılda neredeyse dış dünyadan soyutlanmış gibiydi; Batı'ya uzak ve geniş çöllerle çevrilmiş olmasından başka, buradan geçen geleneksel ticaret yollarının da âtıl duruma düşmesinden dolayı dünyadaki gelişmelerin gerisinde kalmıştı. Bununla beraber, kültürel ve coğrafi yakınlık sebebiyle XIX. yüzyılın başında Hindistan'dan gelen dinî reformcu akımlar az da olsa Buhara uleması arasında yankı bulmuştur. Nitekim ilk Tatar dinî reformcuları da (Kursavî ve Mercanî) buradan esinlenmişlerdir." Farklı görüş için bkz. Kanlıdere, "Sovyet ve Türk Tarih Yazıcılığında Rusya Müslümanlarının Düşünce Tarihi", s. 154.

²⁶⁶ Hélène Carrère d'Encausse, "The Stirring of National Feeling", Edward A. Allworth, (Ed.), **Central Asia: A Century of Russian Rule**, içinde (172-206), New York: 1967, s. 172.

²⁶⁷ Khalid, **The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia**, s. 101-102.

aksine El-Islah'da yazan yenilenme ve yeniden yapılanma taraftarı Medrese Ulemasıdır.²⁶⁸

Varlıklı kesim Cedit Hareketini kısmi olarak desteklese de, genelde Ceditçiler ve Türkistan'ın zengin eliti arasındaki ilişkiler de oldukça karışıktır. Said Azim'in oğlu Said Kerim Bey, 1907'de "Tüccar Gazetesi"ni çıkarmış ve gazete de yazmıştır. Ayrıca Taşkent'te kurulan ilk Müslüman yardım cemiyetinin de kurucuları arasındadır. Kurucular arasındaki diğer önemli isimler Münevver Kâri ve Abdullah Evlâni'dir. Said Kerim Bey'in oğlu Said Ahmed, 1914'te kurulan Mektep Matbaasının da ortaklarındandı. Mirza Hâkim Serimsakov ise kumaş tüccarıydı. Ubeydullah Hocayev'in Seda-i Türkistan'ı çıkarırken ihtiyacı olan mali desteğin önemli bir kısmını sağlayan kişi idi ve Türkistan Kitabevinin ortaklarındandı. Fakat Ceditçiler tarafındaki en tanınmış tüccar Kokandlı Abidcan Mahmudov'dur. Mahmudov, asıl işi olan ticarete ek olarak basın-yayın işinde de oldukça aktifti. 1914 yılında kendi matbaasını kurmuş ve "*Seda-i Fergana Gazetesi*"ni çıkarmaya başlamıştı. Ceditçiler ve bu yeni zenginler aynı fenomenin parçalarıdır (Bu fenomen Rus işgali altında bölge ekonomisinin dönüşümüdür.) ama bu iki grubun yakın bir gelecekte çıkarları farklılaşacaktır. **Yeni oluşan kültürel elit olarak Ceditçiler ortaya çıkan yeni şartlarla baş edebilmek için devraldıkları kültürü dönüştürmenin elzem olduğu noktasından hareket etmişlerdi.** Diğer taraftan yeni zengin elit ise, yeni rejimin himayesinde kazançlarını daha arttırmışlar (Orta Asya da özellikle pamuk tarımı zenginliğin o sıralarda artmasındaki en önemli sebeplerden birisidir.) ve kültürel reforma hiç ihtiyaç duymamışlardı.²⁶⁹

Ceditçiler ve yeni tacir elit toplum içinde elde ettikleri bu yeni statülerini ve güçlerini de hemen her fırsatta sergilemekten geri kalmamışlardır. Ceditçiler için ticari faaliyet sonrasında elde edilecek mali kaynak ve zenginlik onları ekonomik zorluklar ve engellerden kurtarabilecek önemli bir çıkış noktasıydı, tabi eğer kendi belirledikleri önceliklere göre kullanılırsa. Tüccarlar kendi zenginliklerini bazen reformun hizmetine vermişlerdi, özellikle de hareket bir grup marjinal genç tarafından temsil ediliyorsa. Yapılan çalışmaların incelenmesi ile de görüleceği gibi Ceditçilerin, idealize ettikleri tüccarları reformun hayırsever patronları olarak takdim ettikleri görülecektir. Kendi toplumlarına faydalı olmaları için tüccara baskı yaparken Türkistanlı Ceditçiler, onlara kendi hemşerilerine hatırı sayılır mali destek sağlayan Tatar ve Kafkas Müslümanlarının

²⁶⁸ Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*, s. 102.

²⁶⁹ Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*, s. 102.

orta sınıfını örnek gösterdiler. Ama sonuç beklendiği gibi olmadı; Türkistan'da Bakü'deki Tagişev veya Orenburg'taki Hüseyinov gibi biri asla çıkmadı.²⁷⁰

Ceditçiler farklı kültürel çevrelerden geliyorlardı. Ortak noktaları değişim istekleri ve kültürel mirasın kendi görüşleri çerçevesinde yeniden yorumlanması idi. Bu talepleri da onları kültürel reform talep etmeye yöneltmişti. Cedit Reformunun temel kurumu, daha önce de ifade edildiği üzere, Usul-u Cedit okullarının kendisiydi. Bu okullar onlara göre yeni nesillerin geleceği için verilen savaşın geçtiği meydanlardı. Okullar sayesinde Ceditçiler Mekteptekilerden farklı kendilerine has bir tarz geliştirdiler ve düşüncelerini yayma imkânı buldular. Ayrıca okullar hareketin yeniden üretiminde ve devamlılığında oldukça önemli rol oynadılar. Her ne kadar ilk Usul-u Cedit okulları birkaç idealist tarafından kurulmuş olsa da, 1917'ye gelindiğinde bu okulların çoğu kendi verdiği mezunlar tarafından yönetiliyordu. Ceditçiler ayrıca içine kapanmış Orta Asya toplumuna yeni sosyalleşme şekillerini sundular. Ancak bu iddialı reform söylemine rağmen Ceditçi elit bu söylemi rijit ve tavizsiz bir şekilde uygulamadı. Hareketin yapısı toplumdaki diğer grupların ve devletin duyarlılıklarına uyabilmek için oldukça dağıldı.²⁷¹ Bunda da gerek halk tabanından gerekse de Kadimcilerden gelen muhalefetin etkisi olsa gerektir.

Orta Asya'daki ilk Ceditçiler çoğunlukla, tecrübelerinin onlara değişmelerini öğütlediği **eski dönemin insanlarıydı**. Yani kendi zamanlarının bir yansımasıydılar. Pek çoğu epey gezip görmüştü. Geçmişin kültürel mirasına vakıftılar, ama hiçbirisi tamamıyla Rus eğitimi almamışlardı. Çoğu Rusça biliyordu ama çoğu bu dili kendi kültürlerini içinde yetiştikten sonra yetişkinliklerinde kendi çabaları ile öğrenmişlerdi.²⁷² Bu da çoğu Rus eğitimi almış Avrupa Rusyası ve Kafkasya Ceditçileriyle ters düşmelerine yol açmıştı. Daha önce de ifade edildiği üzere Gaspıralı Moskova'da askeri liseye gitmiş ve Paris'te iki yıl kadar Turgenyev'in sekreteri olarak çalışmıştı.²⁷³ Bu durum oldukça sıra dışıydı. Diğer taraftan Rus İmparatorluğundaki diğer Ceditçilere nazaran Orta Asyalı Ceditçiler İslami kültürel geleceklere daha sıcak bakıyorlardı. Ama tüm bunlara rağmen gençler oldukça saldırgan bir tutum içerisindeydiler. İshak Han ve Aczi, 1860'lı yıllarda doğmuşlardı ve bu yeni gelen neslin belki de en yaşını başını almış üyeleriydiler. Behbudi

²⁷⁰ Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*, s. 103.

²⁷¹ Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*, s. 103.

"Yine de 1917 Bolşevik Devrimi Ceditçilere amaçlarına ulaşmada aradıkları fırsatı sağlamış gözükmektedir." Arzu Turgut, "Comparative Analysis of Domestic Security Issues of Kazakhstan and Uzbekistan in the Post-Soviet Era", (*Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Ortadoğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013), s. 73.

²⁷² Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*, s. 104.

²⁷³ Cafer Seydahmet Kırimer, *Gaspıralı İsmail Bey*, İstanbul: 1934, s. 12-19.

yazı yazmaya başladığında 28 yaşında, Münevver Kâri ise 23 yaşındaydı. Evlâni ise şiir yazmaya 16 yaşında başlamıştı. Devrimden önceki dönemde aktif hale geldiğinde hala çok gençti. Hamza 1910'da ilkokulunu açtığı zaman ise 21 yaşındaydı ve Abdullah Kadiri de ilk tiyatro eserini aynı yaşta yazmıştı. Çolpan henüz 10 yaşında iken Şuhrat'a ilk şiirini göndermişti ve şiirin altını "Bir Mektep Öğrencisi" diye imzalamıştı. Genç Ceditçiler olağanüstü yeteneklerinin ve bitmek tükenmek bilmez enerjilerinin farkındaydılar fakat yaşları kültürden gelen önyargı yüzünden en büyük dezavantajlarıydı.²⁷⁴ Az sayıda olan benzerlerinden aldıkları modern ve seküler Rus eğitimiyle de farklılaşıyorlardı. Taşkentli bir avukat ve yayıncı olan Ubeydullah Hocayev, 1914'te Necef'teki Rus Konsolosluğuna atanan Semerkant'lı Doktor Abdurrahman Ferhadi²⁷⁵ belki de bu grubun 1917'den önceki en tanınmış simalarıydı. (Taşpolat Narbutbekov ve Nezir Torakul gibi diğerleri de 1917'den sonra aktif hale geçecektir.) Orta Asya'daki Müslümanların Rus eğitimi ile yetişen büyük kısmı Tatar veya Kazaktı. Ceditçiler bölgenin kültürel eliti içerisinde çıkarken Tatarlar veya Kazakların çoğu aristokratik ailelerden geliyordu. Tatarlar bölgeye Rus istilasından sonra gelen gruplar içerisinde en varlıklı olanlarıydı. Diğer taraftan Kazaklar da çoklukla aristokratik ailelerden geliyordu ve 19. Yüzyılın ortalarında Bozkır Vilayetinde ortaya çıkan seküler Kazak elitlerin güneydeki benzerleriydiler.²⁷⁶ Bozkır Vilayetindeki Kazak elitleri 19. Yüzyılın ilk çeyreğinden bu yana çocuklarını Rus okullarına gönderiyorlardı. Kazaklar arasında Medresede eğitim alma geleneğinin olmaması seküler eğitime geçişin oldukça kolay olmasını sağlamıştı. Ayrıca kültürel elitin de, Kazaklar hala tam anlamıyla yerleşik olmadığı için, varlığını sürdürmesi çok önemli değildi. Ortaya çıkan bu etkileşim 19. Yüzyıl ortalarında kendisini hem Rus hem de Kazak olarak tanımlayan Çokan Velikhanov gibi bir insan tipinin ortaya çıkmasıyla sonuçlanmıştı.²⁷⁷ Bu seküler entelektüellerden bir kısmı Rusya'da üniversite eğitimi de almıştı. Mustafa Çokay (1890-1941),²⁷⁸ Hive Hanının soyundan geliyordu. Taşkent

²⁷⁴ Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*, s. 105.

²⁷⁵ *Ayina*, 7 Aralık 1913, s. 167.

²⁷⁶ Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*, s. 105.

²⁷⁷ "Türkistan'da geleneksel İslami eğitim 19. Yüzyılda iki sebeple yaygınlaştı. Bunların ilki Rusların açtıkları Rus ve yerli Rus okulları ağıdır. Bilhassa Kazakistan'da başlayan bu eğitimlerle seçilmiş bir öğrenci kitlesine Rus kültürü kendi ana dillerinde öğretildi. Çok az sayıdaki bu öğrencilerin Rus idaresi ve yerli halk arasında kültürel bir köprü oluşturması işgalcilerin teziydi." Bkz. Yılmaz, "İşgal Döneminde Türkistan'da Rus Dil Planlaması...", s. 345.

²⁷⁸ Mustafa Çokay için bkz. Abdolvahap Kara, *Türkistan Ateşi Mustafa Çokay'ın Hayatı ve Mücadelesi*, İstanbul: DA Yayınları, 2002; Abdolvahap Kara, "Mustafa Çokay'ın Hayatı ve Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin Bağımsızlığı Yolundaki Mücadelesi", (*Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2002); Darhan Hıdıraliyev, *Mustafa Çokay: Hayatı, Faaliyetleri ve Fikirleri*, Ankara: Yeni Avrasya Yayınları, 2001; Maria J. Çokayeva, *Mustafa Çokay'ın Hatıraları*, Erol Cihangir (haz.), İstanbul: Turan Yayıncılık, 2000; Rasim Bayraktar, "Türkistanlı Aydınlarımızın Siyasi ve Yayın Mücadelesi: Mustafa Çokayoğlu ve Etrafındakiler", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 39, 2013, s. 307-336.

Gimnazii'sında eğitim görmüş daha sonra St. Petersburg'ta hukuk eğitimi almıştı. St. Petersburg'tayken Duma'nın Müslüman kısmında çalışmış ve Müslüman temsilciler için konuşma metinleri hazırlamıştı. Rusya Müslümanlarının karşı karşıya kaldığı problemlerin çözümü için kültürel reformdan ziyade politika kulvarını seçmesi haricinde Çokay, faaliyetleri Ceditçilerinki ile paralel seyreden tipik seküler bir entelektüeldi. Bu seküler grup ile Ceditçiler arasında 1917'ye kadar çok az etkileşim olduğunu görüyoruz. Ceditçiler Orta Asya'daki Müslüman kültürel geleneklerinin modernleştirilmesini savunuyorlardı, seküler entelektüeller ise Avrupa düşüncesi konusunda yoğunlaşıyorlardı. Ceditçiler kültürel değişimi sağlamak için her fırsatta topluma mesaj vermeyi ihmal etmiyorlardı, seküler entelektüeller ise siyasi değişimi sağlamak için Rus devleti ve toplumundan destek bekliyorlardı. Bu noktadan bakılınca Vâsli ve Münevver Kâri'den İslam Şahiahmedov'a doğru büyük bir değişim göze çarpmaktadır.

Şahiahmedov, Taşkent doğumlu bir Tatardı ve Çokay'ın St. Petersburg'tan arkadaşıydı.²⁷⁹ 1907'de Taşkent Garnizonunda devrimci içerikli bildiriler dağıtırken tutuklanmıştı. Polis raporları da Şahiahmedov'u Sözde Rusya Sosyalist İşçiler ve Çiftçiler Hareketinin Bolşevik-Leninist koluna mensup olduğunu söylemekteydi. 1915 yılında Türkistan'a geri dönene kadar St. Petersburg'taki gerek radikal, gerekse de liberal süreli yayınlarda yazmıştı. Türkistan'a dönüşüyle birlikte "ilerlemeci-belli bir partiye bağlı olmayan" "Turkestanskii Krai Gazetesi"ni yönetmeye başladı. 1917'nin çalkantılı günlerinde, organize hareketler için ortam müsait hale geldiğinde, Ceditçiler ve Rus eğitilmiş seküler grup bir siyasi hareket çatısı altında toplandılar. (Bu hareket tabii ki bir koalisyondu.) Daha sonra bu gruplar birleştikleri çatı altında liderlik ve hâkimiyet mücadelesine gireceklerdi. 1917'de Rus eğitilmiş entelektüellerin öncü rolü sayıca çok olmalarından veya yerel halkı devrimden önce etkilemelerinden ve yönlendirmelerinden kaynaklanmadı. Rus dili ve politikasını hâkim hale getirecek aktif politikalara ihtiyaç vardı ve bu noktada Rus eğitilmiş entelektüellerin Ceditçilere göre bariz avantaj ve üstünlüğü mevcuttu.²⁸⁰

²⁷⁹ Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*, s. 106.

²⁸⁰ Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*, s. 107.

2.5. Ceditçiliğin Orta Asya'da Yayılmasının Siyasi ve Ekonomik Nedenleri

*"Gölgeler neyse biz oyuz ve biz gölgeleri takip ederiz."*²⁸¹

Edmund Burke

Her ne kadar, Moğolların ortaya çıkardığı yıkımı nispeten ortadan kaldırırsa da, kendi adıyla anılan İmparatorluğu Orta ve Ön Asya ve İran topraklarında kuran Timur, kendi döneminde Orta Asya'yı imar etmiştir.²⁸² Ancak, diğer taraftan, orta-uzun vadede ise bölgenin ekonomik ve kültürel açıdan geri kalmasına sebep olan süreci istemeyerek de olsa başlatmıştır. Civar devletleri hükümrânlığına almak için yaptığı seferlerde Orta Asya'nın Saray, Almalık ve Ürgenç gibi önemli ticaret ve nüfus merkezlerinin tahrip olmasına, Türkistan'ın Avrupa ve Uzakdoğu ile ticaretine, Fars, Irak ve Hint seferleri ile de Hint ticaretine engel olmuş, bölgenin ticaret altyapısını çökertmiştir.²⁸³ Altınordu'yu yıkan süreci başlatması, önceki bölümlerde değinildiği üzere, kuzeyde Rusların ortaya çıkıp güçlenmesine, sonrasındaysa önce Tatar bölgelerine oradan da Kazak Bozkırı ve sonra da Türkistan'a yönelmesine zemin hazırlamıştı. Anadolu'yu işgali ise Osmanlı Devleti'nin gelişmesine sekte vurarak Rusların mirasçısı olduğunu iddia ettiği Bizans'ın ömrünü uzatmıştır. Buna karşın kendi saltanatı döneminde sanat ve kültür alanında Timurlu Rönesans'ı diye anılan bir dönem yaşanmış²⁸⁴ ve özellikle fethettiği her yerden önemli bilim ve sanat adamlarını Semerkant'a getirmesi şehrin bilimsel ve kültürel yönden çağının en önemli merkezlerinden biri haline gelmesine sebep olmuştur. Ancak bu dönem sürdürülebilir olmamış ölümünden sonra şehrin yıldızı hızla sönmeye başlamıştır.²⁸⁵

²⁸¹ Russel Kirk, "Muhafazakârlık Fikri", **Liberal Düşünce**, Cilt: 10, Sayı: 37, Kış 2005, s. 138.

²⁸² Timur'un imar faaliyetleri için bkz. İsmail Aka, "Emir Timur ve İmar Faaliyetleri", **Türk Yurdu**, Cilt: 7, Sayı: 1-2, Ocak-Şubat 1968, s. 27-28 ve 343-344; İsmail Aka, "Emir Timur ve İmar Faaliyetleri", **Türk Kültürü**, Cilt:16, Sayı: 185, 1978, s. 295-297; İsmail Aka, "XV. Yüzyılın İlk Yarısında Timurlularda Ziraî ve Ticarî Faaliyetler", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi**, Cilt 10-11, İstanbul: 1979-1980, s. 111-120.

²⁸³ M. Fuad Köprülü, "Timur'un Fetihleri ve Neticeleri", **Mostar Dergisi**, Sayı: 25, Mart 2007, s. 46-47.

²⁸⁴ İsmail Aka, "Göçebelikten Rönesans'a Bir Türk Devleti: Timurlular", **Türk Kültürü**, Yıl: 38, Sayı: 452, Aralık 2000, s. 19; İsmail Aka, "Timur ve Timurlular Devleti (1370-1507)", **Tarihte Türk Devletleri**, Ankara: Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayını, Cilt: 2, 1987, s. 553-558; İsmail Aka, "Timurlular Devleti", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, İstanbul: Çağ Yayınları, Cilt: 9, 1988, s. 181-300.

²⁸⁵ İsmail Aka, "Timur'un Ölümünden Sonraki Hâkimiyet Mücadelelerine Kısa Bir Bakış", **Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi, Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Anma Kitabı**, Ankara: 1974, s. 383-390.

Timur'un ölümünden sonra oluşturduğu kişiye bağlı ve kişi etrafında oluşan yönetim hızla dağılmış, ülke topraklarının korunması dahi söz konusu olamamıştır.²⁸⁶ Bu durumun ortaya çıkardığı siyasi açıdan bölünmüşlüğü Özbekler, bir süreliğine ortadan kaldırsalar da bu durum uzun süreli olmamıştır. Sonuçta, Türkistan toprakları kabile bağları etrafında birleşmiş Hanlık, Cüz, Beylik ya da Emîrlik şeklinde ifade edilen siyasi birimlere ayrılmıştır. Buhara, Hive, Hokand, Taşkent Hanlık veya Emîrlikleri ile Kazakistan'da bulunan Kazak Küçük, Orta, Büyük (Ulu) Cüzlerinin birbirleri ile sürekli mücadele etmeleri ile oluşturdukları kaos ve istikrarsızlık ortamı, bir bakıma Roma sonrası Avrupa'nın feodal birimlere ayrılması ile oluşan siyasi yapıyla benzerlikler göstermektedir.²⁸⁷ Yaşanan mücadeleler Orta Asya coğrafyasında modern anlamda devlet sisteminin oluşması ve ortaya çıkmasını geciktirmiştir.

Orta Asya bölgenin kendisine has özellikleri ve yapısından kaynaklanan bu bölünmüşlüğü karşımıza çıkardığı siyasi kaos, Avrupa'da denizcilik, Rönesans ve Hümanizma ile bilim ve teknoloji, sanat alanlarında meydana gelen gelişmelere paralel olarak zamanla artmıştır. Yine bu dönemde mevcut ticaret yolları da Coğrafi Keşifler sayesinde Müslümanların kontrolünde olan ve dünya ticareti ve siyasi eksenini kontrol eden Asya kıtasının iç bölgeleri ve Akdeniz havzasından kıtanın kenarlarına ve denetimden kaçması daha kolay olan kıyılara bitişik olan açık deniz alanlarına kaymıştır.²⁸⁸ Ek olarak milletlerin askeri ve ekonomik hayatlarında denizciliğin önem

²⁸⁶ Vasilij Vladimiroviç Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, Kazım Yaşar Koprıman-Avşar İsmail Aka (hzt.), Ankara: Emel Matbaası, 1975, s. 307.

²⁸⁷ Akyol, s. 34-35.

²⁸⁸ Bu iki eğilim daha sonra Jeopolitik biliminin gelişmesi ile Merkez Bölge (Heartland) ve Kıyı Bölgesi (Rimland) teorileri ile açıklanmaya çalışılacaktır. Jeopolitik ve Jeopolitik Teorileri hakkında bkz. Karl Haushofer, "Why Geopolitik?", Gearóid Ó Tuathail, Simon Dalby, Paul Routledge (Ed.), **Geopolitics Reader** içinde (s. 33-36), Londra: Routledge, 1998; Gearóid Ó Tuathail ve Simon Dalby, **Rethinking of Geopolitics**, Londra: Routledge, 2002; Gearóid Ó Tuathail, "Understanding Critical Geopolitics: Geopolitics And Risk Society", **Journal of Strategic Studies**, Cilt: 22 Sayı: 2-3, 1999, s. 107-124; İsmail Hakkı İşcan, "Uluslararası İlişkilerde Klasik Jeopolitik Teoriler ve Çağdaş Yansımaları", **Uluslararası İlişkiler Dergisi**, Cilt: 1, Sayı:2, 2004, s. 47-79; Halford John Mackinder, "The Geographical Pivot of History", **The Geographical Journal**, Cilt: 23, Sayı: 4, Nisan 1904, s. 421-437; Halford John Mackinder, "The Round World and the Winning of the Peace", **Foreign Affairs**, Cilt: 21, Sayı: 4, 1943, s. 595-605; Alfred T. Mahan, **The Influence of Sea Power Upon History 1660-1783**, New York: Cosimo, 2007; Yılmaz Tezkan ve Murat Taşar, **Dünden Bugüne Jeopolitik**, İstanbul: Ülke Kitapları, 2002; Mehmet Gönülöbol, **Uluslararası Politika İlkeler-Kavramlar-Kurumlar**, 4. Baskı, Ankara: Atilla Kitabevi, 1993, s. 106; John O'Loughlin ve Henning Heske, "From Geopolitics to Geopolitique: Converting A Discipline for War to A Discipline for Peace", Nurit Kliot ve Stanley Waterman (Ed.), **The Political Geography of Conflict and Peace** içinde (33-51), Londra: Belhaven Press, 1991; Geoffrey Parker, **Geopolitics: Past, Present and Future**, Londra: Pinter, 1998; John Agnew, **Geopolitics: Re-visioning World Politics**, Londra: Routledge, 1998; Suat İlhan, **Jeopolitik Duyarlılık**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989; Nicholas John Spykman, **The Geography of the Peace**, New York: Harcourt Brace, 1944; Franco Farinelli, "Friedrich Ratzel and the Nature of (Political) Geography", **Political Geography**, Cilt: 19, Sayı: 8, Kasım 2000, s. 943-955; Pierre Celerier, **Jeopolitik ve Jeostrateji**, İstanbul: Harp Akademileri Yayınları, 1998; Servet Cömert, **Jeopolitik, Jeostrateji ve Strateji**, İstanbul: Harp Akademileri Yayınları, 2000; Nejat Tarakçı, **Devlet Adamlığı Bilimi: Jeopolitik ve Jeostrateji**, İstanbul: Çantay Kitabevi, 2003.

kazanmaya başlaması ve kıyılardan uzak, tamamen kara içerisinde hapsolmuş, ancak eski ve önemli ticaret yollarından biri olan İpek yolu'nun eski önemini kaybetmesine yol açmıştır. Bu durumu düzeltebilecek alternatif bir çözüm de bulunamamıştır. Oysaki İpek yolu sayesinde mallar, kişiler, fikirler ve kurumların farklı bölgeler ve kültürler arasında dolaşımı sağlanıyordu. Orta Asya'nın İpek yolu üzerindeki coğrafi konumu ise bölgenin tarihi açıdan Doğu Asya'yı Akdeniz havzasına bağlayan ticaret yolları boyunca kültürel ve teknolojik değişim alanı haline gelmesini sağlıyordu.²⁸⁹

Yukarıda sayılan tüm bu sayılan sebeplerin sonucunda Orta Asya önce dinamik açıdan ataletle düştü, daha sonra bunu azalan ticaret gelirleri sebebiyle ekonomik çöküş izledi.²⁹⁰ Ekonomik çöküşü ise kültürel, siyasi ve sosyal alanlarda çöküş takip etti. Bu gelişmelerin bir neticesi olarak, 20.Yüzyıl'ın başlarında Orta Asya bölgesinin neredeyse tamamı Rus idaresi altına girmiştir. Rusların idari kadroları Ruslaştırma ve yerli halkı Hristiyanlaştırma çabaları, Rusçayı ve Rus kültürünü dayatma çabaları ve verimli topraklara Rus yerleşimcilerini yerleştirme uygulaması, Orta Asya'nın batı ve kuzey kısmında ciddi bir Rus varlığının tesis edilmesine imkân vermişti. Bu da Ceditçilerin, İsmail Gaspıralı başta olmak üzere, öngördüğü ve beklediği Çarlık yönetiminin tasfiyesi meydana geldiğinde dâhi, Rus etki ve yönetiminin burada varlığını muhafaza etmesini sağlamıştır.

Rusların, Türkistan topraklarında izlediği ekonomi politikalar nüfusun % 90'nın başlıca geçim kaynağının tarım ve hayvancılık olduğu Orta Asya'da ciddi sıkıntıya sebep olmuştur. Bu durum da bölgedeki Rus karışıklığının artmasına sebep olmuştur.²⁹¹ Rusya'dan gelen mallar ile rekabet edemeyen esnafın büyük bir bölümü işini kaybetmiştir. Rusların askeri faaliyetleri sonucu katkıda bulundukları ekonomik çöküntü, işgalin ortaya çıkardığı uygulamalar ile birleşince Orta Asya yerli halkının bir kısmı içinde bulundukları mevcut durumu sorgulamaya ve kurtuluş çareleri aramaya başlamıştır. Bu sebeptendir ki Ceditçiler olarak adlandırdığımız aydınlar ekonomik alandaki geriliğin

²⁸⁹ Straeten, s. 663.

²⁹⁰ "16. Yüzyıldan itibaren Coğrafi Keşifler sonunda dünya ticaret yollarının güneye denizlere kaymasıyla, Türkistan'ı bir baştan bir başa geçen İpek yolu eski önemini kaybetmiş, bunun neticesinde bölge siyasi, ekonomik ve kültürel bakımlardan kendi kaderine terk edilmiş ve iyice içine kapanmıştı." Bkz. Erşahin, s. 216.

²⁹¹ "19. Yüzyılda Ruslarla karşılaşma ve geriliği şiddetle hissetme Türkistan aydınları arasında uyanış hareketlerini doğurmuştur... Yenilik hareketinin olgunlaşma safhasının zamanı, gelişmelere bir Rus etkisinin olduğunu gösterir. Bu etkileşimde aktif taraf Ruslar değil Türkistanlılar idi. Yani Ruslar değişime doğrudan, planlı bir siyaset izleyerek katkıda bulunmadılar. Onların etkisi sadece Ceditçilere örnek teşkil etmeleriydi. Bu Rus etkisinin daha somut bir örneği Rus hâkimiyeti altında doğan çocukların bu tarihlerde olgunlaşmaya başlamasıdır. Yani Rus hâkimiyeti ile milli uyanış arasında doğrudan bir ilişki mevcuttur. Bu durum Orta Asya'da Ruslarla ilk ilişkiye geçen Kazaklar arasında daha açık görülür." Bkz. Kalkan, s. 292.

sebepler ve sonuçlarına ayrı bir önem vermişler, dönemin gazete ve dergilerinde bu konuyu sıklıkla gündeme getirmiş, yazılarında değinmişlerdir.²⁹²

Rusya'nın, Türkistan'ı istila politikası diğer Avrupa ülkelerinin Asya ve Afrika'daki istila hareketlerinden daha sert ve çetin olmuştur. Zira İngiltere ve Fransa gibi ülkeler ele geçirdikleri milletleri bünyesinde eritme gibi bir metodu kullanmamasına karşın Ruslar, temeli Çarlık döneminde atılan hâkimiyetleri altına aldıkları milletleri Ruslaştırma politikasını tavizsizce uygulamaya çalışmıştır. Bunun sonucunda Çarlık Rusyası dağıldıktan sonra; 1926 yılında Rusya'da bulunan 194 milletten 101 tanesi mevcudiyetini koruyabilmiştir. Geriye kalan 93 tanesi tamamen Ruslaşmıştır.²⁹³ Orta Asyalı nüfusun dini inançlarının ve köklü tarihlerinin sağladığı olanaklarla Rusların bu politikalarına direnç göstermiş, batı fikirleri ile temasın sağlanmasının ardından bu direnç siyasi bir fikir akımı olarak ortaya çıkmıştır.

Fikir planında Ceditçiliğin ortaya çıkmasındaki en büyük etken eğitim hayatına yön veren Medreselerdeki eğitimin bozulması ve yozlaşması idi. Bu duruma dikkatleri çekmede büyük fayda olduğuna inanan ve bozulan eğitim sisteminin düzeltilmesi için çağın iletişim ve basın yayın alanındaki gelişmelerin yaygın bir şekilde kullanılması gerektiği düşüncesini²⁹⁴ savunan ilk kuşak Ceditçilerden ve bu akımın ünlü isimlerinden Gaspıralı İsmail, "*Medrese Meselesi*" adlı bir yazısında Medreselerde sadece dini eğitim verilmemesi gerektiğini konusuna dikkat çekmişti. Dini Bilimlerin yanında çağın şartları gereğince Fen Bilimleri eğitiminin de verilmesinin bir mecburiyet halini aldığını, öğrencilerin Medreselerde olduğu gibi, ders dışında yemek ve benzeri işler ile uğraşmak zorunda kalmaları ve eğitim aldıkları yerler ve eğitim süreleri ile ilgili konulara dikkat çekerek eğitimin içine düştüğü kötü durumun tasvirini yaptıktan sonra bu durumun değişmesi için Medreselerin ıslah edilmesinin bir mecburiyet olduğunu ifade etmişti.²⁹⁵ Gaspıralı İsmail'in örnekleri ile tarif ettiği eğitim alanında meydana gelen bozulma sosyal hayatın tüm yönlerinde de gerilemeye neden olduğu için artık öncelikle ve ivedilikle

²⁹² Rahim Tursunov, "Ceditlerning Turkistan İctimai İktisadi Haletige Kereşleri", **Ozbekistan Tarihi**, ORFA Fan Neşriyatı, Sayı: 3, 2004, s. 60.

²⁹³ Hıdıraliyev, "Türkistan'da Cedit Hareketinin Fikri Kaynakları ve Abay", s. 79-80.

²⁹⁴ "Ceditçiler gazete okumaları ve seyahatleri sayesinde modern dünyayı tanıma imkânı bulmuşlardı. Ceditçiler çok sayıda önemli yeniliği halkın anlayabileceği hale getirmeye çalışmışlar, özellikle eğitim alanına önem vermişlerdir... Ceditçiler arasında Türklerin Orta Asya'da geri kalmasının sebepleri çeşitli nedenlere bağlanmıştı. Mesela Ceditçi aydınlar içinde Şihâbüddin Mercani gibi din adamlarına göre geri kalmanın sebebi İslam'ın yanlış yorumlanmasındandı. Bu nedenle Medrese eğitimini ıslah etmek gerekirdi." Bkz. Vurgun, s. 221.

²⁹⁵ İsmail Gaspıralı, "Medrese Meselesi II", *İsmail Bey Gaspıralı*, <http://ismailgaspırali.org/ismailgaspırali/?p=131>, (22 Ağustos 2017).

özölmesi gereken bir konu halini almıştı. İlk zamanlarda verdiği kaliteli eğitim ile ünlenen Orta Asya, özellikle de Buhara²⁹⁶ ve Semerkant Medreseleri fen ve sosyal bilimleri eğitimini bırakarak yozlaşmaya başlamıştı. Bu önemli eğitim merkezlerinde ortaya çıkan bozulmanın zincirleme etkisi olmuş, diğer bölgelerdeki eğitim sisteminin de bozulmasına sebep olmuştu.²⁹⁷ Tüm bu anlatılanları kısaca özetleyecek olursak; o dönemde Türkistan toplum hayatının üç temel meselesi vardı:

- a. Cahil ve ilgisiz halk,
- b. Unutulmuş veya kaybedilmiş medeni miras,
- c. Baskıcı yönetimler.

Türkistan aydınları bu kötü durumdan sömürgeci Avrupalı güçleri değil, kendilerini sorumlu tuttular.²⁹⁸ Fakat onlara göre çare yine Türkistan'daydı. Bu durumdan kurtulmak için tek ve yegâne çözüm çağın şartlarına uygun bir eğitim sistemi kurulması idi. Onlara göre dini veya lâdini olsun her türden bilginin öğrenilmesi toplumun bütün hastalıkları için deva niteliğini taşıyordu. Onlara göre bilim ve fen sayesinde Türkistan geri kalmışlıktan kurtulacak ve nihayetinde sömürü düzenini kırıp bağımsız olabilecekti. Bu yüzden yenilik taraftarı Türkistan aydınları en fazla eğitime ve bilgilenmeye önem veriyorlardı. Yani toplumdaki değişim askeri veya siyasi yollardan değil temelden olacaktı; onun da yegâne yolu eğitim idi.

²⁹⁶ "Türkistan'ın kadim şehirlerinden olan Buhara, İslam ile 8. Yüzyıl başlarında tanışmıştı. Bu tarihten itibaren İslam beldesi haline gelen Buhara, Samaniler (874-999) zamanında bir İslam devletinin başkenti olmuştu. 8. Yüzyıldan 14. Yüzyıl sonlarına kadar, İslam dünyasının en önemli bilim ve kültür merkezlerinden biri olan ve Buhara-ı Şerif ünvanını kazanan bu şehir ilmin hemen her branşında, sadece Müslümanların değil, bütün insanlığın iftiharını olan pek çok bilim adamının yetişmesine ev sahipliği yapmıştı. İnsanlığın kurtuluş rehberi olarak kabul edilerek Doğu ve Batı dillerine çevrilen Tıp, Matematik, Fizik, Felsefe ve Ahlak'a dair çalışmalarının önemli bir bölümü Buhara Uleması'nın kaleminden çıkmıştı. Hatta onlar Tıp, Astronomi vb. bilimlerde çağdaşlarından daha ileri gitmişlerdi. Ancak, 15. Yüzyıldan itibaren kuru Gramer, Mantık, Kelam ve Cedel tartışmalarına dalan Buharalılar, kendilerine emanet bırakılan mirası değerlendirip geliştirmek şöyle dursun, onu korumakta bile yetersiz kalmaya başlamışlardı. Bilim adına şerhlere ve haşiyelere boğulmuşlar; alet ilimleri araç olmaktan çıkıp amaç halini getirmişlerdi." Bkz. Erşahin, s. 215-216.

²⁹⁷ O devirlerdeki Buhara'yı, Feyzullah Hocayev şöyle tasvir eder: "Buhara yaşayan bir harabeydi. Modern dünyanın haberleşme yollarından uzakta Orta Asya'nın derinliklerine gömülmüş, ama eski yolların tam ortasında; halkı cahil ama her yerde, şimdi sadece birer hatıra olan, görkemli Arap-İran medeniyetinin izleri var. Emir'in despotizmi de artık eskimeye yüz tutmuş ve zulmün bütün kurumları Ruslar tarafından yapay olarak muhafaza edilmekte." Bkz. İbrahim Yarkin, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Buhara'da İslahatçı Fikir Adamı Ahmed Daniş", **Türk Kültürü Araştırmaları**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Yıl: 16, Sayı: 1-2, 1977-1978, s. 45.

²⁹⁸ M. Nazif Shahrani, "Milli Mefkura: The Making of Uzbek National Identity," **International Conference on Caucasus and Central Asia**, Ankara: Mayıs 1995, s. 4.

Konuya dönmek gerekirse; Orta Asya genelinde olduğu gibi eğitim sistemindeki (yaygın kullanılan isimi ile Medrese) bu gerileme süreci Buhara Hanı Abdullah Han'ın 1587 yılında bir Medrese²⁹⁹ yaptırmayı başlatması ile başlamıştır. Han'ın yeni yaptırdığı Medreseye Şeyh'ül Ulema (Rektör) seçmek için Ulemayı halka açık bir tartışmaya (münazara) davet etmiş, Buharalı Mevlevi Sadrettin ile Şiraz'dan gelen misafir Müderris³⁰⁰ Mirzacan Şirazi arasında dini ve bilimsel konularda münazara (tartışma) yapılmıştır. Şirazi İlahiyat ve Din Bilimlerine asli önemin verilmesi gerektiğini, Sadrettin ise dini eğitimin yanında Fen Bilimleri, Mantık, Felsefe gibi diğer bilim disiplinlerinin de öğretimine devam edilmesi gerektiğini, çünkü bilimsel bilgi oluşumunda ve yaşanılan dünyayı kavrama açısından en az din bilimleri kadar diğer bilim dallarının da önemli ve vazgeçilmez olduğu fikrini savunmuştu. Dinleyenlerin çoğunluğu Şirazi'nin fikirlerini destekleyince, Han'ın himayesinde yeni kurulan Medreseye Şirazi Şeyh'ül Ulema olarak tayin edilmişti. Şirazi ilk iş olarak Medrese tedrisatından Fen Bilimlerini çıkarmıştı. Bu uygulama zincirleme bir etki yaparak hızla bölge geneline yayılmış; 10-12 yıllık bir süre içinde Orta Asya'daki Medreselerde sadece dini konularda eğitim verilir hale gelmişti.³⁰¹ Bu dönemden sonra Medreselerde eğitim gören öğrenciler Matematik, Fen, Edebiyat, Tarih, Felsefe, Mantık, Astronomi, Tıp ve benzeri disiplinlerden habersiz bir şekilde mezun olmaya başlamışlardır.

Ek olarak, yine Buhara Emîrlerinden Şah Murad'ın (1785-1800) eski ve yıkık Medreselerin tamiri karşılığında, tamiri yapan şahıslara Medreselerden hücre (oda) edinme hakkı veren bir ferman yayınlaması, eğitim sistemindeki çöküşü hızlandırmıştır. Düşünce bazında iyi niyetli olan bu girişim uygulamada öngörülme soruna yol açmıştı.. Çünkü öğrencinin kendini sadece eğitime vermesi için eğitim gördüğü yerden ayrılmaması ve zaten hâlihazırda oldukça uzun süren eğitim sürecinin barınma, yemek vb. sıkıntılarla sürekli bölünmemesi amacını taşıyan uygulama fermanla sekteye uğramış; bu tarihten itibaren hücreler özel mülkiyet haline gelerek, Medreselerin bir tür otele dönüşmesine sebep olmuştu. Medresenin yararlandığı vakıftan bu hücreler de belli bir oranda yararlanmakta idi, bu nedenle hücrelerin fiyatları Medresenin aldığı bağışların

²⁹⁹ Medrese ders görülen yer demektir. Çoğunlukla yukarıda da değinilen sebeplerden sadece dini ilimlerin verildiği bir eğitimi kurum ve sistemine dönüşmesi yüzünden ismine dini bir anlam ve değer de zamanla atfedilmiştir. Günümüz Türkçesinde bu kelimeyi karşılayan tabir "Okul"dur.

³⁰⁰ Müderris: Ders veren.

³⁰¹ "Mantık ve Fen Bilimlerine karşı takınılan bu olumsuz tutum sadece Buhara Hanlığı'ndaki medreseler için değil, belki de bütün Türkistan medreseleri için kötü bir örnek teşkil etmiştir." Bkz. Baymirza Hayit, **Sovyetler Birliğindeki Türklüğün ve İslam'ın Bazı Meseleleri**, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1987, s. 81.

miktarı ile doğru orantılı olarak değişmekte idi. Bir yatırım aracına dönüşen bu hücrelerde barınanların içinde eğitim ile ilgisi olmayan kişiler de var olmuş ve eğitim alacak olan kadroların sıkıntılar yaşamasına sebep olmuşlardı.³⁰² Bu durum Orta Asya'da başta eğitim olmak üzere hemen her alanda gerileme yaşanmasının önemli bir nedeni olarak ortaya çıkmıştı. Medrese ve onun eğitim kadrosu artık Felsefe, Tarih, Coğrafya, gibi bilimlerin okutulmasına karşı çıkıyor ve bunların eğitiminin verilmesini kâfirlik sayıyorlardı.³⁰³ Eğitim sisteminin bu durumu ile Çarlık Rusya'sının Ruslaştırma girişimlerine karşı durması çok zordu.

Yapılan eğitim sadece dini bilgilerin aktarıldığı ve ezbere dayanan bir eğitimdi. Bu sebeple öğrencilerin verilen dersleri kalabalık şekilde tekrar etmek suretiyle işlemeleri, bilgilerin sadece ezberlenmesine ve yazımdan çok okuma davranışlarının gelişmesine sebep oluyordu. Yazma etkinlikleri ihmal edildiği için mezun olan öğrencilerin pek çoğu okuyabiliyor fakat hepsi istenen derecede yazamıyordu. Tekrardan öteye gitmeyen ve sadece okumaya odaklı bu eğitim sistemi toplumun ihtiyacını karşılayıp gelişmeyi sağlamaktan uzaklaşmıştır.³⁰⁴ Bu şekilde yürütülen ve gelişmeleri takip edemeyen eğitim sisteminin eleştirilmeye başlanacağı kaçınılmaz bir gerçektir. Ceditçiler de bunu yapmıştır.

Ceditçiliğin Rusların yürüttüğü iktisadi siyasi ve kültürel ve dini politikalara bir tepki olarak ortaya çıkması³⁰⁵ ve bu tepkinin büyümesi ve kontrolden çıkması halinde önce Orta Asya daha sonra ise tüm İmparatorluk topraklarındaki gayri Rus unsurlara örnek teşkil etme ihtimali vardı. Bu durumun da Rus milli menfaatlerine zarar verme ihtimal ve potansiyeli olduğu açıktı. Ceditçi Hareketlerin başarıya ulaşması Rusların yürüttüğü politikalarının iflas etmesi anlamına geliyordu. Sadece Tercüman gazetesinin ortak bir dil oluşturma çabası ve fikri dikkate alındığında bile Rusların korkusu ve tavrı

³⁰² Khalid, **The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia**, s. 31.

³⁰³ Akyol, s. 40-41.

³⁰⁴ 1840 yılında Buhara'yı ziyaret eden N.V. Hanikov bu durumu hatıralarında şöyle anlatmaktadır: "*Buhara sokaklarında dolaşırken mekteplerin yanına yaklaşmadan önce öğrencilerin yüksek sesle tekrarlarından ortaya çıkan uğultularını duyuyorduk.*" Bkz. Zenkovsky, **Pan Turkism and Islam in Russia**, s. 77.

³⁰⁵ "*İsmail Bey Gaspıralı'nın 'Dilde, fikirde, iş'te birlik' şiarıyla birlikte Ceditçilik, Rus karşıtı ve Türk dünyasının birliğini savunan bir dünya görüşü haline dönüşmüştür. Ceditçi anlayış, Rus sömürge siyasetine karşı ortak bir Türk dili etrafında Türk kimliğinin korunmasını hedefliyordu. Usûl-i Cedit ise İsmail Bey Gaspıralı'nın öncülüğünde önce Kırım'da başlayan ardından da bütün Rusya Müslüman-Türk tebaa arasında yayılan yenilikçi eğitim metodunu tanımlıyordu.*" Bkz. Emin Özdemir, "Kazak Kültürel Hayatında Tatarların Etkisi ve Kazak Ceditçiliğinin Gelişimi", **Bilig**, Kış 2009, Sayı: 48, s. 164.

daha iyi anlaşılmış olur.³⁰⁶ Bu nedenlerle Ruslar tehlikeli gidişatın farkına vardıktan sonra Ceditçilik hareketine karşı sert bir tavır takınmışlardır.

Ceditçilik bir bakıma Türkistan topraklarının içine düştüğü kültürel ve siyasi düşkünlüğe çare olarak ileri sürülen fikirlerin toplamını ifade eden **entelektüel bir harekettir**. Bu fikirlerin yoğun olarak ortaya çıktığı yıllar Türkistanlıların farklı kültürler ile (özellikle Rusya ve Osmanlı) temasa geçmeye başladıkları yıllara denk gelmektedir. Nasıl ki Osmanlı yenileşme hareketleri Batı ile temastan etkilendiyse Türkistan'daki yenileşme hareketi de Rusya ile temastan çok etkilenmiştir. Örneğin yenileşme hareketlerinin ilk önce Tatarlar arasında ortaya çıkması³⁰⁷ ve yaygınlaşması Tatarların Ruslar ile kurdukları temaslardan kaynaklanmaktaydı.³⁰⁸ Eğitim ve yayın hayatında 19. Yüzyılın ortalarından itibaren, Tatarların daha baskın olmasının sebebi budur. Tatar zenginleri tarafından desteklenen okulların yaygınlaşması Tatarlara Türkistan'ın diğer bölgelerinde de etkin olma imkânını vermiştir.³⁰⁹

İkinci unsur olarak, Osmanlı Devleti'ndeki gelişmeler de Türkistan topraklarındaki gelişmelere etkiye bulunmuştur. Osmanlı Devletinde fikir akımlarının miladı olarak kabul edilen Tanzimat'a karşılık, Türkistan'da hukuki ve fikri açıdan milat kabul edilecek bir olay olmamıştır. Ama Gaspıralı İsmail Bey'in yeni usule göre eğitim veren okullar açması ve modern tarzda eğitimin değişime olan etkisine dikkat çekmesi, Şehabettin Mercani,³¹⁰ Abdulsasır Kusravi, Kayyum Nasiri, Hüseyin Feizhanov, Abay

³⁰⁶ "Örneğin 1910 yılında Devlet Duması üyesi olan Maksudof, tüm Türkistan'ı dolaşmış ve her köşesinde Kırım'da basılan Tercüman gazetesinin okunduğunu belirtmiştir. Ayrıca Taşkent, Hokand gibi merkezlerde okulların ve milliyetçi grupların olduğunu belirterek, Rusya'daki okulların yaygınlaştırılması için çalışan Ceditçilerin büyük çoğunluğunun Tatarlardan müteşekkil olmasına dikkat çekmiştir." Bkz. Y. Feridof, **Orta Asya Milli İnkılâbı Hareket Tarihi**, Taşkent: Özbekistan Devlet Neşriyatı, 1925, s. 49.

³⁰⁷ "Ceditçilik, 19. Yüzyılın ikinci yarısında başlangıçta dinde yenileşme ve hemen hemen eş zamanda eğitimde yenileşme şeklinde iki boyutlu bir hareket olarak İdil-Ural bölgesinde ortaya çıkmıştır. Dinî düşüncede yenileşme taraftarı olan her Ceditçi, bir bakıma eğitimde yenileşme yani Usûl-u Cedit taraftarı olarak da görülmektedir. İdil-Ural bölgesinde dinî yenileşmeyi savunan Kursavî ve Mercanî gibi Tatar aydınları öncülüğünde gelişen Ceditçilik, daha sonra Rusya'da yaşayan Müslüman-Türk tebaanın yenileşme taleplerini karşılayan genel bir ifade haline gelmiştir." Bkz. Kınacı, s. 172.

³⁰⁸ "Hareket 19. Yüzyılın ortalarından itibaren Rusya Müslümanları arasında çok küçük bir grup içerisinde başlamıştır. Ruslar ile beraber yaşamak zorunda kalmaları onları kendi yaşamları ile Rusların yaşamı arasında bir karşılaştırma yapmaya itmiş, aradaki farkı tespit edip bu farkın batılı pratikler ile kapanacağını düşünmeye başlamışlardır. Bu düşüncelerini dillendirmeye başladıklarında, skolâstik bir anlayışa sıkı sıkıya bağlı olan eğitim kurumları ilk hedefi olmuşlardır." Edward J. Lazzerini, "Gadidism at the Turn of the Twentieth Century: A View From Within", **Cahiers du Monde Russe et Sovietique**, Cilt: 16, Sayı: 2, 1975, s. 246.

³⁰⁹ Zenkovsky, **Pan Turkism and Islam in Russia**, s. 26.

³¹⁰ Şehabettin Mercani için bkz. Ali Arslan, İbrahim Maraş, Recep Çelik ve Mehmet Kamil Berse (Ed.), **Şehabeddin Mercani ve Kazan Kültürü, Kazanlı Yenilikçi Âlimler**, Cilt: 1, Eskişehir: Türk Dünyası Vakfı, 2014. Ayrıca bkz. Ramazan Biçer, "Şihabettin Mercânî (1818-1889)", Kemal Sözen, Ali Kürşat Turgut ve Sabri Yılmaz (Ed.), **XIX. Yüzyıldan Günümüze Çağdaş İslam Düşünürleri**, 1. Baskı, İstanbul: Divan Kitap, 2017, s. 213-244.

Kunanbayev³¹¹ gibi Türkistanlı yenilikçi aydınlarının gayelerinin İsmail Gaspıralı'nın şahsında somutlaşmasına ve bu hareketi şekillendiren, zenginleştiren ve hayata geçiren İsmail Bey'in, düşüncelerinin Tercüman gazetesi vasıtasıyla başta Rusya Müslümanları ve ardından Çin, Hindistan ve Osmanlı Müslümanları olmak üzere bütün dünya Müslümanları arasında yayılmasına imkan sağlamıştır.³¹² Bu sebeplerden dolayı Gaspıralı İsmail Bey'in Tercüman gazetesinin yayın tarihi olan 1883 yılını Türkistan yenileşme hareketlerinin başlangıç noktası olarak kabul etmek uygun olacaktır.³¹³

2.6. Ceditçiliğin Dönüşümü

Rus Devrimi³¹⁴ Orta Asya Ceditçiliğinde bir dönüm noktasıdır. Hareketin kültürel/Kültürleşrek Modernleşme seyrindeki en önemli dönüm noktalarından da biridir.

³¹¹ Abay hakkında daha fazla bilgi için bkz. Hıdıraliyev, "Türkistan'da "Cedit" Hareketinin Fikri Kaynakları ve Abay", s. 78-89.

³¹² Hıdıraliyev, "Türkistan'da Cedit Hareketinin Fikri Kaynakları ve Abay", s. 83.

Mercani ve Nasiri için bkz, Chantal Lemercier-Quelquejay, **Abdül Kayyum El Nasiri: 19. Yüzyılda bir Tatar İslahatçı**, Deniz Bozer (çev.), Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Asya Afrika Araştırmaları Grubu Yayınları, No: 13, 1984.

Mercani, Kusravi ve Feizkhanov hakkında bkz. Lazzerini, "Gadidism at the Turn of the Twentieth Century: A View From Within", s. 246-248.

"İsmail Gaspıralı 1883 yılında Türkçe olarak Tercüman gazetesini çıkarmış ve fikirlerini onun vasıtasıyla yaymıştı. Başlangıçta sınırlı baskı sayısına rağmen Tercüman Gazetesi Rusya Müslümanlarının yaşadığı tüm bölgelere yayılmış, Osmanlı İmparatorluğu, Balkanlar gibi Müslümanların yaşadığı birçok bölgede okunmuştu. Ceditçiler çok sayıda önemli yeniliği halkın anlayabileceği hale getirmeye çalışmışlar, özellikle eğitim alanına önem vermişlerdir... Ceditçiler arasında Türklerin Orta Asya'da geri kalmasının sebepleri çeşitli nedenlere bağlanmıştı. Mesela Ceditçi aydınlar içinde Şihâbuddin Mercani gibi din adamlarına göre geri kalmanın sebebi İslam'ın yanlış yorumlanmasındandı. Bu nedenle Medrese eğitimi ıslah etmek gerekirdi." Bkz. Vurgun, s.221.

³¹³ "Yenilikçi Ceditçilik Hareketi süreç olarak Türkistan topraklarında daha önceleri başlamış olsa da, sistemli olarak, İsmail Bey'in Tercüman gazetesi sayesinde halk hareketine dönüşmüştür. Tercüman gazetesi sayesinde yenilikçi fikirler Türkistan halkının tüm katmanlarına sirayet etmiş ve fikir hareketine dönüşmüştür. Araştırmacılar tarafından Ceditçilik akımına bir başlangıç noktası belirleme ihtiyacı söz konusu olursa, bu başlangıç Tercüman gazetesinin yayına başladığı 10 Nisan 1883 yılı olmalıdır. Çünkü İsmail Bey ve onun çıkardığı Tercüman gazetesi, Usul-i Cedit fikrinin yayılıp yeni fikir hareketlerinin oluşumuna zemin hazırlamakla kalmamış, fikirleri yüzünden aydınlar tarafından sayılıp sevilmiştir. Örneğin Ayna dergisinde Muhammed Hoca imzalı bir yazıdan, İsmail Bey ile tesadüfen İstanbul'da yapılan bir karşılaşma ve ardından yapılan bir sohbetin yayınlanacak kadar önemli ve özel olarak telakki edildiğini, bu vaziyetten de İsmail Bey'in Türkistanlı aydınlar üzerinde büyük etkisinin olduğunu anlayabiliyoruz." Bkz. Muhammed Hoca, "İsmailbek Hazretleri ile Sohbet", **Ayna Dergisi**, Sayı: 149, 1914, s.1162-1164.

³¹⁴ Rus Devrimi/Bolşevik İhtilali hakkında bkz. Murray Bookchin, **1905'ten 1917'ye Rus Devrimleri**, Ali İhsan Başgöl (çev.), Ankara: Devrimci Halk Hareketleri Tarihi 3. Cilt, Dipnot Yayınları, 2013. Ayrıca bkz. Edward Hallett Carr, **Bolşevik Devrimi, Sovyet Rusya Tarihi**, Cilt: 1, Orhan Suda (çev.), İstanbul: Metis Yayınları, 2016; Edward Hallett Carr, **Bolşevik Devrimi, Sovyet Rusya Tarihi**, Cilt: 2, Orhan Suda (çev.), İstanbul, Metis Yayınları, 2015; Edward Hallett Carr, **Bolşevik Devrimi, Sovyet Rusya Tarihi**, Cilt: 3, Orhan Suda (çev.), İstanbul, Metis Yayınları, 2017; Edward Hallett Carr, **Lenin'den Stalin'e Rus Devrimi, 1917-1929**, Levent Cinemre (çev.), İstanbul: Geçmişteştten Geleceğe Sosyalizm-5, Kuram/Tarih Dizisi, 2015; Edward Hallett Carr, **1917 Öncesi ve Sonrası**, İstanbul: Birikim Yayınları, 2007; Leyla Devrişheva, "Rusyadan Türkiye'ye Göç Eden Aydınların Gözüyle Bolşevik İhtilali", **Mediterranean Journal of Humanities**, Cilt: 4, Sayı: 2, 2014, s. 61-70; Bayram Kodaman, "Bolşevik İhtilali ve Türkiye", **Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 25, Mayıs 2012, s. 65-68; Ramin Sadıkov, "Şubat Devriminden Sonra Rusya'da İktidar Mücadelesi: Ekim Devrimine Giden Yol", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 29, Sayı: 48, 2010, s. 101-108.

1905 Rus Devrimi'nin getirdiği hürriyetlerden sonra basın ve yayında büyük bir patlama gerçekleştiren Ceditçilik, bir eğitim ve kültür hareketi olmanın ötesine geçmiş ve siyasî anlam da kazanmıştır.³¹⁵ Ceditçiler 1917 yılına kadar geçen sürede uzun uğraşlar sonucunda kendilerini topluma ve onun lider grubuna kabul ettirmede başarılı olmuşlardı. Matbaanın bölgeye gelişi ve daha sonra fikirlerini yaymak ve duyurmak için Tiyatro'nun araç olarak kullanılması³¹⁶ eski kültürel elitin gittikçe izole edildiği ve marjinalleştiği bir ortamda onlara yeni bir kamusal alan yaratma imkânı sağladı. Ancak Tiyatro'nun saltanatı fazla uzun sürmedi; buradaki tehlikeyi de hemen fark eden Ruslar yayın konusunda olduğu gibi bu konuya da kısıtlamalar getirdiler ve sadece kendilerince uygun görülen ve onay verilen tiyatro oyunlarının sahnelenmesine müsaade ettiler.³¹⁷ Din adamlarının özellikle Ceditçilere karşı olan grubunun da Tiyatro'nun dine aykırı olduğu yönünde görüş belirtmesi de sıradan Orta Asyalı Müslüman'ın kafasının daha da karışmasına ve Tiyatroya mesafeli durmaya başlamasına sebep oldu.³¹⁸

Yayın yoluyla getirilen ve Usul-u Cedit okullarında işlenen, dönüştürülen veya üretilen bilgi dünyanın yorumlanması ve yeniden anlamlandırılmasında önemli bir fayda sağladı. Avrupa'nın hâkim söyleminden ayrılan bu toplum şimdi Müslüman toplumdaki fikir ve uygulamaların kullanılabilirliğini ve yararını sorguluyordu. İslam anlayışının kendisi din bilginlerinin uygulamalarının toplamından oluşuyordu ve eski yorumlara ve tefsirlere takılıp kalmıştı. Ceditçiler bu bilgilere yorum yapma gücüne sahip olan herkesin herhangi bir kısıtlama ve engelleme olmaksızın ulaşmasını savunuyordu. Aynı zamanda Ceditçiler İslam'ın güçlenmesinin Müslümanların ilerlemesi ile doğrudan bağlantılı

³¹⁵ Kanlıdere, "Sovyet ve Türk Tarih Yazıcılığında Rusya Müslümanlarının Düşünce Tarihi", s. 155.

³¹⁶ "Ceditçiler tiyatroya önem vererek, birçok şehirde tiyatro oyunları sahnelemişlerdi. Tiyatro gösteriminin temel amacı halkı içinde bulunduğu karanlık süreçten çıkarmaya çalışmaktı. Geniş topluluklara hitap etmek, mesajını yaymak isteyen Ceditçilere tiyatro eşsiz bir fırsat sağlamıştı." Bkz. Begali Kasimov, "Ceditçilik (Bazı Mülâhazalar)", Veli Savaş Yelok (çev.), **Gazi Üniversitesi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 6, Bahar 2010, s. 344.

"Tiyatro eserleri aracılığıyla Ceditçiler ekonomik ve dinsel sömürü, geri kalmışlık, cehalet, modası geçmiş gelenek ve göreneklere karşı halkın aydınlanmasını amaçlamışlardı." Bkz. Şengül Hablemitoğlu-Necip Hablemitoğlu, **Şefika Gaspıralı ve Rusyada Türk Kadın Hareketi (1893-1920)**, Ankara: Kişisel Yayınlar-Ajans Türk A.Ş., 1998, s. 120-121.

"...Özbek yayınevlerinin açılması ve Özbek ulusal tiyatrosunun kurulması liberal ve milliyetçi fikirlerin yayılmasında etkili oldu. Cedit Hareketinin bu başarılı yıllarında Özbek okuyucuları İran'dan, Türkiye'den ve diğer İslam ülkelerinden getirilen kitapları da okudular. Tatar Seyyar Trup ve Nur gibi tiyatro grupları ve Azerbaycan tiyatroları, 1911 yılında Orta Asya kentlerinde turnelere çıkarak Türkler arası kültür ve dil bağlarının gelişmesine katkıda bulundular. Behbudî'nin "Baba Katili" (Peder-i kuş) adlı bir oyunu, ulusal tiyatronun en çok tutulan ilk oyunu oldu." Bkz. Ergün ve Çiftçi, s. 8.

³¹⁷ Togan, **Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi**, s. 529.

"Ceditçilerin tiyatro çalışmaları Rus idaresi tarafından iyi karşılanmamıştı." Bkz. Güngör, **Türkistan'da Fikir Akımları, Cedidcilik, Türkçülük, İslamcılık**, s. 168.

³¹⁸ "Ceditçilere 'Masharacılar' gibi adlar takılmıştı... Orenburg'ta 1917 Bolşevik Devrimine kadar reformcularla mücadele eden Veli Molla Hüseyinov tiyatro, musiki gibi faaliyetleri dinsizlik olarak tarif etmişti..." Bkz. Güngör, **Türkistan'da Fikir Akımları, Cedidcilik, Türkçülük, İslamcılık**, s. 168.

olduğunu fark etmişlerdi. Ceditçilere göre Müslüman toplum eğer Modern bir toplum haline gelirse tüm bireysel yükümlülükler ve haklar da Modernlikle birlikte kendiliğinden gelecekti. Usul-u Cedit okullarının, tiyatroların ve yayınlarının sayısıyla kıyaslanan Ceditçilerin başarısı 1917 yılından önceki dönemde tartışılmazdı. 1917 de ise Orta Asya'nın kültürel hayatı bir kuşak öncesine göre dahi oldukça farklıydı.³¹⁹

Bununla birlikte, genel perspektiften bakılınca görülecektir ki, Ceditçiler başarısı belirli bir dönemle sınırlı kalmış, sonuca ulaşamamıştır. Çarlığın yıkılmasıyla ortaya çıkan yeni kamusal alan hala çok dar çerçeveliydi, eski elitin konumu ve saygınlığı sarsılmış dahi olsa hala güçlüydü. Şubat Devrimi ile Ceditçiler kendilerini birdenbire yeni ve oldukça istikrarsız bir kültürel ve siyasal alanda bulacaklardı. Geçici Hükümetin geniş kapsamlı liberal bir anayasa vaadi siyasi arenanın kökten değişeceğini ilk işaretlerini veriyordu. Ceditçiler bu liberal anayasa teklifini kendi toplumları için düşledikleri değişim ve reformun gerçekleştirilmesi için uygun bir fırsat olarak gördüler ve yaptıkları açıklamalarda da görüldüğü üzere, bu yapının içinde çalışmaya başladılar. Bununla birlikte bu strateji başarısız oldu: Ceditçiler kendi toplumlarından gelen muhalefetin şiddeti karşısında şaşkına döndüler. Eş zamanlı olarak anayasal düzen de sosyalist radikalizmin baskısı ve ağırlığı altında çöktü. Bu yeni politika Ceditçiliğin yükselişinden bu yana varlığını hissettiren fakat çoğunlukla kültür konusuyla sınırlı kalan anlaşmazlıkları günyüzüne çıkardı. Tüm 1917 yılı boyunca büyük gösteriler dahi düzenleyecek kadar güçlenmiş olan Ceditçiler bu gücü siyasi desteğe çeviremediler. Bunun sonucunda Ulema toplumun kanaat önderleri olarak konumlarını daha da sağlamlaştırdı. İddiaları ve çözüm önerileri de verilen oyların da gösterdiği gibi kabul gördü. Ulema'nın zaferi tartışma konusu oldu, bununla birlikte, anayasal düzenin çökmesiyle güç Avrupalı göçmenlerin eline geçti.³²⁰

Orta Asya karışıklık ve kaos Kokand'daki Sovyet müdahalesi³²¹ ve zaferinden sonra bile sona ermedi. 1917'yi takip eden 3 yıl süresince eski Çarlık Rusya'sının tüm

³¹⁹ Khalid, **The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia**, s. 281.

³²⁰ Khalid, **The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia**, s. 282.

³²¹ "Kokand'a yönelik Sovyet müdahalesinin ana sebebi bölgede hâkimiyetini tesis etmeye çalışan yeni yönetime Hokant'ta kurulan özerk idarenin yönelttiği tehdittir. Çoğunlukla Özbeklerden müteşekkil olan Kokand özerk idaresi Rusların müdahalesinden sonra 19 Şubatta yıkıldı. Şehir ele geçirildikten sonra Kızıl Muhafızlarca yağmalandı." Daha fazla bilgi için bkz. William Henry Chamberlin, **The Russian Revolution 1918-1921 From the Civil War to the Construction of Power**, Princeton, New Jersey: Cilt: II, Princeton University Press, 1987, s. 420.

"Maveraünnehir'de Cedit etkisinde kurulan kısa ömürlü Kokand Müslüman Hükümeti (Kasım 1917-Şubat 1918) bağımsızlık değil, özerk bir Türkistan talebinde bulunmuştu." Bkz. Roy, **Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi**, s. 72.

sosyal ve ekonomik düzeninde çeşitli sosyal gruplar arasındaki çok yönlü rekabet yeniden gün yüzüne çıktı. Bu yıllar Ceditçilerin hem dünya görüşlerinin hem de stratejilerinin değiştiği yıllar oldu. Orta Asya'da devlet düzeninin tekrar tesisi için çalışan aktif araçlar olarak başarılı oldular. Aslında bu düzenin tesisi esnasında Orta Asya'nın geleceği de belirleniyordu. Taşkent Sovyeti'nin dışlayıcı politikaları Merkezi Hükümetten gelen baskı sonucunda değiştiği zaman, koşullar Sovyet rejimi tarafından Türkistan'da meydana getirilen iktidar mekanizmasına Ceditçilerin en önce katılmasını ve kontrolü almasını sağladı. Bu girişim başarısızlıkla sonuçlanmış da olsa devlet Ceditçilerin stratejilerinde en önemli yeri işgal etmeye başladı. Bu durum Çarlık döneminden belirgin bir farklılaşmayı beraberinde getirdi; özellikle de Cedit reformunun toplum genelinde dışlayıcı bir devletin hezeyanları ve şüpheleri sonucunda ortaya çıktığı şeklinde yorumlanmasından sonra.³²²

Orta Asya'da 1917 deneyimi yeni stratejilerin belirlenmesinde hareket noktası oldu. Toplum Ceditçilere olan desteğini çekti. Ceditçilerin toplumun genelinin iyiliğini istediklerini ifade eden söylemleri Türkistan toplumunun şehirli kısmınca kabul görmedi. (Bu yıllarda kırsal nüfusun zaten bu türden değerlendirmelerde hiç ağırlığı yoktu.) Bununla birlikte Ceditçiler cehaleti toplumdaki bozuklukların sebebi olarak görmeyi ve eleştirmeyi sürdürdüler. Eğitim ve kültür alanındaki sorunlar gündemlerinde ilk sırada yer almaya devam etti; yeni eğitim metotlarına ihtiyaç olduğu düşüncesi daha da güçlendi. Kültür alanındaki problemler gündemlerinde ilk sırada yer almaya devam etti. Kültürün üretilmesi, dönüştürülmesi ve yorumlanmasında yeni metotlara ihtiyaç olduğu da fark edildi. 1917 öncesinde elde edilen başarıların sonuçlarından beklenen derecede fayda sağlanamadı. Yeni dönem faaliyet ve yerleşmiş geleneklerin oluşum dönemi olacaktı. Bu dönemde Liberal Anayasacılık faaliyeti siyasete ihtiyacı olan hareketi ve ivmeyi sağladı. Sovyetlerin tutumu değiştikçe, Ceditçiler devletin düşman olmadığını fakat bir değişim aracı olduğunu gördüler, hem de oldukça iyi bir değişim aracı. Yeni rejim eskisinden oldukça farklıydı ve kendi fırsat ve yasaklarını oluşturmuştu. Ceditçilerin stratejileri 1917'den sonra ortaya çıkan bu döneme göre değişti. Devrim, politize olmuş ve radikalleşmiş kültürel elite toplumun kaderini değiştirmek için kontrolü ele geçirme şansı

"Kokand Özerk Hükümeti, 'ulusal' bir hareket değildi; hükümetin 1/3'i Ruslardan oluşuyordu ve Başkanı da Kazak Mustafa Çokay'dı." Farklı görüş için bkz. Roy, **Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi**, s. 97.

³²² Khalid, **The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia**, s. 282.

vermişti. Değişim süreci içinde toplum yeniden tanımlandı, etnik kökenden beslenen yurtseverlik milliyetçilikle kaynaştırıldı.³²³

Sonuç olarak, Çarlık Rusya'sının Batı ve Güney yönlerinde önünün tıkanması ve Kırım Savaşı ile de bu yönlerde ilerlemesinin istenmediğinin kendisine zor kullanılarak deklare edilmesi üzerine Çarlık kendisine ilerleme yönü olarak Kuzeyde Sibirya, Güney ve Güneydoğu'da ise Orta Asya istikametini seçmek zorunda kalmıştı. Çarlık Rusyasının bu istikamet değişikliği ile amaçladığı ülkenin ekonomik gücünün artmasını ve dünya ticaretinden daha fazla pay almasını sağlayacak olan merkezi ticaret yollarının kontrolünü sağlamak, buna imkân bulamazsa da bu yollara yaklaşıyordu. Ek olarak sanayisinin ihtiyaç duyduğu hammadde kaynaklarına ulaşmak da bir diğer önemli amaçtı. Çarlık Rusyası da diğer Sömürgeci güçlerde olduğu gibi kendisi ile beraber **Medeniyet ve Modernizm götürme iddiasını** zaman zaman kullanmıştı. **Realitede ise kendi idaresini kolaylaştırmaya yetecek kadar Modernizme bölgeye taşımakla yetinmişti.** Ancak bu kadar bile yerli Müslüman halk arasında arayışa girilmesine, içine düşülen olumsuz durumdan kurtulmak için aynı yolun izlenmesi ve Modernleşmesi gerektiği düşüncesinin ortaya çıkmasına yeterli olmuştur. Batı'nın Dünyanın geri kalan kısmını ve İslam Dünyasının da Osmanlı Devleti, Afganistan Krallığı ve kısmen de İran, hariç hemen tümünü kendine tabi kıldığı bu süreçte ister istemez Medeniyetler arasında ortaya çıkan bu farklılık ve üstünlüğü sorgulama ihtiyacı duyan öncüler ortaya çıkmıştı. Bu öncü düşünürler Modernleşme-Yenileşme hareketlerine giden yolu açmışlardır. Çarlık Rusyası örneğinde ise bu hareket Rus etnistesi ile ilk yüzleşen Müslüman gruplar, Tatarlar arasında ortaya çıkmıştı. Öyle ki, Şehabettin Mercani, Abdünnasır Kursavi, Hüseyin Feyizhane ve harekete önemli derecede kurumsallık kazandıran İsmail Gaspıralı hep Tatardı. İsmail Gaspıralı'yı önemli kılan ve ön plana çıkaran nokta ise Anadolu ve Türkiye'ye karşı duyduğu aidiyet ve vefa duygusu, kademeli şekilde eğitim ortak dili olarak içinde Osmanlıca-Anadolu Türkçesi olan bir *lingua franca* oluşturma çabasıdır. Bu açıdan önemli ve üzerinde durulması gereken bir isim, temelini attığı Ceditçilik Hareketi de önemli bir girişimdir. Rus yayılma ve Modernleşmesine bir tepki ve ondan esinlenme olarak gelişen ancak ikinci kuşaktan itibaren Rus politika ve tezlerine entegre olmaya başlayarak kendi yolundan uzaklaşan bu hareket, 1. Bölümde de ifade edildiği üzere, bu yüzden de Chodak'ın dönemselleştirmesindeki Gündümlü Modernleşme, ancak eş

³²³ Khalid, **The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia**, s. 283.

zamanlı olarak yerel halk ve Rusya Müslümanları arasında ortaya çıkan Ceditcilik Hareketi sebebiyle de Kültürleşerek Modernleşme ile uyumlu olduğu görülmektedir.

Bu bölümde Cedit Hareketi kapsamında ele alınan isimlerin hemen hepsi modern ve eleştirel bir bakış açısıyla bölgenin gerçekliklerini analiz eden kişilerdir. Onlar eskiye ait olan ve dönüşümü engelleyen kurumları sert biçimde eleştiriyorlar. Onlara göre bölgenin Rus işgaline uğramış olmasının ve bu işgalin sona erdirilebilmesi için gerekli mekanizmaların, çözümlerin, gücün üretilmemesinin en önemli nedeni bu eski ve köhnemiş kurumlar, gelenekler, alışkanlıklar. Ceditçilerin tüm bu sorunlardan kurtulmak için önerdikleri çözüm tedrici modernleşme. Teşhiste bu kadar net olmalarına rağmen Ceditçiler çözüm önerilerinde devrimci metodlara yönelmek yerine evrimciler. Kademeli dönüşümü mümkün kılacak yöntemlere yöneliyorlar. Bunun pek çok nedeni var. En önemli nedeni de kendilerini Rus işgal yönetiminin uygulayabileceği yaptırımlardan korumak. Diğer neden de bölgedeki gelenekçi, statüko yanlısı elitler ve kitleler tarafından marjinalleştirilmemek. Ceditçilik, bir elit, eğitilmiş aydın hareketi. Bölgenin geleneksel eliti içinden çıkan ve eğitilmiş hemen hepsi yaptıkları seyahatler sayesinde dünya algılarını geliştirmiş görece orta sınıf ve/veya varlıklı ailelerden gelen fikir üreten kişiler. Bu sınıfsal profil dünyadaki benzer reformcu-ulusçu hareketlerde gözlenen bir durum. Ancak bu grup geniş kitleleri mobilize edebilme konusunda çok fazla kaynağa sahip değil.

Bu reformcu grubun bölgenin makûs talihini değiştirebilmesi için ortaya attığı program önemlidir. Bununla birlikte reformist Ceditçilerin tarihsel olarak karşısında konumlandırılan muhafazakâr Kadimci olarak adlandırılan grubun pozisyonu ve Rus asimilasyon politikaları karşısındaki işlevi de hak ettiği ölçüde değerlendirilmelidir. Kadimciler de Rus işgalinden memnun değildiler. Rusların asimilasyon politikalarından oldukça rahatsız olmuşlardı. Fakat Kadimciler Ceditçilerin izlediği yolun işgalcilerle kültürel alanda bir uzlaşma olduğunu değerlendiriyorlar. Onlar bu olağanüstü dönemi içlerine çekilerek, geleneklere ve dine sıkı sıkıya sarılarak atlatabilecekleri iddiasındalar. Onlara göre Ceditçilerin gelenekte açacağı gedikler Rus asimilasyon politikalarının sızması için kültürel ve dini savunma hatlarında zafiyete yol açabilir. Bu korumayı sağlamak için Kadimciler dini bir tür bütünleştirici ve son dayanak noktası teşkil eden ideoloji olarak işlevselleştirmiştir. Bununla birlikte Kadimcilerin Rus işgalcilerle iktisadi anlamda hızla etkileşime girdikleri ve ticari faaliyetlerinde Ruslarla etkileşime girmekten kaçınmadıkları, Rus işgalcileri ile kültür, gelenek ve din alanına müdahale etmedikleri müddetçe bir uzlaşmaya açık oldukları da söylenebilir.

Her iki grubun savunduğu politikaların haklı temelleri olduğu görülür. Ama her iki grubun da büyük bir güç biriktirmiş modern bir koloni gücü olan Çarlık Rusyası karşısında uzun süre dayanabilecek güçleri ve kaynakları mevcut değildi. Nitekim Ruslar uyguladıkları politikalarla önce bölgedeki tüm koalisyon ve birlik olanaklarını ortadan kaldırmış böylece Rus koloni gücüne karşı gelebilecek herhangi bir bloğun oluşmasını önlemiştir. Rusların daha sonra Sovyet döneminde de takip edilen bir tür çok kültürlülük politikası ile tüm alt kültür ve dil gruplarını harekete geçirdiği, geçmiş dönemin hegemonik gruplarının etkilerini kırdığı böylece bir zamanlarda güçsüz ve yetkin olmayan etnik grupları Rus askeri, siyasi ve mali gücü ile destekleyerek eski düzende hiçbir zaman sahip olamayacağı etkinlik seviyelerine taşıdığı görülmüştür.

Ceditçiler ve Kadimciler bu siyasetin çözümlemesini yapamamışlar, yapsalar bile ona uygun siyasi ve kültürel cevapları üretememişlerdir. Bu iki grubun birbiriyle girdiği hegemonik mücadele bile Rus koloni gücünün bölgede yerleşmesi açısından, siyaseti bölmek suretiyle, oldukça yararlı olmuştur. Siyasette farklı fikirlerin ve pozisyonların olması gayet beklenen bir durumdur. Ama işgal altındaki bir ülkede bu farklılıkları bir kenara bırakıp siyasi bir uzlaşa üretme becerisi geliştirilemediğinden Rus işgali karşısında her iki hareketin politikaları da başarılı olamamıştır. Ceditçiler değişimi, Kadimciler ise mümkün olduğunca değişmemeyi bu dönemi hasarsız atlamanın yolu olarak görmüştür. Kadimcilere göre din değişmemenin güvencesi olan bir dayanak noktasıdır. Statükoyu ve Kadimcilerin pozisyonlarını bozacak her hamle din dışı olmakla suçlanarak itibarsızlaştırılmıştır. Ceditçiler de özellikle din ile ilgili konularda çok radikal olamamışlardır. Onlar bu konuda bir tür uzlaşa arayışında olmuşlar, pozisyonlarını dinin zaman içinde esasından uzaklaştığı bu nedenle bölgenin geri kaldığı ve işgal edildiği, bu durumu düzeltmenin tek yolunun dinin özüne dönmek suretiyle yeniden tanımlamak olduğu tezi üzerinden kurgulamışlardır.

Rus yayılma ve Modernleşmesine bir tepki ve ondan esinlenme olarak gelişen ancak ikinci kuşaktan itibaren Rus politika ve tezlerine entegre olmaya başlayarak kendi yolundan uzaklaşan bölgedeki modernleşme hareketi, Birinci Bölümde ifade edildiği üzere, Chodak'ın dönemselleştirmesindeki Gündümlü Modernleşme kategorisine benzemekte, ancak eş zamanlı olarak yerel halk ve Rusya Müslümanları arasında ortaya çıkan Ceditçilik Hareketi ve onun yarattığı etkiler sebebiyle de Kültürleşerek Modernleşme ile uyumlu bir hareket olduğunu iddia edebiliriz.

Çarlık Rusyası döneminde Güdümlü bir Modernleşme süreci tecrübe etmiş olsa da Ceditçilik Anadolu Türkiye'si ile Orta Asya/Türkistan arasında kültürel alandan başlayarak ilişkilerin geliştirilmesinde ihtiyaç duyulan temeli sağlayabilecek bir ortak kültür platformu görevi görebilir. Herkesin kendinden birşeyler bulabileceği bir ortak nokta olmasının da etkisiyle Orta Asya'da Çarlık ve Sovyet İdaresi döneminden kalan "Büyük Ağabey" antipatisinin de ortaya çıkmasını en aza indirecek bir kültürel kanalı Türkiye'ye sağlayacaktır.

Bu bölgenin halkından olan kimselerle çalışmanın hazırlanması sırasında yapılan şifahi görüşme ve konuşmalarda tespit edilen, Türkiye'deki yaygın kullanımın aksine "Türk" adının sadece Anadolu'da yaşayan Oğuzlara ait olduğudur. Bu isim Orta Asya/Türkistan bölgesinde yaşayan Ural/Altay Grubu ve kültürüne ait toplulukların hepsini kapsayan bir üst kimlik olmadığıdır. Ancak şu da bir gerçektir ki, topluluklar birbirine yakındır, kültürel pratiklerde ortak noktalar fazladır, ilk başlarda çoğunlukla kelimelerin vurgularının yerinin farklı olması sebebiyle sıkıntı yaratabilen lehçe ve ağız sorunu üstesinden gelinemeyecek bir konu değildir.³²⁴ Orta Asya bölgesinde, bir sonraki kısımda değilecek olan Ulus inşa süreci sonrasında Sovyet Döneminde üretilen kimlikler kabul görmüş ve benimsenmiştir. Ancak isimdeki bu farklılaşmalara rağmen bir Doğu Türkistan'lı Kırgız veya Kazakla anlaşabilmektedir.³²⁵ Ancak ortak kültürel ve tarihi kökenden gelme iddiası özellikle de Sovyet İdaresi tecrübesinden sonra kendi kimlik ve varlığının yok sayılması olarak anlaşıldığından kabul görmemektedir. Ama daha önce de ifade edildiği üzere Ceditçiliğe herkes sahip çıkmakta, saygı ile yaklaşmaktadır.

Takip eden 3. Bölümde Orta Asya bölgesinin, Sovyet İdaresi döneminde geçirdiği süreç, Sovyet İdaresinin Stalin'in Milletler Politikası vasıtasıyla bölgede bir Sosyalist Özbek Devleti kurması ve bu bölgede yaşayan halkın ve elitlerin bu modern Sovyet projesine nasıl tepki verdiği, bu sürecin sonucunda bir Sovyet Özbek Ulus kimliğinin oluşup oluşmadığı, bu kimliğin unsurları ele alınarak tartışılacaktır. Modern Özbek Devleti ve toplumu da bu dönemde ortaya çıktığı ve oluşturulduğu için Bölüm içinde bu konuya ve yol açtığı Modernleşme uygulamalarına da değinilecektir.

³²⁴ Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim üyesi (Doğu Türkistan'lı) Dr. Öğr. Üyesi Nur Ahmet Kurban ve Dr. Öğr. Üyesi Higashitotsu (Hacı) Kutluk'la yapılan mülakat.

³²⁵ Dr. Öğr. Üyesi Nur Ahmet Kurban'la yapılan mülakat.

3. BÖLÜM: SOVYETLEŞMEK ve ÖZBEKLEŞMEK

Çarlık İdaresi dönemi uygulamaları ve Ceditçilikle, Orta Asya bölgesinde Modernleşmenin yerel yorumu tanışan Türkistan 1905 Devrimi sonrasında Ceditçilerin etkinliğin artmasının da etkisiyle Kültürel Modernleşme olgusunu daha fazla dikkate alır hale geldi. Çarlık Rusya'sının I. Dünya Savaşı devam ederken Bolşevik Devrimi ile yıkılması ve dağılması sonucunda Orta Asya ve Ceditçiliğin tarihinde yeni bir sayfa hiç beklenmedik bir anda açılmış oldu. Bolşevik Devrimi sonrası bölgeye gelen ve Çarlık Rusyasının mirasını devralan Sovyetler Birliği kendi Modernleşme anlayışı ve yorumunu da beraberinde getirdi. Ancak Ceditçilerin de uzun zamandır bekledikleri tarihi fırsat olarak gördükleri ve bu sebeple içinde yer aldıkları Sovyet Sistemi Çarlık İdaresinin sisteminden farklı olarak daha merkeziyetçi, daha kontrol tutkunu ve yayılmacı idi. Bununla birlikte Çarlık Rusyasının Orta Asyanın ve Müslüman ahalisinin kültürel, siyasi ve gündelik yaşamına olan sınırlı müdahalesinin aksine Sovyetler bu süreçlerin hepsine dâhil olma, kendi kontrolü altına alma ve takip etme ve dönüştürme iddiasında idi. Bu tutuma rağmen Ceditçilerin bir kısmı, bütün milletlere kendi kaderlerini tayin etme hakkının verileceğini vaat eden Sovyetler Birliğinin düşüncesi ve ideolojisini paylaşıyordu. Bir çok Ceditçi Bolşevik Partisi'ne girerek Müslüman fraksiyonlar oluşturmuşlar, parti içinde kendi idealleri doğrultusunda çalışmalar yapmışlardı.³²⁶ Sol Ceditçilerin de verdiği destek sayesinde Sovyet Sistemi Orta Asya'yı dönüştürmeyi başardı. Bunu yaparken de yeni Modernleşme anlayışını oldukça başarılı bir şekilde bölgeye empoze etti. Sonuç olarak da Orta Asya etkin bir şekilde Sovyetleştirildi. Sovyetleştirme çabalarına karşı çeşitli muhalif hareketler ortaya çıktı. Bu muhalefet, Basmacı İsyanıyla canlı ve yıkıcı bir biçim kazandı. Ancak Basmacılar, Sosyalistlere karşı mücadelelerinde başarısız oldu. Bölgede, Sovyetleşme ve Modernleşme süreci devam etti.

Sovyet tipi Modernleşmenin evrensel, birleştirici ve ilerici bir güç olma iddası ile öne sürdüğü Modern kimlik, olumsuz bir ötekinin varlığı üzerinden kurgulanmıştı. Bu çelişkiyi tespit eden araştırmacılardan birisi olan Cassandra M. Cavanaugh'a göre Orta Asya'nın Avrupa Rusyasındaki imajı bir hayli olumsuzdu. Rus imgeleminde, bu coğrafya Merkezi Rusya'dan farklı ve geri kalmış bir bölge olarak görülüyordu.³²⁷ Ancak Susan

³²⁶ Alexandre Bennigsen ve Chantal Lemerrier-Quelquejay, **L'Islam en Union Soviétique**, Paris: Payot, 1968, s. 122-123.

³²⁷ Cassandra M. Cavanaugh, "Backwardness and Biology: Medicine and Power in Russian and Soviet Central Asia, 1868-1934", (**Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Columbia University, 2001), s. 338.

Buck-Marss gibi araştırmacılar Sovyet ve Rus Modernleşmesinin bu mekânsal genellemesini reddetmektedir. Ona göre Devrimci Sovyet Devleti zamanda ilerlemeyi gösteren tarihi bir olaydı.³²⁸ Modernizm geri kalmış medeniyet ve kültürlerden gelemezdi. Yayılması sadece ileri ve gelişmiş devletlerin yardımı ile olabilirdi.³²⁹ Orta Asya'da bu gelişmiş devlet ise Sovyetler Birliği idi.

Zamansallık Sovyet Modernleşme Projesinin temel iddiası idi. Bu bakış açısına göre Orta Asyalılar ve diğer gayrı Rus milletler şimdilik geri kalmış topluluklardı. Sovyet Sisteminin devlet güdümlü değişim kuramı geri kalmışlığı sosyolojik ve tarihi bir olgu olarak tarif ediyordu, sebebi ırki veya biyolojik özellikler değildi. Bu noktada da Batı merkezli Sosyal Darwinizm yaklaşımından ayrılıyordu. Sonuç olarak tüm geri kalmış topluluklar yeni Sovyet İdaresinin rehberliği ve idaresi altında ilerlemeyi öğreneceklerdi.³³⁰ Her ne kadar Sovyetler "ötekileştirme"yi reddetse de Sovyet Sistemi ve gücü içinde ötekileştirmenin ciddi derecede olduğunu iddia edenler de vardır: Bu kişilerden birisi olan Eric Weitz Stalin Döneminde ırk tanımı yapılmaksızın ırkçı politikalar geliştirilip uygulamaya konulduğunu iddia etmektedir. Öyle ki, 1930'lu yılların sonlarından itibaren "düşman milletler"in sürgüne gönderilmesi ve baskı görmesi gibi devlet politikaları bu daha üst ve genel politika kapsamında uygulamaya konulmuştur.³³¹ Ian Law'a göre Bolşeviklerin Devrim süreci içinde yarattığı geçici milliyetler ve kişiler hiyerarşisi Sovyetler Birliği içinde etnik ve ırkçı hiyerarşilerin yeniden üretilmesi için gereken mekanizmaları oluşturmuştu. Bunun sonucunda ırk temelli bir sosyopolitik sistem ortaya çıkmıştı.³³² (Bu konulara bir sonraki bölümde değinilecektir.)

Yani Ceditçilerin savunduğu ve bir parçası olmaya çalıştığı Sovyet Modernleşmesi düşünsel olarak olumsuz bir ötekinin varlığından besleniyordu. Bu olumsuz öteki devrim öncesi kurumlar ve gelenekler üzerinden somutlaşıyordu. Sovyetler ilginç bir biçimde o ötekiyi, geçmişi ve onunla birlikte kötülükleri, olumsuzlukları temsil eden şeyleri doğuda buldular. Bu doğu aynı zamanda Ceditçilerin de katkısıyla Sovyet modernleşmesinin bir parçası olmaya çalışıyordu. Bu çelişki zaman zaman

³²⁸ Susan Buck-Marss, **Dreamworld and Catastrophe: The Passing of Mass Utopia in East and West**, Cambridge: The MIT Press, 2000, s. 22-23.

³²⁹ Buck-Marss, s. 24.

³³⁰ Francine Hirsch, **Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union**, Londra: Cornell University Press, 2005, s. 9.

³³¹ Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Eric D. Weitz, "Racial Politics Without the Concept of Race: Reevaluating Soviet Ethnic and National Purges", **Slavic Review**, Cilt: 61, Sayı: 1, 2002, s. 1-29.

³³² Ian Law, **Red Racisms: Racism in Communist and Post-Communist Contexts**, Hampshire: Palgrave Macmillan, 2012, s. 17.

kendisini Sovyet yönetimi uygulamalarında gösterdi. Doğu kendisine biçilen rolleri oynuyormuş gibi yaptı ama Pamuk Skandalında da görüldüğü gibi Batının önyargılarını besleyen pratikler içinde oldu.

Sovyet Sistemi özellikle II. Dünya Savaşı sırasında cereyan eden sürgün uygulamaları konusunda Çarlık İdaresinden farklı bir tutum geliştirmemişti. Jeff Shaedo'nun da ifade ettiği gibi: Çarlık Rusyası yönetimi Müslüman nüfus söz konusu olunca sürekli olarak pis ortamlar, hastalıklar ve sağlıksız koşullar konusunu gündeme getirmişti. Onlara göre hijyenin ne olduğunu bilmeyen ve temizliğe yeteri kadar önem vermeyen Müslümanlar hastalıkların da yayılmasına sebep oluyorlardı. Çarlık Rusyası gibi Sovyetler de bu konuyu sürekli kullanarak Orta Asya ve diğer bölgelerdeki Müslüman grupların toplumun diğer kısımlarının nezdinde dehumanize edilmesini sağladılar ve uygulanan politika için gerekli olan psikolojik kabul zeminini ürettiler.³³³ Amitav Ghosh, Kolonyal Medenileştirme misyonlarının genellikle "*henüz...değil*" söylem kalıbını kullandıklarını ifade etmektedir. ("*Henüz yeterince Modern değil*", gibi)³³⁴ Bu türden söylemler ötekileştirmeyi geri kalmışlık tanımı ardına saklamaya çalışıyordu. Bu sayede zımnı olarak sömürgeleştirilen toplulukların Modern olamayacağı mesajı da veriliyordu. Bu söylemden Orta Asya ve Özbekistan da kendi payına düşeni almıştır. Bu süreç incelenirken Sovyetleşme ile birlikte Özbekleşme-yani Uluslaşma da aynı konu başlığı altında kavram çiftleri kullanılarak incelenecektir çünkü Sovyetleşme ve onun davet ettiği Sovyet tarzı Modernleşme beraberinde Özbekistan'ın Modernleşme ve Uluslaşma sürecini de getirmiştir. Bu iki siyasi ve kültürel fenomen birbirini besleyen ve destekleyen süreçler olarak Sovyet İdaresi boyunca var olmuştur. İşte bu bölümde zaman zaman içiçe geçen iki siyasi olguya ve onların ortaya çıkardığı sürece değinilecektir.

Ayrıca gerek bu söylemlerin gerekse de Sovyetler Birliğinin materyalist anlayışının bir sonucu olarak Sovyet döneminde yeni şartlara adapte olarak daha baskın hale gelen Modernleşme, 1. Bölümde de ifade edildiği üzere, Chodak'ın Sosyalist Toplumlarda Cereyan Eden Sanayileşerek Modernleşme ve Jeanniere'in Endüstriyel Modernleşme tanımı kapsamına girmektedir. Ancak Özbekistan ve Orta Asya'da yaşanan sanayileşme ve endüstrileşme topyekün olmamış, bölge devletlerinin merkeze ve birbirlerine olan karşılıklı bağımlılıklarını arttırmak için seçilen bir endüstri dalına her

³³³ Jeff Shaedo, **Russian Colonial Society in Tashkent, 1865-1923**, Bloomington: Indiana University Press, 2007, s. 85.

³³⁴ Amitav Ghosh ve Dipesh Chakrabarty, "A Correspondence on Provincializing Europe", **Radical History Review**, Sayı: 83, Bahar 2002, s. 148.

cumhuriyette ağırlık verilmiştir. Özbekistan'da bu tekstil ve pamuk üretimi olmuş, tek tip tarım ürünü üretimi sebebiyle ülke tarım ürünlerinin çoğunu Birliğin diğer cumhuriyetlerinden almak zorunda kalmıştır. Bu açıdan bakıldığında, yukarıda sayılan endüstriyel ve teknolojik değişim Chodak ve Jeanniere'in Modernleşme teorileri kapsamında değerlendirilse de mevcut modernleşme şeklinin eksik ve yönlendirilmiş bir şekilde sürdüğü söylenebilir. Buna ek olarak Merkezin himayesi ve yönlendirmesinde ve cebren sürdürüldüğü için Özbek Modernleşmesi bu dönemde de Gündümlü bir Modernleşme görünümünü sürdürmüştür. Modernleşme teorileri kapsamında değinilen Kültürel Modernleşme süreci ise Ceditçilerin 1930'lu yıllarda tasfiyesine kadar sürmüş, bu tarihten sonra zayıflamış ve Ceditçilerin siyaset sahnesinden çekilmesi sonucunda bir süre yer altına çekilmiştir. 1970'li yıllarda kısmen tabu olmaktan çıkarılmışlardır. Bağımsızlık sonrasında ise yeni devletlerin ihtiyaç duyduğu tarihi temeli oluşturma girişimleri kapsamında Ceditçiler yeniden hatırlanmıştır. Orta Asya'nın yerli halkı açısından Modernleşme süreci bu şekilde cereyan etse de Sovyet Yönetimi açısından Kültürel Modernleşme özellikle II. Dünya Savaşı sonrası dönemde, Kruşçev Yönetimi sırasında oldukça etkili olmuş, Orta Asya ve Özbekistan Ateist/Materyalist Modernleşmeci bir anlayışa göre şekillendirilmeye çalışılmıştır. Bu bölümde ayrıca bu konulara da değinilecektir.

3.1. Sovyet Dönemine Doğru

*"Fetihçi İmparatorlukların çoğu hazımsızlıktan ölürlər."*³³⁵

Victor Hugo

Rusya'da gerçekleşen 1917 Şubat ve Ekim Devrimleri Çarlık İdaresini sona erdirmiş ve bunun sonucunda Rusya I. Dünya Savaşından çekilmişti. Devrimciler, 23 Şubat 1917'de Petrograd'da, Çar II. Nikola (1894-1917)'yı bir darbe sonucu tahttan indirerek Rusya'da İhtilal devrini başlattılar. İhtilali en fazla destekleyen gruplar, Çarlık Rusyası yönetimi altında ezilen işçi ve köylü sınıfı oldu. Savaştan bunalan askerler de bu hareketi destekleyince Köylü-İşçi-Asker Sovyet'i kurulmuş oldu. Yönetime, Rus Sosyal İttihatçılar Partisi ve Sosyal Demokratlar'ın sol kanadı geldi. Bu dönemde, Rus olmayan halklara özgürlük, eşitlik, kendilerini yönetme hakkı tanınacağı vb vaatler verilmişti. Temel hak ve özgürlükler konusunda önemli gelişmeler vaat eden yeni yönetim Ceditçiler açısından da umut verici nitelikteydi. Gerek Çarlık İdaresinin yıkılması gerekse de yeni yönetimin ilk başlardaki olumlu tutumu sonucunda Türkistan/Orta Asya

³³⁵ Djalili ve Kelner, s. 65.

coğrafyasında birçok siyasi parti faaliyete geçti. Bu kapsamda Türkistanlılar 1917-1922 yılları arasında kendi geleceklerini tayin etme konusunda girişimlerde bulundular. Ceditçiler yaşanan bu değişim sonucunda Sovyet Rusya siyaseti içerisinde kendilerine yer bulmaya çalıştılar ve siyasi faaliyetlerini hızlandırdılar. Yine bu gelişmeler kapsamında Türkistan'da içlerinde Ceditçilerin de olduğu bir grup tarafından Kokand Muhtar Cumhuriyetinin kuruluşu ilan edildi. Kokand Hükümeti Türkistan'ın iç yönetiminde bağımsızlık (muhtariyet-otonomi) talep ederek siyasi arenada yerini almıştı. Ancak bu hükümetin askeri, mali, teknik ve siyasi kadro bakımından yetersizlikleri mevcuttu. Bu eksiklerini gideremeyen Hokant Hükümetinin ömrü oldukça kısa oldu; 64 gün kadar faaliyet gösterebildi. 64 günlük yönetimin sonunda 20 Şubat 1918'de Kokand tamamen Bolşevik Rus idaresi altına girdi.³³⁶ Hokant'ta mevcut idarenin yıkılması ve sonrasında yaşanan şideet olayları³³⁷ Ceditçiler cephesinde önemli bir üslup ve hareket tarzı değişikliğine sebep olmadı. Kasım Kongresine katılan pek çok delege savaşın (Birinci Dünya Savaşı) Rusya için ani şekilde sonuçlanmasından sonra sosyal hayata aktif şekilde katıldılar. Kokand Hükümeti gücü ve etkisini Kokand şehrinin sınırlarının ötesine yayamadı, bu yüzden de ne yerel hükümetin çöküşü ne de Sovyet askeri hareketinin Kokand'ın civarında yaşayan nüfus üzerinde ciddi bir etkisi olmadı. Taşkent'teki Sovyet Hükümeti Aralık ayında Kokand'ın özerkliğini destekleyen ve Rus idaresine girmesine karşı çıkan bir gösteriye destek vererek kendi sınırlarını çizmiş ve tercihini de belli etmiş oldu. Eski Kokand şehri dar sokakları ve sıra dışı görünüşüyle yeni Rus gücü için muammaydı ve kontrolünün dışındaydı. Şehirde Sovyet hâkimiyeti tesis etmek için takip edilecek tek yol silahlı muhafızların desteği ve korumasıyla yönetime el konulması idi. Orta Asya'da, Taşkent'in ötesindeki bölgede durum hala oldukça karışıktı.³³⁸ Sovyet

³³⁶ Tülay Köseoğlu, "Türkistan Milli-Siyasi Hareket Tarihi'nde İlk Adım: Türkistan (Hokand) Muhtariyeti (1917-1918)", Yunus Koç ve Mikail Cengiz (Ed.), **100. Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası** içinde (111-124), Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiye Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2018, s. 111-112 ve 120.

"Türkistand'a Müslüman Halklar Konseyi 1917 yılı sonunda Kokand'da bir hükümet kurdu; bu hükümet Şubat 1918'de Avrupalılardan kurulu Taşkent Sovyeti tarafından vahşice ezildi. Aynı ay, Z. V. Togan'ın Başkırt Hükümeti de dağıtıldı." Bkz. Roy, **Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi**, s. 80.

³³⁷ Hokantta Sovyetlerin ve onlarla birlikte hareket eden Ermenilerin şehir ahalisine karşı sergiledikleri vahşeti Dr. Baymirza Hayit dehşetle anlatılır. Daha fazla bilgi için bkz. Baymirza Hayit, **Basmacılar-Türkistan Milli Mücadele Tarihi (1917-1934)**, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları No: 261, Tarih ve Kültür Serisi: 6, 1997, s. 35-43.

"Orta Asya gerçekte çok karışık günlere ve olaylara gebeydi. Türkistan Müslümanları Hokant'ta özerk bir idare kurmuşlardı. Yerel Rus Bolşevikleri bu özerk yapılanmayı burjuva olmakla suçluyorlardı. Bolşevikler şehri kuşattılar ve ele geçirdikten sonra da tüm sakinlerini katlettiler. (Şubat 1918) Bu yaptıklarının da davalarına hiçbir yardımı olmadı. Aksine oluşan güç boşluğunda Buhara Emirliği bölgede Rus karşıtlığı ve muhalefetine merkezi haline geldi..." Bkz. John L. H. Keep ve Lionel Kochan, **The Making of Modern Russia From Kiev Rus to the Collapse of the Soviet Union**, Londra: Penguin Books, 1997, s. 302.

³³⁸ O sıralarda Taşkent'teki Sovyet İdaresinin etrafındaki ortam oldukça istikrarsız, düşmanca ve tehditlerle doluydu; "Hazar Denizinin doğusuna doğru, Orta Asya'nın bir zamanlar Asyalı Fatihler tarafından çiğnenmiş olan geniş düzlüklerine Bolşevizm'i getirme çabaları ilginç olayları da beraberinde getirdi. 1918 yılındaki

gücü heryere eşzamanlı olarak ulaşamamıştı. Bunun sonucunda da Modernleşme süreci sekteye uğramıştı. Bu karmaşa döneminde Türkistan'da Sovyet idaresinin kurulması mücadelesi en sonunda Taşkent'teki otoritenin bölge geneline yayılması meselesi haline gelmişti.³³⁹

Devrimin sebep olduğu karmaşa, Modernleşme vizyonuna ek olarak Orta Asya'nın jeopolitik konumunun da yeniden tanımlanmasına sebep oldu. Her ne kadar Rus İç Savaşı³⁴⁰ resmen 1918 yılı Mayıs'ına kadar başlamadıysa da İmparatorluk genelindeki askeri durum 1917 sonbaharından bu yana oldukça karışık ve genel olarak bir belirsizlik ortamı mevcuttu. Bu belirsizlik durumu çeyrek asır önce Orta Asya'da tesis

Çekoslovak saldırısından 18 ay sonra Kolçak'ın cephesi çökene kadar Türkistan'daki (Taşkent Sovyeti) Sovyet idaresi Moskova'dan tamamıyla izole bir şekilde yaşadı. Orenburg ve Ural Kazakları, Moskova'dan Samara ve Orenburg yoluyla Taşkente giden yolun iki tarafını tutuyorlardı. Kızıl Türkistan tamamıyla düşmanlarla çevriliydi. Kuzeyde Anti-Bolşevik (Rus) Kazaklar(ı) vardı. Güneyde ve doğuda ana demiryolu hatları boyunca ve bölgedeki büyük şehirlerin dışındaki yerler yerli grupların kontrolündeydi ve bunlar elbetteki Sovyet rejiminden baskın Rus karakteri yüzünden nefret ediyorlardı. Batı Çarlık Rusyasının iki vassalı Hive ve Buhara Hanlıkları vardı. Daha batıda Amu Derya nehrinin ötesindeki Hazar bölgesinde Hazar Demiryolu hattının asi işçileri tarafından kurulan idareler vardı. Hazar bölgesindeki bu âsiler İran'daki İngiliz Kuvvetlerinden (Komutanlığını General Malleon yapıyordu) de destek görüyorlardı. Kuzeydoğuda Yedisu (Semireçhiye) bölgesi ise Rus Kazaklar, Göçmenler ve Kırgız arasındaki şiddetli ve sert, bir o kadar da acımadan yoksun mücadeleye sahne oluyordu." Bkz. Chamberlin, s. 418-419.

"Orta Asyada Bolşevikler ve Sovyet hâkimiyeti Rus ağırlıklı ve sömürgeci bir güç olarak algılandı. Sadece birkaç Kazan Tatarı, Azerbaycanda Solcu Hümmet Partisi, Buhara ve Hive Ceditçileri Bolşeviklerin tarafını tuttular. Partiye üye olan az sayıda Müslüman, bunlar arasında da özellikle Tatarlar, ancak Ekim 1917'den sonra partiye resmen üye oldular. (Sultan Galiyev ve Turar Riskulov vb.) Bu durum da kültürel geriliklerinden dolayı Müslümanların Komünist olmaya yatkın görmeyen ve bir tür vesayet altında tutulmaları gerektiğini düşünen parti yönetiminin onlara daha da kuşkucu yaklaşmasına sebep oldu." Bkz. Roy, Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi, s. 89.

³³⁹ Bolşevik İdaresinin rakiplerini bertaraf etmek için bilinöli ve kontrollü olarak uyguladığı açlık/kıtlık politikası hakkında bkz. Marco Buttino, "Politics and Social Conflict during a Famine: Turkestan Immediately After the Revolution", Marco Buttino (Ed.), **In a Collapsing Empire: Underdevelopment, Ethnic Conflicts and Nationalisms in the Soviet Union** içinde (257-277), Milan: Feltrinelli, 1993.

³⁴⁰ Rus İç Savaşı hakkında daha fazla bilgi için bkz. China Mieville, **October: The Story of the Russian Revolution**, Londra: Verso, 2017; Evan Mawdsley, **The Russian Civil War**, Edinburgh: Birlinn Limited, 2000; Shelia Fitzpatrick, **The Russian Revolution**, Oxford: Oxford University Press, 2008; Mikhail Khvostov ve Andrei Karachtchouk, **The Russian Civil War (1): The Red Army**, Oxford: Osprey Publishing, 1996; Mikhail Khvostov ve Andrei Karachtchouk, **The Russian Civil War (2): White Armies**, Elms Court: Osprey Publishing Limited, 1997; Sean McMeekin, **The Russian Revolution, A New History**, New York: Basic Books, 2017; Jonathan Smele, **The "Russian" Civil Wars, 1916-1926, Ten Years That Shook the World**, New York: Oxford University Press, 2015; Laura Engelstein, **Russia in Flames: War, Revolution, Civil War 1914-1921**, New York: Oxford University Press, 2017; Stephen A. Smith, **Russia in Revolution: An Empire in Crisis, 1890 to 1928**, New York: Oxford University Press, 2017; David Bullock, **The Russian Civil War 1918-22**, Oxford: Essential Histories, Osprey Publishing, 2008; Mark D. Steinberg, **The Russian Revolution 1905-1921**, (Oxford Histories), New York: Oxford University Press, 2017; Mark D. Steinberg, **Voices of Revolution, 1917**, New Haven CT: Yale University Press, 2001; W. Bruce Lincoln, **Red Victory: A History of Russian Civil War**, New York: Simon and Schuster, 1989; W. Bruce Lincoln, **Passage Through Armageddon: The Russians in War and Revolution 1914-1918**, Oxford: Oxford University Press, 1994; Helen Rappaport, **Caught in Revolution: Petrograd, Russia, 1917-A World on the Edge**, New York: St. Martin's Press, 2017; Robert Service, **The Last of the Tsars: Nicholas II and the Russian Revolution**, Londra: Pegasus Books, 2017; Tony Brenton, **Was Revolution Inevitable? : Turning Points of the Russian Revolution**, New York: Oxford University Press, 2017; John Reed, **Ten Days That Shook the World**, Londra: Penguin Books, 1966; Ekaterina Rogatchevskaia, **Russian Revolution, Hope, Tragedy, Myths**, Londra: The British Library Publishing Division, 2017.

edilen sömürge gücünün mevcut yapısına da ciddi şekilde zarar vermişti. Bölgedeki Sovyet siyasi ve askeri unsurları, merkezi hükümet Avrupa Rusya'sındaki savaşı kazanıp Orta Asya'ya takviye gönderene kadar askeri alanda savunmada kalmayı tercih etti. Bu yüzden Orta Asya'da Sovyet İdaresi 1920 yılına kadar tam manasıyla tesis edilemedi.³⁴¹ Fakat bu tarihten sonra Taşkent'teki Sovyet rejimi yerini sağlamlaştırdı ve her türlü tehdidin üstesinden gelebilecek kadar da güçlendi.³⁴² Bu andan sonra da Çarlık İdaresinden devraldığı ve geliştirmeye çalıştığı Modernleşme hamlesine hız verdi.

Bu dönemde Orta Asya'da yaşanan siyasi istikrarsızlığa şiddetli bir ekonomik kriz de eşlik etti. Bu da Kültürel Modernleşmeye olan ilgiyi arttırdı. 1918'de bölgedeki pamuğa dayalı ekonomik sistem tam anlamıyla çökmüştü. Üretim 1916 yılındaki artıştan sonra sürekli olarak azaldı ve kökleri 1914'e kadar giden enflasyon bu dönemde tırmanışa geçti. (1917 yılında fiyatlar % 466, 1918'de % 149, 1919'da ise % 1.015 yükseldi, bu dönemde fiyatlar 1914 seviyesinin 588 katı oldu.)³⁴³ Bununla birlikte en etkileyici olay 1917 Kıtılığı oldu.³⁴⁴ Kıtılık, kış aylarında yıkıcı boyutlara ulaştı. Takip eden 3 yılda açlık, açlıkla alakalı hastalıklar ve Ruslarla yaşanan çatışmaların Orta Asya nüfusu üzerinde yıkıcı bir etkisi oldu. Marco Buttino'nun inandırıcı ve kabul edilebilir tahminlerine göre, 1917-1920 yılları arasında bölgenin kır nüfusu % 23 azaldı. Bu azalış oranı 1915-1920 arasındaki dönemde % 30.5'ti. Nüfustaki bu ani düşüşün etkisi şehirli nüfustaki % 8.3'lük artışla kısmen telafi edildi. Ancak hayatı idame çabası herşeyin

³⁴¹ "Taşkent, St. Petersburg'ta 7 Kasım'da meydana gelen hareketten önce işçilerin Bolşeviklerin desteğinde idareyi ele geçirdiği Rusya'nın birkaç uzak şehriden biriydi. Taşkent Sovyeti askeri birliklerin kontrolünü almayı istedi; bir birliğin silahsızlandırılmasından doğan anlaşmazlık 28 Ekimde başlayan ve 31 Ekime kadar süren bir sokak çatışmalarının başlamasına neden oldu. 31'den sonra Sovyet şehirdeki tek idare oldu. Kızıl Muhafız Birlikleri oluşturuldu ve 18-45 yaş arasındaki tüm işçilerin birliğe katılması istendi, buna özellikle de Taşkent Demiryolu İdaresinin işçileri itibar ettiler. Bir kısım Avusturyalı ve Macar savaş esiri de bu yeni kurulan birliklere katıldılar. (Enternasyonel Süvari Alayı)" Bkz. Chamberlin, s. 419.

³⁴² "1919 yılından Moskova Beyaz Ordu tarafından tecrit edilmiş olan Taşkent'teki başına buyruk idare ile olan ilişkilerini tekrar güçlendirdi. Kızıl Ordu General Frunze komutasında yerel idarelerdeki milliyetçi Rus ve Müslümanların hemen hepsini tasfiye etti ve sonra da Hive Hanlığı üzerine yürüdü, Hive Şubat 1920'de teslim oldu, onu aynı yılın Eylül ayında ise Buhara'nın teslim olması izledi. Bu adı geçen her iki Hanlık da Çarlık döneminde Rus koruması altında idi. Her iki Hanlık da işgalden sonra özel mülkiyete ve İslami yasaların uygulanmasına izin verilen 'Halk Cumhuriyetleri' haline geldi. Bununla birlikte her iki Hanlıkta da Sovyet idari kurumları tesis edilmişti. Fakat Hanlıklar uzunca bir süre Türkiye'den (Enver Paşa vasıtasıyla) ve Afganistan'dan yardım gören Basmacılar karşı sürdürülen askeri harekât yüzünden uzun süre istikrarsız kaldı." Bkz. Keep ve Kochan, s. 302.

"1917 Ekim İhtilalinden sonra Bolşevikler, 1920 yılına kadar eski Çarlık coğrafyasında iç savaşı kazanmak suretiyle bitirmişlerdir. Hemen arkasından askeri güçle ele geçirdikleri bölgelerde yerleşme ve kurumsallaşma politikalarına ağırlık vermişlerdir." Bkz. Ebubekir Güngör, "Modern Kırgızistan'ın Kurulma Sürecinde Bolşevik Politikalarına Karşı Milli Eleştiriler", Mehmet Yavuz Erler ve Abdullah Şevki Duymaz (Ed.), **Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler'de Akademik Araştırmalar-1** içinde (267-287), Ankara: Gece Kitaplığı, Nisan 2018, s. 268.

³⁴³ Khalid, **The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia**, s. 285.

³⁴⁴ Shoshana Keller, **To Moscow, Not Mecca, The Soviet Campaign Against Islam in Central Asia, 1917-1941**, Westport CT: Praeger, 2001, s. 31-33.

önüne geçtiği için Modernleşme süreci bu dönemde geri planda kaldı. Yine bu dönemde gerek Rus baskısı gerekse de açlıktan kurtulmak için Rusya'nın diğer bölgelerine, Çin, Afganistan ve İran'a da göçler oldu. Bu göçlerin de Orta Asya demografisi üzerinde olumsuz etkileri oldu.³⁴⁵

Bu sayılan olumsuzluklar Ceditçilerin 1918 ilkbaharında yüzleştikleri siyasi zorluklardan sadece birkaçıdır.³⁴⁶ Bu yüzden Ceditçilerin ekserisi Sovyet rejimine dışarıdan yapılacak bir müdahaleye olumlu yaklaşmışlardır. Bir göçmen Devrimden 25 yıl sonra kaleme aldığı anılarında pek çok Ceditçinin gerek İstanbul'daki gerekse de Orta Asya'daki Osmanlı subay ve temsilcileriyle irtibat halinde olduğunu ve onları askeri müdahaleye ikna etmeye çalıştıklarını ifade etmiştir.³⁴⁷ Öyle ki bu müdahale söylentileri Kaşgar'daki İngiliz Konsolosu P. T. Etherton'a kadar ulaşmıştı. Etherton 1918 yılı Aralık ayında: *"Fergana ve Kaşgar'ın önde gelen tüccarlarının temsilcilerinden oluşan bir heyetin kendisini ziyarete geldiğini ve bölgeye İngilizlerin müdahale etmesini umduklarını ve bu harekâtın gerçekleşmesi durumunda insanların bu harekâta karşı takınacağı olumlu tavırdan bahsettiler."* diyordu Londra'ya.³⁴⁸ Beklentinin aksine Kafkasya'ya yönelik Osmanlı teşebbüsleri kısa sürede sona erdi ve İngilizler, Hindistan'ın güvenliği konusundaki tüm hassasiyetlerine rağmen, Avrupa'da savaşın sürdüğü sırada böyle karmaşık bir olaya aktif müdahalede bulunmaktan sakındılar. Basmacıların yaptığı gibi silahlı mücadeleye girmek Ceditçiler için bir alternatif teşkil etmedi.³⁴⁹ Ceditçilerin 1918 yılında Fergana Vadisi merkezli başlayan Basmacı İsyanı ile fazla bir irtibatı olmadı,

³⁴⁵ Marco Buttino, "Study of the Economic Crisis and Depopulation in Turkestan, 1917-1920," **Central Asian Survey**, Cilt: 9, Sayı: 4, 1990, s. 64-69.

³⁴⁶ "Rus Çarlığının 1917-1918'deki dağılışı Müslümanları İmparatorluk genelinde dağınık ve kaderleri Rus İç Savaşının galibinin insafına terk edilmiş bir şekilde bıraktı. Bu dönemde pek çok Ceditçi entelektüel Bolşeviklerin himayesinde bir özerklikten eğer bu da mümkün olmazsa bağımsızlık ilanından yanaydılar. Bu sayede Rusya'nın diğer bölgelerindeki dindaşlarına da örnek olabileceklerdi." Bkz. Keep ve Kochan, s. 301.

³⁴⁷ Osmanlı Müdahalesi konusu için bkz. Abdullah Recep Baysun, **Türkistan Milli Hareketleri**, İstanbul: 1943, s. 31-34.

"İran her zaman kuzey komşusu Rusyaya karşı oldukça dikkatli davranmıştır. Bu yüzden 1878-1924 yılları arasında, Rus İmparatorluğunda yaşayan Müslümanlar, Rus emperyalizmine karşı direnişin kutbu ve İslam'ın dayanağı olarak İran'ı değil Osmanlı Devletini görmüşlerdir. Ortak bir dil ve aynı mezhebe olan aidiyet, çok yoğun olmasa da iki bölge arasındaki ilişkiler bu düşünceyi desteklemiş ve güçlendirmiştir." Bkz. Roy, **Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi**, s. 61.

³⁴⁸ Khalid, **The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia**, s. 285.

³⁴⁹ "Basmacıların çoğu eski düzenin yeniden tesisini amaçlayan Muhafazakâr elitten oluşuyordu ancak aralarında az sayıda Ceditçi de vardı." Farklı görüş için bkz. Kılavuz, "Understanding the Violent Conflict...", s. 79.

"Basmacı İsyanının katılımcıları (özellikle de 1917-1924 yılları arasındaki dönemde) İslamcı gelenekçiler, ilerici milliyetçi entelijansiya ve kanun kaçaklarından oluşuyordu. Basmacılar Kızıl Ordu'ya karşı gerilla savaşı verdiler, Fergana Vadisi ve Pamir yaylası bölgesinde ayaklanma çıkardılar ve Sovyet yönetimini milliyet sorununa doğrudan müdahil olmaya mecbur bıraktılar." John R. Pottenger, "Islam and Ideology in Central Asia", Nelly Lahoud ve Anthony H. Johns (Ed.), **Islam in World Politics** içinde (127-151), Londra: Routledge, 2005, s. 131.

zaten bu harekete sempatiyle de yaklaşmadılar. İsyanı Modernleşme çabasını sekteye uğratabilecek ve Sovyetlerle gelişmekte olan ilişkileri bozacak bir sorun olarak görüyorlardı.

Sovyet tarihçileri Basmacıları karşıdevrimci olarak nitelerler. Batılı ve diğer tarihçilerin ekserisi ise onları bağımsızlık mücadelesi veren (birlikten yoksun, dağınık) ulusal güçler olarak görürler.³⁵⁰ Bu dönemde Türkistan Vilayeti Gazetesi'nde "Basmacı"³⁵¹ terimi çok sık kullanılıyordu ve gazete hırsızlık ve cinayet haberleriyle doluydu. Her ne kadar "Baskın yapan", "Haydut" anlamına gelen Basmacı adı bu tepkiyi haksız göstermek için kullanılsa da; Basmacı İsyanları Orta Asya'nın kırsal nüfusunun bölgedeki karmaşaya karşı koymak için giriştikleri hareketlere verilen bir isimdi.³⁵²

³⁵⁰ Buna en güzel örnek olarak Baymirza Hayit verilebilir. Bkz. Baymirza Hayit, **Basmatschi: Nationaler Kampf Turkestans in den Jahren 1917 bis 1934**, Cologne: Dreisam Verlag, 1992.

Bu noktada Edib Halid her iki görüşü de eksik bulmakta, ama özellikle onları özgürlük savaşçısı olarak gören romantik görüşün Basmacı Hareketine olduğundan fazla ve taşıyamayacağı bir yük ve misyon yüklediğini iddia etmektedir. Tabii ki farklı bir yorum getirmek isteyen ve her iki görüşü de sentezlemeye çalışan bu yaklaşımın yoğun bir şekilde Sovyet bakış açısından etkilendiği görülmektedir, çünkü pek çok bağımsızlık hareketinin böyle dağınık ve küçük nüveler halinde başladığını tarih bize göstermektedir. Halid'in görüşüne göre Basmacı Hareketi açlık sonucu oluşan ekonomik ve sosyal krizle Sovyet makamları tarafından yapılan yolsuzluk, gasp, adam kayırma vb. cebri ve keyfi uygulamalara karşı mahalli bir tepkidir. Bu açıklama ile Basmacı Hareketini basit bir hırsızlık ve çapul hareketi gibi yorumlamaya meyilli Halid düşüncelerinde tezata düşmektedir. Çünkü yukarıda sayılan hoşnutsuzluk sebepleri bağımsızlık hareketini besleyen ana amiller olarak rahatlıkla kabul edilebilir. Ayrıca uyguladıkları stratejiler ve bakış açıları tartışılır olsa da Cemal ama özellikle de Enver Paşa'nın düşünceleri, idealleri ve bu harekete kattığı boyut hiç de küçümsenemez. Basmacı Hareketinin ekonomik temelleri hakkında bkz. Richard Lorenz, "Economic Bases of the Basmachi Movement in the Farghana Valley," Andreas Kappeler, Gerhard Simon, Georg Brunner, Edward Allworth (Ed.), **Muslim Communities Reemerge: Historical Perspectives on Nationality, Politics, and Opposition in the Former Soviet Union and Yugoslavia** içinde (277-303), Durham, N.C.: Duke University Press, 1994.

Harekete Enver Paşa'nın katkısı ile ilgili daha fazla bilgi için bkz. Masayuki Yamauchi, **The Green Crescent under the Red Star: Enver Pasha in Soviet Russia, 1919-1922**, Tokyo: Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa, Studia Culturae Islamicae, No: 42, 1991.

³⁵¹ Rusçası "Basmaçestvo"dur.

³⁵² "Basmacı grupları oldukça faallerd. Andican gibi şehirlere sürekli akınlar yapıyorlardı. Bölgedeki durum 1921 Kasımından itibaren daha karmaşıklaştı. Maceracı Jön Türk lideri Enver Paşa, genç Türkiye'nin lideri Mustafa Kemal'i devirmek için Bolşeviklerden istediği yardımı kabul edilmemesi üzerine öfkelenmiş ve bir av partisi sırasında muhafızlarını atlatarak Basmacıların tarafına geçmişti. İslam Dünyasında yakından tanınan ve Orta Asya'da bir devlet kurmayı hayal eden Enver Paşa kendisini 'İslam Dünyasındaki tüm askeri güçlerin başkomutanı' ilan etmişti. Bir süre sonra da Anti-Sovyet hareketin lideri olarak kabul edildi. 1922 Martında Buhara Savaş Komiseri ve eski bir Türk subayı olan Ali Rıza Bey'de isyancıların safına katıldı. Fakat Enver Paşa modern silahların sömürge ordularına sağladığı taktik avantajı görmek istemiyordu. Bir sürü gözü kara adamı vardı ama hiç topçusu yoktu, ağır silah olarak sadece eksik bakımlı az miktarda makineli tüfeği bulunuyordu. (Düzenli bir orduda görev yapmış bir subay olarak Enver Paşa'nın, her ne kadar etrafında bu tür de silahları kullanacak personeli olmasa da, ağır silah kullanabilecek grupları oluşturmak için uğraşmaması affedilebilecek bir hata değildir, zaten kendini takiple görevli Rus kuvvetleri de bu durumu en iyi şekilde değerlendirmişlerdir.) Askerlerinin silahlarında da bir standart yoktu. Bu durumu kendi idareleri için büyük bir tehdit olarak gören Sovyetler, Çarlık Genelkurmayında görev yapmış bir subay olan Kakurin'in komutasında amacı Enver Paşa'yı yakalamak olan özel bir ordu oluşturdular. Ağır silahları olmayan Enver Paşa 1922 Haziranında Baysun yakınlarında ciddi bir yenilgi aldı ve Doğu Buhara'ya (Bugünkü Tacikistan) doğru çekildi. Basmacıların kontrolünde olan Duşanbe 14 Temmuz'da Kızıl Ordu tarafından geri alındı ve 4 Ağustos'ta yerini bir Ermeni'nin ihbar etmesi üzerine Rus birliklerince sıkıştırıldı Belçuvan kasabasında çıkan çatışmada öldürüldü. Enver Paşa'nın öldürülmesi ile Basmacı hareketinin biteceğini düşünen Ruslar kısa bir

Basmacıların bölgedeki Sovyet idaresinin otoritesine yönelttiği tehdit dönemin pek çok yazarı tarihçisi tarafından anlaşılmıştı, fakat büyük çoğunluğu bu tehdidi yanlış yorumlamıştır. Yerel gruplar arasında yuvalanmış bu hareket, gerek organizasyonu ve gerekse amacı (veya bu sayılanların eksikliği) açısından diğer bağımsızlık mücadelelerinin özelliklerine sahip değildi. Belki de bu nedenle Birleşik Türkistan fikrinin önemli savunucularından olan Alaş Orda Hareketi mensubu Mustafa Çokay, pek çok kez, kendi mücadelesi ile Basmacılarınkini birleştirme imkânı olmasına rağmen, bundan kaçınmış ve Basmacıların haydutlardan pek farkları olmadığını ifade etmişti.³⁵³

Ceditçilerin ana siyasi stratejisi yeni rejimle ve onun kurumlarıyla çatışmaktan ziyade bunların içerisinde bulunmak ve bu kültürel, siyasi yapıya katılmaktı. Bu sayede kendi Modernleşme vizyonlarından da kopmak zorunda kalmayacaklardı. Bu düşüncenin etkisiyle *“Türkistan’da anlaşmazlığın gereksiz olduğu ve bunun sadece bölgenin yıkımına yol açacağını biliyoruz.”* diye yazmıştı 1923 yılında Çokay. *“Kokand’ın yıkılmasından sonra geriye kalanlar destekçilerini yeni rejimle çalışmaya ve işbirliğine gitmeye çağırmışlardı. Bu sayede Sovyet rejiminin bölgedeki temsilcileriyle aralarındaki düşmanlık azalacaktı.”* Hesapta olmayan sebeplerin olumlu yönde etkisiyle Ceditçiler ummadıkları kadar başarılı oldular. Müslüman şehirli nüfusun sözcülüğü konusundaki mücadelede Ulema’yı yenmişlerdi. ³⁵⁴ Modernleşme girişiminin Orta Asya kaynaklı yorumunun önündeki en büyük engel ortadan kalkmıştı.

süre sonra yanıldıklarını anladılar. Türkistan’ın dağlık ve çöl bölgelerinde hareket 1930’lara kadar devam etti.” Bkz. Chamberlin, s. 425-426.

“Basmacılar bölgede kendilerine iyiden iyiye bir yer edinmişlerdi. Öyle ki Monstrov adlı bir kişinin önderliğinde bir araya gelerek bir silahlı birlik kuran Rus göçmenleri önde gelen Basmacı liderlerinden Madamin Bek (Bey) ile 1919 yılı Ağustos ayında işgücü, ticaret, eğitim, konuşma ve basın özgürlüğü, ÇEKA’larla Siyasi Komiserliklerin lağvedilmesi, tahıl tekelinin kaldırılmasını temel alan bir antlaşma imzaladılar. Ruslar ve Orta Asya’lılar arasında kurulan Bolşevik karşıtı bu cephe göçmenler tarafından kurulan Köylü Ordusunun Eylül ayında Andican yakınlarına ciddi bir şekilde yenilmesi üzerine başarısızlığa uğradı. Bununla birlikte Basmacı Hareketi sürdü, özellikle de Afgan sınırına yakın olan bölgelerde. Çünkü Afganistan onlara sıkıştıklarında sığınabilecekleri yer, silah, cephane hatta bazen asker de sağlayan güvenli bir sığınaktı. Her ne kadar Afgan Kralı Emanullah Han, Lenin’le karşılıklı olarak mektuplaşmakta ve İngiliz yayılcılığına karşı Rusya’dan gelecek siyasi ve teknik destekten medet ummakta ve bu yüzden Rusya’ya karşı düşmanca faaliyetlere girişmeyi istememekteyse de, ülkenin kuzeydoğu vilayetlerindeki hükümet görevlileri ve aşiret reislerinin Fergana ve Buhara’da Ruslara karşı savaşı dindaşlarına ve kendi milliyetlerinden olan insanlara karşı büyük bir sempati vardı.” Bkz. Chamberlin, s. 429-430.

“İlginçtir ki Basmacı İsyanı çerçevesinde başlıca çarpışmaların yaşandığı yerler bugün Tacikistan’da muhalefetin en güçlü olduğu ve silahlı kalkışmalar ve baskınlar düzenledikleri yerlerdir... Silahlı grupların sınır ötesinde, Afganistan’da yerleştikleri üsler ve Tacikistan’a sızarken Amu Deryayı geçtikleri yerler 70 yıl sonra bile 1924’teki ile aynıdır.” Bkz. Roy, *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*, s. 83.

³⁵³ Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*, s. 286.

³⁵⁴ Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*, s. 286.

3.2. Müslüman Komünistler ve Sovyet Orta Asyası

Lenin'in ilk kararnamelerinden birisi Taşkent'teki Bolşevikleri kendileri ile işbirliği yapmaktan kaçınmakla suçlayan “*Doğunun ve Rusya'nın Emekçi Müslümanları*” grubunun şikâyet ve taleplerine yönelikti. Moskovaya iletilen şikâyete göre, Taşkent Sovyetinin politikaları tam anlamıyla pervasızdı ve bu tutum Moskova'da 1918 Martında iktidara gelen yeni Merkezi Hükümet tarafından da sorgulanmıştı.³⁵⁵ Bununla birlikte ilk başlarda Moskova'nın etkisi çoğunlukla arabuluculukla sınırlı kalmıştı. Rusya'daki Bolşevik iktidarının zayıflığı doğrudan bir müdahaleye imkân vermiyordu. Türkistan hala Rusya'ya bağlı olduğunu iddia ediyordu. Bu durum nüfuzunu ve etkisini tüm bölge geneline yaymak için uygun şartları oluşturmaya çalışan Moskova'ya bölge üzerinde hak iddia etme imkânını sağlıyordu. Bu dönemde Sovyet yönetim tarzının etkin şekilde yerleştirilmesi için kurulan Milliyet İşleri Halk Komiserliği³⁵⁶ (People's Commissariat for Nationality Affairs) Türkistan'a emir ve direktiflerini uygulatmak için tam yetkiyle donatılmış bir heyet göndermişti. Heyet 3 kişiden oluşturulmuştu; A. P. Kobozev adlı bir Rus, Y. İbrahimov ve Arif Klevleev adlı iki Tatar. Heyet 1918 yılının Şubat ayında Taşkent'e ulaştı ve Orta Asya ahalisini yeni rejime ve onun Modernleşme misyonunu desteklemeye ikna etmek için vakit kaybetmeden çalışmaya başladı. Kobozev'in planı oldukça basit ve açıktı; Yerli Müslüman ahaliyi Sovyetlerin kontrolü altında ayırım gözetmeksizin Beyaz Ruslara ve muhalif güçlere karşı desteklemek. Kobozev'in çabaları olumlu sonuç verdi ve Nisan ayında yapılan 5. Türkistan Sovyetleri Kongresi'nin arifesinde Moskova'daki Halk Komiserleri Konseyini “*Taşkent Parlamentosundaki beyaz renkli Müslüman çalmalarının (sarık kastediliyor) sayısının artmakta olduğu*” konusunda gururla bilgilendirmişti. Sovyet Modernleşmesi yerli halkta karşılık buluyordu. Türkistan Otonom Federal Cumhuriyetinin Merkez İdare Komitesinin 36 üyesinden 7'si Müslümandı. Kobozev ayrıca cumhuriyette Milliyet İşleri Komiserliği (Turkonnats) kurulması konusunda da Moskova'ya baskı yaptı. Bu isteğine ilk başlarda direnen Taşkent Sovyeti daha sonra inadından vazgeçti ve Haziran ayında Komiserliğin kurulmasını kabul etti. Bu Müslümanların yeni yönetim yapısına katılmasının sağlayan bir dizi gelişmenin ilkiydi.³⁵⁷ Referans aldıkları Turkonnats tabiri oldukça mütevazı bir tabirdi ve bu komiserliğin ana amacı farklı milliyetlere tabii işçilerin haklarını temsil etmek

³⁵⁵ 1918 yılından sonra Orta Asya'da Sovyet idaresinin gelişimi için bkz. Zenkovsky, **Pan Turkism and Islam in Russia**, s. 232-247.

³⁵⁶ O sırada yaygın kullanılan adıyla Narkonnats. (M.E.K.)

³⁵⁷ Khalid, **The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia**, s. 287.

ve korumaktı. Türkistanda yaşayan ve Rus olmayan Avrupalı nüfusun hakları da bu kapsamda idi.

Moskova'nın da moral desteğiyle Turkomnats çevresinde ciddi bir destek topladı ve parti içinde Müslüman görüşünün sözcüsü haline geldi. 1918 sonbaharında, Sovyet rejiminin tüm oblast seviyesindeki idari komitelerinde Milliyet İşleri bölümleri kuruldu.³⁵⁸ Takip eden dönemde, büyük sayıda Müslüman bu yeni yapıya katıldı. Sonunda Bolşevikler 1918 yılı Haziran ayında kendi partilerini kurdular; Türkistan Komünist Partisi. Arşiv araştırmalarına göre kuruluşunun ilk yıllarında Partide Müslümanların görev almadığı görölse de kanıtlar önemli sayıda Ceditçinin mümkün olan ilk fırsatta partiye katıldıklarını göstermektedir. Müslümanların bu Partiye ve devlet görevlerine alınmasında Klevleev özellikle etkili olmuştu. Klevleev Mayıs'ta Semerkant'a gitmiş ve Şer Dar Medresesinde düzenlenen bir toplantıya katılmıştır. (Bu toplantı Semerkant İşçi Birliği tarafından organize edilmişti.) Toplantıyı takip eden ay Birlik kendini "*Semerkant Uezdi İşçi ve Çiftçi Temsilcileri Müslüman Sovyeti*" olarak adlandırdı ve Ağustos ayında "*Müslüman İşçilerin Komünist Cemiyeti (Musulman Zahmetkeş İştirakiyyun Cemiyeti)*" olarak adını bir kez daha değiştirdi. Cemiyetin sadece Semerkant'ta 1.600 üyesi vardı ve bununla da her fırsatta övünüyordu. Semerkant Sovyeti Eğitim Bölümü, Ceditçi Gazete "*Hürriyet*" tarafından kendi bünyesine aldı. Haziran'da Taşkent'teki Tatar Birliği, Tatar Sosyalist İşçiler Komitesi olarak yeniden organize oldu. Bunu takiben Ağustos ayında, Taşkent'in en büyük camisinde yapılan ve Klevleev tarafından idare edilen mitingde, bu yapı kendisini Rus Komünist Partisi (Bolşevik) Tatar kısmına dönüştürdü. Eski Taşkent'te "*İşçi ve Çiftçi Temsilcileri Sovyeti*" ortaya çıktı ve bu yapı Müslümanların istihdamında önemli bir kanal oldu. Klevleev İdare Komitesi için Haziran'daki seçim planından sonra, Bolşevik Abdullah Evlâni, Said Ekrem Said Azimbayev ve Sosyalist devrimci Tavalla'yı da Komiteye dâhil etti. Ağustos ayında Tavalla Taşkent Sovyetinin İdare Komitesine seçildi. Bu komitede, Ubeydullah Hocayev'in kardeşi ve eski bir Ceditçi olan Beşirullah Hocayev'e de görev verildi.³⁵⁹ Türkistan'da Sosyalizm yaygınlaşıyor ve hız kazanıyordu.

Çarlık Rusyası merkezi otoritesinin dağılması ile ortaya çıkan yeni siyasi ortam, aydınların gücünü ve seçeneklerini artırmıştı. Bu sebeple Türkistan Ceditçileri, Şubat İhtilalini milli bağımsızlık ve modernleşme mücadelesinin önemli aşamalarından biri

³⁵⁸ Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*, s. 287-288.

³⁵⁹ Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*, s. 288.

olarak değerlendirme yoluna gitmişlerdir. Onlara göre, ihtilal Orta Asya Müslümanlarının toprak, milli kültür, siyasi haklar, eğitim, demokrasi gibi problemlerinin çözülmesine katkı sağlayacaktı. Ayrıca, Türkistan'a Rus göçü duracak ve Çarlık döneminde Müslümanlara yapılan ayrımcılık da son bulacaktı. Bu sebeple, Şubat İhtilali sonrasında Geçici Hükümet'in işbaşına geçmesiyle birlikte, Türkistan aydınlarının büyük çoğunluğu yeni Hükümet'in safında ve tarafında yer almayı seçtiler.³⁶⁰

Yaşanan süreçle birlikte Ceditçiler kendilerini hızla Müslüman Komünistlere dönüştürdüler ve tekrar Müslüman Türkistan adına konuşma hakkını talep ettiler. Müslüman tabiri ayrıca Sovyetler Birliğinin kuruluşunun ilk yıllarında bir kimlik görevi de görmüş oldu.³⁶¹ Moskova'daki yeni rejim için "Müslüman" tabiri Narkomnats'ın sözlüğünde Ukraynalı, Yahudi, Gürcü gibi milliyet isimlerinden biriydi. (Türkistanda Müslüman yerli nüfusu belirtmek için de kullanılan bir tabirdi.) Önceki yıllarda Ceditçilerin toplumdaki önderlik ve liderlik mücadelesi sırasında Ulemanın yeni siyasi dili anlamada yeterli olmadığını görülmüştü ve bunun sonucunda bu grup 1917'de Modernleşme taraftarlarına karşı kısa bir süreliğine ele geçirdiği inisiyatifi kaybetti. 1918'in başlarında reforma sempati duyan Ulema tarafından "*Fukaha (Hukukçular) Cemiyeti*" kuruldu. Bunu daha sonra Ulema Cemiyetinin kurulması takip etti.³⁶² Ancak Nisan ayında Taşkent Müslüman İşçi ve Çiftçi Temsilcileri Sovyeti (gerçekte bir Cedit organizasyonuydu) Şehir Sovyetine "Ulema Cemiyeti"ndeki "Karşıdevrimci" Ulema'nın yakalanmasını ve mal varlıklarına el konulmasını teklif etti. Bu teklif hemen kabul edildi ve Ulema Cemiyeti 5 Mayıs'ta çalışanların çıkarlarına uymadığı ve beklentilerine cevap veremediği için, yayın organı olan "*El-İzâh (Açıklama)*" da dâhil olmak üzere, tamamen kapatıldı. Bu olaydan sonra Fukaha Cemiyeti de fazla dayanamadı, fakat kısa ömürlü de olsa kendinden beklenen görevi de fazlası ile yerine getirdi. Kapatma sebebi Ulema Cemiyetinininkine benzerdi: Toplumun mevcut problemlerine duyarsız kalmak. Fukaha Cemiyeti kapatılsa da mal varlığı Ceditçiler tarafından oluşturulan yeni bir eğitim grubu olan "*Medeniyet*"e devredildi.³⁶³

³⁶⁰ Ebubekir Güngör, "Kırgızistanda Bolşevik Komitelerinin Kurulması ve Kırgızlar", **Akademik Hassasiyetler**, Cilt: 4, Sayı: 7, 2017, s. 73.

³⁶¹ Khalid, **The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia**, s. 288.

³⁶² "Özbekler, Türkistan Genel Valiliği topraklarını kapsayan bir devlet kurma çabasına girmişlerdi. Bu girişimlerin sonucu olarak Özbekler arasında Kadimci ve Ceditçi olmak üzere iki siyasi grup etkin hale gelmiştir. Bunlar Ceditçiler'den oluşan gurubun başında Münevver Kari'nin bulunduğu İslam Şurası ve Şir Ali Lapin'in liderlik ettiği Kadimciler'den oluşan Ulema Cemiyeti idi." Güngör, "Kırgızistanda Bolşevik Komitelerinin Kurulması ve Kırgızlar", s. 73.

³⁶³ Khalid, **The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia**, s. 289.

Eski Ceditçiler olan yeni Müslüman Komünistler yeni kurulan rejimin siyasi söylemine kısa sürede adapte oldular. Taşkent Sovyeti bölgenin Avrupalı sakinlerinin çıkarlarını korumak ve geliştirmek için de yeni rejimin siyasi dilini kullandı. Bu durum da bu yeni dilin ve siyasi tabirlerin önemini arttırdı. Orta Asyalı elit ve ahali bu yeni moderne ve onun söylemine uyma yolunu seçti, bu andan sonra o dönemde bir hayli revaçta olan “Sınıf” ve “Devrim” tabirleri Cedit terminolojisine girdi. Takip eden dönemde yerel nüfusun haklarının gündeme geldiği durumlarda sıklıkla kullanıldı. 1918 ve takip eden yıllarda partiye giren pek çok kişi 1917 öncesindeki dönemde Cedit hareketinde aktif şekilde yer alan kişiler değildiler. Devrim sonucunda pek çok yeni yüz kamu hayatına ve siyaset sahnesine dâhil oldu ve sayıları her geçen gün daha da arttı. Bu durum da Türkistan’da siyaseten aktif olan kesimin tabanını genişletti. İlginçtir ki daha sonraki dönemlerde bir kısmı Sovyet Modernleşmesini daha fazla içselleştirme yoluna gitti ve Ateizmi³⁶⁴ savunur hale geldi. Bu Modern ve Müslüman Komünistlerin yaklaşımları Ceditçiliğin ana akımı ile doğrudan bir benzerlik gösterir. Eğitim ve Aydınlanma, stratejilerinde hala en önemli konu idi.³⁶⁵

³⁶⁴ Orta Asya’da Sovyet Dönemi Ateizm uygulamaları için bkz.

“...din aleyhtarı propaganda ve zihinleri bulandırma faaliyetinin prensipleri, 1925 ile 1928 yılları arasında ortaya konmuş, savaştan hemen sonra da tamamlanmıştır. Bu tarihten sonra, İslam aleyhinde çok güçlü bir propaganda yürütülmüştür. Bu çerçevede, 1948 ve 1976 yılları arasında sadece Özbekistan’da yüzlerce İslam karşıtı kitap yayınlanmıştır. Yine 1935’te 66.000, 1959’da 146.500 İslam karşıtı konferans düzenlenmiştir. 1980’den sonra ise, din aleyhtarı propagandaların daha da yoğunlaştırılmasıyla birlikte, özellikle İslam dinine karşı mücadele etmek için Orta Asyada ve Kafkasya’nın Müslüman bölgelerinde, din aleyhtarı konuşmalar için özel okullar, Marksizm-Leninizm Üniversitesinin Ateizm Bölümü, Bilimsel Ateizm Üniversitesi gibi yeni müesseseler kurulmuştur.” Bkz. Alexandre Bennigsen ve Chantal Lemerrier Quelquejay, **Sufi ve Komiser**, Osman Türer (çev.), Ankara: Akçağ, 1988, s. 63-64; Mehmet Seyfettin Erol, “Özbekistan Cumhuriyeti”, **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt:19, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 641; Ali Yıldız Musahan, “Sovyet Rejiminin Müslümanlar Üzerindeki İnanç, Ahlak ve Aile Politikaları”, **İlahiyat Tetkikleri Dergisi**, Cilt: 2015/2, Sayı: 44, s. 227-246. Ayrıca bkz. Zelimhan Saltayev, “Rus Oryantalistlerin Siyer Çalışmaları (19.ve 20. Yüzyıllar)”, (**Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009); Ömer Çağrı Tecer, “Sovyet Ateizmi ve Orta Asya’da Etkileri (1917-1939)”, (**Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013); Ali Yaman, “Sovyet Siyasi Tarihinde İslam ve Ateizm Mücadelesi: Sovyet Dönemi Kazak, Özbek ve Kırgız Ateizm Literatürünün Analizi”, **II. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi**, <http://www.bilgesam.org/Images/Dokumanlar/0-297-2014070130sosbilkongre37.pdf>, (12 Eylül 2017), s. 477-492.

Yine bu kapsamda Ateizm literatürünün benimsetilmesi için çıkarılan Hüdâsızlar (Allasızlar/Tanrısızlar) dergisi önemli bir örnektir. Hüdâsızlar Dergisi’nin İslam’a yönelttiği eleştirilerden bazıları şunlardır: “İslam’ın ortaya çıkmasındaki esas neden, Mekke ve Medine ticaret burjuvazisidir. İslam, feodal devrimden ibaret bir hareketin ideolojisidir. İslam, Hicaz’ın fakir köylülerinin ideolojisidir. İslam, Yahudiliğin bir yan koludur ve köle sahiplerinin ortaya çıkardığı bir sosyal-dini harekettir. Bu derginin yanında, İslamiyetin her türlü ilerleyici ekonomik girişimi yasakladığı, insanlığı atalete sevk ettiği, hatta hayvanlaştırdığını(?) savunan birçok eser kaleme alınmıştır. Bu eserlerde, İslam’daki gaybi güçlere inanmanın ve mistik hayatı tercih etmenin insanı gerçek hayattan uzaklaştırıp onu sahte hayallere sevkettiği, siyaset ve ideolojiden uzaklaştırdığı böylece pasifleştirdiği savunulur.” Daha fazla bilgi için bkz. İsmail Kayabalı ve Cemender Aslanoğlu, **Orta Asya Türklüğünün Tarihi ve Bugünkü Durumu**. Ankara: Kömen Yayıncılık, 1978, s.152.; T. Abdurasolov Vd., **İslam ve Ataizm, Savallar ve Cevaplar**, Taşkent: 1987, s. 8-9.

³⁶⁵ Khalid, **The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia**, s. 289.

1917 yılında bölgedeki Rus okulları lağvedilmişti ve yeni “Sovyet” okullar ağı mevcut Usul-u Cedit okullarına ek olarak açılmaya başladı. 1918 yazında 20 yeni okul açıldı; 1919 yılında sadece Taşkent’teki 48 Müslüman okulunda 148 öğretmen görev yapıyor ve bu okullarda 9.200 öğrenci öğrenim görüyordu. Bu durum Çarlık dönemine göre önemli bir artışa işaret ediyordu. (Bu rakama hala faal olan Mektepler dâhil değildi.) Fakat bu okulların müfredat programı hala zordu. Bununla birlikte bu yeni okulların Ceditçi modern yeni metot okullarının bir devamı olduğu hususunda hiç şüphe yoktu.³⁶⁶ Yine bu dönemde eski ders kitapları yeniden basıldı, bunlara ek olarak benzer tarzda hazırlanmış yenileri de basıldı. Vasli’nin “Ortak” veya Şakircan Rahimi’nin “Savgha (Mevcut)” gibi ders kitapları içerik veya tarz olarak geçmişte basılmış olsalar da çok az değişikliğe uğramıştı. Bu kitaplara ek olarak eksik kalan alanlarda Rusça ve Tatarca yazılmış birkaç ders kitabı da çevrildi ve Orta Asya okullarının müfredatına kazandırıldı.³⁶⁷

Fakat bu litografiye dayalı yayın faaliyeti devrimden sonra uzun ömürlü olmadı. 1917 Orta Asya yayıncılığının en verimli yılıydı. Birkaç süreli yayının çıkmaya başladığı 1918’in ilk yarısında yayın faaliyeti aynı hızla devam etti. Yaz aylarıyla birlikte Sovyet Rejimi tüm yayıncılık işletmelerini devletleştirme kararı aldı. Çoğunluğu şehirlerin Ruslar tarafından iskân edilen Modern kısmında kurulmuş bulunan ve Arapça baskı yapan işletmelere de el konuldu. Matbaacılık sahasında resmi tekel uygulanmaya başladı. Bu da Orta Asya’daki kitap ticaretinin sonu oldu. Resmi olmayan yerel basın 1918 ortasına kadar dayandıktan sonra pes etti ve yerini Turkomnats’ın resmi yayın organı olan “İştirakiyyun”a bıraktı.

Ceditçiler savaş sonrasında ortaya çıkacak ortamda kendilerine pay alabilmek için Çarlık Rusyasının Büyük Savaş’ı başlatma/dâhil olma girişimlerini desteklemişlerdi. Şubat Devrimi bu yaklaşımda çok az bir değişime sebep olmuştu.³⁶⁸ Bununla birlikte

³⁶⁶ Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*, s. 290.

³⁶⁷ Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*, s. 290.

³⁶⁸ “Çarlık rejiminin yıkılması sonucu, demokrat ve sosyalist vekillerden oluşan bir Hükümet’in kurulmasına sebep olan Şubat ihtilali, bu rejime karşı uzun bir mücadele sürecinden gelen ydınlarını sevindirmiştir. Bu süreçte bütün Türkistan Ceditçileri Rusya’daki gelişmeleri yakından takip etmişlerdir. Ceditçiler yayın organları sayesinde yaptıkları haberlerle halkı, Şubat İhtilali sonrası kurulan yeni hükümeti desteklemeye teşvik etmişlerdir Rus merkezi otoritesinin dağılması ile ortaya çıkan yeni siyasi ortam, aydınların hareket ve gücünü artırmıştır. Bu sebeple Türkistan Ceditçileri, Şubat İhtilalini milli bağımsızlık mücadelesinin önemli aşamalarından biri olarak değerlendirmeye itmiştir. Onlara göre, ihtilal Türklerin toprak, milli kültür, siyasi haklar, eğitim, demokrasi gibi problemlerinin çözülmesine katkı sunacaktır. Ayrıca, Türkistan’a Rus göçü duracak ve Çarlık döneminde Müslümanlara yapılan haksızlıklar son bulacaktır. Bu sebeple, Şubat İhtilali sonrasında Geçici Hükümet’in işbaşına geçmesiyle birlikte, Türkistan aydınlarının büyük çoğunluğu Hükümet’in yanında yer almışlardır. Ancak, Şubat İhtilali ile kuvvetlenen, muhatap alınabilecek Eser, Menşevik ve Bolşevikler Türklerin milli güçlere dayalı özerklik veya bağımsızlıklarına karşı hareket

sonbaharda Rusya'nın savaşa girmesi ve bu hareketin ardındaki jeopolitik hesaplar gizli kaldı. Petrograd'daki (St. Petersburg) iktidarı ele geçirmelerinden sonra Bolşevikler girişimlerini savaş ve emperyalizm karşıtlığına doğru çevirdiler. Bolşeviklerin Müslümanlardan istediği Müttefik ülkelerin hükümetlerini zor durumda bırakmalarıydı. Bu durum Cedit düşüncesinde Avrupa'nın "gelişmiş" ve "medeni" devletlerine olan gıpta ve hayranlık duygusundan kopmayı da beraberinde getirdi.³⁶⁹ 10 yıl önce yazdığı yazılarında Avrupalıların ağzından öğütler veren ve onları kendi fikirlerini seslendirmede bir manivela gibi kullanan Fıtrat 1919 yılında Avrupa'nın takip ettiği emperyalist siyaseti oldukça sert bir şekilde eleştiren "Şark Siyaseti" isimli eserini kaleme aldı. Fıtrat bu eserinde Avrupa'nın ve onun Modernleşmesinin gittiği her yere yıkım getirdiğini iddia ediyor bunu da şu cümlelerinde ifade ediyordu: *"Bugüne kadar Avrupalı emperyalistler Doğu'ya ahlaksızlık ve yıkımdan başka bir şey getirmemiştir. Her ne kadar Doğu'ya 'medeniyet okulları ve hümanizm'in kolejlerini' açacakları iddiasıyla gelseler de işretrevleri ve meyhanelerden başka bir şey açmamışlardır."* Avrupa'nın "işgal ve yıkım" politikası son savaştan sonra Doğu'da ve Müslüman dünyasında en yüksek seviyesinde uygulanma aşamasında idi.

Fıtrat İngilizlere ve Batı kaynaklı Modernizme olan husumetini açıkça ifade etmişti. Ona göre İngiltere, hem Müslüman Doğunun hem de yeni Sovyet Devletinin düşmanı idi. Doğu halkları ve Müslümanlar için tek çıkar yol, emperyalist güçlere karşı savaşmış ve hayatta kalmak için de Doğu'nun desteğine ihtiyacı olan Sovyet Rusya ile birlikte çalışmak, onun desteğini almaktı. Ceditçi Modernleşmenin amaçlarını gerçekleştirebilmesi için bu destek gerekli idi. Fıtrat, Sovyet İdaresinin Çarlık Rusyasının sömürge dönemi mirasını reddettiğini bu yüzden de hem kendisini koruyabilmek hem de dünyanın geri kalan kısmındaki sömürgeleştirilmiş topluluklara verdiği sözü tutabilmek adına yönünü Doğuya çevirmek zorunda olduğunu savunuyordu. Batılı sömürgeci güçler tarafından izole edilmiş ve hakir görülmüş olan Sovyet Devletinin Batı'ya ve onun yıkıcı

etmişlerdir. Böylelikle beklentilerinin tamamı boşa çıkmıştır." Bkz. Abdalbattal Taymas, **Rus İhtilalinden Hatıralar I, 1917-1919**, İstanbul: Güven Basımevi, 1947, s. 24; Güngör, "Kırgızistanda Bolşevik Komitelerinin Kurulması ve Kırgızlar", s. 72.

³⁶⁹ Benzer bir kopma ve hayal kırıklığı Batı Modernleşmesini yakından tecrübe Türkiye'de de, bir kısım aydın arasında cereyan etmiş gözükmektedir. Bu durumu Ahmet Hamdi Tanpınar'ın sözleri oldukça iyi şekilde açıklamaktadır:

"Bizi, Avrupalıların, kendilerinden aldığımız şeyler için beğenmesi ve bize hayran kalması mümkün değildir. Olsa olsa aferin deyip geçerler, bizde asıl bizim olan şeyleri tanıttığımız zamandır ki, bizi beğenip seveceklerdir, çünkü o zaman güzelliğin, kendi kendisini tahakkuk ettirmenin yolunda kendileriyle müsavi görecektir." Bkz. Durgun, "Homo Balkanicus...", s. 5.

Modernleşmesine karşı ayakta kalabilmek için Müslüman Doğu ile birleşmekten başka bir çıkar yolu yoktu.³⁷⁰

Bir diğer önemli Ceditçi isim olan Feyzullah Hocayev de, Fıtrat gibi Rusya'nın yardımına adalet ve özgürlüğün tüm dünyaya dağılması için ihtiyaç olduğunu düşünüyordu.³⁷¹ Ama sömürgeciliğe karşı çıkmak için yaygın olarak kullanılan sınıf ve milliyetçilik söylemi İngilizlere karşı olduğu gibi Türkistan'da Rus Komiserliğine karşı da kolaylıkla kullanılabilirdi. Mayıs 1919'da düzenlenen 1. Bölgesel Müslüman Komünistleri Konferansında ifade edildiği gibi: *"eski imtiyazlı sınıfların yönetimi ve tutumları kesin bir şekilde tasfiye edilememişti, eski imtiyazlı sınıf ve zümrelerin üyeleri ve bazı kendine has tutumu olan Komünistler, Müslümanları denek olarak görüyorlardı."*³⁷² Taşkent Milliyet İşleri Komiserliğinin düzenlediği Kongrede de ifade edildiği üzere Türkistan'da Sovyet İdaresinin kurulmasına en büyük engel Avrupalı Proleterlerin Müslüman çalışan kitleye karşı duyduğu güvensizlikti. Bunun sonucunda Müslüman Proletarya kendisini de yakından ilgilendiren yeni hayat tarzının ve modernleşmenin inşa faaliyetlerinden dışlanıyordu.

Bu süreç Rus Komünist Partisini (Bolşevik) harekete geçirdi. 1919 ilkbaharında verilen *"ezilen ve bağımlı milletlerin çalışan (emekçi) kitlelerinin milliyetçi hislerine gerekli ilgi ve dikkatin gösterilmesi"* direktifinde konunun önemine dikkat çekiliyordu. Bunun sonucunda aynı yılın Nisan ayında Orta Asya'daki Sovyet modernleşme faaliyetlerini

³⁷⁰ Shawn T. Lyons, "Chase That Pig From the Mosque": Eastern Politics in the Indian Dramas of Abdurauf Fitrat", *Central Asian Survey*, Cilt: 22, Sayı: 2-3, Haziran/Eylül 2003, s. 302.

³⁷¹ "Bu noktada Feyzullah Hocayev oldukça ilginç bir kişilik olarak ortaya çıkmaktadır. Bir dönemin hızlı reformcusu ve ateşli Ceditçisi olan Hocayev 1920 yılında Kızıl Ordu'yu Buhara ve Hive'ye müdahale etmesi için kışkırtan kişi olarak da karşımıza çıkmaktadır." Bkz. Kılıçoğlu, s. 77.

"Türkistan'ın Sovyetleşmesinde öncü rolü oynayan Feyzullah Hocayev'dir. Babası Buhara'nın en zengin tüccarlarından. Babasının tek varisi olarak, gerek Rusya gerekse de Buharada sayısız gayrimenkulün ve işyerinin sahibiydi. Birden bütün bu zenginliğe sahip olan Hocayev Ceditçilerin düşüncelerinden etkilenir ve Buhara Emirine karşı verilen mücadeleye katılır. Fakat Ceditçiler güçlü olmamaları nedeniyle Emiri deviremezler. Fakat yeraltına çekilen Buhara Ceditçileri Taşkente Bolşeviklerin duruma hâkim olmalarını takiben Emiri devirmek için Ruslarla irtibata geçerler... Feyzullah Hocayev, Emir devrilmesinde, Buhara'nın Halk Cumhuriyetine dönüştürülmesinde büyük rol oynar. Mükâfat olarak da Buhara Cumhuriyetinin Başbakanlığına getirilir. 1938 yılında Moskova'da idam edilene kadar bu görevde kalır. Gücünü sınırsız mal varlığından, etkinliğini ise önce Ceditçi, sonra Komünist daha sonra da Sovyet rejiminin istediği doğrultuda icraat yapan bir başbakan olmasından alan Hocayev, Sovyetlerin Orta Asya'ya yönelik politikalarının uygulanmasına yardımcı olmuş, Basmacılar karşı verilen mücadelede aktif olarak yer almıştır." Bkz. Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004, s. 314.

Feyzullah Hocayev 18 Mart 1922'de Buhara'da yaptığı bir konuşmada şu açıklamada bulunmuştu: "Biz Basmacıları korkmayız, çünkü Sovyet Rusya bizim dayanağımızdır." Bkz. Mecid Hasanov, *Feyzullah Hocayev*, Taşkent: 1990, s. 115.

³⁷² Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*, s. 295.

desteklemek için Türkistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti³⁷³ Komünist Partisinin bölgesel komitesi Turkomnats'ın bünyesinde “Müslüman Bürosu (Musbuïro)” kuruldu.³⁷⁴ Kısa bir süre sonra Musbuïro özerk hale geldi ve istek ve düşüncelerini açıkça ifade etmeye başladı. Musbuïro'nun daha etkili ve özgür bir şekilde faaliyette bulunabilmesi için bölge halkının tüm devlet organlarında temsil edilmesini emreden bir Kararname Merkez Komite tarafından yayınlandı.

Resim 1. Türkistan Özerk Sosyalist Cumhuriyeti Bayrağı. Kaynak: “Türkistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti”, Wikipedia, https://tr.wikipedia.org/wiki/T%C3%BCrkistan_%C3%96zerk_Sovyet_Sosyalist_Cumhuriyeti (01 Haziran 2020)

Yeni oluşturulan Parti Kongresi ve Sovyet bu düzenlemeye vakit kaybetmeksizin uydu. Hemen hepsi yeni idare komiteleri seçtiler. Bu Komitelerde Müslümanlar çoğunlukta idi. Evliya Ata'lı bir Kazak olan Turar Riskulov³⁷⁵ tüm bu

³⁷³ “Türkistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti veya Türkistan ÖSSC, (Özbekçe: Turkiston Avtonom Sovet Sotsialistik Respublikasi) Rusya Sovyet Federal Sosyalist Cumhuriyeti bünyesinde 30 Nisan 1918'de kurulan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti. Orta Asya'da kurulan ilk Sovyet devletidir. Ayrıca “Türkistan” ismiyle kurulmuş SSCB'ne bağlı ilk Türk devletidir. Başkenti Taşkent idi. Beşinci Bütün Sovyet Kongresi'nde “Türkistan Sovyet Cumhuriyeti'nin” durumu” görüşülmüş ve Çarlık Rusyasına bağlı Türkistan Kray topraklarında 30 Nisan 1918 tarihinde Türkistan Sosyalist Federatif Cumhuriyeti adıyla kurulmuştur. Merkez Seçim Komiserliği'ne Petr Alekseyviç Kobazev ve Andrey Fedroviç Solkin, Sovyet Halk Komiserliği'ne Feodor İvanoviç Kolesov seçilmiştir. 4 Ekim 1918 ile 15 Ekim 1918 tarihleri arası düzenlenen Altıncı Olağanüstü Sovyet Kongresinde ise Türkistan ÖSSC Anayasası kabul edilmiştir. O dönemde idaresi altındaki topraklarda 5 milyonluk bir nüfus barındırmakta idi. Türkistan Komünist Partisi ülke içindeki en önemli siyasi parti olmuştur. Türkistan ÖSSC 1921 yılında Sovyetler Birliği'ne katılmış ve onun bir parçası haline gelmiştir.” Bkz. “Türkistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti”, Wikipedia, https://tr.wikipedia.org/wiki/T%C3%BCrkistan_%C3%96zerk_Sovyet_Sosyalist_Cumhuriyeti , (01 Haziran 2020)

³⁷⁴ Turar Riskulov, **Revoliutsiia i Korennoe Naselenie Turkestana**, Tashkent: 1925, s. 121-127.

³⁷⁵ “Turar Riskulov: 16 Aralık 1894 tarihinde Almatı (Kazakistan) şehrinde doğmuştur. On bir yaşındayken babası ile birlikte hapse girmiştir. 1906'dan 1909'a kadar bir Rus-Kazak yatılı okulunda kalan Riskulov Ekim 1910'dan Eylül 1914'e kadar Bişkek'te Ziraat Okuluna devam etmiş ve buradan mezun olmuştur. 1916 yılında ise Taşkent'e giderek burada çıkan ayaklanmaya katılmış, akabinde yakalanmış ve yine hapsedilmiştir. 21 Ekim 1917'de Evliya Ata Şehri Sovyeti Başkanlığına seçilmiştir. 1919 yılında Türkistan Komünist Partisi Müslüman Bürosu'nun Başkanı olmuştur. Aynı yıl Türkistan Sovyet Cumhuriyeti İcra

Komitelerin Başkanı olarak seçildi.³⁷⁶ Müslümanlar en önemli çıkışlarını Türkistan Komünist Partisi'nin 1920 yılının Ocak ayında düzenlenen Beşinci Bölgesel Kongresi'nde yaptılar. Bu Kongrede Müslüman delegelerin teklifiyle Türkistan Komünist Partisi'nin ismi "*Türk Halklarının Komünist Partisi*", Türkistan Cumhuriyeti ismi de "*Türk Cumhuriyeti*" olarak değiştirildi.

Komitesinin Başyardımcısı seçilmiştir. 1920 yılında Komünist Partisi Müslüman Bürosu'nun ve Türkistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti İcra Komitesi Başkanı (Cumhurbaşkanı) olmuştur. 1921-22 yıllarında Moskova'da Milliyetler Halk Komiserliğinde Muavin olarak çalışmıştır. 1923-24 yıllarında Türkistan Muhtar SSC Halk Komiserleri Şurasının Başkanı olarak görev yapmıştır. Bu tarihten sonra onu Moskova'da göz önünde tutmak amacı ile Komünist Beynelmilel Komitesinde Doğu Teşkilatları Başkan Yardımcısı görevi verilmiştir. Moğolistan'da Komintern yetkilisi olarak çalışmıştır. 1930'lu yıllarda Rusya Bakanlar Kurulu Başbakan Yardımcılığı görevinde bulunmuştur. Riskulov, Sovyetlerin Milliyetler Siyasetini devrimin ilk yıllarından beri açıkça tenkit eden liderlerin başında gelmektedir. Turar Riskulov'un Moskova tarafından gözden çıkarılmasına sebep olan fikirlerini ise, 17 Ocak 1920 yılında Türkistan Komünist Partisi'nin V. Kongresi ve Müslüman Bürosu Örgütleri III. Konferansı'nda dile getirmiştir. Riskulov bu konferansta hazırladığı 'Milli Meseleler ve Milli Komünist Bölgeler' adlı bir raporu sunmuştur. Riskulov yine aynı toplantıda kurmak düşüncesinde olduğu 'Türk Meclis Cumhuriyeti' ile ilgili görüşlerini de paylaşmıştır. Bu görüşlerinden ilki; Türkistan'daki milli kuruluşların tek çatı altında toplanması tezidir. İkincisi ise; Türkistan'ın muhtariyeti ve bir sonraki aşamada bağımsızlığı tezidir. Başlangıçta Komünist rejim yanlısı olan Riskulov, geçen süre zarfında fikrini değiştirmiş ve Sovyet yönetimine karşı tavır almıştır. Riskulov ve arkadaşlarının böyle bir düşünceye sahip olması, Stalin'in politikaları ile çeliştiği için Riskulov Sovyetler Birliği Halk Komiseri Başkan Yardımcısı görevinde iken 1937 yılında tutuklanmış, kısa bir yargılamanın ardından da 10 Şubat 1938 günü kurşuna dizilerek idam edilmiştir." Daha fazla bilgi için bkz. Baymirza Hayit, **Türk Dünyasında Rus Emperyalizminin İzleri**, 2. Baskı, İstanbul: Sabah Gazetesi Kültür Yayınları, 1978, s.173-174; Ordalı Konıratbaev, **Turar Riskulov Koğamdık-Sayasi Jene Memelekettik Kızmeti**, Almatı: 1994, s.18.

"...iki inanmış Komünist Türk lideri Tatar Türklerinden Sultan Galiyev ile Kazak Türklerinden Turar Riskulov ise, Lenin ve Stalin'i çok ürküten projelerle orta çıkmışlardır: Sultan Galiyev eski Çarlık topraklarındaki bütün Türkleri bir Komünist Turan Devleti içinde birleştirmek, Turar Riskulov ise Türkistan'da bir Türkistan Komünist Partisi ve ve Türkistan Sosyalist Devleti kurmak istiyordu. Bunu çok tehlikeli bulan Lenin ve Stalin bu iki Türk komünist teorisyeni ve önderini önce saf dışı ettiler ve Lenin'in ölümünden sonra Stalin her ikisini de öldürttü."

Bkz. Timur Kocaoglu, "Eski Sovyetler Birliğindeki Alfabe Politikası ve Bugün", <http://www.mustafaaksoy.com/dosyalar/Eski%20Sovyetler%20Birli%C4%9Findeki%20Alfabe%20Politikası%20ve%20Bugün%20C3%BCn.pdf> , (12 Eylül 2017).

Turar Riskulov için bkz. Bayram Bayraktar, "Turar Riskulov, Sultan Galiyev ve Mustafa Kemal Atatürk'te Türk Dünyası Ülküsü", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Cilt: 8, Sayı: 2, Kış 2008, s. 21-34; Hüseyin Adıgüzel, **Milli Komünizmin Öncüleri Riskulov**, İstanbul: İleri Yayınları, 2005.

³⁷⁶ Khalid, **The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia**, s. 296.

Harita 3. Türkistan Özerk Sosyalist Cumhuriyeti. Kaynak: “Türkistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti”, Wikipedia, https://tr.wikipedia.org/wiki/T%C3%BCrkistan_%C3%96zerk_Sovyet_Sosyalist_Cumhuriyeti , (01 Haziran 2020)

Bu kararı Türkistan için geniş kapsamlı bir özerklik isteyen başka bir karar takip etti. Riskulov açıkça Ruslar tarafından sona erdirilen Kokand Hükümeti³⁷⁷ ile bariz

³⁷⁷ Veya diğer adı ile **Türkistan Millî Muhtar Hükümeti**. “Türkistan Muhtariyeti, 1917 yılında Bolşevik Devrimi esnasında eski Hive, Hokant ve Buhara Hanlıklarının topraklarının üzerinde özerkliğini ilan eden ve ileride diğer iki Türki bölgeyle (Alaş Orda ve İtil-Ural)birleşmeyi öngören hükümdür. Ceditçilerin en bilinen isimlerinden birisi olan Mustafa Çokay tarafından kurulmuştu ve Meclisi Hive, Kokand ve Buhara halklarının temsilcilerinden oluşmuştu. Ceditçi reformcuların geçici hükümeti olarak da tanımlanan Türkistan Muhtariyetinin başkenti Hokant idi. 1917 sonlarında ve 1918 başlarında Taşkent’te yerleşik Sovyet birlikleri tarafından ortadan kaldırıldı. Bunun sonucunda Basmacı İsyanı patlak verdi.” Bkz. “Türkistan Milli Özerk Muhtariyeti”, Wikipedia, https://tr.wikipedia.org/wiki/T%C3%BCrkistan_Mill%C3%AE_%C3%96zerk_H%C3%BCK%C3%BBmeti , (01 Haziran 2020)
Bayrağı aşağıda gibiydi.

benzerlikler gösteren bir özerkliğin tarifini yaptı. Fakat “Türkistan’ın kurulması ve özerkliği” konusundaki karar hepsinden daha da ileri gitti. Çalışan ve Ezilen İnsanların Uluslararası Birliği Türk topluluklarını farklı gruplara bölmek için kullanılan bir araç haline geldi. Temel amaç küçük ve birbirinden kopuk Cumhuriyetler kurmaktı. Daha önce Rusya Federal Sovyet Cumhuriyeti Birliği içerisinde bulunmayan Türk topluluklarının güçlenen birliği üzerine; bunları Türk Sovyet Cumhuriyeti adı altında birleştirilmesi önerildi, fakat bu gerçekleştirilemeyince Türk topluluklarını coğrafi yakınlıklarına göre birleştirme teklif edildi.³⁷⁸ Milliyetçi ve Komünist söylemler, Kararnamenin Partinin üst kademesi tarafından reddedilmesinden sonra Müslümanların taleplerini duyurmak için Riskulov’un 1920 Mayıs’ında Moskova’ya gittiği sırada kullanıldı. Bu kararname bir süre tereddüt yaşadıktan sonra Moskova Merkez Komitesi Türkistan Komisyonu (Turkkomissia) tarafından reddedildi.³⁷⁹ Riskulov Merkez Komite’den Türkistan Hükümeti adına taleplerde bulunurken tüm otorite ve yönetim erkinin Türkistan Merkez İdare Komitesine aktarılmasını, Turkkomissia’nın lağvedilmesini ve Türkistan Özerk Cumhuriyet idaresine³⁸⁰ bağlı bir ordu kurulmasına izin verilmesini istemişti.³⁸¹ Bu istekler 1917

³⁷⁸ Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*, s. 296-297.

³⁷⁹ “1920 yılında Türkistan’da Türkistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyetine bağlı Türkistan Merkezi Dönüşüm Komitesi kurulmuştur. Komitenin başında bulunan Kazak Sosyalistlerden Turar Riskulov, Türk halklarını birleştiren tezini, yani bağımsız ve bütün Türk Sosyalist Cumhuriyetini kurmayı, Rusya Komünist Partisine bağlı, Türkistan Komünist Partisi’nin bölgesel V. Kongresinde kabul ettirmişti. Riskulov’un öngördüğü milli devlet projesi, Türkistan’daki Türk halklarından olan Kazak ve Kırgızları birleştirmek suretiyle, Özbekler, Türkmenler, Kara Kalpaklar, Kıpçaklar ve Türk halklarından olmayan Tacikler, Ruslar, Ermeniler, Yahudiler (bu halkları sınırlarla ayırmanın zor olması sebebiyle) bütün halklarından oluşan Türk Sosyalist Cumhuriyeti kurulmasını içermiştir. Ancak Komünist Parti içinde yapılan bu birlik projesi, merkezi yönetimi rahatsız etmiştir. Alınan kararlar bu sebeple Moskova tarafından desteklenmemiş, 1920 yılı 27 Ağustos’ta Bütün Birlik Merkezi Dönüşüm Komitesinde, Türkistan’ı birçok yönetim birimine ayırmak suretiyle yeniden dizayn etme planı oluşturulmuştur. Bu plan çerçevesinde Türkistan’ın milli farklılıkları değerlendirilecek ve bölgesel idarelere bölünme kararı alınacaktı.” Güngör, “Modern Kırgızistan’ın Kurulma Sürecinde...”, s. 270.

³⁸⁰ “1918 yılında bütün Türkistan’ı içine alan ve idari merkezi Taşkent olan Türkistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuştu.” Güngör, “Modern Kırgızistan’ın Kurulma Sürecinde...”, s. 271.

³⁸¹ Riskulov bu isteklerini yürürlükteki Sovyet politikalarına dayandırıyordu. 1917 Ekim Devriminden sonra Sovyet Hükümeti Rusya’nın değişik topluluk ve milletlerinin haklarını tanıyan bir politika geliştirmişti. Bu politikayı kamuoyuna duyuran karar 24 Kasım 1917’de yayınlandı. Bu karara göre Rusya’nın tüm halklarına

yılında ortaya çıkan istekleri hatırlatıyordu ama şimdi devrim söylemi altında ifade ediliyorlardı. Fakat Türkistan'ın sömürge dönemindeki sınıf yapısının yerine, Orta Asya/Türkistan yerli halkının tamamını içine alan bir Millet oluşmuştu ve Müslümanların Milli Bağımsızlık Mücadelesi Komünist söylemi ve Sovyet yöntemleriyle idare edilecekti.³⁸²

Moskova Riskulov ve taraftarlarından gelen özerklik talebini Komünist Partisinin uluslararası prensiplerine aykırı olduğu gerekçesiyle reddetti. Bunun yerine Moskova, Merkez Komitenin Türkistan'a bölgesel ve coğrafi temele dayalı özerklik veren ve Orta Asya'yı sektörlere bölen kendi kararnamesini yayınladı.³⁸³ Haziran 1920'de ek olarak 4 Kararname daha kabul edildi. Bu kararnameler Türkistan üzerinde daha sıkı merkezi denetimi öngörüyordu. Rus İç Savaşını Bolşeviklerin kazanması ve Kızıl Ordu'nun Türkistan'daki büyük yığınağı bu kararnamenin uygulanmasını mümkün kıldı. Eylül ayında Parti ve Sovyet Kongreleri Riskulov ve yandaşlarını ihraç etti ve Rusya Komünist Partisinin kararlarını tavizsiz uygulayacak yeni idari komiteleri seçmek için toplandı. Fakat bu yeni düzenleme Sovyet siyasi yaşamına Müslüman katılımını sona erdirmedi. 1920 Eylül'ünde seçilen yeni Komitede de Müslümanlar çoğunlukta idi. Hive³⁸⁴ ve

eşit haklar tanınıyor; özerk olma ve bağımsız devlet kurma, Rusya'dan ayrılma hakkı da veriliyordu. Bu deklarasyon Müslümanlar için önemliydi çünkü Çarlık Rusya'sında azınlık olarak tanımlanan grupların çoğu Müslümandı. Milletlerin haklarını kabul eden bu açıklama Lenin'in "Nisan Tezi"nden çıkarılmıştı. Bu tezinde Lenin: "...Rusya'nın her bir parçasına ayrılma ve bağımsız olma hakkını vermeliyiz. Bu hakkı reddetmek veya buna muhalefet etmek bu devletleri işgal etmekle aynı anlama gelir... Milletlerin kendi rızalarıyla ayrılmaları, ayrılmanın getireceği faydaları veya ayrılma için doğru zamanın tesbiti aynı sorunun parçaları değildir. Proletarya sonuçta buna karar verecektir." demişti. Bkz. Hannan, Chapter 5-Muslim Policy of Soviet Government (1917-1945).

"Stalin'in terörüne kurban giden milliyetçi-komünist Turar Riskulov (1894-1938) Cedit okullarından eğitim alan yerli aydınların Türkçülük ve İslam ideolojilerini kendilerine sindirerek Türkistan'a özerklik alabilmek için büyük çaba gösterdiklerinin altını çizmektedir." Bkz. Kadyrov, s. 161.

³⁸² Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*, s. 297.

³⁸³ "...Sovyet Hükümeti Müslüman toplumu farklı milliyetlere bölmeyi planlıyordu. Çünkü Bolşevik liderler İslam'ı milliyetçiliğe temel olarak kabul etmiyorlardı. Milliyet İşleri Komiseri Stalin'e göre millet: dil, coğrafya, ekonomi ve kültür temelinde birleşmiş bir yapıydı. Her ne kadar Rusya'da Müslümanlar bir arada ve belli yerlerde yaşasalar ve çoğunluğu Türkçe konuşsa da aralarında Farsça konuşanlar da vardı. Buna ek olarak Türk lehçeleri ve kültürleri arasında da farklılıklar vardı. Kazaklar, Kırgızlar ve Türkmenler yarı-göçebe, hayvancılıkla iştigal eden gruplarken, diğerlerinde tarım faaliyeti yaygındı. Bu yüzden de Müslümanlar tek bir millet değildi." Bkz. Hannan, Chapter 5.

³⁸⁴ "Hive'de kurulan Halk Cumhuriyeti. Tam adı Harezmi Sovyet Halk Cumhuriyeti (Özbekçe: Xorazm Xalq Sho'ro Jumhuriyati; Rusçası: Khorezmskaya Narodnaya Sovetskaya Respublika) gelen baskının etkisiyle Hive Hanının tahttan feragat ettirilmesi sonucunda 26 Nisan 1920 tarihinde Birinci Harezmi Kurultay'ında (Meclis) kuruldu. 20 Ekim 1923 tarihinde Harezmi Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti'ne dönüştü. 27 Ekim 1924 tarihinde Harezmi SSR milliyetlerine göre Orta Asya'nın yeni devletlere bölünmesi planının parçası olarak Özbek ve Türkmen SSR ve Karakalpak Özerk Oblastı arasında bölündü. Harezmi Sovyet Halk Cumhuriyeti, doğuya kuzeyde ve güneyde Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti ve Türkistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ile sınır komşusuydu. Batı sınırını Kırgız ÖSSC (bugünün batı Kazakistan) ve Aral Gölü oluştuyordu. 62.200 km²'lik bir alan kaplayan cumhuriyetin nüfusu 600.000, başkenti Hive idi." Bkz. "Harezmi Sovyet Halk Cumhuriyeti", Wikipedia,

https://tr.wikipedia.org/wiki/Harezmi_Sovyet_Halk_Cumhuriyeti , (01 Haziran 2020)

Bayrağı aşağıda gibiydi.

Buhara'da³⁸⁵ kurulan Halk Cumhuriyetleri Müslümanlar tarafından yönetilmeye devam etti. Bu Cumhuriyetlerin idari kadrosu Modernlik yanlısı Ceditçilerden oluşuyordu.³⁸⁶

³⁸⁵ "Buhara Sovyet Halk Cumhuriyeti, 1920 ile 1924 yılları arasında Sovyetler Birliği himayesinde kurulan bağımsız devlettir. Buhara Emirliği'nin 1920 yılında Sovyet işgali neticesinde ortadan kaldırılması ve Buhara Emiri'nin Afganistan'a kaçması sonucu, bölgede Sovyetler Birliği himayesinde kukla devlet olarak önceleri Sovyet Rusya içerisinde Buhara Özerk Sovyet Sosyalist Halk Cumhuriyeti olarak kurulan ülke, 4 Mart 1921 tarihinde Buhara ile Sovyetler Birliği arasında yapılan anlaşma ile Buhara Sovyet Halk Cumhuriyeti adı ile tam bağımsızlığına kavuşmuştur. Ancak bu bağımsızlık kâğıt üzerinde kalmış, ülke Sovyetler Birliği etkisinde varlığını 1924 tarihine kadar sürdürmüştür. 1923 sonlarında Moskova yanlıları yönetimi ele geçirmiş ve 19 Eylül 1924 tarihinde Buhara Özerk Sovyet Sosyalist Halk Cumhuriyeti'ni kurulmuş ve bölgenin Sovyetler Birliği'ne ilhakı sağlamıştır. Buhara'nın özerkliği 17 Şubat 1925 tarihinde ulusal çıkarlar göz önünde bulundurularak Moskova yönetimi tarafından sonlandırılmış, Buhara Özerk Sovyet Sosyalist Halk Cumhuriyeti Tacikistan, Özbekistan ve Türkmenistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri arasında paylaştırılmıştır." Bkz. "Buhara Sovyet Halk Cumhuriyeti", Wikipedia, https://tr.wikipedia.org/wiki/Buhara_Sovyet_Halk_Cumhuriyeti, (01 Haziran 2020). Bayrağı aşağıda gibidir.

³⁸⁶ "Buhara'nın Sovyet güçleri tarafından ele geçirilmesi ve Halk Cumhuriyeti kurulması aşağıda anlatılan aşamalardan geçerek meydana gelmiştir; Buhara Emirini devirmek için 1918 yılı Mart ayında Ceditçiler tarafından desteklenen başarısız darbe girişimden sonra Türkistan'da yaşayan bir grup Ceditçi kendilerini Buhara Komünist Partisi adıyla örgütlediler. 1920 yazında Türkistan Kızıl Orduları Komutanı Frunze düşman ve tutucu Buhara'nın yıkılması için uygun zaman olduğuna karar verdi ve 25 Ağustos'ta yayınladığı 3667 No'lu emriyle Buhara devrimcileriyle birlikte hareket etme emri verdi. Askeri harekâtın gayesinin de 'Buhara halkına Buhara otokrasisi ile olan mücadelesinde devrimci bir destek sağlama' olarak açıklandı. Hemen hemen aynı günlerde sürgün Buhara devrimcileri alelacele 'Buhara Halk Cumhuriyeti Hükümeti'ni kurdular ve eş zamanlı olarak da Taşkent'teki matbaalar yerel dilde devrimi anlatan bildiriler basmaya başladı. Buhara devrimcilerinin kuvvetleri sayı olarak azdı ve eksik eğitimliydi. Bu yüzden de şehrin işgalinin yükünü Rus güçleri çektiler. Buhara'ya karşı askeri harekât 29 Ağustos'ta şehir yakınlarındaki Kagan Tren İstasyonundan başladı. Buhara Emirinin adamları iyi savaşçılar değildi, inatçı hiç değillerdi; bunlara ek olarak da Emir'in çok güvendiği topçusu da etkisiz kaldı, çünkü elindeki toplar Ruslarınkine kıyasla oldukça eskikti. Ama Emir'in Hassa Birliğindeki 3.000 kadar Afgan savaşçısı şecaatle savaştı. Şehrin Büyük Kapısı ağır topçu taeşi ile yıkıldı ve 1 Eylülde şehir düştü. Emir şehirden kaçtı ve ülkesinin dağlık kısmına sığındı. Kızılordu

1920 yılı Sovyetlerin Milliyetler Politikasında önemli bir dönüm noktası oldu. Bu tarih, İç Savaşın sonu, bir birleştirme ve yeniden inşa döneminin de başlangıcıydı. Ayrıca dikkatlerin Batı'dan Doğu'ya çevrildiği bir dönemi, köklü bir değişikliği temsil ediyordu. Lenin'in bir zamanlar kullanmış olduğu "Ayrılma Hakkı"nın yerini "Birleşme Hakkı" aldı. İlkesel olarak herhangi bir Sosyalist milletin, Sosyalist milletler topluluğundan ayrılmak istemesi düşünülemezdi; uygulamada da 1920'nin sonunda sağlanmış olan birliği dağıtmak pratik olarak imkânsızdı.³⁸⁷ 1921'den itibaren, Avrupa'daki ihtilal beklentisi sonuçsuz kalınca, Rus yöneticiler ihtilalin selametinin eski imparatorluğun mirasının bir arada tutulmasında olduğunun farkına vardılar. Bu sebeple Bolşevikler merkezi yönetimi güçlendirme yoluna gittiler ve ayrılma eğilimi gösteren milliyetçi hareketleri ezmeye ve tasfiye etmeye başladılar. Bu sertlik eğiliminden Orta Asya'daki Basmacı Hareketi de payına düşeni aldı. Öte yandan Ukrayna ve Beyaz Rusya gibi yeni kurulan devletler merkezîyetçilik temeline oturtulmuş olan Sovyet Federasyonuna katılmayı seçtiler. Bu birleşme, elbette, söylemde Proleter Sınıf'ın idaresine ve bütün federe halklar arasında mutlak bir eşitliğe dayanmaktaydı.³⁸⁸ Bu kapsamda 22 Aralık 1922'de toplanan 10. Tüm Rusya Sovyet Kongresinde, Sovyet cumhuriyetlerinin birleşmesi üzerine yaptığı konuşmada Stalin, Sovyet cumhuriyetlerinin bir federal devlet halinde birleşmesini kaçınılmaz kılan birtakım zorunlu koşulları saydıktan sonra Tüm Rusya Merkez Yürütme Komitesi Prezidyumu tarafından onaylanmış karar tasarısını açıkladı. Tasarının ilk maddesi SSCB'nin Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti (RSFSC), Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Transkafkasya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti ve Beyaz Rusya Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin birleşiminden oluştuğunu ifade ediyordu.³⁸⁹ Orta Asya'daki Harezmi ve Buhara Cumhuriyetlerini ise Stalin, henüz Sosyalist olmamış olan Sovyet Halk Cumhuriyetleri olarak tanımlamış ve Sosyalizme doğru geliştikçe bu cumhuriyetlerin de zamanla yeni oluşturulan federal devlet bünyesine katılabileceklerini ifade etmişti.³⁹⁰ Resmen 30 Aralık 1922'de kurulan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) Stalin'in öngördüğü gibi dört devletin biraraya gelmesi ile ortaya çıkmıştı: Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti, Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Beyaz Rusya Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ve Gürcistan, Azerbaycan ve

Doğu Buhara'ya doğru ilerlemeye devam etti ve bölgenin merkezi olan Duşanbe'yi 21 Şubat 1921'de aldı. (Şehrin adı daha sonra Sovyet döneminde General Frunze'ye atfen Frunze olarak değiştirildi.) Buhara Emiri Afganistan'a kaçtı ve mülteci olarak geldiği bu ülkede Karakul postu ticaretine başladı." Bkz. Chamberlin, s. 424-425.

³⁸⁷ Carr, **Bolşevik Devrimi: 1917-1923**, s. 333.

³⁸⁸ Helene Carrere d'Encuasse, **Asya'da Marksizm ve Milliyetçilik**, Sevil Avcıoğlu-Adil Aşçıoğlu (çev.), İstanbul: Yön Yayınları, 1966, s. 63.

³⁸⁹ Josef Stalin, **Eserler**, Cilt: V, İstanbul: İnter Yayınları, 1990, s. 134.

³⁹⁰ Stalin, s. 133.

Ermenistan'ı kapsayan Transkafkasya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti.³⁹¹ Yine bu yeni idari ve siyasal yapılanma gereğince, 1924'te, önceden var olan tüm idari yapılanmalar feshedilerek Orta Asya siyasi ve idari haritası yeniden şekillendirildi. 1922 yılında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğinin kurulduğunun ilan edildiği Bütün Rusya I. Kongresinde alınan Türkistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin bölünmesi kararı uygulamaya konuldu. Böylelikle de Sovyetler Birliği'nin idari olarak merkezileştirilmesinde önemli bir adım atılmış oldu.³⁹² SSCB Anayasası, Çarlık Rusyası topraklarını RSFSC ile diğer "Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri" arasında bir birlik haline getirerek bu bölünmeyi onayladı. Böylece bir gecede, bir yanda Türkmenistan ve Özbekistan SSC'leri ve diğer Özerk Cumhuriyet ve bölgeler ortaya çıkıverdi.³⁹³ 1929'da Özerk bölge olan Tacikistan Özbekistan'dan ayrılarak bir Sovyet Cumhuriyeti haline getirildi.³⁹⁴ Yine aynı yıl içinde statülerinde değişiklik yapılmaksızın Kırgızistan ve Kazakistan SSC kuruldu.³⁹⁵

1925 yılında günümüz Orta Asya'sının siyasi sınırlarının büyük bir kısmı ortaya çıkmıştı. Temsil ettikleri kültürel ve siyasi dönüşüm başlangıç aşamasındaydı ve bu sürece Ceditçilerin katılımı ve yaptıkları katkı gözardı edilemez. Ceditçilerin bu yeni yaklaşım, siyasi dil ve ortamı çabuk kabullenmelerinin en iyi örneği Türkistan Komünist Partisinin 1920'de kabul ettiği Kararname ve ona verdikleri tepkiler olabilir. Bunu A. Benningsen "*Müslüman Milli Komünizm*" olarak tanımlamaktadır. Bu düşünceyi en iyi yansıtan kişi Tatar Mirsaid Sultangaliyev'dir.³⁹⁶ Bu yeni çağın gerektirdiği bir strateji idi.

³⁹¹ George Vernadsky, **Rusya Tarihi**, Doğukan Mızrak-Egemen Mızrak (çev.), İstanbul: Selenge Yayınları, 2009, s. 409.

³⁹² Güngör, "Modern Kırgızistan'ın Kurulma Sürecinde...", s. 271.

³⁹³ "Orta Asya Cumhuriyetleri... Modern, bağımsız, egemen bir Vestfalya tarzı devlet sisteminin bir benzerini 1920'li yıllardaki Sovyet milli devlet inşa sürecine kadar tecrübe etmediler. Milli Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri olarak ortaya çıkmaları SSCB'nin o sıradaki paradoksal yapısının doğal bir sonucu idi." Bkz. Isaacs ve Polese, s. 372; Yuri Slezkine, "The USSR as a Communal Apartment or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism", **Slavic Review**, Cilt: 53, Sayı: 2, Yaz 1994, s. 415.

³⁹⁴ "Tacikistan'ın 1924 yılından önceki dönemdeki adı 'Doğu Buhara' idi." Bkz. Kiril Nourzhanov, "Bandits, Warlords, National Heroes: Interpretations of the Basmachi Movement in Tajikistan", **Central Asian Survey**, Cilt: 34, Sayı: 2, 2015, s. 177.

³⁹⁵ Roy, **Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi**, s. 99-100.

³⁹⁶ Sultangaliyev için bkz. Alexandre Bennigsen and S. Enders Wimbush, **Muslim National Communism in the Soviet Union: A Revolutionary Ideology for the Colonial World**, Chicago: Chicago University Press, Center for Middle Eastern Studies, 1979. Ayrıca bkz. Alexandre Bennigsen ve Chantal Lemerrier Quelquejay, **Les mouvements nationaux chez les musulmans de Russie: Le « sultangaliévisme » au Tatarstan**, Paris: Mouton & Co, 1960; Maxime Rodinson, "Sultan-Galiev: A Forgotten Precursor", **Marxism and the Muslim World** içinde (s. 133-141), Jean Matthews (çev.), Londra: Zed Press, 1979; Masayuki Yamauchi, "Muslim National Communism in Tatarstan: The Dream of Sultangaliyev Revisited", Hussin Muttalip ve Ta jul-Islam Hashmi (Ed.), **Islam, Muslims and the Modern State, Case-Studies of Muslims in Thirteen Countries** içinde (246-256), Londra: Macmillan, 1994; Halit Kakinç, **Sultangaliyev ve Milli Komünizm**, İstanbul: Bulut Yayın Dağıtım, 2003; Mehmet Bedri Gültekin, **Sultangaliyev Eleştirisi**, İstanbul: Analiz Basın Yayın, 1999; Halit Yıldız, **Sultangaliyev ve Reel Sosyalizm**, İstanbul: Nam Yayıncılık, 1999; Oğuz Şaban Duman, **Doğu-Batı Meselesi ve Sultan Galiev**, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı,

Devrim öncesi Ceditçiliği Çarlık Rusyası İdaresi döneminde ortaya çıkmış ve bu dönemin sunduğu imkânları kullanmıştır, her ne kadar yine bu dönemde engellemelerle karşılaşsa da. Bu nedenle Müslüman toplumun İmparatorluk ekonomisi ve siyasi düzenine katılarak durumunu iyileştirmesi konusu üzerinde durulmuştu. Müslüman Milli Komünizmi, Ceditçilerin Bolşevik Devrimin ortaya çıkardığı çağdaki yeni Modernliğe uyum stratejileriydi. 1920'den sonra Sovyet İdaresi Orta Asya kültürlerinin olduğu farz edilen şekillerine yeni yorumlar getirdi. Yeni rejimin Modernleşme anlayışı Çarlık İdaresinden farklıydı; dışlama yerine kültürel hareketlilik ve aristokrasi ve eski idarenin kısmen karışmadığı, müdahale etmediği özel alanlara devletin direk müdahalesini öngörüyordu. Sovyet eğitim sisteminin aydınlanmaya ve ilerlemeye olan özel ilgisi Ceditçilere yabancı bir konu değildi, sosyal mobilizasyon ve organizasyon metotları da ilgilerini çekmişti. Ama Ceditçiler 1917 yılından aldıkları dersleri unutmadılar.³⁹⁷

Müslüman Milli Komünizmi Ceditçilerin 1917'den önce geliştirdiği seküler Müslüman milliyetçiliği anlayışının yeni bir safhasını temsil ediyordu. Ceditçilerin istekleri ve talepleri yeni dönemde Devrim adı altında toplanmıştı ve bu çerçevede ifade ediliyordu. Ceditçiler Devrime katılım anlamında samimiydiler. Onu Modernleşme yolunda önemli bir adım olarak görüyorlardı. Kullandıkları Sınıf Söylemi de riyakârlıktan uzaktı ama Ceditçilerin bu kavramaları kavrayışları ve yorumlamaları kendilerine özgüydü. Bu yüzden SSCB dışındaki bilim adamları ve araştırmacılar uzun süre Ceditçilerin gerçekten Komünist olup olmadıklarını tespit etmekte zorlandılar.³⁹⁸ Ceditçiler, Radikalleşmiş bir kültürel elit olarak, Komünizm'in mobilizasyon metotlarının büyük kısmını benimsemiş ve Devrim söylemini toplum genelindeki ve dışındaki düşmanlarla mücadele için kullanılmışlardı.³⁹⁹

1999; Hakan Reyhan, **Doğunun Büyük Devrimcileri, Mollanur Vahidov ve Sultan Galiyev: Yıldızlı, Hilalli, Kalpaklı "Ulusal Devrimci Güçler Birliği"**, Ankara: Alter, 2006; Erol Kaymak, **Sultan Galiyev ve Sömürgeler Enternasyoneli**, İstanbul, İrfan Yayınevi, 1993; Attila İlhan, **Sultan Galiyef, Avrasya'da Dolaşan Hayalet**, Ankara: Bilgi Yayınevi, 2000; Muhabay Engin, "Sultan Galiyevizm: Rusya Türk-Müslümanlarının Milli Bağımsızlık Hareketi", (**Basılmamış Doktora Tezi**, İstanbul Üniversitesi Edebiyet Fakültesi Sosyoloji Bölümü, 1980); Alexandre Bennigsen ve Chantal Lemercier Quelquejay, **Sultan Galiyev Üçüncü Dünyacı Devrimin Babası**, Erden Akbulut ve T. Ahmet Şensilay (çev.), İstanbul: Sosyalist Yayınlar, 1995; Alexandre Bennigsen, "Sultan Galiyev, The U.S.S.R. and the Colonial Revolution", Walter Z. Laquer (Ed.), **The Middle East in Transition** içinde (398-414), Londra: Routledge ve Kagan Paul, 1958; Azmi Özcan, "Mir Said Sultan Galiyev", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 30, 2005, s. 131.

³⁹⁷ Khalid, **The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia**, s. 298-299.

³⁹⁸ "Benzer şüphe ve iddialar Sovyetlerin bu konuya yaklaşımı yüzünden vardı. Sovyet rejimine alternatif olma ihtimali olması Sovyet bilim adamlarının Ceditçiliği olumsuz yorumlamasının ana sebebiydi. Onlara göre Cedit Hareketi ilerici bir hareket değildi, hatta öyle ki Cedit Hareketi Türkistan'daki uyanışın ve sonra ortaya çıkan millî hareketin öncüsü de değildi." Bkz. Hannan, Chapter 5.

³⁹⁹ Khalid, **The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia**, s. 299.

Çarlık Rejiminden Bolşevik idaresine geçiş dönemi gelişmelerinin, geleceğin Sovyet Özbekistan'ındaki güç dağılımına doğrudan etkisi oldu. Sovyet yöneticileri Pan-İslam ve Pan-Türkist hareketlerin Orta Asya'da yeni cumhuriyetlerin kurulması sırasında uygulanması planlanan politikalara karşı zamanla muhalefet olarak ortaya çıkacaklarından korkuyorlardı.⁴⁰⁰ Bu kapsamda Bolşevik karşıtı Kokand Muhtar Cumhuriyeti Bolşevikler tarafından tehdidin büyümeden önlenmesi kapsamında imha edilmişti. Çünkü Kokand Cumhuriyeti Orta Asya'da Bolşevik karşıtlığının merkezi haline gelmişti.⁴⁰¹ Fergana Vadisi'ndeki ayaklanma ve karışıklıklar bölgenin elitlerinin Bolşevik idaresinde etkili pozisyonlara gelmelerine engel oldu. Aksine Buhara Bolşevik hâkimiyetini fazla direnmeden kabul etti, Devletbaşkanı Feyzullah Hocayev⁴⁰² de Sovyet yönetimine olan bağlılık ve sadakatini ilan etmekte beis görmedi. Bu hamle Buhara Cumhuriyeti elitine önce Türkistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (ÖSSC)⁴⁰³ ve daha sonrasında da Sovyet Özbekistan'ındaki önemli görev, konum ve kadroların kapısını açtı.

1924 yılında bölgede gücünü ve hâkimiyetini sağlamlaştıran Sovyetler Birliği tek bir idari yapı olarak kalmasında sakınca gördükleri Türkistan ÖSSC'ni dört Cumhuriyet ve bir Özerk Bölge'ye ayırdılar.⁴⁰⁴ Bunlar sırasıyla: Türkmen Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (SSC), Özbek SSC (Tacik Özerk bölgesi de dâhil), Karakırgız Özerk Oblastı,⁴⁰⁵ Karakalpak Özerk SSC (Şu an Özbekistan'a bağlı özerk bir bölgedir.) idi. Özbekistan'ın Sovyet dönemi ve sonrasındaki modern sınırlarının ortaya çıkması hemen hemen bu dönemde olmuştur. Sadece oluşturulan yeni idari yapıdan 1930 yılında

⁴⁰⁰ Timur Dadabayev, "Securing Central Asian Frontiers: Institutionalisation of Borders and Inter-state Relations", **Strategic Analysis**. Cilt: 36, No: 4, Temmuz-Ağustos 2012, s. 556. Daha fazla bilgi için bkz. Anita Sengupta, **Frontiers into Borders: The Transformation of Identities in Central Asia**, Kalküta: Hope India Publications, 2002, s. 71-98.

⁴⁰¹ Sergey Abashin, Kamoludin Abdullaev, Ravshan Abdullaev ve Arslan Koichev, "Soviet Rule and the Delianation Of Borders in the Ferghana Valley", S. Frederick Starr (Ed.), **Ferghana Valley: The Heart of Central Asia** içinde (94-118), New York: M. E. Sharpe, 2011, s. 97-99.

⁴⁰² Feyzullah Hocayev hakkında bkz. Robert Kangas, "Faizulla Khodzhaev: National Communism in Bukhara and Soviet Uzbekistan, 1896-1938", (**Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Indiana University, 1991).

⁴⁰³ "Orta Asya'nın mevcut devletleri ve siyasi haritası 1917 Bolşevik Devrimi ile ortaya çıktı. Tarihi açıdan, Orta Asya etnik temelde ulus devletlere bölünmemiş çok etnili şehir devletleri ile aşiret/boy bölgelerinden oluşmuştu. Bolşevik Devrimi ve onun Orta Asya'ya olan etkisi ortaya çıkınca temel tartışma noktası bu bölgenin eski emperyal uygulamalardan ve yapılardan nasıl kurtarılacağı ve bölgede Sovyet Yönetimini nasıl tesis edileceği oldu. Sovyetlerin bölgedeki varlığını tesis etmek için uygulamaya koyduğu ilk strateji ise birkaç adet Halk Sosyalist Cumhuriyeti kurmak oldu. Bu strateji kapsamında önce Türkistan ÖSSC kuruldu. Bunu 1918 yılı Nisan ayında Hive (Harezmi) ve 1920 yılında da Buhara Halk SSC'nin kurulması takip etti." Bkz. Dadabayev, s. 555.

⁴⁰⁴ "... Sovyetler Birliği ortaya çıktığında sınırları daha çok idari amaçlar için çizilmişti, fonksiyonel bir amacı veya önemi yoktu." Farklı görüş için bkz. Dadabayev, s. 556.

⁴⁰⁵ Daha sonra Kazakistan ve Kırgızistan SSC olarak ikiye bölünecektir.

Moskova'nın emri ile özerk bölge olan Tacikistan ayrılacaktır.⁴⁰⁶ Orta Asya'da bu yeni sınır taksimi oldukça kolay olmuştur çünkü bölgede o dönemde modern anlamda bir milli hassasiyet, aidiyet ve bilinç hemen hiç yoktu. Bu da bölgelerle ilgili etnik temelli talepleri en aza indirmiş ve Moskova'nın işini kolaylaştırmıştı.⁴⁰⁷

1920'li yılların genelinde Ceditçiler Orta Asya'nın kültürel ve siyasi hayatında önemli bir rol oynamıştır. Bu dönemde Feyzullah Hocayev önce Buhara Halk Cumhuriyeti Başbakanı, daha sonra da Özbekistan Devlet Başkanı olmuştur. Abdurrauf Fitrat da Buhara Halk Cumhuriyeti Eğitim Bakanı olarak görev yapmıştı. Çolpan, Kadiri, Münevver Kâri, Evlâni, Ayni, Aczî ve Hacı Mün gibi isimler bu dönemde önemli rol oynayan kişiler arasında ilk akla gelenlerdi. Bu ismi sayılan kişiler başta olmak üzere Cedit Hareketinde yer alan kişiler kendilerini yeni bir medeniyetin kurucuları olarak görmüşlerdi. Bu medeniyet; Modern, Sovyet, Orta Asyalı, Türk ve Müslümandı ve bu sayılanların hepsini kendi bünyesinde birleştirme iddiasında idi. Devrim öncesi dönemde yalnız başlarına mücadele ettikleri kültürel sahaya artık devleti de müdahil hale getirmeyi amaçlamışlardı. 1920'li yılların Ceditçilerinin çoğu Sovyet rejimine tam manasıyla bağlıydılar, ona inanıyorlardı. Bu noktada toplumu ve kültürü en iyi ve rasyonel şekilde dönüştürmek için Modern Merkezileşmiş Ulus-Devletin sağladığı imkânları kullanan İran'la ama özellikle de Türkiye'li çağdaşları ile kıyaslanabilirler.⁴⁰⁸

Ancak ortaya çıkan sonuç beklenenin aksine, Ceditçiler ve Usul-u Cedit akımı için oldukça yıkıcı oldu. Hareketin önde gelen isimlerinden sadece Ayni yatağında öldü, diğerlerini daha kötü sonlar bekliyordu. Behbudi ilk kayıptı; 1919 yılındaki Versailles Barış Görüşmelerinde Türkistan davasının sözcülüğünü yapmak için Fransa'ya giderken, Buhara Emirliği⁴⁰⁹ topraklarında Emir'in adamları tarafından yakalandı ve

⁴⁰⁶ RGASPI, f.558, s. 11, d. 133, l. 28-31. Norling, "Myth and Reality: Politics in Soviet Uzbekistan...", s. 66.

⁴⁰⁷ Robert Kaiser, **The Geography of Nationalism in Russia and the USSR**, Princeton: Princeton University Press, 1994, s. 156.

"Özbeklerin Sovyet sistemine entegrasyonu iki aşamalı bir süreçten geçmiştir: İlk başlarda Sovyet sisteminin yerel halk arasında hemen hiç desteği olmadığı için yerel toplumu yeniden dizayn etmek ve kontrol altına alabilmek için Orta Asyalı Müslüman'ın Modernleştirilmesi gayreti içine girilmiştir. Bu politika 1930'lu yılların sonlarına doğru ilk meyvelerini vermiş ve başarıya ulaşmıştır. Ancak bu durum 1960'lı yıllara kadar etkisi azalarak devam etmiştir. Sürecin ilinci aşaması ise 'Yetgin Sosyalizm' dönemidir. Bu safhada Özbek Toplumu artık Sovyet yaşam tarzını benimsemiş ve kabullenmiştir." Bkz. Koroteyeva ve Makarova, "Money and Social Connections in the Soviet and Post-Soviet Uzbek City", s. 581.

⁴⁰⁸ Khalid, **The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia**, s. 299-300.

⁴⁰⁹ "Buhâra Emîrliği Muzaffer Han döneminde 1866 İcrar ve 1868 Zirebulak Savaşlarında Çarlık Rusyasına yenilmiş 1873 yılında yapılan 18 maddeden oluşan anlaşması sonucunda bağımsızlığını kaybetmişti. Yapılan anlaşma gereği, Emîrliğin iç işlerinde nispi bir bağımsızlığı söz konusu idi... Bolşevik İhtilalının ortaya çıkması ve Çarlık İdaresinin yıkılması, Buhâra ile Rusya arasındaki bütün dengeleri alt üst etmiştir. Yine bu dönemde Yaş Buhâralılar adı ile reformist bir hareket ortaya çıkmış ve siyasi taleplerde bulunmaya başlamıştır. Yaş Buhâralılar Hareketinin son Emir Âlim Han tarafından zor kullanılarak bastırılması Bolşevik

dövölerek öldürüldü.⁴¹⁰ Hamza 1929 yılında Peçe'ye karşı çıkan bir gösteriye katıldığı için Kadimci bir grup tarafından öldürüldü. Münevver Kâri, Çolpan, Kadiri, Hacı Mün ve Ubeydullah Hocayev 1930'lu yıllardaki temizlik kampanyası sırasında Gulag'a gönderildiler ve bir daha geri dönmediler. Fıtrat 1938'te idam edildi ve Feyzullah Hocayev Moskova'da Sağcıların ve Troçkistlerin Anti-Sovyet bloğunun bir parçası olmak, Karşıdevrimci ve Sovyet karşıtı faaliyetlerde bulunmak suçlaması ile yargılandı; suçlu bulundu ve asılarak idam edildi. Böylece Cedit Kuşağı yok edilmiş oldu.⁴¹¹ Cedit kuşağının tasfiye edilen üyelerinin yerlerine yeni ve tamamıyla Sovyet Sistemi içinde yetişmiş yeni bir kuşak getirildi.⁴¹² (Bunlara 38 Kuşağı deniyor.) Bu kuşak 1920'li ve 30'lu yılların tüm uzlaşma ve tavizlerini miras olarak almıştı ve Ceditçilerle çok az ortak noktaları vardı. Bu kuşak takip eden 20-30 yılda Sovyet İdari sisteminde kendine yer tutacak olan yeni siyasi elitti. Ayrıca bu yeni siyasi elit kendi milliyetçilik anlayışlarını (tepkisel, çoğunlukla da düşmanlık temelinde kurulu) geliştirmişti ve Ceditçilerin vizyonu ile de fazla ortak noktaları kalmamıştı. Bu yeni Cumhuriyetçi elitin ve Merkezi Hükümetin politik çıkarlarının uyumlulaştığı böyle bir ortamda Ceditçilerin izleri çok çabuk silindi.⁴¹³

iktidarının yerleşmeye başladığı dönemde Yaş Buhâralılar ile Bolşeviklerin iş birliği yapmasına sebep olmuştur... Ancak Bolşevikler bu dönemde iç savaş ile uğraştığından bir süreliğine Buhâra Emirliği'nin siyasi varlığına izin vermişlerdir. Fakat iç savaşta dengeler Bolşeviklerin lehine dönmeye başlayınca Bolşevik İdaresi 1920 yılının Ağustos ayında Buhara Hanlığı üzerine bir askeri harekât düzenlemiştir. Bu harekâta Yaş Buhâralılar destek vermiştir. Çünkü Yaş Buhâralılar Emirlik İdaresini devirebilirlerse demokratik bir devlet kurabileceklerine, Bolşeviklerin de bu girişimlerine destek vereceklerine inanıyorlardı. Yaşanan çatışmalar sonucunda 2 Eylül 1920 tarihinde Buhâra işgal edilmiş, yerine Yaş Buhâralıların yönetiminde olduğu Buhâra Halk Cumhuriyeti kurulmuştur. Bu cumhuriyet Bolşeviklerin kontrolünde olup 1924 yılında kendini lağvetmiş ve yerine Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuştur." Bkz. Nurettin Hatunoğlu, "Buhara Emirliğinin Son Hükümdarı Âlim Han'ın Afganistan'da Ölümü ve Sonrasında Yaşanan Gelişmeler", **Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 2, Sayı: 2, 2018, s. 128-129.

⁴¹⁰ Behbudî'nin ölümü hakkında çelişkili bilgiler mevcuttur. Daha fazla bilgi için bkz. Naim Kerimov, "Türkistanlı Ceditçi Mahmudhoca Behbûdî'nin Ölümü", Veli Savaş Yelok (aktaran), Gazi Üniversitesi Türkiye Uygulama ve Araştırma Merkezi, **Gazi Türkiyat, Türkoloji Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 6, Bahar 2010, s. 363-383.

⁴¹¹ Özellikle II. Dünya Savaşı öncesinde devlet ve parti kademesinde temizliğe giden Stalin'in bu hareketini meşrulaştırmak için yaptığı açıklama şu web adresinde bulunabilir: "Modern History Sourcebook: Stalin's Purges, 1935", *Internet History Sourcebooks Project*, Fordham University, <http://www.fordham.edu/halsall/mod/1936purges.html>, (29 Aralık 20018).

⁴¹² Bu gruba "38 Kuşağı" denilmektedir. Terimin isim babası ise Donald S. Carlisle'dir. Bkz. Carlisle, "The Uzbek Power Elite...", s. 99.

⁴¹³ Khalid, **The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia**, s. 300.

3.3. Özbekleşmek ve Sovyetler Birliği

*"We have Italy; now, let's have Italians."*⁴¹⁴

Massimo D'Azeglio

Özbekistan Bolşevik Devriminden sonra, Orta Asya'da 1924 yılından sonra başlayan yerel cumhuriyetlere bölünme ve bu bölünme sonucu olarak da ortaya çıkan yeni siyasi yapılar etrafında belirginleşen Uluslaşma süreci yaşamıştır. Özbek Kimliği ve Özbeklik bilincinin Sovyetler tarafından zımnen atıldığı bir ortamda, bölgeye yabancı Ulus ve Ulus Devlet gibi bu yeni kavramların kabul görmesi zaman almıştır. Bu yüzden Sovyet İdaresi Orta Asya'da kalıcı olmak ve kabul görmek için Milliyetler Politikası adında bir yaklaşım geliştirilerek uygulamaya koymuştur. Bu sürece Modernizm yanlısı Ceditçilerin de desteği ve katkısı olmuştur. Yine bu süreçte yeni bir elit yapısı da ortaya çıkmıştır. Bu yeni elite ve onun Modernleşme vizyonuna siyasi ve idari alanda yer açabilmek için özellikle "eski" Ceditçi entelijansiya 1930'lu yıllarda Sovyet Yönetimi tarafından toptan bir tasfiyeye tabi tutulmuştur. 1940'lı yıllarda ise gerek bu tasfiyenin yol açtığı tepkiyi azaltmak gerekse de II. Dünya Savaşının ortaya çıkardığı yeni şartların zorlaması sebebiyle uygulanan ve Orta Asyalı Müslüman nüfusu hedef alan zorlayıcı Modernleştirici politikalarda kısmen gevşemeye gidildi ve bazı yeni kurumların ihdasına izin verildi. Bunlardan birisi de bu bölümde değinilecek olan Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Ruhani İdaresidir. Daha çok Rusça adının baş harflerininin kısaltması olan SADUM adıyla bilinen bu kurumun bünyesinde Ceditçiler, Kadimcilerin mirasçısı olan bir grup ve Sovyet entelijansiyası bir arada bulunabilmiştir. II. Dünya Savaşının sona ermesinden sonra Sovyetler aynı halefleri olan Çarlık Rusyasının yaptığı gibi asimilasyon ve Ruslaştırma politikalarına geri dönmüş ve kaldıkları yerden, tavizsiz bir şekilde bu politikaları uygulamaya çalışmıştır. Kruşçev dönemi sert tedbirlerin uygulandığı bir dönem olsa da, onu takip eden dönemde, 1970'li yıllarda Sovyetlerin Ortadoğu ve İslam Dünyasına açılma ve kendine yerel müttefikler bulma çabası, içerde yeni bir yumuşama dönemini bereberinde getirmiştir. Ancak bu girişim de 1979 yılında Afganistan'ın işgali ve sonraki gelişmelerle akim kalmıştır.

Orta Asya'nın dışında yukarıda ele alınan bu gelişmeler yaşanırken bölgedeki Uluslaşma süreci Sovyet tarzı modernleşmenin de etkisiyle devam etmekte idi. Ortaya çıkan yeni etnik isimler ve kimlikler oluşan toplumlar nezdinde kabul görmüş ve

⁴¹⁴ Mohira Suyarkulova, "Post-Soviet Central Asia: 'Discursive Encounter' Between Tajikistan and Uzbekistan", (**Yayınlanmamış Doktora Tezi**, University of St. Andrews, 2011), s. 62.

yerleşmişti. Bu bölüme de adını veren uluslaşma sürecinde ortaya çıkan yeni milli kimliklerin kültürel bir bileşeni derecesine düşürülen dini inançlar da değişen şartlara uyum sağlamaya çalışmıştır. Dini kimlikler bu uyum sağlama çabası sırasında da ciddi derecede zarar görmüş ve toplumsal hafızadan izleri büyük oranda silinmiştir.

1980'li yıllarda kötüye gittiği saklanamaz hale gelen Sovyet Sistemini modernize etme ve rezivondan geçirme amacıyla ortaya atılan Glasnost ve Perestroika politikaları da kendilerinden beklenen iyileşmeyi sağlayamayınca Sovyet Modernleşmesi sona ermiş ve Orta Asya'nın Sovyet Cumhuriyetleri kendilerini bir anda bağımsız olmak zorunda bulmuşlardır. Modern anlamda bağımsız ve egemen bir idari ve bürokrasi tecrübesi olmayan bu yeni devletlerin iktidarda olan yönetici eliti bağımsızlıkla ortaya çıkan bu yeni duruma adapte olmak ve yumuşak bir geçiş sağlayabilmek için Sovyet Döneminin mirası olan otoriter uygulamaları devam ettirmeyi en uygun çözüm olarak görmüşlerdir. Bu tercihin bir sonucu olarak Sovyet Dönemi idarecileri yerlerini korumuşlardır. Siyasi sisteme yönelebilecek tüm tehditlerin bertaraf edilmesi kapsamında muhalefet eden gruplar baskılanmış, bu da ortaya çıkan siyasi sistem içinde kalarak politika yapma iddiasında olan grupları pasifize etmiştir. İlimli muhalefetin baskılanması sonucunda onlardan kalan boşluğu ise radikal gruplar doldurmuştur. Bu gruplar gerek eski gerekse de yeni siyasi yapıyı ve Modernleşmeyi kendilerine düşman olarak görmüşler ve Modern olan herşeyi reddeden Postmodern bir tutum geliştirmişlerdir. Bunun sonucunda da siyasi ve idari istikrara karşı güvenlik tehdidi olan bir durum ortaya çıkmıştır. İzleyen kısımlarda bu sayılan konulara değinilecek ve Özbekistan'ın Uluslaşma süreci tanımlanmaya çalışılacaktır.

3.4. Özbekistan'da Yeni Elit'in Ortaya Çıkışı ve Sovyet Milliyetler Politikası

Orta Asya'ya yönelik yapılan çalışmalarda Sovyet Orta Asya'sı genellikle tek bir bütünleşik yapı gibi algılanıp, ele alındığı görülür. Çoğunlukla tarih, kültür, sosyal yapı ve gündelik hayattaki benzerlikler ve ortak kalıplarla, süreçler bu duruma dayanak olarak gösterilir. Etnisiteler arasındaki farklılıklar daha az olduğu için genel olarak ihmal edilir ve üzerinde fazla durulmaz.⁴¹⁵ Oysaki bölgenin Modern dönemde cibri olarak yeniden şekillenmesine sebep olan Sovyet döneminin ilk yıllarında, daha sonra ciddi

⁴¹⁵ Daha fazla bilgi için bkz. Pauline Jones Luong, **Institutional Change and Political Continuity in Post-Soviet Central Asia: Power, Perceptions, and Pacts**, New York: Cambridge University Press, 2002.

anlaşmazlıklara sebep olacak olan farklılıklar da ortaya çıkmıştı. SSCB'nin kurulması ile Sovyet Yönetimi ile Orta Asyalı devrimci ve entelektüeller arasında Orta Asya'da yeni yönetimin nasıl tanzim edileceği hususunda geniş kapsamlı bir tartışma başlamıştı.⁴¹⁶

1924 yılında Orta Asya'da vuku bulan bölünmeye⁴¹⁷ ve yeni cumhuriyetlerin ortaya çıkmasına kadar milli aidiyet duygusunun kapsamı oldukça sınırlı idi. Aidiyet ve dayanışma daha çok memleket, din/inanç, aşiret/boy asabiyesi temelinde mevcuttu. 20. Yüzyılın başında bunlara kısmen de Ceditçiliğin etkisiyle Türklük/Türkçülük de eklenecekti. Bununla birlikte, bölgede Sovyetler tarafından çoğunlukla coğrafi bölge isimleri baz alınarak kurulan cumhuriyetler ve Sovyetlerin bu konudaki yaklaşımları, yeni cumhuriyetlerde ve onların vatandaşları arasında milli bilinç ve hassasiyetin ortaya çıkmasını hızlandırmıştı. Bolşeviklerin uygulamaları yerli elit arasındaki geleneksel aidiyetleri yıkmış yerlerine Moskova merkezli yenilerini ikame etmişti.⁴¹⁸ Yine bu kapsamda Bolşevik İdaresi, Orta Asya'daki yerli nüfusun içinde bulunduğu siyasal ve sosyal çevreyi değiştirmiş ve Ceditçiler gibi yenileşme taraftarlarının Modernleşme çabalarını da, daha iddialı bir modernleşme projesi olan Sosyalist Modernleşme programı ile kesintiye uğratmıştı.⁴¹⁹

Güçlü bir Sosyalist Merkez tarafından ileri sürülen ve desteklenen Sosyalist Modernleşme projesine yerli elit direnememiştir. Bu proje başlangıcında Rus Çarlık İdaresini hedef alıp devirdiği için Orta Asya Modernleşmecileri, Ceditçiler, Sosyalistleri bir anlamda müttefikleri saymışlardır. Sovyetlerin de geleneksel olanın yavaşlatıcı tutucu etkisine karşı sosyalist bir modernleşme programları vardı. Ceditçiler, yıllardır aşamadıkları sorunları, engelleri aşabilmek için Sovyetleri bir fırsat/araç olarak görmüşlerdi ve bu nedenle Sovyetlerle işbirliği yaptılar. Stalin'in Moskova'nın bölgeye gönderdiği Rus ve Slav kökenli görevlilerin aleyhine yerli eliti destekler görünen politikası (Korenizatsiya/Yerelleştirme Politikasına ilerleyen kısımda değinilecektir.) yerel elitin Sovyetlerle işbirliğine gitme konusunda şüphelerini ortadan kaldırmış ve onları bu konuda cesaretlendirmiştir. İkili ilişkilerde sıkıntı çıkaran nokta Sovyet yönetiminin dine

⁴¹⁶ Dadabayev, s. 556.

⁴¹⁷ "Orta Asya'da sınırların ilk kez çizilmesi Çarlık Rusyası'nın bölgeye ilk kez müdahil olduğu 1860 yılına kadar gider. Bu tarihte Çarlık yönetimi Kazakların Orta Cüz'üne ait toprakları ele geçirmiştir." Farklı görüş için bkz. Yuri Bregel, **Historical Atlas of Central Asia**, Boston: Brill Academic Publishers, 2003, s. 76.

⁴¹⁸ "1924 yılında Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ilan edildikten sonra Sovyet yönetiminin ana amacı Özbek geleneğinin önemli bileşenlerinden birisi olan İslam'ın rolü ve etkisinin azaltılması olmuştur." Bkz. Odil Ruzaliyev, "Islam in Uzbekistan: Implications of 9/11 and Policy Recommendations for the United States", **Journal of Muslim Minority Affairs**, Cilt: 25, Sayı: 1, 2005, s. 15.

⁴¹⁹ "Central Asia: Islam and the State", **International Crisis Group (ICG) Asia Report**, No: 59, Oş/Brüksel: 10 Temmuz 2003, s. 1.

karşı takındığı tutum olmuştur. Yalnız bu tutum ve onun sonucunda uygulamaya konulan politikalar 1924 yılında birtakım tanınmış Müslüman Komünistlerin, Sovyet yönetimine uyguladıkları din politikalarını gözden geçirmeleri yönünde ikazda bulunmaları üzerine gözden geçirilmiş ve değiştirilmişti. Bu politika değişikliği kapsamında sekülerleştirme kampanyası askıya alınmış, Bolşevik yönetimi el koyduğu Vakıf mallarının bir kısmını iade ederek Müslüman ahalisinin güveni ve desteğini kazanmaya çalışmıştı. Yine bu kapsamda, daha önce kapatılan Camiler ve okulların bir kısmı yeniden açılmış, ancak belirli bir seviyede güven tesis edildikten sonra Sovyet idaresi verdiği sözleri tutmamış ve dini inanç karşıtı uygulamalarına geri dönmüştür.⁴²⁰ Sovyet ideolojisine göre-ekonomik ilişkilerin sosyal tüm ilişki formları üzerinde, ekonomik determinizm olarak adlandırılan, belirleyici etkisi vardır. Sovyet ideologları, İslam dinini “Arap Tüccar Kapitalizmi’nin” bir aracı olarak tanımlamıştı. Bu araç vasıtası ile toplumların süregiden sömürü düzenini görmeleri engelleniyordu. Bu da devrimin ve karşı çıkmanın önündeki en büyük engeldi. Onlara göre Marks’ın söylediği gibi din “toplumun afyonu”⁴²¹ idi ve mücadele edilmesi gereken bir sosyal olgu olarak değerlendirilmişti.⁴²²

SSCB bölgedeki hâkimiyetini tam olarak 1930’lu yılların başındaki Basmacı İsyanının bastırıldığı dönemde tesis etti. SSCB, Sovyet Orta Asyası’ndaki yerli kadroları Moskova’ya ve Komünizm davasına sadık olmadıkları suçlamasıyla bu dönemde itham edip onları toptan tasfiye etmişti.⁴²³ 1937-1938 döneminde bölgedeki din adamları da sistematik bir şekilde tutuklandı ve infaz edildi.⁴²⁴ Din, etkin bir şekilde gündelik hayattan

⁴²⁰ Ghonceh Tazmini, “The Islamic Revival in Central Asia: A Potent Force or a Misconception?”, **Central Asian Survey**, Cilt: 20, Sayı: 1, 2001, s. 64.

⁴²¹ Marks’ın bu sözünün Sovyetler tarafından bağlamından çıkarılarak yorumlandığı iddia edilebilir. Marks’ın bu sözü dinin toplumların acılarını dindiren bir ağır kesici gibi işlev gördüğü şeklinde yorumlanabilir. Gerçi Sovyetler de bu nedenle insanların dini inanışları neticesinde gerçek sorunlara odaklanmaktan kaçabildikleri iddiası ile bu yorumu yapmışlardır.

⁴²² Frank Neseman, “Islam 1917-1941”, Christoph Gassenschmidt ve Ralph Tuchtenhagen (Ed.), **Politics and Religion in Soviet Union 1917-1941** içinde (217-226), Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2001, s. 212. “Sovyet ideolojisine göre İslam siyasi ve ideolojik açıdan Sovyet sistemine yönelik bir tehdittir. Bu yüzden de tehdidin ortadan kaldırılması gereklidir. Otoriter siyasi yönetim ve katı seküler yaklaşım gösteren Sovyet döneminin genel anlamda İslam Politikasını özetleyen bir kavram kullanmak gerekirse, buna en uygun kavram Sekülerleştirme olacaktır.” Bkz. Eren Tatari ve Renat Shaykhutdinov, “State Response to Religious Revivalism in Post-Soviet Central Asia”, **European Journal of Economic and Political Studies**, Cilt: 3, Sayı: 2, 2010, s. 89.

⁴²³ “İslam karşıtı kampanya Stalin’in “Yukarıdan Aşağıya Doğru Devrim” stratejisi ve 1920-1930’lardaki tasfiyeler sırasında dramatik bir şekilde şiddetlendi.” Bkz. Edward W. Walker, “Islamism and Political Order in Central Asia”, **Journal of International Affairs**, Cilt: 56, Sayı: 2, 2003, s. 24.

⁴²⁴ Eren Taşar, “The Official Madrasas of Soviet Uzbekistan”, **Journal of the Economic and Social History of the Orient**, Sayı: 59, 2016, s. 270.

“Dini tasfiye etme isteği, 1928-1932 Kültür Devrimi ve 1937-1938 Büyük Terör döneminde din adamlarının tasfiyesi, okulların kapatılması ve dini amaçla kullanılan binaların kamulaştırılması yoluyla acımasızca uygulandı...” Bkz. Taşar, “The Official Madrasas of Soviet Uzbekistan...”, s. 268.

“Camilerin çoğu tahrip edildi ve din adamları öldürüldü.” Bkz. Walker, s. 24.

tasfiye edilmeye çalışıldı.⁴²⁵ Bu toptan tasfiye hareketine literatürde verilen isim ise 1938 Tasfiyesi, Stalin'in Büyük Tasfiyesi veya Büyük Terör Dönemi'dir.⁴²⁶ Tasfiyeden Moskova'nın bölgedeki temsilcisi olan Orta Asya Bürosu/Sredazbyuro⁴²⁷'daki Rus/Ukraynalı görevliler de payına düşeni almıştır. Bu dönemde Sovyet Özbekistan'ının yönetimine Taşkent Kliğine mensup olan siyasetçiler ve idareciler hâkim olacak, daha sonra onlara Ferganalılar da eşlik edecektir. Moskova'nın bu dönemde önceliği bölgedeki Sovyet idaresini güçlendirmek ve yönetimini kolaylaştırmak için Böl ve Yönet politikasını katı bir biçimde uygulamak oldu.

Orta Asya'da yeni devletlerin ortaya çıkması ve sonucunda yaşanan bölünme Sovyet Milliyetler Politikasının bir sonucuydu. 1917 yılındaki Bolşevik Devrimi Rusya

"Uygulanan baskı oldukça acımasızdı. Bu dönemle ilgili olarak yapılan tahmin ve öngörülere göre 1917-1939 yılları arasında 140.000 Müslüman din adamı, tutuklandı, sürgüne gönderildi veya öldürüldü." Bkz. Shoshana Keller, "The Central Asian Bureau: An Essential Tool in Governing Soviet Turkestan", **Central Asian Survey**, Cilt: 22, No: 2/3, Haziran-Eylül 2003, s. 241.

"1927 yılından başlayarak Stalin döneminde İslam'a karşı uygulanan baskı oldukça şiddetli oldu." Bkz. Tolga Türker, "Radicalization of Islam in Central Asia: Theory, Trends and Prospects", **Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları (OAKA)**, Cilt: 6, Sayı: 11, 2011, s. 53.

"1930'lu yıllarda bölgede bulunan İslami cemaatler zor kullanılarak dağıtılmıştır." Bkz. Efe Çaman ve Kenan Dağcı, "Özbekistan'da İslam, Siyasal Sistem ve Radikalizm", **Yalova Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 4, Sayı: 8, 2014, s. 11.

⁴²⁵ Martha Brill Olcott, "Roots of Radical Islam in Central Asia", **Carnegie Papers**, Washington DC: Carnegie Endowment for International Peace, Russia and Eurasia Program, No: 77, Ocak 2007, s. 6.

"İslam yine de Sovyet Orta Asyası'nda gündelik hayatın önemli bir parçası olarak kalmaya devam etti, özellikle de kırsal kesimde." Bkz. İhsan Yılmaz, "Predicaments and Prospects in Uzbek Islamism: A Critical Comparison With the Turkish Case", **Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları (OAKA)**, Cilt: 3, Sayı: 6, 2008, s. 27.

⁴²⁶ *"1930'lu yıllar, tarihçiler tarafından Sovyet rejiminin halklar için en feci devri olarak değerlendirilmektedir. 1932 yılının panik ve psikolojik sarsıntılarla dolu sürgün kampanyası ve 1937-1938 yıllarının 'Büyük Terörü' bu dönemin dehetli olaylarıdır. Hatta 1937-1938 yıllarında Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti MK (Büyük Meclis) Bakanı Nedirbay Aytakov (1894-1938) ve Sovnarkom Bakanı (Babakan) Kaygisız Atabayev (1887-1937), kurdukları ve savundukları rejimin kurbanları oldular."* Bkz. Muratgeldi Söyegov, "Türkmen Ceditci Yazarlar", **Gazi Türkiyat**, Türkoloji Araştırmaları Dergisi, Cilt: 1, Sayı: 7, Güz 2010, s. 327.

Stalin'in 1938 yılındaki Tasfiyeleri hakkında daha fazla bilgi için bkz. Robert Conquest, **The Great Terror, A Reassessment**, 40th Anniversary Edition, Oxford: Oxford University Press, 2008; Vadim Z. Rogovin, **Stalin's Terror of 1937-1938: A Political Genocide in the USSR**, Oak Park: Mehning Books, 2009; Hiroaki Kuromiya, **The Voices of the Dead: Stalin's Great Terror in the 1930's**, New Haven: Yale University Press, 2007; Peter Whitewood, **The Red Army and the Great Terror: Stalin's Purge of the Soviet Military**, Lawrence KS: University Press of Kansas, 2015; Walter D. Connor, "The Manufacture of Deviance: The Case of the Soviet Purge, 1936-1938", **American Sociological Review**, Cilt: 37, Sayı: 4, Ağustos 1972, s. 403-413; Noah Berlatsky, **Stalin's Great Purge (Perspectives on Modern World History)**, Michigan: Greenhaven Press, 2012; Anne Applebaum, **Gulag: A History of the Soviet Camps**, New York: Doubleday, 2004; John Arch Getty, "The Great Purges Reconsidered: The Soviet Communist Party, 1933-1939," (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Boston College, 1979); Alexander Solzhenitsyn, **"The Gulag Archipelago, 1918-1956: An Experiment in Literary Investigation"**, 3 Cilt, Thomas P. Whitney ve Harry Willetts (çev.), New York: Harper & Row, 1973-78; Robert C. Tucker ve Stephen F. Cohen (Ed.), **The Great Purge Trial**, New York: Grosset and Dunkap, 1965; Robert H. McNeal, "The Decisions of the CPSU and the Great Purge", **Soviet Studies**, Cilt: 22, Sayı: 2, Ekim 1971, s. 177-185; Boris I. Nicolaevsky (Ed.), **The Crimes of the Stalin Era**, New York: The New Leader, 1962; John Arch Getty ve Oleg V. Naumov, **The Road to Terror: Stalin and Self-Destruction of the Bolsheviks, 1932-1939**, New Haven: Yale University Press, 2010.

⁴²⁷ Sredazbyuro hakkında bkz. Keller, "The Central Asian Bureau..." , s. 281-297.

genelinde bir milliyetçilik dalgasına sebep olmuştu.⁴²⁸ Bu durumun yol açtığı sorunların çözümü için Moskova Milliyetler Politikası adını verdiği programı geliştirmek ve uygulamaya koymak zorunda kalmıştı. Bu noktada Sovyet Milliyetler Politikası hakkında kısa bir bilgi vermek yerinde olacaktır.

3.4.1. Sovyet Milliyetler Politikası: İdari ve Coğrafi Yapılanma

Sovyet Milliyetler Politikasını anlamlandırabilmek için öncelikle Milliyetçilik ile Marksist kuram arasındaki ilişkiyi tanımlamak gerekmektedir. Bu konu ile ilgili yapılan çalışmalarda Marks ve Engels'in eserlerinde belirgin bir ulus tanımı yapmadığı, bu konu ile ilgili sistematik bir teori kurmadıkları ve yine bu konuyla ilgili gerek siyasal gerekse de sosyal bir strateji geliştirmedikleri iddiası ortaya atılmaktaysa da Ephraim Nimni gibi kimi araştırmacılar Marks ve Engels'in ulusal sorun konusunda sistematik olmasa da bütünsel bir görüşe sahip olduklarını iddiasındadırlar.⁴²⁹

Teorisi incelendiğinde görülmektedir ki Marksizm'in kuramsal temelleri her çeşit "milliyetçi" ideolojiye eleştirel yaklaşır, kendisi ile arasına mesafe koyar veya mesafe koymaya çalışır. Marksist kuram açısından tarihin itici ve belirleyici gücü, onu diyalektik⁴³⁰ olarak çalıştıran, dinamik toplumun farklı sınıfları arasında tarihin kuruluşundan beri devam eden sınıf savaşıdır. Marks Komünist Manifesto'da modern toplumun yapısındaki temel çelişkinin kaynağının uluslararası işçi sınıfı ile uluslararası kapitalist sınıf arasındaki çatışmada saklı olduğunu savunur.⁴³¹

Sovyetler Birliği'nin kuruluşundan beri kullanılan Biz ve Diğerleri ayrımı üzerine kurulu siyaset ve dış politika söylemleri ülke içinde bütünleştirici bir üst kimlik oluşturmak için de kullanılmaya çalışılmıştır. Bu yaklaşım Bolşevik Devrimi ile başlarda dünyadan kendini soyutlayan ve içine kapanan Sovyetler Birliğinin Sovyet/Rus İnsanı (Sovetskii Narod)⁴³² konseptinin ortaya çıkışında etkili olmuştur. Özellikle de Avrupa Rusya'sında.

⁴²⁸ İdil Tunçer Kılavuz, "Sovyetler Birliğinde Rus Milliyetçiliği ve Rus Milli Kimliğinin Gelişimi", **Siyasal, Journal of Political Sciences**, Cilt: 26, Sayı: 2, 2017, s. 79-110.

⁴²⁹ Ephraim Nimni, "Marks-Engels ve Ulusal Sorun", **Dünya Solu, Üç Aylık Sosyalist Çeviri Dergisi**, Sayı: 7, Bahar-Yaz 1991, s. 33-56.

⁴³⁰ Dimitri Pospelovsky'e göre Diyalektik Materyalizm gerçeğin asıl doğası hakkında ideolojik bir teori sağlar. Bkz. Dimitri V. Pospelovsky, **A History of Marxist-Leninist Atheism as a Soviet Antireligious Policies, A History of Soviet Atheism in Theory and Practice and the Believer**, Londra: Cilt: 1, Macmillan Press, 1987, s. 21.

⁴³¹ Bkz. Karl Marx ve Friedrich Engels, **Komünist Manifesto**, Tanıl Bora (çev.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.

⁴³² Bkz. Yaşar Onay, **Rusya ve Değişim**, İstanbul: Nobel Yayınları, 2002, s. 86-88.

"Sovyet İnsanı teorik olarak aydınlanmış, rasyonel bir bireydi. Bu insan dini inançlara hayatında hiçbir yer bırakmayacak şekilde Sosyalist Modernizmi içselleştirmişti. Bağımsızlık sonrası dönem Özbekistan'ında bu

Fakat bununla birlikte “Milliyetler Meselesi” bütün Sovyet tarihi boyunca Modernleştirme misyonunun en önemli sorunlardan biri olarak kalmaya devam etmiştir. Bu karmaşık ve çetrefilli durumun sebebinin İmparatorluk geçmişi olduğu iddiası da dikkate alınması gereken önermelerden biridir. Çünkü Bolşevik Devrimi ile tasfiye olan Çarlık Rusyası’nın etnik çeşitliliği bir vakıadır ve bu çeşitliliği aynı topraklarda hükümlanlık iddiasında bulunan yeni rejim ister istemez miras olarak almıştır. Bu nedenle, bu geniş, çok dilli-dinli ve etnili coğrafyada Komünizm’in söylemleri ne olursa olsun, en önemli sorunlardan biri Milliyetçilik olmuştur. Milliyetçilik düşüncesi, imparatorluğun genişleme ve savunma dönemlerinde bir zorunluluk olarak ileri sürülmüştür. Bu da ülkedeki halkların, özellikle de “Böl ve Yönet” amaçlı olarak Stalin tarafından kasıtlı olarak teşvik edilmiş olsa da, var olan veya yeni tesis edilen milli bilinçleri ile tüm Sovyet dönemi boyunca çelişmiştir.⁴³³

Bolşeviklerin savunduğu görüş, siyasi açıdan kendi kaderini tayin etme hakkı, içerikte enternasyonal (sosyalist), biçimde ulusal nitelikli bir kültür gerektiriyordu. Bütün geleneksel çözümlemelere karşı çıkan Lenin, her şeyden önce, ulusal kurtuluş hareketlerinin devrimci potansiyelinden yararlanmayı düşünüyordu. Bu sayede zorlamaya dayanmayan bir asimilasyon sürecinin kendiliğinden ortaya çıkacağını ve Sovyetler Birliğini oluşturan farklı etnik grupların kendi rızaları ve talepleri ile sosyal ve demografik açıdan ülkenin bütünü ile entegre olacağını iddia ediyordu.⁴³⁴

konsept yok olmadı; ‘Kamil İnsan’ adı ile yeniden ortaya çıktı.” Bkz. Johan Rasanayagam, **Islam in Post-Soviet Uzbekistan: The Morality of Experience**, Cambridge: Cambridge University Press, 2011, s. 103-110.

“Yeni Sovyet İnsanı topluma kendi şahsi çıkarlarının yerine onun bir parçası olarak katılacak, kendi potansiyelini de bütünün faydası için kullanacaktı.” Bkz. Johan Rasanayagam, “The Politics of Culture and Space for Islam: Soviet and Post-Soviet Imagineries in Uzbekistan”, **Central Asian Survey**, Cilt: 33, Sayı: 1, 2014, s. 6.

Homo Sovieticus hakkında daha fazla bilgi için bkz. Vladimir Velinski, **Homo Sovieticus, Brain Waves, Mind Control and the Telepathic Destiny**, Eric Butler (çev.), Cambridge MA: MIT Press, 2017; Alexander Zinoviev, **Homo Sovieticus**, Charles Janson (çev.), Londra: Gollancz, 1985; Haluk Ölçekçi, **Kazakistanda Sovyet İnsanı Oluşturma Süreci, Ruslaştırma ve Sovyetleştirmenin Sosyal Tarihi**, Ankara: Birlik Yayınevi, 2007.

“...Sovyet elitleri farklı milliyet gruplarını Birleşik Sovyet Halkına (Sovetskii Narod) entegre etme konusunda çaba göstermişlerdir. Bu yüzden de Sovyet yöneticileri etno-federal bir devlet olan SSCB’nde ulus inşacıları konumuna yükselmiştir...” Bkz. Isaacs ve Polese, s. 372.

⁴³³ Andrei Sinyavsky, “Rus Milliyetçiliği”, John Dunlop, Darrel P. Hammer, Andrei Sinyavsky, Ronald Grigor Suny, Alexander Yanov (Ed.), **Günümüzde Rus Milliyetçiliği** içinde (69-90), Fatma Arzik, Murat Aygen (çev.), Ankara: Yeni Forum Yayınları, 1990, s. 69.

⁴³⁴ Claudie Weill, “Marksizm ve Ulusal Sorun”, Jean Leca (Ed.), **Uluslar ve Milliyetçilikler** içinde (153-154), Siren İdemen (çev.), İstanbul: Metis Yayınları, 1998, s. 154.

Terry Martin’e göre ise Sovyet Milliyetler Politikası “İmparatorluk algısının ortaya çıkmasını önlemek için geliştirilen bir strateji” idi. Ancak buna ek olarak Ulus-Devlet Modelini de kesinlikle reddediyordu. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Terry Martin, **The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939**, Londra: Cornell University Press, 2001, s. 3, 5 ve 18.

Francine Hirsch’e göre ise Sovyetler Birliği çelişkili bir şekilde Avrupa’nın sömürge imparatorluk ve ulus-devlet yapılarının seçici bir eleme yoluyla gözden geçirilip eleştirel model olarak alındıkları bir milletler

3.4.2. Milliyetler Politikası ve Orta Asya'ya Olan Etkisi

Sovyet yönetiminin ilk yıllarında Rus şovenizminin milliyet ilişkilerinde en temel sorun olduğu ilan edilmiş ve Rus olmayan milletlerin kültürlerinin geliştirilmesi için bir program hazırlanmıştı. Bu program çerçevesinde Rus olmayan temsilcilerin hükümet ve parti içerisinde mevki elde etmelerine imkân veren, elitlerin işbirliğini sağlamayı amaçlayan “Yerileştirme” (Korenizatsiya) Politikası uygulamaya konulmuştu.⁴³⁵ Sovyet Yerileştirme Politikası temelde tanımlayıcı, sınıflandırıcı ve bağlayıcı bir uygulama idi ve bazı örnek olaylarda olduğu gibi daha sonraki dönemlerde kendi yerli idari yapılanmalarını kurmalarının teşvik edileceği etnik gruplar ve toplulukların da ortaya çıkarılmasını öngörüyordu. Politikanın dayandığı ana fikir oldukça açık ve basitti; “*Eğer yerli halk, Sovyet gücünün temsilcisi olarak yerli halktan kişilerle muhatap olursa bu yönetimi daha kolay benimser ve kabullenirlerdi.*”⁴³⁶

Bu politika kapsamında yerel dillerde de eğitim veren okullar kuruldu ve bu dillerin toplumun hemen her kesimi tarafından hayatın her alanında kullanımı teşvik edildi.⁴³⁷ Çarlık dönemindeki Ruslaştırmanın kurbanı olan ulusal kültürlerin canlanması Ermenistan örneğinde olduğu gibi, bir uyanışa hatta bazı Kafkas halklarında yeni kimliklerin ortaya çıkmasına sebep oldu. Bu anlamda hiçbir rejim, bir yandan onları devletin çıkarlarına göre kullanmış olsa da azınlıklar lehine bu kadar çalışmamıştı.⁴³⁸ Retrospektif ve eleştirel bir bakış açısıyla bu uygulama değerlendirildiğinde aslında bunun en azından sonuçları itibarıyla sadece azınlıklar lehine yapılan bir uygulama olmadığı iddia edilebilir. Bu politikalar ile yerel azınlıklar ve yerel ve tarihsel çoğunluk gruplarının aradaki farklılıklar kışkırtılmış ve çoğaltılmış böylece bölünme ve ayrışma

imparatorluğu idi. Yine Hirsch'e göre Sovyet Milliyetler Politikası Batı'nın Sömürge İmparatorluğu politikasının bir çeşidi idi. Daha fazla bilgi için bkz. Hirsch, **Empire of Nations**... , s. 4-5. Ayrıca bkz. Francine Hirsch, “Toward an Empire of Nations: Border Making and Formation of Soviet National Identities”, **Russian Review**, Cilt: 59, Sayı: 2, Nisan 2000, s. 202-203 ve 224-225.

⁴³⁵ “*Korenizatsiya (yerileştirme) politikası 1923 yılında başladı. Korenizatsiya, yerel dilleri, kültürü, eğitimi geliştirmek ve yerel personelin eğitimini ve gelişmesini desteklemek için uygulanan politikaların genel adıydı. 1920'li yıllarda Rus olmayan milletler ve etnik gruplar yönetimde, okullarda, basılı yayınlarda kendi dillerini kullanmaya teşvik edilirken, devlet ve parti organlarındaki yerel memurların yerli milletlerden olmasına çalışıldı. Ancak, tamamen milli bir eğitimin milliyetçi duyguları güçlendireceği, en sonunda ulaşılmak istenen birleştirici amaca karşı olacağı düşünüldüğünden, kültürlerin 'şekilde milli, ancak içerikte sosyalist' olması istendi.*” Kılavuz, “Sovyetler Birliği'nde Rus Milliyetçiliği ve Rus Milli Kimliğinin Gelişimi...”, s. 85.

⁴³⁶ Peter A. Blitstein, “Cultural Diversity and the Interwar Conjuncture: Soviet Nationality Policy in Its Comparative Context”, **Slavic Review**, Cilt: 65, Sayı: 2, Yaz 2006, s. 275.

“... Sovyet Milliyetler Politikası, bununla birlikte Ruslara uygulanmadı çünkü Ruslar zaten gelişmiş ve hâkim bir toplumdur, bu yüzden de bu politikanın kapsamı dışında idiler.” Slezkine, s. 424.

⁴³⁷ Sevinç Alkan Özcan, **Bir Sovyet Mirası: Rus Azınlıklar**, İstanbul: Küre Yayınları, 2005, s. 13-14.

⁴³⁸ Marc Ferro, “Sovyet Rejiminin Milliyetler Politikası”, Jean Leca (Ed.), **Uluslar ve Milliyetçilikler**, Siren İdemen (çev.) içinde (141-143), İstanbul: Metis Yayınları, 1998, s. 142.

teşvik edilmişti. Bu bağlamda Merkez Müslüman Komiserliğinin Müslüman unsurlar arasındaki çalışmaları kesintisiz devam etti. On ay içinde (Ocak-Kasım 1918) Tatar, Kırgız ve Türk Dilinde dört milyon nüshadan fazla gazete basıldı. Yine bu dönemde Moskova'da Tatarca iki gazete yayınlandı. Ek olarak her bölgesel Müslüman Komiserliği kendi yayın organına sahipti: Kazan'da "İş", Ufa'da "Kores" (Mücadele), Astrahan'da "Tartys" (Savaş) gibi.⁴³⁹ Bunun yanı sıra 1920 yılında Tataristan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulduktan sonra Eğitim Halk Komiserliği'ne bağlı Akademik Merkez kurulmuştu. Cumhuriyetin sahip olduğu tüm bilimsel ve kültürel imkânları bünyesinde barındıran Akademik Merkez Yönetimi tarafından okullar için yeni ders kitapları yazıldı, Tatar dili ve edebiyatının gelişimiyle ilgili problemlere pratik çözümler bulunmaya çalışıldı. Hükümetin ilk yılındaki faaliyet raporuna göre, bir yıl içinde başka dillerden yapılan tercümelerle birlikte 100'ü aşkın çeşitli ders kitabı hazırlanmış ve diğer kılavuzlar derlenmişti.⁴⁴⁰

En alt kademedeki ulusal bölge ve toprakların kendi Sovyetleri vardı ama bakanlıkları yoktu. Dilleri tanındığı için resmiyette var olan ama toprakları ve kendi idari makamları olmayan milletler de vardı. Burada, bu gruplar arasındaki ayrımı belirleyen kıstas dillerin sınıflandırılma biçimi idi. Topluluk dillerine tanınan üç statü vardı:

- a. Yazılı olmayan diller,
- b. Yazılı diller ve
- c. Edebi diller.

Sovyet pratiğine göre yazılı bir dile sahip olmayan bir "Milliyet" toprak sahibi de olamazdı. Fakat yazı dilinden yoksun bir gruba bir vatan sağlanmak istendiği zaman izlenen klasik yol ilgili milliyet grubuna hemen bir yazı dili icat edilmesi idi. Bu kapsamda birkaç yazara bu dilde şiirler ve sosyalist gerçekçiliğe uygun romanlar yazdırılarak buna edebi dil statüsü bile verilebiliyordu.⁴⁴¹ Çoğu kez kendilerine has bir yazı dili olmayan ve kısmen de "millet öncesi" bir dönemde bulunan çok küçük gruplar için kademeli bir federalizm tesisi, kendilerine ait milli hislerin ortaya çıkması ve gelişmesi için büyük bir fırsat teşkil ediyordu. Bu küçük etnik grupların ilk defa resmen varlıkları kabul edilip

⁴³⁹ Alexandre Bennigsen ve Chantal L. Quelquejay, **Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları**, Nezih Üzel (çev.), Ankara: Elips Kitap, 2005, s. 130.

⁴⁴⁰ Tamurbek Devletşin, **Sovyet Tataristanı**, Mehmet Emircan (çev.), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981, s. 402-403.

⁴⁴¹ Roy, **Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi**, s. 105

konuştukları dil veya lehçeye de sınırlı bir bölgede resmi bir dil statüsü verildiğinden dolayı Sovyetlerin başlangıçtaki milliyetler siyasetinin dolaylı olarak da olsa küçük etnik grupların “millet haline gelmesinde” katkısı olmuştur diyebiliriz.⁴⁴²

Yapılan uygulamaların da bize gösterdiği üzere Sovyet politikalarının amacı milliyetçiliği Sovyet bölgesinden söküp atmak değil, tersine mikro milliyetçilikleri olabildiğince teşvik ederek milliyetçi bir söylem içinde hem milliyetlere hem de aidiyetlere hâkim olmaktır.⁴⁴³ Bununla birlikte SSCB Milliyetler Politikasıyla, Cumhuriyetlerde ihdas edilen yerli nüfusa ait kadroların seçiminde katı davranmayarak anti-Rus, anti-Sovyet tepkilerin gelişmesini de önlemeye çalışmıştır. Yeni kurulan Cumhuriyetlerde yerel Komünistlerden⁴⁴⁴ faydalanma yoluna gidilmesi şüphesiz içeride ortaya çıkabilecek olan muhalefetin dozu ve şiddetini azaltmıştır. Üst düzey görevlere gelen Rus olmayan kişilerin çoğu, devlet ve idari kadrolarda hâkim durumda olan Rusların bakış açısını kolayca ve farkına varmaksızın özümseyordu; yani fikren asimile oluyordu. Çünkü bu özümsemeye direnenlerin üst mevkilere yükselme şansı çok az olduğu herkesçe bilinen bir gerçektir. Moskova idari başkentti, önemli kararların alındığı merkezdi. Yayılmasına Lenin’in karşı çıktığı bürokratik zihniyet, kendiliğinden bir Rus zihniyeti olmaya başlamıştı.⁴⁴⁵

Sovyetler Birliği topraklarında Sovyet milliyetçiliğinin tek ve önemli görevi Sovyetler Birliği yönetimi tarafından kurulmuş olan ulusal birimleri desteklemek ve halkın gözünde meşru hale getirmektir. Bu birimler Sovyet politik sisteminin ayrılmaz parçaları olarak kabul ediliyordu fakat birimler kendilerini denetimsiz birer siyasi güç ya da bağımsız ülkeler gibi değil, işlevsel unsurlar olarak algılamalı ve ona göre davranmalıydılar. Dolayısıyla Sovyetler kendi milliyetçilik anlayışına ters düşen milliyetçilikler istemediler ve onlara savaş açtılar.⁴⁴⁶ Tek amaç büyük Sovyet ulusuyla başarılı bir şekilde entegre olmaktır. Bu kapsamda ulusal liderlere önemli bir görev düşüyordu: Ülkenin toprak, dil (düzeltilmiş ya da en azından standartlaştırılmış) ve iç

⁴⁴² Patrik von zur Mühlen, **Gamalihaç ile Kızılyıldız Arasında; İkinci Dünya Harbi’nde Sovyet Doğu Halkları**, İstanbul: Şema Yayınevi, 2006, s. 19-20.

⁴⁴³ Berg G. Fragner, “Sovyet Milliyetçiliği: Orta Asya’nın Bağımsız Cumhuriyetlerine Kalan İdeolojik Miras”, Willem van Schendel ve Erik J. Zürcher (Ed.), **Orta Asya ve İslam Dünyasında Kimlik Politikaları**, Selda Somuncuoğlu (çev.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2004, s. 30.

⁴⁴⁴ “*Bu Ulusal/Yerel Komünistler ya sabık ulusal partilerin Sovyet iktidarı ile işbirliğini kabullenmiş olan sol kanadına mensuplar ya da sosyal ve ulusal bağımsızlık mücadelesinin evvelce çok güçlü bir şekilde birbirine bağlı olduğunun şuuruna sahip yerel komünistlerdi.*” Bkz. Mühlen, s. 20.

⁴⁴⁵ Carr, **Bolşevik Devrimi**, s. 336.

⁴⁴⁶ Fragner, s. 32.

idaresinde kendine özgü ortak kimlik oluşturmak.⁴⁴⁷ Bu yüzden 1924 yılında Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin (SBKP) merkez organlarının Orta Asya'yı ulusal bölgelere bölme kararı uygulamaya konuldu.⁴⁴⁸ Bu karar kapsamında Orta Asya'nın beş ayrı cumhuriyete bölünmesi, farklı milletlerin oluşumunu büyük ölçüde hızlandırdı. Esas itibariyle nüfusun ekseriyetini Türk çoğunluğun oluşturduğu Orta Asya'da Müslüman nüfusu parçalara ayrıldı ve bir bütün olarak bir araya gelmelerini imkânsız kılacak şekilde, "her biri kendi ulusal bilinci, dili, kültürü ve ekonomik bağımsızlığına sahip, büyük oranda dini, kültürel, etnik ve linguistik olarak aynı kökenden gelen ama bunu fazla değerli bulmayan, ayrı ve farklı halklara ve siyasi yapılara" dönüştürüldü.⁴⁴⁹ Bu kapsamda ortaya çıkan yeni devletlerden biri de Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (SSC) oldu.

Sovyet Politikası, ekonomi Sosyalizme doğru ilerlediği sürece, bütün ulusal kültürleri gelişmeye bırakmıştı. Fakat Sovyetler Birliği bünyesinde yer alan uluslardan 58 tanesinin yazılı edebiyatı bir yana, bir alfabesi dahi yoktu. Bilim adamları bunlar için yazı dilleri geliştirdiler ve Sovyetler Birliği'nde birinci Beş Yıllık Planı'nın (1928-1933) sonunda Almanya, Fransa ve İngiltere'de yayınlanan kitapların toplamından daha fazla sayıda ve tam 100 dilde binlerce kitap basıldı.⁴⁵⁰ Zaten Komünist Partinin bu topluluklara yönelik eğitim ve kültür alanlarında pozitif ayrımcılık uygulanması politikası merkezileşmiş Sovyet Devletini kabullenecek Sovyetik uluslar yaratmaya yönelikti. Bu milliyetlerin desteklenmesi Sovyetlerin Milliyetler Politikasının temelini oluşturuyordu. Biçimde ulusal içerikte Sosyalist olarak özetlenebilecek bu kültür politikaları merkezin belirlediği Rusça yapıtları çeviriden öteye geçmedi.⁴⁵¹

Ne var ki, eğitimde gerek ulusal azınlıklara yönelik gerekse de SSCB'ni oluşturan diğer milletlere yönelik pozitif ayrımcılık politikası pek uzun sürmedi. Uygulanan "Yerlileştirme" politikası ve milliyetlere yönelik ilk pozitif ayrımcılık politikaları, ulusal bilinci ve etnik kadroları kısmen de olsa güçlendirmişti.⁴⁵² Ancak artan muhalefet

⁴⁴⁷ Fragner, s. 32.

⁴⁴⁸ "1924 yılında... Orta Asya'nın idari yapısı değiştirildi yeni idari birimlerin kurulması yoluna gidildi. Bu yeni idari düzenlemeye Milli Sınırlar (Natsionalno-Gosudarstvennoe Razmezhevenie) adı verildi." Bkz. Farrant, s. 61.

⁴⁴⁹ Mustafa Aydın, "Geçiş Sürecinde Kimlikler: Orta Asya'da Milliyetçilik, Din ve Bölgesel Güvenli", Mustafa Aydın (Ed.), **Küresel Politikada Orta Asya: Avrasya Üçlemesi** içinde (245-266), Ankara: Nobel Yayınları, 2005, s. 250-251.

⁴⁵⁰ Anna Loise Strong, **Stalin Dönemi**, Alaattin Bilgi (çev.), Ankara: Onur Yayınları, 1988, s. 72

⁴⁵¹ İbrahim Hasanov, "SSCB Dönemi Rus Milliyetçiliği (1917-1985)", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013), s. 60.

⁴⁵² "1923'ten başlayarak Yerlileştirme (Korenizatsiya) Politikası çerçevesinde binlerce Müslüman idaredeki sorumlu bürokratik pozisyonlara getirildiler, fakat buna rağmen yine de sayı olarak yetersiz kaldılar." Bkz.

yüzünden “Yerlileştirme” Politikasının kontrolden çıkıp “Burjuva Milliyetçiliği”ne dönüştüğü iddia edildi ve Stalin onun temsilcilerine karşı terör uygulamakta tereddüt etmedi.⁴⁵³ Tüm otuzlu yıllar boyunca yürütülen Büyük Temizlik Operasyonu⁴⁵⁴ ile bir zamanlar en yakın çalışma arkadaşları olan kişileri dahi ortadan kaldırmakta tereddüt etmeyen Stalin,⁴⁵⁵ Rus olmayan kitlelerin “beşinci kol faaliyetleri” karşısında sert bir tutum takındı.⁴⁵⁶ Moskova’daki merkezi yönetim tarafından milliyetçi-ayrılıkçı ve milli komünizm fikrini taşımakla itham edilen aydınların ortadan kaldırılmasıyla birlikte, topyekün bir Ruslaştırma faaliyetine girişildi. 13 Mart 1938’den itibaren Rus dili ve edebiyatı Rusça dışı dillerde eğitim yapan okullarda zorunlu ders olarak okutulmaya başlandı.⁴⁵⁷ Rusça bilmek, yüksek eğitim almak isteyen gayrı-Ruslar için bir zorunluluk haline geldi.

Eş zamanlı olarak, 1938’den itibaren Gürcü, Ermeni alfabeleriyle üç Baltık devletince kullanılmakta olan Latin alfabesi hariç, Rus olmayan tüm milletlerin alfabeleri

Paolo Sartori, “Towards a History of the Muslims’ Soviet Union: A View from Central Asia”, **Die Welt des Islams**, Cilt: 50, Sayı: 3/4, 2010, s. 321.

⁴⁵³ Geoffrey Hosking, **Rusya ve Ruslar: Erken Dönemden 21. Yüzyıla**, Kezban Acar (çev.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2011, s. 771.

⁴⁵⁴ “1921-1953 yılları arasında esas olarak siyasi nedenlerle tutuklananların (karşıdevrimci suçlarla itham edilenlerin) toplam sayısı 4.060.306’dır. Bunların 799.455’i ölüme mahkûm edilmiş, 2.634.397’si kamplara, kolonilere ve hapishanelere gönderilmiş, 423.512’si belli bir yerde ikamet men (Vısılka) ya da belli bir yere sürgün (Sıkla) edilmiştir. 215.942 kişi ise ‘Diğer’ kategorisine girmektedir. 1930-1953 dönemine ait verilere göre ise, 3.777.380 kişi karşıdevrimci suçlardan tutuklanmıştır ve çoğu 1937-38 yıllarındaki temizlik hareketi sırasında olmak üzere, verilen idam kararlarının 700.000 civarındadır.” Bkz. Moshe Lewin, **Sovyet Yüzyılı**, Renan Akman (çev.), İstanbul: İletişim Yayınevi, 2009, s. 162-163.

“Ronald Wintrobe’a göre uygulanan siyaset aslında kendi içerisinde tutarlı idi; Stalin, anormal derecede acımasız olmuştur ama terörün etkilerine onun açısından bakarsak o kadar da irrasyonel değildi... Sovyetler Birliği Komünist Partisini, özellikle de üst kademelerini, genellikle bağılılıkları Sovyetler Birliği Komünist Partisi’nin kendisine (veya birbirlerine) olan eski Bolşeviklerin kurduğu bir organizasyondan, bütünüyle kendisinin kurduğu bir elite dönüştürdü.” Bkz. Wintrobe, s. 227.

⁴⁵⁵ İlginçtir ki kendisi aslen Gürcü’dür. Rusça adı Joseph Vissarionovich Stalin. Asıl adı ise Ioseb Besarionis je Juğaşvili’dir. 1922 yılından 1953’e kadar Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği’nde parti liderliği ve en yüksek mevki olarak görülen Genel sekreterlik yapmış, Bolşevik İhtilali’nde önemli rol üstlenmiş Gürcü siyaset adamı. Lakabı olan “Stalin” Rusça’da “Çelik” anlamına gelmektedir. Ayrıca kendisine “Vozhd/Lider” denilmiştir. Hakkında daha fazla bilgi için bkz. Edvard Radzinsky, **Stalin: The First In-depth Biography Based on Explosive New Documents from Russia’s Secret Archives**, New York: First Anchor Books, 1997; Martin McCauley, **Stalin and Stalinism**, New York: Routledge, 2003; Simon Sebag Montefiore, **Stalin: The Court of the Red Star**, New York: Vintage Books, 2003; Simon Sebag Montefiore, **Young Stalin**, New York, Vintage Books, 2008; Oleg V. Khlevniuk ve Nora Seligman Favarov, **Stalin: A New Biography of a Dictator**, New Haven: Yale University Press, 2015; Stephen Kotkin, **Stalin: Paradoxes of Power, 1878-1928**, New York: Penguin Books, 2014; Stephen Kotkin, **Stalin: Waiting for Hitler, 1929-1941**, New York: Penguin Books, 2017; Robert Service, **Stalin: A Biography**, Cambridge MA: Belknap Press of Harvard University Press, 2005.

⁴⁵⁶ Hakan Aksakal, “Stalin ve İkinci Dünya Savaşı Bağlamında Milliyetler Politikası”, **Karadeniz Araştırmaları**, Cilt: VI, Sayı: 21, Bahar 2009, s. 25.

⁴⁵⁷ “Gayet tabiidir ki, Sovyetler Birliği gibi çok uluslu bir devlette, milletlerin birbirlerine girmiş bir durumda olmalarından dolayı, herkesçe anlaşılan bir lisan ihtiyacı vardı. İşte bu zaruret, Cumhuriyet sahasında belirli diğer dillerin kabulüne rağmen, Rusçaya üstünlük tanıyordu.” Bkz. Gerhard von Mende, **Komünist Bloktaki Milliyet ve Mefkûre**, Fethi Tevetoğlu ve Aziz Alpaut (çev.), Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1966, s. 113.

Kiril alfabesi ile değiştirildi.⁴⁵⁸ Bu karardan Özbekistan da etkilendi. Bu kararın alınmasının sebebi Rus dilinin daha kolay öğrenilmesini sağlamak ve dünyanın geri kalan kısmı ile kültürel ve sosyal bağları tamamıyla koparmak ve tam bir izolasyon sağlamaktı. 1920'li yılların sonlarına doğru, kullandıkları Arap harfli alfabe Latinceye çevirmiş olan Orta Asya Cumhuriyetleri, bu hareketle kısa bir müddet zarfında alfabelerini ikinci kere değiştirmiş oldular ve bununla da kültürel gelişmelerinde bir kez daha çöküntüye maruz kaldılar.⁴⁵⁹ Alfabe değişikliğinin bir başka işlevi daha vardı: Yeni nesillerin eski kaynaklara ulaşmasını engellemek. Böylece geçmişte verilmiş eserler arasından yeni ulusal edebiyatların öncüsü ya da bir parçası olarak kabul edilebilecek olanlar rahatlıkla seçilebiliyordu. Her kültüre yeni bir ata, genellikle bir şair tayin ediliyor, böylece içerik sorunu da azaltılıyordu. Ulusal kimlik gerçek bir kültürün canlandırılması ya da desteklenmesi üzerine değil, zayıf bir içeriğin üzerine kurgulanıyordu. Gerçek içerik, Sovyet Edebiyatı ya da Rus Kültürü'ydü. Bunun amacı gerçekten kendisini yetiştirmek isteyen kişiyi Rus kültürüne dâhil edebilmektir. Bu yüzden Rus olmayanların ulusal kültürleri kendi kültürel taleplerini karşılamamalıydı.⁴⁶⁰ Ancak bu duruma sadece Orta Asya bölgesinde değil Baltık ülkelerinde ve Moldova'da hatta Ukrayna'da bile tepki gösterildi. Yapılan bu uygulama Sovyetleştirme girişimi değil Ruslaştırma-asimilasyon girişimi olarak algılandı ve genel bir direnç gördü.

Milliyetler Politikası uygulamaları ve Büyük Tasfiye ile şekillenen Orta Asya'daki siyasi ve sosyal durum II. Dünya Savaşı'nın patlak vermesine, hatta Almanya'nın 1941 yılı yazında Sovyetler Birliğine saldırmasına kadar büyük bir değişiklik göstermedi. Asıl değişiklikler bu tarihten sonra ortaya çıktı ve henüz tam olarak Modernleşmemiş olan Orta Asya Bölgesini bir kez daha şekillendirmeye başladı.

⁴⁵⁸ "Özbek alfabesi iki defa değiştirildi: önce Arap alfabesinden Latin'e, daha sonra da (Türkiye'nin Latin alfabesine geçmesinin de etkisiyle) Latin alfabesinden de Kiril alfabesine." Bkz. Ruzaliyev, s. 15.

⁴⁵⁹ Von Mende, s. 115.

⁴⁶⁰ Roy, **Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi**, s. 120.

3.5. İkinci Dünya Savaşı Döneminde Sovyet Modernleşmesi ve Orta Asya ve Kazakistan Ruhani İdaresi (SADUM)

İkinci Dünya Savaşı sırasında özellikle de Stalingrat'ta (Volgograd) Sovyet Devletinin karşılaştığı durum SSCB'nin dine karşı olan tutumunu yumuşatmasına⁴⁶¹ ve din politikasını gözden geçirmesine neden oldu. Bu kapsamda dini inançlara karşı takınılan müsamahasız yaklaşım değiştirildi; bazı dini kurumların yeniden açılmasına dahi izin verildi.⁴⁶² Daha sonrasında ise Sovyet Resmi İslamı'nın⁴⁶³ temelini oluşturacak olan Müslüman Ruhani İdareleri (Müftülük) kuruldu.⁴⁶⁴ Bu Ruhani idare Merkezleri yani

⁴⁶¹"1943-1944 yıllarında tüm SSCB genelinde Stalin'in Kilise-Devlet ilişkilerini normalleştirme girişimlerinin en belirgin etkisi bir dizi dini eğitim kurumunun kurulması veya yeniden açılması oldu... Stalin'in 1943-1944 yıllarında Kilise-Devlet ilişkilerini normalleştirme çabaları Parti-Devlet mekanizmasında dine karşı büyük bir değişimi yansıtmaktadır." Bkz. Taşar, "The Official Madrasas of Soviet Uzbekistan...", s. 265 ve 268.

"... Stalin, Rus Ortodoks Kilisesini savaşa yardımcı olması için harekete geçirmeye çalıştı..." Bkz. Tatiana A. Chumachenko, **Church and State in Soviet Russia: Russian Orthodoxy From World War II to Khrushchev Years**, E. Roslof (çev.), Armonk NY: M. E. Sharpe, 2002, s. 190.

⁴⁶²"... Sovyet Sosyalist toplumu yaratma çabası kapsamında, Bolşevikler ilk olarak kendi idareleri altındaki Müslüman toplumdaki gelenek ve dinin ağırlığını ortadan kaldırmaya odaklandılar. Bu kapsamda Orta Asya'daki İslami değer ve ritüelleri ortadan kaldırma yolları aramaya başladılar. Bu politika kapsamında Orta Asya'daki camiler, özellikle de Özbekistan'da, 1920'li yıllarda zorla kapatıldılar." Bkz. Habiba Fathi, "Gender, Islam, and Social Change in Uzbekistan", **Central Asian Survey**, Cilt: 25, No: 3, Eylül 2006, s. 314. Ayrıca bkz. Emmanuel Karagiannis, "Political Islam in the Soviet Union: Uzbekistan and Azerbaijan Compared", **Dynamics of Asymmetrical Conflict**, Cilt: 3, No: 1, Mart 2010, s. 49.

"Sadece Özbekistan'da 26.000 kadar cami kapatıldı." Bkz. Petra Steinberger, "Fundamentalism in Central Asia: Reasons, Reality and Prospects", Tom Everett-Health (Ed.), **Central Asia: Aspects of Transition** içinde (219-243), Londra: Routledge, 2003, s. 221.

"Sovyet otoriteleri Müslüman din adamları ve Sufi Şeyhlerini indoktrinasyon ve ateist politikalar yardımıyla Sovyet İnsanı yaratmak için hedef alıp, camilerin çoğunu tahrip ettiler." Bkz. Zumrat Salmorbekova ve Galina Yemelianova, "Islam and Islamism in Fergana Valley", Galina Yemelianova (Ed.), **Radical Islam in the Former Soviet Union** içinde (211-243), Londra: Routledge, 2010, s. 215.

⁴⁶³"Bazen 'Hükümet/Devlet İslamı' vb. adlar da verilen Sovyet Resmi İslamı devletin sıkı denetimi ve gözetimi altında faaliyet gösterecek dini kurumları temel alıyordu." Bkz. Yaacov Ro'i, "The Islamic Influence on Nationalism in Soviet Central Asia", **Problems of Communism**, Cilt: 39, Sayı: 4, Temmuz-Ağustos 1990, s. 50-53; Muriel Atkin, "The Survival of Islam in Soviet Tajikistan", **Middle East Journal**, Cilt: 43, No:4, Sonbahar 1986, s. 605-618. Daha fazla bilgi için bkz. Sergei Poliakov, **Everyday Islam: Religion and Tradition in Rural Central Asia**, New York: M. E. Sharpe, 1992.

Akiner de "Hükümet Destekli İslam" tabirini kullanmaktadır. Bkz. Shirin Akiner, "The Politicisation of Islam in Postsoviet Central Asia", **Religion, State and Society**, Cilt: 31, Sayı: 2, 2003, s. 101-104.

"Özbekistan'da siyasi anlamda iki tür İslam'dan söz etmek mümkündür. Bunlardan birincisi Özbek resmi devlet politikalarında da karşımıza çıktığı üzere, devlet destekli ve devlet tarafından kontrol edilen bir 'Resmi İslam', diğer taraftan ise Özbek hükümetine karşı pozisyon almış bulunan 'Devlet Dışı İslam' olarak tanımlanabilir." Bkz. Reuel R. Hanks, "Dynamics of Islam, Identity and Institutional Rule in Uzbekistan: Constructing a Paradigm for Conflict Resolution", **Communist and Post-Communist Studies**, Cilt: 40, Sayı: 2, Haziran 2007, s. 209-221.

"Resmi İslam, Sovyetlerin Orta Asya'daki dini faaliyetleri kontrol etme ve sınırlama çabasının bir sonucudur... Resmi İslam ayrıca Camiye veya Mescide devam eden Müslümanların faaliyetlerini militan dinadamlarının hücre çalışmaları olarak sunmak için geliştirilmiş bir terimdir." Bkz. Mehrdad Haghayeghi, "Changing Dynamics of Islamic Politics in Central Asia", **The Muslim World**, Cilt: 92, Sayı: 3-4, Eylül 2002, s. 321.

⁴⁶⁴"Bu kurumlar dönemin Ufa Müftüsü olan Abdurrahman Resulayev'in girişimleri sonucunda kuruldu. Uzun yıllardır Ruslarla birlikte yaşayan Kazan Tatarları onların düşünme şeklini ve nasıl etkileyebileceklerini öğrenmişlerdi. Alman ilerleyişi nedeni ile zora girmiş bulunan Sovyetlerin her türlü desteğe ihtiyacı vardı. Bu noktada devreye giren Abdulayev Rusya'nın savunulmasında Müslümanların da kullanılabileceği bir öneri-hatırlatma olarak sunmuş ve bu önerisi de kabul görmüştür. Müslüman askerler Kızıldere tarafından Stalingrat'ta kullanılmışlar ve sonuç Kazaklar için soykırım benzeri bir durum olmuştur. Devletle Müslüman nüfus arasındaki ilişkileri geliştirme yaklaşımı kapsamında 1942 yılında İslam'a resmi bir statü tanınmış, bu

Müftülükler, merkezleri coğrafi bölgeler temel alınmak suretiyle, dört ruhani idare şeklinde (Dukhovnoye Upravleniye) organize edildi. Bunlardan ilki: merkezi Taşkent olan Orta Asya ve Kazakistan Bölgesi idi. Resmi dili Özbekçe idi. İkincisi, merkezi Başkurt Özerk SSC'ndeki Ufa şehri olan ve resmi dili de Volga Tatarcası olan Avrupa Rusyası ve Sibiry Müftülüğü idi. Üçüncüsü de merkezi 1974 yılına kadar Buinaksk daha sonra ise Dağıstan'daki Mahaçkale, resmi dili ise ilginç bir şekilde Klasik Arapça olan Dağıstan ve Kuzey Kafkasya, dördüncü ve sonuncusu ise merkezi Bakü ve resmi dili Azeri Türkçesi olan Transkafkasya Müftülüğü idi. Transkafkasya Müftülüğünü ilk üçünden ayıran önemli bir özelliği ise sadece bölgedeki Sünnilerin değil SSCB topraklarında yaşayan tüm Şiiilerin de ruhani merkezi olması idi.⁴⁶⁵ Bu sayılan Ruhani İdarelerden en önemlisi Orta Asya ve Kazakistan'dan sorumlu olan idi (SADUM).⁴⁶⁶ SADUM, 20 Ekim 1943 tarihinde Taşkent'te kuruldu.⁴⁶⁷ Tam olarak açıklığa kavuşturulamayan bazı sebeplerden dolayı SADUM'un idaresine, Modernleşme girişimlerine tezat bir şekilde, köklü bir Ulema ailesi olan ve Nakşibendi tarikatına mensup Babahanov Ailesi getirildi.⁴⁶⁸

statü tanınırken de 1783 yılında Çariçe II. Katerina tarafından kurulan Müftülük yapısı esas alınmıştır." Daha fazla bilgi için bkz. Marie Broxup, "Political Trends in Soviet Islam After the Afghanistan War", Edward A. Allworth (Ed.), **Muslim Communities Reemerge, Historical Perspectives on Nationality, Politics and Opposition in the Former Soviet Union and Yugoslavia** içinde (304-312), Durham: Duke University Press, 1994, s. 305; Taşar, "The Official Madrasas of Soviet Uzbekistan...", s. 266; Yaacov Ro'i, **Islam in the Soviet Union: From the Second World War to Gorbachev**, Londra: Hurst and Co. , 2000, s. 100.

⁴⁶⁵ Pınar Akçalı, "Identity Politics and Political Mobilization in Central Asia: The Case of Islamic Renaissance Party (IRP)", **(Yayınlanmamış Doktora Tezi, Miami University, 1998)**, s. 62-63.

⁴⁶⁶ SADUM: Spiritual Administration of the Muslims of Central Asia and Kazakhstan-Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Ruhani İdaresi.

⁴⁶⁷ "... Rusça adı ile SADUM, Orta Asya Müftülüğü 1943 yılında, Stalin'in başta Moskova Patrikliği gibi bazı dini organizasyonların yeniden açılmasına izin veren reformları sonucunda açıldı." Bkz. Taşar, "Soviet and Muslim...", s. 2. Ayrıca bkz. Eren Taşar, "The Central Asian Muftiate in Occupied Afghanistan, 1979-78", **Central Asian Survey**, Cilt: 30, Sayı: 2, Haziran 2011, s. 214.

"Orta Asya'nın farklı yerlerinden gelen 160 İmam ve Din adamı Taşkent'te 20 Ekim 1943'te Kuruluş Kurultayına katıldılar. Kurultay Şeyh İshan Babahan ibn Abdülmecidhan'ı (1863-1957) SADUM Müftüsü olarak seçti. Kurultay'a bir dizi önemli isim de katıldı ve birer konuşma yaptılar. Bu isimler arasında Müftü'nün oğlu ve Özbekistan Kadısı olan Ziyaüddinhan, Olimhan To'ra Şakir Hocaoglu Tokmuk (Kırgızistan Kadısı), Oşlu Şefaet Hoca Halik Nazaroğlu da vardı. (Nazaroğlu Kırgızistan'ın en önemli ve bilinen din adamı idi.)" Bkz. Amirsaidkhan Usmankhodzhaev, **Zhizn Muftiev Babakhanovykh: Sluzhenie Vozrozhdeniiu Islama v Sovetskom Soiuze**, Nizhnii Novgorod: 2008, s. 29-30; Shamsuddinxon Boboxonov, **Shaykh Ziyovuddinxon ibn Eshon Boboxon**, Taşkent: 2001, s. 41.

"1943 yılında 4 Müftiyatın kurulması Sovyet Devleti'nin İslam'ı kontrol edebilmek için bir politika geliştirmesini mecburiyetini kendisine dayattı. Bu politika yaklaşımı daha sonra Resmi İslam adıyla anılmaya başlandı. Resmi İslam'ı Orta Asya'da teşvik etmek için SADUM kuruldu ve başına Nakşibendi soyundan gelen bir aile getirildi. (Babahan Ailesi) Bu aile 3 kuşak boyunca, 1943'ten 1989'a kadar SADUM'u yönetti." Bkz. Turgut, s. 75-76; Oliver Roy, **The New Central Asia: The Creation of Nations**, New York: New York University Press, 2000, 331.

"1943 yılında SADUM kuruldu." Bkz. Türker, s. 53 ve Eric M. McGlinchey, "Islamic Leaders in Uzbekistan", **Asia Policy**, Cilt: 1, Sayı: 1, 2006, s. 129.

⁴⁶⁸ Taşar, "Soviet and Muslim...", s. 2.

"SADUM'un Kuruluş Kurultayında Müftü olarak seçilen İshan Babahan... 1863 yılında Taşkent'te doğmuştu. Sufi, bir rivayete göre de Şah-ı Nakşibend'in soyundan gelen Babahan 1905 yılında Taşkent'teki Barakhan Medresesini, daha sonra da 1911 yılında Buhara'daki Saray Taş Medresesini bitirdi. Bir yıl sonra Hacca gitti. II. Dünya Savaşına kadar olan sürede iki defa tutuklandı. (1937 ve 1940'ta) Fakat her iki seferde de suç unsuru bulunmadığı için hakkındaki davalardan beraat etti. 1945 yılında Hacca giden Sovyet Müslümanları

SADUM, Sovyetler Birliğindeki Müslüman nüfusun %75'inin dini faaliyetleri ve ibadetlerinden ve kontrolünden sorumlu idi.⁴⁶⁹ Bu yüzden oldukça önemli bir kurum haline geldi ve SADUM'un Başkanına "Büyük Müftü" de denilmeye başlandı. Sadece Taşkent'teki İdarenin sorumluluk alanında matbaa ve SSCB toprakları üzerinde açık olan ve faaliyet gösteren iki Medrese vardı.⁴⁷⁰ Bu imkânlar SADUM'un bile önemini tek başına açıklamaya yeterli idi.

Ruhani İdareler SSCB'nin Müslüman nüfusunu savaşa katılmaya teşvik etmek için kurulmuşlardı.⁴⁷¹ 1943 yılının ilk yarısında Alman ilerleyişi yüzünden ölen ve yaralanan Sovyet askerlerinin sayısı tahminen 2.834.947 idi. Kızıl Ordu'nun 1943 yılının üçüncü çeyreğindeki zayıfatı ise ilk iki çeyrektekinden daha fazla idi; toplam 2.864.661

kafilesine liderlik etti. (Bu grup 1920'den beri Hacca gitmesine izin verilen ilk gruptu.) 1955 yılında SSCB Yüksek Sovyeti ona barışı güçlendirmek için sergilediği aktif çaba nedeniyle Kızıl Yıldız Nişanı verdi." Bkz. Usmankhodzhaev, s. 36 ve Taşar, "Soviet and Muslim...", s. 33.

"Müftülük idaresine kimin getirileceği sorusu da meşruiyet sorunu ile yakından ilgili idi. Nedeni belirsiz bir şekilde Özbek Yönetimi Nakşibendi Sufi Şeyh ailesi olan Babahanları SADUM Müftülüğüne önerdi. Hem ilk Müftü olan İshan Babahan (1863-1957) hem de oğlu, yardımcısı ve kendisinden sonra ikinci Müftü olan Ziyaüddin Babahan (1908-1982) Büyük Terör/Tasfiye döneminde NKVD tarafından tutuklanmış ama suç unsuru bulunamadığı için serbest bırakılmışlardı. Bu durum SADUM'un idaresinde görev alan ilk kuşak üst düzey idarecilerin çoğu için de geçerli idi. Bu noktada en uygun açıklama Babahan ailesinin Nakşibendi bağlantısının meşruiyet talebini hem desteklediği hem de daha karmaşık hale getirdiği yönündedir. Diğer taraftan Müftü ve yardımcılar Orta Asya'da öğrencilerinin oluşturduğu geniş kapsamlı ağı meşruiyet ve mesajlarını yaymak için rahatlıkla kullanabilirlerdi." Bkz. Taşar, "Islamically Informed Soviet Patriotism in Postwar Kyrgyzstan", s. 394.

"İshan Babahan, SADUM Baş Müftüsü olarak seçilmeden önce dini faaliyetleri sebebiyle seçilmeden önce dini faaliyetleri sebebiyle iki defa tutuklanmıştı. Bu noktada Stalin yönetiminin Babahan'ı seçmesi de ilginçtir. Kendisi Nakşibendi-Sufi kökenli bir aileden geliyordu ve SADUM önemli mevkilerine Nakşibendi Tarikatının önde gelen isimlerinden bazılarının atanmasına da izin vermişti. Müftü, bu isimlerin atanması kararını SADUM'un Ekim 1943'te toplanan Kuruluş Kurultayında açıkladı." Bkz. Eden, s. 245.

"Orta Asya Müftülüğü yıllarca Babahanov ailesi tarafından yönetilmişti:

- 1943-1957 yılları arasında İshan Babahan bin Abdülmecidhan
- 1957-1982 yılları arasında Abdülmecidhan'ın oğlu Ziyaüddinhan İshan Babahanov
- 1982-1989 yılları arasında ise Ziyaüddin'in oğlu Şemseddinhan Babahanov."

Bkz. Vitaly Vacheslavovich Naumkin, "Militant Islam in Central Asia: The Case of the Islamic Movement of Uzbekistan", **University of California, Berkeley Program in Soviet and Post-Soviet Studies Working Paper**, Berkeley CA: Bahar 2003, s. 17.

⁴⁶⁹ Akçalı, 1998, s. 63.

⁴⁷⁰ "1943 yılında Sovyetler İslami kurumların yeniden faaliyete geçmesine izin verdiler. Bunun sonucunda 10 Cami ve iki dini eğitim kurumu (Medrese) yeniden açıldı." Bkz. Yılmaz, "Predicaments and Prospects in Uzbek Islamism...", s. 26.

⁴⁷¹ Taşar, "Soviet and Muslim...", s. 20

"II. Dünya Savaşı'nın ortalarında Stalin Yönetimi Sovyetler Birliği'nde birkaç adet resmi Müslüman dini kurumlarının kurulmasına izin verdi... Bu karar ile ilgili genel kabul gören kanı, Sovyet idaresinin Müslümanlara yaklaşımının temel nedeninin onların savaş için desteklerini sağlamak olduğu yönünde idi." Bkz. Eden, s. 237-238.

"Müftü olarak seçilen İshan Babahan... SADUM'un Ekim 1943'teki Kuruluş Kurultayında... Müslümanları Sovyetlerin safında savaşmaya da çağırmıştı." Bkz. Shamsuddin Babakhanov, **Muftii Ziauddin Khan ibn Eshon Babakhan: Zhizn'i Deiatelnost'**, Taşkent: Gosudarstvennoe Nauchnoe Izdatel'stvo, 1999, s. 22-23; Savaş dönemindeki Sovyet din politikaları hakkında daha fazla bilgi için ayrıca bkz. Steven Merritt Miner, **Stalin's Holy War: Religion, Nationalism, and Alliance Politics, 1941-1945**, Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2003; "Central Asia: Islam and the State", s. 2; Akiner, "The Politicisation of Islam in Postsoviet Central Asia", s. 97.

kişi. Belirtilen sayıdaki Sovyet askeri Temmuz-Eylül ayları arasındaki dönemde ya ölmüş ya da yaralanmıştı. Ekim ayından Aralık ayına kadar olan dönemde ise Kızıl Ordu sayılanlara ek olarak 2.157.895 kayıp daha verdi. Aynı yılın Sonbaharında Sovyetler ve Kızıl Ordunun o zamana kadar hiç olmadığı kadar asker ve malzemeye ihtiyacı vardı.⁴⁷² İşte Baş Müftü İshan Babahan Orta Asyalı Müslümanlardan böyle bir ortamda Kızıl Ordu'ya katılmalarını istedi.⁴⁷³ İlan edilen genel seferberlik kapsamında sadece Özbekistan'dan askerlik çağındaki 1.433.230 Özbek askere alındı.⁴⁷⁴ Bu rakam dönemin Özbekistan SSC'nin toplam nüfusunun ¼'i ve çalışmaya elverişli nüfusun da % 40'ına denk geliyordu. Bunlardan 263.000'i savaşta öldü; 132.670'i çatışmada kayboldu ve 60.452'si de yaralandı veya sakat kaldı.⁴⁷⁵ Seferberlik sonucunda Özbek Devleti bürokraside alt ve orta kademedeki çalışan birçok kilit personelini kaybetti. Devlet aygıtının işlevini kaybetmemesi için de bürokrasi ve parti de boşalan pozisyonları doldurabilmek için 53.000 yeni üye alındı. Bunların çoğu da kırsal kesimden geliyordu. Kırsal kesimden devşirilen eğitimsiz gençlerden oluşan bu yeni üyeler ve kamu personeli ile birlikte kırsala çekilmiş olan fikir ve düşünceler de parti ve devlet kademelerine girmiş oldu.⁴⁷⁶ Ek olarak II. Dünya Savaşı Modernizmin yansımalarından birisi olarak görülen sanayileşme dinamiklerini de değiştirdi ve bölgenin Sovyetlerin geri kalan kısmı ile olan bağlantılarını yeniden düzenledi. Savaşın ilk yıllarında Orta Asya şehirlerinde hızlı bir sanayileşme dalgası ortaya çıktı. Bu hızlı sanayileşmenin kaynağı Avrupa Rusyası şehirlerindeki ağır sanayii tesisleri idi. Tesislerdeki makine ve teçhizat hızla ilerleyen Alman Ordusunun eline geçmemesi için alelacele bir şekilde sökülüp ülkenin doğu kısmına gönderilmişti. Gönderilenler sadece makineler değildi, bu makineleri kullanacak olan işçi aileleri de

⁴⁷² Bir örnekla açıklamak gerekirse: Almanya'nın Rusya'yı işgale başladığı 1941 yılından 1944 yılı Eylül ayına kadar geçen sürede Kırgızistan'ın toplam nüfusunun 1/4'i, 363.144 kişi, Kızıl Ordu'ya alındı. Bkz. S. K. Kerimbayev, **Sovetskii Kirgizstan v Kelikoi Otechestvennoi Voine 1941-1945 gg.**, Frunze (Bişkek): 1980, s. 215-216.

II. Dünya Savaşındaki Sovyet Zayıflıkları hakkında bkz. Grigori F. Krivosheev, **Soviet Casualties and Combat Losses in the Twentieth Century**, Londra: Green Hill, 1997.

⁴⁷³ Eden, s. 252.

⁴⁷⁴ "...Alman-Sovyet Savaşının ilk yıllarında (1941-1943) Kızıl Ordu'da tahminen 4.847.775 Türkistanlı asker bulunmaktaydı. Ancak bu rakam tahminidir. II. Dünya Savaşı sırasında seferber edilen Türkistanlı Türklerin sayısı hakkında tam bir malumat edinmek zordur." Bkz. Çoşkun Kumru, "Alman Dışpolitikasında 'Türkistan' (II. Dünya Savaşı)", **III. Uluslararası Türk-Alman İlişkileri Sempozyumu, Bildiriler Kitabı**, 8-11 Kasım 2018, Würzburg, Almanya: IKG Yayınevi, Ocak 2019, s. 105.

⁴⁷⁵ D. A. Alimova ve A. A. Golovanov, "Uzbekistan", Chahryar Adle, Madhavan K. Palat ve Anara Tabyshalieva (Eds), **History of Civilizations of Central Asia, Towards the Contemporary Period: From the Mid-Nineteenth to the End of the Twentieth Century** içinde (219-236), Paris: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO), 2005, s. 232-233.

⁴⁷⁶ "Bu yeni üyelerin Mollarla birlikte dini ritüellere katıldığı, eşlerinin örtülü olduğu hakkında parti kademelerinden sürekli raporlar geliyordu. Tüm bu sayılanlar eski ideoloji ve geçmişin zararlı alışkanlıklarının yeniden canlanmasına yol açtı ve daha sonraki dönemlerde devlet yapılanması tarafından gerekli müdahalelerin yapılmasına da engel oldu." Bkz. Claus Bech Hansen, "Power and Purification: Late-Stalinist Repression in the Uzbek SSR", **Central Asian Survey**, Cilt: 36, Sayı: 1, 2017, s. 152.

tesislerle beraber nakledilmişti. Bu göçmenlerin Orta Asya'ya gelişi bölgedeki sosyal düzen ve nüfus dengesini değiştirdi. Göç dalgası yeni fikirler ve bilgilerin bölgeye ulaşmasını sağladı. Bu da Modernleşmeyi ve değişimi hızlandırdı. Bu kez Modernleşme bir sömürge idaresi tarafından ya da ülkedeki elit tarafından değil doğrudan bölgeye göçeden insanlar vasıtasıyla taşınmış oluyordu. Bu yüzden etkisi çok daha derin oldu ve günlük yaşamı daha fazla etkiledi, bölgeyi daha hızlı değiştirmeye başladı.⁴⁷⁷

Savaş patlak verdiğinde ve Almanlar 1941'in Haziran ayında Sovyetler Birliğini işgal etmeye başladıklarında, Stalin milliyetçi duygulara hitabeden politikalarını arttırırken, aynı zamanda din karşıtı faaliyetlerin yoğunluğunu da azaltma yoluna gitti.⁴⁷⁸ Siyasetteki bu değişim, Stalin'in ülkenin endüstriyel ve askeri gücünü artırmak amacıyla insanların mobilize edilmesine ihtiyaç olduğu düşüncesinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştı. Savaş sürerken kitleler üzerinde etkili olacak ve onları mobilize edecek ortak sembollere ihtiyaç vardı. Stalin, insanları ülkeyi savunmak için motive etmek açısından, vatansever sloganların ve sembollerin, Marksizm-Leninizm sloganlarından daha fazla mobilize edici olduklarını fark etmişti. Bu, devrimci yönelimden büyük bir geri dönüş olmakla beraber, aynı zamanda taktiksel bir dönüştü. Stalin milliyetçi sembollere dayanmasına rağmen Marksist-Leninist dünya görüşünü tamamen terk etmedi.⁴⁷⁹ Savaş döneminde sosyalist ve milli sembol ve sloganların bir karışımını kullandı, ama daha yoğunlukla milli olanlara yöneldi.⁴⁸⁰ Ancak sonuç ne olursa olsun Müftülüklerle ilgili Sovyet yönetiminin görüşü savaş esnasında değişti ve bu kurumlar kalıcı oldu; savaştan sonra da faaliyetlerine izin verildi.⁴⁸¹ Çünkü bu İdareler SSCB'nde yeraltına çekilen dini faaliyetlerin devlet tarafından kontrol edilebilen alana çekme veya yönlendirebilme potansiyelleri olduğu fark edilmişti.⁴⁸² Bu yüzden de Müftülükler, Sovyet Modernizminin dini inançlar alanındaki ajanları haline geldiler. Sovyetler bu idareler kanalı ile Müslümanların sadakati ve bağlılığının güvence altına alabileceğini düşünüyordu. Ek olarak İslamı ve etnik aidiyetleri Cumhuriyetlerdeki milli kurumlarla aynı şekilde ve tarzda

⁴⁷⁷ Straeten, s. 666.

⁴⁷⁸ Kılavuz, "Sovyetler Birliği'nde Rus Milliyetçiliği ve Rus Milli Kimliğinin Gelişimi...", s.88

⁴⁷⁹ Kılavuz, s. "Sovyetler Birliği'nde Rus Milliyetçiliği ve Rus Milli Kimliğinin Gelişimi...", s. 87.

⁴⁸⁰ Kılavuz, s. "Sovyetler Birliği'nde Rus Milliyetçiliği ve Rus Milli Kimliğinin Gelişimi...", s. 88.

⁴⁸¹ "II. Dünya Savaşı Sovyet tarihindeki din karşıtı şiddet döneminin sonunun geldiğini gösterdi." Bkz. Taşar, "Islamically Informed Soviet Patriotism in Postwar Kyrgyzstan", s. 398. Benzer görüş için bkz. M. Bakhrom Madrahimov, **The Rise of Islamic Fundamentalism in Uzbekistan**, Maxweel Hava Kuvvetleri Üssü Alabama: Air University, Air Command and Staff College, Nisan 2002, s. 4; Calum Macleod and Bradley Mayhew, **Uzbekistan The Golden Road to Samarkand**, Hong Kong: The Guidebook Company (Odyssey Passport), 1997, s. 21.

⁴⁸² "Sovyet İdaresi, gelenekselcilerle etkili bir şekilde mücadele edebilmek için Resmi dini kurumları, yani Müftülükleri destekleme kararı almıştı." Bkz. Laura Yerekesheva, "Religious Identity in Kazakhstan and Uzbekistan: Global-Local Interplay", **Strategic Analysis**, Cilt: 28, Sayı: 4, 2004, s. 583.

yönlendirmek de Müftülüklerden beklenen faydalar arasında idi.⁴⁸³ Ancak 1943 yılında yayınlanan bir Kararname ile kurulan SADUM'un Orta Asya toplumları nezdinde neredeyse hemen hiç meşruiyeti yoktu.⁴⁸⁴ Dahası böyle bir yapılanmanın bölge tarihinde de bir örneği yoktu.⁴⁸⁵

Orta Asya'nın kendisine has yapısı içerisinde SADUM tüm eleştirilere rağmen yine de Sovyet Döneminde İslam Dini hakkında modern bir şekilde bilgi temini, ibadetlerin yerine getirilmesi ve kutsal-tarihi yerlerin bakımı ve ikamesini sağladı. SADUM ayrıca dini ve süreli yayınlar da çıkardı; Bunlar arasında Dini Takvimler, Hadis Kitapları, Kur'an Meali ve kendi dergisi olan Sovyet Doğusunun Müslümanları-Muslims of the Soviet East vardı.⁴⁸⁶ Tüm bunlara ek olarak, belki de en önemlisi; SADUM'la, Medrese'nin İslam'ın yazıya dökülmüş, ruhani yönü takviye edilmiş ve Sovyet modernitesi ile de uyumlu bir vizyon geliştirilmesine çalışılmıştı.⁴⁸⁷ Bu kapsamda Medrese'nin ders programı kademe kademe sekülerleştirilerek Ceditçi, Komünist ve Selefi temaların harmanlandığı bir söylem geliştirmeye odaklanılmıştı.⁴⁸⁸

⁴⁸³ James Critchlow, "Islam in Fergana Valley: The Wahhabi Threat", **Radio Free Europe/Radio Liberty, Report On the USSR**, Cilt: I, No: 49, 8 Aralık 1989, s. 15.

"*Ruhani İdarelerden ayrıca resmi olarak tanınan camiler ve din görevlilerinin koordinasyonu ve yönlendirilmesi de kendilerine verilen görevler arasında idi.*" Bkz. Azade-Ayşe Rorlich, "Islam and Atheism: Dynamic Tensions in Soviet Central Asia", William Fierman (Ed.), **Soviet Central Asia: The Failed Transformation** içinde (86-218), Boulder: Westview Press, 1991, s. 188.

"...SADUM 1943 yılında Taşkent'te kuruldu. Kuruluş amacı din işlerini kontrol etmek ve Orta Asya'da dinin azalan rolünün göstergesi olarak hizmet etmektir." Bkz. Alexander Wolters, "The State and Islam in Central Asia: Administering the Religious Threat or Engaging Muslim Communities?", **Private Hochschule Göttingen (PFH), Forschungspapiere/Research Paper**, 2014/03, s. 3.

⁴⁸⁴ Boboxonov, s. 41.

"*Stalin'in Savaş Dönemi politikaları kapsamında kurulan Orta Asya Müftülüğü 1940'lı yılların ikinci yarısında Devlet ve toplum nezdinde meşruiyet arayışına girişmişti. Bu kapsamda Müftü ve yardımcılar SADUM'u Sovyet Müslümanlığı'nın bir yansıması olarak sunmaya çalıştılar. Sovyetlerin bünyesindeki Müslüman toplulukların paylaşabileceği bir ortak değerler platformu oluşturma amacındaydılar. Platformu oluşturacak değerler arasında Bürokrasi, Fedakârlık, Anavatana Aidiet, Kamu Hizmeti için Gönüllü Çalışma, Adalet ve Savaş Sonrası Dönemde İskân Faaliyetlerine Katılım gibi konular vardı... Müftülüğün rolü ve varlığını meşrulaştırmak için ilk Müftü İşan Babahan II. Dünya Savaşını Sovyet ve İslami doğruluk öğretisinin buluşma noktası olarak belirledi. Bu kapsamda İşan Babahan tarafından İmamlara gönderilen mektuplarda savaş sonrası dönemde ülkenin yeniden inşasına katılmanın dini açıdan bir sorumluluk olduğu noktasına dikkati çekti.*" Bkz. Taşar, "Islamically Informed Soviet Patriotism in Postwar Kyrgyzstan", s. 393 ve 394.

Bu Meşruiyet hala da sağlanamamış gözükmektedir; günümüz Özbekistan'ında, SADUM'a bakış pek de olumlu değildir. Bir örnekle açıklamak gerekirse: 2006 yılında o sırada 40'lı yaşlarını süren bir Özbek İmam'a SADUM'la ilgili düşünceleri sorulduğunda şunları söylemiştir: "*SADUM KGB'nin bir şubesi idi... Rus idaresi döneminde Ateizmi yaymak için bir mekanizma olarak kullanıldı.*" Bkz. Taşar, "Islamically Informed Soviet Patriotism in Postwar Kyrgyzstan", s. 399.

⁴⁸⁵ Taşar, "Islamically Informed Soviet Patriotism in Postwar Kyrgyzstan", s. 393.

⁴⁸⁶ "*Muslims of the Soviet East dergisi Özbekçe, Arapça, Farsça, Dâri (Afgan Farsçası), İngilizce ve Fransızca olarak basılıyordu.*" Daha fazla bilgi için bkz. Atkin, "The Survival of Islam in Soviet Tajikistan".

⁴⁸⁷ SADUM Amacı hakkında bkz. Helene Thibault, "Religious Revival in Tajikistan: The Soviet Legacy Revisited", (**Yayınlanmamış Doktora Tezi**, University of Ottowa, 2014), s. 95-101.

⁴⁸⁸ Taşar, "The Official Madrasas of Soviet Uzbekistan", s. 266.

3.6. İkinci Dünya Savaşı Sonrası Dönem

II. Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan yeni dünya düzeninde SSCB'nin artık yeni ve güçlü bir konumu ve bununla da uyumlu amaçları vardı. Büyük devletlerden biri haline gelen SSCB etkisini ve ideolojisini dünyanın geri kalan kısmına, özellikle de etkilene potansiyellerinin daha fazla olduğunu düşündüğü Üçüncü Dünya Ülkelerine yaymak istiyordu. Bu kapsamda dünya siyaset denklemindeki önemi artan Ortadoğu bölgesinde etkili olmak isteyen SSCB, bölge ülkelerinin büyük kısmının Müslüman ülkeler olması sebebiyle dini inanç kartını oynamaya karar verdi. Bu kapsamda SSCB yönetimi tarafından sömürge geçmişleri sebebiyle Batı, Batı Modernizmi ve Sömürgecilik karşıtlığının yüksek olduğu Arap Ortadoğusu ve Afrika ile ilişkilerin geliştirilmesi adına dini inançlara karşı takınılan müsamahakâr tutuma devam edildi.⁴⁸⁹ Bu amaçla 1946 yılının Ocak ayında yeni bir adım atıldı ve 1929 tarihli Dini Topluluklar Hakkındaki Yasa değiştirilerek din adamlarına dini örgütler ve organizasyonlar kurma izni verildi. Tabii ki devletin sıkı denetim ve gözetimi altında olmak şartıyla.⁴⁹⁰

1948 yılında Orta Asya'daki Medreselerden ikisinin yeniden açılmasına ve din adamları yetiştirmesine izin verildi.⁴⁹¹ Ancak Ulema'ya vaaz verme yasağı getirilmişti çünkü bu din propagandası olarak görülüyordu.⁴⁹² Bununla birlikte Sovyet yönetimi kontrolü elinden bırakmamak için Orta Asya'da İslam'ın kültürel pratiklerini önplana çıkarmaya çalıştı.⁴⁹³ Ancak tüm bu değişimler bile Orta Asya açısından büyük kazanımlar

⁴⁸⁹ "Bu dönemde İslam dinine şartların zorlaması sebebiyle mecburiyetten gösterilen müsamaha gerek İslami geleneklerin gerekse de İslam Dini'nin toplumun gelenek, yaşam biçimi ve manevi kültürünün bir parçası olarak korunmasına imkân sağladı." Bkz. Sengupta, **The Formation of the Uzbek Nation-State**..., s. 194.

"Sosyalist sistemde Sovyet Devleti seküler ve dini çıkarları dengelemek için ideoloji ve geleneksel inançlarla mücadele ederken oldukça baskıcı ama zamanda bir o kadar da esnek bir siyaset takip etmiştir." Bunu da Çarlık döneminin siyasi ve idari mirasına ve oradan esinlenen politikalar borçluydular. Bkz. Yerekesheva, s. 582-583.

⁴⁹⁰ Mehrdad Haghighi, **Islam and Politics in Central Asia**, New York: St. Martin's Press, 1995, s. 45.

⁴⁹¹ "Bu medreselerden birisi Taşkent, diğeri ise Buhara'da idi." Bkz. Akçalı, s. 67.

"...Taşkent'te 1949-1964 yılları arasında hizmet veren Barakhan Medresesi ilköğretim seviyesinde; Buhara'da 1920'de kapatılıp 1945'te yeniden açılan Mir Arap Medresesi ise lise seviyesinde eğitim veriyordu. 1971 yılında yine Taşkent'te faaliyete geçen İmam El-Buhari İslam Enstitüsü ise (Oliy Ma'had-Âli (Yüksek) Ma'had adıyla bilinir) kolej seviyesinde eğitim veriyordu." Bkz. Taşar, "The Official Madrasas of Soviet Uzbekistan...", s. 266.

"1948'ten 1991'e kadar tüm Orta Asya'da faal olan sadece iki medrese vardı: 1946 yılında Buhara'da faaliyete geçen Mir Arap ile 1956 yılında Taşkent'te açılan El-Buhari Medresesi. Bunlara Ek olarak 1971 yılında Taşkent'te bir Yüksek İslam Enstitüsü de açıldı." Bkz. Tim Epkenhans, "Muslims Without Learning, Clergy Without Faith: Institutions of Islamic Learning in the Republic of Tajikistan", Michael Kemper, Raoul Motika ve Stefan Reichmuth (Ed.), **Islamic Education in the Soviet Union and Its Successor States** içinde (313-348), New York: Routledge, 2010, s. 317.

⁴⁹² Olcott, "Roots of Radical Islam in Central Asia", s. 6.

⁴⁹³ Salmorbekova ve Yemelianova, s. 216.

olarak görüldüğü için fırsatı değerlendirmek isteyen Gayriresmi Ulema yeni açılan Medreselerle simbiyotik bir ilişki geliştirmeye çalıştı. Bu kapsamda İslami eğitimin resmi ve gayriresmi-yeraltı versiyonları arasında bir işbirliği ilişkisi geliştirilmeye ve Sovyet Modernizmi ile kısmen uzlaşmaya çalışıldı.⁴⁹⁴ Tüm bu olanları o sırada kendisine bir tehdit olarak görmeyen Sovyet yönetimi de kısmen serbest bırakmayı tercih etti, ama takibi de elden bırakmadı.⁴⁹⁵

Yine bu yumuşama kapsamında “*Hüdasızlar (Allahsızlar) Birliği*” adlı Bilimsel Ateizmi⁴⁹⁶ teşvik eden kurum lağvedildi.⁴⁹⁷ “*Bezboznik*” (Ateist) ve “*Antireligioznik*” (Din Karşıtı) gibi yayınların da baskısı durduruldu.⁴⁹⁸ Bununla birlikte Sovyetlerin din karşıtı tutumu tamamen ortadan kalkmadı; karşı faaliyetler “*Siyasi ve Bilimsel Bilginin Tüm Birliğe Yayılması Topluluğu*” (kısaca adıyla *Znanie*) bünyesinde, şiddeti azalsa da, kaldığı yerden devam etti. 1948 yılında dini faaliyetlere çok sınırlı da olsa izin verilerek oluşturulan ortamda dahi *Znanie* tüm Orta Asya’da aktifti; seminerler, film gösterileri, edebi çalışmalar, posterler ve radyo programları ile din karşıtı çalışmalarına tüm hızıyla devam ediyordu. Yeni Özbek devletinin idari ve siyasi yapısı da bu esaslara göre şekilleniyordu ve bu yapı Sovyet Kültürel Modernleşme girişimleri ile destekleniyordu.

Stalin’in ölümünden sonra yerine geçen Nikita Kruşçev⁴⁹⁹ (II. Dünya Savaşının en kanlı çatışmalarından ve savaşın dönüm noktası olan Stalingrad Savaşında Parti

“Tamamen folklorik bir öge haline getirilen din, geçmişle, yani tarihsel olanla, olup bitmiş olanla alakalıydı, dolayısıyla tarihsel olduğu müddetçe meşruydı. Tarihsel olanın yerini alan Homo Sovieticus yani Sovyet İnsanı için dinin yeniden işlevsel ve yeniden canlı bir duruma büründürülmesi ise Modern olandan sapma ve gerilik-gericilik olarak sınıflandırılıyordu.” Bkz. Çaman ve Dağcı, s. 12.

⁴⁹⁴ Taşar, “The Official Madrasas of Soviet Uzbekistan...”, s. 266-267.

⁴⁹⁵ “SADUM örneğinde olduğu gibi, Moskova bölgede İslam’ı kontrol etmeyi temel bir strateji olarak görmüş, dönemsel algılarına göre kimi zaman yumuşak, kimi zaman ise sert politikalar vasıtasıyla bu amaca yönelik hareket etmiştir. Bu yaklaşımın en somut örneklerinden biri Orta Asya ve özelde de Özbekistan’da eğitim alanında meydana görülmektedir. Eğitim alanının İslam’ın ve İslami akımların devamlılıklarındaki önemi açıktır. Bu bağlamda merkezi hükümet bir taraftan İslami elitleri kontrol etmeye çalışmış ve bunu SADUM gibi kurumsal önlemlerle başarmış, diğer taraftan eğitim sistemini kendi kontrolünde tutmaya gayret etmiştir. Böylelikle genel olarak Orta Asya bölgesinde ve özelde de Özbekistan’da Sovyet döneminde İslami ya da İslam’ı referans alan eğitim sistemi bütünüyle tasfiye edilmiştir ve bu yolla İslam’ın kamusal alandan uzaklaştırılması sağlanmıştır.” Bkz. Çaman ve Dağcı, s. 11.

⁴⁹⁶ Sovyet Bilimsel Materyalizmi ve Ateizm konusunda daha fazla bilgi için bkz. Thibault, s. 69-75.

⁴⁹⁷ “Sovyet rejimi 1928 yılında Bilimsel Ateizmi teşvik etmek ve yaygınlaştırmak için bir örgüt kurdu ve Sünnet, Oruç tutma gibi bazı dini ibadetleri ilkel ve gayri sihihi olduğu iddiası ile yasakladı.” Bkz. Emmanuel Karagiannis, **Political Islam in Central Asia: The Challenge of Hizb ut-Tahrir**, New York: Routledge, 2010, s. 49.

⁴⁹⁸ “Stalin...dini-vatansever söylemlerinin insanlar arasında etkili olduğunu görünce, din karşıtı faaliyetlerine son vererek, bütün din karşıtı dergilerin basımını sona erdirdi ve bütün din karşıtı müzeler kapatıldı.” Kılavuz, “Sovyetler Birliği’nde Rus Milliyetçiliği ve Rus Milli Kimliğinin Gelişimi...”, s. 88.

⁴⁹⁹ Asıl adı Nikita Sergeyevich Khrushchov’dur. Hakkında daha fazla bilgi için bkz. Sergie N. Khrushchev, **Khrushchev on Khrushchev**, Boston: Little, Brown, 1990; Sergei N. Khrushchev, **Nikita Khrushchev and the Creation of a Superpower**, University Park, PA: Pennsylvania State University, 2001; Strobe Talbott, **Khrushchev Remembers**, Londra: Deutsch, 1971; William Taubman, **Khrushchev: The Man and His Era**,

Komiseri olarak görev almıştı.) uluslararası alanda ortaya çıkan gerginliği azaltmak için girişimlerde bulunurken aynı yumuşamayı kendi iç siyasetinde göstermedi. Ona göre Medreseler ve Camiler gibi İslami kurumların varlık sebebi Müslüman Dünyası ve Üçüncü Dünya ülkelerine yönelik Sovyet diplomasi girişimlerine destek olmakla sınırlı olmalıydı.⁵⁰⁰ Bu yüzden oluşturulan geçici bahar havası Lenin'in prensiplerine geri dönüş adı altında ortadan kaldırıldı.⁵⁰¹ Kruşçev'in ana amacı din-inanç sistemlerinin gösterdiği direnç ve var olma isteğinin kırılması idi. Çünkü Nikita Kruşçev gerçek bir Marksist-Leninistti. Bir enternasyonalistti, bütün milliyetçiliklere karşı idi ve gelenekçilik karşıtı idi. 1950'lerin sonunda "dini kalıntılara" karşı geniş bir baskı kampanyası başlattı.⁵⁰² Bu kapsamda dini inanç sistemlerini ortadan kaldırmak adına gerekli ideolojik düzenlemeleri yaparken buna ek olarak ekonomik yöntemleri de mücadeleye dâhil etmeye çalıştı. Örneğin Hac ve Oruç gibi ibadetlerin kişilerin dikkatini dağıttığından ve işgücünde kayba sebep olduğundan dolayı tarımsal üretim ve hasılatı olumsuz yönde etkilediği iddia edildi⁵⁰³ ve benzeri argümanlar kullanılarak dini uygulamalara/ ibadetlere eleştiriler

New York: W. W. Norton & Company, 2003; George Paloczi-Horvath, **Khrushchev: The Making of a Dictator**, Boston: Little, Brown and Company, 1960; Konrad Kellen, **Khrushchev: A Political Portrait**, Londra: Thames and Hudson, 1962; Edward Crankshaw, **Khrushchev: A Career Biografie**, New York: Viking Press, 1966; William J. Tompson, **Khrushchev: A Political Life**, New York, St. Martin's Griffin, 1995; Roy A. Medvedev, **Khrushchev**, Brian Pearce (çev.), Oxford: Blackwell, 1982; Roy A. Medvedev ve Zhores A. Medvedev, **Khrushchev: The Years in Power**, Andrew R. Durkin (çev.), New York: Columbia University Press, 1976; Fedor Burlatsky, **Khrushchev: And the First Russian Spring**, New York: Charles Scribner's Sons, 1991; Martin McCaulay (Ed.), **Khrushchev and Khrushchevism**, Basingstoke, UK: Palgrave MacMillan, 1987; Michel Tatu, **Power in the Kremlin: From Khrushchev to Kosygin**, New York: Viking Press, 1968; George W. Breslauer, **Khrushchev and Brezhnev as Leaders, Building Authority in Soviet Politics**, Londra: George Allen and Unwin, 1984; Bertram D. Wolfe, **Khrushchev and Stalin's Ghost; Text, Background, and Meaning of Khrushchev's Secret Report to the Twentieth Congress on the Night of February 24-25, 1956**, New York: Praeger, 1957; Vladislav Zubok ve Constantine Pleshakov, **Inside the Kremlin's Cold War: From Stalin to Khrushchev**, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1996; Alexander Werth, **Russia Under Khrushchev**, New York: Hill and Wang, 1961; Abraham Brumberg (Ed.), **Russia Under Khrushchev: An Anthology From Problems of Communism**, New York: Frederick A. Praeger Inc., 1962; Frank Gibney, **The Khrushchev Pattern**, New York: Duell, Sloan and Pearce, 1960; Max Frankel, **High Noon in the Cold War: Kennedy, Khrushchev and the Cuban Missile Crisis**, New York: Ballantine Books, 2004; Aleksandr Fursenko ve Timothy Naftali, **"One Hell of a Gamble:" Khrushchev, Castro, and Kennedy, 1958-1964**, New York: W.W. Norton and Company, 1997; Nikita Khrushchev, **For Victory in Peaceful Competition With Capitalism**, Londra: Hutchinson of London, 1960; Nathan H. Mager ve Jacques Katel, (Ed.), **Conquest without War: An Analytical Anthology of the Speeches, Interviews, and Remarks of Nikita Khrushchev, with Commentary by Lenin, Stalin, and Others**, New York: Simon and Schuster, 1961.

⁵⁰⁰ Taşar, "The Official Madrasas of Soviet Uzbekistan...", s. 266.

"Yine de tüm sertliğine rağmen Kruşçev'in Ortadoğu ve Üçüncü Dünya ülkelerine açılma politikası Orta Asyalı Müslüman nüfus ile İslam Dünyası arasında daha sıkı bağların kurulmasına kapı araladı." Bkz. Olcott, "Roots of Radical Islam in Central Asia", s. 7.

⁵⁰¹ Alexandre Bennigsen ve Marie Broxup, **The Islamic Threat to Soviet State**, New York: St. Martin's Press, 1983, s. 48.

"Sovyet Yönetimi'nin Orta Asya'ya yönelik baskıcı politikaları Stalin'in 1953 yılında ölmesinden sonra da devam etti." Bkz. Karagiannis, **Political Islam in Central Asia...**, s. 50.

⁵⁰² Kılavuz, "Sovyetler Birliği'nde Rus Milliyetçiliği ve Rus Milli Kimliğinin Gelişimi...", s. 91.

⁵⁰³ Haghayeghi, **Islam and Politics in Central Asia**, s. 29.

"1935 yılında İslam'ın önemli ibadetlerinden birisi olan Hac görevi Sovyet yönetimi tarafından yasaklandı." Bkz. Turgut, s. 74.

getirildi. Bunun sonucunda 1954 yılında iki Genelge yayınlandı. Bunlardan biri olan Temmuz Genelgesi ile din karşıtı faaliyetlerin arttırılmasını, bu kapsamda Ateizmi savunan ve anlatan bir dizi konferans verilmesi, “*Bilim ve Din (Nauka i Religii)*” adlı aylık bir dergi çıkarılması karara bağlandı. Aynı yılın Kasım ayında ise “*Halk Arasında Bilimsel-Ateistik Propaganda Yaparken Yapılan Yanlışlar*” adlı ikinci bir genelge daha yayınlandı. Bu iki genelge sonucunda 1954-1959 yılları arasındaki dönemde tüm Sovyet Cumhuriyetlerinde din karşıtı uygulamalara yeniden ağırlık verildi.⁵⁰⁴ Okullarda ve kamusal alanda Ateizmle ilgili daha fazla tema kullanıldı; yeni Ateizm Müzeleri açıldı; Nauka i Religii dergisinin baskısı ve dağıtımı yaygınlaştırıldı.⁵⁰⁵ Bu durum da Orta Asyalı halkın dini inançlarını korumak isteyen kısmında Sovyet Modernleşmesine olan antipatiyi arttırdı.

1958 yılında daha önce kapatılan Allahsızlar Birliği yeniden açıldı. Açılmış olan ibadethaneler büyük bir kısmı ise tekrar kapatıldı. Dini nikâh ve cenaze törenleri yasaklandı. Peçe, Başörtüsü yakma seromonilerine ağırlık verildi⁵⁰⁶ ve bu şekilde Modernizm ve Materyalizm felsefesi ile uyuşmadığı içindini kökenli hukuk ve geleneğe karşı olunduğu mesajı açıkça Orta Asya ahalisine verilmeye çalışıldı. 1960 yılı başlarında dine karşı yürütülen kampanya daha da şiddetlendi.⁵⁰⁷ Bu kapsamda 1963 yılında tüm SSCB’ndeki açık olan cami sayısı bir anda 400’e düşürüldü⁵⁰⁸ ve resmi dinadamlarını itibarsızlaştırmak için sert tedbirler alındı. Bu durumu da örnekle açıklamak gerekirse: Orta Asya’da tanınmış bir Seyyid olan Pir Niyaz Hoca bölgedeki tanınmış ve halktan

⁵⁰⁴ “Sovyetler Birliği’nin din üzerindeki baskı politikası 1950’li yıllarda zirve yaptı. Kişinin dini faaliyetlerini sadece evinde, o da gizlice yapma imkânı vardı.” Bkz. Sharmane Reyes, “Exploring a Postsecular Perspective of Multiple Modernities in Tatarstan: The Use of Jadidism in Building Tatar Ethno-Religious Identity”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Queen’s University, 2016), s. 34.

⁵⁰⁵ Haghayeghi, *Islam and Politics in Central Asia*, s. 29.

⁵⁰⁶ “1927 ile 1931 arası dönemde Sovyet merkezi yönetiminin İslam dinine yönelik politikalarında ciddi bir dönüşüm meydana gelmiştir. Bölgede ‘Hücum’ olarak anılan bu yeni din politikasıyla merkezi Sovyet yönetimi Orta Asya’da kadınların özgürleştirilmesi hedefi altında Ateizm Politikalarının propagandasına hız vermiş, İslami giyim-kuşama, özelde kadınların tesettürüne (geleneksel giyim geleneğine de) karşı bir saldırı başlatmıştı.” Bkz. McGlinchey, s. 128; Sartori, s. 321.

“1959 yılında Peçe döneminin sonuna gelindiği resmen ilan edilmiş ve son Peçe de Buhara’da törenle yakılmıştı.” Bkz. Ahmed Rashid, *The Resurgence of Central Asia: Islam or Nationalism*, Karachi: Oxford University Press, s. 34.

“Hücum adı verilen bu politika-kadınların peçelerini çıkarmaları-ilk kez 1927 yılında uygulamaya konulmuştu.” Bkz. Kathleen Collins, *Islamic Revivalism and Political Attitudes in Uzbekistan*, Washington, DC: The National Council for Russian, East European and Eurasian Research, 2007, s. 9.

“Özbekistan’da yeni rejim, 1927 yılında kadınlar için bir kural olan peçeye karşı bir saldırı başlattı.” Bkz. “Central Asia: Islam and the State”, s. 2.

⁵⁰⁷ “Kruşçev, Sovyet ideolojisinin rakipsiz olduğuna inanıyordu. Din de bu kapsamda Sovyet ideolojisi ve idaresine bir tehdit değildi. Bu yüzden de SSCB’nde dine karşı izlenen katı tutum gevşetildi. Bunun gündelik hayata yansması ise yeni kilise, cami ve diğer ibadethanelerin açılmasına izin verilmesi şeklinde oldu.” Aksi görüş için bkz. Yılmaz, “Predicaments and Prospects in Uzbek Islamism...”, s. 27.

⁵⁰⁸ “Oysa Orta Asya’da kısa sürede 70’ten fazla cami açılmış ve 1962’de Orta Asya’daki toplam cami sayısı 112 olmuştu.” Bkz. Olcott, “Roots of Radical Islam in Central Asia”, s. 7.

saygı gören din adamlarının aslında hiçbir şey üretmedikleri; tümünün toplumun sırtından geçinen asalaklar ve maceracılar olduğunu ifade eden bir açıklama yapmaya mecbur bırakıldı.⁵⁰⁹ Bu uygulamalar Kruşçev 1964 yılında iktidardan uzaklaştırılana kadar devam etti. Dış politikada Detant-Yumuşama politikası izleyen Kruşçev, bu politika kapsamında dini inançları Üçüncü Dünya ve Ortadoğu ülkelerine yakınlaşmada kullanma yoluna gitse de, ülke içinde uygulanan Materyalist anlayıştan taviz vermemişti. Nispeten ılımlı bir tutum Brejnev döneminde yeniden ortaya çıktı.⁵¹⁰ Kruşçev'in yerini alan Brejnev dini inançlara karşı daha az hasmane bir tutum takınmayı tercih etti. Dini inanç karşıtı kampanya hız kesti ve camilerin kapatılmasına son verildi. Bunun sonucunda SSCB topraklarındaki cami sayısı 1980'lere kadar aynı kaldı.⁵¹¹

1960'lı yıllarda Sovyetler Birliği yönetim kademesi dini inançlara karşı olan olumsuz tutumunu ılımlılaştırma yoluna gitti çünkü ana amaçları II. Dünya Savaşı dönemindeki amaçlarla aynı idi. Sovyetler Birliği din konusundaki politikalarını dış politika ihtiyaçlarına uygun olarak zaman zaman gevşetmiş daha liberal bir hale getirmişti. Bu kapsamda Sovyetler Birliği hükümetleri dini inançları dış politika ihtiyaçlarına göre zaman zaman araçsallaştırmıştı. Örneğin 1955 yılında Özbekistan'daki Mir Arap Medresesinden seçilen 3 öğrenci eğitim almak için Kahire'deki El-Ezher Üniversitesine gönderildi.⁵¹² Bu gönderilen öğrenciler daha sonra SADUM'un üst yönetiminde görev aldılar.⁵¹³ Yine bu girişim kapsamında Arap-İsrail Savaşları başta olmak üzere bir dizi gelişme ile yeniden ön plana çıkan Ortadoğu'da ve Üçüncü Dünya Ülkeleri arasında popüler olmak, o ülkeleri yanlarına çekebilmek ve desteklerini kazanmak için dini inançlar, ekonomi ve siyaset ve dış politika argümanları ile birlikte kullanıldı.⁵¹⁴ Bu kapsamda İslam Batı'ya karşı, özellikle

⁵⁰⁹ Haghayeghi, *Islam and Politics in Central Asia*, s. 33.

⁵¹⁰ Michael Rywkin, *Moscow's Muslim Challenge*, New York: M. E. Sharpe, 1990, s. 88.

⁵¹¹ Alexandre Bennigsen, *Soviet Strategy and Islam*, New York: St. Martin's Press, 1989, s. 35.

⁵¹² "Kruşçev'in dış politikası bazı Müslüman öğrencilere Ortadoğu'daki eğitim kurumlarında eğitim alma imkân ve fırsatını verdi." Bkz. Olcott, "Roots of Radical Islam in Central Asia", s. 7.

"Buhara'dan seçilen öğrencilerin din adamı olarak yetiştirilmek üzere Sovyetler Birliği'nin dışına gönderilmesi için 1970'li yılların sonuna kadar beklemek gerekti." Farklı görüş için bkz. Dilyara Usmanova, İlnur Minnullin ve Rafik Mukhametshin, "Islamic Education in Soviet and Post-Soviet Tatarstan", Michael Kemper, Raoul Motika ve Stefan Teichmuth (Ed.), *Islamic Education in the Soviet Union and Its Successor States* içinde (21-66), New York: Routledge, 2010, s. 49.

⁵¹³ "SADUM'un üst yönetiminin çoğu Müslüman Kardeşler öğretisinden etkilendikleri Arap ülkelerinde eğitim almıştı." Oliver Roy, *The Foreign Policy of the Central Asian Islamic Renaissance Party*, New York: Council on Foreign Relations, 15 Şubat 2000, s. 6.

⁵¹⁴ "1960 yılında dönemin uluslararası siyasetinin şartları Sovyetleri yeni bir dış politika yaklaşımı geliştirmeye mecbur etti. Bu yeni dış politika vizyonu Sovyetler Birliği Amerika Birleşik Devletlerini (ABD) dengeleyebilmek için Ortadoğu'daki bazı yeni bağımsız devletleri desteklemesini gerektirdi. Desteklenmesi planlanan bu ülkelerin çoğunun nüfusu Müslüman olduğu için Sovyetlerin zahiren de olsa, kendi Müslüman nüfusuna daha iyi muamele ediyor görünmesi gerekiyordu. Bu sayede Taşkent ve Buhara'da daha önce kapatılan iki medrese yeniden eğitim vermesi için açıldı. Bunu daha sonra yine Taşkent'te bir İslam Enstitüsü'nün açılması izledi." Bkz. Ruzaliyev, s. 15.

de Sömürgecilik geçmişine atıfta bulunularak kullanılabilir bir argümandı. Bu yüzden İslam ilerici ve sömürgecilik karşıtı söyleme yeniden eklemlendi ve Sovyet dışpolitikasında kullanılmaya çalışıldı. SADUM bu noktada özellikle Müslümanların yaşadığı ülkelere yönelik Sovyet propaganda faaliyetlerinde aktif olarak rol aldı.⁵¹⁵

3.6.1. Orta Asya'nın Yeni Yönetici Eliti: Görünüşte Sovyet, Özde Klancı/Klikçi

1924 yılında Orta Asya'da yeni cumhuriyetlerin kurulmasını sağlayan ve gücünü, meşruiyetini ve kontrolünü arttırmak için sürekli uğraşan SSCB, 1937-38 yıllarında çoğu Ceditçi modernist gelenekten gelen eliti ve idari kadroyu tasfiye ederek bu amacına ulaşmış oldu. Yerel idarecilere verilen yetki ve haklar neredeyse tamamıyla ellerinden alındı. Yerlerine ikame edilen ikinci kuşak Ceditçiler/Modernleşme yanlıları Taşkent/Fergana kliğine mensuptu. Bu grubun aile, aşiret/boy aidiyeti gibi etnik ve sosyal bağları vardı. Ama tasfiye hareketi sonrası bu bağlar önemli değilmiş ve çok fazla anlam ifade etmiyormuş gibi gösterildiyse de bu iki şehirden gelen idareci ve elit siyasi sistemin merkezine yerleşti. II. Dünya Savaşı ve Stalingrad Savaşının neredeyse Orta Asya'nın kapısında cereyan etmesi sebebiyle, bu yeni kuşak liderlere seleflerinden farklı olarak önemli bir yetki tanınmıştı. Özbekistan Komünist Partisi Genel Sekreteri Moskova'nın tasarruflarına aykırı olmamak şartıyla, astlarını belirleme hakkına sahip olmuştu.⁵¹⁶ Yukarıda sayılan bu durumlar bölgecilik olarak görülmüyordu çünkü Komünist Parti Merkez Komisyonu bu durumu tehdit olarak tanımlamamıştı. Bu dönemin Sovyet Özbek liderlerinden Osman (Usman) Yusupov ve onun halefi olan Emin Niyazov bürokraside kendi ekiplerini kurdular ve adam kayırmacılığı yaptılar. Bunun sonucunda Özbekistan Merkez Komite Bürosunda ciddi çatışmalar yaşanmıştı. Bu durumdan Moskova da haberdardı. Ancak Moskova yerel elit arasında cereyan eden bu çatışmaya bürokratik sistemini aksatmadığı sürece müdahil olmadı.

Özbekistan Komünist Partisi Genel Sekreteri bürokrasinin idaresi, koordinasyonu ve Özbek parti sisteminin düzenli çalışmasından sorumlu idi. Yetkileri kesinlikle sembolik değildi. Parti Genel Sekreteri Cumhuriyetin ana politika belirleyicisi ve uygulayıcısı idi. Sovyet Modernleşmesi bu sayede ülkedeki idari sistemde yerleşmeye

⁵¹⁵ "Bu kapsamda SADUM'un dış dünya ile ilişkileri 1950'li yıllardan itibaren gelişmeye başladı..." Bkz. Taşar, "The Official Madrasas of Soviet Uzbekistan...", s. 268.

⁵¹⁶ Bkz. Z. Mieczkowski, "The Economic Regionalization of the Soviet Union in the Lenin and Stalin Period," *Canadian Slavonic Papers*, Cilt: 8, Sayı: 1, 1966, s. 117-122.

başlamıştı.⁵¹⁷ Ancak Moskova kontrolü elinden kaçırmamak için her şeyi düşünmüştü. Merkezden atanan Parti Genel Sekreter Yardımcısı bürokraside çok ön planda yer almasa da partinin idaresi ve kontrolü konusunda daha etkili idi. Keza iktisadi ve siyasi konularda da bir dereceye kadar söz sahibi idi. Parti ve organizasyonla ilgili konularda Moskova'dan atanan ve Orta Asyalı olmayan Genel Sekreter Yardımcısı Nomenklaturayı da kontrol ediyordu. (Siyasi ve organizasyonel konularda Orta Asyalı olmayanların hâkimiyeti ve söz sahibi olması Orta Asya ve Özbekistanda en çok tepki çeken etnik uygulama ve kayırmalardan biri idi.⁵¹⁸ Bürokrasideki atamalar ve görevden almaları kontrol etmesinin ötesinde Genel Sekreter Yardımcısı, Cumhuriyet liderliği hakkında rapor tutmak ve bunları merkez yönetimine ulaştırmakla görevli idi.⁵¹⁹

3.6.2. Nomenklatura

Komünist Partisinin kademelerine atanma süreci Nomenklatura Sistemi olarak adlandırılıyordu. Sovyet sosyo-politik düzeninin temel bileşenlerinden birisi olan Nomenklatura sistemi ile Sovyet siyasetindeki binlerce bürokrat görev yapacakları pozisyonlara atanıyordu. Nomenklatura listeleri Komünist Parti yetkilileri tarafından kontrol ediliyordu; sistem yukarıdan aşağıya doğru iniyor ve her seviyedeki parti kademelerini etkiliyordu.⁵²⁰ Ancak bu uygulamanın iki önemli dezavantajı vardı: 1. Nomenklatura listeleri ile farklı kurumların listelerindeki isimler çakışabiliyordu; 2. Bu çakışan yetki ve görevler yetersiz idari kadrolarla birleşince kadrolara atamalar Nomenklaturayı gayrı meşru uygulamalara mecbur bırakıyordu. Bu durum aynı seviyedeki yatay ve dikey hiyerarşide ortaya çıkıyordu. Dikey hiyerarşide her parti kademesi bir üst kademenin etkisi ve baskısından kendisini korumak için bu siyasi durumu istismar etme ve sistem içinde iki başlı bir hiyerarşi/otorite tesis ederek kendini korumaya çalışıyordu. Bu bağlamda rayon, oblast veya cumhuriyet seviyesinde görev yapan tüm Genel Sekreterler bürokraside kendi ekibini kurmak için kadrolara tayin ve atamalarda gücünü olabildiğince kullanma yoluna gidiyordu; öneri ve tavsiyelerde bulunuyor, bazı kişilerin önünü açıyor, bazı durumlarda da yukarının onayını almadan

⁵¹⁷ Bkz. John Miller, "Cadres Policy in the Nationality Areas: Recruitment of the CPSU First and Secretaries in the non-Russian Republics of the USSR," **Soviet Studies**, Cilt: 29, Sayı: 1, Ocak 1977, s. 6-10.

⁵¹⁸ Bkz. Steven Selnick, "The Ethnic and Political Determinants of Elite Recruitment in the Soviet National Republics: The Uzbek Soviet Elite, 1952-1981", (**Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Columbia Üniversitesi, 1984), s. 323

⁵¹⁹ Miller, "Cadres Policy in the Nationality Areas...", s. 6-10.

⁵²⁰ Bohdan Harasymiw, "The Soviet Communist Party's Leadership Recruitment System," **Canadian Journal of Political Science/Revue Canadienne de Science Politique**, Cilt: 2, Sayı: 4, Aralık 1969, s. 498.

personel atayıp emrivaki yapmaya çalışıyorlardı. Bu yüzden atamaların yerel grupların kadrolaşmasını önlemek için kontrol edilmesinin önemli olduğunu anlayan Parti Merkezi bu işlere el attı.⁵²¹

Daha önce de ifade edildiği üzere Nomenklaturanın kontrol edilmesi otorite tesisi için en etkili yol idi.⁵²² Sovyet sistemindeki siyasi gücün korunmasının temeli sadık destekçilerin bulunması ve mevcudiyetini sürdürmesi idi. Bu sadık grubun elde tutulmasının yolu ise Nomenklatura idi. Bu yüzden Genel Sekreter ve Yardımcısının bazı yetkilerinin azaltılması sürpriz olmadı. Tasfiye sonrasındaki dönemde Özbek Komünist Parti sekreteryası içindeki güç/yetki dağılımı tarif edilen bu gayrıresmi uygulamalarla altüst oldu.

3.6.3. Osman Yusupov Dönemi

İlk kuşak Ceditçi eliti tasfiye eden Stalin, 1937 sonrasında kendisine bağlı yeni bir idari yapılanma tesis etti.⁵²³ Ferganalı olan Yusupov 1938 yılında Ekmel İkrarov'un yerine atandı ve 38 yaşında Özbekistan Komünist Partisi Genel Sekreteri oldu. Bu göreve gelmeden önce Taşkent Okrug Sekreterliği, Taşkent Yazarlar Birliği Başkanlığı, Merkez Komite Sekreterliği ve Gıda Endüstrisi Komiserliği (1937) görevlerinde bulunmuştu.⁵²⁴ İkrarov Ferganada memuriyet yapmış bir Taşkentli iken Yusupov onun tam tersi idi. Mevkisini 1937 yılında Taşkent'e atanan yeni Vali Andreev'e borçluydu. (Andreev Yusupov'u Stalin'e tavsiye etmişti.) Yusupov, Özbek eliti içinde her zaman İkrarov ve Hocayev'e muhalif biri olarak biliniyordu.⁵²⁵

Stalin'in Sovyetleştirme ve Ruslaştırma politikası Sovyetler Birliğindeki yerel elitlerin siyasi etkisini sınırlandırdı. Ancak bu olumsuz ortamda dahi Yusupov'un ünü her geçen gün artmaya devam etti.⁵²⁶ Yusupov'un sadakatinden emin olan Stalin, onun siyasi güç ve inisiyatif kullanmasına izin verdi. Bu sayede Orta Asyalı ve yabancı parti idarecileri arasında denge kurmayı amaçlıyordu. Yusupov'un aldığı bu izin sonucunda artan gücü kadro seçiminde de etkili oluyordu. B. Raskov ve G. Sedov'un ifadelerine göre Yusupov tavsiyeleri ve başkalarının görüşlerini nadiren dinleyen ve dikkate alan biri

⁵²¹ Norling, "Myth and Reality: Politics in Soviet Uzbekistan...", s. 86-87.

⁵²² Norling, "Myth and Reality: Politics in Soviet Uzbekistan...", s.112.

⁵²³ Norling, "Myth and Reality: Politics in Soviet Uzbekistan...", s. 113.

⁵²⁴ "Usman Yusupov", **Uzbek Sovet Entsiklopediyasi**, Cilt: 13, Tashkent: Uzbekistan SSR Fanlar Akademiyasi, 1979, s. 381.

⁵²⁵ Norling, "Myth and Reality: Politics in Soviet Uzbekistan...", s. 114.

⁵²⁶ Norling, "Myth and Reality: Politics in Soviet Uzbekistan...", s. 117.

idi. Bu özelliği bürokratik kadrolara atama yapılacağı zaman daha belirgin hale geliyordu. Yusupov kendi etrafında güvendiği isimlerden oluşan bir has daire oluşturmuştu. Bu grup çalışma hayatından tanıdığı veya karşılaştığı kişiler arasından seçtiği isimlerden oluşuyordu.⁵²⁷ Yusupov'un bu kişilerden öncelikli beklentisi sadık olmaları idi. Bu yüzden Yusupov'un eleman seçiminde milliyet ve doğum yerinin pek önemi yoktu. Donald Carlisle'in bulgularına göre Yusupov'un yakın çevresinde yer alan Abdulla Mevliyanov ve Mirza Akhmedov aslen Kazaktı (Güney Kazakistan) ama Yusupov'un yakın çevresinde yer alıyorlardı.⁵²⁸

3.6.4. Emin Niyazov Dönemi

1950 yılında Yusupov'un yerine başka bir Ferganalı olan Emin Niyazov getirildi. Niyazov 1955 yılına kadar Özbekistan Komünist Partisi Genel Sekreteri olarak görev yaptı. Yüksek Sovyet Başkanı Ahunbabayev'e yakın olan Niyazov 1938 tasfiyesinden önce kurulan ve gelişen küçük bir kliğe mensuptu. Genel Sekreterlikten önceki kariyeri çoğunlukla Fergana'da geçmişti. 1940 yılında Maliye Bakanı olmuş ve 1946 yılına kadar da bu görevde kalmıştı. Bu tarihte Bakanlar Konseyi Başkan Yardımcısı oldu. 1947 yılında Yüksek Sovyet Başkanlığına seçildi ve Merkez Komite Bürosuna kabul edildi.⁵²⁹ Yusupov döneminde kritik noktalarda görev yapan kadroların seçiminde olduğu gibi Niyazov da kendi bölgelerinde görev yapmamış kişileri görevlendirme yoluna gitti. Bu yüzden en tanınmış Taşkent kökenli devlet görevlilerinin hemen hepsi kariyerlerinin çoğunu Taşkentte değil de Fergana Vadisi ve benzeri yerlerde geçirdiler. Bu uygulama adam kayırma ve kadrolaşmayı önleme amaçlı olarak tercih edilse de başarılı olamadı. Seçilen devlet görevlileri gittikleri yerlerde yerel halka hemen kaynaşmalar da kendi hemşerilerini ve anlaşılabildikleri kişileri bulup grup kurabiliyorlardı.⁵³⁰ Bu uygulama geçmişte Çarlık Döneminde de Orta Asya'da görev yapan Rus bürokrasisi arasında mevcuttu. Sovyetler bu uygulamayı ortadan kaldıramamışlardı. Üstüne üstlük hâlihazırda kabilecilik, boy ve aşiret asabiyesi uygulaması olan Orta Asyalının yerli

⁵²⁷ Norling, "Myth and Reality: Politics in Soviet Uzbekistan...", s. 120.

⁵²⁸ Carlisle, "The Uzbek Power Elite...", s. 103.

⁵²⁹ "A. Niyazov", **Handbook of Central Asia**, Cilt: 3, New Haven, CT: Human Relations Area Files, Inc., 1956, s. 897.

⁵³⁰ Norling, "Myth and Reality: Politics in Soviet Uzbekistan...", s. 133.

ahalisine bunu öğretmişlerdi.⁵³¹ Onlarda kendi tarihi, kültürel uygulamaları ile Rus-Sovyet tecrübesini harmanlayarak kendilerine özgü bir hemşericilik anlayışı geliştirmişlerdi.

Hemşericilik ve adam kayırma, kadrolaşma konularında hakkında şikâyetler fazlalaşan Niyazov gelen tepkiler üzerine görevinden uzaklaştırıldı. Yerine Yusupov tekrar getirildi. 1953 yılında Taşkent'te Bakanlar Kuruluna başkanlık yapmak için geri döndü ancak kısa bir süre sonra görevinden alındı ve tenzili rütbe yapılarak Sovhoz yöneticisi olarak atandı. Yusupov, Kruşçev iktidarının ilk zayıyatı oldu. Yerine Nurettin Muhiddinov getirildi. Bu makamı kariyer basamağı olarak kullanan Muhiddinov 2 yıl sonra Genel Sekreter oldu. Özbek Komünist Partisinin Merkez Komitesi toplantısında Taşkent Obkom Sekreteri Arif Alimov Yusupov'u adam kayırma ve yolsuzlukla suçladı. Bu suçlamayı Taşkent Gorkom Sekreteri Malik Abdurazakov destekledi. Abdurazakov'un iddiasına göre Yusupov Taşkent ve Yangiyul'da 2 Milyon Ruble harcayarak kendisine şahsi lojman yaptırmıştı.⁵³² Bu türden suçlamalar yönelterek kişiyi gözden düşürmek ve itibarından etmek Sovyet sisteminden bir kişi gözden çıkarıldığında izlenen standart prosedüdü. Yöneltilen standart suçlamalar kendine şahsi konut edinmek, mürşif bir hayat sürmek, liyakata önem vermeyerek arkadaşları ve akrabalarını kayırmak idi.⁵³³

Nasıl ki Batı Dünyasında, özellikle de ABD'nde zenginlik siyasette yükselmede gerekli olan şartlardan biri idiysen Sovyetler Birliğinde de siyasi kariyer sistem tarafından reddedilse de refaha giden önemli bir yoldu.⁵³⁴ Parti yöneticileri kendilerine ve akrabalarına başta lojman tahsisi olmak üzere diğer kamu imkânlarını sağlamak için güç ve nüfuzlarını kullanıyorlardı. Ancak Stalin'in halefi olan Krushev onun döneminde ortaya çıkan uygulamaları sona erdirmeye çalıştı. Stalin'in iktidarının son dönemlerinde bozulan idari yapıyı ve onu saran Bölgeselcilik (Zemylachestvo) ve adam kayırma gibi Sovyet Modernizminin istenmeyen yan etkilerini merkezi otoriteyi takviye ederek ortadan kaldırmaya çalıştı. Ancak o da SSCB'ni bölgesel ekonomik konseylere (Sovnarkozhy) ayırarak merkezi karar alma prensiplerini gevşetti ve Sovyetlerin yukarıdan aşağı doğru çalışan Modernleşmesinin zorlayıcı etkisini kısmen zayıflattı. Ancak Çevre ve Merkez arasındaki güç ilişkisinin yeniden düzenlenmesinin Orta Asya bölgesinde yerleşme ve Modernleşmenin topluma nüfuz etmesinde faydası oldu. 1953-1964 yılları arasındaki

⁵³¹ Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Stéphane A. Dudoignon, "Les 'Tribulations' du juge Žiyā: Histoire et Mémoire du Clientélisme Politique à Boukhara", **Annales, Histoire, Sciences Sociales**, Cilt: 59, Sayı: 5/6, Eylül-Aralık 2004), s. 1095-1135.

⁵³² Norling, "Myth and Reality: Politics in Soviet Uzbekistan...", s. 134.

⁵³³ "A Forest Tale", **Izvestija**, 30 Aralık 1959, s. 4.

⁵³⁴ Norling, "Myth and Reality: Politics in Soviet Uzbekistan...", s. 134.

dönemde Özbekistan Komünist Partisi Genel Sekreterliğine birbiri ardı sıra 3 atama yapıldı.(Özbekistan 1929 yılı ve sonrasında yerli halktan seçilen Parti Genel Sekreteri olan Orta Asya'daki tek Sovyet Cumhuriyeti idi.) 1960'lı yılların başlarında Şeref Raşidov Özbekistan Komünist Partisi Genel Sekreteri oldu. Ancak Raşidov'un Semerkant'ın küçük Cizzak kasabasında doğmuştu ve Taşkent-Ferghana hegemonik eksenini için bir yabancı idi. Bu yüzden daha sonra Kerimov'un seçilmesinde de olduğu gibi görev gelmesi Moskova'da Özbekistan'da rekabet halinde olan grupların bulunduğu geçici bir çözüm olarak görülmüştü.⁵³⁵

Kruschev'in Bölgeselciliği kırma politikası gereğince diğer Orta Asya Cumhuriyetlerine de yerel halktan gelen Parti Genel Sekreterleri atandı. (Kırgızistan'da Usubaliyev, Kazakistan'da D. N. Kunayev, Türkmenistan'da Gapurov ve Tacikistan'da Rasulov)⁵³⁶ Öncelikli görevleri Bölgeselcilikle savaş olarak tarif edilen bu liderlerin arasına Raşidov katılmadı. 1959 yılında Raşidov'un Özbekistan'da Komünist Partisi Genel Sekreterliğine getirilmesi ile Semerkant Klanı da idarede etkili olmaya başladı bu durum iktidarda kaldığı takibeden 25 yılda da devam etti.⁵³⁷

3.6.5. Şeref Raşidov Dönemi

1917 yılı Bolşevik Devrimi arifesinde fakir bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Raşidov Özbekistan SSC devlet ve parti kademelerinde çalıştı. Üst düzey görevlere getirildi. 45 yıllık kariyerinin 25 yıllık döneminde Özbekistan'ı yönetti. Özellikle Brejnev'in döneminde Raşidov'un konumu Çarlık İdaresi döneminde Rusya'nın korumasındaki bir Han'la neredeyse aynı idi. Cumhuriyetin Hanı veya Emiri gibi davranıyordu.⁵³⁸ Polis olan babası Raşid Raşidov yaşlıları gibi Bolşevik Devriminin sağladığı nimetlerden faydalanan kuşaktandı. Osman Yusupov gibi Raşidov da eğitilmiş azınlığa mensuptu ve bu durumunu 1920 yılında annesinin ölümünden sonra kendisine sahip çıkan amcasına borçlu idi. Amcası Semerkant Pedagoji Akademisinde görevli idi. Ayrıca şair ve roman yazarı idi. Amcasının izinden giden Raşidov Cizzak Pedagoji Akademisine devam etti ve 1931 yılında da Akademiden mezun oldu. Mezuniyetinden sonra Akademinin Ticaret Birliği Komitesine Başkan seçildi. Stalin'in Büyük Terörü ve

⁵³⁵ James H. Howland, "Political Power, Clientelism, and Reform in the USSR", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, University of Alberta, 1990), s. 76.

⁵³⁶ Norling, "Myth and Reality: Politics in Soviet Uzbekistan...", s. 147-148.

⁵³⁷ Norling, "Myth and Reality: Politics in Soviet Uzbekistan...", s. 149.

⁵³⁸ Demian Vaisman, "Regionalism and Clan Loyalty in the Political Life of Uzbekistan", Yaacov Ro'i (Ed.), **Muslim Eurasia: Conflicting Legacies** içinde (105-122), Londra: Frank Cass, 1995. s. 107.

1938 tasfiyesi bürokraside önünün açılmasını sağladı. Akademide aşırı yetenekli biri olarak tanınıyordu. 20 yaşında iken Semerkant merkezli “*Lenin Yuli (Yolu)*” gazetesinde çalışmaya başlamıştı.⁵³⁹

İnanmış bir komünistti ve Sovyet Sistemini tamamıyla benimsemişti çünkü ailesi ve kendisi bu sistemin nimetlerinden faydalanabiliyordu. Ancak bununla birlikte Özbek kültürü ve tarihine de aidiyet duyuyordu. Bu haliyle de Orta Asya’daki Sovyet Modernleşme çabasının canlı bir sonucu idi. Modernleşmiş ve Sovyetleşmiş bir Özbekti. Her iki kimliği bir arada ve uyumla taşıyordu. Lenin Yulinde görevli iken 1939 yılında Timur’un Türbesinin açılışını haber yaptı. Ona göre Timur bir kahramandı çünkü Rusya’yı boyunduruktan kurtarmıştı.⁵⁴⁰ Aynı yıl Özbekistan Komünist Partisine üye olarak kaydoldu ama II. Dünya Savaşı sonuna kadar önemli bir göreve getirilmedi. 1950 yılında Özbekistan Komünist Partisi Yüksek Sovyetinin başına getirilene kadar sırasıyla: 1942-1943 yılları arasında Namangan’da bir okulda; 1943-1944 yıllarında ise Lenin Yulinde editör olarak görev yaptı. Yine 1944 yılında Taşkent yakınlarındaki Bekabad’da bir fabrikada çalıştı. Semerkant Obkomunun parti organizasyonel kontrol sekreteri, 1947-1949 yıllarında ise Taşkent’te çıkan “*Kızıl Özbekistan*” gazetesini editörlüğü, 1949-1950 yılları arasındaki dönemde de Özbekistan Yazarlar Birliği Başkanlığı görevlerinde bulundu.⁵⁴¹ Dışa dönük kişiliği sayesinde çalıştığı yerlerde kendisi için faydalı ikili ilişkiler tesis etmişti. Bu ilişkilere örnek olarak SSCB Yazarlar Birliği Genel Sekreteri Aleksander Radeev ve diğer Moskova entelijansiyası ile tanışıklıkları verilebilir. Özbekistan Yazarlar Birliği başkanlığına seçilmesinde Radeev etkisi olduğu açıktı.⁵⁴²

Yukarıda verilen bu örnekler Raşidov dönemi Özbekistanı ve siyasi sisteminin işleyişi hakkında bir fikir vermektedir. Raşidov’un etrafına topladığı kişiler genellikle kariyer mücadelesi sırasında karşısına çıkan isimlerden oluşmakta idi. Raşidov tüm vakti ve enerjisini onları yok etmeye ayırmak yerine kendine tabi kılmaya odaklanmıştı. Etrafında toplanan grubun bir diğer ortak paydası ise kendisi ile benzer entelektüel geçmişten gelmeleri idi. Örneğin her ikisi de Güney Kazakistan’da doğmuş ancak memuriyet kariyerlerinin büyük kısmını Özbekistan’da geçirmiş olan Egemkul Tasanbayev ve Mansur Mirza Ahmetov bu duruma iyi birer örnektir. Tasanbayev 1971-

⁵³⁹ Norling, “Myth and Reality: Politics in Soviet Uzbekistan...”, s. 182-183.

⁵⁴⁰ Norling, “Myth and Reality: Politics in Soviet Uzbekistan...”, s. 184.

⁵⁴¹ “Sharaf Rashidov”, **Uzbek Sovet Entsiklopediyasi**, Cilt: 9, Tashkent: Uzbekistan SSR Fanlar Akademiyasi, 1977, s. 198.

⁵⁴² Norling, “Myth and Reality: Politics in Soviet Uzbekistan...”, s. 185.

1975 yılları arasında Sovhoz Başkanlığı görevinde bulunmuştur. Ancak uzunca bir süre “*Bizim Bolşevik Kolhozumuz*” adlı bir dergide editörlük de yapmıştır. Ahmetov ise Taşkent Pedagoji Enstitüsünde idari görevde bulunmuş, 1961-1966 yılları arasında İskân Bakanı daha sonra da Bakanlar Kurulu Başkan Yardımcılığı görevlerini yürütmüştür.⁵⁴³

Raşidov döneminde terfi eden bir diğer entelektüel ise Ubeydullah Abdurazakov’dur. Raşidov gibi (Taşkent) Pedagoji Enstitüsü mezunu olan ve öğretmenlik yapan Abdurazakov, 1971 yılında Bakanlar Kurulu Başkanlığına ve “*Mekhnat*” dergisi editörlüğüne getirildi. Daha sonra da Özbekistan Yazarlar Birliği Başkanı oldu. Yazarlar Birliği Başkanlığı oldukça prestijli bir görevdi. Raşidov, Osman Yusupov ve Dışişleri Bakanı Server Azimov hep bu görevden yükselerek gelmişlerdi.⁵⁴⁴ Sovyet Sistemi Orta Asya’yı dönüştürmüştü ancak karşılığında Orta Asyalı ahali bölgedeki Sovyet Sistemini de kendine göre dönüştürmüştü.

Sovyet Özbekistanında etkin olan Semerkant kliği çoğunlukla Raşidov’un Obkom günlerinden tanıdığı kişilerden oluşuyordu. Örneğin İçişleri Bakanlığı görevi yapmış olan Haydar Yahyaev 1944 yılında Obkom’da bölüm yöneticisi olarak görev yapmıştı.⁵⁴⁵ Benzer şekilde Özbek KGB’sinin Başkanı olan Leon Melkumov Raşidov’la beraber Komsomol Sekreteri olarak görev yapmış ancak Yusupov 1950 yılında görevinden alındığında Moskova’ya geri dönmüştü. Raşidov’un 1955 yılında göreve gelmesinden bir yıl sonra Özbekistan’a geri döndü.⁵⁴⁶ Yine 1970’li yıllarda Semerkant Oblastı Genel Sekreteri olarak görev yapan Bektaş Rahimov’un da Raşidov’la 30 yıldan fazla mazisi olan bir tanışıklığı vardı.⁵⁴⁷ Fergana Vadisindeki Hokant’tan gelen ve Raşidov’un en yakın sırdaşı olan N. Mahmudov da Obkom yıllarından kalan tanıdıklarındandı. Mahmudov ayrıca 1930’lu yıllarda “*Shavot Khakikat*” dergisinde yazılar yazmıştı.⁵⁴⁸

⁵⁴³ Norling, “Myth and Reality: Politics in Soviet Uzbekistan...”, s. 192.

⁵⁴⁴ “Sarvar Azimov”, **Uzbekiston Millij Entsiklopediyasi**, Tashkent: 2010, s. 170.

⁵⁴⁵ “Khaidar Yakhyayev”, **Uzbek Sovet Entsiklopediyasi**, Cilt: 13, Tashkent: Uzbekistan SSR Fanlar Akademiyasi, 1979, s. 483.

⁵⁴⁶ “Leon Melkumov”, **Uzbek Sovet Entsiklopediyasi**, Cilt: 7, Tashkent: Uzbekistan SSR Fanlar Akademiyasi, 1976, s. 134.

⁵⁴⁷ “Bektash Rakhimov”, **Uzbek Sovet Entsiklopediyasi**, Cilt: 9, Tashkent: Uzbekistan SSR Fanlar Akademiyasi, 1977, s. 203.

⁵⁴⁸ “N. Makhmudov”, **Uzbek Sovet Entsiklopediyasi**, Cilt: 2, Tashkent: Fanlar Akademiyasi, 1976, s. 95.

Kendi memleketinden gelen ve güvendiği kişilerden bir grup oluşturmak Sovyet Sisteminin yazılı olmayan bir kuralı idi. Bu durum o dönemde Özbek parti görevlileri arasında yaygın olan bir espride kendini göstermekte idi: “*Rus tarihi üçe ayrılır: 1) Petro öncesi, 2) Petro dönemi ve 3) Dnepropetrovsk*”. Dönemin Sovyet Komünist Partisi Genel Sekreteri olan Brejnev Dnepropetrovsk bölgesindendi.⁵⁴⁹ Raşidov’un ekibinde olup da Semerkant kökenli olmayan isimlerden birisi de Özbekistan Bilimler Akademisi Başkanı İbrahim Müminov idi. Raşidov başa geldikten sonra maaşı 9.000 Rubleye yükseltilmişti. Bu rakam Kabineteki Bakanları maaşından fazla idi. (7.000 Ruble) Taşkent Şehir Sovyeti Başkanınının ise neredeyse 3 katı idi. (3.500 Ruble)⁵⁵⁰

Raşidov döneminde yönetici elitin çoğu Semerkant kökenli olsa da yönetim kadrolarında Taşkent ve Fergana’dan gelen isimlere de yer verilmişti.⁵⁵¹ Raşidov’un idarede kısmen özerk davrandığı bu dönem Brejnev döneminin sonlarında hızla ortadan kalktı. Çünkü bürokraside ve İdari yapıda bozulmalar olduğunu gören merkezi idare artan milliyetçilik, yolsuzluklar ve dini ibadetlerdeki artışa dur diyebilmek adına tutumunu sıkılaştırma yoluna gitti. Takip eden kısımda bahsedilecek olan Gorbaçov dönemi bu kötü gidişe dur deme çabalarının yoğunlaştığı bir dönem olacaktı.

Özellikle Üçüncü Dünya Ülkeleri ile karşılıklı ilişkilerin geliştirilmesi için SSCB’ne Ortadoğu’dan heyetler davet edildi. Bu heyetlerin Orta Asya’yı ziyaret edenlerine din adamları da eklendi. Din adamları da ziyaretleri esnasında Müslüman kütüphanelerine kitap bağışında bulundular.⁵⁵² 1961 yılı ve sonrasında SADUM’un uluslararası bağlantıları geliştikçe, Mir Arap Medresesi öğrencilerinin Sovyet İslam’ının elçileri olarak

⁵⁴⁹ Norling, “Myth and Reality: Politics in Soviet Uzbekistan...”, s. 194.

“Brejnev’in etrafına topladığı isimlerin çoğu Dnepropetrovsk bölgesindendi. Örneğin yardımcısı Shukanov, Bakanlar Kurulu Başkan Yardımcısı Novikov, SSCB Komünist Partisi Merkez Komitesi direktörü Pavlov, İçişleri Bakanı Shelokov gibi.” Bkz. İlya Zemtsov, **Chernenko: The Last Bolshevik**, New Jersey: Transaction Publishers, 1989, s. 104.

⁵⁵⁰ Robert C. Tucker, “Field Observations in Soviet Local Government”, **American Slavic and East European Review**, Cilt: 18, Sayı: 4, Aralık 1959, s. 528. (526-538)

⁵⁵¹ Bkz. “Salidzhan Mamarasulov,” **Sovetskij Entsiklopedicheskiy Slovar**, Cilt: 2, Moskova: Sovetskaya Entsiklopediya, 1983, s. 643 ve “A. A. Khodzhaev”, **Uzbek Sovet Entsiklopediyasi**, Cilt: 12, Tashkent: Uzbekistan SSR Fanlar Akademiyasi, 1979, s. 413.

⁵⁵² Taşar, “The Official Madrasas of Soviet Uzbekistan...”, s. 277.

“... Sovyet yönetimi 1957 yılında Mir Arap Medresesi Kütüphanesine Kahire’den kitap alınması için izin verdi.” Bkz. Taşar, “The Official Madrasas of Soviet Uzbekistan...”, s. 277-278.

“Bu hibe kitapların Sovyet döneminde dahi Ulema’nın fikirlerine etki ettiği görülmektedir... Yurtdışında eğitim alan Sovyet dönemi Uleması, özellikle Brejnev dönemi ve sonrasındaki dönemlerde yurtdışına gönderilenler, Klasik İslami düşüncelere ek olarak ister istemez Selefi/Vehhabi öğreti ile de temasa geçtiler.” Bkz. Olcott, “Roots of Radical Islam in Central Asia”, s. 7 ve 8.

“Sovyet İdaresi döneminde Orta Asya İslam Dünyası’nın sınırında idi ve İslam Dünyası’nın önemli merkezleri ile hemen hiç bağlantısı yoktu.” Farklı görüş için bkz. Türker, s. 54.

üstlendikleri propaganda görevi Mısır'ın sınırlarının dışına da taşındı.⁵⁵³ SADUM'daki bu vizyon değişimde öncü rolünde olan kişi, 1957 yılından sonra babasının yerine Baş Müftü olan, Ziyaüddin Babahanov (1918-1982)⁵⁵⁴ idi. Baş Müftü ile aynı istilamette düşünen kurum içindeki ılımlı kanat örgütün dinamik, ilerici ve Sovyet Devleti'nin siyasi amaçlarını da yüceltecek bir topluluğunun dini otoritesine dönüşmesi gerektiği görüşünü paylaşıyordu. Çünkü Sovyet toplumunda artık dine uygun bir yer bulmanın gerekli olduğunu fark etmişlerdi.⁵⁵⁵

Bu dönemde Brejnev İslam dininin bir ideolojik araç olarak Sovyet dışpolitikasında daha etkin olarak kullanılabilmesi için detaylı olarak incelenmesi için talimat verdi.⁵⁵⁶ Bunun sonucunda çoğu Sosyologlardan oluşan Sovyet uzmanları rejim ve inananlar arasındaki sürtüşmeyi azaltacak yollar ve yeni söylemler bulmak için çalışmaya başladılar. Bu dönemde İslam dini ile ilgili yapılan araştırmalar sonucunda SSCB'nde "Paralel İslam" olarak adlandırılan tanım ortaya çıktı.⁵⁵⁷ Bu tanım ve ona karşı oluşan tepki daha sonraları, kendileri de temelde Sovyet Modernleşme tecrübesinin bir

⁵⁵³ "Suriye'deki Şam ve Fas'taki El-Karaviyyin Üniversitelerinin isimleri bu kapsamda zikredilebilir." Bkz. Taşar, "The Official Madrasas of Soviet Uzbekistan...", s. 278.

⁵⁵⁴ "Bolşevik Devriminden sonraki çalkantılı yıllarda Taşkent'te dünya gelen Ziyaüddin Babahan, Büyük Terör/Tasfiye döneminde tutuklanmamak için Medrese eğitimini bırakmak gibi yollarla başvurmuş ve gençliğinin büyük bir kısmında bir Kolhoz'da bahçıvan olarak çalışmıştı... Ziyaüddin hayatının geri kalan kısmında Parti-Devletine Müslümanların Komünist Sisteme bir tehdit olmadığını ispatlamaya çalışmakla geçirdi. Projesinin kilit noktası İslam ve Sovyet Komünizmi arasında uyum ve işbirliği idi. Müftü, gençliğinde Selefî fikirlere de maruz kalmıştı. Bu tecrübesi onu daha sonra, kendi ailesinin de yüzyıllardır bir parçası olduğu Nakşibendi-Sufi geleneğine olan tutumunun şekillenmesinde etkili oldu." Bkz. Taşar, "The Official Madrasas of Soviet Uzbekistan...", s. 281; Ashirbek Muminov, "Shami-Damulla i Ego Rol'v Formirovani Sovetskogo İslama", Rafik Mukhametshin (Ed.), **İslam, Identichnost' i Politika v Postsovetском Prostranstve** içinde (231-247), Kazan: Masterlain, 2005.

⁵⁵⁵ Taşar, "The Official Madrasas of Soviet Uzbekistan...", s. 280.

⁵⁵⁶ "1970'li yıllarda SADUM 50'den fazla ülkedeki ilgili organizasyonlarla irtibata geçmişti. Yine 1970'li yılların ortalarında SADUM resmi görev çerçevesinde ciddi bir revizyona gidildi. Örgüt daha önceden yaptığı propaganda ve tanıtım, personel değişim faaliyetlerine ek olarak ilk defa Sovyet parti-devlet örgütlenmesi tarafından ciddi bir dış politika aracı olarak görülmeye başlandı... Örneğin SSCB SADUM'u bu kapsamda Suudi Arabistan ile diplomatik ilişkilerin yeniden kurulmasında bir kanal olarak kullandı." Bkz. Taşar, "The Central Asian Muftiate in Occupied Afghanistan...", s. 215.

⁵⁵⁷ "Gayriresmi ya da Paralel İslam olarak da bilinen dini anlayış toplumun içine işlemiştir ve Sovyet döneminde de dini ibadetleri yerine getirmesini sağlamıştır." Bkz. Steinberger, s. 221.

"...İslam'ın steril resmi versiyonundan memnun olmayan Müslümanlar kendi dini faaliyetlerini gayriresmi olarak uygulamaya devam ettiler. Bu faaliyete de Sovyet literatüründe 'Paralel İslam' denildi. Paralel İslam yerel Şeyhler ve Sufiler etrafında oluşturulan gizli camiler ve dini okullar ağı şeklinde örgütlenmiştir." Bkz. Anna Zelkina, "Islam and Security in the New States of Central Asia: How Genuine is the Threat?", **Religion, State and Society**, Cilt: 27, Sayı: 3/4, 1998, s. 357.

"Paralel İslam terimi Sovyet Sosyologlarından alınmıştır ama ilk kez 1968 yılında literatüre sokan Alexandre Bennigsen'dir." Bkz. Catherine Poujol, "Islam in Post-Soviet Central Asia: Democracy Versus Justice?", Irina Morozova (Ed.), **Towards Social Stability and Democratic Governance in Central Eurasia** içinde (50-66), Amsterdam: IOS Press, 2005, s. 53.

"Paralel İslam terimi Sovyet döneminde SADUM tarafından teşvik edilen ve desteklenen bu yüzden de 'Resmî' olarak adlandırılan din anlayışına muhalif olan yorumu temsil ediyordu. Paralel İslam gizliydı ve özellikle de Sufilik başta olmak üzere bir dizi gizli-yeraltı örgütlenme tarafından desteklenen bir yapıydı." Bkz. Will Myer, **Islam and Colonialism: Western Perspectives on Central Asia**, Londra: Routledge, 2001, s. 181.

sonucu olan radikallerin söylemlerini temellendirdikleri konu başlıklarından birisi oldu. Brejnev döneminde yapılan saha çalışmalarının da etkisiyle Sovyet-Rus idaresi Müslüman nüfusla ilişki kurulması esnasında bir dereceye kadar esnek olmanın bir mecburiyet olduğunun farkına vardı. Ama bu yapılanların hepsi dış politikada propaganda amaçlı kullanılmak için yapılan girişimlerdi. Sovyet yönetimi genelde dini inanç, Orta Asya özelinde ise din karşıtı söylemi, tutumu ve anlayışını değiştirmede.

3.7. Gorbaçov Dönemi

Sovyet Yönetici eilti, 1980'li yıllara kadar uygulamakta olduğu Resmi İslam politikasının Müslüman toplulukları Sovyet toplumuna entegre etmede başarılı olduğu kanısındaydılar.⁵⁵⁸ Ancak bu kanı 1980'li yılların başlarında aniden değişti ve Brejnev döneminde ortaya çıkan kısmi liberalizm sekteye uğradı. Komşu ülke İran'da yaşanan İslam Devrimi ve Sovyetlerin Afganistan'ı işgali Moskova'nın SSCB içindeki Müslüman bölgeleri ile ilgili eski korkuları ve kuşkularını yeniden günyüzüne çıkardı.⁵⁵⁹ Bu kapsamda Afganistan ve İran'a olan yakınlığı (hem coğrafi hem kültürel hem de dini) sebebiyle Orta Asya'da, özellikle de Özbekistan'daki KGB mevcudiyeti ciddi şekilde artırıldı ve yeni bir dini inanç karşıtı kampanya başlatıldı. Bunda Afganistan'ın İşgali ile ve oradaki muhalefet olan Mücahitlerin din temelli söylemleri de etkili olmuştu. Gorbaçov'un reform politikaları bile Moskova'nın İslam korkusunu hafifletemedi.⁵⁶⁰

Tüm reform girişimlerine rağmen Gorbaçov'un dini inançlara karşı tutum ve yaklaşımı temel olarak seleflerinden farklı değildi. O da kendinden önce gelen Sovyet idarecileri gibi dini inançları, bunların içinde de İslam inancını irrasyonel, yozlaşmış, şiddete meyyal ve güvenilmez buluyordu. Ona göre Orta Asya'nın geri kalmasının sebebi de bu dini inançtı.⁵⁶¹ Bu yüzden Gorbaçov Komünist Parti Genel Sekreterliği görevinin başlarında İslam dininin kurallarına riayet eden parti üyelerini de sert bir dille eleştirip, hedef tahtasına oturtmuştu. Hatta bu üyelerin bir kısmını ırkçılık, milliyetçilik, ayrımcılık,

⁵⁵⁸ Mevlut Tikence, "Rusya Federasyonu'nun Orta Asya Politikası ve Çarlık ve SSCB Uygulamalarının Bu Politikalara Yansımaları", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997), s. 46.

⁵⁵⁹ Dilip Hiro, **Inside Central Asia: A Political and Cultural History of Uzbekistan, Turkmenistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkey, and Iran**, New York: Peter Mayer Publishers, 2009, s. 128.

⁵⁶⁰ Martha Brill Olcott, "Central Asia: The Reformers Challenge a Traditional Society", Lubomyr Hajda ve Mark Beissinger (Ed.), **The Nationalities Factor in Soviet Politics and Society** içinde (253-280), Boulder: Westview Press, 1990.

⁵⁶¹ Martha Brill Olcott, "The Central Asian Political Crisis", Dale F. Eickelman (Ed.), **Russia's Muslim Frontiers, New Directions in Cross-Cultural Analysis** içinde (49-62), Bloomington: Indiana University Press, 1993, s. 53.

yabancı düşmanlığı ve dini inançlara müsamaha göstererek Komünizme ihanet etmekle suçlanmış daha sonra da tasfiye ettirmişti.⁵⁶² Tasfiyeden kurtulan Müslüman parti üyelerinden yerlerini korumak istiyorlarsa dini inançları eleştirmeleri istenmişti. Bu kapsamda 1987 yılında Gorbaçov Taşkent'i ilk ziyareti sırasında yerel parti üyelerine seslenmiş ve dini fenomenlerle sert bir şekilde mücadele edilmesini istemişti.⁵⁶³

Gorbaçov iktidarının ilk yıllarında, Andropov döneminde göreve başlayan yerel parti üyelerini de hedef almıştı. Bu yerli üyeler Nepotizm, yolsuzluk ve rüşvet suçlamaları ile görevlerinden alındılar. Bu görevden alma furcasından Özbekistan da payına düşeni aldı. 1986 yılında Özbek Komünist Parti elitinin yarısından fazlası değiştirildi.⁵⁶⁴ Yerli halkın parti kadroları ve devlet görevlerine alınmasında pozitif ayrımcılık öngören uygulamalar terk edildi. Bunun yerine eskiden beri büyük huzursuzluklara yol açan Slav/Rus kökenlilerin yukarıdan doğrudan atama ile seçilen görevlere getirilmesi uygulamasına geri dönüldü.⁵⁶⁵ Bununla birlikte 80'li yılların sonlarına doğru Gorbaçov, en azından kendi namına, dinin Orta Asya'daki konumunu anlamaya başladı.⁵⁶⁶ Bu dönemde Sovyetler Birliği'nin milli gelirinin büyük bir kısmı ABD ile girişilen silahlanma yarışına harcanmıştı. Buna ek olarak ekonomiye olan yükü her geçen gün artan Afganistan işgali ve petrol fiyatlarındaki düşüş iktisadi durumu kötüleştiriyordu. Tüm bu sayılanlar yüzünden Gorbaçov'un iktidarının ilk yıllarında ekonomi neredeyse durma noktasına gelmişti.⁵⁶⁷ Bu durumu bir de dine karşı yeniden bir kampanya başlatıp SSCB'nin Müslüman nüfusunu baskı altına alarak daha da kötüleştirmenin gereği yoktu. Sovyetler Birliğinin hâlihazırda Orta Asya'da din karşıtı girişimleri kendisinden beklenen faydayı sağlamamıştı; başta İslam olmak üzere dini inançlara büyük zarar verilmişti ama tamamen ortadan kalkmaları sağlanamamıştı. Aksine bu tutum Orta Asya'daki toplumların içindeki bazı muhafazakâr gruplarda tepkiye yol açmış ve dini faaliyetlerin de Moskova'nın kontrolü dışında kalan

⁵⁶² Miron Rezun, "The Muslim Borderlands: Islam and Nationalism in Transition", Miron Rezun (Ed.), **Nationalism and the Breakup of an Empire: Russia and Its Periphery** içinde (125-140), Connecticut: Praeger Publishers, 1992, s. 126.

⁵⁶³ **Time**, 12 Ocak 1987, s. 60. Ayrıca bkz. Sabrina Petra Ramet, "Religious Policy in the Era of Gorbachev", Sabrina Petra Ramet (Ed.), **Religious Policy in the Soviet Union** içinde (31-52), Cambridge: Cambridge University Press, 1993, s. 33.

⁵⁶⁴ Haghayeghi, **Islam and Politics in Central Asia**, s. 51.

⁵⁶⁵ "1986 yılında Özbekistan ve diğer Türk Cumhuriyetlerindeki Merkezi Komite üyelerinden yarısından fazlası görevlerindeki başarısızlıkları gerekçe gösterilerek azledildi. Buna bağlı olarak Özbekistan'da halkın 1/10'unu teşkil eden Komünist Parti üyelerinden takibata uğrayan birçok hükümet görevlisi azledildi." Bkz. Muhiddin Abdurasulov, "Basın Özgürlüğü Kavramı: Özbekistan'da SSCB ve İslam Kerimov Dönemi Basın Rejimlerinin Karşılaştırılması", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009), s. 57.

⁵⁶⁶ Rywkin, **Moscow's Muslim Challenge**, s. 149.

⁵⁶⁷ Akçalı, s. 72.

⁵⁶⁸ Abdurasulov, s. 55.

enformel alana kaymasına, gizli şekilde yapılması ve yayılmasına sebep olmuştu.⁵⁶⁸ Bu yüzden de Sovyet idaresi stratejisinde değişikliğe gitti ve Müslüman nüfus üzerindeki baskıyı daha önceki dönemlerde olduğu gibi, arttırmak yerine kısmen gevşetmeyi ve Orta Asya'da Ortodoks İslam anlayışını yaymak ve desteklemek için resmi İslami kuruluşları önplana çıkarmayı tercih etti.⁵⁶⁹ Ancak bu esnada Sovyet Yönetiminin karşısına, SSCB'nin diğer bazı kesimlerinde olduğu gibi, Orta Asya'da da etnik gerginlikler bir sorun olarak çıkmaya başladı. Durumun kontrolden çıkıp SSCB'ne tamamıyla yayılmaması için Müslüman dinadamlarından yardım istendi. Bu kapsamda da İslam'a daha olumlu bir rol tanımlandı.⁵⁷⁰

Sovyetleşmek ve Özbekleşmek başlığı altında Özbekistan'ın Sovyet döneminde yaşadığı Modernleşme ve Uluslaşma sürecinin incelendiği bu bölümü kısaca özetlemek gerekirse; Çarlık Rusyasının mirasçısı olarak Orta Asya/Özbekistan havalisinde idareyi devralan Sovyetler Birliği onun tecrübelerinden kendisine dersler çıkarmıştı. Sovyetler Birliği Çarlık Rusyasından farklı olarak bölgede sınırlı bir mevcudiyetten fazlasını talep ediyordu ve daha kalıcı olmayı planlamakta idi. Bu yüzden öncelikle tek bir idari yapı altında toplanmış olan (Türkistan Muhtar Cumhuriyeti) Orta Asya bölgesi Sovyet Milliyetler Politikası kapsamında yeni oluşturulan idari-siyasi ve bürokratik birimlere bölünmüş, eş zamanlı olarak bu birimlerin hepsine etnik bir kimlik de atfedilmişti.

⁵⁶⁸ Akçalı, s. 72.

"Sovyet İdaresi altında, 20. Yüzyılın büyük bir kısmında Modernleşme süreci hem yerleşik hem de göçebe nüfusun yaşam tarzlarını, bunun yanında inanış biçim ve şekillerini de değiştirdi ama dini inanç Sovyetlerin beklediği şekilde, tamamıyla yok olup, ortadan kalkmadı. Saldırgan Ateist politikaya rağmen (Medrese ve Camilerin kapatılması, İslam Hukuku ile örf-adet kurallarının seküler olanlarla değiştirilmesi, Alfabenin Arap Alfabesinden önce Latin'e daha sonra da Kiril'e çevrilmesi, Müslümanların ibadetlerinin yasaklanması gibi) insanlar en azından gündelik hayatlarında inançlarının gereğini yerine getirmeye çalıştılar." Bkz. Devendra Kaushik, "Islamic Fundamentalism in Central Asia: An Appraisal", **Himalayan and Central Asian Studies**, Cilt: 4, Sayı: 3-4, Temmuz-Aralık 2000, s. 4-5.

"Sovyet İdaresi döneminde Orta Asya'da İslam gizlenmeye, yer altına çekilmeye zorlandı ama Sovyet totaliter idaresi bile onu tamamıyla yok edemedi." Bkz. Türker, s. 53.

"Sovyet geçmişe ilişkin olarak ifade edilebilecek en kesin veri, İslam'ın ve İslami geleneklerin Sovyet geçmişi içinde yaşanan tüm baskılara rağmen Özbekistan'da varlığını sürdürmeyi başardığı, İslami geleneğin kesintiye uğramadan günümüze dek sürekliliğini koruduğu, hayat biçimi ve kimliksel manada özdeşleşme bakımından İslam'ın en önemli belirleyici olma özelliğinin sürdüğüdür." Bkz. Çaman ve Dağcı, s. 12-13.

"Gorbaçov, daha sonra Moskova'nın Orta Asya'da kişiler ve devletler üzerindeki kontrolünü kaybettiğini itiraf edecektir." Gregory Gleason, "Fealty and Loyalty: Informal Authority Structures in Soviet Asia", **Soviet Studies**, Cilt: 43, Sayı: 4, 1991, s. 616.

⁵⁶⁹ Akiner, "The Politicisation of Islam in Postsoviet Central Asia", s. 98.

⁵⁷⁰ *"Gorbaçov'un Perestroika'sı ile birlikte İslam'ın ilerleme ve gelişmeye bir engel teşkil etmediği, aksine derin ve yoğun şekilde hümanist değerlere ve ahlaki değerlere sahip bir inanç olduğu keşf edildi."* Bkz. Yerekesheva, s. 584.

1924 yılında yaşanan idari bölünme sonrasında Modern dönem Özbekistanın temelleri atıldı. Orta Asya'da Sovyet idaresinin kurulmasına destek veren Ceditçilerin önemli bir kısmı da bu yeni yapı içinde yer aldı. Ancak zaman içerisinde Moskova'daki yönetim ile özellikle idari konularda aralarında fikir ayrılıkları ortaya çıktı. Bu da Ceditçilerin yönetimden tasfiye edilmesi ve yerlerine onlara göre daha seküler olan tamamıyla Rus-Yerli okullarında yetişmiş bir grubun getirilmesi ile sonuçlandı. Ceditçiler Milliyetler Politikasının mimarlarından olan Stalin'in döneminde, 1930'lu yılların neredeyse tamamında süren bir baskı ve terör dönemi sırasında tasfiye edildiler. Yerlerine de yukarıda da ifade edildiği üzere daha seküler ve Bilimsel Ateizm taraftarı bir elit grubu ikame edildi. (Mennan Ramiz bunlardan en bilinenlerden biridir.) Bu yeni kuşak da II. Dünya Savaşı sırasında Almanlara karşı savaşmak için cepheye sürüldü. Bunun sonucunda Özbekistan ve Orta Asya'daki parti kadro ve kademelerinde boşluklar ortaya çıktı ve partinin hizmetlerinde ve işleyişinde aksamalar meydana geldi. Bu durumun daha ciddi hale gelmemesi için Parti'nin taşra teşkilatından kaydırmalar yapıldı. Bunun sonucunda da Kadimci veya ona yakın düşüncede olan fakat Sovyet idaresinin takibi ve baskısından kaçmak için kırsal alana çekilmiş olanlardan bir kısmı siyasi-idari bürokraside yükselme fırsatı buldu. Dönemin şartları gereği Çarlık İdaresinin tecrübelerini de dikkate alan Sovyet İdaresi Orta Asya ahalisi ile arasında problem çıkarma potansiyeli olan dini konularda daha ılımlı bir tutum takınma yoluna gitti. Camiler geri açıldı; el konulan vakıf mallarının bir kısmı iade edildi ve ahaliye jest olması için Orta Asya ve Kazakistan Müslüman Ruhani İdaresi, yani Müftülük (SADUM) kuruldu. Bunun karşılığında Orta Asyalı Müslümanlardan SADUM'un ilk Müftüsü Abdülmecidhan İşan Babahan vasıtasıyla istenen ise Sovyetleri savunmak için Kızıl Orduya katılmaları idi. (Abdülmecidhan yerine 1957 yılında oğlu Ziyaüddin ikinci Müftü oldu. Onun yerine de 1982 yılında son SADUM Müftüsü olan Şemseddin geçecektir.) Bu yumuşama dönemi II. Dünya Savaşı bitene kadar devam etti. Stalin'in ölümü ve yerine Kruşçev'in geçmesi ile yumuşama/müşamaha dönemi sona erdi. Eski baskı politikalarına geri dönüldü; Bilimsel Ateizm politikaları yeniden teşvik edilmeye başlandı. Özbek toplumu ve Orta Asyayı dönüştürme adına Sovyet Modernleşme politikaları tavizsiz uygulanmaya çalışıldı; özellikle kadınların sisteme entegre edilmesi için geniş katılımlı Peçe karşıtı programlar düzenlendi. Özbek kimliğinin kültürel bir bileşeni olarak tarif edilen İslam dini gündelik hayattan çıkarılmaya çalışıldı; bunun sonucunda bu türden dini inançlar kırsal alanlara ve yeraltına çekildi; şehirlerde ise daha çok kişilerin özel hayatları ile evlerine hapsedildi. Bunun sonucunda yazılı kaynakları ve bilgi aktarma süreci tahrip olduğu için,

din bir kurum olarak, Modernleşme sürecinden ciddi derecede zarar gördü. Bu zararın etkisi ise özellikle bağımsızlık sonrası dönemde otoriterleşen merkezi hükümetin ılımlı muhalifleri baskılaması neticesinde, radikal hareketler olarak ortaya çıktı. Dini bilginin eksikliği sebebiyle oluşan ortamda radikal düşünce ve hareketler rahatlıkla gelişebilecekleri bir ortam buldular. Bu hareketler de mevcut sisteme alternatif olabilmek adına eski sistemle özdeşleştirdikleri herşeyi düşman ilan ettiler.

Sonuç olarak; Orta Asya ve Özbekistan'da 70 yıl kadar süren bir izolasyon döneminde, Sovyet Sisteminin dayatması ve yönlendirmesi ile de olsa Özbek ulusal kimliği ve bilinci oluşturuldu. Modern olan geleneksel olanın yerini almıştı. Sovyetler Birliğinde de bu söylemin kendi sistemine uyarlanmış bir versiyonu vardı. Sovyetler bahsi geçen söylemle uyumlu olması için Orta Asya'daki sosyal ve doğal çevreyi değiştirme girişimlerinin hepsini dekolonizasyon adı altında açıklamaya çalıştılar. Sovyet İdaresinin Orta Asya'daki ilk yıllarında bölgede görev yapan Sovyet bürokrasisi devrimci kaos ve 1917-1920 yılları arasında cereyan Bolşevik işgalinde zarar gören bölgeyi yeniden kurma ve modernize etme emri almışlardı. Sovyet yönetimi Orta Asya'yı ve halkını modernize etme iddiasında idi, bu amaçla da yeni-geleneksel ilişkiler oluşturma yoluna gittiler. Yaygın kullanılan dekolonizasyon söylemine rağmen Sovyet Modernleşme projesi toplumun Çarlık İdaresine kıyasla daha fazla dönüştürülmesini öngörüyordu.⁵⁷¹ Bu amaçla yerel halktan da desteğe ihtiyacı vardı. Bu desteği de erken dönemde, Sovyet sisteminde görev alan Ceditçilerden sağlama yoluna gitti. Sovyet Sistemi Orta Asya'yı dönüştürdü ancak karşılığında Orta Asyalı ahali bölgedeki Sovyet Sistemini de kendine göre dönüştürdü.

Sovyetlerin tüm bu sömürge karşıtı söylemlerine rağmen Resmi Sovyet söylemini kabul etmeyen Orta Asya araştırmacıları ise SSCB'nin de selefi olduğu Çarlık Rusyası gibi bir sömürge imparatorluğu olduğunu savundular. Çünkü Orta Asya'da Sovyet döneminde cereyan eden güdümlü, zor kullanılarak benimsetilen Modernleşmeyi inkâr etmek oldukça zordu. Bu Modernleşmenin kendisine has olumlu özellikleri vardı. Ancak David Edgerton'a göre Orta Asya oldukça farklı bir görünüme sahipti. Orta Asya'da gündelik hayatta kullanılan ve Modernizasyon yansıması olarak görülen teknolojiler Sovyet mevcudiyeti ve etkisinin ispatı iken konu zanaat işleri ve maddi kültüre gelince durum farklılaşıyor, herşey Sovyet öncesindeki döneme dayanıyordu.⁵⁷² Orta

⁵⁷¹ Straeten, s. 665.

⁵⁷² Straeten, s. 661-662. Daha fazla bilgi için bkz. David Edgerton, **The Shock of the Old: Technology and Global History Since 1900**, Oxford: Oxford University Press, 2006.

Asya toplumu Sovyet Modernleşmesine tamamiyle teslim olmak istememişti. Toplumdaki kısmi dirence rağmen, yine de oluşan bu kimlik halk tarafından benimsendi ve sahiplenildi. **Ancak Sovyet sistemine tamamen teslim olmamak için bu Modernleşme sürecinin içine bölgede eskiden gelen aşiret/boy/klan aidiyeti de eklendi. Bu da Modernleşmeye zorlanan ve metafizik-ahlaki öğeleri baskılanan Orta Asya ve Özbekistan'da Sovyet Sistemini yozlaştıran adam kayırma ve yolsuzluklar olarak kendini dışa vurdu. 80'li yılların Pamuk Skandalı ise bu sayılanların hepsini bünyesinde toplayan bir örnek olay oldu.**⁵⁷³

Özbekistan siyasi tarihinde derin izler bırakan Pamuk Skandalı⁵⁷⁴ olayı 1982 yılı Kasım ayında Brejnev'in ölümü üzerine onun yerine eski KGB Başkanı Yuri Andrapov'un SSCB Komünist Partisi Genel Sekreterliğine getirilmesi ile patlak verdi. Ortaya çıkan skandalın gösterdiği Özbekistan'da pamuk üretim rakamlarının Özbek idareciler tarafından sürekli olarak manipüle edildiği ve olduğundan daha yüksek gösterildiği idi. Bu sayede ülkeye Sovyet sisteminden daha fazla mali kaynak tahsis edilmekte, Moskova'daki parti yöneticilerine kadar uzanan geniş bir silsile maddi açıdan daha kolay tatmin edilmekte idi.⁵⁷⁵ Moskova tarafından başlatılan tasfiye doğrudan Raşidov ve onu bağlı olduğu Semerkant Klanını hedef aldı. Buna daha sonra Cizzak Oblastı ve Buhara Klanı da eklendi.⁵⁷⁶ Tasfiyeyi yerinde yönetmeleri için İmamcan Osmanhocayev ve "Moskova'nın Kölesi" lakaplı Refik Nişanov⁵⁷⁷ Özbekistan'a parti yöneticisi olarak atandılar ve parti içindeki cezalandırma ve tasfiye sürecini yönettiler. Bunun sonucunda 30.000 kadar devlet görevlisi tutuklandı veya görevden uzaklaştırıldı, 58.000 kadar parti üyesi de Özbekistan Komünist Partisinden ihraç edildi.⁵⁷⁸

⁵⁷³ Daha fazla bilgi için bkz. Ricardo Mario Cucciolla, "The Crises of Soviet Power in Central Asia: The 'Uzbek Cotton Affair' (1975-1991)", (Yayınlanmamış Doktora Tezi, IMT School for Advanced Studies, 2017).

⁵⁷⁴ "Bir diğer adı da Özbek Skandalıdır." Mustafa Murat Yurtbilir, "A Comparison of the Nation-Building Practices of Uzbekistan and Turkey", (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011), s. 104.

⁵⁷⁵ Howland, s. 83 ve James Critchlow, **Nationalism in Uzbekistan: A Soviet Republic's Road to Sovereignty**, Boulder: Westview Press, 1991, s. 45.

⁵⁷⁶ Yurtbilir, s. 104-105.

⁵⁷⁷ Kathleen Collins, "The Logic of Clan Politics: Evidence from the Central Asian Trajectories", **World Politics**, Cilt: 56, Sayı: 2, Ocak 2004, s. 241.

⁵⁷⁸ Collins, **Clan Politics and Regime Transition in Central Asia**, New York: Cambridge University Press, 2006, s. 114 ve Sengupta, **The Formation of the Uzbek Nation-State...**, s. 237.

"Pamuk Yolsuzluğunun ortaya çıkartılması kapsamlı bir tasfiyeye sebep oldu. Şeref Raşidov'un yerine Osmanhocayev getirildi ve 1984-1987 yılları arasındaki dönemde Özbekistan Komünist Partisi Merkez Komitesinin %90'ı değiştirildi." Haluk Alkan, **Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Siyasal Hayat ve Kurumlar, Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan**, Ankara: Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu (USAK) Yayınları No: 54, Orta Asya ve Kafkasya Serisi: 6, 2011, s. 127.

Bu süreç Gorbaçov döneminde de devam etti. Bu kapsamda süreç, tasfiye edilenlerin ailelerine yapılan saldırılarla devam etti. Raşidov'un memleketi olan Cizzak Oblastı kapsamlı bir cezalandırma sürecine tabi tutuldu; Oblast lağv edildi. Ülkedeki klan yapısını bozmak için sayıların birkaç bini bulan Rus kökenli görevli Özbekistan'a özel olarak gönderildi.⁵⁷⁹ Özel olarak tayin edilen Rus kökenlilere ek olarak soruşturma ve tasfiyede bizzat Moskova'dan özel olarak gönderilen Rus yargıç ve savcılar görev aldı. Soruşturma Sovyet literatürüne yeni bir tabir kazandırmıştı; Raşidovculuk. (Raşidovçih) Yolsuzluğu tanımlamada kullanılan bu tabirle yerel aşiretçilik ve klientalizme dayanan siyasal sapma tarif ediliyordu. Eş zamanlı olarak Sovyet basınında Özbek mafyası ve feodaller hakkında aşağılayıcı yazılar yayınlanmaya başladı. Tüm bu sayılanlar Özbek siyasal eliti ve halk üzerinde derin izler bıraktı. Bu durum siyasal seçkinleri topluma yaklaştırdı ve gerek Özbek devleti gerekse de toplumu nezdinde milliyetçi söylemin de güçlenmesi için gereken zemini hazırladı.⁵⁸⁰ Özbekistan'ın Moskova'dan kopuşunu başlatan da bu olay oldu.⁵⁸¹

Uluslaşma sürecinde sadece baskıcı bir siyasi sistemi tanınmış olan Özbekistan ve Orta Asya devletleri, SSCB'nin dağılmasından sonra ortaya çıkan bağımsızlık ortamında varlığını koruyabilmek için muhalefetle ilgili hemen herşeyi güvenlikleştirme yoluna gitti ve alışmış olduğu otoriter devlet sistemini devam ettirmeyi seçti. Çünkü Alisher İlhamov'un tespitine göre Kerimov yönetimi dışarıdan görüldüğünden daha az istikrarlı idi.⁵⁸² Bu yüzden Bağımsızlık sonrası dönemde yeni kimliği güçlendirme ve tarihi gerçekliklere dayandırma çabası sırasında Orta Asya'nın tarihi kişilikleri referans gösterilmeye çalışıldı bu da özellikle Tacikistan'la olan kültürel ilişkileri ve Tacikistan-Özbekistan ayrışmasını daha karmaşık bir hale getirdi. Bu kapsamda Modern zamanlardaki tarihi altyapıyı oluşturmak adına Ceditçilik ve Ceditçilere atıfta bulunuldu. Bu da hemen tüm Orta Asya Devletlerinin ortak noktası olan Ceditçiliği daha önemli hale getirdi. Hatta bölgedeki radikal hareketlerin ilk başlarda ortak bir çatı altında toplandığı bir yapı olarak görülen İslami Yeniden Doğu Partisi yönetimi bile Ceditçiliğe atıfta bulundu ve kendilerinin onların gerçek mirasçıları olduklarını iddia ettiler. Ancak bu gruptan ayrılan Özbekistan İslami Hareketi (ÖİH) ve benzeri bu iddiaya pek sıcak bakmadılar. Bu sebepten takip bölümde, Sovyet sonrası dönemde ulus devlet prensipleri

⁵⁷⁹ "Bu tayin sürecine Kızıl Tayın/Krasnai Desant adı verilir." Yurtbilir, s. 105.

⁵⁸⁰ Alkan, s. 127.

⁵⁸¹ Yurtbilir, s. 105.

⁵⁸² Alisher İlhamov, "Neopatrimonialism, Interest Groups and Patronage Networks: The Impasses of the Governance System in Uzbekistan", **Central Asian Survey**, Cilt: 26, Sayı: 1, 2007, s. 79.

ile yeniden kurulan Özbekistan Cumhuriyetinin hikâyesi yanında, bölgede bilinen radikal grupların en önde gelenlerinden birisi olan ÖİH ve onun söylemi Orta Asya'daki radikal gruplarının düşünce yapısını anlamak adına incelenecektir.

4. BÖLÜM: ÖZBEKLEŞMEK, İSLAMLAŞMAK ve ORTA ASYA'DA RADİKAL HAREKETLER

Orta Asya'da Batı tarzı Modernizme karşı bir tepki olarak Radikalizm'in doğuşu genel kabul gören görüşe göre 1980'li yıllara kadar gider. Bu dönemde Sovyet toplumu ve Komünizmin yaşadığı kriz artık gizlenemez hale geldiğinden⁵⁸³ ortaya çıkan bu olumsuz durumdan kurtulmak için uygulamaya konulan Glasnost ile Perestroika politikalarının etkisiyle oluşan rehabet ortamı yeni fikirlerin ortaya çıkmasına ve rahat bir şekilde yayılmasına sebep olmuştur.⁵⁸⁴ Bu duruma Afganistan'a yapılan müdahale de katkıda bulunmuştur. Sovyetler Birliği aynen 1973 Ramazan/Yom Kippur Savaşında Müslüman bir ülke olan Mısır'a asker gönderdiğinde olduğu gibi, kendi Orta Asyalı Müslüman nüfusundan Afganistan İşgali sırasında da faydalanmaya çalışmıştır.⁵⁸⁵ Ancak Afganistan'da Orta Asya kökenli askerlerin de kullanılması, kendi yerli halkı içinde Orta Asya'daki etnik gruplardan unsurlar barındıran Afgan toplumu ve onlara yardım amacıyla İslam Dünyasının farklı bölgelerinden gelen radikal unsurlarla temas edilmesine sebep olmuştur. Bu da Özbekistan ve Orta Asya'da radikalleşmeye yardımcı olmuştur. Savaşın etkin bir seküler ideoloji ya da somut maddi beklentiler üzerinden meşrulaştırılmadığı durumlarda dinin bir ideoloji gibi işlev görmesi mümkündür. İşte hem Ortadoğu'daki savaşlarda hem de Afganistan Savaşında savaşan gruplar dini motiflerle bezeli bir anlayışla askerlerini motive etmiştir. Bu motivasyon örneğinin Afganistan'da mücahitlere karşı savaşan Sovyet Müslümanlarını yepyeni bir durum ve derin bir çelişki ile karşı karşıya getirmiştir. Sosyalist ideolojinin oldukça zayıflamış olması bu askerlerin

⁵⁸³ "Sovyet Devleti sistematik bir kriz içerisinde idi ama tüm problemler henüz günyüzüne çıkmamıştı. Aksaklıkların sebebi olarak daha ziyade yolsuzluk, sahtecilik, görevi kötüye kullanma gibi insan hataları gösteriliyordu." Bkz. Akiner, "The Politicisation of Islam in Postsoviet Central Asia", s. 99.

⁵⁸⁴ 1989-1991 yılları arasındaki dönemde Glasnosttan kaynaklanan gevşeme sebebiyle Özbekistan'da siyasi konularda biraz daha rahat bir ortam ortaya çıktı. Bohr-Kocaoğlu'nun ifadesiyle: "Bu dönemde hükümet pek çok gruba karşı oldukça hoşgörülü yaklaşıyordu. Rahatça bir araya gelebiliyor, toplantı yapabiliyor, mitingler düzenleyip, kendi dergi ve gazetelerini basıp, dağıtabiliyorlardı." Daria Fane, "Ethnicity and Regionalism in Uzbekistan: Maintaining Stability Through Authoritarian Control", Leokadia Drobisheva, Rose Gottemoeller, Catherine McArdle Kelleher ve Lee Walker (Ed.), **Ethnic Conflict in the Post-Soviet World: Case Studies and Analysis** içinde (271-302), New York: M. E. Sharpe, 1996, s. 283.

⁵⁸⁵ Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Saad El-Shazly, **The Crossing of the Suez**, San Francisco: American Mideast Research, 2002.

Rusya Federasyonu benzer stratejiyi Suriye İç Savaşında da uygulamış, gönderdiği muharip unsurlar içinde Kafkasyalı ve Orta Asyalı Müslüman unsurlara da yer vermiştir. Özellikle Deyr-i Zor bölgesindeki çatışmalarda kullanılan Turan Birliği ve Halep'e asi gruplar çıkarıldıktan sonra yerleştirilen Çeçen Özel Kuvvetleri bu duruma örnek olarak verilebilir. Daha fazla bilgi için bkz. "Russian Mercenaries in Syria", *Russia Monitor*, Warsaw Institute, 22 Nisan 2017, <https://warsawinstitute.org/russian-mercenaries-in-syria/> (27 Aralık 2017).

Afganistan'da bulunma nedenlerini Sosyalizme hizmet ile açıklamalarını giderek daha zor hale getirmiştir.

Bu gelişmeler neticesinde yeraltına çekilmiş olan dini yaşam gizlendiği yerden çıkıp yeniden canlanmaya başlamış, bu kapsamda da bölgede eskiden beri dini hassasiyeti ile tanınan Fergana Vadisi ve Tacikistan'da ilk illegal radikal örgütlenmelerin temeli atılmıştır.⁵⁸⁶ Bu organizasyonların propagandası sonucu eş zamanlı olarak dinin Sovyet Modernizmi ve onun kurumlarına tepkiyi de içeren yeni ve radikal bir yorumu Orta Asya'da ön plana çıkmaya başlamıştır. Bu durumla eş zamanlı olarak Sovyet döneminde ciddi derecede yara alan dini inancın toplum hayatındaki yeri ve konumunu rehabilite etmek ve güçlendirmek için de girişimlerde bulunulmuştur. Yine bu dönemde Resmi din adamlarına göre etkisi ve saygınlığı daha fazla olan gayriresmi din adamlarının faaliyetleri daha görünür hale gelmiştir.⁵⁸⁷

Sovyetler Birliğinin genelinde olduğu gibi Orta Asya'da da dini yaşamın canlanması ile bu organizasyonlar⁵⁸⁸ fiili olarak hem "Halk İslamı", hem de Sovyet İdaresi tarafından sıkı bir şekilde kontrol edilen resmi dini kurumları Sovyet Modernizminin etkisiyle asli özelliklerini kaybetmiş, bozulmuş ve tahrif edilmiş oldukları iddiasıyla hedef almaya başlamışlardı. Orta Asya'daki Radikal grup ve unsurlar ortaya çıkış süreçlerinde Hint altkıtasındaki Deoband Hareketi'nden⁵⁸⁹ ve kısmen de Afgan Savaşında

⁵⁸⁶ Karagiannis, **Political Islam in Central Asia...**, s. 50.

"...1980'li yıllarda Sovyetler Birliği'nde... İslami bir canlanma vardı. Bu canlanmanın ivme kazanmasının ise sebeplerinden biri Sovyetler Birliği'nin özellikle Müslüman nüfusu içerisinde etkili olan dini yeniden doğuş hareketi idi. Çoğunlukla Tacikistan ve Özbekistan'ın kırsal kesiminde etkili olan ama özellikle Fergana Vadisi bölgesinde yoğunlaşan bu hareket eskiden beri bir yerel din adamı etrafında oluşturulan gizli bir eğitim halkası şeklinde var olmuştu..." Bkz. Akiner, "The Politicisation of Islam in Postsoviet Central Asia", s. 98. Ayrıca bkz. "Central Asia: Islam and the State", s. 4.

⁵⁸⁷ "Gayriresmi-gizli-din adamları genellikle dogma ve resmi ibadetler konusunda fazla yetkin değillerdi. Fakat ülkenin mevcut şartları ve gündelik hayat hakkında resmi din adamlarına göre daha fazla malumatları vardı. Bu yüzden de sıradan insanların gündelik hayatlarında karşılaştıkları sorunlara cevap verebilen bir din vizyonuna sahiptiler." Bkz. Turgut, s. 77.

Marfua Tokhtakhodzhaeva, **The Re-Islamization of Society and the Position of Women in Post-Soviet Uzbekistan**, Kent: Global Oriental, 2008, s. 57.

⁵⁸⁸ "Bahsi geçen bu grupların temel karakteristik özelliği skolastik muhafazakâr bir anlayışları olması idi. Devlet tarafından varlıkları açığa çıkarıldığında epeyce hırpalanmış ve acımasızca cezalandırılmışlardı." Bkz. Akiner, "The Politicisation of Islam in Postsoviet Central Asia", s. 98.

⁵⁸⁹ "... Deoband Medresesi Dar-ul Ulum Deoband, Yeni Delhi'nin ortalama 100 km. kuzeyindedir. Deoband 1867'de kuruluşundan bu yana Hindistan altkıtasındaki önde gelen İslami merkezlerden biridir. Deoband, İslam Dünyasında, Mısır'daki El-Ezher'den sonra ikinci eski üniversitedir." Bkz. Michael Fredholm, "Islamic Extremism as a Political Force, A Comparative Study of Central Asian Movements", **Asian Cultures and Modernity**, Asian Cultures and Modernity Research Group, Stockholm University, Stockholm: Research Report No: 12, Ekim 2016, s. 4.

"... Deobandi üstatları ve onların takipçileri çoğunlukla Vehhabi eğilimleri göstermişlerdir. Vehhabilik düşüncesi Hindistan'a ilk kez 1823-1824 yıllarında Seyyid Ahmed Barelvi (1785-1831) tarafından Hac ibadeti dönüşünde getirilmiştir... Barelvi genel olarak Şiilik ve Süfilik gibi konular ile Hindistan'daki Sihler ve İngilizlerin mevcudiyetine odaklanmıştı." Bkz. Fredholm, s. 4.

karşılaştıkları Arap Mücahitlerin fikirleri ile daha da az ölçekte İran'dan etkilenmişlerdi. Bu etkilenme süreci bölgede ve Sovyetler Birliğinde bir ilk olan İslami Yeniden Doğuş Partisi'nin (İYDP) kurulması ile sonuçlanmıştı. Kuruluşunu takiben İYDP, SSCB'nde Müslüman nüfusunu yaşadığı yerlerde ve bölgelerde şubeler açma yoluna gitti.

1990'lı yılların başlarında SSCB'nin dağılmasının sonrasında Orta Asya'daki tamamen Sovyet tasarımı olan sosyo-politik yapılar dağıldı. Otoriter devlet gücünün sarsılması bir güç boşluğuna sebep oldu. Ek olarak ortaya çıkan ekonomik çöküntünün de tüm bu sayılanların etkisinin artmasına sebep oldu. Oluşan siyasi ve iktisadi kriz ortamı sonucunda ortaya çıkan ideolojik boşlukta⁵⁹⁰ sayısız dini ve siyasi organizasyon, düşünce, akım ve faaliyet grupları ortaya çıktı.⁵⁹¹ Bunlardan bazıları aktif şekilde siyasi hayatın da içerisinde yer aldılar⁵⁹² çünkü dini inanç bölgedeki kimlik sorunun kompleks sorularına sıradan insanın da rahatlıkla anlayabileceği basit cevapları verme konusunda hazırlıklı ve tecrübeli idi.⁵⁹³ Bu durum Radikallere rakipleri karşısında önemli bir avantaj sağladı. Dini yönelimler kendisine yeni bir kimlik arayan kitlelerin ana odak noktalarından birisi haline geldi.⁵⁹⁴

1992-1997 yılları arasında cereyan eden ve bölgeyi oldukça istikrarsızlaştıran Tacik İç Savaşı'nın⁵⁹⁵ arifesinde Orta Asya ve özellikle de Özbekistan'daki Radikal

⁵⁹⁰ "Sovyetler Birliği'nin çökmesi, ek olarak ortaya çıkan sosyo-ekonomik problemler Özbekistan'da dâhil, yeni bağımsız olan Orta Asya Cumhuriyetlerinde ideolojik bir boşluk ortaya çıkmasına sebep oldu." Bkz. Turgut, s. 78.

⁵⁹¹ "70 yıldan fazla bir süredir Dünyanın ve İslam Âlemi'nin geri kalan kısmından kopmuş bir halde yaşadıkları sonra Orta Asya bu bölgelerle yeniden ama çok hızlı bir şekilde yüzleşmek ve kaynaşmak zorunda kaldı. Bu da uzunca bir süredir zaman kapsülü içindeki bu bölge ve halkı için sarsıcı ve şok edici bir tecrübe oldu. Bu şok edici hızlı karşılaşma bölgede mantar gibi birbiri ardı sıra türeyen grup, düşünce, akım ve eğilimler arasında da bir çatışma ortamının gelişmesine sebep oldu." Bkz. Falkowski ve Lang, s. 12.

⁵⁹² Falkowski ve Lang, s. 11.

⁵⁹³ Türker, s. 54.

⁵⁹⁴ "Orta Asyalılar bağımsızlıktan sonra kendi kültürel, tarihi miraslarını yeniden keşfetmeye başladıkları zaman İslam yeni bir kimlik arayan kitlelerin ana odak noktası haline geldi. Bu kapsamda İslami Edebiyat yeniden ortaya çıktı." "Central Asia: Islam and the State", s. 2.

⁵⁹⁵ "1992-1997 yılları arasında süren Tacik İç Savaşı sırasında 100.000'den fazla kişi öldü. 1,2 Milyon kadar kişi ise göçmen durumuna düştü ve evini terk etmek zorunda kaldı." Bkz. Jozef Lang, "The Radical Islamic Militants of Central Asia", Centre for Eastern Studies/Osrodek Studiów Wschodnich (OSW) Report, Varşova: Kasım 2013, s. 9.

"Tacik İç Savaşı farklı bölgeleri farklı aşiretlerin de müdahil olduğu elitler arası bir mücadele idi." Bkz. John Hearthershaw ve Edmund Herzig, "Introduction: The Source of Statehood in Tajikistan", Central Asian Survey, Cilt: 30, Sayı: 1, 2011, s. 6.

"5 yıl süren savaşta, tahminen 50.000 kişi öldü, 500.000'den fazla kişi ise yerinden oldu." Bkz. Markowitz, s. 161.

Tacik İç Savaşı hakkında daha fazla bilgi için bkz. İdil Tunçer Kılavuz, "Understanding the Violent Conflict: A Comparative Study of Tajikistan and Uzbekistan", (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Indiana University, 2007) ; Tim Epkenhans, The Origins of the Civil War in Tajikistan: Nationalism, Islamism and Violent Conflict in Post-Soviet Space, Londra: Lexington Books, 2016; Mehrali Toshmuhammadov, Civil War in Tajikistan and Post-Conflict Rehabilitation, Sapporo: Hokkaido Üniversitesi, Slav Araştırmaları Merkezi, 2004; Alexey Malashenko, "Tajikistan: Civil War's Long Echo", Carnegie Moscow Center, Briefing, Cilt: 14,

gruplar ülkedeki muhalefet kanadı içindeki önemli gruplardan birisi haline geldi. Öyle ki bu radikaller Fergana Vadisinde yerel Konseyler kurup, gönüllüler ve takipçilerinden oluşturdukları milis grupları ile asayişî sağlamaya ve mevcut hükümete alternatif oluşturmaya dahi çalıştılar. Bu gruplardan bir kaçı daha sonra birleşti ve radikalliklerini de takviye ederek Özbekistan İslam(i) Hareketi haline gelecekti. Bilindiği üzere, Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra, bağımsızlık döneminde Orta Asya'da eski dönemin siyasi, idari ve ekonomik kurumları neredeyse hemen hiç değişmeden kaldılar. Bu durumu Hakan Güneş şu şekilde tarif etmektedir:

“Orta Asya Ülkeleri Sovyet sonrası siyasal yaşamlarının 20 yılını tamamlamak üzereler. Bu ülkelerden Özbekistan ve Kazakistan'da devlet başkanları ülkenin bir numaralı koltuğundaki yerlerini neredeyse çeyrek asırdır bırakmış değiller. Kendisine ömür boyu başkanlık yetkisi tanımlayan Türkmenistan devlet başkanı Saparmurat Niyazov ise koltuğunu ancak ölümü neticesinde halefine devretmiş oldu. Tacikistan'da Rahmanov liderliği kesintisiz sürmekte. Bölge uzmanlarından Sean R. Roberts'ın tabiri ile söyleyecek olursak tüm başkanlar süreleri dolduğunda 'saati yeniden kurarak' iktidarda kalmanın bir yolunu buluyorlar. Tek değişiklik şimdi Sovyet sonrası dönemin üçüncü evresinde, üçüncü devlet başkanına sahip olan Kırgızistan'da yaşandı.”⁵⁹⁶

Ülkedeki idari sistemin bağımsızlık ilanına rağmen neredeyse hiç değişikliğe uğramadan Sovyet dönemi ile aynı kalması yüzünden muhalefet hayal kırıklığına uğradı. Ancak ülke muhalefeti idari yapının yaşanan bağımsızlığa geçiş süreci nedeniyle eskisi kadar güçlü olmamasını talep edilen değişikliklerin hayata geçirilmesinde bir fırsat olarak gördü ve bu durumdan faydalanmaya çalıştı. Bu durumdan modernizm karşıtı radikal gruplar da faydalanmaya çalıştılar; sınırlı güçlerine rağmen siyasi iktidarı ele geçirmeyi denediler. Bu gruplar yaşananların başarısız Sovyet Yönetimi ve onun bölgeye yabancı olan Modernleşme projesinin bir sonucu olduğunu iddiasında oldular. Bu yüzden de Orta Asya ve Özbekistan'ın tarihi, kültürü ve inanç sistemine tamamen yabancı olan dışarıdan dayatma sonucu geldiği iddiasında oldukları Modernleşme projesinin tasfiyesini savundular. Modernleşme sürecinin tasfiyesi ve asli değerlere dönüş onlara göre tek ve

Sayı: 3, Nisan 2012, http://carnegieendowment.org/files/MalashenkoBrifing_14-3-12_eng_web.pdf , (28 Ocak 2018).

“Tacikistan'da Hükümet ve İYDP tarafından yönlendirilen İslamcı Muhalefet iktidar konusunda anlaşmazlığa düştü ve bu durmu 1992 yılında ülkede iç savaşın patlak vermesine sebep oldu. Bu durum pek çok açıdan yükselişe geçmiş Radikalizm dalgasının artık serbest kaldığının en açık ispatı idi. Aslında bu yorum işin kolayına kaçmaydı. İslam bu çatışmadaki sebeplerden sadece biri idi, asla yegâne sebebi değildi.” Bkz. Akiner, “The Politicisation of Islam in Postsoviet Central Asia”, s. 100.

⁵⁹⁶ Hakan Güneş, “Başkanlık, Parlamentarizm ve Yerel Ağlar: Özbek ve Kırgız Siyasal Sistemlerinin Yeniden Düzenlenmesi”, *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Sayı: 45, 2011, s. 24.

en uygun çıkış yolu idi. Ancak Sovyet Modernizmi ve onun kurumlarına Modernizmin, yerel adet ve geleneklere ise eskinin yanlış inanç ve uygulamalarının bakiyesi olarak bakan ve onlara karşı bir muhalefet söylemi geliştiren radikal gruplar tarihi süreçte aslında kendilerinin de karşı çıktıkları o sürecin bir sonucu olduklarını, Modernizm uygulamalarını inkâr etmekle takındıkları tutumun ise Post Modern bir tavır olduğunun farkında dahi olmamışlardı. İşte bu bölümde bölgenin Modernleşme sürecine tepki olarak radikalleşmenin ortaya çıkışı ve Özbekistan ve Orta Asya'ya olan etkileri Özbekistan İslam(i) Hareketi örneği üzerinden incelenecektir.

4.1. Özbekistan'da Baskılanan Muhalefet ve Siyasi Partilerin Ortaya Çıkması

Özbekistan'daki modern muhalefet etnik gruplar arasında şiddetli çatışmaların patlak verdiği kargaşa ortamında ortaya çıktı.⁵⁹⁷ Ancak Sovyet Sisteminin sert tutumu yüzünden muhalefet ve sistem eleştirisi çoğunlukla çevre sorunları ve etnik gerginlik gibi konular üzerinden yapılıyordu. Cumhuriyetlerde konuşulan dillere resmi statü tanınması, bağımsızlık ve demokrasi talepleri zaman içinde ortaya çıktı ve gelişti. Ancak takip eden dönemde İslam Kerimov'un⁵⁹⁸ cebri tedbirler ile seküler ağırlıklı talepleri olan muhalefeti yoketmesinden sonra,⁵⁹⁹ dini inançlar üzerinden yapılan muhalefet siyasi bir tarz olarak önem kazanmaya başladı. Orta Asya'nın demografik açıdan en büyük ülkesi olan

⁵⁹⁷ "Tacikistan ve Özbekistan, Orta Asya Devletleri içinde, kendi milli kimlikleri, dilleri vb. konularda gösteri yoluna başvurmada en aceleci davranan ülkeler oldular." Bkz. Melvin Goodman, "Perestroika: Its Impact on the Central Asian Republics and Their Future Relations with Moscow", Hafeez Malik (Ed.), **Central Asia: Its Strategic Importance and Future Prospects** içinde (77-94), New York: St. Martin's Press, 1994, s. 87.

⁵⁹⁸ "İslam Kerimov: 1938 yılında Semerkant'ta doğdu. Memur ailesinden geldiği için yüksek öğrenime devam edebildi. Önce Orta Asya Politeknik Enstitüsü daha sonra da Taşkent Milli Ekonomi Enstitüsüne devam etti ve İktisatçı ve Makine Mühendisi olarak mezun oldu. İktisat alanında Doktora yaptı. 1960 yılında Taşkent Tarım Makinaları Fabrikasında (TasSelMash) Ustabaşı olarak çalışmaya başladı. 1961-1966 yılları arasında Chkalov Taşkent Uçak Fabrikasında Tasarım Mühendisi olarak çalıştı. 1966 yılında Özbekistan SSC'nin Planlama Teşkilatına geçti. Planlama Teşkilatında 15 yıldan fazla bir süre kıdemli Bilim Uzmanı olarak görev yaptı daha sonra da Başkan Yardımcısı oldu. 1986 yılında Özbekistan SSC Maliye Bakanlığına getirildi. Bakanlar Kurulu Başkan Yardımcılığı yaptı. Bunlara ek olarak Planlama Teşkilatı'nın Başkanlığı görevini de birlikte yürüttü. Aynı yıl Güney Özbekistan'da yer alan Kaşkaderya Oblastı Komünist Parti Genel Sekreterliğine getirildi. Bu noktadan sonra da Parti içinde önü açıldı ve kariyer basamaklarını hızla tırmandı. 1989 yılında Özbekistan Komünist Partisi Merkez Komitesi Genel Sekreteri oldu. 24 Mart 1990 yılında Özbekistan Devletbaşkanlığına getirildi. SSCB'nin dağılmasında sonra eski Komünist Parti yerine kurulan Özbekistan Halk Demokratik Partisi Başkanı ve Devletbaşkanı oldu." Bkz. John R. Pottenger, "Civil Society, Religious Freedom and Islam Kerimov: Uzbekistan's Struggle for a Decent Society", **Central Asian Survey**, Cilt: 23, Sayı: 1, Mart 2004, s. 60-61; Ayrıca bkz. Çaman ve Dağcı, s. 14-15.

⁵⁹⁹ "Özbekistan'da 1990'lı yılların başında muhalefet sadece dini tandanslı değildi. Ama İslam Kerimov'un uyguladığı baskı politikaları seküler muhalefeti de marjinalleştirdi ve dini hareketlere katılmaya mecbur bıraktı." Bkz. Yerekesheva, s. 586.

"Tüm muhalefet hareketleri baskılanmıştı çünkü Kerimov'a göre ülke henüz Batı tarzında bir demokrasiye hazır değildi." Bkz. John Cherian, "Uzbekistan's Experiment with Democracy", **Himalayan and Central Asian Studies**, Cilt: 9, Sayı: 1-2, Ocak-Haziran 2005, s. 41.

Özbekistan'ın⁶⁰⁰ bağımsızlık sonrası dönemde bozulan sosyal ve ekonomik koşulları da muhalefete mevcut idari sisteme eleştiri getirme konusunda fırsat sağlıyordu.⁶⁰¹

Eskiden beri Orta Asya'nın yerleşik nüfusunun büyük kısmını barındıran Özbekistan'ı da içine alan merkez bölgesi yüksek şehirleşme oranı ile dikkati çekmekte idi. Bu yerleşik nüfuslu bölge hem Modernleşme hem de muhalefet hareketinin gelişmesine katkıda bulunmaktaydı. Ancak ilk dönem muhalefet liderlerinin çoğu, Erk ve Birlik Partisinininkiler de dâhil olmak üzere, geniş kitleleri harekete geçirebilecek kadar yetkin değillerdi.⁶⁰² Bu da Özbekistan'da başarısız olan Moskova destekli darbeden sonra, yapılan Başkanlık seçimlerinin de yardımıyla İslam Kerimov'un iktidarını daha da sağlamlaştırmasına imkân sağladı. Siyasi baskılar ve Kerimov'un idari politikaları da ülkedeki otoriter istikrarı güçlendirdi. Fakat bu dönemde ortaya çıkan etnik çatışmalar Özbek siyasetinin dönüşümünü olumsuz yönde etkiledi. Burada önemli olan nokta ise bu şiddete devletin de dâhil olması idi.

Özbekistan'daki önemli gösterilerin çoğu Tacikistanda 1990 yılı Şubat'ında meydana gelen ayaklanmadan önce cereyan etti.⁶⁰³ Aktivistler Glasnost ve Perestrioka⁶⁰⁴ politikalarından cesaret alarak bir dizi küçük sosyal organizasyonlar kurdular. Özbek muhalefetinin faaliyetleri 1988 yılı başlarında öğrencilerin Özbek diline resmi statü verilmesi talebiyle bir gösteri düzenlediklerinde daha belirgin hale geldi.⁶⁰⁵ Siyasi açıdan etkisi olan önemli ikinci bir gösteri ise SADUM Müftüsü Şemseddinhan

⁶⁰⁰ "Özbekistan, Orta Asya'da en yoğun nüfuslu ve nüfus artış hızı en fazla olan ülkedir." Bkz. Yılmaz, s. 24.

⁶⁰¹ "...Özbekistan'daki herhangi bir siyasi ve sosyal değişim Orta Asya'nın istikrarında bozulmaya sebep olabiliirdi." Bkz. Yılmaz, "Predicaments and Prospects in Uzbek Islamism...", s. 24.

⁶⁰² Zurab Todua, "Radical Islam in Uzbekistan: Past and Future", **Central Asia and Caucasus**, Cilt: 1, Sayı: 35, Şubat 2005, s. 38.

⁶⁰³ Elizabeth Fuller ve Annette Bohr Kırım Tatarlarının anavatanlarına dönüş için yaptıkları gösterileri; Aralık 1988'deki öğrenci olayları; Afgan öğrencilerle yerel halk arasında 1 Ocak 1989'da çıkan çatışmaları; 18 Şubat 1989 traktör fabrikası işçilerinin gösterileri ve 22 Nisan 1989'daki öğrenci olaylarını da muhalefetin ilk kez dışı vurumu kapsamında değerlendirirler. Bkz. Elizabeth Fuller ve Annette Bohr, "Chronology of Ethnic Disturbances in Transcaucasia and Central Asia", **Radio Free Europe/Radio Liberty, Report On the USSR**, 7 Temmuz 1989, s. 16-18. Ayrıca bkz. Ruth Diebler, **Literature and Politics: Mohammed Salih and Political Change in Uzbekistan From 1979 to 1995**, Bloomington: Indiana University, 1996.

⁶⁰⁴ Glasnost: Açıklık, Perestroika: Yeniden Yapılanma.

"Gorbaçov tarafından Perestroyka adı altında başlatılan ve sınırlı özel girişime izin verilen bu süreç, ekonominin merkezi planlara göre değil toplumun ihtiyaçlarına göre yönlendirilmesi, gerekli olmayan yatırımlara kaynak ayrılmaması, savunma, sanayi, silahlanma ve 3. Dünya ülkelerine yardım gibi verimli olmayan yatırımların yenilenmemesi ve ülke genelinde çalışanların üretime daha aktif katılımının sağlanması şeklinde özetlenebilir. Dış ekonomik ilişkilerde ise, ideolojik farklılıklar gözetilmeden gelişmiş ülkelerle işbirliği, yabancı sermayeye Sovyetler genelinde yatırım olanağı sağlanması ön görülmekte idi." Bkz. Ahat Andican, **Değişim Sürecinde Türk Dünyası**, İstanbul: Emre Yayınları, 1996, s. 27-28.

⁶⁰⁵ "Taşkent Devlet Üniversitesi ve Taşkent Politeknik Enstitüsü Komsomol Komitelerinin tüm itiraz ve karşı çıkımlarına rağmen 3 Aralık 1988'de 600 öğrencinin katılımı ile Özbek Dili Festivali düzenlendi." Bkz. Timur Kocaoglu, "Uzbek Students Call for Uzbek to be Made the Republican State Language", **Radio Free Europe/Radio Liberty, Report On the USSR**, 24 Şubat 1989, s. 21-22.

Babahanov'u hedef alan gösteri idi.⁶⁰⁶ Gösterilerden üç gün sonra Babahanov görevinden alındı ancak bir kere ivme kazanan gösteriler durulmadı. Takibeden günlerde devlete bağlı camiler ve dini eğitim kurumları seküler uygulamalara son verilmesi talebiyle işgal edilmeye başlandı.

Muhalefet de Birlik Hareketi tarafından düzenlenen bir dizi miting ve gösteri ile momentum kazanmaya çalışıyordu. “*Özbekistan’ın Doğal Maddi, Manevi Zenginliklerini Koruma Hareketi*” adıyla kurulan Birlik Hareketi, “Baltık Halk Cephesi” örneğinden etkilenen 18 Özbek entelektüel tarafından 11 Kasım 1988’de kurulmuştu.⁶⁰⁷ Birlik, 1988 yılının sonundan itibaren 1990 yılı baharına kadar aktif bir muhalefet kampanyası yürütmeye çalıştı. Birlik Hareketi bu kapsamda siyasi denklemde kendisinin de olduğunu göstermek için 19 Mart 1989’da ilk büyük mitingini düzenledi. Miting’in amacı Özbekçe’nin ülkenin resmi dili olarak kabul edilmesi talebinin duyurulması idi. Birlik yetkilileri iki ay boyunca mitinge izin almak için çalışmışlardı fakat talepleri idare tarafından reddedilmişti. Bunun üzerine Birlik izinsiz gösteri yapma yoluna gitti. Taşkent’in merkezindeki Lenin Meydanına yürüyen kalabalığı durdurmak için tüm yollar kapatıldı. Özbekistan Yüksek Sovyeti Presidium’u Başkanı Mirsalim İbrahimov ve Merkez Komitesi Sekreteri Mutal Halmammedov kalabalığı sakinleştirmeye çalıştılsa da bunda başarılı olamadılar ve kalabalığın meydana girmesine engel olunamadı.⁶⁰⁸ Resmi basında haber yapılmayan bu gösteri Birlik Hareketi açısından da bir ilk olmuştu.⁶⁰⁹ 9 Nisanda düzenlenen ve resmi izinli olan gösteride Taşkent’in kuzey kesimindeki Çukursaray Rayonunda 100.000 kişi toplandı. Bu gösteriyi önemli kılan nokta mitinge Kazakların da katılmış olması idi.⁶¹⁰ Özbek ve Rus basını bu mitingi de haber yapmadı. Bunun üzerine 11 Mayıs’ta dağıtılan broşürlerde Birlik Hareketi Özbek Komünist Partisi tarafından aşırılık ve köktendinci olmakla suçlandı.⁶¹¹

⁶⁰⁶ Annette Bohr, “Background to Demonstration of Soviet Muslims in Tashkent”, **Radio Free Europe/Radio Liberty, Report On the USSR**, 24 Şubat 1989, s. 18-19.

⁶⁰⁷ “*Birlik Hareketi’nin temeli Özbekistan’da Kerimov iktidara gelmeden çok önce atılmıştı. Hareket 11 Kasım 1988’de kuruldu.*” Bkz. William Fierman, “Political Development in Uzbekistan: Democratization?” Karen Dawisha ve Bruce Parrott (Ed.), **Conflict, Cleavage, and Change in Central Asia and the Caucasus** içinde (360-408). Cambridge: Cambridge University Press, 1997, s. 367.

⁶⁰⁸ “*Birlik, 19 Mart 1989’da, Taşkent’te, o zamanki Lenin Meydanında, Özbekçe’nin devlet dili haline getirilmesi talebiyle izinsiz büyük bir miting düzenlemiştir.*” Bkz. Abdurasulov, s. 58.

⁶⁰⁹ Timur Kocaoğlu, “Demonstrations by Uzbek Popular Front”, **Radio Free Europe/Radio Liberty, Report On the USSR**, 28 Nisan 1989, s. 13-15.

⁶¹⁰ Kocaoğlu, “Demonstrations by Uzbek Popular Front”, s. 13-15.

⁶¹¹ “Taraftarlarınca demokratik milli olarak nitelenen bu hareketi hükümet “aşırı milliyetçi” kategorisinde görmektedir... Oysaki Hareketin Başkanı Abdurrahim Polatov Özbekistan’da radikallerin önemli bir etkilerinin olmadığı iddiasında idi.” Bkz. Fahri Türk, “Transformasyon Sürecinde Özbekistan’da Siyasal

Birlik Hareketi 21 Mayıs'ta başka bir miting tertip etti. Hükümet yine Çukursaray Rayonunda mitinge izin verip Lenin Meydanını kapatsa da şehir merkezindeki Nevai Tiyatrosu önünde içinde Ruslar, Kazaklar ve Tatarların da olduğu büyük bir kalabalık toplandı. Mitingte yapılan konuşmalarda Birlik Hareketi'nin uluslararası karakterine vurgu ve hükümetin sorunları çözmede yetersiz kaldığına vurgu yapıldı.⁶¹²

Yapılan miting ve gösterilerle tecrübe kazanan ve kendine olan güveni artan Birlik Hareketi idari kadrosu hareketin adını geniş kitlelere duyurmak için artık sadece gösterilerin yeterli olmadığına kanaat getirdi. Hareketin idari kadrosu hareketin ve siyasi mücadelenin bir adım daha ileri götürülmesi için Partileşmenin vaktinin geldiğini düşündüğünden Özbekistan'ın tüm oblastlarından gelen 360 delegenin katılımı ile 28 Mayıs 1989'da Kuruluş Kongresini topladı. Bu tarihten sonra da Birlik açık kaldığı kısa süre zarfında Bağımsızlık sonrası Özbek siyasi hayatında önemli bir rol oynadı.

Shirin Akiner'e göre, Özbekler Birlik Hareketinden yana umutlu idiler ve partiye/harekete sempati de duyuyorlardı. Çünkü Birliğin değindiği konular pek çok kişiyi ilgilendiren ve ortak derdi haline gelmiş olan konulardı.⁶¹³ Birlik Hareketi bu sayede insanların duygularına tercüman olup, istek ve dertlerini devlete ve kamuoyuna duyuruyordu. Bununla birlikte muhalefetin de Özbekçe'nin resmi dil olması dışındaki konularda halkın desteğini temin etmede ve elde tutmada sıkıntıları olabiliyordu.⁶¹⁴ Özbek hükümeti ve devleti de her ne kadar müsamaha gösteriyor gibi gözükse de başarılı geçen her Birlik mitinginden sonra tutumunu daha da sertleştirdi. Oysaki yeni dönemde Devlet, resmi matbuatta ilan ettiğine göre bireylerin toplumda daha aktif bir rol almalarını, insan haklarını ve hukuk devletini güvence altına almayı ve yurttaşlar için daha çok imkân yaratmayı amaçlıyordu.⁶¹⁵

1989 Haziranında Birlik Hareketi liderleri Fergana Vadisinde yer alan Hokant'ta bir araya geldiler ve resmi izinli bir mitingte yerel kamu görevlileri ile birlikte bölgeye zarar veren bir kimya fabrikasının kapatılmasını ve pamuk fiyatlarının arttırılmasını talep

Partiler ve Özbek Muhalefet Liderlerinin Türk-Özbek İlişkileri Üzerine Etkileri", **Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 10, Sayı: 2, Aralık 2008, s. 58 ve 65.

⁶¹² Annette Bohr ve Timur Kocaoğlu, "Birlik Stages Another Demonstration in Tashkent", **Radio Free Europe/Radio Liberty, Report On the USSR**, 16 Haziran 1989, s. 17.

⁶¹³ Shirin Akiner, "Post Soviet Central Asia...", s. 18.

⁶¹⁴ Roger D. Kangas, "Uzbekistan: The Karimov Presidency-Amir Timur Revisited", Sally N. Cummings, **Power and Change in Central Asia** içinde (130-149), Londra: Routledge, 2002.

⁶¹⁵ Güneş, s. 27.

ettiler.⁶¹⁶ Bu mitingden hemen sonraki dönemde, ortaya çıkan bazı gruplar Fergana Vadisinde yaşayan Ahıskalara saldırdı; resmi rakamlara göre 100'den fazla kişi öldü, 1.000'den fazlası da yaralandı.⁶¹⁷ Bu şiddet olaylarından 6 ay önce Abduvahidov Birlik Hareketi'nin yükselen çizgisine dikkat çekmiş ve bu gidişin önünü almak için hükümetin şiddet olaylarını provoke edip, hareketi ezmeye çalışabileceğini iddia etmişti.

Yaşanan olaylardan Abduvahidovun öngörüsü gerçekleşti ve Özbek Devlet yönetimi olaylardan Birlik Hareketini sorumlu tuttu: Hükümete göre şiddet olaylarını Birlik Hareketi planlanmış ve icra etmişti.⁶¹⁸ Keza yaşanan olaylar da Hareket tarafından savunulan Kontrolsüz Liberalizmin etkilerinden sadece biri idi.⁶¹⁹ Bu suçlamalar incelendiğinde ve sonrasında yaşananlar gözönünde bulundurulduğunda iddialar çok inandırıcı gelmemektedir. Toplumsal desteğin önemli bir kısmını arkasına alan Birlik Hareketi yine toplumun tüm bileşenlerinin sesi olma iddiasında iken azınlıkları dışlayacak böyle bir hamle yapmasına ve şiddete yönelmesine yol açacak hiçbir sebep yoktu. Ek olarak Birlik Hareketinin olaylarda dahil olsa idi hükümetin kalabalıkları sakinleştirmek için yaptığı yardım çağrısına olumlu yaklaşmazdı.⁶²⁰

⁶¹⁶ Yaacov Ro'i, "Central Asian Riots and Disturbances, 1989-1990: Causes and Context", **Central Asian Survey**, Cilt: 10, Sayı: 3, 1991, s. 21-54.

⁶¹⁷ "1989 yılının Mayıs ayında Özbekistan'ın Fergana Vadisindeki Fergana kentinde pazarda çıkan bir kavga'nın büyümesiyle patlak vermiş olan olayda KGB'nin kışkırtmasıyla harekete geçen bir grup Özbek 1944'te Stalin tarafından Gürcistan'daki stratejik öneme sahip vatanlarından güvenlik gerekçesiyle Orta Asya'ya sürülen Ahıska Türklerine saldırmasıyla başlamıştır. Bir hafta içerisinde yaklaşık olarak 100 Ahıska Türkü ve Özbek ölmüş, 1.000'den fazla insan yaralanmış ve Ahıska Türkleri evlerini terk etmeye mecbur bırakılmıştır. Sovyet ordusu olayı kanlı bir şekilde bastırmıştır. Fergana Olayları, Gorbaçov ve reform taraftarlarına karşı olan Ordu, KGB ve Komünist Parti eski kadrolarınca planlanarak gerçekleştirildiği iddia edilmiştir." Bkz. Nancy Lubin, "Uzbekistan: The Challenges Ahead", **The Middle East Journal**, Cilt: 43, Sayı: 4, İlkbahar 1989, s. 626.

Abdurrahim Polat'a göre ise Fergana Olayları ülke içindeki etnik çatışmaları körüklemek ve 28 Mayıs'ta toplanması kararlaştırılan Birlik Halk Hareketi'nin Kurultayını baltalamak amacıyla çıkarılmıştır. Daha fazla bilgi için bkz. Abdurasulov, s. 59.

"Gayriresmi rakamlara göre ise ölü sayısı 60.000 civarındadır." Daha fazla bilgi için bkz. Emil Şadıhanov, "Sovyetler Birliğinin Dağılma Sürecinde Etkili Olan Bölge Sorunları ve Milliyetçilik Hareketleri", **Sosyoloji Konferansları**, Sayı: 33, 2006, s. 16.

⁶¹⁸ Bu iddianın dayandırıldığı temel argüman şiddet olaylarına katılan bazı kişi ve grupların üzerinde Kelime-i Tevhid olan yeşil bayrak taşıdıkları, bu da olaylara radikal İslamcıların katıldığına açık delili olduğu idi. Bkz. John Schoeberlein-Engel, "Conflict in Tajikistan and Central Asia: The Myth of Ethnic Animosity", **Harvard Middle Eastern and Islamic Review**, Cilt: 1, No: 2, 1994, s. 18.

⁶¹⁹ "Birlik'in amacı, 1990 başlarında yapılması kararlaştırılan parlamento seçimlerine katılmaktı ve çok oy alamayacak olsa da ciddi bir muhalefet grubu oluşturabilecek düzeyde görünüyordu. Bu nedenle Komünist Partisi, Matematik Profesörü Abdurrahim Polat önderliğindeki Birlik Halk Hareketi'ni gazete ve dergiler, radyo-TV kanalları aracılığıyla yıpratma yolunu seçti." Bkz. Murat Kayıkçı, "Bağımsızlık Sonrası Özbekistan'da Siyasal ve Anayasal Yapılanma", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997), s. 10.

⁶²⁰ "Kontrollden çıkan kitleleri sakinleştirmek ve olayların durulması için Özbek Devleti, Birlik Hareketi ve Muhammed Salih'ten yardım istemişti." Bkz. Annette Bohr, **Uzbekistan: Politics and Foreign Policy**, Londra: Royal Institute of International Affairs, 1998, s. 12.

Abdulahidov'un tespitine göre "Kafkasların Yahudileri" lakaplı Ahıskalar 1980'li yıllarda yaşanan liberalleşme furcasının da etkisiyle, ticaret de etkin hale gelmişlerdi. Serbest Piyasa Ekonomisine oldukça sancılı bir geçiş dönemi yaşayan Sovyet sisteminde yaşanan değişimler nedeniyle alıştıkları hayat standardı düşen, işsiz kalan ve suçlayacak birilerini arayan yerel nüfusun⁶²¹ husumeti de Ahıskalara yönelmişti. Husumeti körükleyen sadece Ahıskaların ticari başarısı değildi; Özbekçe yerine Rusça konuşmayı tercih etmeleri ve sekülerizm yanlısı olmaları da Özbeklerin öfkelerini kabartan sebepler arasında gösteriliyordu.⁶²²

Görgü tanıklarının ifadelerine göre çatışmalar kendiliğinden başlamadı. Azmettiriciler arasında fanatik parti üyeleri, farklı etnik gruplara mensup ordu personeli ve milis güçleri mensupları vardı.⁶²³ Fergana Vadisinin dışından bölgeye gelenlerin ellerinde haritalar, silah, iletişim ve ulaşım araçları vb. ekipmanlar vardı.⁶²⁴ Bu noktada Yaacov Ro'i de benzer iddiaları öne sürmekte ve kaynak olarak da Rus basınıni göstermektedir. 18 Mart 1989 tarihli Izvestia Gazetesinde çıkan haberde Milislerin en azından Fergana Vadisinde çıkan olaylarda Ahıskaların evlerinin adreslerini bildiği ve hepsini elleriyle koymuş gibi rahatça buldukları belirtilmekteydi.⁶²⁵ Bu noktada Beissinger de şiddet olaylarının planlı-sistematiik ve organize yapısına dikkate çeker: Olayların planlandığı bellidir çünkü yağmacılar belli bir sıra ve düzeni takip ederek adresleri bilinen evleri hedef almıştı. Öfkeli kalabalığa ulaşım araçları temin edilmiş, kalabalığı ama özellikle de gençleri kışkırtmak için sahte fotoğraflar dağıtılmıştı. Yine kızgın kalabalığa silah, molotov kokteyli gibi malzemeler sağlanmış, hafriyat kamyonları ile taş tedarik

⁶²¹ "Bağımsızlıkla birlikte Özbekler ücretsiz kamu hizmetlerinin çoğunu ve temel ihtiyaç maddelerine devlet tarafından sağlanan destek uygulamalarının çoğunu kaybettiler. Budjetniki (Maaşlı Çalışanlar), çiftlik çalışanları, sanayi ve inşaat işçilerinde çalışan işçiler Sovyet sonrası dönemin yeni fakirleri haline geldiler. Bu yeni fakirlerin mevcut duruma tepkisi ise aldıkları Sovyet tarzı eğitim yoluyla oldu. Yeni sistemi kabullenmediler çünkü sosyal eşitlik ve adalet kavramları artık önemli değildi. Daha açık ifadesiyle yaklaşımları Marksist felsefe ile İslam ahlakının bir karışımı idi. Bu dönemde genç fakirler de dine yöneldiler çünkü din onlara hayatın zorlukları ile yüzleşme ve baş etmede bir nevi sosyal terapi sağlıyordu." Bkz. Alisher Ilkhamov, "Impoverishment of the Masses in the Transition Period: Signs of an Emerging New Poor Identity in Uzbekistan", *Central Asian Survey*, Cilt: 20, Sayı: 1, 2001, s. 34; Michael Kaser, "The Economic and Social Impact of Systemic Transition in Central Asia and Azerbaijan", Mehdi Pervizi Amineh ve Henk Houweling, *Central Asia in Global Politics: Conflict, Security and Development* içinde (145-160), Leiden: Brill, 2005, s. 146-147 ve 153; Joma Nazpary, *Post-Soviet Chaos: Violence and Dispossession in Kazakhstan*, Londra: Pluto Press, 2001, s. 8-9.

⁶²² Maria Eva Subtelny, "The Cult of Holy Places: Religious Practices Among Soviet Muslims", *The Middle East Journal*, Cilt: 43, Sayı: 4, İlkbahar 1989, s. 604.

⁶²³ "Abdulahidov'un iddiasına göre 200 kadar asker olayların fitilini ateşledi ve daha sonra da ortadan kayboldular." Bkz. Abdujabar Abduhakhitov, "Islamic Revivalism in Uzbekistan", Dale F. Eickelman (Ed.), *Russia's Muslim Frontiers: New Directions in Cross-Cultural Analysis* içinde (79-97), Bloomington: Indiana University Press, 1993, s. 93. Daha fazla bilgi için bkz. Ro'i, "Central Asian Riots and Disturbances, 1989-1990: Causes and Context", s. 47.

⁶²⁴ Abduhakhitov, s. 93.

⁶²⁵ Ro'i, "Central Asian Riots and Disturbances, 1989-1990...", s. 47.

edilmişti.⁶²⁶ Beissinger'e göre olayları Özbek devleti planlamış veya en azından bu durumdan azami faydayı sağlama yoluna gitmişti.⁶²⁷ Çünkü bu sayede hem ulus devlet inşa sürecinde kullanılması planlanan Özbek Milliyetçiliği politikası gündeme getirildi hem de popülerliği arttığı için yönetime sorun çıkarmaya başlayan muhalefet üzerinde otorite tesisi için gereken hukuki sebep sağlandı.⁶²⁸ Ancak 1989 yılında Fergana Vadisinde yaşanan ve Ahıskaları hedef alan olaylardan Kerimov Hükümeti muhalafeti (Birlik Hareketi) suçladı.⁶²⁹

Olaylarla ilgili yapılan çalışmalarda kamu görevlileri ile güvenlik-istihbarat örgütlerinin yaklaşan trajedinin işaretlerini gördükleri ama bu durumun önüne geçmek için hiçbir önlem almadıkları tespiti yapılmaktadır.⁶³⁰ Olaylar patlak verdiğinde Polis ve Milis güçleri müdahale etmemişti. Olaylar karşısında verilen resmi tepki kararsızlık, bocalama şeklinde olmuştu. Bu konuda çalışmalar yapan uzmanlardan birisi olan James Critchlow bu bocalamanın sebebinin Özbek Devletinin idari kademesinin Pamuk Skandalı sebebiyle yapılan tasfiyelerden sonra fiilen felç olmuş olması olduğunu iddia eder.⁶³¹

Fergana Vadisinde Ahıskalılara karşı girişilen bu şiddet olaylarının bölgeye iki önemli etkisi olmuştur: Bunlardan ilki Ahıskalılar, Kırım Tatarları vb. çoğu İkinci Dünya Savaşı sırasında veya sonrasında bölgeye sürülen etnik grupların mensupları arasında

⁶²⁶ Daria Fane de kalabalığın sürekli olarak dışarıdan manipüle edildiği konusunda hem fikirdir. Bkz. Fane, s. 274.

⁶²⁷ John Schoeberlein-Engel hükümetin olaylarla ilgili olarak soruşturma açılmasına izin vermemesini olaylara resmi dahlin bir delili olarak yorumlamaktadır. Bkz. Schoeberlein-Engel, s. 51.

⁶²⁸ Mark Beissinger, **Nationalist Mobilization and the Collapse of the Soviet State**, Cambridge: Cambridge University Press, 2002, s. 296.

John Schoeberlein-Engel de halktan pek çok kimsenin olaylarla ilgili olarak resmi makamları suçladığını belirtir: "Orta Asya'daki pek çok kişi Fergana Vadisi'nde yaşanan şiddet olaylarının korku-tedhiş ortamı yaratmak isteyen tutucu idareciler tarafından kışkırtıldığı düşüncesindedir. Ortaya çıkan kargaşa-kaos ortamında kendilerini kamu düzeninin tesisi için en iyi alternatif olarak lanse etmeyi planladıkları bölgede yaygın bir kanıdır." Bkz. Schoeberlein-Engel, s. 17-18.

⁶²⁹ Yurtbilir, s. 113.

⁶³⁰ Schoeberlein-Engel, s. 17.

⁶³¹ James Critchlow, "Uzbekistan: The Paralysis of Political Power", **Report on the USSR**, 28 Temmuz 1989, s. 32.

"Pamuk Skandalı'nın ortaya çıkmasından sonra çoğu Özbek Komünist Partisi üyesi olmak üzere binlerce kişi parti ve devlet kademelerinden tasfiye edilmiştir, bu da idari mekanizmayı zafiyete uğratmıştır. Özbekistan Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin %90'ı tamamen değiştirilmiştir. Özbekistan SSC Bakanlar Konseyi, Yüksek Sovyet Presidiumunda, Ordu ve taşra teşkilatlarında da önemli değişiklikler yapılmıştır. Büyük çaplı bir tutuklama ve görevden uzaklaştırma dalgası Özbek toplumunun hemen her kademesini derinden etkilemiştir..." Bkz. Anatoly M. Khazanov, **After the USSR: Ethnicity, Nationalism and Politics in the Commonwealth of Independent States**, Madison WI: University of Wisconsin Press, 1995, s. 152. Benzer şekilde Olcott da yolsuzluk tasfiyelerinin Özbek devletinin idari kapasitesini zaafa uğrattığını ve devleti felç ettiğini ifade eder. Yine Olcott'a göre Özbekistan'daki Pamuk Skandalı Komünist Parti'nin yerel sorunları kontrol etme-düzenleme yeteneğini, özellikle de Fergana Vadisinde, zaafa uğratmıştır. Daha fazla bilgi için bkz. Martha Brill Olcott, "Central Asian Political Crisis", s. 56.

anavatanlarına dönme düşüncesi taraftar toplamaya başladı. Bunu sonucunda da bu azınlık grupları Orta Asya'dan ayrılmaya başladılar. Ek olarak Sovyet Ordusunda Özbek kökenli askerlere karşı bir düşmanlık ortaya çıktı. Bu düşmanlığın sonucunda ise sistematik işkence ve ölümle sonuçlanan saldırı vakalarında artış yaşandı ve bu iddialar kamuoyuna yansıdı, siyasetin konusu oldu.⁶³² Kızıl Ordu idaresi ise bu iddiaları haliyle kabul etmedi, ölüm ve yaralanmalara sebep olan olay ve kazaların Özbek kökenli acemi askerlerin Rusça bilmemesinden kaynaklandığını iddia etti.

Birlik Hareketi özellikle Fergana Vadisinde yaşanan şiddet olaylarından sonra geri adım attı ve söylemlerinde yeniden sosyal olgular ve çevre ile ilgili konulara ağırlık vermeye başladı. Söylemdeki bu değişim yadırganmadı çünkü Birlik Hareketi'nin kuruluş amacı Özbekçe'nin devlet dili olması idi.⁶³³ Kendi liderlerinin iyimser tahminlerine göre 1990'lı yılların ortalarında 300.000 kadar faal üyesi vardı ve seçimlere girse oyların %70'ini alabilirdi. Fakat Hareket bir siyasi partiden çok Yazarlar Birliği formatında idi⁶³⁴ ve aslında iktidara gelmek gibi bir talep ve düşünceleri de olmamıştı.⁶³⁵ Kendisine muhalif entellektüeller kulübü rolünü uygun görmüştü. Söylemleri de bu vizyonla uyumlu olduğundan mevcut söylemdeki değişim toplumda bir hayalkırıklığına sebep olmadı. Yine de Özbekistan'da ve Orta Asya genelinde Milliyetçilik dalgası güçlendikçe Birlik Hareketi'nin popülerliği de arttı. Critchlow'un ifadesi ile "*Acemi erlerin Kızıl Ordu'da kaza! sonucu ölümleri*" skandalından sonra, bu durum Özbekistan'ın tüm sorunlarından daha fazla Özbek elitin gündemini işgal eder ve idareye yöneltilen eleştirilerle de her fırsatta yeniden gündeme taşınır hale gelmişti.⁶³⁶ Bu da yöneticilerin görmezden gelemeyeceği bir siyasi baskı ortamı yaratmıştı.

⁶³² Critchlow'a göre Sovyet Ordu personeli 1989 Haziran ayında Fergana Vadisinde yaşanan olayların intikamını almak için Fergana Vadisi kökenli Özbek acemi askerleri darb etmiş veya öldürmüştü. Bkz. Critchlow, **Nationalism in Uzbekistan...**, s. 157.

⁶³³ "*Birlik, ülke çapında etkili olmaya başlamış ve ilk büyük mitinginden yedi ay sonra 20 Ekim 1989'da Özbekistan Yüksek Konseyi Özbekçe'yi devlet dili haline getirmek zorunda kalmıştır.*" Abdurasulov, s. 58. "*Birliğin programı özellikle dil ve edebiyat alanındaki iyileştirmelere odaklı idi ama bunun yanında insan hakları, bağımsız bir dış politika vb. siyasi konulara da değiniyordu.*" Bkz. Fierman, "Political Development in Uzbekistan: Democratization?", s. 367.

"*Birlik Hareketi Demokratikleşme, Sekülerlik ve Siyasi çoğulculuğu savunuyor ve talep ediyordu.*" Aslan Yavuz Şir, "Political Modernization and Informal Politics in Uzbekistan", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007), s. 99.

⁶³⁴ "... Ana muhalefet grubu Birlik Halk Hareketi idi. Birlik, Özbek edebiyat çevreleri ile yakından irtibatlı bir elit hareketi idi..." Bkz. Şir, s. 97-98.

"*Hareketin lider kadrosunda yazarlar, bilimadamları ve sanatçılar vardı. Hareketin ayrıca Özbek Yazarlar Birliği ile de dirsek teması vardı.*" Bkz. Fierman, "Political Development in Uzbekistan: Democratization?", s. 367.

⁶³⁵ Yuriy Kulchik, Andrey Fadin ve Victor Sergeev, **Central Asia After the Empire**, Chicago: Pluto Press, 1996, s. 29.

⁶³⁶ Critchlow, **Nationalism in Uzbekistan**, s. 165.

Fergana Vadisi olaylarının Özbekistan'a olan ikinci önemli etkisi ise gösterilerin Özbekistan Komünist Partisi Genel Sekreteri Refik Nişanov'un istifası sürecini hızlandırması idi.⁶³⁷ Nişanov'un koltuğu kendi döneminde yaşanan Pamuk Skandalı ve Birlik Hareketini kontrol etmede uğradığı başarısızlıklar sebebiyle zaten tehlikede idi. Fergana Vadisinde yaşanan olaylar da bu süreçte son noktayı koyan olay oldu. Nişanov istifasını vermek zorunda kaldı. Yerine 23 Temmuz 1989'da Moskova'nın yolsuzluk karşıtı kampanyası sırasında yıldızı parlayan ve hızla yükselen İslam Kerimov getirildi.⁶³⁸ Ancak Kerimov'un ülke siyasetinde ve yönetiminde etkili olan bölgesel klanlar ve klikler nezdinde yeterli desteği ve tanınırlığı yoktu. Ayrıca sağlayacağı desteğin sürekliliğini sağlayacak bir yapılanması yoktu.⁶³⁹ Kerimov, Özbekistan'da hâkim olan klanlar ve güç grupları açısından bir yabancı idi.⁶⁴⁰ Normal şartlar altında İslam Abdülganiyevîç Kerimov'un 1989 Haziran ayında Özbekistan Komünist Partisi Genel Sekreterliği görevine getirilmesi beklenmeyen bir gelişme idi. Çünkü "yeni patron" Özbek entelijansiyasının büyük bir kısmı için isimsiz bir parti görevlisi (aparatchik) idi.⁶⁴¹ Bu yüzden de Robert Kangas, Kerimov'un iktidar basamaklarını tımanma serüvenini çok ilginç bulmaktadır. Kangas'a göre eğer gelecekte ülkenin liderliğine yükselebilecek muhtemel isimlerin listesi hazırlansaydı 1960 ve 1970'li yıllarda İslam Kerimov hiç kimsenin listesine giremezdi.⁶⁴² Ancak, ilginç bir şekilde kendisi için adaylık sürecinde

⁶³⁷ "SSCB dönemindeki Özbek liderler arasında günümüz Özbekistan'ına en fazla etkisi olanı, 1959-1983 yılları arasında iktidarda kalan Şeref Reşidov'dur. Reşidov'un arkasında uzun bir parti geçmişi vardır. Bu dönem 1939'da 22 yaşında partiye girdiği andan itibaren aralıksız olarak devam etmiştir. Reşidov'un 24 yıllık iktidarı 1983'te ölümü ile sona ermiş ve yerine Osman Hocayev geçmiştir. Onu da Refik Nişanov izlemiştir. Nişanov, 1963'te Merkezi Komite Prezidyum üyeliği ve sekreterliğine getirildi. Aynı yılda Özbekistan SSC üst konseyinde prezidyum üyesi ve Taşkent şehri icra komitesi başkanı olmuştur. 1969 yılında SSCB Üst Konseyi Milliyetler Komitesi Yasal Danışma Komisyonu üyeliğine getirilmiştir. Nişanov bu makamda iken SSCB ve Birlik Cumhuriyetleri'nde çalışma yasalarının düzenlenmesi ile ilgili değişiklikler hakkında bir rapor hazırlamıştır. Bunun üzerine Sovyetler onu geldiği mevkiden uzaklaştırarak Sri Lanka Büyükelçisi olarak atanmışlardır." Bkz. Abdurasulov, s. 53. Daha fazla bilgi için bkz. Allworth, **The Modern Uzbeks...**, s. 304.

⁶³⁸ "Kerimov 17 yıl Devlet Planlam Teşkilatında görev yapmış ve bu görevi sırasında İmancan Osmanhocayev'in güvenini kazanmıştı. Osmanhocayev Kerimov'u 1983 yılında Maliye Bakanlığına 1986 yılında da GOSPLAN'ın başına getirdi ve Devlet Başkan Yardımcısı yaptı. Ancak Osmanhocayev'in halefi olan Refik Nişanov Kerimov'u Kaşkaderya'ya sürgüne gönderdi. Nişanov'un görevinden alınıp, İslam Kerimov'un atanmasını, Lijayev'in emriyle empoze edilen kadroların boşaltılması hareketi izlemiştir. Bu dönemdeki önemli bir gelişme de yolsuzluk karşıtı bir kampanyanın başlatılması olmuştur. Kampanya, Reşidov döneminin seçkin yöneticilerini iktidardan uzaklaştırmayı hedeflemiştir." Bkz. Abdurasulov, s. 53.

⁶³⁹ "Kerimov'un bölgedeki aşiret-klan örgütlenmesi üzerinde etkisi ve kontrolü yoktu, bu yüzden de siyasi meşruiyeti sağlamak ve sürdürmek için diğer geleneksel olmayan metotları uygulamaya mecburdu... Çünkü kendisi önemli bir grup veya aileye mensup değildi ve iktidarda kalmak istiyorsa bu açığını kapatmak ve kendisine bir destek tabanı oluşturmak zorunda idi." Bkz. Kangas, "Uzbekistan: The Karimov Presidency-Amir Timur Revisited", s. 134 ve 138.

⁶⁴⁰ Yurtbilir, s. 106.

⁶⁴¹ "Aslen ekonomist olan Kerimov, Özbekistan Komünist Partisi Genel Sekreterliğine getirildiğinde Kaşkaderya Oblastı Genel Sekreteri idi. Ve 1968 yılında Maliye Bakanlığı görevinde alındığından beri bu görevde idi." Peter A. Lambert, "The Political Response of Soviet Republican Leaders to the Challenge of Nationalism", (Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Miami, Mayıs 2004), s. 273-275.

⁶⁴² Kangas, "Uzbekistan: The Karimov Presidency-Amir Timur Revisited", s. 133.

dezavantaj gibi görünen sosyal destek ve taban eksikliği konusu onu Klanlar ve Klikler nezdinde en iyi ve uygun aday haline getiriyordu.⁶⁴³ Kerimov bu Klikler arasında varılan bir uzlaşma ile herkese eşit mesafede olacak bir aday arandığı için, Semerkantlı İsmail Curabekov ve Taşkent Klanı temsilcisi Şükrullah Mirsaidov gibi etkili isimlerin⁶⁴⁴ desteği ve uzlaşması neticesinde seçilmişti.⁶⁴⁵ Özbek Eliti daha önceki tecrübelerinin de ışığında Moskova'nın Özbekistan Komünist Partisi'nin çıkaracağı hiçbir adayı desteklemeyeceğini ve seçilmesine de izin vermeyeceğini biliyordu. Ancak Özbek Nomenklaturası sosyal desteği ve tabanı sınırlı olan Kerimov'u seçildikten sonra rahatlıkla kontrol edebilirdi. Yeni Komünist Parti Genel Sekreteri tüm klanlar açısından meşru bir arabulucu ve klan liderleri tarafından toplumsal tabanı olmadığı için kendi sözlerinden dışarı çıkmaya cesaret edemeyecek bir kukla yönetici olarak görülmüştü.⁶⁴⁶ Ancak sonuç beklendikleri şekilde olmadı; Pamuk Skandalı sebebiyle Moskova'ya duyulan husumeti⁶⁴⁷ etkili bir şekilde manipüle eden Kerimov, içinde kendisinin de "Baba" figürü ile yer alacağı bir resmi milliyetçilik söylemi inşa etme yoluna gitti. Kerimov, eş zamanlı olarak da Moskova'dan Özbek kökenli askerlerin askerlik görevlerini kendi

⁶⁴³ "... Bağımlılığın önemli sebepleri vardı. İlk olarak İslam Kerimov Özbekistan'da tanınmıyordu ve bağlı olduğu Klan devleti ve bürokrasiyi tek başına idare edebilecek ve diğer önemli Klanları dengeleyebilecek kadar güçlü değildi. Bu özelliği onu rakip Klanlar nezdinde tarafsız bir arabulucu ve kabul edilebilir bir aday haline getiriyordu. İkinci olarak ise, informal siyaset rejim değişikliğinin tek başına üstesinden gelebileceğinden daha güçlü bir siyasi örgütlenme idi. Klanlar rejimin siyasi dayanıklılık sınırlarını gayet iyi biliyorlardı." Bkz. Şir, s.117-118.

⁶⁴⁴ "Sovyet sonrası dönemde Özbekistan'da iki Klan'ın ismi diğerlerine göre daha fazla önplana çıktı: Timur Alimov (Büyük Timur) önderliğindeki Taşkent Klanı ile İsmail Curabekov (Gri Kardinal) önderliğindeki Semerkant Klanı. (Curabekov, Kerimov'un akıl hocası olduğu için lakabı "Gri Kardinal" idi.)" Bkz. Şir, s. 118. "A History of the Uzbeks: From the Silk Road to the Soviet Union", Stratfor, 30 Aralık 2013, <https://worldview.stratfor.com/article/history-uzbeks-silk-road-soviet-union>, (12 Mart 2018).

⁶⁴⁵ Kangas, "Uzbekistan: The Karimov Presidency-Amir Timur Revisited", s. 133.

"Sovyetlerin dağılmasından sonra Kerimov kendisi Klan çıkarlarının koruyucusu konumuna getiren bu gruplara aşırı derecede bağımlı idi. Semerkantlı (İsmail) Curabekov ve (Şeref) Raşidov Klanları ile Taşkentli (Timur) Alimov Klanı, yine Taşkentli Sultanov Klanı, Taşkent/Fergana Gulamov ve Azimov Klanları Sovyet Özbekistan'ındaki en güçlü Klanlardı. Hepsi Kerimov'un Başkan adaylığını desteklediler çünkü bu durum hepsinin faydasına idi." Bkz. Şir, s. 117.

"Semerkant ve Taşkent klanlarının iki güçlü ismi İsmail Curabekov ve Şükrullah Mirsaidov Kerimov'un göreve gelmesine destek oldular... 1989 yılında yaşanan Fergana Olaylarının Refik Nişanov'un itibarsızlaştırması üzerine Özbek eliti, Semerkantlı Curabekov ve Raşidov, Taşkentli Alimov ve Sultanov ile Ferganalı Gulamov ve Alimov klanlarının ve Taşkent elitinin tanınmış ismi Şükrullah Mirsaidov arasında varılan anlaşma sonucunda Kerimov'un adı üzerinde uzlaştılar." Yurtbilir, s. 106.

Ankara: Middle East Technical University Department of Eurasian Studies, July 2007, p. 117.

⁶⁴⁶ Collins, "The Logic of Clan Politics...", s. 224-261 ve Kılavuz, "Understanding the Violent Conflict...", s.134.

⁶⁴⁷ "Özbek işi" adı verilen bu kampanya SSCB Komünist Partisinin emriyle görevlendirilen SSCB'nin en ünlü savcılar-Gdlyan ve İvanov tarafından gerçekleştirilmiştir. Buna göre esasen pamuk üretmekle yükümlü olan Özbekistan SSC'nin toplanan pamuk miktarını belgelerde fazla yazarak SSCB tarafından belirlenen yıllık pamuk planını (6 milyon ton) yerine getirdiği iddiasıyla Özbekistan'da yolsuzlukla mücadele etmek amaçlanıyordu. 'Özbek işi' bahanesiyle Özbekistan'ın SSCB açısından tehlikeli olarak bilinen binlerce yerel yöneticiler, devlet memurları, devlet çiftlikleri müdürleri ve yöneticileri sahte suçlamalarla hapse atılmıştır." Bkz. Abdurasulov, s. 53.

lkelerinde yapmalarını öngören bir karar ıkarttırdı.⁶⁴⁸ Kısacası Kerimov, Pamuk Skandalı, Birlik Hareketi'nin faaliyetleri ve Fergana Olaylarını kariyer basamaklarını daha hızlı çıkmasını sağlayacak fırsatlar olarak gördü ve değerlendirme yoluna gitti.

Kerimov karşısında yer alan muhalif cepheyi zayıflatmak içinse muhalefet içindeki bölünme ve görüş ayrılıklarını destekledi; ayrıca Birlik Hareketi zerindeki baskıyı da arttırdı.⁶⁴⁹ Bu gelişmeler yaşanırken ye sayısının 500.000'i aştığını iddia eden Birlik⁶⁵⁰ Andican ve Namangan oblastları ile Hokand şehrinde Ağustos ayında Kuruluş Kongreleri düzenledi. Bu gelişmelerle eş zamanlı olarak gösteriler ve mitinglere de devam edildi. Özbekçe'nin resmi dil olması talebi yeniden kamuoyu gündemine taşındı.⁶⁵¹ Bu kapsamda resmi dil konusu ile ilgili 15 Ekim 1989'da 50.000 kişinin katıldığı bir gösteri düzenlendi. Gösteriye müdahale eden Polis 100'den fazla kişiyi tutukladı ama gösteriler takip eden günlerde 19 ve 20 Ekim'de de devam etti. Artan tepkiler zerine 21 Ekim'de Özbekçe'nin Devletin Resmi Dili Olması Yasa Tasarısı kabul edildi ama bu taviz muhalefeti tatmin etmedi. Bunun zerine aynı gün içerisinde zbek SSC Yüksek Sovyeti gösterilere katılanlara karşı daha şiddetli ceza ve yaptırımlar uygulanmasını öngören bir Kararnameyi kabul etti. Kararname kapsamında lojman tahsis sıralamalarının dondurulması, idari para cezası verilmesi ve verilen devlet ödüllerinden mahrum edilme gibi yaptırımlar öngörülüyordu.⁶⁵² Resmi makamlar Birlik Hareketi'nin siyasi parti olarak tescil edilme talebini de kabul etmedi⁶⁵³ ama Hareket olarak kalmasına da göz yumdu. Bunun zerine Birlik Hareketi liderleri farklı isimler altında siyasi partiler kurmayı denedilerse de sonuç değişmedi. 1991 yılı Baharında hareketin merkezi kapatıldı ve Hareketin idari kadrosu zbek Yazarlar Birliği ile aynı yeri kullanmaya mecbur bırakıldı.⁶⁵⁴ 1992 yılında da Hareket tamamen yasaklandı ve yasadışı ilan edildi.⁶⁵⁵

⁶⁴⁸ Critchlow, **Nationalism in Uzbekistan**..., s. 157.

⁶⁴⁹ "Eş zamanlı olarak da Radikal İslamcılık otoriteryen elit atarafından muhalif sesleri bastırmada bir enstrüman olarak kullanıldı." Bkz. Walker, s. 21.

⁶⁵⁰ "... 1991 yılında Birlik Hareketi 500.000, Erk 3.000 kadar destekçisi olduğunu iddia ederken Özbekistan Komünist Partisi'nin bakiyesi olan Özbekistan Halk Demokratik Partisi'nin 351.000 yesi vardı..." Bkz. şir, s. 98.

⁶⁵¹ Tacikistan aynı yılın Temmuz ayında benzer talepleri çıkardığı yasa ile kabul etmişti. Yazarın Notu.

⁶⁵² "The Referandum on Independence and Presidential Election in Uzbekistan", **U.S. Commission on Security and Cooperation in Europe**, Washington: 31 Ocak 1992.

⁶⁵³ "Birlik Hareketi siyasi parti gibi hareket ediyordu ama zbek Devleti Hareketin siyasi parti olarak tescil edilme talebini kabul etmedi..." Bkz. şir, s. 99.

⁶⁵⁴ "Birlik Hareketi'nin iki küçük odadan oluşan Genel Merkezi Polis tarafından kapatıldı ve Özbekistan Yazarlar Birliği'nin merkezinde kendilerine tahsis edilen bir odaya taşındı." Daha fazla bilgi için bkz. Roberta M. Micallef, "Literature and the Nation in Contemporary Uzbekistan", Touraj Atabaki ve John O'Kane (Ed.), **Post-Soviet Central Asia** içinde (130-136), New York: I. B. Tauris Academic Studies, 1998.

⁶⁵⁵ şir, s. 99.

Özbek Devletinin muhalefete yönelik kapsamlı baskısı yüzünden 17 Eylül 1989'da Muhammed Salih⁶⁵⁶ ve Erkin Vahidov önderliğindeki bir grup aktivist Birlik Hareketinden ayrılıp "Erk" adında başka bir grup kurduklarını ilan ettiler.⁶⁵⁷ Birlik Hareketi'nden ayrılma sebeplerini ise toplu gösterilerin barındırdığı şiddet olayları potansiyeli sebebiyle yapıcı bir yol olmadığı şeklinde formüle ettiler.⁶⁵⁸ Erk liderleri 11 Kasım 1989'da yapılan Kongre'de Birlik Hareketinden ayrıldılar. Abdurrahim ve Abdumennab Polat kardeşler ve Birlik Hareketinin önemli bir kısmı kitle hareketi olarak devam etmeyi savunsa da, Muhammed Salih ev Erkin Vahidov Parlamento'da muhalefet yapılmasını savunuyordu. Bu şekilde Kerimov yönetimine karşı daha anlamlı bir muhalefet yapılabileceği iddiasında idiler.⁶⁵⁹ Erk Partisi'nin Kuruluş Kongresi 30 Nisan 1990'da yapıldı.⁶⁶⁰ Devlet idaresi ilk başlarda muhalefet cephesini bölmeye ve daha ılımlı olması sebebiyle Erk'e karşı daha hoşgörülü ve müsamahakâr davrandı. Her ne kadar Erk lider kadrosu da hükümeti eleştirse ve reform taleplerinde ısrarcı da olsa, Erk Hareketine Taşkent'in merkezinde büyük bir bina tahsis edildi; serbestçe hareket edip haftalık bir gazete çıkarmasına da izin verildi. 5 Eylül 1991'de, Özbekistan Devleti çok partili demokratik sisteme geçiş hamlesi kapsamında Erk Hareketini siyasi bir parti olarak tanıdı.⁶⁶¹ Birlik Hareketi ise Erk'e tanınan bu ayrıcalıkları Özbekistan'da demokratikleşme

⁶⁵⁶ Muhammed Salih ve politik mücadelesi hakkında bkz. İsmail Cengiz, **Muhammed Salih ve Özbekistan'da Demokratikleşme**, İstanbul: Hasret Yayınları, 1994.

"Birlik Hareketi'nden ayrılıp daha sonra Erk Partisini kuracak olan Muhammed Salih Orta Asya'nın antik runik yazısını yeniden kullanmayı önermişti." Bkz. Şir, s. 98.

⁶⁵⁷ Şir, s. 100.

⁶⁵⁸ "Muhammed Salih (Özbekistan'ın en meşhur şairlerinden birisidir.) önderliğinde kurulan Erk Partisi ayrılma sebebi Taşkent Üniversitesi'nde görevli bir akademisyen olan Birlik lideri Abdurrahim Pulatov'un radikalliği idi." Bkz. Fierman, "Political Development in Uzbekistan: Democratization?", s. 367.

"Dönemin Komünist Partisi başkanı İslam Kerimov, 1989 Ağustos ve Eylül aylarında Birlik Hareketi'nde ileri gelenlerden bazılarıyla yüz yüze görüşmeler yaptı. Örneğin Birlik Hareketi Merkez Yönetim Kurulu üyesi ünlü şair Muhammed Salih ile üç defa gizlice görüşmüş, Muhammed Salih'in başını çektiği grup, Eylül ayının ilk günlerinde, Birlik Hareketi Başkan'ı Abdurrahim Polat'ın istifa etmesini talep etmiştir. Gerekçeleri, Abdurrahim Polat'ın Başkanlıktan ayrılması, mitinglerin yapılmaması ve hükümete güvence vermesi durumunda Birlik'in resmen kayda alınacağı iddiasıdır. Ancak istifa talebi, Birlik'in 8 Ekim 1989 Merkez Yönetim Kurulu Olağanüstü Toplantısı'nda ve 11 Kasım 1989'daki Olağanüstü Kurultayında reddedildi. Bu nedenle Muhammed Salih ve az sayıdaki arkadaşı Birlik'ten ayrıldı." Bkz. Kayıkcı, s. 10.

⁶⁵⁹ "... 11 Kasım 1989'da yapılan Kongre'de Birlik Hareketinde kopma yaşandı ve Erk Hareketi Birlik'ten ayrıldı. Fane, s. 278.

⁶⁶⁰ "Human Rights in Uzbekistan", **Human Rights Watch**, New York: Mayıs 1993, s. 25.

"Ünlü şairler Muhammed Salih ve Erkin Vahid Birlik'ten ayrıldıktan sonra, 18 Şubat 1990'daki seçimlere, Komünistlerin listesinden katılarak Parlamente'ye girmesi bazı şaibelere oldu. Daha sonra Muhammed Salih'in başını çektiği bu grup, hükümetin desteğini de alarak önce Erk Hareketi'ni kurdu, ardından da 1990 Mart'ında Sovyet Anayasası'nda tek partililik ilkesi kaldırılınca partileşerek, Nisan 1990 tarihinde Erk Partisi'ni kurdular. Erk Partisi Bolşevizm yıllarındaki Türkistan Milli Hareketi'nin devamı olduğu iddiasında idi." Bkz. Abdurasulov, s. 61-62.

⁶⁶¹ "... Birlik bir Halk Hareketi olarak kalırken, Erk kendisini bir siyasi partiye dönüştürmeyi başardı." Bkz. Şir, s. 101.

Erk Partisi'nin Siyasi Programı için bkz. Şir, s. 100-101.

"Erk Hareketi 28 Ağustos 1991 tarihinde Özbek Devleti tarafından siyasi olarak tanındı." Bkz. "Human Rights in Uzbekistan", s. 25.

yolunda adımlar atıldığı şeklinde bir algının oluşturulması için yapılan bir göz boyama hareketi olarak tanımladı ve Kerimov'u samiyetsizlikle suçladı.

Erk Partisi 25 Şubat 1990'da yapılan seçimler sonucu⁶⁶² oluşan yeni Parlamento'da 8 milletvekilinin kendilerini Erk üyesi olarak tanımladıklarını, başka milletvekillerinin de Partilerine sempati duyduklarını iddia etti.⁶⁶³ Erk Partisi lideri Muhammed Salih de seçildi ve Parlamenta girmesine müsaade edildi.⁶⁶⁴ Birlik Hareketi açısından ise durum biraz daha farklı idi; Şubat 1990 seçimlerinde Birlik 50 adaya milletvekili seçilmelerine destek olmuştu ama seçimlerden sonra bu 50 kişiden sadece 10 tanesi açıkça Birlik Hareketi'nin temsilcisi olduklarını ifade etmişlerdi. Seçimlerdeki şüpheler ve şaibeler yüksek sesle dillendirilmeye başlanınca Özbek muhalefeti birkaç tane geniş kapsamlı gösteri ve miting daha düzenlendi. Buk'ta Birlik Hareketi tarafından 13-17 Şubat 1990'da düzenlenen gösteride evler ve araçlar ateşe verildi ama bu sefer can kaybı olmadı. Buk'taki gösteriyi 3 Mart'ta Parkent'te düzenlenen bir başka gösteri takip etti. Özbek güvenlik güçleri 5.000 kişilik kalabalığı dağıtmak için ateşli silah kullanmaktan çekinmedi; güvenlik güçlerinin müdahalesinde 4 kişi öldü, 70'ten fazla kişi ise yaralandı.⁶⁶⁵

3 Mart günü Milis gücü ve MVD⁶⁶⁶ Birlikleri Parkent şehir merkezine girdiler. Bu hareket askerlerin etrafında az sayıda ama meraklı bir kalabalığın toplanmasına sebep oldu. Bir süre sonra Milisler etraflarında toplanan kalabalıktan rahatsız oldukları için cop kullanarak kalabalığı dağıtmaya başladılar. Ancak bu hareketin haber alınması üzerine gösteriye katılan öfkeli kalabalık şehir merkezine yöneldi. Camları kıran ve etrafı ateşe veren grup askerlere de saldırdı.⁶⁶⁷

"Bağımsızlığın ilanından sonra devlet başkanı İslam Kerimov'un ilk işi, kurulmasını desteklediği Erk Partisini, resmen partileşmek için gerekli belgeleri eksik olduğu halde resmi kayıttan geçirmek oldu. Bundaki amaç ise dış dünyaya ne kadar demokratik olduğunu göstermekti." Bkz. Abdurasulov, s. 64.

⁶⁶² "Özbek Devleti bu seçimlere ana muhalefet partileri olan Birlik, Erk ve Ozod Dehqoniar'ın (Özgür Çiftçiler) katılmasına izin vermemişti." Bkz. Cherian, s. 42.

⁶⁶³ Annette Bohr, "Inside the Uzbek Parliamentary Opposition: An Interview with Muhammad Salih", **Report on the USSR**, 16 Kasım 1990, s. 18-22.

"1992 yılı Aralık ayında ülke genelinde 54.000 üyesi olduğunu iddia eden Erk Partisinin Parlametoda da 11 temsilcisi vardı." Bkz. "Human Rights in Uzbekistan", s. 25.

⁶⁶⁴ Abdumannob Polat, "Can Uzbekistan Build Democracy and Civil Society?", M. Halt Ruffin & Daniel Waugh (Ed.), **Civil Society in Central Asia** içinde (137-144), Seattle: University of Washington Press, 1999, s. 140.

⁶⁶⁵ Beissinger, s. 259.

⁶⁶⁶ İçişleri Bakanlığı Askeri Birlikleri-Vnutrenniye Voiska Ministerstva Vnutrennikh Del. (MVD)

⁶⁶⁷ Ro'i, "Central Asian Riots and Disturbances, 1989-1990...", s. 38.

18 Mart 1990'da seçim sonuçlarını protesto eden ve bağımsızlık isteyen başka bir gruba daha Polis müdahale etti. 50 kadar gösterici tutuklandı. Uygulanan bu yıldırma taktikleri sebebiyle Hareket üyelerinin morali bozuldu, bunun sonucunda da mitinglere katılımlar azalmaya başladı. Birlik Hareketi Merkez Komiteisi'nin bir taraftan devlet ve hükümet görevlileri ile yapılan tüm uzlaşma girişimleri, diğer taraftan da hükümet karşıtı gösterilerle Devleti kendilerini muhattap almaya zorlama çabalarına rağmen sonuç olumsuz oldu ve Birlik Hareketi Özbek Devleti tarafından muhatap alınmadı. 10 Şubat 1990'da yayınlanan bir Yüksek Sovyet Kararnamesi ile açık alanlardaki tüm mitingler yasaklandı ama Nisan ayında Pamuk Skandalında yargılananlara itibarlarının iadesi talebiyle binlerce kişi yeniden sokağa döküldü. Ancak bu gösteriler Kerimov'u fazla endişelendirmedi. Çünkü Kerimov yapılan mitingleri Oblast seviyesinde cereyan eden olayları etkilme ve yönlendirmede kullanıyordu.⁶⁶⁸

Yaşanan tüm olayları kendi çıkarına göre yönlendirmeyi başaran Kerimov diğer Sovyet Cumhuriyetlerinin tecrübelerinden de kendisine dersler çıkardı ve 1990 yılında Sovyet tecrübesinden esinlenerek güçlü bir Başkanlık makamı oluşturdu. Fergana Vadisinde Ahıskaları hedef alan olayların yıldönümünde İslam Kerimov yasadışı ilan ettiği grupları Parkent ve Andican'daki olaylardan sorumlu tutarak suçladı. Haziran ayı başlarında Kırgızistan Oş'ta Özbekler ile Kırgızlar arasında şiddet olayları patlak verdi. 4-10 Haziran 1990 tarihleri arasında yaşanan şiddet olaylarında 150 Özbek, 50 Kırgız ve 1 Rus vatandaşı öldürüldü.⁶⁶⁹ Olaylar hız kesmeden devam ediyordu çünkü sınırın Özbekistan tarafından binlerce Özbek olaylara katılmak için Kırgızistan'a geçiyordu. Kırgızlar da gruplar halinde Oş şehrine akıyorlardı. Olaylar devam edince Kerimov Moskova'dan yardım isteme yoluna gitti. Bunun üzerine takviye olarak gönderilen Polis gücüne destek olması için Moskovadan 900 kişilik bir MVD Birliği, Türkmenistan'dan 1.500 kişilik bir Kızıl Ordu Birliği ve 450 Sınır Muhafızı Oş'a gönderildi.⁶⁷⁰ David Kaye'e göre bu yaşananlar kendisini savunma durumuna geçmiş devlet bürokrasisinin kaos

⁶⁶⁸ "Kerimov'un bölgedeki aşiret-klan örgütlenmesi üzerinde etkisi ve kontrolü yoktu, bu yüzden de siyasi meşruiyeti sağlamak ve sürdürmek için diğer geleneksel olmayan metotları uygulamaya mecburdu." Daha fazla bilgi için bkz. Kangas, "Uzbekistan: The Karimov Presidency-Amir Timur Revisited", s. 134.

⁶⁶⁹ Valery Tishkov, "'Don't Kill Me, I'm a Kyrgyz!': An Anthropological Analysis of Violence in the Osh Ethnic Conflict", *Journal of Peace Research*, Cilt: 32, No: 2, 1995, s. 133.

Rus basını ise toplam ölü sayısını 320 olarak vermiştir. Bkz. Igor Rotar, "The Mine Placed by the Kremlin Cartographers", *Nezavisimaya Gazeta*, 25 Aralık 1992. Ayrıca bkz. Dannreuther, s. 40.

⁶⁷⁰ Daha fazla bilgi için bkz. Ro'i, "Central Asian Riots and Disturbances, 1989-1990..."

yaratarak reformları yavaşlatmak için milliyetçi duygu-hissiyatı suiistimal etmesine güzel bir örnekti.⁶⁷¹

Avrupa Birliği başta olmak üzere Batı Dünyasında 1989 Fergana Olayları ile ilgili başlayan endişe, 1990 Oş Olaylarını takiben paniğe dönüştü çünkü yoğun nüfuslu ve coğrafi olarak Güneyden Kırgızistan, Doğudan Özbekistan ve Kuzeyden Tacikistan arasında parçalanmış olan Fergana Vadisi Orta Asya'nın güvenliği açısından hayati önemde idi.⁶⁷² Bu yüzden de bölgede yaşananlar başta Fergana Vadisi olmak üzere Orta Asya Bölgesinin radikal dini akımların kalesi ve gelenekçilerin cenneti olduğu yönündeki algı ve önyargıyı kemikleştirdi.⁶⁷³ Bu algı daha sonra yaşanacak olaylar ve anlaşmazlıklarda da Fergana Vadisine şüphe ve kuşku ile yaklaşılmasına sebep oldu.⁶⁷⁴

⁶⁷¹ David Kaye, "Struggling with Independence: Central Asian Politics in the Post-Soviet World", **Middle East Insight**, Sayı: 8, Temmuz-Ekim 1992, s. 32.

⁶⁷² Thomas Kunze ve Michail Logvinov, "Central Asia Facing ISAF Withdrawal From Afghanistan", Gerhard Wahlers Vd. (Ed.), **Security Policy** içinde (45-68), Berlin: Konrad Adenauer Stiftung, KAS International Reports, Cilt: 29, 2013-12, s. 52.

"Fergana Vadisi, mevcut yapısı ve sorunları itibarıyla bir bakıma Orta Asya'nın Bekaa Vadisi olarak da adlandırılabilir. Uyuşturucu ticareti, silah kaçakçılığı, radikal İslamcı terör örgütleri ve diğer silahlı muhalif örgütlerin merkezi konumunda olup, bu örgütlerin en büyük lojistik destek aldıkları bir yer konumundadır. Coğrafi olarak, eski İpek yolu'nun geçtiği önemli bir güzergâhta olup, Özbek, Tacik ve Kırgız sınırlarının kesiştiği bir noktadadır. Vadi; Özbekistan, Tacikistan ve Kırgızistan sınırlarının bulunduğu ve fikirlerin çabucak yayıldığı, sınırları aştığı geniş bir alanı kapsamaktadır. 300 km. uzunluğunda ve 170 km. genişliğindeki vadinin üç yanı yüksek dağ sıralarıyla çevrelenmiştir. Vadinin büyük kısmı Özbek toprakları içinde bulunmakla beraber, kuzeydoğu Kırgızistan'ın içlerine kadar uzanarak Oş şehrine; güneyde de Tacikistan'ın Kanibadan şehrine ulaşmaktadır... En eski zamanlardan beri Orta Asya'nın en zengin tarım bölgesidir. Vadinin stratejik konumu, Orta Asya'nın ilk hâkimleri için de, kuzeyde Kaşgar ve Doğu Türkistan'a; batıda Semerkant ve Buhara'ya, güneyde Pamirlere ve Afganistan ile eski Hindistan'a giden karayollarına erişim sağlaması açısından hayati önem taşımaktaydı. Dolayısıyla, Fergana, mevcut konumu itibarıyla, bir bakıma Orta Asya'nın kalbi olarak kabul edilmektedir... Diğer taraftan Fergana Vadisi, bugün Orta Asya'nın en istikrarsız bölgelerinden birisidir. Genellikle İslamî hareketlerin potansiyel bir yuvası; geçmişte şiddetli ve kanlı olaylara fırsat veren ekonomik ve siyasi baskıların da yerleşim sahasıdır. Bölgenin aşırı yoğun ve genç nüfusa sahip olması, işsizlik ve ekonomik sorunlar tansiyonu yükseltmektedir. Bölge nüfusu çoğunlukla işsiz ve fakir insanlardan oluşmaktadır... Özbekistan nüfusunun üçte birini oluşturan 7 milyon kişi Fergana Vadisi'nde yaşamakta ve bölgeyi Orta Asya'nın en yoğun nüfuslu kesimi haline getirmiş bulunmaktadır..." Bkz. Mehmet Seyfettin Erol, "Orta Asya'da Güvenlik Sorunları", **Türkiyat Araştırmaları**, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Sayı: 1, Güz 2004, s. 97-98.

⁶⁷³ "Orta Asya'nın ruhani merkezi olarak bilinen Fergana Vadisi Sovyetler Birliği'nin dağılmasının arifesinde militan hareketler için bir merkez olmuştu. Bölgenin bu durumunu bir örnekle açıklamak gerekirse; bölgede tutuculuğu ile bilinen İsfara şehri Sovyet yönetiminin zirvesinde bile bu özelliği ile tanınıyordu." Bkz. Christopher Swift, "Militant Pathways: Local Radicalization and Regional Migration in Central Asia", **CTC Sentinel**, Cilt: 4, Sayı: 11, Kasım 2011, s. 8. Benzer görüş için bkz. Blank, s. 71.

"Tacikistan, Kırgızistan ve Özbekistan arasında bölüşülmüş olan Fergana Vadisi genellikle radikal grupların faaliyetleri açısından en münbit alan olarak tarif edilmekte idi." Bkz. M. Ehsan Ahrari, **Jihadi Groups, Nuclear Pakistan, and the New Great Game**, Carlisle PA: Strategic Studies Institute, U.S. Army War College, Ağustos 2001, s. 16.

"Bölgede ortaya çıkan radikal hareketler, Vehhabi-Suudi orijinli Hanbeli-Sünni akımlar şeklinde tezahür etmekte idi. Vehhabi İslam anlayışı özellikle Fergana Vadisinde yaygındı." Bkz. Çaman ve Dağcı, s. 16; Cornell, "Narcotics, Radicalism, and Armed Conflict in Central Asia...", s. 626.

"Fergana, Orta Asya'da İslam'ın ve İslam geleneklerinin de en yoğun yaşandığı bölge olma özelliğini taşımaktadır. Bu özelliğinden dolayı radikal İslamcı hareketler kendileri için uygun bir tabanı ve desteği bulmakta zorlanmamaktadırlar..." Bkz. Erol, s. 98.

⁶⁷⁴ Daha fazla bilgi için bkz. Bohr, **Uzbekistan: Politics and Foreign Policy**.

4.2. Moskova Destekli Darbe Girişimi ve Özbekistan'da Başkanlık Seçimleri

1991 Ağustos ayında Özbekistan'da Moskova destekli bir darbe girişimi patlak verdiğinde İslam Kerimov Hindistan'da dış gezide idi. Ülkesinden uzakta olmasına karşın Kerimov bu siyasi krizi de kendi hanesine artı olarak kaydetme fırsatını kaçırmadı.⁶⁷⁵ Kerimov darbe girişimi haberini alır almaz ülkesine geri döndü çünkü Devletbaşkan Yardımcısı Mirsaidov ve onun ekibinin Taşkent'te olağanüstü hal koşullarından faydalanmaya çalışacakları yönünde ciddi şüpheleri vardı ve bunda da haksız değildi. İlk fırsatta kendini siyasi bir darbe ile iktidardan uzaklaştırmaya çalışacaklarını düşünüyordu. Ancak darbe girişiminin başarısız olması planları bozdu, beklentinin aksine Kerimov'u değil de muhaliflerini zayıflattı.

19 Ağustos 1991 tarihi bu darbe girişiminin⁶⁷⁶ başarısız olması SSCB'nin dağılmasında artık geri dönüşün olmadığına da açık işaretlerinden biri idi. Baltık ve Kafkasötesi ülkelerin Birlikten ayrılması da bu durumu perçinlemiş oldu.⁶⁷⁷ Darbe girişimi sırasında başlarda sessiz kalmayı tercih eden Kerimov 24 Ağustos'ta Özbekistan Komünist Partisinden istifa etti.⁶⁷⁸

Darbenin başarısız olmasından sonra ilk iş olarak Özbekistan Komünist Partisinden istifa eden Kerimov milliyetçilerin desteğini kendi yanına çekmeye çalıştı.⁶⁷⁹ 1 Eylül 1991'de SSCB'nden ayrılan ülkeler kervanına Özbekistan da katıldı ve ülke bağımsızlığını ilan etti.⁶⁸⁰ Darbe girişimi sonrasında tüm mallarına devlet tarafından el

⁶⁷⁵ Donald S. Carlisle, "Geopolitics and Ethnic Problems of Uzbekistan and Its Neighbours", Yaacov Ro'i (Ed.), **Muslim Eurasia: Conflicting Legacies** içinde (71-103), Londra: Frank Cass, 1995, s. 82.

⁶⁷⁶ "Aleksandr Solzhenitsyn'in vb. isimlerin önderliğinde hareket eden ve kendilerine İlk Dalga Demokratlar adını veren grup SSCB'nin dağılması durumunda Komünistlerden bir karşı saldırı, darbe girişimi beklenmesi gerektiğini savunuyorlardı." Bkz. Wojciech Gorecki, **Ever Further From Moscow, Russia's Stance on Central Asia**, Varşova: Centre for Eastern Studies (OSW), OSW Studies, Sayı: 48, Nisan 2014, s. 15.

⁶⁷⁷ "Ukrayna ve Beyaz Rusya ile birlikte Sovyet Devletini dağıtan Rusya'ya bu durumun geri dönüşü 1990'lı yılların neredeyse tamamında bölgede varlık gösterememesi oldu." Bkz. Gorecki, s. 15.

⁶⁷⁸ Yurtbilir, s. 107.

⁶⁷⁹ Bkz. Shahram Akbarzadeh, "Nation-Building in Uzbekistan", **Central Asian Survey**, Cilt: 15, Sayı: 1, 1996, s. 26.

⁶⁸⁰ "Özbekistan, 1991 yılında SSCB'nin dağılmasını müteakiben bağımsızlığını ilan etti." Cherian, s. 41. "Carnegie Endowment for International Peace Moskova Merkezi Direktörü Dmitri Trenin'e göre Orta Asya Devletleri SSCB'nden ayrılmamış aksine Birlik çökmüş ve onları kaderleri ile başbaşa bırakmıştı." Bkz. Gorecki, s. 15.

"Orta Asya'nın 5 Sovyet dönemi Cumhuriyeti Sovyetler Birliğinden ayrılmadı, onları terk eden Birlik oldu." Bkz. Blank, s. 35.

"Sovyetler Birliği'nin çökmesi Özbekistan'ı belirsizliklerin olduğu bir bağımsızlığa sürükledi. Moskova'daki darbe girişiminin başarısız olmasından sonra Kerimov yeni gerçekliğe çok çabuk adapte oldu ve Komünist Parti'den istifa etti. Ardından da Özbekistan'daki Sovyet ordu birliklerinin idaresini eline aldı." Bkz. Anthony C. Bowyer, **Political Reform in Mirziyoyev's Uzbekistan: Elections, Political Parties and Civil Society**,

konulan Özbekistan Komünist Partisi kendisini lağvetti ve Özbekistan Halk Demokratik Partisi adını aldı.⁶⁸¹ Söylem ve ideoloji olarak da muhalefetteki milliyetçi hareketlerin slogan, ideoloji ve söylemlerini benimsedi. Böylece muhalefetin de en güçlü silahını elinden almış oldu.⁶⁸² Yeni kurulan partide eski Komünist Parti kadrosunun sadece 1/3'i vardı. Komünist Parti üyelerinin %40'ı Ruslardan oluşuyordu ama bu üyelerden hiçbiri yeni kurulan partiye katılmadılar.⁶⁸³ Sovyetler Birliği de 1991 yılı sonunda dağıldı.⁶⁸⁴ Ancak Orta Asya ülkelerinin liderleri adlarını Sovyet olanlardan milli olanlara göre değiştirseler de aynı lider kadrosu ve parti kademesi çok fazla değişmeden kaldı ve ülkeyi eski Sovyet otoriter idare yöntemlerine göre yönetmeye devam ettiler.⁶⁸⁵

Bu noktada Sovyetler Birliği'nin çöküşü ve Sovyet sonrası Orta Asya'da yeni devletlerin ortaya çıkması⁶⁸⁶ hem onlara yeni fırsatlar sunarken⁶⁸⁷, hem de bu durum potansiyel olarak tehlikeli ve Sovyet sonrası uluslararası ilişkilerde çatışma ortamı oluşması ihtimali taşıyan bir dizi çetrefilli konuyu (su kaynaklarının adil paylaşımı, ülkelerin mevcut sınırları gibi) ortaya çıkardı.⁶⁸⁸

1992 Anayasasının⁶⁸⁹ 12 Maddesine göre Özbek Devletinin bir ideolojisi yoktu. Kamusal alan siyasi kurumlar, ideolojiler ve fikirlerin çeşitliliği ilkesine göre

Washington: Central Asia-Caucasus Institute, Silk Road Studies Program, Silk Road Paper, Mart 2018, s. 11.

"31 Ağustos'ta Özbekistan bağımsızlığını ilan etti." Yurtbilir, s. 108.

⁶⁸¹ Lambert, s. 277-278.

Özbekçesi "Ozbekistan Xalq Demokratik Partiyasi". (M.E.K.)

⁶⁸² Akbarzadeh, s. 26.

"Oysa ki... hem Erk hem de Birlik milliyetçi argümanları kullanarak Kerimov'un ceberrut yönetimine karşı geniş katılımlı bir muhalefet cephesi oluşturabilirlerdi." Bkz. Şir, s. 101-102.

⁶⁸³ Daha fazla bilgi için bkz. Kulchik, Fadin ve Sergeev, a.g.e.

⁶⁸⁴ Akiner, "The Politicisation of Islam in Postsoviet Central Asia", s. 99.

⁶⁸⁵ Merry, E. Wayne, "Governance Central Asia: National in Form, Soviet in Content", **Cambridge Review of International Affairs**, Cilt: 17, Sayı: 2, 2004, s. 286.

⁶⁸⁶ "MGIMO'da Irina Zvyagelskaya'ya göre Orta Asya Devletlerinin bağımsızlıklarını ilan ederek Birlikten ayrılmasına izin verilmesinin ana nedeni Sovyet Komünist ikliminde gelişen otoriter devletlerin siyasi safrasından Rus idarecilerin kurtulmak istemesi idi... Aleksandr Solzhenitsyn kendilerine İlk Dalga Demokratlar adını veren bu grubun önemli isimlerinden biri idi. Solzhenitsyn, 1990 yılında Rus merkezi güçlendirebilmek adına Moskova tarafından finansal olarak desteklenen Sovyet sınırlarının bırakılmasını da önermişti." Bkz. Gorecki, s. 15.

⁶⁸⁷ "...Klasik ataerkil yaklaşıma göre Orta Asya Devletlerinin Rusya'dan başka gidebileceği bir yer yoktu. Bu yüzden Rusya'nın onlara ricacı olmasını gerektirecek bir durum da yoktu. Rusya kendi ekonomik reformlarını tamamladığında bu devletler kendi ayakları ile geri gelecek ve Rusya'nın şartlarını kabul edeceklerdi. Moskova'nın keza bütçelerini sübvansede onlara bakmalarına da gerek kalmayacaktı. Ama olaylar Rusya'nın beklediği şekilde gelişmedi; yeni bağımsız devletlerin uluslararası arenada bağımsız ve egemen tüzel kişiler olarak hareket etmenin faydalarını keşfetmeleri fazla uzun sürmedi." Bkz. Gorecki, s. 16.

⁶⁸⁸ Dadabayev, s. 554.

"Sovyet Rejimi 1991 yılında çöktüğünde, Orta Asya Cumhuriyetlerinin önünde bir gecede ulus-devlet olmaktan başka bir seçenek yoktu." Bkz. Şir, s. 89.

⁶⁸⁹ "1992 yılında kabul edilen yeni Özbek Anayasasında sıklıkla Demokrasi, Hukukun Üstünlüğü, Düşünce ve İfade Özgürlüğü, Sivil Özgürlükler ve Yerinden Yönetim gibi kavramlara atıfta bulunuluyordu. Bu yeni Anayasa teknik olarak ise bir Giriş Bölümü ile onu takip eden 6 bölüm ve 26 kısımda yer alan 128 maddeden

düzenlenecekti.⁶⁹⁰ Bu noktada ideoloji açığı Kerimov insani değerler, demokrasinin evrensel olarak kabul görmüş kuralları, özgürlük ve insan hakları ile kaptamayı ve yeni Özbek Devletine meşruiyet kazandırmayı planlamıştı. Bu yüzden tek bir ideolojiye tabi olma fikrine sıcak bakmayan Kerimov evrensel ahlak ve hümanizm temelinde bir çoğulcu bir sosyal-siyasi ortama olan talebini dile getirirse de⁶⁹¹ resmi entellektüeller dahi yeni devletin işlevsel bir ideolojiye ihtiyacı olduğu noktasında hem fikirdi.⁶⁹² Dönemin Milli Eğitim Bakanı Said Şermuhammedov bu durumu “ülkenin sosyal açıdan ilerlemesi için milli-manevi bir kültüre ihtiyacı olduğu” tespiti ile ifade etmişti.⁶⁹³

Bu çalkantılı dönemde Kerimov iktidarı sürdürebilmek için mevcut kaotik duruma hızlı bir şekilde adapte olmuş ve kendi oluşturduğu politikayı başarılı bir şekilde uygulamıştır. Michael Thurman Kerimov’u ve onun siyasi adaptasyon kabiliyeti ile kapasitesini şu şekilde tarif etmektedir: “*Kerimov, selefi Nişanov’a göre yeni fikirlere daha açıktı ve Moskova tarafından daha az taciz ediliyordu. Halk tabanındaki desteğini arttırmak için bir süre Birlik Hareketine müsamaha gösterdi, bu esnada da muhaliflerin milliyetçi söylem ve argümanlarının büyük bir kısmını kendi parti programına almıştı.*”⁶⁹⁴ Ancak buradaki temel sorun Kerimov’un milliyetçi dalgayı rejime meşruiyet kazandırma ve istikrar getirme konularında kullanabilme imkân ve yeteneğinin olmaması idi. Çünkü her ne kadar muhalefetin söylemlerini parti programına dâhil etse de muhalefet grupları bu söylemi hükümeti eleştirmede kullanıyorlardı ve bu kozları hemen ellerinden alınamadı. Bu sebeple de Kerimov’un modern bir tasarım olan Özbek Milliyetçiliği Projesini hayata geçirme yoluna gitti.⁶⁹⁵ Özbekçilik veya Milli Müstakillik Gayesi de denilen bu yeni ideoloji milliyetçi talepleri de içeriyordu ama bu talepleri Özbekistan’la sınırlıyordu. Özbekistan sınırları dışında resmi bir talebi yoktu. Bu yeni ideolojinin Özbekistan ile sınırlandırılması klanlar, aşiretler ve bölgelerin birbiri ile çakışan ekonomik

oluşmakta idi.” **Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası/Uzbekiston Respublikasının Konstitutsiyası**, Tashkent: 1992.

⁶⁹⁰ **Uzbekiston Respublikasının Konstitutsiyası**, Tashkent: 1992, Madde 12, s. 11.

⁶⁹¹ Pottenger, “Civil Society, Religious Freedom, and Islam Karimov...”, s. 61.

⁶⁹² “Özbek Milletinin varlığını sürdürmesi için bir ideolojisi olmalıydı.” Birgit N. Schlyter, “Language Reform and Language Status in Multilingual Uzbekistan”, **Asian Cultures and Modernity**, Research Report, No: 13, Stockholm Üniversitesi, Nisan 2007, s. 19-21.

⁶⁹³ Yurtbilir, s. 125.

⁶⁹⁴ Michael Thurman, “Leaders of the Communist Party of Uzbekistan in Historical Retrospect: The Class of ‘38”, (I. Kısım), **Central Asia Monitor**, Sayı: 6, 1995, s. 26.

⁶⁹⁵ “Bu ideolojinin adı Milli Bağımsızlık Gayesi-Milliy Mustaqillik G’oyasi oldu.” Yurtbilir, s. 126.

ve siyasi taleplerini dengeleyecek ve Orta Asya'da önemli bir sorun olma potansiyeli taşıyan sınır anlaşmazlıklarının da önlenmesi için bir mekanizma sağlayacaktı.⁶⁹⁶

Milli Müstakillik Gayesi farklı tutum ve fikirlerin bir birleşimi idi. İçinde irredentizmden arındırılmış milliyetçilik, devlet düzeninin tesisi ve geleneklerin sürdürülmesi için muhafazakârlık ve bireyselliğe karşı kolektivizmi önceleyen etkiler vardı.⁶⁹⁷ Yeni Özbek ideolojisi genç devletin karşılaştığı sorunlara pragmatik bir çözümdü temelde; alternarif ideolojileri dışlıyordu.⁶⁹⁸ Yerel ve otantik bir Özbek Kimliğinin gelişmesi ve milli bir ideal oluşturulması Kerimov'a göre Özbek halkını yabancı ideolojilerden korumak için alınması gereken önlemlerden ilki idi.⁶⁹⁹ Bu yüzden Özbekçilik Kerimov rejiminin ana sacayaklarından birisi haline geldi.⁷⁰⁰

Ancak Özbek Milliyetçiliği Projesi Kerimov'un hayalini kurduğu gibi dörtbaşı mamur bir politika olamadı. Ancak bu politika geçiş döneminde ülkenin dış müdahalelerden korunması ve iç siyasette istikrara kavuşmasında yardımcı oldu.⁷⁰¹ Çünkü yine Thurman'a göre Fergana Olayları da Özbekistan Komünist Partisi'nin karşısına uğraşması gereken yeni ve ciddi bir sorun olarak çıkmış, ülkedeki dengeleri değiştirmişti. Moskova, Özbekistan'da Pamuk Skandalı sonrasında varlığı ile mecburen yüzleşmek zorunda kaldığı Aşiret/Klan veya Bölgecilik-Hemşehricilik temelli dayanışma

⁶⁹⁶ Alan J. DeYoung ve Charlene Santos, "Central Asian Educational Issues and Problems: Internet Coverage and Sources", Stephen P. Heyneman ve Alan J. DeYoung (eds.), **The Challenges of Education in Central Asia** içinde (65-80), Greenwich: Information Age Publications, 2004, s. 69.

⁶⁹⁷ "Kerimov Rejimi Sovyet Kültürünü otantik Özbek Kültürü ile değiştirmeye çalıştı. Bu kapsamda ortaya atılan yeni Özbek Kimliği projesi hem etnik hem de evrensel değerleri içeriyordu." Daha fazla bilgi için bkz. Laura L. Adams, **The Spectacular State: Culture and National Identity in Uzbekistan**, Londra: Duke University Press, 2010, s. 133-152.

"Özbekçilik milli değerlerin yanında manevi öğeler de içeriyordu ama bu dini-manevi öğeler sekülerleştirilmişti. Bu haliyle de dini inancı Özbek kimliğinin bir bileşeni konumuna indirgiyordu." Yurtbilir, s. 124.

⁶⁹⁸ Yurtbilir, s. 128.

⁶⁹⁹ I. A. Karimov, **The Idea of National Independence: The Key Concepts and Principles of Uzbekistan**, Tashkent: Uzbekiston, 2001, s. 44-45.

⁷⁰⁰ "Kerimov, klanlar ve bölgeciliğin etkisini azaltmak için Özbek kimliğinin geliştirilmesine özel bir önem verdi. Dünyada tek bir Özbek Devleti vardı. Bu yüzden de onun içinde yer alan Harezm, Fergana veya Surhanderyalı arasında siyaseten bir fark yoktu; temelde hepsi Özbekti." İslam Karimov, **Uzbekistan on the Threshold of the Twenty-First Century**, New York: St. Martin's Press, 1998, s. 64.

⁷⁰¹ Akbarzadeh, s. 23.

ağlarını⁷⁰² ortadan kaldırmaya çalışırken,⁷⁰³ Birlik Hareketi de Moskova'nın bölgedeki kontrolünü zayıflatmaya çalışıyordu. Özbekistan Komünist Partisi eliti ise Fergana Olaylarını hem zayıflayan Moskovayı hem de Milliyetçi muhalefeti kendinden uzakta tutmak için kullanmaya çalıştı. Kerimov bir yandan Moskova'yı halkı baskı altında tutarak memnun etmeye çalışırken diğer yandan Birlik Hareketi'nin siyasi programını kendi programı haline getirerek iç baskıyı azaltmaya ve halkın biriken öfkesini Moskova'ya kanallandırmaya çalıştı. Daha açık ifade etmek gerekirse ortaya çıkan ve yaşanan etnik çatışmalar ülkedeki klanlar ve etnik gruplar arasındaki güç dağılımını bozarak devlet idaresinin-kontrolünün güçlenmesine yardımcı oldu.⁷⁰⁴ Bu noktada da ülke siyasetinde ağırlığı olan ve etkisi hemen her zaman hissedilen Klanlar hakkında kıs bir bilgi verme ihtiyacı, Özbekistan siyasetini anlama adına ihtiyaç olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü

⁷⁰² Klan ve Bölgecilik-Yerelcilik temelli ağların çalışma şeklini Hakan Güneş şu şekilde açıklamaktadır: "...Orta Asya örneğini görece farklı kılan, bu sürecin demokratik katılım kanalları ve siyasi grupların patronajından ziyade yerel kümelerin patrimoniyal klientalistik ağlar vasıtasıyla merkezle kurdukları ilişki üzerinde temellenmiş olmasındadır. Orta Asya örneğinde farklı eğilimler üzerinde tam bir iktidar tekeli kuran merkez aynı ölçüde bir yerel ağlar koalisyonuna yaslanır. Bu yapının ikinci bir özelliği de belli bir özerkliği bulunmakla birlikte siyasal toplumun devletle iç içe geçmesi ve gruplaşmaların bizzat yerel ağlar üzerine yerelci-bölgeci bir klientalizme yaslanarak inşa edilmiş olmalarıdır... Özbekistan'ın Sovyet geçmişlerinden devraldıkları siyasal mimariye, bugünkü siyasal sistemlerine, burada parlamentonun ve yerel özyönetim organlarının ilişkilenme biçimleri günümüze devreden özellikler barındırır. Sovyet yasama ve yürütme sistemini ve bu sistem içinde vekillerine seçim bölgesindeki seçmenler tarafından temsil ve yetki aktarımı (mandate) yapıldığı için vekil Sovyet ile bölgesinin seçmeni arasında aracı-sözcü olarak tanımlanır. Sovyet döneminin bu vekillik anlayışı daha sonraki dönemde de devam edecek olan yerelcilik (regionalism) probleminin siyasal kültürel temellerini oluşturmuştur." Bkz. Güneş, "Başkanlık, Parlamentarizm ve Yerel Ağlar...", s. 26-27.

"Bazı çalışmalar Klanların Tacikistan'da sistemin çökmesine sebep olurken, Özbekistan'da istikrarı sağladığını iddia etmektedir." Daha fazla bilgi için bkz. Kılavuz, "Understanding the Violent Conflict...", s. 14-15.

"Rasyonel ilişki klan üyelerinin desteklenmesi vasıtasıyla idare edilmekte idi. Böylece bir bağımlılık ağı oluşturulmakta bunun sonucunda da refah ve güç kendi grubuna kanallandırmaya çalışılmakta idi... Sovyet döneminde bu klan ağları sistemi kendi çıkarlarına göre nasıl kullanacaklarını öğrendiler. Bunun sonucunda kendilerine özgü, geleneksel informel metot ve ağlarını kurdular. Bu sayede Sovyet denetim ve kontrolünü aşmış kaynaklara ulaşabildiler... Bu ağların rasyonelliği Sovyet sistemi içinde hayatta kalmalarını sağlayan esneklik ve adaptasyon kabiliyetini kendilerine sağladı... Klan bağlarını bu kadar güçlü kılan şey ise... kimliği güçlendiren bağlar ve toplumdaki sosyo-politik sözleşmeler idi." Bkz. Şir, s. 114 ve 115.

"Klan, klan ilişkilerini en prestijli pozisyonlarla emniyete almakta idi. Bunun sonucunda ortaya çıkan Klan ağındaki genişleme de güç ve refaha daha fazla ve kolay bir şekilde erişim imkânı sağlıyordu." Daha fazla bilgi için bkz. Demian Vaisman, "Regionalism and Clan Loyalty in the Political Life of Uzbekistan", Yaacov Ro'i (Ed.), **Muslim Eurasia: Conflicting Legacies** içinde (105-122), Londra: Frank Cass, 1995.

Klan tabirini ilk kullananlardan birisi Boris Rumer'dir. Daha fazla bilgi için bkz. Boris Z. Rumer, **Soviet Central Asia, A Tragic Experiment**, Boston: Unwin Hyman, 1989.

"Klan Siyaseti rasyonel olarak tanımlanmış işbirliği ilişkisine dayalıdır. Bu ilişki ağı Klan üyeleri arasındaki yakınlığı-akrabalığı ön plana çıkarır." Daha fazla bilgi için bkz. Philip S. Khoury ve Joseph Kostiner, **Tribes and State Formation in the Middle East**, Berkeley: University of California Press, 1990; Charles Lindholm, "Kinship Structure and Political Authority: The Middle East on Central Asia", **Comparative Studies in Society and History**, Cilt: 28, Sayı: 2, Nisan 1986, s. 334-355; Nicklas Norling, **Party Problems and Factionalism in Soviet Uzbekistan, Evidence From the Communist Party Archives**, s. 16-18; S. Frederick Starr, "Clans, Authoritarian Rulers and Parliaments in Central Asia", **Silk Road Paper**, Central Asia-Caucasus Institute, Silk Road Studies Program, Washington, 2006.

⁷⁰³ "Kerimov Rejimi de benzer bir politika izlemiş, her ne kadar kendisi de iktidarını sürdürebilmek için bu yapıları muhtaç olsa da, klan ve akrabalık-kan bağlarını da hedef almaktan da geri durmamıştır." Bkz. Şir, s. 111.

⁷⁰⁴ Daha fazla bilgi için bkz. Thurman, a.g.m.

Orta Asya'da ulusal düzeyde serbestçe örgütlenmiş ideolojik-politik temelli partilerden ziyade çıkar kümeleri olarak öbekleşmiş birimlerin başkanlık sistemi etrafında dizilerek ve birbirleri arasında rekabet ederek merkezden kendileri için daha fazla pay almaya çalıştıkları sistemler mevcuttur. Bu yapılanmayı Hakan Güneş şu şekilde tanımlamaktadır:

“Dünyada çeşitli grupların, kesimlerin ya da bölgelerin merkezi olanaklardan kendileri için daha fazla pay istemediği herhangi bir örneğe sahip değiliz. Ancak Orta Asya örneğini görece farklı kılan, bu sürecin demokratik katılım kanalları ve siyasi grupların patronajından ziyade yerel kümelerin patrimonial klientalistik ağlar vasıtasıyla merkezle kurdukları ilişki üzerinde temellenmiş olmasıdır. Orta Asya'da toplum içindeki farklı eğilimler üzerinde tam bir iktidar tekeli kuran merkez gücünü daha fazla konsolide etmek adına aynı ölçüde bir yerel ağlar koalisyonuna dayanmaktadır. Bu yapının ikinci bir özelliği de, belli bir özerkliği bulunmakla birlikte, siyasal toplumun devletle iç içe geçmesi ve gruplaşmaların bizzat yerel ağlar üzerine yerelci-bölgeci bir klientalizme yaslanarak inşa edilmiş olmalarıdır.”⁷⁰⁵

Orta Asya, özellikle de Özbekistan olduğunda adı sıklıkla geçen enformel sosyal-siyasi yapılardan olan Klanlar Orta Asya'daki en güçlü ve esnek sosyal yapılar olarak tarif edilmektedir. Esnektirler çünkü bunu varlıklarını sürdürme yeteneklerine borçludurlar. Bu esneklikleri sayesinde Orta Asya'nın göçebe devletleri, büyük bozkır imparatorlukları, feodal hanlıklar, Çarlık idaresi, Sovyet Marksizmi ve en son olarak da otokratik ulus-devlet yapılanması döneminde dahi varlıklarını devam ettirmişlerdir.⁷⁰⁶ Klan denilince akla kanbağına dayalı bir birliktelik gelse de, Özbek Klan yapılanması kanbağından ziyade bölgesel temelli dayanışma ağları olarak tanımlanabilir.⁷⁰⁷ Klanlar bu kapsamda alt gruplardan, büyük ailelerden oluşabilir ve belli bir bölgeden gelenleri bünyesinde barındırabilir. Ortalama olarak 2.000-20.000 arasında değişen üye sayıları olabilmektedir.⁷⁰⁸ Sovyet döneminde de varlığını sürdüren ve yeni döneme başarılı bir

⁷⁰⁵ Güneş, “Başkanlık, Parlamentarizm ve Yerel Ağlar...”, s. 25-26.

⁷⁰⁶ Yurtbilir, s. 100.

⁷⁰⁷ Jonathan Kelley Zartman, “Political Transition in Central Asian Republics: Authoritarianism Versus Power-Sharing”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Denver, 2004), s. 28.

“Özbek Klan yapılanması ile ilgili kullanılan diğer tabirler ‘dayanışma grupları’ veya ‘enformel idari yapılar’dır.” Daha fazla bilgi için bkz. Naumkin, “Uzbekistan’s State-Building Fatigue”, s. 127-140. Ayrıca bkz. Gleason, “Fealty and Loyalty...”, s. 618.

⁷⁰⁸ Collins, “The Logic of Clan Politics...”, s. 232.

şekilde adapte olan Özbeki Klan yapılanması kasabalarda enformel olarak,⁷⁰⁹ kolhozlardaki idari yapılara ise doğrudan ve derinlemesine nüfuz etmişti.⁷¹⁰

Ülkenin 6 bölgesinin hepsinin Sovyet Modernizmine intibak edebilmek için kendine has bir klan yapılanması oluşmuştu. Bunlar sırasıyla:

1. Taşkent. (Başkent ve ana sanayii merkezi.)
2. Fergana. (Ülkenin en yoğun nüfuslu bölgesi ve tarım havzası.)
3. Semerkant ve Buhara. (Kültürel merkezler.)
4. Surhanderya ve Kaşkaderya. (Kısaca Sur-Kaş. Ülkenin en geri kalmış bölgesi.)
5. Harezm. (Eski Hive Hanlığının merkezi. Çölün ortasında izole halde olduğu için ülkenin geri kalan kısmından kültürel olarak farklılıkları mevcuttu.)
6. Karakalpak Özerk Cumhuriyeti.⁷¹¹

Bu sayılan bölgelerden Taşkent, Fergana ve Semerkan-Buhara en etkili olanları idi. Sürekli olarak bir güç ve iktidar mücadelesi içinde idiler. Sovyet Yönetimi döneminde ülkedeki en önemli iki makam; Özbek Komünist Partisi Genel Sekreterliği ve Bakanlar Kurulunun Başkanlığı bu üç klanının temsilcileri arasında sürekli el değiştirmişti.⁷¹²

Özbekistan'da bölgecilik güçlüdür. Bu durum ülkenin tarihi ve coğrafi konumundan kaynaklanmaktadır. Yukarıda sayılan bölgeler arasında pek çok farklılıklar mevcuttur. Ülkenin üç ayrı bölgesi olan Semerkant, Taşkent ve Fergana Özbekistan'ın önemli sosyal ve kültürel merkezleri olsa da Çarlık İdaresi ve öncesinde ayrı ve birbirleri ile rekabet eden farklı siyasi yapıları. Bu yüzden insanları birbirinden farklıdır. Keza dil, lehçe ve adetlerde de farklılıklar vardır. Tarihen de birbirlerinden farklılıkları ve ayrılıkları mevcuttur. Bunlar çok aşırı olmasa da tüm bu sayılanların elbetteki politik yansımaları olmaktadır. Bu yüzden her kim bir makama gelirse kendi bölgesinden gelen insanları aramakta ve yakınında onları istihdam etme yoluna gitmektedir.⁷¹³ Bu durumun ortaya çıkardığı sosyal fenonem ve Orta Asya ve Özbekistan'da Sovyet Döneminde ve daha

⁷⁰⁹ "Hatta kasabalarda klan yapılanması tek ve geçerli otorite kaynağı haline gelmişti." Kathleen Collins, "The Political Role of Clans in Central Asia", **Comparative Politics**, Cilt: 35, Sayı: 2, Ocak 2003, s. 187 ve Collins, "The Logic of Clan Politics...", s. 178.

⁷¹⁰ "Sovyet Milliyetler Politikası, Kolhozlar (Kollektif Çiftlikler) ve Sovhozlar (Devlet Çiftlikleri) vasıtasıyla kollektifleştirme klanların güçlerini konsolide etmeleri için gereken zemini hazırladı." Collins, "The Logic of Clan Politics...", s. 258-259.

⁷¹¹ Fane, s. 278.

⁷¹² Yurtbilir, s. 102.

⁷¹³ Kılavuz, "Understanding the Violent Conflict...", s. 98.

öncesinde de var olan güç ilişkileri, bağımsızlık sonrasında Klan tabiri ile açıklanmaya çalışıldı. Klan kavramı Sovyet Döneminde de vardı. Komünist Parti o dönemde Klan ağı ve irtibatları ile mücadelesini Bölgecilik/Mestnichestvo ve Hizipçilik/Clanovost politikaları adı altında yönetiyordu. Bu yüzden ne Sovyet döneminde ne de sonrasındaki Bağımsızlık döneminde hiçbir üst ve orta düzeydeki bürokrat Klanlar konusunda konuşmadı ve hangisi ile irtibatlı olduğunu açıklamadı. Ancak buna karşın, toplumun eğitilmiş kesimi ve idareci grubu ve özellikle de elitler için Klan üyesi olmak bir zaruretti ve bu gruptaki herkes kimin hangi Klana bağlı olduğunu gayet iyi biliyordu.⁷¹⁴ Klan adı verilen bu etki ağları Özbek sosyal ve siyasal realitesinin değişmez bir parçası idi. Bu yüzden Sovyet Döneminden beri Klanlar Orta Asya'da Özbek gerçekliğinin bir parçası olarak kabul ediliyor ve üzerinde araştırmalar yapıyordu. Bu araştırmacılar arasında öne çıkanlara Donald Carlisle ve James Critchlow örnek verilebilir.⁷¹⁵ Sovyet Sonrası dönemde ise bu konuyla ilgili çalışma yapan isimler arasında Kathleen Collins, Sally Cummings, Pauline Jones Luong, Nurbolat Masanov, Edward Schatz ve İdil Tunçer Kılavuz sayılabilir. Klanlar ve diğer gruplar bu çalışmaların büyük kısmında sub-etnik ve Modernizm öncesi sosyal yapılar olarak değerlendirilmektedir. Oysa Özbekistan'da Klan tabiri ile açıklanmaya çalışılan yapı sadece kanbağı değil, bünyesinde tanışıklık vb. diğer sosyal irtibatları da içeren oldukça gevşek koalisyonlardır.⁷¹⁶ O nedenle doğrudan klan kavramı nın yanındal neo-patrimonyalizm kavramı ile de bu sosyo politik olgu ele alınmıştır. Klan pre modern bir oluşuma işaret eder. Bu klanlar modern öncesi dönemden bugüne modernizmin dönüştürücü etkisiyle dönüşmüş değişmişlerdir.

Klan siyaseti Orta Asya ve Özbekistan'ı meşgul eden en önemli konulardan biridir. Orta Asya devletlerinin Devletbaşkanlarının hemen hepsi, özellikle bağımsızlık sonrasında bir elit networkunun idaresinde yer aldıkları için yerlerini korumuşlardır.⁷¹⁷ Bu networkler bağımsızlık sonrası ortaya çıkan yeni dönemde hem iktidarlarını devam ettirebilmek hem de kendi çıkarlarını maksimize etmek kaygısı içinde olmuşlardır.⁷¹⁸ Bu networkler Klan denilen ve toplumun ve devletin hemen her yerine nüfuz etmeye çalışan

⁷¹⁴ "Gerek Sovyet Döneminde gerekse de daha sonrasında, Bağımsızlık döneminde hangi Klanla iltisaklı olduğunu ifşa etmemek temel bir kuraldı." İlkhmov, "Neopatrimonialism, Interest Groups and Patronage Networks..", s. 68.

⁷¹⁵ İlkhmov, "Neopatrimonialism, Interest Groups and Patronage Networks..", s. 69.

⁷¹⁶ İlkhmov, "Neopatrimonialism, Interest Groups and Patronage Networks..", s. 69.

⁷¹⁷ "Sovyet koloni sisteminin paradoksal bir sonucu olarak yerel güç odakları ve Klan liderleri yerel, hatta bazı durumlarda milli liderler haline geldi." Starr, "Clans, Authoritarian Rulers and Parliaments in Central Asia", s. 8.

⁷¹⁸ Shane A. Smith, "Leadership Transition in Kazakhstan and Uzbekistan: Implications for Policy and Stability in Central Asia", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Naval Postgraduate School, Eylül 2007), s. 26.

yapılar oluşturmaktadır.⁷¹⁹ Bu yapının idaresini elinde tutan liderler yönetim haklarını doğum, evlenme, şahsi tanışıklık ve kişisel başarı gibi etmenler sonucunda elde edebilmektedir.⁷²⁰ Toplumun elitler dışında kalan kesimi ise güvenlik, anlaşmazlıkların çözümü, iş bulma, iyi bir eğitim alma, kamu hizmetlerine kolay ve ayrıcalıklı ulaşım, kredi temini konularda liderlere bağımlıdır. Bu noktada Klanlar merkezi hükümetin yerini almakta ve bireylere bir çeşit enformel sosyal güvenlik sistemi sağlamaktadır. Ancak bu bağımlılık tek taraflı değildir; Klan eliti de toplumdaki ayrıcalıklı statüsü ve çıkarlarını korumak, bazı durumlarda yeni kazanımlar elde etmek için bireylerin sadakatine bağımlıdır.⁷²¹

Sovyet Yönetiminin Kolhoz ve Sozhoz türü kollektif tarım uygulamaları Klanların varlığını sürdürmesini ve zamanla daha da güçlenmesini sağladı. Bu noktada Klanlar Sovyet kurumlarını kendi varlıklarını sürdürebilmek için oldukça başarılı bir şekilde kullandılar. Brejnev döneminde bu durumun yaygınlaşmasına ve etkisini arttırmasına büyük ölçüde göz yumuldu. Ancak Andrapov ve Gorbaçov döneminde Orta Asyalıların kendi Cumhuriyetlerini Komünist Parti idaresi ve iktidarını tehdit etmeden istedikleri gibi yönetmelerine kısmen de olsa izin veren bu sistemi sonlandırmak istediler.⁷²² Ancak Krasnayı Desant/Kızıl Tayin gibi sert tedbirlere rağmen bunda başarılı olamadılar. Sovyet Devleti zayıfladıkça Klanlar kendilerini gösteriler vasıtasıyla göstermeye başladılar.⁷²³ Sovyet Sisteminin o dönemde tek boş bıraktığı kulvar olan çevre sorunları noktasından harekete geçen bu gösteriler yoluyla Gorbaçov'un Orta Asya ve Özbekistan'a atadığı isimler itibarsızlaştırılmaya çalışıldı. Moskova ile uzlaşma sağlandıktan sonra Klanlar Orta Asya'da, Tacikistan hariç, tüm bölgelerde kendilerini bir güç dengesi pozisyonu içinde buldular.⁷²⁴ Bu noktada, Collins Sovyet sonrası dönemde bölgede idari istikrar tesis edildiğinde Klanların, toplumda gözlenen İslamcı ve radikal hareketlere olan ilginin azaltılmasında da araç olarak kullanıldığını iddia etmektedir.

⁷¹⁹ Kathleen Collins, "Clans, Pacts, and Politics in Central Asia", **Journal of Democracy**, Cilt: 13, Sayı: 3, Temmuz 2002, s. 150.

⁷²⁰ Smith, "Leadership Transition in Kazakhstan and Uzbekistan...", s. 26.

⁷²¹ Collins, "The Logic of Clan Politics...", s. 224 ve 232; Collins, "The Political Role of Clans in Central Asia", s. 173-174, 177-178 ve 186.

⁷²² Smith, "Leadership Transition in Kazakhstan and Uzbekistan...", s. 27.

"1980'li yıllarda Gorbaçov'un iktidara gelmesi tüm bu sistemi ve onu devam ettiren uzlaşmaları sonlandırdı." Farklı görüş için bkz. Starr, "Clans, Authoritarian Rulers and Parliaments in Central Asia", s. 9.

⁷²³ Smith, "Leadership Transition in Kazakhstan and Uzbekistan...", s. 27.

⁷²⁴ "Klanların Tacik İç Savaşının patlak vermesinde etkili oldukları yönünde iddialar bulunmaktadır." Bkz. Roy, **The New Central Asia: The Creation of Nations**, s. 112, 128-130; Collins, "The Political Role of Clans in Central Asia", s. 176; Collins, "Clans, Pacts, and Politics in Central Asia", s. 141-142; Collins, "The Logic of Clan Politics...", s. 240-241 ve 260.

Çünkü bölgede dini inanç dahi hala Klan aidiyetinin gerisinde kalıyordu. Bu iddiasını desteklemek için Collins bölgede yaptığı mülakat ve görüşmelerde sorduğu bir soru ile ona verilen cevabı öne sürmektedir. Soru yerli halkın kendi bölgeleri dışından gelecek bir din adamının otoirtesini tanıyıp tanımayacaklarıdır? Cevap %96 oranında hayır olmuştur.⁷²⁵

Yukarıda sayılan tüm bu enformel görevleri yerine getiren ve bürokratik sisteme alternatif oluşturabilen Klanlar istikrarsızlık kaynağı da olabilmektedir. Devletin kurumsal sorumluluklarını düzenleyen bir sözleşme (Anayasa) ile bağlı olmasına rağmen Klanlar ve ittifaklar bu türden bir normatif sorumluluğu ve mecburiyeti olmayan bir gölge sistem ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Bu sistem çoğunlukla formel sisteme göre daha baskın olabilmektedir. Yani enformel, formel olmakta ve kurumsallaşmaktadır. Bunun sonucunda formel kurumlar geri plana itilmekte, bu da halkın siyasi sisteme katılımını başarılı bir şekilde engellemekte ve radikalleşmeye yönelişi arttırmaktadır.⁷²⁶ İşte bu sebeplerden dolayı Klan sisteminin aslında Patrimonyal, hatta Neopatrimonyal bir yapı olduğuna dair iddılar ve eleştiriler de ortaya atılmıştır.

Patrimonyal Otorite düşüncesinin kökleri Max Weber'in geleneksel otorite kavramına dayanmaktadır. Weber'e göre Patrimonyal Otorite de geleneksel otoritenin bir türüdür ve aynen geleneksel otoritede olduğu üzere gelenek tarafından onaylanmalı ve kabul edilmelidir. Ayrıca egemenin şahsi iktidarı tarafından da desteklenmelidir.⁷²⁷ Richard Pipes ise Patrimonyalizmi: "*egemenlik ve mülkiyet haklarının birbirinden ayırt edilemez hale geldiği bir rejim*" olarak tarif etmektedir. Bu rejimde siyasi güç ve ekonomik güç aynı şekilde kullanılır. Bunun sonucunda ise siyasi, bürokratik yapı devasa bir mülkiyet yapısı gibi gözükmeye başlar.⁷²⁸ Guenther Roth'a göre ise Patrimonyalizm geçmişe dönüş gibidir. İktidar veraset yoluyla altsoylara intikal etmektedir ve sistem geleneksel meşruiyet uygulamalarına dayanmaktadır.⁷²⁹ Patrimonyal rejimlerde tüm siyasi kararlar liderin şahsi tercih ve kararları olarak görülür, bu yüzden de kamu ile özel arasındaki ayrım ortadan kalkar.⁷³⁰ İlk kez Shmuel N. Eisenstadt tarafından

⁷²⁵ Collins, "The Political Role of Clans in Central Asia", s. 171, 178, 181-183 ve 190; Collins, "Clans, Pacts, and Politics in Central Asia", s. 145; Collins, "The Logic of Clan Politics...", s. 224. Ayrıca bkz. Vitaly Viacheslavovich Naumkin, **Radical Islam in Central Asia: Between Pen and Rifle**, Lanham: Rowman and Littlefield Publishers, 2005, s. 10, 21, 38, 40-43 ve 60.

⁷²⁶ Smith, "Leadership Transition in Kazakhstan and Uzbekistan...", s. 29.

⁷²⁷ İlhamov, "Neopatrimonialism, Interest Groups and Patronage Networks...", s. 66.

⁷²⁸ Richard Pipes, **Russia Under the Old Regime**, New York: Penguin Books, 1995, 22-24.

⁷²⁹ Guenther Roth, "Personal Rulership, Patrimonialism, and Empire-Building in the New States," **World Politics**, Cilt: 20, Sayı: 2, Ocak 1968, s. 196.

⁷³⁰ Smith, "Leadership Transition in Kazakhstan and Uzbekistan...", s. 20.

kavramlaştırılan Neopatrimonyalizm düşüncesinde de, Patrimonyalizm sisteminde olduğu gibi, kişisel sadakat ve resmi liderin makamına değil de şahsına bağlılık ön plana çıkmaktadır.⁷³¹ Ancak Patrimonyalizmden farklı olarak Neopatrimonyalizm geleneksel meşruiyet yollarına başvurmamakta ve iktidarın babadan oğula devrine öncelik vermemektedir.⁷³² Neopatrimonyal rejimler lidere sadakat için formel ve enformel tüm yolları kullanır. Hatta öyle ki, bunlardan bazıları demokratik sistemlerin meşruiyet yöntem ve vasıtaları dahi olabilmektedir. Bu yüzden de bu sistemde hem legal, rasyonel ve formel hem de enformel yöntemler eşit derecede önemlidir. Bu da Neopatrimonyalizmi Patrimonyalizmden ayıran en önemli özelliklerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.⁷³³ Bu konuda çalışan önemli isimlerden birisi olan John Ishiyama Neopatrimonyal rejimlerde kanun veya ideoloji yerine şahsi idare ile otorite tesis edildiğini ifade eder.⁷³⁴ Bu noktada Özbekistan'daki bağımsızlık dönemi idaresi Neopatrimonyal bir yapı olarak kabul edilebilir mi? Bu sorunun cevabı olumlu olacaktır; Evet, Özbekistan'daki siyasi yapı Neopatrimonyal bir yapıdır. Mevcut sistem, devlet ideolojisinin kabulü ile kısmen de olsa özenle seçilmeye çalışılan siyasi ve yasal uygulamaların karışımından faydalanmaktadır. Bunların bir kısmı Sovyet İdari sisteminden kalmıştır, bir kısmı da Batılı ülkelerin anayasalarından alınmıştır.⁷³⁵ Özbekistan Yönetimini bu duruma iten sebepler temelde bağımsızlık sonrası dönemde ortaya çıkan bir dizi sorun olmuştur.

1991 yılı sonlarında Özbek Devleti artan sorunlar ve tehditler nedeniyle iki farklı taktiği uygulamaya koydu. Bunlardan ilki gösterilere katılanların tutuklanması oldu. Gösterilere katılanların tutuklanmasına ek olarak, "Bilinmeyen Saldırganlar" olarak adlandırılan güvenlik-istihbarat görevlileri muhalafet liderlerine fiziki saldırılarda bulunmaya başladılar. Helsinki Watch'ın raporuna göre, Özbekistan Devleti kendi bağlantısını inkâr etse de, saldırılar planlı ve oldukça sistematikti. Muhalefet içindeki en aktif ve etkili aktivistler hedef alınıyordu.⁷³⁶ Bu yıldırma, tedhiş dalgası kapsamında muhalafet üyeleri işlerini kaybettiler, evleri-arabaları bombalandı veya kundaklandı.⁷³⁷

⁷³¹ İlhamov, "Neopatrimonialism, Interest Groups and Patronage Networks..", s. 66. Daha fazla bilgi için bkz. Shmuel N. Eisenstadt, **Traditional Patrimonialism and Modern Neopatrimonialism**, Londra: Sage Publications, 1973.

⁷³² Richard Snyder, "Explaining Transitions from Neopatrimonial Dictatorships", **Comparative Politics**, Cilt: 24, Sayı: 4, 1992, s. 396.

⁷³³ İlhamov, "Neopatrimonialism, Interest Groups and Patronage Networks..", s. 66.

⁷³⁴ John Ishiyama, "Neopatrimonialism and the Prospects for Democratization in the Central Asian Republics", Sally N. Cummings (ed.), **Power and Change in Central Asia** içinde (s. 42-58), Londra: Routledge, 2002, s. 43.

⁷³⁵ İlhamov, "Neopatrimonialism, Interest Groups and Patronage Networks..", s. 67.

⁷³⁶ Daha fazla bilgi için bkz. "Human Rights in Uzbekistan"

⁷³⁷ "Muhalefetin önemli isimlerini hedef alan bir saldırı ve darp dalgası ve bombalama olayları yaşandı. Ancak tüm bu saldırıların failleri meçhul olarak kaldı." Fane, s. 286-288.

Muhalefetin önemli isimlerinden Uktam Bekmukhamedov Haziran 1991’de tutuklandı. Cemal Mirsadov ise aynı dönemde işinden atıldı. Birlik Hareketi lideri Abdurrahim Polat ilk kez 1992 Haziran ayında, daha sonra da aynı yılın Ekim ayında silahlı bir grubun saldırısına uğradı ve demir çubuklarla darp edildi.⁷³⁸ Kardeşi Abdumennap ise Kırgızistan’da Kerimov’a hakaret ettiği gerekçesi ile Özbek güvenlik güçleri tarafından yasadışı bir şekilde tutuklanarak Özbekistan’a kaçırıldı.⁷³⁹ İslami yeniden Doğuş Partisi lideri Abdullah Utayev ise 1992 yılı Aralık ayında gözaltına alındı ve bir daha kendisinden haber alınamadı.⁷⁴⁰ Muhammed Salih’e ise Parlamento’da söz hakkı verilmedi ve daha sonra artan baskılar sonucunda istifa etmek zorunda kaldı.⁷⁴¹ Muhafelete karşı sergilenen tutum oldukça sertti çünkü devletin önceliği siyasi-sosyal ortamı yeniden dizayn etmekte; halkla diyalog tesis etme gibi bir önceliği o sırada yoktu.⁷⁴²

Bu gergin siyasi ortamda yaklaşan Başkanlık seçimlerinde (1991 Aralık) Kerimov’un yüzleşmek ve çözüm bulmak zorunda olduğu bazı potansiyel tehditler vardı. Bu tehditler:

- Abdurrahman Pulatov ve Birlik Hareketi,
- Muhammed Salih ve Erk Partisi,⁷⁴³
- Müftü ve İslami Yeniden Doğuş Partisi
- Devletbaşkan Yardımcısı Şükrullah Mirsaidov (İktidar için mücadele eden Taşkent Kligi/Klanı temsilcisi) idi.⁷⁴⁴

Bu ortamda, Aralık 1991 seçimleri arifesinde, Özbek Devleti herkesi karşısına almamak için kimlik kompozisyonunda inanç meselelerine önem veren gruplara karşı bazı jestlerde bulunma yoluna gitti ve Erk Partisine görünürde müsamaha gösterdi. (Tabii Erk’in ciddi bir siyasi faaliyette bulunmasına izin verilmedi.) Birlik Hareketinin üzerindeki baskı ise daha da arttırıldı ve faaliyetlerinde kısıtlamaya gidildi. Muhammed Salih’in

⁷³⁸ Yurtbilir, s. 115.

⁷³⁹ Dilip Hiro, **Between Marx and Muhammed: The Changing Face of Central Asia**, Londra: Harper Collins Publishers, 1994, s. 187.

⁷⁴⁰ Resul Yalcin, **The Rebirth of Uzbekistan: Politics, Economy and Society in the Post-Soviet Era**, Reading: Ithaca Press, 2002, s. 55.

⁷⁴¹ Yurtbilir, s. 116.

⁷⁴² Diebler, a.g.e.

⁷⁴³ Yukarıda sayılan bu iki hareket ülke içindeki milliyetçi muhalefeti temsil ediyordu.

⁷⁴⁴ “1991 Ekiminde Mirsaidov 200 kadar Yüksek Sovyet üyesini Kerimov aleyhinde güvensizlik oyu vermeleri için ikna etmeye çalışmıştı. Fakat Mirsaidov’un bu hamlesi başarılı olmadı. Kerimov, Mirsaidov’un tüm yetkilerini elinden aldı.” Bkz. Dannreuther, a.g.e.

anlatımına göre 1990 yılı Mayıs ayından Ekim'e kadar hareketin faaliyetleri ciddi şekilde azaldı. Bu durumun da görünürde iki sebebi vardı:

1. Kamuoyu'nun muhalefete olan güveni sarsılmıştı çünkü değişim talepleri akim kalmış, bir sonuca ulaşmamıştı.
2. Oş, Buk ve Parkent'teki şiddet olayları halkta korkuya sebep olmuştu.⁷⁴⁵

Tüm bu düzenlemelerden sonra Kerimov açısından geriye kalan tek pürüz seçim sonuçlarının istediği şekilde manipüle edilmesi idi. Bu sorunu da seçime katılma şartları ile yarışma koşullarını kendi istediği şekilde düzenleyerek yaptı.⁷⁴⁶ 18 Kasım 1991'de yeni Seçim Yasası kabul edildi ve alenacele yürürlüğe girdi. Yasaya göre sadece resmen tanınan partiler seçime girebilecek ve aday gösterebilecekti. Özbek Devleti Birlik'i siyasi parti olarak değil de bir Halk Hareketi olarak,⁷⁴⁷ 22 Kasım 1991'de resmen tanıdı.⁷⁴⁸ Ancak Yasa'daki ağır şartlar nedeniyle ne Birlik Hareketi ne de Erk Partisi üyelerine Merkez Seçim Kurulu veya 13 Seçim Bölgesi Komisyonundan herhangi birinde görev verilmedi. Keza seçim kampanyası sırasında da sadece Kerimov'a seçmen karşısında konuşma hakkı verildi. Bu imkân diğer adaylara tanınmadı. Yine Seçim Kanununa göre Halk hareketlerinin aday çıkarabilmeleri için 60.000 imza toplamaları gerekiyordu. Ancak bu imzaların toplanması için verilen süre sadece bir gündü. Süreci tamamlamak neredeyse imkânsızdı. Birlik Hareketi imza toplama konusunda büyük bir gayret gösterdi ve istenilen imzaları tamamladı. Fakat toplanan imzalar Seçim Kurulu tarafından kabul edilmedi. Seçim Kurulunun adayları ve imzaları kabul etmeme sebebi tüm imzaların aynı seçim bölgesinden toplanması idi. Seçim Kuruluna göre Başkanlık seçimi tüm ülke genelinde yapıldığından imzaların da ülke genelinden toplanmış olması gerekiyordu. Birlik Hareketi ise 60.000 imzanın 25.000'inin Taşkent'ten geri kalan kısmının ise Fergana Vadisinden toplandığını ifade etse de yaptığı itiraz Merkez Seçim Kurulunun kararını değiştirmede.⁷⁴⁹ Birlik Hareketi bu şekilde seçim sürecinden elendikten sonra Erk Partisi'nin de seçime katılmaması için süreç başından sonuna kontrol edildi, daha sonra da sonuçlar tahrif edildi. Zaten seçimlerde Kerimov'un

⁷⁴⁵ Bohr, "Inside the Uzbek Parliamentary Opposition...", s. 18-22.

⁷⁴⁶ "Bölge uzmanlarından Sean R. Roberts'ın tabiri ile söyleyecek olursak tüm Devlebaşkanları görev süreleri dolduğunda 'saati yeniden kurarak' iktidarda kalmanın bir yolunu bulmaktadırlar." Bkz. Güneş, s. 24.

⁷⁴⁷ Şir, s. 101.

⁷⁴⁸ "Birlik Halk Hareketi'nin Kuruluş Kongresi 28 Mayıs 1989'da toplandı. Hareket, 11 Kasım 1991 tarihinde ise sosyo-politik bir organizasyon olarak Özbek Devleti tarafından tanındı. Hareketin siyasi parti olma isteği kabul görmedi... Yayın organı olan Birlik Gazetesi'nin de basılmasına izin verilmedi." "Human Rights in Uzbekistan", s. 23.

⁷⁴⁹ "The Referandum on Independence and Presidential Election in Uzbekistan", s. 13.

karşısına rakip olarak sadece Erk Partisi'nin adayı Muhammed Salih çıkabilmişti.⁷⁵⁰ Diğer adaylar ya darp edildi ya hapse atıldı ya da aldıkları tehditler yüzünden ülkeyi terk etmek zorunda kaldılar.

4.3. Siyasi Cezalandırma Süreci ve Otoriter İstikrar Dönemi

Aralık 1991 seçimlerinden sonra, Muhammed Salih daha bağımsız bir politika izlemeye başladı. Parlamento'da siyasi konuşma yapma hakkı yasaklanınca o da buna tepki olarak istifa etti. Bu andan sonra da yeniden seçilen Devletbaşkanı İslam Kerimov yönetimindeki devletin tutumu daha baskıcı hale geldi. Bu değişimin sahaya yansması 1992 yılı Ocak ayında cereyan eden öğrenci gösterileri sırasında oldu. 16-17 Ocak'ta öğrenciler gösteri yapma yoluna gittiler çünkü devlet öğrenci burslarını arttırmazken temel ihtiyaç maddelerinin daha önce devlet kontrolünde ve sübvansiyonunda olan fiyatlarını Serbest Piyasa Ekonomisine Geçiş adı altında serbest bırakmıştı. Ancak öğrenci gösterilerinin sebebi sadece maddi sıkıntılar değildi; Kerimov iktidarını güçlendirmek için Klan yapısına bazı müdahalelerde bulunmaya çalışmıştı. Moskova'da yaşanan başarısız darbe girişimini kendisi için fırsata çevirmeye çalışan Kerimov Taşkent Klanı ve onun güçlü ismi Şükrullah Mirsaidov'u bir dizi eylemle marjinal hale getirmişti. Ancak bu durumdan memnun olmayan Taşkent Klanının karşı hamlesi 1991 yılı Ekim ayında geldi. Çoğu Taşkent Bölgesinden olmak üzere 200 kadar yasama organı üyesi bir mektup kaleme aldı ve Kerimov'un istifasını talep etti. Buna ek olarak Taşkent'te öğrencilerin dâhil olduğu gösteriler patlak verdi. Öğrencilerin gösterisinin görünürdeki sebebi yukarıda da bahsedildiği üzere temel ihtiyaç maddelerinin artan fiyatları idi. Ama gerçekte gösteri Mirsaidov'un klan ağı tarafından organize edilmişti.⁷⁵¹ Öğrencilerin gösterisini Polis sert bir şekilde bastırdı; 6 kişi öldü, 30 kişi de yaralandı. Gösteri sonrasında öğrenciler ve okulları Taşkent'ten çıkarıldı.⁷⁵² Alınan bu karara karşı oluşacak tepkinin azaltılması için ülke genelinde 15 yeni yüksekokul açılacağı ve bölge merkezlerinde 7 yeni üniversite kurulacağı ilan edildi. Üniversite öğrencilere barınma imkânı sağlanacağı da ilan edilerek huzursuzluğun artmasının önüne geçilmeye çalışıldı.⁷⁵³

⁷⁵⁰ "Human Rights in Uzbekistan", s. 25.

⁷⁵¹ Martin C. Spechler, "Authoritarian Politics and Economic Reform in Uzbekistan: Past, Present and Prospects", *Central Asian Survey*, Cilt: 26, Sayı: 2, 2007, s. 195.

⁷⁵² Dannreuther bu kapsamda 1992 yılı Ocak ayındaki öğrenci gösterilerinden sonra Taşkent Üniversitesi'nin ciddi oranda küçültüldüğünü ve yeni bölge üniversitelerinin kurulduğunun altını çiziyor. Bkz. Dannreuther, s. 34.

⁷⁵³ Kaye, s. 29.

1992 yılı Ocak ayında alınan bu önlemden sonra Özbek Devleti her geçen gün artan bir şekilde toplumu istediği gibi yönlendirebilmek adına sosyal mühendislik faaliyetlerine girişti.⁷⁵⁴ Bunun sonucunda özellikle Başkentte hemen her fırsatta cereyan eden gösterilere olan katılım azaltılmış ve kontrol edilebilir hale getirilmişti. Başkent'te kontrolü iyice sağladıktan sonra Kerimov muhafazakârlığı ile ünlü Fergana Vadisine yöneldi. Burada fiili olarak bağımsız, başına buyruk bir şekilde hareket eden Adalet Grubuna müdahale edildi⁷⁵⁵ ve lider kadrosundan 100'den fazla kişi tutuklandı.⁷⁵⁶ Yakalanmak istemeyen Yoldaşev ve Namangani çareyi Tacikistan'a kaçmakta buldular.⁷⁵⁷

Siyasal İslamcılığa karşı olan Erk Partisi ve Birlik Hareketi yetkililerine göre bu baskı ortamda İYDP yeraltına çekildiği için radikalların etkisi azalmıyor aksine genişliyordu. Muhafizleri bastırmak için uygulanan devlet politikası Mart 1992'den önce daha da sertleşti. Muhalefet grupları faaliyetlerini durdurmuşlardı çünkü neredeyse tüm liderleri ya darb edilmiş, tutuklanmış ya da işlerinden atılmış, birçoğu da ülkeyi terk etmeye mecbur bırakılmışlardı.⁷⁵⁸ Tacikistan'da başlayan şiddet olaylarının da etkisiyle Kerimov tüm muhalefete karşı daha baskıcı ve otoriter tepkiler verme yoluna gitse de, devlet aygıtı 1992 Baharından önce Özbek muhalefetini çoktan ve etkin bir şekilde bastırmıştı.⁷⁵⁹ Ama ayağına gelen fırsatı kaçırmak istemeyen Kerimov kendisine ve söylemine daha fazla destek sağlamak için Tacikistan'daki olayların kamuoyuna taşınmasını sağladı. Ülke Anayasa'sında sansür yasağı olmasına rağmen devlet erki basını ve enformasyonu kontrol altına aldı. 1993 yılında daha önce faaliyetlerine

⁷⁵⁴ Kulchik, Fadin ve Sergeev, s. 31.

⁷⁵⁵ "Fergana Vadisindeki Adalet Partisi ve İslami Yeniden Doğuş Partisi (İYDP) hücrelerinin baskı altına alınması sürecinde Özbek Devletbaşkanı Kerimov yine aynı hassas zamanlama, usta manipülasyon ve acımasızca bastırmadan oluşan politikasını muhalefeti ve kaynaklarını zayıflatmak için kullandı." Bkz. Dannreuther, s. 34.

⁷⁵⁶ Fierman, "Political Development in Uzbekistan: Democratization?", s. 382; Bohr, **Uzbekistan: Politics and Foreign Policy**, s. 27; Haghayeghi, **Islam and Politics in Central Asia**, s. 94; Rob Johnson, **Oil, Islam and Conflict: Central Asia Since 1945**, Londra: Reaktion Books, 2007, s. 119; Ayrıca bkz. Hanks, s. 212.

⁷⁵⁷ Turgut, s. 87.

"Görünüşe göre Özbek Devleti Fergana Vadisindeki İslami hissiyatın gücünü hesap edememişti veya o dönemde alternatif bir strateji geliştirememişti. Bu sebepten dolayıdır ki bir süre sessiz kalmayı tercih etmişti. Ancak 1992 yılı Mart ayında harekete geçen Hükümet Adalet Partisini yasadışı ilan etti ve Partiyi kapattı. Lider kadrosu ise Tacikistan'a sürgüne gönderildi." Bkz. Cornell, "Narcotics, Radicalism, and Armed Conflict in Central Asia...", s. 626.

⁷⁵⁸ "Hem İslamcı hem de seküler muhalefetin pek çok destekçisi... ülkeden kaçmak zorunda kaldı. Hükümet tüm muhalefet gruplarını illegal ilan etti." Bkz. Yılmaz, "Predicaments and Prospects in Uzbek Islamism...", s. 33.

"1991 yılında Başkanlık seçimlerinde Kerimov'un karşısına rakip olarak çıkan Muhammed Salih hakkında açılan davalar yüzünden Türkiye'ye kaçmak zorunda kaldı." Bkz. Fierman, "Political Development in Uzbekistan: Democratization?", s. 367.

⁷⁵⁹ "...Birlik Hareketi gibi Erk Partisi de 1992 yılında yasaklandı." Bkz. Şir, s. 100; Fierman, "Political Development in Uzbekistan: Democratization?", s. 367.

müsaade edilen Erk Partisi üyeleri de tutuklanmaya başladı.⁷⁶⁰ Bu tutuklama furyası ülke içi ile de sınırlı kalmadı; Aralık 1993'te, Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'te bulunan Özbek istihbaratı, Kırgız resmi makamlarının izni ve haberi olmadan, şehre İnsan Hakları Konferansına katılmaya gelen Özbek muhalifleri tutukladı. Özbekistan'ın bu tek taraflı ve Kırgızistan'ın egemenlik haklarını ihlal eden hamlesi iki ülke arasında diplomatik bir krize sebep oldu.⁷⁶¹

Özbek Bakanlar Kurulu tarafından 1993 yılı Mart ayında yapılan yeni bir düzenleme ile daha önce siyasi parti ve hareketlere devletin ilgili kurumlarınca kuruluşlarınca verilmiş olan tüm izinler iptal edildi ve yeniden tescil işlemleri için kendilerine 1 Ekim 1993'e kadar süre tanındı.⁷⁶² Taşkent İtfaiyesi 1 Ekim 1993 tarihinden hemen önce Birlik Hareketinin merkezini teftiş etti ve yangın güvenliği ile ilgili sebepler nedeniyle mühürledi. Bunun üzerine Birlik Hareketi yenmiden tescil başvurusunda bulunamadı.⁷⁶³ Yine 1993 tarihli Seçim Kanununa göre seçimlerden en az 6 ay önce siyasi parti ve hareketlerin gösterecekleri adaylar için en az 50.000 imza toplamaları zorunluluk haline getirilmişti.⁷⁶⁴ Tüm bu düzenlemelerin hepsi hükümet tarafından makul bir muhalefetin ortaya çıkması adına etkin bir şekilde kullanıldı. Ek olarak 1992 yılı Aralık ayında kabul edilen Özbekistan Anayasası ile Başkanlık seçiminde bir dizi şart getirilmişti. Bu şartlardan biri de seçimden önceki en az 10 yıllık dönemde Özbekistan sınırları içerisinde ikamet etme zorunluluğu idi.⁷⁶⁵ Tüm muhalefet liderleri aldıkları ölüm tehditleri nedeniyle ülkeden gitmeye zorlanmış veya sürgün edilmiş olduklarından yapılacak seçimlerde aday olma imkânları da olmamıştı.⁷⁶⁶

⁷⁶⁰ 12 Mart 1993'te tüm dernek, vakıf ve siyasi partilere 1 Ekim 1993'e kadar kayıtlarını yenileme zorunluluğu getirildi. Erk Partisi başvurusunu yenilemeyi reddetti. Birlik Hareketi'nin başvurusu ise reddedildi. Kerimov'un Birlik Hareketi'nin başvuru yapmasında bir sakınca olmadığını açıklamasına rağmen, Birlik liderleri resmi makamların başvurularını işleme koymadığını açıkladılar. Bunlara ek olarak Semerkant Hareketi ve İnsan Hakları Örgütlerinin de aralarında bulunduğu bir dizi organizasyonunu başvuruları da reddedildi. Yazarın Notu.

⁷⁶¹ "... Taşkent kendi güvenlik güçlerini komşu ülkelerde de ancak sadece İslamcı muhalefete karşı değil, sekülerlere karşı da kullanmaktan çekinmedi. Bunu yaparken de zaman zaman ilgili ülkeye bilgi verme gereği dahi duymadı. Ülkesellik ve Egemenlik hakkının açıkça ihlali anlamına gelen bu girişimleri komşularının tepkilerini çekti." Daha fazla bilgi için bkz. Abdumannob Polat, "Central Asian Security Forces Against Their Dissidents Exiled", Roald Z. Sagdeev ve Susan Eisenhower (Ed.), **Central Asia: Conflict, Resolution and Change** içinde (197-216), Chevy Chase MD: The Eisenhower Institute, Center for Political and Strategic Studies, 1995.

⁷⁶² Fane, s.289-290.

⁷⁶³ "1993 tarihli Özbek Seçim Kanununa göre tüm siyasi hareket ve partilerin genel merkezlerinin yerini hükümete bildirme ve bu merkezleri de tescil ettirme zorunluluğu vardı." Yurtbilir, s. 116.

⁷⁶⁴ Yurtbilir, s. 116.

⁷⁶⁵ Özbekistan Anayasası 90. Maddesi. (M.E.K.)

⁷⁶⁶ Kayıkçı s. 62.

Özbek Devleti muhalefeti bastırmak için sert tutumunu tavizsiz devam ettirirken muhalefet de artan baskının da etkisiyle, kendi içinde daha fazla bölünmeye devam etti. Ancak Birlik Hareketi'nin kurucusu Abdurrahim Pulatov 1995 yılından sonra bu durumun değiştiğini, Birlik ve Erk'in siyasi konularda ortak bir paydada buluştuğunu, sadece strateji ve liderlik konularında uzlaşmadıklarını iddia etmiştir. Her iki harekette de sürgünde siyasi faaliyetlere devam ettiler. Ancak görüş ayrılıkları devam etti. Bu durumun da gösterdiği üzere Özbek vatandaşlarının sivil topluma katılımlarını sağlayacak siyasi, idari veya sosyal hiçbir mekanizma yoktu. Bu durum da insanları radikalliğe ve isyana iten ana sebeplerden biri idi.⁷⁶⁷

Seçimlere tek başına girmemek⁷⁶⁸ ve çoğulcu demokratik bir sistem görüntüsü verebilmek adına bu dönemde Parlamento da iki tane kukla parti de kuruldu; Sosyal İlerleme Partisi ve Özbekistan Vatan Terakkiyatı (İlerlemesi) Partisi.⁷⁶⁹ Vatan Terakkiyatı Partisinin başkanı Kerimov'un eski danışmanlarından Osman Azimov'du.⁷⁷⁰ Oliy Meclis'e 14 temsilci sokan partinin iktidardaki Halk Demokratik Partisinden ideolojik olarak bir farkı yoktu. 1994 Aralık ayında yapılan seçimlerde bu partilere bir dizi yeni parti eklendi ve çok partili demokratik sistem algısı güçlendirilmeye çalışıldı. Bu yeni partilerden bazıları Özbekistan Milli Uyanış Partisi⁷⁷¹ ve Adalet Sosyal Demokratik Partisi⁷⁷² idi. Bu ikisinin takip eden 20 yıllık dönemde Özbekistan Parlamentosunda temsilcileri oldu.⁷⁷³

Özbekistan'da otoriter yönetim⁷⁷⁴ sağladığı istikrar ile ilgili görüşler meseleyi inceleyen araştırmacının bakış açısı ve analizinin odaklandığı konuya göre

⁷⁶⁷ Fane Özbekistan'daki durumu Bağımsız Devletler Topluluğu ve yeni bağımsız olan Cumhuriyetler içerisindeki en kötü insan hakları ihlallerinden birisi olarak tanımlamaktadır. Bkz. Fane, s. 290.

"... *Radikalizmin kitlelere cazip gelmesinin sebepleri arasında siyasi ve ekonomik yoksunluk, uyuşturucu kaçakçılığı, sosyal eşitsizlik, yolsuzluk, nüfusun rejimin mevcut durumu iyileştirebileceğine olan inancının sarsılması, otoriterlik, siyasi alternatif eksikliği, İslam'ın ve İslamcı aktivistlerin zor kullanılarak bastırılması vardı.*" Bkz. Yılmaz, "Predicaments and Prospects in Uzbek Islamism...", s. 24.

Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. İdil Tunçer Kılavuz, "Understanding the Violent Conflict: A Comparative Study of Tajikistan and Uzbekistan", (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Indiana University, 2007).

İdil Tunçer Kılavuz, "Political and Social Networks in Tajikistan and Uzbekistan: 'Clan', Region and Beyond", **Central Asian Survey**, Cilt: 28, Sayı: 3, 2009, s. 323-334.

İdil Tunçer Kılavuz, "The Role of Networks in Tajikistan's Civil War: Network Activation and Violence Specialists," **Nationalities Papers**, Cilt: 37, Sayı: 5, 2009, s. 693-717.

İdil Tunçer Kılavuz, **Power, Networks and Violent Conflict in Central Asia: A Comparison of Tajikistan and Uzbekistan**, New York: Routledge, Londra/New York 2014.

⁷⁶⁸ "1991 yılında yapılan Devlet Başkanlığı seçimlerine yüzünden Muhammed Salih'in girmesine izin verilmişti." Polat, s. 140.

⁷⁶⁹ Özbekiston Vatan Teraqqiyati Partiyası. (M.E.K.)

⁷⁷⁰ Yurtbilir, s. 116-117.

⁷⁷¹ Özbekiston Milliy Tiklanish Demokratik Partiyası. (M.E.K.)

⁷⁷² Adolat Sotsial Demokratik Partiyası. (M.E.K.)

⁷⁷³ Yurtbilir, s. 117.

⁷⁷⁴ "Özbekistan... Orta Asya ülkeleri arasında Başkanlık sistemini otoriter bir uygulama ile sürdürmektedir." Bkz. Güneş, s. 24.

farklılık gösterebilmektedir. Özbekler ve konuyla ilgili uzmanlar Kerimov'un siyasi istikrarı nasıl dayatacağını gayet iyi bilen bir siyaset sihirbazı olarak tarif etmekteydiler. Kerimov bu politikasını uygularken farklı yol izlemekte idi. Bu kapsamda Mahalleleşme⁷⁷⁵ Bölgesel dayanışma ağları, klanlar ve kliklerin aralarında denge sağlanması⁷⁷⁶ için Hâkimler rotasyona tabi tutulmakta idi.⁷⁷⁷ Bölgesel dayanışma ağlarını dengeleme ve idarecilerin rotasyonu potansiyel rakiplerin tespitini ve kontrol altına alınmasını sağlıyordu. Bu amaçla Kerimov bizzat geliştirdiği oldukça sıkı kurallara tabi bir rotasyon sistemi de oluşturmuştu.

Özbekistan'da eskiden beri idarede etkili olan aşiretler/klanlar ve klikler vardı.⁷⁷⁸ Bunlar Sovyet döneminde görünürlüklerini azaltsalar da varlıklarını yeni dönemin şartlarına adapte olarak devam ettirmişlerdi. Bu aşiret/klan yapısı içinde en etkili olanlardan biri de Semerkant Klanı idi. Semerkant Klanı oldukça baskın olduğu için ister istemez diğer grupların şimşeklerini üzerine çekiyordu. Sovyetler bu sistemden haberdardı ve kendilerine tehdit olmadığı sürece klanları Böl ve Yönet politikası kapsamında kullanmaktan kaçınmadılar. Gruplar arasındaki rekabeti kışkırtmak ve kontrolü altına alabilmek için Moskova iki tür mekanizma kurma yoluna gitti. Bunlardan birincisi; Güçlü bir makamı kontrol altında tutmak için çoğunlukla yanına bir Başkan Yardımcılığı makamı ihdas edip buraya bir Rus'u veya Slav kökenli birini getirmektir. Tüm yetki Başkan Yardımcısında olduğu için Moskova böylece hem Yerlileri kontrol altında tutmuş hem de gücü paylaşmamış oluyordu.⁷⁷⁹ Buna ek olarak makama rakip bir bölgeden gelen bir idareci atamak da sıklıkla başvurulmuş bir başka uygulama idi.

⁷⁷⁵ Dildora Abidjanova, "The Changing Role and Capacity in Uzbekistan", **Himalayan and Central Asian Studies**, Cilt: 16, Sayı: 3/4, Temmuz-Aralık 2012, s. 40-69.

⁷⁷⁶ "Her klanı memnun edebilmek için hiç birinin tek başına kontrolü ele almasına izin verilmiyordu." Bkz. Şir, s. 118-119.

⁷⁷⁷ Bölgesel kimlikler komşusu Tacikistan'a benzer şekilde Özbekistan'da da güçlüdür. Bu yüzden de farklı bölgelerden gelen idareciler sıklıkla rotasyona tabi tutulmaktadır. Daha fazla bilgi için bkz. Keith Martin, "Whither Central Asia's Islamic Radicals? A Comparative Framework for Examining Political Islam in Central Asia" Lena Jonson and Murad Esenov, (Ed.), **Political Islam and Conflicts in Russia and Central Asia** içinde (19-37), Stockholm: Utrikerspolitiska Institutet, 1999. <http://ca-c.org/dataeng/03.martin.shtml> , (27 Aralık 2017).

⁷⁷⁸ "Örneğin Curabekov Klanı ülkenin doğal kaynaklarının çoğunu, doğalgaz ve petrol şirketi Uzneftgas'ı, pazarları ve pamuk endüstrisinin kontrol ederken Taşkent'te Alimov Klanı ise Personelden sorumlu Başkan Yardımcılığı, Merkez Bankası, Joint Venture Bankaların kontrolünü elinde tutuyordu." Şir, s. 119 ve Yurtbilir, s. 108. Daha fazla bilgi için bkz. "The Failure of Reform in Uzbekistan: Ways Forward for the International Community", **International Crisis Group Asia Report**, No: 76, Brüksel: 11 Mart 2004.

⁷⁷⁹ "SSCB döneminde Özbekistan KP'nin bütün İkinci Sekreterleri Rus ya da Slavlardan seçiliyordu. Özbekistan ve diğer tüm Türk Cumhuriyetleri'ndeki İkinci Sekreterler, Rus bölgesindeki aynı konumdaki kişiden çok daha önemli ve yetkili idi. 1941-1946 yılları arasında Bakanlıkların çoğu Türklerin elinde bulunuyor, buna karşılık Devlet Güvenlik Bakanı daima bir Rus asıllı kişi oluyordu." Bkz. Michael Rywkin, **Asya'daki Rusya**, Behzat Tanç (çev.), İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1975, s. 150; Michael Rywkin, **İktidar**

Etkili mevkilere çoğunlukla Taşkent ve Fergana kökenli adaylar getiriliyordu. Bu Sovyet dönemi Özbekistan'ında bölgesel dayanışma ağlarını kontrol etmek değil de dengede tutmak amacıyla başvurulmuş bir yöntemdi.⁷⁸⁰ Bu açıdan bakıldığında İslam Kerimov'un gücünün asıl kaynağı Özbek aşiret ve klikleri arasındaki güç dengesini gözetme, yeniden tesis etme, yönlendirme konusundaki kabiliyeti idi.⁷⁸¹ Ancak Frederick Starr'ın da "Orta Asya'da Klanlar, Otoriter Yöneticiler ve Parlementolar (Clans, Authoritarian Rulers and Parliaments in Central Asia)" adlı çalışmasında da ifade ettiği üzere tüm Orta Asya Cumhuriyetlerinin başkanları gibi İslam Kerimov da iktidara geliş sürecinde belli bir yerel ağ içinde güçlenmeye çalışmış, başarılı olabilmek için en iyi uzlaşmacı olduğu argümanını kullanmış ve buradan elde ettikleri iktidar bağlantılarıyla merkezdeki yerini sağlamlaştırma yoluna gitmişti.⁷⁸²

Kerimov'dan önceki Komünist Parti Genel Sekreteri Refik Nişanov başarısız olmuştu çünkü ülke ve devlet yapısı içindeki güç dengesini bozmuştu. Kerimov, selefine göre bu süreci daha iyi yönetmişti ama o da dengeleri gözetse de Semerkand Klığının çok ön plana çıkmasına kayıtsız kalmıştı.⁷⁸³ Annette Bohr ise Kerimov'un tüm sayılanları yapmasına rağmen Bölgesel Dayanışma ağlarını dengeleme politikası kapsamında ittifak veya koalisyon oluşturma çabası içine girmediğini; yerel ölçekteki idarecilerin de potansiyel muhalifleri bertaraf etme ve yerel himaye gruplarını zaafa uğratma gayesiyle sürekli bir rotasyona tabi tutulduğunu ifade etmekteydi.⁷⁸⁴ Aynen Annette Bohr gibi Robert Kangas da çalışmalarında bu noktaya dikkat çekme ihtiyacı duymuştur. Çünkü 1992 yılında Kerimov taşra teşkilatındaki kurumların kadrolarının neredeyse tamamını değiştirmiş, görevden aldığı isimlerin yerine Fergana, Buhara ve Semerkant bölgesindeki en güvendiği isimleri getirmişti.⁷⁸⁵ Kangas bu atamalarda bölgesel aidiyetin yanında başka faktörlerinde etkili olduğunda ısrar etse de, güven tesisi, ödül ve ceza sistemlerindeki eksik ve yetersizlikler sebebiyle Bölgesel Aidiyet-Hamşehriciliğin ön

ve Etnik Grupları Özbekistan'da Bölge ve İllere Göre Parti Üyelikleri, Ankara: ODTÜ, Asya Afrika Araştırmaları Grubu Yayınları, 1993, s. 2.

⁷⁸⁰ Daha fazla bilgi için bkz. Kadir Alimov, "Are Central Asian Clans Still Playing a Political Role?", **Central Asia Monitor**, Sayı: 4, 1994, s. 14-17.

⁷⁸¹ Alimov, s. 16.

⁷⁸² S. Frederick Starr, **Clans, Authoritarian Rulers, and Parliaments in Central Asia**, Uppsala: Uppsala University, The Silk Road Studies Program, 2006, s. 6.

⁷⁸³ A. Chebotarev Kerimov'un aşiretler/klanlar ve klikler arasındaki anlaşmazlıkları yumuşatmaya ve bir denge kurmaya çalıştığını ama bunları yaparken de Semerkant Klığını daha fazla önplana çıkardığını ifade eder. 2000 yılında Devlet idaresindeki önemli mevkilerde 3 tanınmış Semerkantlı vardır fakat bunları 2003 yılında görevlerinden almıştır. Daha fazla bilgi için bkz. Andrei Chebotarev, "In the Web of Uzbek Clans", **Central Asia: Politics and Economics**, No: 2, Kasım 2000, s. 63-64.

⁷⁸⁴ Bohr, **Uzbekistan: Politics and Foreign Policy**, s. 5.

⁷⁸⁵ Kangas, "Uzbekistan: The Karimov Presidency-Amir Timur Revisited", s. 138.

plana çıkarılarak siyasi çevreyi şekillendirdiğini de kabul etmektedir. Kulchik, Fadin ve Sergeev'in de ifade ettiği üzere, İslam Kerimov'un şahsi siyaseti sadece önde gelen Klanlar arasında dengeyi gözetmekle sınırlı değildi. (Fergana, Semerkant, Taşkent ve Kaşkaderya) Buna ek olarak ülkenin farklı bölgelerinden gelen devlet görevlilerini birbirine karıştırmak bu sayede de bir güç merkezi tesis etmelerini önlemek de bu politika kapsamında idi.⁷⁸⁶ Kamu görevlileri artık sadece Semerkant veya Fergana'dan çıkmıyordu.⁷⁸⁷

Kerimov tüm Valileri (Hâkim)⁷⁸⁸ şahsen seçiyordu ve bağımsız hareket etmeye cesaret edenleri hemen görevden uzaklaştırıyor daha sonra da oradaki tüm idari kadroyu tasfiye ediyordu.⁷⁸⁹ Alisher İlhamov'un tespitlerine göre 1993-2002 yılları arasındaki dönemde bir Hâkim'in gittiği yerde kalış süresi ortalama 3 yıldır. Bu süre Semerkant, Taşkent ve Fergana gibi önemli merkezlerde daha da azalıyordu.⁷⁹⁰ Bu durumu Kerimov "Yolsuzlukla Mücadele" olarak adlandırırsa da yapılan uygulamayı sadece bu kapsamda değerlendirmek yeterli değildi çünkü Rotasyon Politikası gereği görevden uzaklaştırılan kişi kamu hizmetinden çıkarılmıyor, başka bir göreve ve bölgeye gönderilerek yeni bir göreve getiriliyordu. Bunun sonucunda Parlamento, Kabine ve Yerel Yönetimler insiyatif kullanmaya cesaret edemiyor, hemen her iş için Başkanlık Kararnamelerini bekliyorlardı. Ülkenin içinde bulunduğu sorunlar yüzünden Valiler ve diğer kamu görevlilerini suçlayıp, onları sürekli değiştirerek ilgiyi kendisine ve tepkiyi onlara kanallandıran Kerimov bu sayede hem sorumluluğa ortak olmuyor ve olanlardan kendisinin sorumlu tutulmasının

⁷⁸⁶ "Bölgesel dayanışma ağlarının dengelenmesinin kamu görevlilerinin ve idarecilerin rotasyonu politikası ile desteklenmesi sonucunda Kerimov bu görevlilerin şahsi sadakatini garanti altına almayı başarmıştı." Bkz. Dannreuther, s. 33.

⁷⁸⁷ Kulchik, Fadin ve Sergeev, s. 33.

⁷⁸⁸ "Özbekistan idari açıdan 12 Vilayet, 1 Özerk Bölge (Karakalpakistan), 156 bölge ve 123 şehirden oluşmaktadır. Ülke Taşkentteki güçlü bir merkezi idare tarafından doğrudan yönetildiğinden yerel yönetimlerin fazla bir etkinliği ve gücü yoktur. Her Vilayetin ve Taşkent'teki yönetim örgütünün başında Devletbaşkanı tarafından atanan bir Vali-Hâkim vardır. 5 yıllık bir süre için atanan Hâkimler kanun ve düzenin sağlanması, ekonomik ve sosyal sorunlara çözüm bulunması, yerel bütçelerin hazırlanması vb. konulardan sorumludurlar." Bkz. Bowyer, s. 31.

"14 bölgeye ayrılmış ülkede, 14 de Hâkim bulunmaktadır. Anayasa'sa kendilerine geniş yetkiler tanınmış olan bu Hâkimler pratikte bölgenin sahibi gibi davranıyorlardı. Kendilerine kanun ve düzeni tesis, kanunların uygulanmasını denetleme ve takip, vatandaşlarının güvenliğinin sağlanması için gerekli önlemlerin alınması, ekonomi yönetimi, kendi bölgelerindeki kültürel ve sosyal gelişmenin sağlanması için gereken tedbirlerin alınması gibi yetkiler tanınmıştı. Özbekistan Anayasasının 100. Maddesine göre yerel bütçeyi hazırlama ve uygulama, resim ve vergilerin belirlenmesi gibi yetkileri de vardı." Yurtbilir, s. 112.

⁷⁸⁹ "Kerimov döneminde, Valileri-Hâkimleri atamaya ve görevden almaya kanunen yetkili tek makam Devletbaşkanlığı makamı idi." Bkz. Bowyer, s. 38.

"Kendi iktidarını tehdit edecek yerel güç odakları haline gelmemeleri için Kerimov sürekli olarak yerel kadroları tasfiye etti ve Hakimlerin yerlerini değiştirme yoluna gitti." Luong, **Institutional Change and Political Continuity in Post-Soviet Central Asia...**, s. 124-126.

⁷⁹⁰ "Bir Hâkim'in ortalama görevde kalış süresi Semerkant'ta 2, Fergana'da 2.7 ve Taşkent'te yine 2 yıl idi." İlhamov, "The Limits of Centralization...", s. 168-169.

önüne geçiyordu. Kerimov'un uygulamaları yüzünden Valiler diken üzerinde idi. Kendilerini güvende hissetmeyen Valiler bu yüzden Bölgesel dayanışma ağları yerine ipleri elinde tutan Kerimov'a yakın durmayı tercih ediyorlardı.⁷⁹¹

Bölgesel kadrolara yapılan atamalar⁷⁹² Devletbaşkanının yakın çevresindeki kişiler için atanılan yer ve pozisyona göre bir ödül ve ceza sistemi olarak işlev görüyordu. Atanan görevliler tüm enerjilerini ticaret ve iktisadi faaliyetlere ayırabiliyordu. Ayrıca bölgesel elit de bu sisteme dâhil oluyor, maddi imkânların tahsisi karşılığında (özellikle de özelleştirme faaliyetleri sırasında) Kerimov'a bağlılıklarını ve desteklerini sunuyorlardı.⁷⁹³ Kerimov'un kendisi de yabancı ülkelere yapılan ihracat sevkiyatlarını düzenleyen ticaret şirketinin ana hissedarlarından biri idi.⁷⁹⁴

Bu sisteme katılmak isteyenlerin, örneğin vergi tahsildarlığı gibi bir makama atanmak isteyen birinin atama için yüzbinlerce Amerikan Dolar'ını gözden çıkarması gerekebiliyordu. Bazı eski Sovyet dönemi idarecileri daha önce idareciliğini yaptıkları şirketlerin Kerimov'un da onayı ve kendi payını alması şartıyla, sahibi dahi olabiliyorlardı.⁷⁹⁵ Her ne kadar Serbest Piyasa Ekonomisine geçme isteği sürekli ilan edilse de tüm stratejik işletmeler hala Devletin ve Kerimov'un kontrolünde idi. Geçmişte, yerel idareciler bölgenin önde gelen isimlerinin devlet nezdinde temsilcisi olarak da faaliyet gösterirlerdi çünkü ağırkanlı Sovyet bürokrasisinde bir işi hızlıca hallededebilmek için şahsi tanışıklıkların olması şarttı. Bu şahsi tanışıklıklar bazı liderlere kendi maddi krallıklarını kurma ve sosyal refahtan daha fazla pay alma fırsatını da veriyordu. Kerimov'un uygulamaları bu şahsi tanışıklıkların kurulması ve patronaj ağlarının oluşmasını önüyor ve Valilerin kaynakların dağıtılmasındaki insiyatiflerini azaltıyordu. Yine Valilerin sürekli rotasyonu kendi politikalarını uygulamaya koyma imkânını

⁷⁹¹ Bölgesel dayanışma ağlarını dengeleme politikası ile Valilerin rotasyonu politikasını birleştirmek suretiyle Kerimov kademeli olarak kendi rejimine tehdit olabilecek grupların gücünü kırmış oluyordu. Bkz. Kangas, "Uzbekistan: The Karimov Presidency-Amir Timur Revisited", s. 138.

⁷⁹² "Kerimov'un yerel güç odaklarını özellikle 'İslami Tehdit' gerekçesiyle engellediği, sınırlandırdığını söyleyen Roger D. Kangas'a göre tüm Orta Asya ülkeleri içinde Kerimov rejimi yerel güçlere gelişme olanağı tanımayan, yerel görevlendirmeleri tümüyle merkezden yapan bir merkezi güç odağı durumundadır." Bkz. Güneş, s. 34.

⁷⁹³ "Kerimov'un gücü çoğunlukla kadro politikasından kaynaklanıyordu..." Bkz. Şir, s. 119.

⁷⁹⁴ Kangas, "Uzbekistan: The Karimov Presidency-Amir Timur Revisited", s. 142.

⁷⁹⁵ Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. David G. Lewis, "Tackling Corruption in Uzbekistan: A White Paper", **Open Society Forum**, Policy Report, New York: Haziran 2016.

azaltırken, konumlarının sağladığı fayda ve fırsatları refaha çevirme isteklerini ise arttırmıştı.⁷⁹⁶ Bu yüzden de bu politika sosyal refah uygulamalarını zora soktu.

Kerimov bu uygulamasının yol açacağı dezavantajları azaltabilmek için iktidarını “Mahallileşme”-Mahalle’ye daha fazla önem verilmesi, sosyal hayatta daha fazla önplana çıkarılması-yoluyla pekiştirme yoluna gitti. Resmi bürokrasi toplumun ihtiyaçlarına cevap vermekten oldukça uzaktı, bu yüzden de Mahalle ilk seviyedeki sorunlarla yüzleşilmesi ve çözülmesi noktasında önemli bir duraktı. Sovyetler Mahalle’nin geleneksel fonksiyonlarını kazanmasına müsaade etmişti ama bunun yanında devlet yapısının ideolojik görünümünü de halka empoze etmesini istemişti. Bu kapsamda ideolojik faaliyetlerde bulunulmuş, standart Sovyet resim, poster ve sembolleri kullanılmıştı. Sovyet Devleti için ideolojik kısmına odaklandığı için gündelik hayata karışmamış, Özbek Devleti de toplum üzerindeki denetim ve kontrolünü Mahalle Komiteleri yoluyla sağlama yoluna gitmişti.⁷⁹⁷ Ayrıca Mahalle insanlara bir ikametgâh, sosyal bir çevre sağlamakta idi.⁷⁹⁸ Ayrıca sakinlerini karşılıklı bağımlılık ağları ile birbirlerine bağlamakta idi.⁷⁹⁹ Hâlihazırda ve geçmişte de Mahalle Özbek toplumunun her zaman bir parçası olmuştu.⁸⁰⁰ Modern Özbek Devleti de Mahalleyi devletin idari mekanizmasının bir parçası haline getirmeyi planlıyordu.⁸⁰¹

⁷⁹⁶ Gregory Gleason, “Nationalism or Organized Crime? The Case of Cotton Scandal in the USSR”, **Corruption and Reform**, Cilt: 5, Sayı: 2, 1990, s. 92.

“Kerimov Hâkimlerin sürekli yerinin değiştirilmesi politikasını uyguladı ancak bu durum Hâkimleri endişelendirip, kıskırtmaktan başka bir işe yaramadı. Hâkimler getirildikleri makamda günlerinin sayılı olduğunu ve ilk fırsatta görevlerinden alınacaklarını bildikleri için görevde oldukları süre zarfında makamdan ve sunduğu imkânlardan azami derecede faydalanma yoluna gittiler.” Bkz. Şir, s. 120.

⁷⁹⁷ “...Mahalle, Devlet ne zaman kendi sakinleri hakkında doğru bilgiye ihtiyacı olursa harekete geçer... Her ay Mahalle Aksakalları Vilayet Vergi Dairesi’ne kendi semtlerinden elde edilen bilgilerin doğrulanması için çağrılır.” Bkz. Victoria Koroteyeva ve Ekaterina Makarova, “The Assertion of Uzbek National Identity: Nativization of State-Building Process?”, Touraj Atabeki ve John O’Kane (Ed.), **Post-Soviet Central Asia** içinde (137-143), New York: Tauris Academic Studies, 1998, s. 140.

⁷⁹⁸ “Ortalama bir Özbek için Mahalle aidiyet, sadakat ve bağlılığın ilk ve temel simgelerinden biri idi.” Bkz. Lola Gulyamova, “Renewable Social Energy: Mahalla as a Traditional Institution for Sustainability”, **Research in Social Problems and Public Policy**, Cilt: 20, 2012, s. 335-348.

“Mahalla: An Uzbek Experience”, *Diplomat Magazine*, 15.11.2013, <http://www.diplomatmagazine.com/mahalla-an-uzbek-experience>, (24 Ocak 2018).

⁷⁹⁹ “Mahalla-An Important Element of Civil Society”, *The Korea Post*, 15.10.2015, <http://www.koreapost.com/news/articleView.html?idxno=1091>, (23 Ocak 2018).

⁸⁰⁰ “The Importance of Mahallas in Uzbekistan”, *Diplomatic Square*, 26 Nisan 2016, <http://www.diplomaticsquare.com/transforming-a-strong-state-into-a-strong-civil-society>, (23 Ocak 2018).

⁸⁰¹ Koroteyeva ve Makarova, “The Assertion of Uzbek National Identity...”, s. 139.

“Mahalla Camgarması ulusal düzeyde son derece etkili bir organdır. Yayın organına sahip bu yapı her mahallede bulunan Mahalla Komiteleri ile toplumun en alt birimine kadar kontrol ve meşruiyet devşirme araçları olarak işlevlenirler... Özbekistan’ın mahalle komitelerini önce yerel özyönetim aygıtları ve yerinden yönetim organları olarak kurumsallaştırıp ardından bu ağı da diğerleri gibi iktidarın denetim ve patronaj araçlarından birisine dönüştürmüştür...” Bkz. Güneş, s.34.

Gündelik hayatlarına bu derecede sirayet ettiği için insanlar mahalle faaliyetlerinin resmi ve bürokratik yanları ile gündelik hayatın rutin işleri arasına bir mesafe koyamıyorlardı. Örneğin Devlet Mahalle'yi ve Aksakalları İhtiyaç Maddesi karnesi dağıtımında kullandığı gibi Çayhanesini de seçim zamanlarında rahatlıkla Seçim İrtibat Bürosu olarak da kullanabiliyordu. Çünkü refahın Mahalle merkezli dağıtımı daha önce denenmiş bir sistemdi ve verimliliği arttırdığı ispatlanmıştı. Bu başarı da Devleti Mahalle'de sağlanan hizmeti artırma-çeşitlendirme konusunda cesaretlendiriyordu.⁸⁰² Bu destek ve devlet politikası sonucunda Taşkent'te 1990 yılında resmen 299 olan Mahalle sayısı 1992 yılında 422'ye çıkmıştı. Kerimov'un Halk Demokratik Partisi Mahalle'yi parti organizasyonunun taban yapılanması olarak görmekte ve kullanmakta idi.⁸⁰³ Bu yüzden de diğer siyasi parti ve gruplar rekabet etmekte zorlanmaktaydılar.

4.3.1. Otoriter Laiklik Uygulamaları

Özbekistan'da dini hassasiyetlerin dışı vurumuna karşı yapılan herhangi bir müdahale toplumun katmanları arasında öfkeye sebep oluyordu. Devletten bağımsız hareket eden din adamları sıklıkla uyuşturucu kaçakçılığı ve silah ticareti ile tahsis edilen ödeneklerin kötüye kullanımı gibi suçlamalara maruz kalıp, tutuklanıyorlardı.⁸⁰⁴ Bu kapsamda hükümet tüm tanınmış ve bağımsız dinadamlarını 1994-1998 arasındaki dönemde ya işinden etti ya da tutukladı.⁸⁰⁵ 1995 yılı Ağustos ayında Özbek İstihbarat servisinin ajanları etkili bir dinadamı olan Abduveli Mirzayev'i Taşkent Havalimanında tutukladı. Takip eden dönemde, 1997 yılı Aralık ayında Namangan'da 4 Polis memurunun öldürülmesi ile ilgili oldukları iddiasıyla yüzlerce kişi tutuklandı. Bu gelişmeler bahane edilerek Camilerde hoparlör kullanımı yasaklandı. Yapılan kontrol ve aramalarda uzun sakallı gençler arasından gelişigüzel tutuklamalar yapıldı. Basına yeniden sansür getirildi ve Kerimov Namangan'da yapılan saldırıdan Tacikistan'dan

⁸⁰² Daha fazla bilgi için bkz. Richard Pomfret, **Comparative Study of National Poverty Reduction Strategies: Uzbekistan, Kazakistan and Kyrgyz Republic**, New York: Poverty Networking Project, United Nations Development Program (UNDP), Eylül 1997.

⁸⁰³ Kulbushan Warikoo, "Tradition and Modernityin Uzbekistan: The Role of Mahalla in Local Self Governance", **Himalayan and Central Asian Studies**, Cilt: 16, Sayı: 3/4, Temmuz-Aralık 2012, s. 31-39. Merkezi yönetim ile Mahalle arasındaki ilişki konusunda bkz. Ayşe Çolpan Kavuncu, "Özbekistan'da Merkez-Yerel İlişkisi: Taşkent Mahalleleri Üzerine Bir Deneme", **Bilig**, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 71, Güz 2014, s. 123-146.

⁸⁰⁴ Erica Sapper Simpson, "Islam in Uzbekistan: Why Freedom of Religion is Fundamental for Peace and Stability in the Region", **Journal of Arabic and Islamic Studies**, Cilt: 2, 1998-1999, s. 110-150.

⁸⁰⁵ "Özbek yönetimi İslam ve güvenlik konusunu ortak bir potada ele almakta ve bir taraftan devlet tarafından kabul gören, desteklenen ve kontrol edilen bir Resmi İslam'ı desteklemekte, diğer taraftan ise bu devlet İslam'ı dışındaki akımlara güvenlik penceresinden bakmakta ve bu algıya yönelik politikalar üretmektedir. Bu algıda Özbekistan hükümetine karşı harekete geçmiş olan muhtelif İslami hareketlerin etkisi bulunmaktadır." Bkz. Çaman ve Dağcı, s.13.

gelen İslamcılarını sorumlu tuttu.⁸⁰⁶ Ama gerek bölgeden gerekse de bölge dışından pek çok gözlemci saldırıların sorumlusunun Mafya olduğu konusunda hem fikirdi.⁸⁰⁷

Saldırıdan sonra Kerimov Parlamento'da çok sert bir konuşma yapmıştı.⁸⁰⁸ Bu konuşmayı takiben dini kurum ve kuruluşların açılış ve tescilleri için gereken şartlarda düzenlemeye gidildi ve getirilen ek yükümlülüklerle tescil işlemleri daha da zorlaştırıldı.⁸⁰⁹ Örneğin devlet tarafından tescil edilmemiş dini eğitim veren okul açma ve faaliyete geçirmenin cezası 2-3 yıl arasında değişen hapis cezası veya 750 Som tutarındaki idari para cezası idi. (750 Som ortalama bir işçinin 50-75 aylık kazancına denk geliyordu.) Yine Hükümeti eleştirmede dini argümanlara başvurma da cezası 5 yıl hapis cezasından başlıyor ve artabiliyordu.⁸¹⁰ Özbek Devletinin bu yeni ve sert tutumu İslam'ın siyasileşmesini kolaylaştırdı.⁸¹¹ Hatta daha önce hükümeti destekleyen dinadamları ve sokaktaki insanın da radikalleşmesine neden oldu. Adalet Grubu ve İYDP'nden boşalan alanı Hizb-ut Tahrir (HT) vb. gruplar doldurmaya başladı. Her ne kadar HT şiddete dayalı yolları reddetse de, Kerimov ve Özbek Devleti enerjisinin önemli bir kısmını bu örgütü yok etmeye kanallandırdı. Tüm bu kargaşanın ortasında Özbekistan İslam(i) Hareketi (ÖİH) ortaya çıktı.⁸¹²

⁸⁰⁶ "Orta Asya ülkelerinde, ama özellikle de Özbekistan'da radikal İslamcı faaliyetlere karşı sert cezai tedbirlere başvurulmaya başlandı." Bkz. Haghayeghi, "Changing Dynamics of Islamic Politics in Central Asia", s. 320.

⁸⁰⁷ Bohr, **Uzbekistan: Politics and Foreign Policy**, s. 28.

⁸⁰⁸ "Kerimov saldırılardan sonra Parlamento'da yaptığı konuşmasında İslamcılarının kafalarından vurularak öldürülmesi gerektiğini ve bunu da bizzat kendisinin yapacağını ifade etmişti." "Republic of Uzbekistan Crackdown in the Ferghona Valley: Arbitrary Arrests and Religious Discrimination", *Human Rights Watch*, Cilt: 10, Sayı: 4, 2 Mayıs 1998, <https://www.hrw.org/legacy/reports98/uzbekistan/>, (27 Aralık 2017).

⁸⁰⁹ "Crackdown on Radical Islam in Uzbekistan", **Jamestown Foundation Monitor**, Cilt: 4, Sayı: 86, 5 Mayıs 1998.

⁸¹⁰ Haghayeghi, "Changing Dynamics of Islamic Politics in Central Asia", s. 320.

⁸¹¹ "Orta Asya Devletleri'nin diğerlerinde de görüldüğü üzere, devlet aygıtı istihbari faaliyetlerini din alanında yoğunlaştırmaktadır. İslam'ın siyasallaşması konusuna odaklanan bu yaklaşım biçimi, terörizm ile savaşı gerekçe olarak kullanarak dini alanı kontrol etmeye çalışmakta, İslamcı aktivistleri baskıcı yöntemlerle takibata almakta, bunun sonucu olarak da daha fazla İslamcı radikalizme neden olmaktadır. Dahası, bu yöntem seküler bir demokratik temel düzeni kabul edebilecek mülayim ve ılımlı İslami hareketleri de radikalize etmekte, böylece aslında kendilerince takip edilmekte olan çıkarlara da hizmet etmemektedir." Bkz. Çaman ve Dağcı, s. 15.

⁸¹² "ÖİH, 1992 yılında Namangan'daki bir Atavelihan Camisinde faaliyet gösteren Tahir Yoldaşev tarafından kuruldu. Yoldaşev, Suudi Arabistan, Pakistan ve Afganistan ziyaretleri sırasında Vehhabilik ve Deobandizm'den etkilenmişti." Bkz. Zeyno Baran, S. Frederick Starr ve Svante E. Cornell, "Islamic Radicalism in Central Asia and the Caucasus: Implications for the EU", **Silk Road Paper**, Central Asia-Caucasus Institute, Washington, Temmuz 2006, s. 25.

"Kökleri 1990'lı yılların başlarına dek uzanan ÖİH, Tahir Yoldaşev ve Cuma Namangani tarafından Kerimov yönetimine karşı cihat ilan ederek faaliyete geçti." Bkz. Çaman ve Dağcı, s.16.

"ÖİH, 1990'lı yılların sonlarında Fergana Vadisinde kuruldu." Farklı görüş için bkz. Madrakhimov, s. 9.

"ÖİH'nin kökeni 1990 yılına, Özbekistan'ın Fergana Vadisi'ndeki Namangan şehrine dayanır." Bkz. Cornell, "Narcotics, Radicalism, and Armed Conflict in Central Asia...", s. 626.

"... ÖİH'nin kuruluşu 1998 yılında Tahir Yoldaş ve Cuma Namangani tarafından Kabil'de ilan edildi." Farklı görüş için bkz. Turgut, s. 87.

4.4. Artan Radikalizm ve Özbekistan İslami Hareketi (ÖİH)'nin Ortaya Çıkışı

Yukarıda da ifade edildiği üzere 1990'lı yılların başında Radikal Hareketler ve İslam dininin siyasallaştırılmış yorumu Orta Asya siyasi ve toplumsal hayatında varlığını hissettiren ve etkili olan bir aktör haline geldi. 11 Eylül Saldırıları tüm dünyanın dikkatini öncelikle Afganistan'a ve daha sonra da Orta Asya bölgesine ve radikal gruplara çekti. Öyle ki hâlihazırda Orta Asya'dan bahsederken bölgedeki bu gruplara ve onların faaliyetlerine atıfta bulunmadan analiz yapmak neredeyse imkânsız hale geldi. Bu durum Orta Asya ve Orta Asya kökenli radikal grupların amacını kaybetmesi yüzünden adlarını gündemde tutmak ve faaliyette bulunmak adına dünyanın diğer istikrarsız bölgelerine de savaşçı-militan ihraç etmeye başlamaları ile daha da kronik hale geldi. Bunun da en güncel örneği Suriye İç Savaşı'dır. Orta Asya kökenli radikaller bu bölgeye gelmiş ve varlık göstermeye çalışmışlardır.⁸¹³

Orta Asya ve Özbekistan'da bağımsızlık sonrası dönemde Modernleşme karşıtı radikal grupların en önemli örneklerinden birisi olan ÖİH faaliyetleri yüzünden 2000 yılında ABD tarafından terör örgütleri listesine dâhil edilmişti.⁸¹⁴ ÖİH'nin ana amacı ilk kurulduğu yıllarda Özbekistan'ın devlet yapısını değiştirmek ve dönemin Devletbaşkanı İslam Kerimov yönetimine son vermektir. Kerimov rejimi kendilerini ülkeden çıkardığı için olay şahsi husumet haline de gelmişti. Özbekistan'ı terk etmek ve Afganistan'a gitmek

"Belki de Orta Asya'daki en aktif İslamcı/Cihatçı grup ÖİH'dir. 1987 yılında Özbekistan'ın Namangan Vilayetinde kurulmuştur. Yerel din adamlarına ek olarak Suudi Arabistan, Afganistan ve Pakistan'dan katılımcılar da hazır bulunmuştur. Bu toplantıda Özbekistan'da İslami esaslara göre yönetilecek bir devlet kurulması fikri kabul edilmiştir. İktidara gelmek için seçilen ideal yol Parlamenter metottur ama bu mümkün olmazsa şiddete başvurma yolu da açık bırakılmıştır." Farklı görüş için bkz. Ahrari, s. 17.

"ÖİH, 1990'lı yılların başlarında Tahir Yoldaşev ve Cuma Hocayev (Namangani) tarafından kuruldu." Ayrıca bkz. Kunze ve Logvinov, s. 52.

"ÖİH, 1996 yılı civarlarında Tahir Yoldaşev ve Cuma Namangani tarafından kuruldu." Ayrıca bkz. Akiner, "The Politicisation of Islam in Postsoviet Central Asia", s. 105.

"Rob Johnson, ÖİH'ne Pamirlerin Taliban'ı adını takmıştır." Daha fazla bilgi için bkz. Johnson, **Oil, Islam and Conflict: Central Asia Since 1945**, s. 114.

⁸¹³ Suriye'deki yabancı kökenli savaşçılar hakkında bkz. Jozef Lang, "Exporting Jihad-Islamic Terrorism From Central Asia", **Commentary, Center for Eastern Studies (OSW)**, Varşova: Sayı: 236, 12 Nisan 2014; Maciej Falkowski ve Jozef Lang, "Homo Jihadicus, Islam in the Former USSR and the Phenomenon of the Post-Soviet Militants in Syari and Iraq", **Center for Eastern Studies (OSW) Report**, Varşova: Eylül 2015; Erlan Karin, **Central Asia: Facing Radical Islam**, Institut Français des Relations Internationales (IFRI), Russia/NIS Center, Notes de l'ifri, Russei Nei Visions, No: 98, Brüksel: Şubat 2017; Thomas F. Lynch III Vd., **The Return of the Foreign Fighters to Central Asia: Implications for U.S. Counterterrorism Policy**, Washington: National Defence University, Institute for National Strategic Studies, Center for Strategic Research, Strategic Perspectives 21, Ekim 2016; Noah Tucker, **Central Asian Involvement in Conflict in Syria and Iraq: Drivers and Responses**, South Arlington: United States Agency for International Development (USAID), 4 Mayıs 2015; "Syria Calling: Radicalisation in Central Asia", **International Crisis Group, Policy Briefing**, Europe and Central Asia Briefing No: 72, Brüksel: Ocak 2015.

⁸¹⁴ "Central Asia: Islam and the State", s. 5.

zorunda kalsalar da (gidenlerin büyük kısmı ABD'nin Afganistan İşgali sırasında kendilerine kucak açan Taliban'a olan minnet borçlarını ödemek için ABD önderliğindeki Koalisyon güçlerine karşı savaşmış ve büyük kısmı da ölmüş, kalanları da dağılmıştı.) ÖİH'nin hala Fergana Vadisinde güçlü bir tabanı ve sosyal desteği vardı.⁸¹⁵ Bu yüzden Özbekistan, kendisine bir tehdit haline gelen ÖİH'nin hem bağlantılarını kesmek ve ilk fırsatta bertaraf edebilmek hem de ihtiyaç duyduğu mali ve askeri desteği sağlayabilmek için 11 Eylül saldırısından sonra ABD'nin Terörle Mücadele Kampanyasına aktif olarak katıldı.⁸¹⁶

Bölgede 1990-2000'li yıllarda ve günümüzde de etkin olan tek örgüt ÖİH değildi. Bu kapsamda değerlendirilebilecek bir örgüt de Hizb-ut Tahrir'di. (HT)⁸¹⁷ Yine Tacikistan İslami Yeniden Doğuş Partisi (TİYDP) de bu kapsamda değerlendirilebilecek bir başka gruptu. Ancak bu ismi zikredilen iki örgüt ile ÖİH arasında ciddi farklılıklar mevcuttu. HT, özellikle 1990 ve 2000'li yıllarda şiddeti reddediyor, mesajını kitlelere ulaştırmada şiddet ve terörü kullanmaya karşı çıkıyordu. Başlıca hareket tarzı eğitime ağırlık vermek ve kitleleri modern iletişim ve basın-yayın araçları yardımıyla bilinçlendirmeye çalışmak idi. Bu nokta da genelde Ceditçiler, özelde ise İsmail Gaspıralı'nın izlediği yolu tercih etmiş gözükmektedirler. Nihai amaçları tüm Orta Asya bölgesini kapsayan ve birleştiren, dini esas ve usullere göre yönetilecek bir devlet kurmaktı. Yine ÖİH'den farklı olarak HT, yerel-milli bir örgütlenme değildi, daha enternasyonal bir yapılanması vardı. (Hala da öyledir.) HT özellikle Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan'da etkili idi. Ek olarak Orta

⁸¹⁵ Şir, s. 106.

⁸¹⁶ Dina Rome Spechler ve Martin C. Spechler, "The Foreign Policy of Uzbekistan: Sources, Objectives and Outcomes: 1991-2009", **Central Asian Survey**, Cilt: 29, Sayı: 2, Haziran 2010, s. 163-164.

"11 Eylül Saldırılarından sonra Kerimov Özbekistan'ı askeri ve mali destek bulma ümidinin de etkisiyle, açık bir şekilde ABD'ne yaklaştırmış, 2002 yılında Karşı-Hanabad (K-2) üslerinin kullanımına ilişkin bir anlaşmaya da imza atmıştı." Bkz. Blank, s. 49.

"11 Eylül sonrasında ABD'nin Terörle Mücadele kampanyasına Tacikistan da katıldı ve tıpkı komşuları gibi Afganistan'a olan müdahaleye destek verdi. Çünkü tüm 90'lı yıllar boyunca ülke çok ciddi şekilde Rusya Federasyonuna bağımlı kalmıştı. Rusya'ya tek taraflı olarak bağımlı olmamak ve seçeneklerini çeşitlendirmek istiyordu. Eğer bölgede Batı'nın etkinliği artarsa bu durum kendilerini Rusya'ya muhtaç olmaktan kurtaracak ve diplomasi, ekonomi alanlarında daha fazla hareket serbestisi sağlayacaktı... Bu kapsamda Tacikistan, komşusu Özbekistan'ın takip ettiğine benzer bir yol izledi: hava sahasını ve hava alanlarını NATO'ya açtı, bunun karşılığında da ABD'nden mali yardım aldı." Bkz. Gorecki, s. 46.

⁸¹⁷ Tam adı Hizb-ut Tahrir'i İslami/İslami Kurtuluş Partisi. HT hakkında daha fazla bilgi için bkz. Yaşar Bedirhan, "Değişen Orta Asya ve Kafkaslarda Radikal Unsurların Yükselişi", **Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt: 4, Sayı: 2, 2011, s. 443-447 ; Çaman ve Dağcı, s. 18-19. Daha fazla bilgi için bkz. Didier Chaduet, "Hizb ut-Tahrir: An Islamist Threat to Central Asia?" **Journal of Muslim Minority Affairs**, Cilt: 26, Sayı: 1, 2006, s. 114-125.

Daha fazla bilgi için bkz. Emmanuel Karagiannis, **Political Islam in Central Asia, The Challenge of Hizb ut-Tahrir**, New York, Routledge, 2010; Emmanuel Karagiannis, "Political Islam in Central Asia: On the Trail of Hizb ut-Tahrir" **Orient: German Journal for Politics, Economics and Culture of the Middle East**, Sayı: 4, Ocak 2010, s. 18-24; Haghayeghi, "Changing Dynamics of Islamic Politics in Central Asia", s. 324.

Asya'ya sınır olması sebebiyle daha yerleşik ve iskân edilmiş olan Güney Kazakistan'da da aktif idi.

Orta Asya bölgesinde bu sayılan iki gruba ek olarak faal olan üçüncü bir grup ise daha önce de ismi zikredilen İYDP'nin Tacikistan kolu (TİYDP) idi.⁸¹⁸ TİYDP, 1991 yılında Milliyetçi-İslamcı bir parti olarak kurumuştur ve Orta Asya bölgesinde kurulan ve resmi olarak kabul edilen ilk İslami siyasi parti idi. Yine bu bölgede seçimlere katılan ve diğer partilerle siyasi ittifaklara giren ilk İslamcı parti de o oldu. Bu ittifak girişimleri sonucunda 1992 yılında Tacikistan'da kurulan Koalisyon Hükümetinin ortağı haline geldi. Ama bu Koalisyon Hükümeti ortaya çıkan ve çözölemeyen anlaşmazlıklar sebebiyle uzun ömürlü olmadı. Ülkenin içine düştüğü ve onu daha sonra da İç Savaşa götüren şiddet sarmalı İYDP'ni de marjinalleştirdi. 1997 yılına kadar tüm şiddeti ile süren savaş, bu tarihte özellikle uluslararası toplumdan da gelen baskının etkisiyle sona erdirildi.

Tacik İç Savaşı'nın patlak vermesi, Orta Asya bölgesinde devlet otoritesinde ortaya çıkan boşluk, bozulan ekonomik sistem gibi olumsuzlukların tümünün beslediği kaos ortamı Pamuk Skandalı sebebiyle devlet kadrolarında büyük bir tasfiye yapılan ve bu sebepten de idari yapısı felç olan Özbekistan'da radikal grupların ortaya çıkmasına

⁸¹⁸ "Siyasal İslamcılık ve İslami Yeniden Doğuş Partisi'nin ilk nüvesi Tacikistan'ın kırsal kesiminde, özellikle de Karatekin ve Vahş Vadisinde ortaya çıktı. Stalin sonrası dönemde Sovyet sisteminin reddettiği kuşak arasında taban buldu ve hızla yayıldı. Bu kuşak Sovyet dönemi kariyer sisteminden uzak durmaları sebebiyle sisteme entegre olmamış, Sovyet toplumu ve sisteminin sınırlarının dışında kalmayı başarmışlardır." Bkz. Tim Epkenhans, "The Islamic Revival Party of Tacikistan: Episodes of Islamic Activism, Postconflict Accommodation and Political Marginalization", *Central Asian Affairs*, Cilt: 2, Sayı: 4, 2015, s. 324.

"Muhammedcan Hindustani'nin öğrencilerinden ve İslami Yeniden Doğuş Partisi'nin Tacik kolunun kurucularından olan Abdullah Nuri hareketin kökeni ve siyasi amaçlarını tanımlarken 5 önemli konuya atıfta bulunmuştur. Bunlardan ilki; Karatekin ve Vahş Vadisi halkının Nuri'nin tanımlamasına göre inanmış ve samimi Müslümanlar olmalarıdır. Coğrafi şartları oldukça zor olan bir bölgede yaşayan bu insanlar iklim ve çevre şartlarının da etkisiyle İslami aktivizme daha açıktırlar. (Burada büyük ihtimalle İbn-i Haldun'un 'Asabiye Teorisi'ne atıfta bulunmaktadır.) İkincisi Karatekin/Vahş Vadisi ahalisinin geleneksel İslami eğitime değer vermeleri ve taraftarı olmalarıdır. Bu yüzden de bu bölgeden pek çok önemli din adamı çıkmıştır. (Nuri de bunlardan biridir.) Üçüncü faktör bölgede yapılan zirai faaliyetler ve bölgenin kendine has iş ahlakı sebebiyle yerli halkın elde ettiği zenginliktir. Bu zenginlik sayesinde yerli halk kız ve erkek çocuklarını eğitim almaları için Orta Asya'nın diğer bölgelerindeki eğitim kurumlarına gönderebilmişlerdir. Dördüncü olarak İslam Karatekin ve Vahş Vadisi halkının gündelik hayatı ve kültürüne iyice nüfuz ettiğinden İslamcı hareketler bu bölgede rahatlıkla gelişebilmiş ve dış etkilerden korunabilmişlerdir. Beşinci ve en son olanı ise Hareketin bölgenin Sünni/Hanefi ağırlıklı nüfusu içinde kök salmıştır ve yerel Ceditçi Hareketin devamı, bakiyesi niteliğindedir. Ancak Ceditçi geçmişe yapılan atıf hep üstünkörü olmuş ve Nuri de Ceditçilikten ne kast ettiğine tam bir açıklama getirmemiştir." Qiyomiddin Sattori (Ed.), **HNIT-Zodai Ormoni Mardum** (The IRPT-Born by the Will of the People), Dushanbe: ShKOS, 2003, s. 16, 17 ve 47.

"Abdullah Nuri'nin yakın dostu ve çalışma arkadaşı olan Muhammedşerif Himmetzade de tıpkı Nuri gibi Ceditçi miras konusuna değinmiş ve 50 yıllık Sovyet idaresi sebebiyle yaşanan kesintiye rağmen Tacikistan İslami Yeniden Doğuş Partisi'nin Ceditçi Hareketin doğrudan temsilcisi olduğunu iddia etmişti." Bkz. Epkenhans, "The Islamic Revival Party of Tacikistan...", s. 326.

imkan verdi.⁸¹⁹ Ortaya çıkan ve faaliyetlerini yaygınlaştıran bu grupların gelişme evreleri şu şekilde tanımlanabilir;

İlk Dönem bölgedeki ilk Selefi Hareketlerin boy vermeye başladığı 1950-1970 yılları arasındaki dönemdir. Ancak Selefilere bu dönemde Sovyet Sisteminin yoğun baskı sebebiyle gizlenmiş ve izole edilmiş olduklarından faaliyetlerini aşırı derecede gizli bir şekilde yerine getirmeye çalışmışlar ve toplumsal hayatı etkileyememişlerdi. Zaten o dönem için de aksini düşünmek imkânsızdı.⁸²⁰

İkinci Dönem 1970-1980 yılları arasında kalan 10 yıllık dönemi kapsamaktadır.⁸²¹ Bu dönemde gerek iç gerekse de dış siyasetteki gelişmeler sebebiyle devletin sıkı kontrolünün ve denetiminin gevşemesi Selefilere taraftar toplama ve onlara gizli medreselerde eğitim verme fırsatı sağladı. Bu kapsamda, özellikle 1970'li yılların sonlarında Özbekistan'ın Fergana Vadisinde pek çok gizli grup kuruldu ve faaliyete geçti.⁸²² Yine bu dönemde Selefilere güvindikleri kişilere sohbet kasetleri de dağıtmaya başlamışlardı. Ancak o yıllarda dini inanç ve ibadetlerin yerine getirilmesi Sovyet Devleti ve Komünist Parti açısından ciddi bir sorun olarak görülmüyordu.⁸²³ Ortaya çıkan gizli gruplardaki Selefilere de Sovyet İdaresine karşı bir direniş veya Cihad çağrısında bulunmaktan kaçınmaya özen göstermişlerdi. Bunda da bu çağrının karşılıksız kalacağını bilmelerinin etkisi büyüktü.⁸²⁴ Bunun yerine tüm enerjilerini dini kurallara ve ibadetlerin öğretilmesine tahsis etmişlerdi.⁸²⁵ Ancak daha sonra İran'da yaşanan Devrim ve Afganistan'da yaşanan ve bir yıl sonra SSCB'ni müdahil olmaya zorlayan

⁸¹⁹ "Ekonomik çöküntü demodernizasyon ve niteliksizleşme sürecini özellikle kırsal bölgelerde tetiklemekte idi. Bölgenin yeniden İslamlaşması süreci bu travma ve kayıp ortamında cereyan etti." Bkz. Akiner, "The Politicisation of Islam in Postsoviet Central Asia", s. 115.

⁸²⁰ Naumkin, "Militant Islam in Central Asia...", s. 15; Yılmaz, "Predicaments and Prospects in Uzbek Islamism...", s. 29.

⁸²¹ Yılmaz, "Predicaments and Prospects in Uzbek Islamism...", s. 29.

⁸²² Karagiannis, **Political Islam in Central Asia...**, s. 50.

⁸²³ Hiro, **Inside Central Asia...**, s. 128.

⁸²⁴ "1979 yılında yayınlanan bir resmi araştırma da radikallerin endişelerini haklı çıkaracak cinstendi. Orta Asya'nın yerl halkı arasında yapılan araştırmada nüfusun sadece %30'u (çoğunlukla yaşlı, köylü ve ilkökul seviyesinde okur-yazar) kendilerini inançlı, %20'si Kararsız, geri kalan %50'si ise Ateist olarak tanımladıkları görülmektedir." Bkz. Hiro, **Inside Central Asia...**, s. 128.

"Tabi ki bu saha çalışması tek başına belirleyici bir etken değildir. Sovyetlerin propaganda amaçlı olarak bu türden çalışmalar yapıp, sonuçları manipüle etmeleri, ankete katılan deneklerin ise ceberrut Sovyet Devleti'nin hışmına uğramamak için asıl düşünce ve tercihlerini ifade etmeyecekleri de Sovyet Tarihi incelendiğinde görülecektir. Bu araştırmanın tam aksi sonuçlar veren başka bir çalışma da vardır. Yapılan çalışmada Hristiyan orijinli deneklerin %80'ini Ateist olduklarını ifade ederken bu oran Müslüman deneklerde tam tersi çıkmıştır... Ateist olduklarını beyan eden %20'lik Müslüman deneklerin sünnet oldukları, dini bayramlara riayet ettikleri ve dini nikâh yaptırıldıkları tespit edilmiştir. Sovyet yönetimini hayrete düşüren bir diğer ilginç sonuç ise bütün cami ve dini okulların kapatıldığı Türkmenistan ve Çeçen-İnguş Cumhuriyetinde dini faaliyetlerin diğer bölgelere göre daha yüksek düzeye ulaştığını görmeleri olmuştur." Bkz. Tikence, s. 46-47.

⁸²⁵ Naumkin, "Militant Islam in Central Asia...", s. 15.

gelişmeler⁸²⁶ Sovyet yönetim kademesinin İslam konusundaki endişelerinin artmasına sebep olmuştur.⁸²⁷

Üçüncü ve takip eden dönem ise 1980'lerde başlamış, bu dönemde Sovyet Sisteminde ortaya çıkan kargaşa ve çalkantının da etkisiyle, devlet kontrolünün zayıflaması Seleflerin cesaretlenmesine ve daha açıktan faaliyette bulunmaya başlamalarına sebep olmuştur. Yurtdışından gelen (özellikle Suudi Arabistan ve Körfez Emirlikleri) maddi desteğin de etkisiyle cami ve medreselerdeki önemli görevler satın alınmaya başlanmıştır. Eş zamanlı olarak dinin daha tutucu ve müsamahasız bir yorumunu yaymak için çalışmalara başlanmıştır.⁸²⁸

Dördüncü dönem 1990'lı yılların başındaki SSCB'nin dağıldığı ve Orta Asya'da yeni bağımsız devletlerin ortaya çıktığı zamana kadar olan dönemi kapsar.⁸²⁹ O dönemde Orta Asya ülkelerindeki pek çok Müslüman dinin temel bilgilerini dahi bilmiyorlardı.⁸³⁰ Bu fırsatı iyi değerlendiren Selefi gruplar kendi anlayış ve ideolojilerinin propagandasını yapmaya başladılar ve inanç sistemlerine uygun bir devlet yapısı kurulmasını talep ettiler. Bununla birlikte resmi otorite ile de köprüleri tamamiyle atmamışlar, diyalogu sürdürmeye çalışmış ve şiddeti yüceltmekten kaçınmışlardır.⁸³¹

Beşinci Dönem ise 1992 yılında Özbek Devleti Fergana Vadisindeki Adalet Partisi yapılanmasını ezdikten sonra başlamıştır. Bunun sonucunda bu ve benzeri gruplara bağlı veya sempati duyan birçok kişi tutuklanmamak için öncelikle komşu ülke

⁸²⁶ "1980'li yıllarda binlerce Özbek Afgan Mücahitlerine katıldı ve İslamcılıkla bu dönemde tanıştılar. Bu Özbeklerin çoğu Taciklerle beraber Pakistan'daki Deoband Medreselerinde eğitim alıp Sovyetlere karşı Cihat'ta yer aldılar. Ülkelerine geri döndüklerinde ise İslami usüllere göre yönetilen bir devlet düzeni kurmayı umut ediyorlardı." Bkz. Rashid, *The Resurgence of Central Asia...*, s. 44-45.

⁸²⁷ Turgut, s. 77.

⁸²⁸ Naumkin, "Militant Islam in Central Asia...", s. 15.

⁸²⁹ Yılmaz, "Predicaments and Prospects in Uzbek Islamism...", s. 29.

⁸³⁰ Gunn, s. 390.

"1991 yılında 70 yıldır dış dünyaya kapalı olan sınırlar yeniden açıldı ve Orta Asya ülkeleri kendilerini bir anda dinin ve uluslararası siyasetin fırtınalı sularında buldular. Orta Asyalı sıradan vatandaş gibi ülkenin siyasi kadroları ve yöneticileri de İslam hakkında neredeyse hiçbirsey bilmiyorlardı..." Bkz. Türker, s. 54.

"... Özbeklerin % 92'si kendilerini Müslüman olarak tanımlamaktadır ama en az yarısından fazlası din hakkında ya hiçbir şey bilmemektedir ya da çok az malumatı vardır." Bkz. Chaduet, s. 115.

"...genel olarak Orta Asya bölgesinde ve özelde de Özbekistan'da Sovyet döneminde İslami ya da İslam'ı referans alan eğitim sistemi bütünüyle tasfiye edilmiştir ve bu yolla İslam'ın kamusal alandan uzaklaştırılması sağlanmıştır. Bu politikanın bir sonucu olarak Sovyet sonrası dönemin başlangıcı olan 1990'lı yılların başında Özbekistan da dâhil olmak üzere tüm Orta Asya Sovyet ardılı bölgelerde halk bazında İslam ritüelleri ve İslam öğretisi hakkında genel bilgiler son derece eksikti." Bkz. Çaman ve Dağcı, s. 11.

⁸³¹ Naumkin, "Militant Islam in Central Asia...", s. 15.

Tacikistan ve Afganistan'a kaçmak zorunda kalmış, kendilerine yakın buldukları Birleşik Tacik Muhafazetçileri (BTM) katılmış, hatta İç Savaşta onların safında savaşmışlardır.⁸³²

Altıncı dönem 1990'lı yılların ikinci yarısında başlayıp 1997 yılına kadar sürer. Bu dönemde BTM ile mevcut Tacik Hükümeti arasında ülkede süregiden iç savaşı sona erdirmek ve barış anlaşması imzalamak için görüşmeler başlamıştı. Bu durum Özbekistan'dan gelen radikalleri hiç memnun etmemişti.⁸³³ Görüşmelerin Barış Antlaşması ile sonuçlanması Özbek radikallerin bir kez daha sürülmesi, Afganistan'a gönderilmeleri⁸³⁴ ve burada ÖİH kuruluşunu ilan etmeleri ile sonuçlanacaktı. İşte ÖİH bu dönemde öncelikle Orta Asya eş zamanlı olarak da uluslararası siyaset sahnesine giriş yapmıştır. Kuruluş beyanından kısa bir süre sonra ÖİH adını duyurmak için saldırılara ve rehin alma eylemlerine başlayacaktır. Son dönem ise 11 Eylül Saldırılarından sonra başlamış, bu dönemde Afganistan'a geçmiş ve Taliban'ın koruması altına girmiş olan ÖİH, Taliban safında ABD önderliğindeki Afganistan'ı işgal eden Koalisyonu karşı savaşmıştır.⁸³⁵ Burada militanlarının bir kısmını kaybeden hareket⁸³⁶ Pakistan'a, aşiret bölgesi olan Güney Veziristan'a çekilmiş, faaliyetleri de IŞİD ortaya çıkana kadar önemli ölçüde azalmıştır. Daha sonra da bu gruba katılmıştır.

⁸³² Naumkin, "Militant Islam in Central Asia...", s. 15.

⁸³³ Daha fazla bilgi için bkz. Cornell, "Narcotics, Radicalism, and Armed Conflict in Central Asia...", s. 626.

⁸³⁴ "... Savaş yorgunu Afganistan Taliban yönetimi altında ÖİH... için güvenli bir liman haline geldi." Bkz. David Witter, "Uzbek Militancy in Pakistan's Tribal Region", *Backgrounders, Institute for the Study of War*, 27 Ocak 2011, http://www.understandingwar.org/sites/default/files/BackgroundersIMU_28Jan.pdf, (29 Ocak 2018).

⁸³⁵ "Afganistan'ın işgali sırasında ÖİH militanları ABD'ne karşı savaştı, pek çoğu, liderleri Namangani de dâhil, öldürüldü." Bkz. Yılmaz, "Predicaments and Prospects in Uzbek Islamism...", s.33.

⁸³⁶ "ÖİH'nin altyapısı ve kapasitesinin büyük kısmı afganistan'a yönelik 2001 yılındaki ABD liderliğindeki askeri harekât sırasında yok edildi." "Central Asia: Islam and the State", s. 5; Akiner, "The Politicisation of Islam in Postsoviet Central Asia", s. 116.

Harita 4. Pakistan'ın Güney Veziristan Bölgesi. Kaynak: M. Ilyas Khan, "Profile: South Waziristan", *BBC News*, 19 Ekim 2009, http://news.bbc.co.uk/2/hi/south_asia/8314813.stm , (18 Mart 2020).

4.5. ÖİH'nin Faaliyetleri ve Bağlantıları

ÖİH'nin kuruluş bildirisini açıkladığı tarihte Afganistan'da bulunan ve muhalifleri de iyi tanıyan Tacik gazeteci Sultan Hamadov ÖİH'nin kurulmasının ve bu durumun hızlanmasının sebebinin Tacik muhalefetinin Hükümetle barış görüşmelerine başlama niyetini belli etmesinin olduğunu ifade eder.⁸³⁷ Buna rağmen Tacik faktörünün ÖİH'nin

⁸³⁷ Sulton Khamadov, "Mezhdunarodniy Kontekst-Afganskiy Factor (International Context-The Afghan Factor), *Religiozniy Extremizm V Tzentralnoi Azii: Problemy I Perspektivy (Religious Extremism in Central Asia: Problems and Perspectives)*, Duşanbe: Tacikistan, OSCE, 2002, s. 130-150.

kuruluşunu hızlandırdığı veya dayattığını ispatlamak zordur çünkü Özbek radikaller bu dönemde hala BTM çatısı altında, Tacikistan'ın Tavildara bölgesinde faaliyetlerine devam etmekteydiler.⁸³⁸ Tacik İç Savaşı'nın sona ermesi için başlatılan barış sürecine karşı çıktığından dolayı ülkeyi terk etmek zorunda kalan ÖİH'nin⁸³⁹ aslında başından beri Afganistan'la irtibatı vardı ve ideolojik olarak Taliban'a da yakın duruyordu. Ayrıca Taliban'ın ve onun müttefiki olan Usame bin Ladin ve El-Kaide'nin kaynakları⁸⁴⁰ BTM'e göre daha fazla idi. ÖİH'nin bu yaklaşımı Afganistan'da Taliban karşıtı Kuzey İttifakı ve onun önemli isimlerinden birisi olan Tacik Ahmed Şah Mesud'u⁸⁴¹ destekleyen Tacikistan İYDP ve Tacik muhalefeti ile arasının açılmasına sebep oldu.⁸⁴²

Bu noktada Tamara Makarenko ÖİH'ini temelde ekonomik çıkar dürtüsüyle motive olmuş militanlardan biraz daha fazlası olarak tarif etmektedir. Başka bir ifadeyle ona göre grup radikal bir örgütten ziyade bir çeteyi andırıyordu.⁸⁴³ Makarenko bu iddiasını desteklemek için de ÖİH'nin faaliyetlerini sürdürmek ve gelir sağlamak için Afganistan'dan Kırgızistan ve Tacikistan'a uyuşturucu kaçakçılığı işine bulaştığını,⁸⁴⁴ oysa inançları gereği meşru bir kazanç yolu sayılmayan uyuşturucu madde ticaretine dahil olmamaları gerektiğini ifade etmiştir. ÖİH, yine gelir elde etmek ve adını da duyurmak için adam kaçırma işlerine de girmişti. Daha ilginç olanı ise Makarenko'nun görüşlerini desteklemek için atıfta bulunduğu bir İngiliz araştırmacı olan Ahmed Raşid'in de Namangani'nin hiçbir zaman sadece salt İslami ideoloji ve hassasiyet ile hareket etmediğini iddia etmesidir.⁸⁴⁵

⁸³⁸ Haghayeghi, "Changing Dynamics of Islamic Politics in Central Asia", s. 323.

⁸³⁹ "Yoldaşev ve Namangani Tacik İç Savaşını bitiren barış görüşmeleri ve anlaşmasına başından itibaren muhalefet ettiler ve Tacik İYDP ile aralarına mesafe koydular." Bkz. Cornell, "Narcotics, Radicalism, and Armed Conflict in Central Asia...", s. 626.

⁸⁴⁰ "ÖİH kuruluşundan itibaren Usame bin Ladin'le yakın bir ilişkisi vardı ve ondan para ve malzeme desteği temin ediyordu." Bkz. Turgut, s. 86; Fredholm, s. 9-10.

⁸⁴¹ Afganistan Taciklerinin önemli isimlerinden biridir. Sevk ve idare kabiliyeti yüksek bir isim olan Mesud askeri alanda da yeteneğini ispat etmişti. Bu yüzden de kendisine "Pençşir Aslanı" lakabı takılmıştı. Daha fazla bilgi için bkz. Marcela Grad, **Mesud, Efsanevi Afgan Liderinin Farklı Bir Portresi**, Seval Yılmaz Crump (çev.), İstanbul: Matbuat Yayın Grubu, 2015.

⁸⁴² "... Özbek radikaller Taciklere göre daha sertlik yanlısı idiler. Tacik Hükümeti ile herhangi bir temasa asla sıcak bakmıyor bunu bir zafiyet işareti olarak görüyorlardı. Ek olarak Taciklerin Afganistan'da savaştan taraflardan birisi olan Tacik Ahmed Şah Mesud'u desteklemesini de doğru bulmuyorlardı. Hatta bu tutuma oldukça sert bir şekilde muhalefet ediyorlardı. Çünkü Namangani ve Yoldaşev Taliban'a sempati duyuyorlardı. Yaşanan bu görüş ayrılıkları onları 1996 yılında kendi gruplarını olan ÖİH'ni kurmaya mecbur bıraktı." Bkz. Chaudet, s. 12.

⁸⁴³ Bkz. Tamara Makarenko, "The Changing Dynamics of Central Asian Terrorism", **Jane's Intelligence Review**, Cilt: 14, Sayı: 2, Şubat 2002, s. 36-39.

⁸⁴⁴ "Hareketin Fergana Vadisi ve havalisinde uyuşturucu kaçakçılığı yoluyla para kazandığı, buna ek olarak Usame bin Ladin ve Taliban'dan da yardım aldığı iddialar arasındadır." Bkz. Ahrari, s. 17.

⁸⁴⁵ Ahmed Raşid de benzer bir vurgu yapar; ona göre Namangani bir dinadamı değil daha ziyade gerilla lideridir. Daha fazla bilgi için bkz. Naumkin, "Militant Islam in Central Asia...", s. 26-27.

Birleşik Tacik Muhalefeti, Birleşmiş Milletler ve Rusya'nın⁸⁴⁶ başını çektiği bazı bölge ülkelerinin de arabuluculuğu sonucunda Tacik Hükümeti ile 1997 yılında ülkedeki İç Savaşı sona erdiren bir Barış Anlaşmasına imza attı. Bu anlaşma kapsamında Muhalefete devlet kadrolarında %30'luk bir kontenjan ayrıldı. Özbek militanların da dâhil olduğu muhalefet güçleri ülkenin güvenlik güçlerine dâhil edildi.⁸⁴⁷

Özbek Devleti bu süreci kabul edilemez olarak niteledi ve Tacikistan'ı ülkedeki Özbek militanları kullanarak kendisine baskı yapmaya çalışmakla suçladı. Bunun üzerine Tacikistan da Özbekistan'ı Tacik Ordusundan ayrılan Özbek kökenli Albay Mahmud Hüdaberdiyev'i desteklemekle ve ülkenin istikrarını ve toprak bütünlüğünü bozmaya çalışmakla suçladı. Kurgantepeli bir Özbek olan Hüdaberdiyev 1990'lı yıllarda Devletbaşkanı Rahmanov'u rakiplerini tasfiye etmesi için tehdit etmişti.⁸⁴⁸ Ancak aralarında yaşanan anlaşmazlığa rağmen Hüdaberdiyev İç Savaş sırasında Hükümet safında yer almıştı.⁸⁴⁹

1996 yılında Tursunzade kasabasında Hüdaberdiyev'e bağlı birlikler tarafından düzenlenen bir operasyon sırasında, Mirzayev'in birlikleri kasabadan çıkarıldı. Ek olarak Hüdaberdiyev, Devletbaşkan Yardımcısı Ubeydullayev'in görevini bırakmasını istedi. Tacik Devletbaşkanı Rahmanov Hüdaberdiyev'in bu isteği kabul etti. Ancak Albay Hüdaberdiyev birkaç yıl sonra yeniden isyan etti ancak bu sefer başarılı olamadı ve bazı sadık adamları ile beraber Özbekistan'a sığınmak zorunda kaldı.⁸⁵⁰

Hüdaberdiyev 1998 yılında şansını bir kere daha denemek istedi⁸⁵¹ ama yine başarılı olamadı ve yeniden Özbekistan'a kaçtı.⁸⁵² Bu olaydan sonra Tacik Devletbaşkanı İmamali Rahmanov özel bir Konferans düzenledi. Konferansta

⁸⁴⁶ "Tacik İç Savaşı'nın sona ermesinde Rusya önemli bir rol oynadı. Tacik hükümet ve muhalefeti 27 Haziran 1997'de Rusya'nın himayesinde Moskova'da bir araya geldi ve yapılan 9 oturum sonunda Barış Antlaşmasına nihai şeklini verdiler." Gorecki, s. 46.

⁸⁴⁷ Naumkin, "Militant Islam in Central Asia...", s. 27.

⁸⁴⁸ Bu rakipleri arasında Tacikistan Devletbaşkanı'nın hemşehrisi olan Mehmed Said Ubeydullayev ve Cumhurbaşkanı Muhafız Kıtasının Komutanı Gaffur Mirayev (Lakabı "Sedai-Gri Saçlı" idi.) vardı. Yazarın Notu.

⁸⁴⁹ Naumkin, "Militant Islam in Central Asia...", s. 27.

⁸⁵⁰ Naumkin, "Militant Islam in Central Asia...", s. 27-28.

⁸⁵¹ "Mahmut Hüdaberdiyev... 1996 Şubat, 1997 Ağustos ve 1998 Kasımında Tacik hükümetine karşı ayaklanmıştı." Bkz. Lena Jonson, **Tajikistan in the New Central Asia: Geopolitics Great Power Rivalry and Radical Islam**, Londra: I. B. Tauris, 2006, s. 48.

⁸⁵² "Yönetimi paylaşma anlaşması dışında kalan Hoçentliler Kasım 1998'de Albay Mahmud Hüdaberdiyev'in önderliğinde isyan etmişlerdi... Özbekistan bu isyanı Tacikistan'daki siyasi durumdan memnun olmadığı için desteklemiştir." Bkz. Muhammet Savaş Kafkasyalı ve Raşid Tacibayev, "Tacikistan: Kurgusal Kuruluştan Kurgusal Politikalara", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Cilt: 12, Sayı: 1, Yaz 2012, s. 248.

gazetecilerin sorularını cevaplayan Rahmanov konuşmasında doğrudan Özbekistan'ı hedef aldı.⁸⁵³ Tacik yetkililer Özbekistan'ı ülkedeki istikrarı bozmaya çalışmakla suçladıkları için misilleme olarak Özbekistan'ın sınırdışı edilerek kendine iade edilmesini istediği Cuma Namagani ve grubunu Özbek sınırına yakın olan Tavildara bölgesine yerleştirildi.⁸⁵⁴ Özbek militanlar da bu sayede yeniden siyaset sahnesinde kendilerine yer bulmuş oldular.⁸⁵⁵

Abdülveli Yoldaşev Tavildara'ya yerleşen ÖİH'nin en acımasız liderlerinden birisi olarak gösterilir. 1990'lı yılların başında Tacikistan'a oradan da askeri eğitim almak için Afganistan'a gitmiştir. Özbekistan'a geri döndüğünde ise Fergana Vadisi'ndeki ÖİH faaliyetlerinde görev almıştır.⁸⁵⁶ Grubu Namangan'da bir Trafik Polisini ve Çartak Sınır Kapısında görevli Polis memurlarını öldürmüş, ek olarak Andican'daki bazı tanınmış zenginlerin öldürülmesi olaylarına da karışmıştır. Bu gruptan Zahid Dekhanov ve Kazimbek Zakirov adlı iki kişi daha sonra 1999 yılındaki Kerimov'a suikast girişimine de karışacaklardır.⁸⁵⁷

Soruşturma Raporuna göre kod adı "Said" olan Dekhanov 1992 yılında Abdülveli Kâri Mirzayev'in vaizlik yaptığı Andican'daki Ulu Camiye gitmeye başlamıştı. Burada Zafer Mahmudov'un etkisi ile Vehhabi olmuş ve gruba mali kaynak temini için hırsızlık-gasp ve soygun işlerine karışmıştı. 1996 yılı Ekim ayında ise Kazimbek Zakirov'un emri doğrultusunda Almatı'ya gitti ve burada Çeçenistan, Tacikistan ve Afganistan'daki kamplara askeri eğitim almaya gidecek militanları devşirme çalışmalarına katıldı. Kendisi de 1997 yılında askeri eğitim alma gayesiyle Çeçenistan'a gitti. 1998 yılı Ekim ayında Tahir Yoldaşev'in danışmanı olarak Behram Abdullayev'le birlikte Türkmenistan'a, bir siyasi merkez kurma görevi ile gönderildi. Ancak Türkmenistan'da tutuklandı ve akabinde de sınırdışı edildi.⁸⁵⁸

Raporda "Nurlan" veya "Abdullah" takma adını da kullandığı ifade edilen Behram Abdullayev'in kendisinin de bir Kâri, ayrıca Abdülveli Kâri'nin öğrencisi olduğu

⁸⁵³ "Hudaberdiev'in isyan ettiği Kuzey Tacikistan'a sadece Özbekistan üzerinden ulaşarak isyancıları mağlup edebilmek mümkündü. Bunun içinde Özbek yönetiminin onayı gerekli idi." Bkz. Kafkasyalı ve Tacibayev, s. 248.

⁸⁵⁴ Bu toplantıya katılan Özbek gazeteci Sanobar Şermatova Ruslar desteklediği Taciklerin, yine Rusların kendi kontrolleri altında tutmak istedikleri Özbekistan'a karşı kullanılmak için yedekte bekletilen Özbek radikallere müsamaha gösterdiklerini hatta hayatta kalmaları için destek verdiklerini gözlemlediğini ifade eder. Bkz. Naumkin, "Militant Islam in Central Asia...", s. 28.

⁸⁵⁵ Naumkin, "Militant Islam in Central Asia...", s. 28.

⁸⁵⁶ Oleg Yakubov, **Volchya Staya (Kurt Sürüsü)**, Moskova: Veche Publications, 1999, s. 224.

⁸⁵⁷ Naumkin, "Militant Islam in Central Asia...", s. 32.

⁸⁵⁸ Naumkin, "Militant Islam in Central Asia...", s. 32.

bilgisi de paylaşılmaktadır. 1997 yılında Çeçenistan'a Ürdünlü cihatçı Hattab'ın kampına eğitim almaya gittiği, ek olarak Özbekistan'dan 150 kadar gönüllüyü de buraya gönderdiği ifade edilmektedir. (Taşkent bombalamalarına katılanlar da bu 150 kişi arasından çıkmıştır.) "Palvan" takma adını kullanan Kazimbek Zakirov'la grubun faaliyetlerini koordine etmişlerdi. Yine Soruşturma Raporuna göre Eylül 1998'de Behram Abdullayev, Yoldaşev tarafından Özbekistan Emiri olarak görevlendirilmişti.⁸⁵⁹

1990'lı yılların başlarında Zakirov'un da adı Andican'daki gasp ve adam kaçırmaya olaylarına karışmıştı. Daha sonra Almatı'ya gitmişti ama Taşkent'teki grubun faaliyetlerini de yönlendirmiş, grup liderlerinden biri olarak kalmıştı. 1999 yılındaki Taşkent'teki bombalı araç saldırısından sonra ise Kazakistan'da İslamcı faaliyetlerin sıkı kovuşturmayla uğramadığı Taldı-Korgan'a gitmişti. Şehir, Kazakistan'ın içyapısı ve coğrafi şartlarının da sağladığı kolaylık sebebiyle radikal unsurlar için bir transit geçiş ve konaklama noktası haline gelmişti. Orta Asya kökenli İsrailli gazeteci Oleg Yakubov 1999 Taşkent Saldırıları ile ilgili olarak yakalananlar da dâhil olmak üzere, pek çok kişi ile görüşmelerde bulunmuş, yapılan bu görüşmeler sonucunda 300'den fazla kişinin Şali, Serzen-Yurt, Aftori-Yurt kasabalarında 1997 yılından itibaren silah ve patlayıcı eğitimi başta olmak üzere askeri bir eğitim aldıklarını, bu sayının Hattab'la yapılan anlaşma çerçevesinde Afganistan, Tacikistan ve Çeçenistan'daki kamplarda eğitim alanlarla birlikte 5.000'i aştığını tespit etmişti.⁸⁶⁰ ÖİH bu eğitimli militan kadrosunu daha sonraki eylemlerinde kullanma yoluna gitti.

4.5.1. ÖİH Saldırıları ve Özbekistan'da Başkanlık Seçimleri

16 Şubat 1999'da Özbekistan'ın başkenti Taşkent'te bomba yüklü araçlarla bir dizi saldırı düzenlendi. Saldırının hedefindeki isim Devletbaşkanı İslam Kerimov'du ama Kerimov saldırılardan kurtulmayı başardı. Yapılan bu saldırılarda 16 kişi öldü, 100'den fazla kişi de yaralandı.⁸⁶¹ Özbek yönetimi saldırılardan dolayı ÖİH'ni suçladı⁸⁶² ve kapsamlı bir baskı politikasını uygulamaya koydu.⁸⁶³ O zamana kadar Özbekistan'da

⁸⁵⁹ Yakubov, s. 217.

⁸⁶⁰ Yakubov, s. 224.

⁸⁶¹ Chaudet, s. 10; Turgut, s. 88.

⁸⁶² "... Devletbaşkanına suikast girişimine daha sonra yurtdışına sürgüne gitmek zorunda kalan Erk Partisi ve Birlik Hareketi liderleri de eklendi..." Bkz. Akiner, "The Politicisation of Islam in Postsoviet Central Asia", s. 107; Cornell, "Narcotics, Radicalism, and Armed Conflict in Central Asia...", s. 626.

⁸⁶³ "Özbek yönetici eliti en iyi bildiği politikayı uygulamaya başladı. Güvenlik örgütleri ve ceza sistemini kullanarak radikal İslamcı tehdidi yok etme yoluna gitti... Rejim, İslamcı grupları devlet kontrolü dışında gördüğü için şüpheyle yaklaşıyor ve acımasızca ezmeye çalışıyordu." Bkz. Svante E. Cornell ve Regina A.

Kerimov rejimi ülke ve bölgede istikrarın ana amacı olduğunu, Özbekistan'ın bölge ile ilgili farklı ihtirasları olmadığını⁸⁶⁴ ancak komşu Tacikistan'ın 1990'lı yılların başından beri özellikle de dini referans alan partilere siyaset yapma hakkı tanınmasının hem ülke hem de bölge siyaseti ve güvenliği açısından yıkıcı etkileri olduğu argümanını kullanıyordu.⁸⁶⁵ Özbek resmi makamlarına göre Taşkent Saldırısı da bu konulardaki haklılıklarının ispatı idi.

Taşkent'teki bombalı saldırı sadece Özbekistan'ın iç siyasetini etkilememiş, Orta Asya bölgesinde de dalgalar halinde yayılan bir etkisi olmuştu. Bu durumdan ilk etkilenen ülke komşu Tacikistan'dı. Özbekistan ülke içinde bu olayı bahane ederek başlattığı cadı avı/tasfiye kampanyası sırasında pek çok İslamcı örgüt/organizasyon kapatılmış,⁸⁶⁶ üyeleri tutuklanmıştı. Tutuklama furcasından kaçma imkânı bulabilenler ise ÖİH'nin yerleşik olduğu Tacikistan'a kaçmış ve Tavildara bölgesine gitmişlerdi.⁸⁶⁷ Yerel basında çıkan haberlere göre Namangani'nin grubuna sayısı binlerle ifade edilen katılımlar olmuştu.⁸⁶⁸ Bu katılımlar sonucunda güçlenen Özbek radikaller Tacikistan'daki ateşkes ve silahsızlanma sürecine katılmama kararı aldılar. Bu noktada Namangani bir açmazda kalmıştı çünkü yeni Tacik Hükümetine onlara karşı silaha sarılmayacağı yönünde verdiği sözü tutup tutamayacağı belirsizliğe bürünmüştü. Bazı yardımcıları anlaşmayı bozması için kendisine sürekli baskı yapıyorlardı. ÖİH, Tacikistan İç Savaşı sayesinde kendisine yeni bir amaç bulmuştu. Namangani ve Yoldaşev Komünist rejimle BTM arasındaki mücadeleyi Modernizmin sonucu olarak ortaya çıkan Seküler Otoriterizmle dini uyanış arasındaki küresel ölçekte cereyan eden mücadelenin bir

Specter, "Central Asia: More Than Islamic Extremists", **The Washington Quarterly**, Cilt: 25, Sayı: 1, Mart 2002, s. 196. Benzer görüş için bkz. Akiner, "The Politicisation of Islam in Postsoviet Central Asia", s. 107.

⁸⁶⁴ "...Özbekistan Avrupa ülkeleri ile ilişkilerini güçlendirmeye çalışmaktadır... Taşkent, dış politikada dolambaçlı bir yol izlese de amacı Büyük Güçlerden birinin yörüngesine girmeden özgür kalabilmek ama bunun yanında da bölgesel bir güç olabilmektir... Özbekistan bölgede hegemon devlet rolü oynama peşindedir. Bu amaçla, 1998 yılında, Orta Asya dışında, Afganistan'da Özbek General Raşid Dostum'u destekleyerek ülke siyasetinde etkili olmaya çalışmıştır." Bkz. Blank, s. 41 ve 49.

⁸⁶⁵ Naumkin, "Militant Islam in Central Asia...", s. 28-29.

⁸⁶⁶ "Özbek Devleti İslam'a atıfta bulunan her grubu şiddetle ezdi... Özbek Devleti'nin İslam'ı baskı altında tutmasındaki amacı... İslami Radikalizm formunda kendisini ifade etmeye çalışan (çünkü kullanılabilecek bir tek o kalmıştı.) muhalefeti kontrol etmektir..." Bkz. Şir, s. 104 ve 105.

⁸⁶⁷ "Namangani... sığınacak yer arayan Radikal eğilimli Özbeklerle, Kerimov'dan nefret eden ve ondan intikam almak isteyenlere de katılacak bir oluşum sağladı." Bkz. Swift, s. 9.

⁸⁶⁸ "Sarp Tavildara Vadisinde bulundukları süre zarfında Namangani'nin güçlerinin mevcudu tüm Tacik İç Savaşı boyunca 2-3 müfrezeyi (80-120 kişi) geçmedi." Farklı görüş için bkz. Swift, s. 9.

parçası olarak yorumlama yoluna gitti. Artık amaçları sadece Özbekistanla sınırlı değildi.⁸⁶⁹ Amaçları Orta Asya'daki tüm Modernist devletlere savaş açmaktı.⁸⁷⁰

Tüm bu baskılara rağmen Namangani Tacikistan'da, özellikle de İslamcılarla, bir sorun yaşamak istemiyordu ama güçlerini zayıflatmak da istemiyordu. Aksi takdirde grup üzerindeki otoritesi sorgulanabilirdi. Bu yüzden de önceliğini Tacikistan'da üslenip, buradan Özbekistan'a sızmak ve orada eylem yapmak olarak belirledi.⁸⁷¹ Bu esnada Tacikistan İYDP Birleşik Tacik Muhalefeti içinde yer alan gruplarla zorlu bir pazarlık sürecine girmişti. Bu grupların hemen hepsi nisbi bir ateşkesin yürürlüğe girdiği ülkede çatışmaların yeniden başlamasını istemiyordu. Tacik Hükümetinin Namangani ile çatışmaktan kaçınması üzerine Özbekistanlı yetkililer bu durumu Namangani'nin Tacik Devleti tarafından Özbekistan'ı istikrarsızlaştırmak amacıyla yedekte tutulduğu ve himaye edildiğinin açık delili olduğunu iddia ettiler. Artan baskı üzerine Tacik hükümeti Namangani'den ülkeden ayrılmasını talep etmek zorunda kaldı.⁸⁷²

Önce Özbekistan daha sonra da komşu Tacikistan'dan ayrılmak zorunda kalan ÖİH sadece bu iki ülkede değil, Özbekistan'ın bir başka komşusu ve sınırları içerisinde önemli oranda bir Özbek azınlık barındıran Kırgızistan'da da faaldi. Kırgızistan'ın Batken bölgesinde komşu ülkelere ait iki de sınırötesi toprak parçası vardı. Bunlardan ilki Özbekistan toprağı olan Soh, diğeri ise Tacikistan'a ait olan Vorukh Özerk Yönetim Bölgesi.⁸⁷³ Her iki Özerk Yönetim Bölgesi de ait oldukları ülke ile doğrudan bir kara bağlantısına sahip olmadıkları için genel idari disiplinden uzak kalmışlardı.⁸⁷⁴ Bu durum

⁸⁶⁹ Swift, s. 9.

⁸⁷⁰ "O dönemde Tacikistan'da bulunan bir Özbek militanlardan birisi ile yapılan görüşme grubun haleti ruhiyesinin anlaşılması açısından önemlidir: Onlara göre Tacikistan'da kurulan yeni hükümette yer alan İslamcılar Kerimov'dan daha iyi değildi." Bkz. Naumkin, "Militant Islam in Central Asia...", s. 39.

⁸⁷¹ Rashid, *Jihad, The Rise of Militant Islam in Central Asia...*, s. 159.

⁸⁷² Naumkin, "Militant Islam in Central Asia...", s. 39.

⁸⁷³ "ÖİH militanları Kırgızistan'ın Batken bölgesini hedef alan bir saldırı başlattılar ama saldırı aynı anda Güney Kırgızistan'daki Soh ve Vorukh ceplerini de hedef alıyordu. Bu iki cepten Vorukh Özbekistan'a Soh ise Tacikistan'a aitti ama her ikisi de Kırgızistan toprakları içinde, sarp ve dağlık bir arazinin ortasında idiler. Her iki cebin de kendi anavatanları ile ya çok az ya da hiç doğrudan kara bağlantısı yoktu. Sovyet döneminin mirası olan bu cepler bölge ülkeleri arasında da anlaşmazlık sebebi idi, özellikle de yönetim ve ulaşım konularında. Bu ceplerde yaşana nüfusun dini hassasiyetlerinin güçlü olduğu da bilinen bir gerçektir. Ceplerden yüzölçümü olarak büyük olanı olan Soh'un kapladığı alan neredeyse Gazze Şeridi ile aynı idi. (325 km²). Nüfusu ise 43.000 idi. Voryh'un nüfusu ise 25.000 idi." Bkz. Svante E. Cornell, "Narcotics, Radicalism, and Armed Conflict in Central Asia...", s. 627.

⁸⁷⁴ Daha fazla bilgi için bkz. Alfred Appel ve Peter Skorsch, "Central Asia, Border Management", **Report of the EC Rapid Reaction Mechanism Assessment Mission**, Brüksel: European Commission, 2002, s. 24-27.

da bahsi geçen bölgelerin eskiden beri radikal unsurların bulunduğu ve barındığı bir yer olmasına zemin hazırlamıştı.⁸⁷⁵

ÖİH'nin kuruluşunu müteakiben Orta Asya'daki en ciddi silahlı çatışmalardan birisi 1999 yılı yaz aylarında yaşandı.⁸⁷⁶ 1999 Ağustos ayında 21 kişilik bir grup Kırgızistan'ın Oş bölgesindeki küçük bir kasabanın Belediye Başkanı ve 3 çalışanını rehin aldı.⁸⁷⁷ Rehinelerin serbest bırakılması için Kırgız Devletinden fidye talep edildi. Kırgız otoriteleri olayın daha da büyümemesi için bu talebi kabul etti. Fidyeye ödendi ve ÖİH militanlarını Afganistan'a geri götürecek bir helikopter temin edildi.⁸⁷⁸ Kırgızların can kaybı olmaması için uyguladığı bu strateji Özbekistan'ın büyük tepkisine sebep oldu. Kırgızların bu davranışı Radikaller tarafından zafiyet olarak algılanacak ve başka eylemlerin de yapılmasına sebep olacaktı.⁸⁷⁹ Bunun üzerine Özbek Hava Kuvvetleri Tacikistan'daki ÖİH üslerini bombaladı. Özbekistan'ın bu tek taraflı tasarrufu iki ülke arasında ciddi bir krize sebep oldu.⁸⁸⁰

Bu olaydan kısa bir süre sonra ÖİH 3 Kırgız Kışlağına daha girdi ve bu esnada Kırgızistan İçişleri Bakanlığı Ordusunda görevli bir Generali de rehin aldı. 21 Ağustos 1999 gecesi 50 kişilik silahlı bir grup Kırgızistan'da Abramov Buzulu üzerinde bulunan Özbekistan'a ait bir meteoroloji istasyonunu işgal etti.⁸⁸¹ İstasyonda çalışan 10 kişi rehin alındı. Bununla yetinmeyen ÖİH militanları bu bölgede bulunan bir dağcı grubunu da rehin alınanlar arasına ekledi.⁸⁸² Bu hadiseden önce, Ağustos ayı başlarında Özbek, Tacik, Afgan, Arap ve Pakistanlılardan oluşan 50 kişilik başka bir grup Kırgızistan'ın

⁸⁷⁵ Rashid, *Jihad, The Rise of Militant Islam in Central Asia...*, s. 160.

⁸⁷⁶ Akiner, "The Politicisation of Islam in Postsoviet Central Asia", s. 107.

⁸⁷⁷ "1999 yılı Ağustos ayında ÖİH ilk askeri operasyonunu Kırgızistan'ın Batken bölgesinde gerçekleştirdi. Saldırı Kırgız güvenlik güçlerini tam anlamıyla hazırlıksız yakalamıştı." Bkz. Cornell, "Narcotics, Radicalism, and Armed Conflict in Central Asia...", s. 627.

"Özbek resmi makamlarının iddiasına göre ÖİH militanlarının amacı Özbekistan'ı işgal etmektir. Bu amaçla Kırgızistan'a geçmişlerdir." Bkz. Akiner, "The Politicisation of Islam in Postsoviet Central Asia", s. 107; Turgut, s. 88.

"ÖİH, Güney Kırgızistan'a sızmaya çalışmıştı çünkü buradaki Özbek nüfusu harekete geçirmeyi ve Fergana Vadisinde hâkimiyet tesis etmeyi umuyordu." Bkz. Swift, s. 9.

⁸⁷⁸ "ÖİH militanları ilk baskında rehin aldıkları kişilere karşılık Özbekistan hapishanelerinde tutuklu bulunan arkadaşlarının serbest bırakılmasını talep ettiler. İstekleri kabul edilmese de Kırgız Hükümeti rehinelerin serbest bırakılması için 50.000 Dolar fidye ödemeyi ve militanları Afganistan'a götürecek bir helikopter sağlamayı kabul etti." Bkz. Cornell, "Narcotics, Radicalism, and Armed Conflict in Central Asia...", s. 627.

⁸⁷⁹ "Özbek Dışişleri Bakanlığı yetkilileri bu tutumu şiddetle eleştirmişlerdir." Bkz. Naumkin, "Militant Islam in Central Asia...", s. 40.

⁸⁸⁰ Naumkin, "Militant Islam in Central Asia...", s. 41.

"Ek olarak, yine Tacik ve Kırgız makamlarını suçlayan Özbekistan başka alternetifi kalmadığını öne sürerek sınır bölgelerinde mayın tarlaları kurmaya başladı." Bkz. Dadabayev, s. 559.

⁸⁸¹ Cornell, "Narcotics, Radicalism, and Armed Conflict in Central Asia...", s. 627.

⁸⁸² "Silahlı militanlar olay esnasında rehinlere Tacikistan'da kendilerini bekleyen 500-600 kişilik başka bir silahlı grubun olduğunu ve Taşkent saldırılarını düzenleyenlerin de kendileri olduğu yönünde propaganda yapmışlardı." Bkz. Naumkin, "Militant Islam in Central Asia...", s. 41.

Batken bölgesinde⁸⁸³ Zerdali adlı bir dağ kasabasını işgal etmişti.⁸⁸⁴ İyi silahlanmış ve modern iletişim ekipmanlarına sahip grup⁸⁸⁵ beraberinde rehinelere ile birlikte Tacikistan'a geri çekildi. Rehinelere yolda yerel halktan iki kişi ile 9 Kırgız Polis Memuru da eklendi.⁸⁸⁶

25 Ağustos tarihinde Tacik ve Özbek güvenlik güçlerine Tahir Yoldaşev imzalı bir faks mesajı geçildi. Bu mesajda amaçlarının Kırgızistan'da vukuat çıkarmak olmadığı, tek istediklerinin Özbekistan'a geçmek olduğu ama Kırgız güvenlik güçlerinin kendilerini engellemeye çalışması yüzünden olaylarının mecrasının değiştiği ifade edilmekte idi. Kırgız Milli Güvenlik Bakanlığı yetkililerine göre olayı gerçekleştiren grubun liderlerinden biri Namagani'nin sağkolu olan Azizhan idi.⁸⁸⁷ Grubu bu kadar önemli bir isme emanet ettiği için yapılan bu açıklama başta Kırgız yetkililer olmak üzere hiç kimseye inandırıcı gelmedi. Hakim olan görüş ÖİH'in sadece Özbekistan'ı değil bölgeyi istikrarsızlaştırmak istediği, bunun için de fırsat gördüğü her yerde eylem yapmaya çalıştığı idi.⁸⁸⁸ Alınan rehinelere bir kısmı serbest bırakıldı ama yerlerine hemen yenileri bulundu; Dört Japon

⁸⁸³ "Batken hedef olarak seçilmişti çünkü uygun coğrafi koşulları ve dindar nüfusu sebebiyle Batken Bölgesinde İslami esaslara göre yönetilecek bir devlet kurulması amaçlanıyordu. Devlet ilanından bir sonraki adım ise Kerimov'u çevrelemek ve yapılacak saldırıların etkilerini Özbek topraklarına taşımaktı." Bkz. Cornell, "Narcotics, Radicalism, and Armed Conflict in Central Asia...", s. 628-629. Batken Bölgesi hakkında daha fazla bilgi için bkz. Bakhrom Tursunov ve Marina Pikulina, **Severe Lessons of Batken**, Sandhurst: Conflict Studies Research Centre, Kasım 1999.

⁸⁸⁴ "ÖİH'nin saldırı için neden Batken Bölgesini seçtiği ile ilgili olarak şu iddialarda akla gelmektedir: ÖİH, genelde dağlık ve oldukça fakir bir bölge olan Güney Kırgızistan, özelde de Batken bölgesini Orta Asya'da kurmayı düşündüğü devletin temellerinin atılabileceği en uygun yer olarak görmüştü, bölgedeki Özbek azınlığın da etkisi ile... ÖİH, bölgeyi askeri ve siyasi gücü sınırlı olan Kırgızistan'dan kolayca ayırmayı, bunun sonucunda da bir devlet kurmayı ve bitişğinde yer alan Fergana Vadisine yayılmayı planlamış gözükmemektedir." Bkz. Cornell, "Narcotics, Radicalism, and Armed Conflict in Central Asia...", s. 628. Ayrıca bkz. Tursunov ve Pikulina, s. 8.

⁸⁸⁵ Akiner, "The Politicisation of Islam in Postsoviet Central Asia", s. 108.

⁸⁸⁶ Naumkin, "Militant Islam in Central Asia...", s. 41.

⁸⁸⁷ "Azizhan, 1990'lı yılların başlarında Tacikistan'a gitmiş ve Cihad etmek maksadıyla Tacik Muhalefeti safında yer almıştı. Afganistan, Tahar'da askeri eğitim almış oradan da iç savaşın sürdüğü Tacikistan'a geri dönmüştü. Barış anlaşması imzalandığında silahını teslim etmeyi reddetmiş, kendi gibi düşünen adamları ile Afganistan'a çekilmişti." Bkz. Naumkin, "Militant Islam in Central Asia...", s. 41.

⁸⁸⁸ Naumkin, "Militant Islam in Central Asia...", s. 41.

Jeolog ve bir Tercüman.⁸⁸⁹ Bu grup için başta 2 Milyon \$ fidye istendi, daha sonra bu rakam 5 Milyon \$ çıkarıldı.⁸⁹⁰

Kırgız güvenlik güçlerinin olayları önlemede yetersiz kalmasına⁸⁹¹ rağmen, militanların Fergana Vadisinin Özbekistan'da kalan kısmına geçmesine izin vermediler, hatta Kırgız güvenlik güçleri onları yeniden Tacikistan'a sürmek için operasyon dahi başlattılar.⁸⁹² Bu gelişmeden sonra Kırgızistan, Tacikistan, Özbekistan ve Kazakistan Dışişleri, Savunma Bakanları ve İstihbarat Örgütlerinin Başkanlarının katılımı ile yapılan toplantıda, katılımcı ülkelerin güvenlik güçlerinin Kırgızistan'ın Oş kentinde ortak bir operasyon merkezi kurması kararı alındı. Ancak yapılan görüşmeler ve ortak operasyon merkezi tesisinin durum üzerinde fazla bir etkisi olmadı; rehinelere kurtarılamadı. Ancak Kırgız güvenlik güçleri militanların Kırgız topraklarını terk ettiğini açıkladılar.⁸⁹³

Operasyonlar sırasında üç ülkenin⁸⁹⁴ askeri mekanizmaları arasında anlaşmazlık çıktı ama bu durumunun kamuoyuna yansması çok sonra oldu.⁸⁹⁵ Taraflar arasında yaşanan anlaşmazlıkları ve yaşananları bir Kırgız Ordusunda görevli bir Subay şu şekilde anlatmaktadır:

*"Sadece biz ve Polis timi kaldık. İki General bu güçlere kumanda ediyordu: Isakov ve Sadiyev. Operasyonun hiçbir faydası olmadı. Olay mahaline yaklaşırken bir militan keskin nişancı tüfeği ile ateş açtı ve askerlerden birini bacağından vurdu. Bu olaydan sonra Birlik biraz daha bekledi ve eli boş olarak geri döndü. Karşımızda 25-30 kişilik bir grup vardı... Açık söylemek gerekirse Ordu savaşılmaya hazır değildi."*⁸⁹⁶

⁸⁸⁹ "ÖİH militanları Özbekistan sınırına ulaştıklarında Özbek Ordusu'nun sınırı kapattığını gördüler. Bunun üzerine grup içlerinde 4 Japon vatandaşının da bulunduğu bir dizi rehine de beraberinde olmak üzere Kırgız dağlarına geri çekildi." Bkz. Akiner, "The Politicisation of Islam in Postsoviet Central Asia", s. 107.

Ayrıca bkz. Matthew Crosston, **Fostering Fundamentalism: Terrorism, Democracy, and American Engagement in Central Asia**, Aldershot: Ashgate Publishing Ltd, 2006, s. 46; Chaudet, s. 12; Turgut, s. 88.

⁸⁹⁰ "23 Haziran'da rehinelere 4 Japon Jeolog eklendi. 25 Ekim'de rehinelere serbest bırakıldı ancak ÖİH rehinelere karşılık Japonya'dan 2-5 Milyon Dolar arasında bir fidye aldığı iddia edildi." Bkz. David Leheny, "Tokyo Confronts Terror", **Policy Review**, Sayı: 110, Aralık 2001/Ocak 2002, s. 37-47.

⁸⁹¹ Naumkin, "Militant Islam in Central Asia...", s. 42; Chaudet, s. 12; Cornell, "Narcotics, Radicalism, and Armed Conflict in Central Asia...", s. 627.

⁸⁹² "1999 ve 2000 yıllarında Kırgızistan'daki Ordu ve Polis gücü ÖİH militanları ile baş edebilecek durumda değildi." Bkz. Blank, s. 71.

⁸⁹³ "Daha sonraki dönemlerde benzer geçişlerinin yaşanmaması için Kırgızistan sınır bölgesindeki dağ geçitlerini havaya uçuracak geçişe kapatmaya çalıştı." Bkz. Dadabayev, s. 559.

⁸⁹⁴ Naumkin, "Militant Islam in Central Asia...", s. 42.

⁸⁹⁵ Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan.

⁸⁹⁶ **Vechernni Bishkek**, No: 163, 23 Ağustos 2002.

⁸⁹⁷ **Moya Stolitsa**, Bışkek, 30 Ağustos 2002. (Moya Stolitsa, Kırgızistan'ın önemli muhalif gazetesi idi.)

Kırgız Milli Güvenlik Bakanı Mısır Aşırkulov da kendisi ile yapılan bir mülakatta durumu benzer şekilde izah etme yoluna gitmişti: Militanlar dağlık araziye kullanarak rahatlıkla Özbekistan'a geçebilmekte idi.⁸⁹⁷ Bu geçişlerin birinde Kırgız Kışlaklarından birinde 2 aydan fazla bir süre kalmışlardı.⁸⁹⁸ Bu süre zarfında ÖİH Grubu Kırgızistan Parlamentosu Başkan Yardımcısı Tursunbek Bakıroğlu⁸⁹⁹ vasıtasıyla Kırgız medyası ve yabancı medya ile itibata geçmiş, isteklerini duyurmuştu.⁹⁰⁰

ÖİH'nin bu baskın, işgal ve rehine almalardan beklediği fayda Özbek Devletini kendisini tanımaya ve muhattap almaya mecbur etmekte. Bu sayede Dünyanın geri kalan kısmı da ÖİH'nin varlığından ve onun amaçlarından haberdar olacaktı.⁹⁰¹ Fakat Kırgızistan Dağlarında bulundukları sırada ÖİH liderliği içinde fikir ayrılıkları ortaya çıktı. Yoldaşev yabancı rehinelerin, yani Japonların siyasi tanınma için serbest bırakılmasını savunurken, Namangani fidye karşılığında bırakılmaları konusunda ısrarcı idi.⁹⁰² Sonuç olarak rehinelerin çoğu serbest bırakıldı. Resmen bir açıklama yapılmasa da istenen fidyenin verildiği konusunda şüphe yoktu.⁹⁰³

Bu olaylar sırasında Özbek Hava Kuvvetleri Kırgızistan topraklarını bombalamıştı.⁹⁰⁴ Daha sonra ortaya çıkan bilgiler bu hava harekâtına askeri gücü sınırlı olan ve ÖİH militanları ile başa çıkmakta zorlanan Kırgızistan'ın izin verdiği yönünde idi.⁹⁰⁵ Kırgızistan'da cereyan eden bu olay esnasında ÖİH militanları bir sınır karakoluna da saldırdılar. Birkaç düzine militan kaybettikleri bu saldırıda önemli isimlerden birisi olan

⁸⁹⁷ Naumkin, "Militant Islam in Central Asia...", s. 42; Cornell, "Narcotics, Radicalism, and Armed Conflict in Central Asia...", s. 628.

⁸⁹⁸ Akiner, "The Politicisation of Islam in Postsoviet Central Asia", s. 107.

⁸⁹⁹ "... Kırgızistan'da Tursunbek Bakıroğlu, Kazakistan'da Bekbolat Tleukhan ve Tacikistan'da Muhiddin Kebiri ılımlı İslamcı söyleme sahi olmalarına rağmen mevcut siyasi sisteme bağlılıklarını ifade etmekte idiler." Bkz. Karagiannis, "The New Face of Political Islam in Central Asia: The Rise of Islamo-Democrats", s. 268. Tursunbek Bakıroğlu hakkında daha fazla bilgi için bkz. Karagiannis, "The New Face of Political Islam in Central Asia: The Rise of Islamo-Democrats", s. 269-270.

⁹⁰⁰ Naumkin, "Militant Islam in Central Asia...", s. 43.

⁹⁰¹ "ÖİH'nin bu saldırılarının sebebi ile ilgili açıklamalardan biri örgütün Tacik Modelini taklit etmeye çalıştığı idi. Tacik Modelini kısaca açıklamak gerekirse: Silahlı mücadele yoluyla Hükümet üzerinde baskı kurmak ve saldırıların durması için kendisini tanımaya, muhattap almaya, müzakere etmeye ve iktidar gücünü paylaşmaya mecbur bırakmak." Bkz. Cornell, "Narcotics, Radicalism, and Armed Conflict in Central Asia...", s. 628.

⁹⁰² Chaudet, s. 12.

⁹⁰³ "Rehineler 1999 Ekiminde Japon Devleti yüklü miktarda bir fidye ödedikten sonra serbest bırakıldı." Bkz. Akiner, "The Politicisation of Islam in Postsoviet Central Asia", s. 108.

⁹⁰⁴ "... Özbek Devleti ÖİH militanlarının bulunduğundan şüphelenilen yerleri tek taraflı bir kararla vurdu. Hava bombardımanı sonucunda Kırgızistan ve Tacikistan'da siviller de zarar gördü." Bkz. Akiner, "The Politicisation of Islam in Postsoviet Central Asia", s. 108.

⁹⁰⁵ "Harekât sırasında 12 kişinin ölümü ve onlarca evin zarar görmesine sebep olan hava saldırısı ile ilgili Kırgız tarafınca yapılan ilk açıklamada Özbek savaş uçaklarının bir hata sonucu Kırgız topraklarını bombaladığı şeklinde idi." Bkz. Naumkin, "Militant Islam in Central Asia...", s. 43.

Abdülveli Yoldaşev de öldürüldü.⁹⁰⁶ Daha sonraki dönemlerde benzer geçişlerin ve saldırıların yaşanmaması için Kırgızistan sınır bölgesindeki dağ geçitlerini havaya uçuracak geçişe kapatmaya çalıştı.⁹⁰⁷

Kırgızistan'da yaşanan bu saldırılardan sadece ÖİH değil Tacikistan İYDP de suçlandı.⁹⁰⁸ Çünkü alınan rehinelerin serbest bırakılması için devreye girdiklerinde militanlar isteklerini itirazsız kabul etmişlerdi. Bu durumu bu iki yapılanma arasında var olan bağın ifşası olarak görenler çoğunlukta idi.⁹⁰⁹

4.5.2. 11 Eylül Sonrasında ÖİH

11 Eylül saldırısı sonrasında başlatılan ABD'nin Afganistan işgali sırasında ÖİH militanlarının önemli bir kısmı Taliban safında savaştı.⁹¹⁰ Savaş Taliban ve müttefikleri aleyhine dönünce militanlardan bir kısmı saldırılardan kurtulmak için Orta Asya'ya geri döndüler. Kırgız medyasında çıkan haberlere göre CIA tarafından desteklenen Tacik güvenlik güçleri Tacikistan dağlarında ÖİH militanı avına çıktılar ama mevcudiyetlerine dair herhangi bir delil bulamadılar. Buna rağmen ABD yönetimi farklı düşünüyordu; ABD Dışişleri Bakanlığına göre ÖİH saldırı planları yapmaya devam ediyordu. Ayrıca Özbek güvenlik güçlerinin raporlarına göre ÖİH Tacikistan'daki eski üslerini kullanmaya ve Tacik müttefiklerinden destek almaya devam ediyordu.⁹¹¹ Özbek güvenlik güçlerince

⁹⁰⁶ Yakubov, s. 301

⁹⁰⁷ Dadabayev, s. 559. Daha fazla bilgi için bkz. Randa M. Slim, "The Ferghana Valley: In the Midst of a Host of Crisis", Paul von Tongeren, Hans von de Veen ve Juliette Verhoeven (Ed.), **Searching for Peace in Europe and Eurasia: An Overview of Conflict Prevention and Peace-Building Activities** içinde (489-515), Boulder CO: Lynne Rienner Publishers, 2002, s. 490.

⁹⁰⁸ "1997 yılında Tacik İç Savaşını bitiren Barış Antlaşması Tacikistan'ın artık güvenli bir yer olacağı konusunda umut verirken, bu durum 1999, 2000 yıllarında ÖİH'nin Kırgızistan ve Özbekistan'a Tacik topraklarından geçerek saldırması ile daha da karıştı. Bazı iddialara göre Tacik hükümet görevlileri de Kırgız sınırına ulaşmalarında ÖİH militanlarına yardım etmiş veya en azından Doğu Tacikistan'da bulunan ve faaliyet göstermelerine göz yummuşlardı." Bkz. Dadabayev, s. 559.

⁹⁰⁹ "Daha sonraki dönemlerde rehinelerin serbest bırakılması ile ilgili olarak Orta Asya'da bilinen bazı kişilerin de ismi geçmiştir. Bunlardan birisi dönemin Kırgızistan Devlet Başkanı Asker Akayev'in yakın dostu olan Tacik şair Gülrusar Safiyeva'dır. Safiye'nin Namangani üzerinde oldukça etkili olan Tacikistan İYDP lideri Nuri ve Acil Durumlar Bakanı Ziyaev'le tanışıklığı vardı ve iddialara göre bu ikisini Namangani'ye rehineleri serbest bırakması için baskı yapmalarını sağlamıştı. Japon rehineler 1999 yılı Ekim ayında serbest kaldılar." Bkz. Naumkin, "Militant Islam in Central Asia...", s. 44.

⁹¹⁰ Turgut, s. 89.

"11 Eylül Saldırısı'ndan sonra, Orta Asya'sa radikal grupların eylem ve faaliyetleri ciddi derecede azaldı." Bkz. Lang, "The Radical Islamic Militants of Central Asia", s. 12.

⁹¹¹ "Özbek Güvenlik güçlerinin raporlarında kampların isimleri ve yerleri de veriliyordu. Bu kamplar sırasıyla:

- Hoyt Kışlağı. (Hoyt şehriden 3 km. uzaktaki Gareş Kasabası)
- Tavildara ile Hoyt arasındaki Çusal. (Hoyt'un 50 km. kuzeyi, Devanasu Geçidindeki Nazarailok Kömür Madeni bölgesi.)
- Cırgatal, Takob Kışlağı. (Duşanbe'nin 25 km. kuzeyi.)
- Kafirihan ile Duşanbe arasındaki Akademgorodok yerleşimi.
- Pencikent bölgesindeki Eski-Matçı.
- Hovolang yerleşimi.

yakalanan ÖİH militanlarının ifadelerine göre grubun liderleri Pakistan'da idi. İngiliz kaynakları da bu iddiayı doğruluyordu.⁹¹² Tüm bu haberlere rağmen Namangani'nin öldüğü yönünde sürekli haberler çıkıyordu.⁹¹³ Yaygın kanıya göre Namangani Taliban'la Kuzey İttifakı arasında Kunduz'da cereyan eden çarpışmalar sırasında ölmüştü.⁹¹⁴ Taliban da bu iddiayı bir süre sonra doğruladı ama onların ifadesine göre ölüm yeri Kabil yakınlarında idi. Yine de ülke basınında Radikallerin dâhil olduğu saldırılar ve adli olay hakkında haberler çıkmaya devam ediyordu. Fakat haber yapılan bu olaylar incelendiğinde bir kısmının temelde sosyal problemler, etnik gerginlik sebebiyle başladığı ama resmi açıklamalarda bu duruma değinilmediği görülmekte idi. Büyük kısmında olayların sorumlusu olarak radikal unsurlar gösterilmekte idi. Bu durumu muhalifleri baskı altına almak veya tasfiye etmek isteyen mevcut yönetimin de suiistimal ettiği, baskıcı uygulamalarını kanunileştirme-haklılaştırmada kullandığı görülmekteydi. Diğer olaylarda ise (örneğin 2009 yılında Tacikistan Karategin'de yaşananlar) yerel yetkililerin sert tutumu yerel illegal gruplarla çatışmanın fitilini ateşlemişti. Konunun fazla yayılmaması ve aleyhte propagandaya dönüşmemesi için tercih edilen yol ise suçun radikal gruplara atılması idi.⁹¹⁵

Yine bu kapsamda yerel idarecilerin sert tutumu sebebiyle patlak veren olaylardan biri kısmen dinii faktörler içeriyordu. Bu olay 2005 yılında Andican'da patlak veren ama başarısız olan ayaklanma girişimi idi. Andican olaylarının dini bir arka planı olsa da protestonun ana sebebi yerel idarecilerin despot tutumları ve bunun sonucunda ortaya çıkan sosyal gerginlik idi. Gerginliği tırmandıranlar ise Radikal İslamcı gruplar değil geleneksel kurumların üyeleri ve sempatizanları idi.⁹¹⁶

- *Sovkhoz-2 Altın Madeni.*
- *Çıldara Kışlağı.*
- *Duşanbe yakınlarındaki Rusya ve Leningrad Kolhozları.*
- *Sarı Çınar Kışlağı (Kafirnihan Vilayeti)*
- *Çorku ve Voruk Kışlakları."*

Bkz. Naumkin, "Militant Islam in Central Asia...", s. 58.

⁹¹² "İngiliz kaynaklarına 2002 yılı Kasım ayında Yoldaşev'in İran veya Pakistan'a gittiğini bildirmişti." Bkz. Makarenko, "The Changing Dynamics of Central Asian Terrorism", s. 38.

⁹¹³ "Namangani'nin öldürüldüğü iddiasını ilk ortaya atan kişi Hamid Karzai Hükümeti'nin Savunma Bakan Yardımcısı olan Özbek General Raşid Dostum idi." Bkz. Naumkin, "Militant Islam in Central Asia...", s. 58; Akiner, "The Politicisation of Islam in Postsoviet Central Asia", s. 116.

⁹¹⁴ "Namangani ABD güçleri ile girilen çatışmada öldü." Bkz. Cornell, "Narcotics, Radicalism, and Armed Conflict in Central Asia...", s. 632.

⁹¹⁵ Lang, "The Radical Islamic Militants of Central Asia", s. 12.

⁹¹⁶ Lang, "The Radical Islamic Militants of Central Asia", s. 13.

Andican Olayları hakkında daha fazla bilgi için bkz. Baran, Starr ve Cornell, s. 35-40; Shirin Akiner, "Violence in Andijan, 13 May 2005: An Independent Assessment", **Silk Road Paper**, Central Asia-Caucasus Institute, Silk Road Studies Program, Washington: Temmuz 2005.

2005 yılı Mayıs ayında Ekremiye (Akromiya) Grubu⁹¹⁷ liderleri Andican'da tutuklandı. Bu tutuklamayı protesto etmek isteyen grubun üyeleri sokağa döküldü. Bundan sonra da olaylar kısa sürede kontrolden çıktı. Toplanan kalabalık Fransız İhtilalinde olduğu gibi, şehir hapishanesine yürüdü. Fakat hapishane ele geçirilip, tutuklular salıverildikten sonra da öfkeli kalabalık dağılmadı. Grubun şehrin kontrolünü ele geçirmesi üzerine 13 Mayıs'ta Özbek İçişleri Bakanlığı birlikleri şehre gönderildi. Şehre giren askeri birlikler toplanan kalabalığın üzerine hedef gözetmeksizin ateş açtılar. 800-1.500 arasında gösterici öldürüldü. Olayların bastırılmasından sonra özellikle sürgündeki Özbek muhalafeti Kerimov tarafından bizzat olayların planlayıcısı ve icracısı olmakla suçlandı. Sonuç olarak iktidarına yönelen tehdidi bir kez daha bertaraf etmeyi başaran Kerimov, iktidarı ve rejimi değiştirme girişimlerinin en sert şekilde bastırılacağını herkese bir kez daha göstermiş oldu. Bu olayların Kırgızistan'daki Renkli Devrim'in hemen sonrasında meydana gelmesi de ister istemez şüpheleri arttırdı.⁹¹⁸

2001 yılından sonra, özellikle Özbekistan başta olmak üzere, Orta Asya ülkelerinin ABD ile yakınlaşması sebebiyle bölgedeki etkinliği ciddi şekilde azalan ÖİH ve diğer radikal gruplar yeni şartlara hızla adapte oldular. ÖİH daha önce Özbekistan'ın baskısı üzerine Tacikistan'dan Afganistan'a gitmek zorunda kalmıştı. Ancak Afganistan 11 Eylül sonrasında ABD tarafından işgal edilip ÖİH'ne koruma ve destek sağlayan Taliban'ın iktidardan uzaklaştırılması üzerine, artık Afganistan'ın da kendileri için güvenli bir yer olmadığını gören ÖİH Pakistan'ın aşiret bölgesi olan Güney Veziristan'a çekildi. ÖİH'nin bahsi geçen tarihlerde durumu oldukça sıkıntılı idi; Afganistan işgali sırasında ABD önderliğindeki Koalisyon güçlerine karşı savaşmış ve ağır kayıplar vermişlerdi.⁹¹⁹ Yeni geldikleri Pakistan'ın aşiret bölgesinde başta ikmal ve lojistik olmak üzere pek çok konuda sıkıntıları vardı. Tüm bu olumsuzluklara rağmen ÖİH buraya da adapte oldu. Bu adaptasyonda onları Keşmir'de Hindistan'a karşı sürdürülen vekâlet savaşında kullanmayı planlayan Pakistan İstihbaratı Inter-Services Intelligence'in (ISI) etkisi ve

⁹¹⁷ Ekremiye Grubu hakkında bkz. Baran, Starr ve Cornell, s. 24; Mohit Nayal, **The Invisible Wall of China**, Yeni Delhi: Vij Books India Pvt Ltd, 2012, s. 172.

Ronald Sandee, "The Role of Akramiya in the May 13, 2005 Unrest in Andijan", *Hudson Institute Center for Eurasian Policy*, Occasional Paper, Seri I (Hizb ut-Tahrir) No: 3, https://www.hudson.org/content/researchattachments/attachment/509/ronald_sandee_ht.pdf, (09 Mart 2018); Alisher Ilkhamov, "Akromiya": Islamic Extremism or the Islamic Brand of Social Democracy", *UNISCI Discussion Papers*, No: 11, <https://www.ucm.es/data/cont/media/www/pag-72530/UNISCI11Ilkhamov.pdf> (09 Mart 2018).

⁹¹⁸ Lang, "The Radical Islamic Militants of Central Asia", s. 13.

⁹¹⁹ "ÖİH, Afganistan'ın kuzeyindeki son Taliban kalesi olan Kunduz'u 2001 Kasım ayında korumak için girdiği çatışmalarda ağır kayıplar verdi... ÖİH'nin savaşçı grubunun büyük kısmı yok edildi. Bununla birlikte ÖİH'nin Orta Asya'daki altyapısının büyük kısmı zarar görmedi." Bkz. Cornell, "Narcotics, Radicalism, and Armed Conflict in Central Asia...", s. 632.

desteği büyük oldu. ÖİH, kendi içerisinde ortaya çıkan muhalefete rağmen bu bölgede başarı kazanmaya da başladı. Çünkü varlığını devam ettirmek için başka şansları ve çareleri de yoktu.⁹²⁰

Hayatta kalan tek ÖİH lideri olan Yoldaşev örgütü toparlamak için Güney Veziristan'da örgütün yeteneklerini geliştirme ve kaybettiklerini yeniden kazanma adına çalışmaya başladı. Bu kapsamda komuta kademesi yeniden oluşturuldu; yeni gelir kaynakları yaratıldı. Örneğin örgüt üyelerinin ticaret, tarımsal faaliyetler ve gündelik işlerde (inşaat, nakliye vb.) çalışarak elde ettiği gelirler gibi.⁹²¹ Tüm bunlardan sonra Orta Asya'dan yeniden eleman temini için çalışılmaya başlandı. Örgütün güvenliğinin tesisi ve güçlenmesi adına güçlü Peştun aşiretleri ile evlilik bağları tesis edildi. Ayrıca Yoldaşev yerel camilerde hutbe ve vaazlar verdi.⁹²² Bu strateji ÖİH yok olmasını önledi ve yeniden toparlanmasını sağladı. Bu sayede ÖİH normal zamanlarda dahi kurtlar sofrası olan Pakistan'ın aşiret bölgesinde tutunabildi.

Pakistan, ABD'nin baskısı sonucunda, Afganistan'a sızmaların önlenmesi için Güney Veziristan'ı yabancı savaşçılar ve Islamabad'a düşman Peştun aşiretlerinden⁹²³ temizlemeye başladığında Peştunlarla ittifak kuran ÖİH kendi bölgesini savunmak için tüm gücü ile Pakistan ordu birliklerine saldırdı.⁹²⁴ Yoldaşev kendisini Pakistan tarafından ihanete uğramış hissettiği için⁹²⁵ Pakistan güçleri ile çatışmaya girme yolunu seçmişti. Bu kararı da onun ve ÖİH'nin de Peştun siyasetine dâhil olması ile sonuçlandı.⁹²⁶ ÖİH çatışmalarda ağır kayıplar verse de Pakistan güvenlik güçleri ÖİH'ni doğrudan baskı altına alabilecek kadar güç kullanmadılar. Fakat yine de uğradığı kayıplar yüzünden ÖİH birkaç kez üslendiği yeri ve tabi olduğu örgütü değiştirmek zorunda kaldı. Durum ancak

⁹²⁰ ÖİH üyeleri herhengi bir yere gidip yerleşemiyor veya ülkeleri de dönemiyorlardı. Her ne kadar 2002 yılında Kerimov bir genel af ilan etse de, bu çağrıya icabet edip geri dönen az sayısaki ÖİH militanı oldukça sert muamale görmüştü. Bkz. Lang, "The Radical Islamic Militants of Central Asia", s. 14.

⁹²¹ Lang, "The Radical Islamic Militants of Central Asia", s. 14.

⁹²² Pakistan'ın aşiret bölgesinde ÖİH faaliyetleri hakkında bkz. Witter, a.g.m. Ayrıca bkz. Lang, **Exporting Jihad-Islamic Terrorism From Central Asia**, s. 1.

⁹²³ Zahid Hussain, **Frontline Pakistan, The Path to Catastrophe and Killing of Benazir Bhutto**, Yeni Delhi: Penguin Books India, 2008, s. 36, 43 ve 46.

⁹²⁴ "ÖİH'nin Pakistan Ordusu ile ilk ve sınırlı teması 2002 yılında oldu. Ancak bu tarihlerde ÖİH çatışmayı büyütmeğe kaçındı ve saklanmayı tercih etti." Bkz. Lang, "The Radical Islamic Militants of Central Asia", s. 15; Witter, a.g.m.

⁹²⁵ "Yoldaşev daha önce de ifade edildiği üzere 1995-1998 yılları arasında Pakistan'da kalmıştı. Buna ek olarak Operation Enduring Freedom sırasında Kunduz şehrinde Kuzey İttifakı güçleri tarafından kuşatılan grup ve Yoldaşev Pakistan tarafından kurtarılmıştı." Bkz. Rashid, **Jihad, The Rise of Militant Islam in Central Asia**..., s. 140 ve Ahmed Rashid, **Descent into Chaos, How the War Against Islamic Extremism is Being Lost in Pakistan, Afghanistan and Central Asia**, Londra: Penguin Books, 2008, s. 92.

⁹²⁶ Lang, "The Radical Islamic Militants of Central Asia", s. 15.

Yoldaşev'in 2009 yılındaki ölümünden⁹²⁷ sonra değişmeye başladı.⁹²⁸ Bu tarihten sonra hareket içindeki genç kuşaktan gelen liderler başa geçti.⁹²⁹

ÖİH Pakistan döneminin başından beri militanlarının hepsi Yoldaşev'in Pakistan karşıtı politikasını desteklemedi. Namangani ile irtibatlı militanların çoğu asıl amacın ve Orta Asya'nın unutulmaması ve oradaki silahlı mücadelenin sürdürülmesini istiyordu. Bu yüzden ortaya çıkan fikir ve görüş ayrılıkları nedeniyle 2004 yılında (bazı kaynaklara göre ise 2002 yılı başlarında)⁹³⁰ Najimin Jalolov ve Suhail Buranov takipçileri ile birlikte ÖİH'nden ayrıldılar ve yeni ama daha küçük bir grup kurdular. Grubun adı İslami Cihad Birliği (İCB) idi.⁹³¹ İCB kendisini DEAŞ destekçisi Haqqani Network ile irtibatlandırdı ve 2004 yılında Özbekistan'da bir dizi saldırı düzenledi. Saldırıları İCB'nin beklediği kadar etkili olmadı çünkü saldırı hazırlığı çok komplike ve masraflı bir girişimdi. Ayrıca bir saldırının idaresi yüksek derecede sevk ve idare becerisi gerektiriyordu. Bu olumsuzluklardan dolayı İCB Orta Asya'daki faaliyetlerini arttırmaktan vazgeçti ve Taliban'ın yanında Afganistan'daki savaşa odaklanmayı tercih etti. Bu kapsamda ihtiyacı olan insan kaynağını sağlamak için el değmemiş bir alan olan Batı Avrupa'ya yöneldi ve

⁹²⁷ "Tahir Yuldashev Killed in Aug 27 Drone Attack", **Daily Times of Pakistan**, 2 Ekim 2009. Ayrıca bkz. Brian Glyn Williams, "The CIA's Covert Predator Drone War in Pakistan, 2004-2010: The History of an Assassination Campaign", **Studies in Conflict and Terrorism**, Cilt: 33, Sayı: 10, 2010, s. 885; Cerwyn Moore, "The Rise and Fall of the Islamic Jihad Union: What Next for Uzbek Terror Network", **Terrorism Monitor**, The Jamestown Foundation, Cilt: 3, Sayı: 14, 9 Nisan 2010, s. 6.

Declan Walsh ve Ismail Khan, "Uzbek Group Says Drone Killed Leader", *The New York Times*, 4 Ağustos 2012, <http://www.nytimes.com/2012/08/05/world/asia/us-drone-strike-kills-uzbek-militant-leader.html> , (10 Şubat 2018).

"Q&A: Pakistan's Waziristan Challenge", *BBC News*, 19 Ekim 2009, http://news.bbc.co.uk/2/hi/south_asia/8296245.stm , (12 Şubat 2018).

Bill Roggio, "Tahir Yuldashev Confirmed Killed in US Strike in South Waziristan", *FDD'S Long War Journal*, 4 Ekim 2009, https://www.longwarjournal.org/archives/2009/10/tahir_yuldashev_conf.php , (10 Şubat 2018).

Bill Roggio, "Islamic Movement of Uzbekistan Confirms Leader Tahir Yuldashev Killed", *FDD'S Long War Journal*, 16 Ağustos 2010, https://www.longwarjournal.org/archives/2010/08/islamic_movement_of_1.php , (10 Şubat 2010).

Mansur Khan Mahsud, "The Battle for Pakistan, Militancy and Conflict in South Waziristan", **New America Foundation, Counterterrorism Strategy Initiative Policy Paper**, Washington: Nisan 2010, s. 5.

⁹²⁸ "İlk başlarda ÖİH Veziristan'daki aşiretlerin desteği almışken bu durum Pakistan Ordusu ile çatışmaları yüzünden değişti; bir grup Peştun aşireti desteğini sürdürürken diğerleri ÖİH'e düşman oldular. Bu durum 2007 yılında bölgede "Özbek Savaşı" olarak adlandırılan olaylara sebep oldu. Bunun sonucunda ÖİH Tehrik-i Taliban-i Pakistan'la ittifak kurdu." Bkz. Lang, "The Radical Islamic Militants of Central Asia", s. 15.

⁹²⁹ "Bu yeni liderden biri de Osman Adil'di. Osman Adil ve yardımcısı Abbas Mansur Kırgız kökenli idiler." Bkz. Lang, "The Radical Islamic Militants of Central Asia", s. 15.

⁹³⁰ "Terörizm uzmanı Ronald Sandee'ye göre ÖİH'ten kopma 2002 yılında ÖİH Şurasında alınan kararın doğrudan sonucu olarak ortaya çıktı." Bkz. Einar Wigen, **Islamic Jihad Union: Al-Qaida's Key to the Turkic World?**, Norwegian Defence Research Establishment (FFI), 23 Şubat 2009, s. 13.

⁹³¹ Ancak Güney Veziristan'da örgüt ikiye bölündü ve İslami Cihad Birliği adında yeni bir fraksiyon kuruldu. Bkz. Lang, **Exporting Jihad-Islamic Terrorism From Central Asia**, s. 1 ve Lang, "The Radical Islamic Militants of Central Asia", s. 15.

bu bölgeden eleman devşirme ve eğitimleri konusunda El-Kaide vb. örgütlerle işbirliğine gitti.⁹³²

4.6. ÖİH'nin İdeolojisi ve Söylemi

"*Quis custodiet ipsos custodes.*"⁹³³

Günümüzde kendisine din ve dinî söylemi referans alan radikal hareketler ve bunların sonucunda ortaya çıkan militan faaliyetlerden bahsedildiğinde, yapılan yönlendirmelerin de etkisiyle, ilk akla gelen İslam dini ve bu inancın iç dinamikleri sebebiyle ortaya çıkmasının kaçınılmaz olduğu iddia edilen Radikal İslamcı hareketler olmaktadır. Radikal İslami Hareketler olarak adlandırılan karşı tepkiyi ortaya çıkaran etmenlerden biri de Batı'nın gelişen sanayisinin ihtiyaç duyduğu hammadde, kaynaklar ve pazarları elde etmek için uyguladığı saldırgan sömürgecilik ve yayılmacılıktır. Batı, yayılma hırsı, Doğa bilimlerindeki ilerlemeler ve Kartezyen Devrimlerin de etkisiyle ortaya çıkan Modernizmden sağladığı destekle de kendi dışında kalan medeniyetleri önce baskı altına almıştır. Daha sonra ise tavizsiz Modernizm ve sömürgecilik uygulamaları ile kendi dışında kalan medeniyetlerin varlıklarının tehdit altında olduğunu düşünmelerine sebep olmuştur.⁹³⁴ Bunun sonucunda ortaya çıkan Modernizmin reddi tepkisine bu fenomenin varoluşsal bir tehdit olduğu iddiası da eşlik etmiştir.⁹³⁵

⁹³² "İCB'nin bünyesinde 80 kadar Alman vatandaşı vardı." Bkz. Lang, "The Radical Islamic Militants of Central Asia", s. 15.

⁹³³ "Koruyuculardan kim koruyacak?" – Latin Atasözü.

⁹³⁴ "...Hilafetin yıkılması ile 19. ve 20. Yüzyıllarda Ortadoğu'nun Batı tarafından sömürgeleştirilmesi Müslüman zihninde süregiden bir endişe ve korkuya sebep oldu." Bkz. Siman Hadad ve Hilal Khashan, "Islam and Terrorism: Lebanese Muslim Views on September 11", *The Journal of Conflict Resolution*, Cilt: 46, Sayı: 6, Aralık 2002, s. 817.

"Sömürgecilik, Müslümanların sosyal, siyasi, iktisadi ve psikolojik yapılarına karşı daha önce benzeri görülmemiş bir tehdit ortaya çıkardı. Batılılaşma ve Sekülerizmin güçlenmesinin Müslümanların geri kalması ve dinin özünden uzaklaşmalarının sonucu olduğunu düşüncesinin ortaya çıkmasında da katalizör işlevi gördü." Bkz. Halim Rane, *Islam and Contemporary Civilisation: Evolving Ideas, Transforming Relations*, Melbourne: Melbourne University Press, 2010, s. 51-54 ve 58.

⁹³⁵ Yee Lak Elliot Lee, "Behaviorist Fundamentalism Turns Radical: ETIM/TIP's Islamic Fundamentalist Representations and Narratives", *Journal of Middle Eastern and Islamic Studies (in Asia)*, Cilt: 9, Sayı: 4, 2015, s. 88.

"17. Yüzyıldan başlayarak 18. ve 19. Yüzyıllarda özellikle buhar gücünün kara ve deniz ulaşım araçlarında kullanılmaya başlamasından sonra ortaya çıkan Modern Dünya Müslümanların yabancı kültürlerle temasını kolaylaştırdı, hatta bunu dayatır hale geldi. Bunun sonucunda ortaya çıkan kültürel etkileşim İslam Dünyasında gerilim, meydan okuma, uyuşmazlık, sürtüşme ve uyum süreçleri biçiminde çeşitli tepkilere yol açtı, çözüm olarak da yenileşme yönünde dini oluşumların ortaya çıkmasına sebep oldu." Bkz. Bodur, s. 72-73.

"Batı'nın siyasal ve kültürel meydan okumaları ile 19.Yüzyılın ikinci yarısında ve 20. Yüzyılın başında yüz yüze gelen İslam dünyasında bu sürece verilen tepkiler, ana hatlarıyla seküler modernizm, İslami modernizm ve İslami köktencilik biçiminde oluşmuştur. Bu tepkilerden biri olan dini modernizm, geleneksel ihtyaçların aksine, daha önce misli görülmemiş derecede etkili ve güçlü olan Batılı ülkelerin siyasal, ekonomik ve kültürel hâkimiyeti çerçevesinde İslam'ın dünyevi güç olarak zayıflaması, Müslümanların 'insanlık için ortaya

Orta Asya ve Özbekistan'da İslam dinine inananlardan bir kısmının Batı Modernizmine karşı geliştirdikleri tepki sonucunda radikalleşmesinde ve dine atfedilen şiddetin yayılmasında sadece dış etkenler değil Haricîler ile Selefi ve Vehhabî anlayışların da önemli bir rolü olmuştur.⁹³⁶ İslam'ın ilk yıllarındaki dini yaşantı ideal olarak görüldüğü için dinin bozulmamış ve en doğru yorumu kabul edilmiştir. Bunun sonucunda o dönemin bir Altın Çağ⁹³⁷ olduğu algısı oluşmuştur. İslam'ın en temiz ve saf hâlinin yaşandığı, itikatta birliğin bozulmadığı, diğer kültürel yorum ve pratiklerin inanç sistemini karmaşıktırmadığı ve yozlaştırmadığı, anlayış ve düşünce birliğine dayalı ideal bir devir kurgulanarak oluşturulan Müslüman bilinci söylemi ve bu bilincin yansımaları günümüzde yankı bulmaya devam etmektedir.⁹³⁸

Selefilik ya da Yeni Köktencilik'in İslam Dünyasında yayılmasında Suudi Arabistan'ın önemli bir katkısı olmuştur. Suudi propagandası, ayrıca, 1980'lerdeki İran Devrimi, Arap Milliyetçiliği ve Komünizm gibi tehditlere karşı denge unsuru olarak görüldüğünden hem Batı'dan hem de bazı Müslüman ülkelerden, ehveni şer olarak görülerek de facto bir onay almıştır.⁹³⁹ Bağımsızlık sonrası dönemde de eski Sovyet Orta Asyası'nda en hızlı şekilde gelişen İslami akımlardan birisi olmuştur.⁹⁴⁰

Selefilik kendi içinde ılımlılardan, Cihat yanlılarına kadar değişen geniş bir siyasi yelpazeye sahiptir.⁹⁴¹ Ancak bu radikal anlayışın çok farklı coğrafyalarda ve sosyal gruplarda ortaya çıkması ve yayılması oldukça dikkat çekicidir. Oliver Roy, bu ilginç durumu geleneksel toplum yapısının çözülmesi sonucu, bireyselleşmeden yola çıkarak oluşan hayalî cemaatlerle ve çağdaş küreselleşme olgusu ile açıklamaya çalışır.⁹⁴²

çıkarılmış en iyi toplum' olduğu yönündeki ayeti çok önemseyen reformcuları etkilemiştir." Bkz. Timur Kuran, **İslam'ın Ekonomik Yüzleri**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, s. 160-162.

⁹³⁶ John L. Esposito, **Kutsal Olmayan Savaş: İslamcı Terör**, Nuray Yılmaz ve Ertan Yılmaz (çev.), İstanbul: Oğlak Yayıncılık, 2003, s. 20-21; Walter Laqueur, **No End to War: Terrorism in the Twenty-First Century**, New York: The Continuum International Publishing Group, 2003, s. 30.

⁹³⁷ "Genelde silahlı mücadele anlayışını benimsemiş olan radikal İslamcılığın, Arap dünyasının kendi iç sosyo-ekonomik, siyasi, dini ve kültürel problemleri çerçevesinde dışsal faaliyetlerin de etkisiyle geliştirdiği ideolojik söylemleri, taşıdığı dini renk tonuyla, İslamcı boyutun öne çıkmasına neden olmuştur. Böylece lokal dinamikleri ve çevresiyle, sosyo-ekonomik ve politik faktörlerin bir kombinasyonu bağlamında, geleneksel İslami kaynaklardan devşirdikleri kavramların kendi anlayışları çerçevesinde yorumlarıyla halkı mobilize etmek isteyen militan İslamcı hareketler, meta-anlatılara ya da Altın Çağ gibi mitsel referanslarla daha bir İslamcı görünüm elde etmek istemişlerdir." Bkz. Bodur, s. 68 ve 77.

⁹³⁸ Mehmet Zeki İçcan, **Selefilik: İslamî Köktencilik'in Tarihî Temelleri**, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006, s. 26-27.

⁹³⁹ Oliver Roy, **Küreselleşen İslam**. Haldun Bayrı (çev.), İstanbul: Metis Yayınları, 2003, s. 127-128.

⁹⁴⁰ Falkowski ve Lang, s. 15.

⁹⁴¹ "Selefilik, Sünnî İslam içerisindeki aşırı uçlardan biridir; özellikleri arasında püritenizm, geleneklerin reddedilmesi, Din'in ilk ve saf haline geri dönülmesi talebi vardır... Selefilik, Orta Asya'da geleneksel Halk İslamı ve Resmi İslam'la da çatışma halindedir." Bkz. Falkowski ve Lang, s. 15.

⁹⁴² Roy, **Küreselleşen İslam**, s. 134.

Arap Milliyetçiliği ve Sosyalizm tehdidine tepki olarak 1960'larda uluslararasılaşan Selefilik/Vehhabilik, özellikle 1973 yılındaki petrol ambargosundan sonra yükselişe geçen petro-dolarlarla finansal açıdan desteklenmiştir. Suudi yönetimi bir yandan Vehhabî temelli Pan-İslam görüşü ve ideolojisini geliştirmek için devlet destekli uluslararası İslamî organizasyonlar kurup propaganda maksatlı cami, okul, kütüphane, hastane yapılmasını finanse ederken, diğer yandan Müslüman Kardeşler ve Cemaat-i İslamî gibi önemli İslamcı hareketlerle işbirliği yapmıştır.⁹⁴³ Keza önceki kısımlarda da değinildiği üzere ÖİH de bu akımdan etkilenmiş, ona göre bir söylem ve siğ da olsa bir ideoloji geliştirmiş ve diğer grupları da bu ideoloji etrafında toplamaya çalışmıştır.⁹⁴⁴ İşte bu bölümde ÖİH'nin bu söylemi incelenmeye çalışılacaktır. Ancak bu noktada karşımıza çıkan bazı kısıtlar vardır. Bunlardan en zorlayıcı olanı kendisini bir aksiyon hareketi olarak gören ÖİH'nin ideoloji ve fikir konusuna fazla önem vermemesi sebebiyle, Orta Asya genelinde yaygın bir uygulama olan mesajlarını yaymak için şifahi yollara başvurma alışkanlığıdır. Bu yüzden ÖİH pek fazla yazılı materyal üretmemiştir. Propaganda için Modernizmin nimetlerinden olabildiğince faydalanılması yoluna gidilmiş, daha çok görsel medyada üretilen materyallere ağırlık verilmiştir. Fakat bu materyal örgüt takibata uğradıktan sonra çoğunlukla bulunduğu web ortamından temizlenmiştir. Bu yüzden de hazırlanan sayılı yazılı dökümandan birisi olan "Cihat Dersleri"nin bulunabilen kısmı üzerinden ilerleyen kısımda söylem analizi ve tahlil yapılmaya çalışılacaktır.

⁹⁴³ "Bu kapsamda Afganistan'daki Taliban hareketinde de Vehhabilikten etkilendiği görülmektedir." Bkz. John L. Esposito, **İslam Tehdidi Efsanesi**, Ömer Baldık, Ali Köse ve Talip Küçükcan (çev.), İstanbul: Ufuk Kitapları, 2002, s. 133-138.

"Desteklenen grupların hemen hepsinin ortak özelliği; kendilerini ezilen grupların bir parçası olarak tanımlamaları ve kendi dışlarında yer alan hareketleri, özellikle de seküler yapıda olanlarını gayri İslami olmakla itham etmeleri idi." Bkz. Lee, s. 90.

⁹⁴⁴ "Tüm diğer Selefi gruplar gibi ÖİH ve onun müttefiki olan ETİM de kendilerini Kur'an ve Peygamberin öğretilerini tam ve eksiksiz uygulayan bir grup olarak tanımlıyorlardı." Bkz. Lee, s. 91.

4.6.1. ÖİH'nin Söyleminin Analizi⁹⁴⁵

“Im Angang wor die Tat
(Herşeyin başı eylemdir.)”⁹⁴⁶
Johan Wolfgang von Goethe

Bu tartışmanın temel hareket noktası ÖİH'nin kesin belirlenmiş ve tarif edilmiş prensipleri olmadığı daha ziyade pragmatik ve aksiyon temelli hareket ettiği, ideolojiye tali önem verdiği şeklindedir. Bu durumu daha iyi anlamak ve anlamlandırabilmek için Hareketin fikri temellerine inmek gerekecektir. Bu kapsamda da özellikle Fergana Vadisi⁹⁴⁷ dönemini incelemek yerinde olacaktır. 20. Yüzyılın başından beri Orta Asya bölgesinde dini hassasiyeti ile bilinen ve bu özelliği sebebi ile dini hareket ve düşüncelere güvenli bir liman, sığınak olan Fergana Vadisi aynı şekilde Bağımsızlıktan hemen sonraki kaotik geçiş döneminde Adalet, Tövbe, İslam Leşkerleri⁹⁴⁸ gibi hareketlere de kucak açmıştır.⁹⁴⁹ Şartların olgunlaştırması sonucunda bu sayılan hareketler zaman içinde Özbek Devletinin de müsamahasız tutumu nedeniyle, radikalleşerek ÖİH'ni oluşturmuşlardır.⁹⁵⁰ Bu gruplar Modernleşme adına her türlü yeniliği dini inançtan sapma olarak değerlendirmişler, bunları bilerek ya da bilmeyerek benimseyenlerin dinin emir ve yasaklarına karşı gelmiş olacaklarına hükmederek onları düşman ilan etmişler ve terörün hedefi haline getirmişlerdir.⁹⁵¹

⁹⁴⁵ “Söylem Analizi, yazılı bir metin ya da konuşma dilinde kullanılan kelimelerin detaylı olarak incelenmesi, analiz edilmesidir. Söylem Analizi'nin bir türü olan eleştirel söylem analizi ise toplumsal sorunlarla ilgilenen, güç ilişkilerinin söylemsel karakterini ortaya çıkarmaya çalışan, söylemi tarihsel ve ideolojik bir işleyiş olarak görerek, metin ve toplum arasındaki ilişkiyi yorumlayıcı ve açıklayıcı bir çerçeveye oturtmaya çalışan bir analiz tekniğidir. En belirgin özelliği güç ilişkileri, değerler, ideolojiler, kimlik gibi toplumsal olguların dilsel kurgulamalar yoluyla yansımalarını açığa çıkarabilmesidir.” Bkz. Ulun Akturan Vd., “Söylem Analizi”, Türker Baş ve Ulun Akturan (Eds.), **Nitel Araştırma Yöntemleri: Nvivo 7.0 ile Nitel Veri Analizi** içinde (25-40), Ankara: Seçkin Yayınları, 2008, s. 25 ve 30-31.

⁹⁴⁶ William Woodruff, **Modern Dünya Tarihi**, Hale Vardar, Arda Vardar (çev.), İstanbul: Pozitif Yayınları, 2006, s. 85.

⁹⁴⁷ “Fergana Vadisi 120.000 km²'lik yüzölçümü ve 11 milyonluk Muhafazakâr Müslüman nüfusu ile Özbekistan açısından ciddi bir sorun kaynağıdır. Fergana Vadisindeki sınırlar Sovyetler döneminde suni olarak çizilmiştir ve kontrol edilmesi neredeyse imkânsızdır. Nüfusun büyük kısmı (7 Milyon kişi) vadinin Özbekistan'da kalan kısmında yaşamaktadır.” Bkz. Salmorbekova ve Yemelianova, s. 222.

⁹⁴⁸ “Bu dönemde Adalet, Tövbe ve İslam Leşkerleri gelecekte ÖİH'nin liderleri olacak kişilerce yönetiliyordu.” Bkz. Yılmaz, “Predicaments and Prospects in Uzbek İslamism...”, s. 30.

⁹⁴⁹ Naumkin, “Militant İslam in Central Asia...”, s. 48.

“Orta Asya'daki İslami uyanışın merkezi Fergana Vadisi idi...” Bkz. Yılmaz, “Predicaments and Prospects in Uzbek İslamism...”, s. 28.

“Başlarda Fergana Vadisinde 4 radikal grup faaldi: Adalet, Bereket, Tövbe ve İslam Leşkerleri. Bu gruplar Sovyet döneminde de mevcuttu ama Gorbeçov dönemindeki reformlar sayesinde daha görünür hale geldiler. Reformlardan sonra Hizb ut-Tahrir, Akramiya (Ekremiye), Hizb un-Nusret, Uzun Sakal, Tebliğ-i Cemaat, Leşker-i Taiba (Pakistan Talibani), Hizbullah da faaliyete geçtiler.” Bkz. Baran, Starr ve Cornell, s. 17.

⁹⁵⁰ “Yoldaşev'in mesajları camiler ve medreseler ağı vasıtasıyla tüm Fergana Vadisine yayıldı ve ismi geçen 4 grubu (Adalet, Tövbe, İslam Leşkerleri ve Bereket) ÖİH adı altında birleştirmeyi başardı.” Bkz. Baran, Starr ve Cornell, s. 26.

⁹⁵¹ Bodur, s. 83.

Bu grupların en önemlilerinden ve daha sonra hareketin çatısını oluşturacak olan Adalet Grubu'nun ideolojisi hakkında fazla materyal yoktur.⁹⁵² Bu yüzden analizler esnasında sıkıntıya sebep olan olumsuz durumun üstesinden gelmek için grubun uygulamalarına bakılarak tanımlanma yapılmaya çalışılmakta, bir nevi niyet okuma yoluna gidilmektedir. Adalet Grubu püriten bir tavır sergilediği için temelde Selefi bir örgütlenme olarak nitelendirilmiştir. Adalet Grubu kamu düzenini tesis etmek için din hukukuna uygun bir şekilde hırsızlık, yolsuzluk vb. ile mücadele etme; sosyal adalet ve eşitliği sağlama iddiasında olmuştur. Grubun yönetim kademesi bunun fiziki güç kullanımı ile daha kolay ve hızlı bir şekilde sağlanacağı inancında olmuştur. Bu yüzden de daha en başından beri Ferganalı radikallerin ajandasında güç kullanımı ve bunun yüceltilmesi var olmuştur. Grup açık bir şekilde siyasetten ziyade güç/kaba kuvvetle iktidar mücadelesi yapmayı uygun bir yol olarak görmüştür. Bu anlayış kendisini belli şekillerde dışa vurmuştu: İlk olarak organizasyon üyeleri döğüş sporları ve sokaklarda devriye gezme konusunda eğitimden geçiriliyorlardı. İkinci olarak organizasyon olası bir gösteri için silah depoluyor ve üyelerine nasıl kullanılacağı konusunda eğitim veriyordu.⁹⁵³

⁹⁵² "Adalet Partisi'nin ideolojisinin dikkate değer şu özellikleri vardı:

1. İslami Tutuculuk. İslam ahlakına, kurallarına, ritüelleri ve yasaklarına sıkı bir itaat. Ayrıca fedakârlık ve yardımlaşma isteniyordu. Bu açıdan bakıldığında Adalet Selefi tarzı bir örgütlenme idi.
2. Suçun önlenmesi ve Kamu Düzeni'nin tesisinde sorumluluk alma.
3. Sosyal Adalet ve Eşitlik vurgusu.
4. İslami bir yönetim talebi."

Bkz. Yılmaz, "Predicaments and Prospects in Uzbek Islamism...", s. 30-31.

⁹⁵³ Naumkin, "Militant Islam in Central Asia...", s. 48-49.

"ÖİH'nin saldırılarının yönlendirmesi ve yer seçiminde uyuşturucu kaçakçılığının da etkisinin olduğu düşünülmektedir. Hedef alınan bölgelerin coğrafi konumu, saldırı zamanlarının seçimi ve kullanılan taktikler bu yöndeki kuşkuları arttırmaktadır." Bkz. Cornell, "Narcotics, Radicalism, and Armed Conflict in Central Asia...", s. 629.

"... Uyuşturucu kaçakçılığı 1990'lı yılların ortalarından itibaren Orta Asya'da kronik hal alan bir problemdir. Bunun da sebeplerinden biri ana kaçakçılık güzergâhlarından birisi olan İran'da devletin bu kaçakçılığı önlemek yönünde artan çabasıdır. İran üzerinden kaçakçılık tehlikerli ve maliyetli hale geldiği için sınır kontrolleri daha gevşek, keza sınırları da daha geçirgen olan, devletin otoritesini henüz tam anlamıyla tesis edilemediği ve yolsuzluğun yaygın olduğu Orta Asya bu yüzden yeni uyuşturucu kaçakçılığı güzergâhlarından birisi haline gelmiştir." Farklı görüş için bkz. Tamara Makarenko, "Traffickers Turn from Balkan Conduit to 'Northern' Route", *Jane's Intelligence Review*, Cilt: 13, Sayı: 8, 2001, s. 27-29.

"Tacikistan'ın Afgan sınırına yakın Horog ile Kırgızistan'ın Oş şehri (Oş, Güney Kırgızistan'daki en büyük şehirlerden biridir.) arasında yer alan Karayolu 1990'lı yılların sonlarından itibaren Orta Asya'ya uyuşturucu sevkiyatında kullanılan ana güzergâh olarak bilinmektedir... ÖİH kamplarının coğrafi konumu ve 1990'lı yılların sonlarında ana uyuşturucu güzergâhı üzerindeki faaliyetleri, doğrudan dahli olmasa da grupla uyuşturucu kaçakçıları arasındaki bir işbirliğine işaret etmektedir." Bkz. Cornell, "Narcotics, Radicalism, and Armed Conflict in Central Asia...", s. 629-630.

"...Kaçakçılar Orta Asya'ya uyuşturucu sevkiyatı için Oş-Horog yoluna alternatif yollar aramaya başlamışlar ve bu arayış sonucunda Batken yeni bir rota olarak ortaya çıkmış ve önem kazanmıştır. Uyuşturucu maddeler ülkeye Tacik-Kırgız sınırındaki Cırgatal ve Tacikistan'daki Garm'dan girmektedir. Cırgatal ve Tavildara Tacik İç Savaşı sırasında ÖİH'nin üslerinin bulunduğu yerlerdir ve Oş-Horog hattı üzerinde yer almaktadır." Bkz. Cornell, "Narcotics, Radicalism, and Armed Conflict in Central Asia...", s. 629-630. Daha

Güç kullanımını yücelten ve meşrulaştıran bu tutum gerek Sovyet yönetimine gerekse de Bağımsızlık sonrası ortaya çıkan Özbekistan yönetimine Ferganalı radikalleri sadece Selefi/Vehhabi değil, militan olarak da tanımlama imkânı vermiştir.⁹⁵⁴ Daha önce de ifade edildiği üzere Vehhabi terimi Sovyet Modernizasyon Projesi ve daha sonraki seküler devlet düzenine muhalif güçleri tanımlamakta kullanılıyordu. Terim Sovyet Basını tarafından popüler hale getirilmişti ve KGB⁹⁵⁵ ile yerel dini bürokrasi tarafından resmi kurumlarla irtibata geçmeyen Radikalleri kategorize etmek/isimlendirmek için kullanılmıştı.⁹⁵⁶ Sovyet döneminin sonlarına doğru ortaya çıkan sözde Vehhabilerin çoğunun Suudi Arabistan'daki Vehhabilerle hemen hiçbir ortak noktası yoktu.⁹⁵⁷ İlk kez Afganistan'ın İşgali⁹⁵⁸ sırasında diğer gruplarla ve kendilerinkine göre daha yoğun bir dini eğitimle temas eden bu radikallerin çoğu Tacik İç Savaşı sırasında, Afganistan veya Çeçenistan'da eğitim almıştı. Takip eden dönemde giriştikleri eylemler yüzünden ülkelerinden ayrılmak zorunda kalmışlardı.⁹⁵⁹

fazla bilgi için bkz. Maral Madi, "Drug Trade in Kyrgyzstan," *Structure, Implications, and Countermeasures*, **Central Asian Survey**, Cilt: 23, Sayı: 3-4, 2004, 249-273.

⁹⁵⁴ Bakhtiyar Babajanov, **Teologicheskoye Obosnovaniye i Etapy Jihada v Documentah İslamskogo Dvizheniya Uzbekistana (Theological Justification and Stages of Jihad in the Documents of the IMU)**, Almatı: Kazakhstan-Spectr, 3, 2002, s. 15-21; Naumkin, "Militant Islam in Central Asia...", s. 49.

⁹⁵⁵ "Komitet Gosudarstvennoy Bezopasnosti (KGB). Türkçesi **Devlet Güvenlik Komitesi**, Sovyetler Birliği'nin istihbarat ve gizli servisi. İlk olarak 1918 yılında Çeka adıyla kuruldu. 13 Mart 1954'te yapılan düzenleme ile KGB adını aldı. 6 Kasım 1991'de resmen kaldırıldı. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla Rusya'da KGB'nin görevini FSB ve SVR üstlendi. Ancak Beyaz Rusya'daki gizli servisin adı halen KGB'dir." Bkz. Robert Pringle, "KGB", *Encyclopedia Britannica*, <https://www.britannica.com/topic/KGB>, (9 Ocak 2019).

⁹⁵⁶ "Devletle zıt düşenler Vehhabi olmakla suçlandılar." Bkz. Adeeb Khalid, **Komünizmden Sonra İslam, Orta Asya'da Din ve Politika**. Aslıhan Tekyıldız (çev.), Ankara: Sitare Yayınları, No: 4, 2011, s. 185.

⁹⁵⁷ "...Sovyet Orta Asyasında kullanılan politize olmuş Vehhabi teriminin mucidi KGB değil bölgede tanınmış din adamlarından birisi olan Muhammedcan Hindustani idi. Hindustani bu tabiri ilk kez muhalif bir grup öğrencisi için kullanmıştı." Bkz. Epkenhans, "The Islamic Revival Party of Tacikistan...", s. 329; Ayrıca bkz. Khalid, **Komünizmden Sonra İslam...**, s. 185.

⁹⁵⁸ "Sovyet İşgali ve Afganistan'da süregelen askeri harekât Özbek ve Tacik radikal İslamcıların politizasyonunu hızlandırmıştır." Bkz. Epkenhans, "The Islamic Revival Party of Tacikistan...", s. 327.

"Afgan-Rus (1979-1989) savaşında Cihat bölgesi olarak kutsallaştırılan Afganistan'da Ruslara karşı savaşmak üzere çeşitli Müslüman topluluklardan militanlar devşirildiği bilinmektedir. Rusların Afganistan'dan çekilmelerinin ardından buraya Cihat yapmak üzere gelen savaşçılar ülkelerine döndüklerinde bir yandan kendi yönetimlerini İslam dışı sayarak devirip yerine kendi dinsel ideolojileri doğrultusunda bir İslam devleti kurma ve Batı etkisini yok etme uğraşısında, silahlı mücadele yolunu seçen çeşitli radikal İslamcı hareketleri örgütleyerek terörist faaliyetlere ivme kazandırmışlardır." Bkz. David Cook, **Understanding Jihad**, Berkeley: University of California Press, No: 1, 2005, s. 158.

"Cihatçı Selefilik 1970'lerin ortalarında İslam dünyasında yaşanan krizlerden beslenerek doğmuş, Afganistan'da Ruslara karşı yürütülen mücadelede büyümüş, Irak işgali ve Suriye iç savaşında da reşit olmuştur...1970'lerin sonunda Rusya'nın Afganistan'a girmesiyle o dönemde ABD'nin liderlik ettiği kampta yer alan Suudi Arabistan kendi vatandaşları ve İslam dünyasının çeşitli yerlerinden gençleri Afganistan'a giderek Ruslara karşı Afgan halkının yanında savaşmaya (cihada) teşvik etmiştir." Bkz. Emrah Kekilli, **Ortadoğu Siyasetinde Medhali Selefililiğinin Rolü, Libya, Mısır ve Yemen**. Ankara: Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı (SETA), Analiz, Sayı: 267, Şubat 2019, s. 9.

"Afgan Cihadı fikri Orta Asya'nın yerli halkının ortak bilinç ve hassasiyetinin bir parçası haline geldi ve İslami bir uyanışı hızlandırdı." Bkz. Pınar Akçalı, "Islam as a 'Commom Bond' in Central Asia: Islamic Renaissance Party and Afghan Mujahidin", **Central Asian Survey**, Cilt: 17, Sayı: 2, 1998, s. 277.

⁹⁵⁹ Muminov, s. 110.

Gerek Özbek Devletinin izlediği başarılı yabancılaştırma ve bölgeden uzaklaştırma/süpürme politikası gerekse de 11 Eylül sonrasında Orta Asya ve Afganistan’da ortaya çıkan fiili durum nedeniyle ÖİH’nin radikalleri bölgedeki samimi Müslümanları etkileme ve yönlendirme gücü ve imkânını kaybetmişlerdi. Siyaset sahnesinde yer almaya önem vermediklerinden ve Özbekistan ve Orta Asya’dan da sürgün edildikleri için ellerinden gelen tek şey gizli sohbet halkaları vasıtasıyla mesajlarını yaymaya ve sempatizan kazanmaya çalışmak olmuştu. Eleman temini ve mesajı geniş halk kitlelerine ulaştırma çalışmalarında çoğunlukla Selefî İmam ve Mollaların teyp ve video kasetlerine kaydedilmiş sohbetleri kullanılmıştı. Bunlar daha sonra az sayıdaki yazılı materyallerle de desteklenmeye çalışılıyordu.⁹⁶⁰ Fakat bir süre sonra hareketin ideolojik veya teorik kanadı olan Vehhabiler geri plana itildi. Yine 1990’lı yılların başlarında eleman kazanmak ve propaganda yapmak için Selefî Mollalar tarafından yapılan indoktrinasyon faaliyetleri de sonlandırılmıştı.⁹⁶¹

Özbekistan içinde propaganda yapmak devletin sert ve müsamahasız tutumu sebebiyle imkânsız hale geldiğinden propaganda faaliyetleri ÖİH için tali önemde bir konu haline gelmişti. Bu sebeple de Orta Asya ile ilgilenen pek çok uzman ÖİH’nin doktrinel bir altyapısı olmadığı düşüncesi ve iddiasını ortaya atmışlardı.⁹⁶² Daha önce de ifade edildiği üzere ÖİH Selefî/Vehhabi eğilimli bir gruptu. Bu durum Özbek araştırmacı Bahtiyar Babacanov’un incelediği kitapçık, teyp ve video kasetlerinde de açıkça görülmektedir.⁹⁶³ Bunlardan en önemlisi ve grubun yayınladığı az sayıdaki belge içerisinde en bilgilendirici olanı “Cihat Dersleri” adlı belgedir.⁹⁶⁴

⁹⁶⁰ “Bu sayılanlardan dolayı Orta Asya araştırmacıları ve uzmanlarının çoğu ÖİH’nin doktriner bir eğilimi ve yönelimi olmadığını savunmaktadırlar. Ancak bununla birlikte Martha Brill Olcott ve Bahtiyar Babacanov, Babacanov tarafından toplanan materyallerin ÖİH’nin Özbekistan içinde yapmayı planladığı eylemler hakkında ayrıntılı ve objektif bir fikir vereceği konusunda hemfikirdirler.” Bkz. Naumkin, “Militant Islam in Central Asia...”, s. 49-50; Martha Brill Olcott, *In the Whirlwind of Jihad*, Washington: Carnegie Endowment for International Peace, 2012, s. 258.

⁹⁶¹ Muminov, s. 110.

⁹⁶² Naumkin, “Militant Islam in Central Asia...”, s. 49.

⁹⁶³ Bu belgeler Bahtiyar Babacanov’un eline 2000-2001 yıllarında geçse de, çok daha önce, 1997 yılında kaleme alınmıştır. Bkz. Olcott, *In the Whirlwind of Jihad*, s. 258.

⁹⁶⁴ Naumkin, “Militant Islam in Central Asia...”, s. 50.

“ÖİH, 1990’lı yılların ortalarında Özbekistan topraklarında küçük çaplı eğitim tesisleri ve Tacikistan’da üslere ve daha büyük tesislere sahipti. Bu tesislere ek olarak ÖİH Cihat misyonunun da açıklayan basılı materyaller dağıtarak eleman toplamaya çalışıyordu. Bu az sayıdaki basılı materyallerden biri de ‘Cihat Üzerine 10 Ders’ adlı belge idi. Bu dokümanın iki tane el yazması ve bir bilgisayar çıktısı ile iki teyp kasedi bulunabildi. Bu toplanan dokümanlarda da 10 dersten sadece 4 tanesi vardı... Belgedeki materyaller daha çok Cihat hakkında yeni gelenlere eğitim-bilgi veren eğitmenlerin notları gibi durmaktadır.” Bkz. Olcott, *In the Whirlwind of Jihad*, s. 258.

Cihat terimi ile ilgili tartışmaların savaş kısmından oldukça etkilenen ve ÖİH tarafından hazırlanan Cihat Dersleri adlı belge ÖİH'nin nihai amacına ulaşmak için en önemli araç olarak gördüğü Cihad'ı 4 safhaya ayırmaktadır. Bunlar sırasıyla:

1. Siyasi Safha (Siyasi Ürün),
2. Askeri Safha (Askeri Ürün),
3. Ekonomik Safha (İktisadiy Ürün),
4. İnananların İstek ve Tutkuları ile Mücadele Safhası (Nefsi Ürün).⁹⁶⁵

ÖİH'nin stratejistleri Cihad'a yönelik askeri, siyasi, ahlaki yaklaşımlarını bu düzlemde bir araya getirmeye çalışmışlardır.

Cihad Derslerinde kullanılan ifadeler ve verilen örnekler belgenin Sovyet dönemini görmüş bir kişi tarafından kaleme alındığı ve daha çok da o dönemi görmüş olan kuşağa hitap etmesi amacıyla hazırlandığını düşündürmektedir. Ancak metinde ilk dikkat çeken şeylerden biri halk ağzıyla yazılmış olmasıdır. Konunun daha iyi anlaşılması için verilen örnekler ve anlatım tarzı bu fikri desteklemektedir. Ancak bu sayılanların yanında dikkati çeken önemli bir nokta da metnin elde bulunan kısmında fikri bir bütünlüğünün bulunmaması, yazarın konuyu açmak isterken konudan konuya geçmesi, bu geçişlerin de sert bir şekilde olmasıdır. Ama kullanılan dilin oldukça pragmatist olduğu da açıktır. 15-20 yaş arasındaki genç kuşak metnin öncelikli hedef kitlesi değildir çünkü Özbekistan'da bağımsızlıktan sonra veya biraz daha geriye gidersek, 1980-1985 yılları arasında doğan kuşak Dekabristleri tanımamakta, hatta bir kısmı Lenin'i dahi bilmemektedir. Bu yüzden Sovyet dönemi ve modernleşmesi onlara pek bir şey ifade etmemektedir. Keza Rus Yahudilerinin Lenin'e Bolşevik Devrimi sırasında ve sonrasında iktidarı ele geçirmesinde yardımcı oldukları iddiası genç kuşaklar için fazla bir anlam ifade etmemektedir. Ama daha yaşlı kuşaklar için durum farklıdır. Bu sebeple de Cihad Dersleri din bilimlerini bilen birinden ziyade Komünizmi bilen ve o dönemi yaşamış birinin kaleminden çıkmış gözükmemektedir. Çünkü bu kuşak için Lenin'den bahsetmeden bir şey kaleme almak neredeyse imkânsızdır. Bir diğer dikkati çeken nokta ise II. Dünya Savaşı Partizan filmlerinde bahsedilen Gerilla taktiklerinden eserde sıklıkla bahsedilmesidir. Bu

⁹⁶⁵ Naumkin, "Militant Islam in Central Asia...", s. 49-50.

durum da yazar veya yazarların bir kısmının savaş tecrübesi olduğunu (II. Dünya Savaşı veya Afganistan İşgali) düşündürmektedir.⁹⁶⁶

SSCB'nin dağılması ve onu takip eden bağımsızlık döneminin ilk yıllarında ortaya çıkan iktidar boşluğunda ülke yönetiminde söz sahibi olmayı talep eden dini ve radikal grupların ihtiyaç duyduğu siyasi-sosyal ve demografik altyapıyı Cihad Dersleri gibi dökümanlarında da kullandığı propaganda malzemelerinin de yardımıyla sağlamıştır. Bunun sonucunda ise radikal hareketler Orta Asya bölgesi ve Özbekistan da rahat hareket edip, gelişebilmiş ve bölgede yaşanan siyasi süreçleri ve olayları etkileyen ve yönlendiren unsurlar arasında yer almıştır. Yaşanan bu süreç tehlikeli gidişi durdurmaya çalışan Özbekistan merkezi yönetiminin aldığı sert tedbirler sonucunda sekteye uğratılmış ve kademeli olarak Orta Asya bölgesinin dışına çıkmaları sağlanmıştır. Şiddet kullanmayı tek ve meşru muhalafet yolu olarak gören bu radikallerin sırasıyla önce Tacikistan, Afganistan ve daha sonra da Pakistan'a⁹⁶⁷ çekilmeleri sağlanarak etkileri kırılmış, böylece Özbekistan'ın bağımsızlık sonrası dönem tarihinin bu çalkantılı dönemi sonlandırılmıştır.

Sonuç olarak, SSCB'nin dağılması ve tarih sahnesinden çekilmesinin Orta Asya bölgesine yansımalarından birisi olarak ortaya çıkan Modern Özbek Devleti Sovyet Modernleşme projesi ve vizyonunun sonuçlarından birisi oldu. Kendi isteği dışında, birden bire tam bağımsız bir devlet olarak tarih ve uluslararası siyaset sahnesine çıkmak zorunda kalan Özbek Devleti daha önce doğrudan doğruya temas kurmadığı bu Modern siyasi ortamda var olmak için çevresindeki hemen herşeyi güvenlikleştirme yoluna gitti. Bu güvenlikleştirme sürecine Modernleşmenin kurum ve kazanımları da dâhil edildi. Ülkede Sovyet döneminin aşılıp çoğulcu modern ve katılımcı bir siyasi ortamın oluşması için gerekli görülen sivil toplum kuruluşları, siyasi partiler, muhalafet grupları gibi tüm kurumlar bu süreçten olumsuz yönde etkilendi. Var olabilmek için otoriter Sovyet yönetim tarzını sürdürmeyi seçen Modern Özbek Devleti kendisine muhalif olarak gördüğü herşeyi baskı altına alma yoluna gitti. Muhalefetin baskı altına alınmasına ek olarak Bağımsızlığa geçiş süreci ve sonrasında ortaya çıkan belirsizlikler ülkenin siyasi

⁹⁶⁶ Naumkin, "Militant Islam in Central Asia...", s. 55.

⁹⁶⁷ Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. David Witter, "Uzbek Militancy in Pakistan's Tribal Region", *Backgrounder, Institute for the Study of War*, 27 Ocak 2011, http://www.understandingwar.org/sites/default/files/BackgrounderIMU_28Jan.pdf, (29 Ocak 2018); Syed Manzar Abbas Zaidi, "Uzbek Militancy in Pakistan", *Centre for International and Strategic Analysis (SISA), SISA Report* No: 1, 2013. ve K. Alan Kronstadt ve Kenneth Katzman, "Islamist Militancy in the Pakistan-Afghanistan Border Region and U.S. Policy", *Congressional Research Service (CRS) Report for Congress*, 21 Kasım 2008.

ve idari sisteminde zaafa ve güç boşluğuna sebep oldu. Ortaya çıkan bu güç boşluğunu neredeyse başka hiç kimse kalmadığı için radikal gruplar doldurma yoluna gittiler. Hâlihazırdaki muhalefeti pasif buldukları için onlarla yollarını ayırmış olan radikaller kendilerini mevcut siyasi yönetimden farklılaştırmak ve ayırmak için onu Sovyet Sistemi ve Modernleşmesinin devamı olduğu suçlamasında bulundular. İdarenin tüm kurum ve kuruluşlarına karşı düşmanca bir tavır takındılar. Ancak bu tavır ve tutumları ile ilgili Özbek kamuoyunu bilgilendirirken tavır aldıkları Modernizmin sağladığı tüm imkânlardan (kitle iletişim araçları vb.) faydalanmayı da ihmal etmediler. Çalışmanın daha önceki kısımlarında da, özellikle Ceditçi-Kadimci bahsinde de değinildiği üzere, Modernizmden ve sunduğu imkânlardan faydalanmaya çalışan herkesi dışlayan ve mahkûm eden bu radikal anlayış kendilerinin de mevcutta Modernizmin oluşturduğu bir sistem içerisinde faaliyet gösterdiklerini fark etmek istemediler. Öyle ki, kendilerini tanımlarken Modernizme göre konum aldıklarını, Bağımsızlık sonrası dönemin radikallerinin ise Modernleşmeyi reddederken tamamen Postmodern bir tavır içine girdiklerini ihmal etmeye çalıştılar.

Ülkedeki ılımlı muhalefetin yok edilmesi sebebiyle gerek bu radikal muhalefete gerekse de rekabetçi modern siyasi ortama karşı koyabilmek için Özbek Devleti yeni ve Sovyet dönemi tanımlamasından farklı bir Özbek Kimliği oluşturma gayreti içine girdi. Hem bu yeni kimliğin gelişip, güçlenmesi hem de ülkenin mali sistemini modernleştirilmesi için gereken mali kaynağın temini adına Batı Dünyası ile yakın ilişkiler kurulmaya çalışıldı. Bu amaçla Özbekistan Amerika Birleşik Devletlerinin 11 Eylül sonrasında, Terörle Mücadele ve Afganistan İşgali girişimlerine destek verdi. Ancak Eski Sovyet bölgesinde yer alan ülkelerde ortaya çıkan Renkli Devrimler ve 2005 Andican Olayları Özbekistan'ın şüphelerini arttırdı ve Batı Dünyası ile de arasına mesafe koymasına sebep oldu. Kendi iktidarının tehlikede olduğunu düşünen Özbek yönetici eliti yeni devlet inşa sürecinde Batı Modernizmi tecrübesinin kullanılmasını yavaşlattı. Özbek Devleti kendi içine kapandı ve daha otoriter bir tutum içine girdi.

5. SONUÇ

*"A great civilization is not conquered from without until it has destroyed itself within."*⁹⁶⁸

Will Durant

Wil Durant'ın Roma İmparatorluğu'nun çöküş sebeplerini açıklamak için kullandığı bu cümlede de ifade edildiği üzere büyük ve köklü medeniyetler oluşturdıkları güçlü kurumlar ve kültürel yapılar sayesinde dışarıdan gelen saldırı ve darbelerle sarsılıp, zarar görseler de ciddi derecede direnç göstermekte, kolaylıkla yıkılmamaktadırlar. Bu durumun istisnası içten içe çürümeleri ve kaçınılmaz bir şekilde yozlaşmalarıdır, yıkılmalarında etkili olan sebeplerden biri de budur. Gerek Roma İmparatorluğu, gerekse Türkiye tarihinden de örneklendirmek gerekirse Büyük Selçuklu ve Osmanlı Devleti bu duruma iyi birer örnektir. Bu çalışmanın konusu olan Orta Asya bölgesi ve orada kurulmuş olan Timurlular Devleti ve onun Orta Asya'daki bakiyeleri olan Hive, Buhara ve Kokand Hanlıkları da benzer sosyal, siyasi, kültürel ve ekonomik süreçlerden geçmiş ve İbn-i Haldun'un tabiriyle 'Asabiyelerini' yani, iç enerjilerini kaybedip ataletle düşmeleri sebebiyle aynı kaderi paylaşmışlardır. Orta Asya bölgesinin avantajlı olduğu nokta kara içinde izole ve zor ulaşılabilen konumu dışarıdan gelecek etki ve saldırılara karşı doğal bir koruma sağlamasıdır. Bu konumun dezavantajı ise; dünya üzerindeki en eski ticaret yollarından birisi olan İpekyolu'nun ve ticaretinin deniz ve kıtanın kıyılarından geçen yeni yolların ortaya çıkması sebebiyle önemini kaybetmesi ve bu durumun sonucunda ticari faaliyetlerin azalmasıdır. Dolayısıyla da Orta Asya bölgesi eski zenginliğini kaybetmiştir. Ayrıca bu izole konum sebebiyle Orta Asya bölgesi İslam Dünyasının o sıradaki en önemli temsilcisi olan Osmanlı Devleti gibi Batı ve onun değişimi ile ilk elden ve en başından itibaren yüzleşmek zorunda kalmamıştır. Orta Asya bu değişim ve cebri Modernleşmeyi daha çok Çarlık Rusyası üzerinden ve dolaylı olarak yaşayacaktır.

Yukarıdaki paragrafta da ifade edildiği üzere kendini yenilemekte geç kalan Osmanlı Devleti başlarda istemeyerek de olsa Batı'nın Modernleşme sürecini izlemek ve

⁹⁶⁸ Will Durant, **The Story of Civilization, A History of Roman Civilization and of Christianity From Their Beginnings to A.D. 325**, Cilt: 3, New York: Simon and Schuster, 2011, Epilogue.

sonra da takip etmek zorunda kalmıştır. Benzer bir geç kalma, durumun ciddiyetini kavramama hali Orta Asya'da da yaşanmıştır. Bu ağırdan almanın sebebini Şerif Mardin şu şekilde açıklamaktadır:

*“Yükselme devrinde, Osmanlılılar kendi uygarlıklarını Batınınkinden üstün saymışlardır. Bu dönemde Batının bir "model" olarak izlenmesi bir sorun olarak ortaya çıkmamıştır. İmparatorluğun gerilemeye başlaması ile niçin gerilediği sorusu, önce devlet yönetiminin bozulduğu ileri sürülerek, daha sonra belki de yüzeyselleşen bir tutumla, Batının askeri üstünlüğü gösterilerek cevaplanmaya çalışılmıştır.”*⁹⁶⁹

Bu çalışmanın amacı Orta Asya, özelde ise Özbekistan'da 19. ve 20. Yüzyılda yaşanan Modernleşme sürecinin bölgenin kendi iç dinamiklerinden mi yoksa dışarıdan gelen ve Modernleştirmeyi dayatan başka bir gücün etkisi ile mi ortaya çıktığını tartışmaktır. Çalışmada tarihi arka planı oluşturmak adına Modernleşme sürecinin Orta Asya'da izlediği seyir kronolojik bir tarzda ele alındı ve Modernleşme süreci etkileyen ve şekillendiren faktörler dönemlere ayrılarak incelendi. Çalışmanın temel argümanlarından birisi Orta Asya'da da Modernleşme sürecinin Çarlık İdaresi ve Sovyet Dönemi gibi ayrı dönemlerde elde edilen tecrübelerle olgunlaştığı ve geliştiği idi. Modernleşme sürecinin farklı evrelerinde gelişen olayların, modernleşmecî politikalara etki ettiği görülmekte idi. Reformlara karşı ortaya çıkan reaksiyonların ve tüm bunların neticesinde oluşan bilgi birikiminin bir sonraki dönemin seyrini belirleyen düşünsel, sosyal ve kurumsal temelleri sağladığı görülmekte idi.

Çalışmanın temelinde yer alan Modernleşme olgusu ve Modernlik, üzerinde görüş birliğine varılamayan, bu yüzden de tek ve ortak bir tanımı yapılamayan, çok yönlü ve tartışmalı bir sosyal olgudur. Modernizmin bu çok yönlü ve değişken doğası şimdiki zamana ya da yakın geçmişe ait olan şeyler ve özellikleri tanımlayan bir kavram olması yüzündendir. Bu yüzden belli bir zaman diliminde Modern olan onu takip eden dönemde kolaylıkla demode/eski hale gelebilmektedir. Hemen her kavramda olduğu gibi Modernizm kavramı da antitezi ile tanımlanmaktadır, bu bakış açısına göre eskiye ya da geleneğe ait olmayan her şey Modern'dir, diyebiliriz. Ancak Modern zamanlarda bu antiteze bir de Modernizmi ve ona ait her şeyi reddeden, tepkisel Post Modernizm eklenmiştir. Bu çalışmada bölgedeki Modernleşme sürecinin sonuçlarından birisi olan radikal gruplar Postmodern tavrın temsilcileri olarak belirlemektedir.

⁹⁶⁹ Şerif Mardin, **Türk Modernleşmesi**, 3. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 1994, s. 10.

Bu tez çalışması; Sovyet öncesi ve Sovyet dönemi ve sonrasındaki bağımsızlık yılları Orta Asyası ve Özbekistan'da dinamik bir süreç olarak ortaya çıkan Modernleşme süreci ve bu sürecin etkisi ile oluşan yeni siyasi, kültürel, ekonomik ve toplumsal gerçeklikler ile Modernleşme sürecine karşı ortaya çıkan olumlu veya olumsuz refleksleri anlama çabasıdır. Önce Çarlık Rusyası daha sonra ise Sovyetler Birliği rıza ve baskı araçlarını gerek bir arada gerekse de ayrı ayrı kullanarak bölgedeki varlığını kalıcı hale getirmek için çalışmıştır. Bu faaliyetleri sonucunda da ideolojik ve kurumsal olarak gücünü konsolide etmiş, kendi Modernizm yorumunu daha kalıcı hale getirmiştir. Çarlık Rusyası ve kısmen de Sovyet Modernizm anlayışına karşı yerel Modernizm yorumları olarak Ceditçilik ve söylemde hepsine muhalif olan Kadimcilik Hareketleri gelişmiştir. Ceditçilik Batı tipi Modernizmle uyumlu olmayı savunurken Kadimcilik ise Modernizme ve ona ait her şeye karşı olmayı öngörmüştür.

Çalışma kapsamında Orta Asyada Modernizmin seyri incelenirken Özbekistan'da siyaset ve Özbek Modernleşmesi, bu Modernleşmenin geçirdiği evreler, etki eden süreçler ve tüm bunların sonucunda Modernleşme sürecinin Orta Asya ve Özbekistan'da başarılı olup olmadığı, başarılı oldu ise ne derece toplum tarafından kabul gördüğü incelenmiştir. Özbekistan, jeopolitik konumu, sahip olduğu kaynaklar ve potansiyeli açısından bölgesinde güçlenme ve söz sahibi olma ihtimali en fazla olan ülkelerden birisidir. Bölgenin bağımsızlık öncesi ve sonrasındaki dönemde şekillenmesinde etkili olan kültürel ve kimlik öğelerini şekillendiren, Çarlık Dönemi Modernleşme sürecine bir cevap olarak gelişen ve Ceditçilik açısından da önemli merkezlerden olan Semerkant, Harezm, Taşkent gibi önemli şehirlerin de sınırları içinde olması bu ülkenin çalışma konusu olarak seçilmesinde etkili olmuştur. Yine çalışma kapsamında Özbekistanın Modernleşme sürecinin ortaya çıkması ve gelişmesinde etkili olan Ceditçilik Hareketi siyaset bilimi bakış açısından incelenmeye çalışılmıştır. Çünkü Ceditçilik hem bölgedeki Modernleşme sürecini başlatan hem de bölgede izleyen dönemlerin gelişmelerine etki eden ve şekillendiren hareketlerden biri olması sebebiyle önemlidir.

Çalışmanın konusu olan Orta Asya bölgesi ve Özbekistan'a Modernizmi davet eden olay 19. Yüzyılın Orta Asyalı entelijansiyası olan Ulema ve Medrese sisteminin dejenerasyonu ve bilim üretme gücünün yok olmasıdır. Bu durumun dolaylı etkisi sonucunda Orta Asya dünya siyaseti ve ticaretinde görece olarak gerilemiştir. Coğrafi Keşifler bu süreci başlatan tarihi olaylardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu keşfe

eşlik eden bir diğer gelişme ise Doğunun siyasi, iktisadi ve kültürel gerilemesi ve Batının güçlenmesi ile Batı Dünyası lehine başlayan büyük dönüşümdür. Bu dönüşüm ilerleyen zamanlarda Modernizm olarak Doğu'ya geri dönmüştür. 15. Yüzyıla kadar dünyanın en önemli ticaret yollarının Doğunun kontrolünde olması nedeniyle dünya ticari sisteminde aktif bir rol oynayamayan Batı Avrupa, Coğrafi Keşifler sonrası dünya ticari sistemindeki konumunu güçlendirmiş, hatta onu kontrol edecek pozisyona gelmiştir. Bu değişim sonucunda takip eden dönemlerde dünya ekonomisi üzerinde hegomonik güç olma fırsatını yakalamıştır. Coğrafi Keşifler Batı Avrupa'nın ekonomik hinterlandını genişleterek büyük bir ticari ve ekonomik potansiyel yaratmış, Feodalizmden Monarşiye giden yolu açmış, Monarşilerin kendi maliyelerini ticaretle finanse etmelerine imkân sağlayarak güçlenmelerini sağlamıştı. Böylece yeni ticari yolların keşfi sonrasında ticari genişlemenin yanı sıra siyasal sistem, toplumsal yapı da yeni çağın şartlarına uymak adına değişime uğramıştı. Bu değişimin davet ettiği tarihi süreç Coğrafi Keşiflerden sonraki tarihsel süreç Doğu'nun sosyoekonomik açıdan gerilemesi ve Batı Avrupa'nın yükselişini ortaya çıkarmış, Doğu Dünyası aleyhine olacak bir biçimde ekonomik avantajın Batıya taşınmasına sebep olmuştu.

Modernleşmenin tarihsel sürecine ve gelişmesine bakıldığında, Batı Modernleşmesi kendiliğinden gelişen, 400 yılda olgunlaşmış bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır. Çalışmanın 1. Kısmında da ifade edildiği üzere Modernizm terimi 15. ve 16. Yüzyıllarda daha da yaygın kullanılır hale gelmiş ancak Modernizm kavramının daha yaygın kullanılır hale gelmesi Rönesansla birlikte olmuştur. Rönesansla birlikte temeli atılan Modern Çağ, Avrupa tarihinde Aydınlanma Çağı sonrası dönemi ifade etmektedir. 19. ve 20. Yüzyılda siyaset sahnesinde adı sıklıkla duyulan ve tarihin seyrini değiştirip, şekillendiren Modernizmin tek bir tanımı olmadığından onu kategorize etmeye çalışan siyaset bilimciler ve düşünürler tarafından farklı modeller ve teoriler ortaya konmuştur.

Bu teorilerden Orta Asya ve Özbekistan'daki Modernleşmeyi açıklamak için Abel Jeannire ve Szyman Chodak'ın öne sürdüğü Modernleşme modelleri kullanılmıştır. İsmi anılan düşünürlerden birisi olan Abel Jeanniere Moderniteye geçişi şu şekilde aşamalandırmıştı:

- Bilimsel Modernleşme
- Siyasal Modernleşme
- Kültürel Modernleşme
- Endüstriyel Modernleşme

Modernleşme konusunda çalışmış ve tez çalışmasında teorilere başvurulmuş bir diğer teorisyen de Szyman Chodak'tır. Jeannire'in tanımlamasına benzer konu başlıkları olsa da Chodak Modernleşme türlerinin kapsamını daha basit tutmuş ve iki tür Modernleşme olduğunu iddia etmiştir. Bunlar sırasıyla Kültürleşerek Modernleşme ve Güdümlü Modernleşme'dir. Chodak'a göre, Kültürleşerek Modernleşme büyük oranda kendi kendine gelişen ve şekillenen bir tarihi süreçtir ve doğrudan tarihi dinamiklerin bir sonucudur. Fakat Güdümlü Modernleşme böyle değildir; bu durumda Modernleşme çabası ve iddiasında olan ülkedeki mevcut örgüt, organizasyon, kurumlar ve değerlerin hepsinin dönüştürülerek örnek alınan Modernleşme türünün değer ve kurumlarına benzetilmesi amaçlanmaktadır. Bu kapsamda Özbekistan'ın Modernleşme sürecinde geçirdiği dönemlerin bu iki düşünürün Modernleşme aşama ve dönemleri ile uyumlu oldukları görülmektedir, özellikle de Çarlık İdaresi ve Sovyetler Birliği dönemlerinde. Bağımsızlık sonrası dönemde de Sovyet tarzı güdümlü ve kültürleşerek modernleşme devam ettirilmeye çalışılmıştır ama muhalefetten ve radikal gruplardan gelen tepkiler bu sürecin kesintiye uğramasına ve otoriter bir yapıya evrilmesine sebep olmuştur. Bu sürecin Orta Asya tarihine denk gelen bölümleri incelendiğinde "Ruslaşmak ve Çarlık Rusyası Dönemi" ana başlıklı 2. Bölümde tarihi ve kronolojik tarzda incelenen Orta Asya'daki Rus yayılmasının ana amacının bölgeyi kendi istediği ve ihtiyacı olduğu kadar Modernleştirme amacını taşıdığı, bu yüzden de Chodak'ın dönemselleştirmesindeki Güdümlü Modernleşme, Jeannire'nin de Siyasal Modernleşme sınıflandırmaları ile uyduğu ancak eş zamanlı olarak yerel halk ve Rusya Müslümanları arasında ortaya çıkan Ceditcilik Hareketinin ise Chodak'ın Kültürleşerek Modernleşmesi, Jeannire'nin de Kültürel Modernleşme sınıflandırmasıyla uyumlu olduğu görülmektedir. Ancak bu

sayılanlara ek olarak arlık döneminde bölgeye sınırlı da olsa gelen sanayi ve ulaşım imkânları sebebiyle bu dönemde daha sonra Sovyet döneminde daha hızlı bir şekilde cereyan edecek olan Endüstriyel Modernleşmenin de temellerinin atıldığını söyleyebiliriz.

Çarlık Rusya’sının Batı ve Güney yönlerinde önünün tıkanması ve Kırım Savaşı ile de bu yönlerde ilerlemesinin istenmediğinin kendisine zor kullanılarak deklare edilmesi üzerine arlık kendisine ilerleme yönü olarak Kuzeyde Sibirya, Güney ve Güneydoğuda ise Orta Asya istikametini seçmek zorunda kalmıştı. Çarlık Rusyasının bu istikamet değışikliğı ile amaçladığı ülkenin ekonomik gücünün artmasını ve dünya ticaretinden daha fazla pay almasını sağlayacak olan merkezi ticaret yollarının kontrolünü sağlamak, buna imkân bulamazsa da bu yollara yaklaşmaktı. Ek olarak sanayisinin ihtiyaç duyduğu hammadde kaynaklarına ulaşmak da bir diğer önemli amaçtı. Çarlık Rusyası da diğer Sömürgeci güçlerde olduğu gibi kendisi ile beraber Medeniyet ve Modernizm götürme iddiasını zaman zaman kullanmıştı. Realitede ise kendi idaresini kolaylaştırmaya yetecek kadar Modernizme bölgeye taşımakla yetinmişti. Ancak bu kadar bile yerli Müslüman halk arasında arayışa girilmesine, içine düşülen olumsuz durumdan kurtulmak için aynı yolun izlenmesi ve Modernleşilmesi gerektiğı düşüncesinin ortaya çıkmasına yeterli olmuştur. Batı’nın Dünyanın geri kalan kısmını ve İslam Dünyasının da Osmanlı Devleti, Afganistan Krallığı ve kısmen de İran, hariç hemen tümünü kendine tabi kıldığı bu süreçte ister istemez Medeniyetler arasında ortaya çıkan bu farklılık ve üstünlüğü sorgulama ihtiyacı duyan öncüler ortaya çıkmıştı. Bu öncü düşünürler Modernleşme-Yenileşme hareketlerine giden yolu açmışlardır.

Çalışmada Özbekistan’ın tecrübe ettiğı Modernleşme süreci Ruslaşma, Sovyetleşme, Özbekleşme (Uluslaşma-Yerlileşme) ve İslamlaşma başlıkları altında incelenmiştir. Ancak bu bölümlendirmeyi yaparken Sovyet döneminin Orta Asya ve Özbekistan’da uluslaşmayı ortaya çıkarması ve hızlandırması sebebiyle “Sovyetleşme-Özbekleşme” ve “Özbekleşme-İslamlaşma” gibi kavram çiftleri kullanılmıştır. Bu ikili süreçler olarak ortaya çıkan kavram çiftleri tarihi seyir içinde aynı anda ve yerde bir arada bulundukları ve birbirlerini etkiledikleri için böyle bir yol izlenmiştir.

Ulus Devlet olarak ilk kez 1924 yılında Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (SSC) adıyla kurulan ve Orta Asya’nın 20. Yüzyıldaki siyaset sahnesine çıkan Özbekistan Cumhuriyeti, daha önce bölgede idari, siyasi varlık olarak hüküm süren Buhara, Hive ve Hokand Hanlıklarının idaresi altında yaşayan Özbek, Tacik, Karakalpak

ve diğerk etnik gruplardan oluşturulmuştu. Aynen Modern Özbek Devleti gibi mevcut, çağdaş Özbek dili de Sovyet dönemi Modernleşme politikalarının sonucu oldu. Orta Asya'da milli sınırların belirlenmesi esnasında Özbekistan sınırları içerisinde kalan alanda yaşayan göçebe ve yerleşik gruplar birbirinden farklı ağızlar kullanıyordu. Sovyet Uluslaşma ve Modernleşme Projesini desteklemek için 1923 yılında önce Orta Asya bölgesi için uyarlanmış bir Arap Alfabesi kabul edildi. 1929-1930 yılları arasındaki dönemde bu alfabenin yerini Latin Alfabesi aldı. 1940-1941 yılları arasında, II. Dünya Savaşı sırasında Latin Alfabesi Kiril Alfabesi ile değiştirildi. Bu sayede bölgenin dünyanın geri kalan kısmından kültürel izolasyonu güçlendirildi ve uluslaşma süreci desteklendi. Modernleşme projesinin kültürel ayağını desteklemek için siyasi ve idari olarak da girişimlerde bulunuldu. Orta Asya'nın 5 ayrı Cumhuriyete bölünmesi planı kapsamında her yeni siyasi/idari birim için farklı bir milli tarih de üretildi. Bu kapsamda Özbekistan'da toplum, tarihi kişilikler ve hanedanlara etnik Özbek kimliği atfedildi. Ancak özellikle bu ortak tarihi kişiliklere Tacikler de aynı kültürel rolleri yüklediklerinden bu ünlü isimler ve bölgenin Semerkant, Buhara gibi önemli kültürel merkezleri paylaşılamadı ve her iki devlet de bu sayılanlar üzerinde hak iddia eder hale geldi. Karşılıklı hak iddiaları Modernleşme sürecinin bölgedeki istenmeyen etkilerinden birisi oldu; Özbekler ve Taciklerin birbirini ötekileştirmesine, ulusal kimliklerini bu ötekiye göre tanımlamalarına sebep oldu. (Tacik olan Rahim Masov'un çalışmaları bu duruma iyi bir örnektir.) Tarih öncesi dönemlerden itibaren gelen tarih anlatıları icat edildi. İdil Tunçer Kılavuzun da çalışmalarında değindiği üzere Sovyet rejimi yerel dilleri, yerel/bölgesel kültürleri, tarih anlatılarını ve bu dillerde eğitimi (belli bir eğitim düzeyine kadar) teşvik etti. Ancak bu uygulama Özbekistan'ı oluşturan farklı grupların her birinin ayrı bir ırk, millet olduğu temasını destekledi ve Özbek adı altında birleşmelerine-asimilasyona engel oldu. Ek olarak klasik 'Böl ve Yönet Politikası' gereği bir yandan birleştirilirken diğerk taraftan ayrıştırılan bu yapı içindeki gruplar arasındaki etnik rekabet sürekli olarak teşvik edildi, hatta kışkırtıldı. Sovyet Yönetimi tarafından dengede tutulan bu yaklaşma-uzaklaşma çatışması sonucunda Yerlileştirme (Korenizatsiya) Politikasının da desteğiyle milli kimlikler için gereken bilinç oluşturuldu ve güçlendirildi. Bunun sonucunda da yeni oluşturulan/teşvik edilen etnik kimlikler Cumhuriyetlerin halklarının çoğunluk grubu tarafından içselleştirildi ve kabul gördü. Sonuç olarak hem güdümlü hem de kültürel bir modernleşme uygulanmaya çalışıldı.

Çarlık Rusyasının mirasçısı olarak Orta Asya/Özbekistan havalisinde idareyi devralan Sovyetler Birliği onun tecrübelerinden kendisine dersler çıkarmıştı. Sovyetler

Birliği arlık Rusyasından farklı olarak bölgede sınırlı bir mevcudiyetten fazlasını talep ediyordu ve daha kalıcı olmayı planlamakta idi. Bu yüzden öncelikle tek bir idari yapı altında toplanmış olan (Türkistan Muhtar Cumhuriyeti) Orta Asya bölgesi Sovyet Milliyetler Politikası kapsamında yeni oluşturulan idari-siyasi ve bürokratik birimlere bölünmüş, eş zamanlı olarak bu birimlerin hepsine etnik bir kimlik de atfedilmışti. Orta Asya'nın bağımsızlık sonrası dönemde orta çıkan siyasi hareketleri incelendiğinde bunların önemli bir kısmının olumlu ya da olumsuz bir şekilde Cedit Hareketinin bölgede geçmişte gerçekleştirdiklerine cevap ya da tepki verdiklerini söylemek mümkündür. Bazı yeni gruplar düşman/yozlaşmış ilan ettikleri Modernleşme yanlılarına (Ceditçilere) cevaben kendi kimliklerini ve siyasi pozisyonlarını oluşturdular. Ceditçilerin devamı kabul edilen unsurların bir kısmı ise Sovyet dönemi uygulamalarının tüm bilgi birikimi ve toplumsal hafızayı zaafa uğratması nedeniyle, bir zamanlar rakipleri olan tutucuların pozisyonlarına yaklaşmışlardır. Diğer bir kısmı ise daha da marjinalleşerek Bağımsızlık sonrası dönem Özbekistan ve Orta Asyasındaki radikal gruplar olarak tarih sahnesine çıkmıştır. Bu radikal grupların eleştirdiği Sovyet döneminin bakiyesi olan bugünün yönetici elitini oluşturan grupların da Cedit Hareketinin merkezinde yer alan seküler, pozitivist ve ulusçu bir damara dayandıkları söylenebilir. Bu damar daha sonra sosyalist ideolojiden etkilenmiş ve Sovyetler Birliğinin çökmesi sonrasında seküler ulusçu bir çizgiye oturmuştur. Bu açıdan bakıldığında, hayatı anlamlandırma ve kavrama konusunda, ilk bakışta birbirine taban tabana zıt görünen 19. ve 20. Yüzyılın Ceditçileri ve onlara muhalif grup Kadimciler ile Sovyet dönemi ile Bağımsızlık sonrası yeni düzenin aşırılık yanlıları-radikalleri yaşanan bu ortak Modernleşme sürecin bir sonucudur. Modernleşmeyi reddetseler de cevaplarını onun tanımladığı şekillerde vermektedirler. Bağımsızlık sonrası dönemin radikalleri Modernizm sürecine karşı çıkarken tamamıyla modern bir tutum takındıklarının ve Modernizm alanına dâhil olduklarının farkında mıdır? Bu da tezin ilgilendiği sorulardan biridir.

Bilindiği zere Sovyetler Birliği sınıfsız toplum ideali üzerine inşa edilmişti. Bu ideal sınıflı toplum özelliğine nispeten daha fazla sahip ve yakın olan Rusya'da Sovyet hükümetinin toplum üzerinde kontrol tesis edebilmesi için etkili bir ideolojik aygıt olarak kullanılmıştır. Buna mukabil endüstri öncesi toplum özellikleri gösteren Özbekistan'da bu ideolojik aygıt önemli ölçüde kullanılmış olsa da pratikte Sovyet yönetimi bölgedeki hakimiyetini tarihten gelen ayrışma/farklılaşma eksenleri olan Hemşericilik-Bölgecilik-Aşiret-Kan bağı sistemlerini kullanarak tesis etmiştir. Bu sayılan enformel ilişkilerin Sovyet sistemi içinde var olmaya devam etmesi de Modernizm sürecinde ortaya çıkan

ve onun tam anlamıyla Özbekistan'da kurumsallaşmasına engel olan istenmeyen yan etkilerden biridir. Bölgenin etnik, kültürel ve dini mirası olan bu sosyal yapılanmalar yaşanan değişimlere rağmen Sovyet döneminde de devam etmiş, adam kayırma ve hemşericilik devlet ve parti yapılanması içinde varlığını sürdürmüştür. Bu yapılanma Sovyet İdaresinin dağılmasından sonra ortaya çıkan Bağımsızlık döneminde geniş çaplı olmasa da, bölgede geçici istikrasızlığa sebep olmuştur.

Cemaatler-Dayanışma ağları olarak da anılan bu belirgin sosyal yapılanmalar Türkiye'deki Hemşericilik-Bölgecilik uygulaması ile de benzerlikler göstermektedir. Yani bir göreve seçilmede ve yükselmede ülkedeki ve bulunan bölge veya şehirde etkin olan grubun üyesi olmak önemli ve etkili bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Moskova, Soğuk Savaş döneminde bu grupları dengelemek ve birinin diğerine baskın çıkıp tüm bürokratik ve idari pozisyonları ele geçirmesini önlemek adına zaman zaman müdahil olmak zorunda kalmıştır. Bu yüzden özellikle Özbekistan'da, genel olarak da Orta Asya'daki modern siyaset yapım süreci Sovyetler Birliğinin geri kalan kısmından çok farklı bir rota izlemiş ve gelişimi daha farklı olmuştur.

Bölgecilik-Aşiret/Klan bağlarının Özbekistan'da bağımsızlık sonrası dönemde yaşanan etnik ve dini temelli muhalefet gruplarının ortaya çıkışında etkili ve belirleyici olmuştur. Ülkedeki sosyal yapıda büyük aileler ve ailelerdeki güçlü akrabalık bağları oldukça etkilidir. Modernleşme süreci bu sistemi ortadan kaldıramamıştır. Geleneksel olarak Özbekler arasındaki aile bağları ve dayanışması kuvvetlidir. Bu güçlü aşiret-aile bağları bazı Orta Asyalı uzmanlara göre ülkenin mevcutta ve gelecekte siyasi, toplumsal sistemini ve ulus devleti tehdit etme potansiyeli olan en önemli istikrasızlık kaynaklarından biri olarak görülmektedir. 1924 yılında Türkistan Özerk Yönetiminin lağv edilmesi sonrasında kurulan Devletler ve oluşturulan milli kimlikler Modern zaman Orta Asya'sında zamanla kabul görüp, etnik kimlik olarak benimsense de, Orta Asya'nın şehirli ve kültürel olarak da en gelişmiş gruplarından birisi olan Özbekler açısından Özbeklik duygusu ve aidiyeti, Semerkantlı, Buharalı, Taşkentli veya Ferganalı kimliklerinin varlığını hissettirmesi halinde bir anda zafiyete uğrayabilmektedir. Ancak yine de Özbeklik bilincinin 1984 yılında yaşanan Pamuk Skandalından sonra arttığı görülmektedir. Moskova'nın Özbekistan'a uyguladığı yaptırımlar Özbeklerin genelinde kırıngılığa, eski yaraların yeniden açılmasına neden olmuş, kendini dışlanmış hisseden Orta Asyalı Özbek kendini tanımlayabileceği yeni bir aidiyet arayışına girmiştir. Bu noktada da sistemde ortaya çıkan zafiyet ve güç boşluğunu iyi değerlendiren radikal

hareketler uygulamaya koydukları faaliyetleri ile bu aidiyet arayışında olan kitlelere bir alternatif sunmuştur. Bu noktada da Modernizmin geçen tüm zamana ve tecrübelere rağmen tam olarak Orta Asya ve Özbekistan'a nüfuz etmediğini söyleyebiliriz.

1924 yılında yaşanan idari bölünme sonrasında Modern dönem Özbekistanın temelleri atıldı. Orta Asya'da Sovyet idaresinin kurulmasına destek veren Ceditçilerin önemli bir kısmı da bu yeni yapı içinde yer aldı. Ancak zaman içerisinde Moskova'daki yönetim ile özellikle idari konularda aralarında fikir ayrılıkları ortaya çıktı. Bu da Ceditçilerin yönetimden tasfiye edilmesi ve yerlerine onlara göre daha seküler olan tamamıyla Rus-Yerli okullarında yetişmiş bir grubun getirilmesi ile sonuçlandı. Ceditçiler Milliyetler Politikasının mimarlarından olan Stalin'in döneminde, 1930'lu yılların neredeyse tamamında süren bir baskı ve terör dönemi sırasında tasfiye edildiler. Yerlerine de yukarıda da ifade edildiği üzere daha seküler ve Bilimsel Ateizm taraftarı bir elit grubu ikame edildi. (Mennan Ramiz bunlardan en bilinenlerden biridir.) Bu yeni kuşak da II. Dünya Savaşı sırasında Almanlara karşı savaşmak için cepheye sürüldü. Bunun sonucunda Özbekistan ve Orta Asya'daki parti kadro ve kademelerinde boşluklar ortaya çıktı ve partinin hizmetlerinde ve işleyişinde aksamalar meydana geldi. Bu durumun daha ciddi hale gelmemesi için Parti'nin taşra teşkilatından kaydırmalar yapıldı. Bunun sonucunda da Kadimci veya ona yakın düşüncede olan fakat Sovyet idaresinin takibi ve baskısından kaçmak için kırsal alana çekilmiş olanlardan bir kısmı siyasi-idari bürokraside yükselme fırsatı buldu. Dönemin şartları gereği Çarlık İdaresinin tecrübelerini de dikkate alan Sovyet İdaresi Orta Asya ahalisi ile arasında problem çıkarma potansiyeli olan dini konularda daha ılımlı bir tutum takınma yoluna gitti. Camiler geri açıldı; el konulan vakıf mallarının bir kısmı iade edildi ve ahaliye jest olması için Orta Asya ve Kazakistan Müslüman Ruhani İdaresi, yani Müftülük (SADUM) kuruldu. Bunun karşılığında Orta Asyalı Müslümanlardan SADUM'un ilk Müftüsü Abdülmecidhan İşan Babahan vasıtasıyla istenen ise Sovyetleri savunmak için Kızıl Orduya katılmaları idi. (Abdülmecidhan yerine 1957 yılında oğlu Ziyaüddin ikinci Müftü oldu. Onun yerine de 1982 yılında son SADUM Müftüsü olan Şemseddin geçecektir.) Bu yumuşama dönemi II. Dünya Savaşı bitene kadar devam etti. Stalin'in ölümü ve yerine Kruşçev'in geçmesi ile yumuşama/müşamaha dönemi sona erdi. Eski baskı politikalarına geri dönüldü; Bilimsel Ateizm politikaları yeniden teşvik edilmeye başlandı. Özbek toplumu ve Orta Asyayı dönüştürme adına Sovyet Modernleşme politikaları tavizsiz uygulanmaya çalışıldı; özellikle kadınların sisteme entegre edilmesi için geniş katılımlı Peçe karşıtı programlar düzenlendi. Özbek kimliğinin kültürel bir bileşeni olarak tarif edilen İslam dini

gündelik hayattan çıkarılmaya çalışıldı; bunun sonucunda bu türden dini inançlar kırsal alanlara ve yeraltına çekildi; şehirlerde ise daha çok kişilerin özel hayatları ile evlerine hapsedildi. Bunun sonucunda yazılı kaynakları ve bilgi aktarma süreci tahrip olduğu için, din bir kurum olarak, Modernleşme sürecinden ciddi derecede zarar gördü. Bu zararın etkisi ise özellikle bağımsızlık sonrası dönemde otoriterleşen merkezi hükümetin ılımlı muhalifleri baskılaması neticesinde, radikal hareketler olarak ortaya çıktı. Dini bilginin eksikliği sebebiyle oluşan ortamda radikal düşünce ve hareketler rahatlıkla gelişebilecekleri bir ortam buldular. Bu hareketler de mevcut sisteme alternatif olabilmek adına eski sistemle özdeşleştirdikleri herşeyi düşman ilan ettiler.

Sonuç olarak; Orta Asya ve Özbekistan'da 70 yıl kadar süren bir izolasyon döneminde, Sovyet Sisteminin dayatması ve yönlendirmesi ile de olsa Özbek ulusal kimliği ve bilinci oluşturuldu. Modern olan geleneksel olanın yerini almıştı. Sovyetler Birliğinde de bu söylemin kendi sistemine uyarlanmış bir versiyonu vardı. Sovyetler bahsi geçen söylemle uyumlu olması için Orta Asya'daki sosyal ve doğal çevreyi değiştirme girişimlerinin hepsini dekolonizasyon adı altında açıklamaya çalıştılar. Sovyet İdaresinin Orta Asya'daki ilk yıllarında bölgede görev yapan Sovyet bürokrasisi devrimci kaos ve 1917-1920 yılları arasında cereyan Bolşevik işgalinde zarar gören bölgeyi yeniden kurma ve modernize etme emri almışlardı. Sovyet yönetimi Orta Asya'yı ve halkını modernize etme iddiasında idi, bu amaçla da yeni-geleneksel ilişkiler oluşturma yoluna gittiler. Yaygın kullanılan dekolonizasyon söylemine rağmen Sovyet Modernleşme projesi toplumun Çarlık İdaresine kıyasla daha fazla dönüştürülmesini öngörüyordu. Bu amaçla yerel halktan da desteğe ihtiyacı vardı. Bu desteği de erken dönemde, Sovyet sisteminde görev alan Ceditçilerden sağlama yoluna gitti. Sovyet Sistemi Orta Asya'yı dönüştürdü ancak karşılığında Orta Asyalı ahali bölgedeki Sovyet Sistemini de kendine göre dönüştürdü.Çarlık Rusyası ve Sovyetler Birliği dönemini ve onların farklı yoğunluktaki Modernleşme dayatma ve baskısını yaşayan Orta Asya ve Özbekistan sonuç olarak modernleşti. Ancak bu süreç tek taraflı olarak işlemedi. Özbekistan Modernleşirken karşılığında Sovyetler Birliği ve özellikle de Orta Asya'ya Kızıl Tayin ve benzeri uygulamalarla gönderdiği Slav ve diğer etnik unsurlar da Orta Asyalılaştı. Bu durumu teyit eden en önemli olaylar ise Özbekistan Pamuk Skandalı ve bağımsızlık döneminin hemen sonrasında Orta Asya'da kalmak istemeyen, özellikle etnik Rus nüfusun Rusya Federasyonuna geri dönüşü ile ortaya çıkan “Çörniy-Kararmış” Sorunudur. Avrupa Rusyasındaki Slav nüfus ile Orta Asyada iskan edilenler arasında kültürel farklılaşmaların ortaya çıktığını gösteren bu sorun, dönüştürülmek istenen

nüfusun Modernleri de dönüştürüp, kendisine benzettiğini, teknolojik olarak geri olsa da kültürel olarak önemli bir gücü olduğunu gösteren güzel bir örnektir.

Pamuk Skandalı ile Sovyet Sistemindeki nepotizm ve yolsuzluklar saklanamaz bir hal aldı. Zaten Gorbaçov'da yıllar sonra Orta Asya'daki kontrolü kaybetmiş olduklarını ifade etmişti. Özbekistan'daki klan yapılanmasının merkezinde yer aldığı bu yolsuzluk ile "herkesin üretimden ihtiyacı kadar olanı alacağı" bir sistem kurma iddiasında olan Sovyetlere insanın irrasyonel ve hırsları olan doğasının hafife alınmaması gerektiğini tüm açıklığı ile gösterdi. Sistemde mülkiyet hakkının sınırlı olması veya olmaması sahip olma isteğinin önüne geçememişti. Ek olarak kendine has bir kültürü ve medeniyeti olan ve köklü medeniyet havzalarından birisi olan Orta Asya teknolojik ve ekonomik açıdan geri kalmıştı. Eğitim sistemi bilim üretme gücünü kaybetse de, kültürü varlığını ve bölgeye dışarıdan gelen unsurları etkileme, dönüştürme gücünü muhafaza ediyordu. Çörniy Sorunu da bu durumu teyit eden bir olay oldu. Bir kez daha ifade etmek gerekirse, Modernler her zaman ötekileri kültürel olarak asimile etmiyordu; asimile de olabiliyorlardı. Özbekistan, Çarlık İdaresi ve Sovyet Dönemi sonucunda modernleşti ama kendine has bir şekilde.

Sovyetlerin tüm bu sömürge karşıtı söylemlerine rağmen Resmi Sovyet söylemini kabul etmeyen Orta Asya araştırmacıları ise SSCB'nin de selefi olduğu Çarlık Rusyası gibi bir sömürge imparatorluğu olduğunu savundular. Çünkü Orta Asya'da Sovyet döneminde cereyan eden güdümlü, zor kullanılarak benimsetilen Modernleşmeyi inkâr etmek oldukça zordu. Bu Modernleşmenin kendisine has olumlu özellikleri vardı. Ancak David Edgerton'a göre Orta Asya oldukça farklı bir görünüme sahipti. Orta Asya'da gündelik hayatta kullanılan ve Modernizasyon yansıması olarak görülen teknolojiler Sovyet mevcudiyeti ve etkisinin ispatı iken konu zanaat işleri ve maddi kültüre gelince durum farklılaşıyor, her şey Sovyet öncesindeki döneme dayanıyordu. Orta Asya toplumu Sovyet Modernleşmesine tamamıyla teslim olmak istememişti. Toplumdaki kısmi dirence rağmen, yine de oluşan bu kimlik halk tarafından benimsendi ve sahiplenildi. Ancak Sovyet sistemine tamamen teslim olmamak için bu modernleşme sürecinin içine bölgede eskiden gelen aşiret/boy/klan aidiyeti de eklendi. Bu da Modernleşmeye zorlanan ve metafizik-ahlaki öğeleri baskılanan Orta Asya ve Özbekistan'da Sovyet Sistemini yozlaştıran adam kayırma ve yolsuzluklar olarak kendini dışı vurdu. 80'li yılların Pamuk Skandalı ise bu sayılanların hepsini bünyesinde toplayan bir örnek olay oldu.

SSCB'nin dağılması ve tarih sahnesinden çekilmesinin Orta Asya bölgesine yansımalarından birisi olarak ortaya çıkan Modern Özbek Devleti Sovyet Modernleşme projesi ve vizyonunun sonuçlarından birisi oldu. Kendi isteği dışında, birden bire tam bağımsız bir devlet olarak tarih ve uluslararası siyaset sahnesine çıkmak zorunda kalan Özbek Devleti daha önce doğrudan doğruya temas kurmadığı bu Modern siyasi ortamda var olmak için çevresindeki hemen herşeyi güvenlikleştirme yoluna gitti. Bu güvenlikleştirme sürecine Modernleşmenin kurum ve kazanımları da dâhil edildi. Ülkede Sovyet döneminin aşarak çoğulcu modern ve katılımcı bir siyasi ortamın oluşması için gerekli görülen sivil toplum kuruluşları, siyasi partiler, muhalefet grupları gibi tüm kurumlar bu süreçten olumsuz yönde etkilendi. Var olabilmek için otoriter Sovyet yönetim tarzını sürdürmeyi seçen Modern Özbek Devleti kendisine muhalif olarak gördüğü herşeyi baskı altına alma yoluna gitti. Muhalefetin baskı altına alınmasına ek olarak Bağımsızlığa geçiş süreci ve sonrasında ortaya çıkan belirsizlikler ülkenin siyasi ve idari sisteminde zaafa ve güç boşluğuna sebep oldu. Ortaya çıkan bu güç boşluğunu neredeyse başka hiç kimse kalmadığı için radikal gruplar doldurma yoluna gittiler. Hâlihazırdaki muhalefeti pasif buldukları için onlarla yollarını ayırmış olan radikaller kendilerini mevcut siyasi yönetimden farklılaştırmak ve ayırmak için onu Sovyet Sistemi ve Modernleşmesinin devamı olduğu suçlamasında bulundular. İdarenin tüm kurum ve kuruluşlarına karşı düşmanca bir tavır takındılar. Ancak bu tavır ve tutumları ile ilgili Özbek kamuoyunu bilgilendirirken tavır aldıkları Modernizmin sağladığı tüm imkânlardan (kitle iletişim araçları vb.) faydalanmayı da ihmal etmediler. Çalışmanın daha önceki kısımlarında da, özellikle Ceditçi-Kadimci bahsinde de değinildiği üzere, Modernizmden ve sunduğu imkânlardan faydalanmaya çalışan herkesi dışlayan ve mahkûm eden bu radikal anlayış kendilerinin de mevcutta Modernizmin oluşturduğu bir sistem içerisinde faaliyet gösterdiklerini fark etmek istemediler. Öyle ki, kendilerini tanımlarken Modernizme göre konum aldıklarını, Bağımsızlık sonrası dönemin radikallerinin ise Modernleşmeyi reddederken tamamen Modern bir tavır içine girdiklerini ihmal etmeye çalıştılar.

Ülkedeki ılımlı muhalefetin yok edilmesi sebebiyle gerek bu radikal muhalefete gerekse de rekabetçi modern siyasi ortama karşı koyabilmek için Özbek Devleti yeni ve Sovyet dönemi tanımlamasından farklı bir Özbek Kimliği oluşturma gayreti içine girdi. Hem bu yeni kimliğin gelişip, güçlenmesi hem de ülkenin mali sistemini modernleştirilmesi için gereken mali kaynağın temini adına Batı Dünyası ile yakın ilişkiler kurulmaya çalışıldı. Bu amaçla Özbekistan Amerika Birleşik Devletlerinin 11 Eylül

sonrasında, Terörle Mücadele ve Afganistan İşgali girişimlerine destek verdi. Ancak Eski Sovyet bölgesinde yer alan ülkelerde ortaya çıkan Renkli Devrimler ve 2005 Andican Olayları Özbekistan'ın şüphelerini arttırdı ve Batı Dünyası ile de arasına mesafe koymasına sebep oldu. Kendi iktidarının tehlikede olduğunu düşünen Özbek yönetici eliti yeni devlet inşa sürecinde Batı Modernizmi tecrübesinin kullanılmasını yavaşlattı. Özbek Devleti kendi içine kapandı ve daha otoriter bir tutum içine girdi.

KAYNAKÇA

KİTAPLAR

Abdughafurov, A. **Zokirjon Furqat: Hayoti wa İjodi**. Taşkent: 1977.

Abdurasulov, Muhiddin. “Basın Özgürlüğü Kavramı: Özbekistan’da SSCB ve İslam Kerimov Dönemi Basın Rejimlerinin Karşılaştırılması”, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.

Abdurasolov, T. Vd. **İslam ve Ataizm, Savallar ve Cavaplar**. Taşkent: 1987.

Adams, Laura L. **The Spectacular State: Culture and National Identity in Uzbekistan**. Londra: Duke University Press, 2010.

Adamski, Michael J. “The Evolution of the Deoband Madrasa Network and U.S. Efforts to Combat Militant Ideology”, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**. Georgetown Üniversitesi, 21 Ekim 2009.

Adigüzel, Hüseyin. **Milli Komünizmin Öncüleri Riskulov**. İstanbul: İleri Yayınları, 2005.

Agnew, John. **Geopolitics: Re-visioning World Politics**. Londra: Routledge, 1998.

Ahrari, M. Ehsan. **Jihadi Groups, Nuclear Pakistan, and the New Great Game**. Carlisle PA: Strategic Studies Institute, U.S. Army War College, Ağustos 2001.

Akçalı, Pınar. “Identity Politics and Political Mobilization in Central Asia: The Case of Islamic Renaissance Party (IRP)”, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**. Miami University, 1998.

Akiner, Shirin. **Sovyet Müslümanları**. Tufan Buzpınar-Ahmet Mutu (çev.), İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.

Aliyev, Elmin. “Abbaskulu Bakühanlı ve Ahlak Düşüncesi”, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.

Alkan, Haluk. **Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Siyasal Hayat ve Kurumlar, Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan**. Ankara: Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu (USAK) Yayınları No: 54, Orta Asya ve Kafkasya Serisi: 6, 2011.

Altun, Fahrettin. **Modernleşme Kuramı: Eleştirel Bir Giriş**. İstanbul: Yöneliş Yayınları, 2002.

Altun, Fahrettin. **Modernleşme Kuramı**. İstanbul: Küre Yayınları, 2005.

Allworth, Edward A. **Uzbek Literary Politics**. Londra: Mouton and Co, 1964.

Allworth, Edward A. **The Modern Uzbeks From the Fourteenth Century to the Present, A Cultural History**. Stanford CA: Hoover Press Publication 373, 1990.

Allworth, Edward A. **The Devices of Abdalrauf Fitrat, Modern Central Asian Reformist**. Boston: Brill, 2002.

Anderson, Benedict. **Hayali Cemaatler**. İstanbul: Metis Yayınları, 1993.

Anderson, Perry. **Postmodernitenin Kökenleri**. Elçin Gen (çev.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.

Andican, Ahat. **Değişim Sürecinde Türk Dünyası**. İstanbul: Emre Yayınları, 1996.

Andican, Ahat. **Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi**. 1. Baskı, İstanbul: Emre Yayınları, 2003.

Anita, Sengupta. **Frontiers into Borders: The Transformation of Identities in Central Asia**, Kalküta: Hope India Publications, 2002.

Anita, Sengupta. **The Formation of the Uzbek Nation-State: A Study in Transition**. Lanham: Lexington Books, 2003.

Applebaum, Anne. **Gulag: A History of the Soviet Camps**. New York: Doubleday, 2004.

Armesto, Felipe Fernandez. **Civilizations: Culture, Ambition, and the Transformation of Nature**. New York: Simon & Schuster, 2000.

Arslan, Ali, İbrahim Maraş, Recep Çelik ve Mehmet Kamil Berse (Ed.). **Şehabeddin Mercani ve Kazan Kültürü**. Kazanlı Yenilikçi Âlimler, Cilt: 1, İstanbul: Türk Dünyası Vakfı, 2014.

Babakhanov, Shamsuddin. **Muftii Ziiauddinkhan ibn Eshon Babakhan: Zhizn'i Deiatelnost'**. Taşkent: Gosudarstvennoe Nauchnoe Izdatel'stvo, 1999.

Babajanov, Bakhtiyar. **Teologicheskoye Obosnovaniye i Etapy Jihada v Documentah İslamskogo Dvizheniya Uzbekistana (Theological Justification and Stages of Jihad in the Documents of the IMU)**. Almatı: Kazakhstan-Spectr, 3, 2002.

Bakır, Fehmi. "Türkiye'nin Modernleşmesinde Türk Ordusunun Rolü (1923-1950)", **Yayınlanmamış Doktora Tezi**. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.

Balibar, Etienne ve Immanuel Wallerstein. **İrk, Ulus, Sınıf**. İstanbul: Metis Yayınları, 1993.

Barthold, Vasiliy Vladimiroviç. **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**. Kazım Yaşar Koprıman-Avşar İsmail Aka (Hızl.), Ankara: Emel Matbaası, 1975.

Barthold, Vasiliy Vladimiroviç. **Orta Asya: Tarih ve Uygarlık**. Ahsen Batur (çev.), İstanbul: Selenge Yayınları, 2010.

Baykara, Tuncer. **Zeki Velidi Togan**. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları: 1042, Türk Büyükleri Dizisi: 110, Kültür Bakanlığı, 1989.

Baysun, Abdullah Recep. **Türkistan Milli Hareketleri**. İstanbul: 1943.

Becker, A. Seymour. **Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865-1924**, Londra: Routledge-Curzon, 2004.

Beissinger, Mark. **Nationalist Mobilization and the Collapse of the Soviet State**. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.

Bennigsen, Alexandre ve Chantal Quelquejay, **Les mouvements nationaux chez les musulmans de Russie: Le « sultangaliévisme » au Tatarstan**. Paris: Mouton & Co, 1960.

Alexandre Bennigsen ve Chantal Lemerrier-Quelquejay, **L'Islam en Union Soviétique**, Paris: Payot, 1968.

Bennigsen, Alexandre ve S. Enders Wimbush. **Muslim National Communism in the Soviet Union: A Revolutionary Ideology for the Colonial World**. Chicago: Chicago University Press, Center for Middle Eastern Studies, 1979.

Bennigsen, Alexandre ve Marie (Bennigsen) Broxup. **The Islamic Threat to Soviet State**. New York: St. Martin's Press, 1983.

Bennigsen, Alexandre. **Soviet Muslim Intelligentsia in Central Asia, Ideologies and Political Attitudes**. Ankara: Middle East Technical University Asian-African Research Group, No: 28, 1986.

Bennigsen, Alexandre ve Chantal Lemerrier Quelquejay. **Sufi ve Komiser**. Osman Türer (çev.), Ankara: Akçağ, 1988.

Bennigsen, Alexandre. **Soviet Strategy and Islam**. New York: St. Martin's Press, 1989.

Bennigsen, Alexandre ve Chantal Lemerrier Quelquejay, **Sultan Galiyev Üçüncü Dünyacı Devrimin Babası**. Erden Akbulut ve T. Ahmet Şensılav (çev.), İstanbul: Sosyalist Yayınlar, 1995.

Bennigsen, Alexandre ve Chantal Lemerrier Quelquejay. **Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları**. Nezih Üzel (çev.), Ankara: Elips Kitap, 2005.

Berger, Peter L., Brigitte Berger ve Hansfried Kellner. **Modernleşme ve Bilinç**. Cevdet Cerit (çev.), İstanbul: Pınar Yayınları, 1985.

Berkes, Niyazi. **Türk Düşüncesinde Batı Sorunu**. Ankara: Bilgi Yayınları, 1975.

Berkes, Niyazi. **Türkiye'de Çağdaşlaşma**. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004.

Berlatsky, Noah. **Stalin's Great Purge (Perspectives on Modern World History)**. Michigan: Greenhaven Press, 2012.

Black, Cyril Edwin Black. **Çağdaşlaşmanın İtici Güçleri**. Fatih Gümüş (çev.), Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1986.

Blank, Stephen J. (Ed.). **Central Asian Security Trends: Views From Europe and Russia**. Carlisle PA: Strategic Studies Institute, U.S. Army War College, Nisan 2001.

Bobokhonov, Aziz ve M. Mahsumov, **Abdulla Awloniyning Pedagogik Faoliyati wa Ta'lim-Tarbiya Toghrisidagi Fikrlari**. Tashkent: Oqituwchi, 1966.

Bobokhonov, Aziz. **Ozbek Matbaasi Tarixidan**. Tashkent: Ghafur Ghulom 1979.

Boboxonov, Shamsuddinxon. **Shaykh Ziyovuddinxon ibn Eshon Boboxon**. Taşkent: 2001.

Bohr, Annette. **Uzbekistan: Politics and Foreign Policy**. Londra: Royal Institute of International Affairs, 1998.

Bookchin, Murray. **1905'ten 1917'ye Rus Devrimleri**. Ali İhsan Başgöl (çev.), Ankara: Devrimci Halk Hareketleri Tarihi 3. Cilt, Dipnot Yayınları, 2013.

Bowyer, Anthony C. **Political Reform in Mirziyoyev's Uzbekistan: Elections, Political Parties and Civil Society**. Washington: Central Asia-Caucasus Institute, Silk Road Studies Program, Silk Road Paper, Mart 2018.

Bregel, Yuri. **Historical Atlas of Central Asia**. Boston: Brill Academic Publishers, 2003.

Brenton, Tony. **Was Revolution Inevitable? : Turning Points of the Russian Revolution**. New York: Oxford University Press, 2017.

Breslauer, George W. **Khrushchev and Brezhnev as Leaders, Building Authority in Soviet Politics**. George Allen and Unwin, Londra, 1984.

Brumberg, Abraham (Ed.). **Russia Under Khrushchev: An Anthology From Problems of Communism**. New York: Frederick A. Praeger Inc. ,1962.

Buck-Marss, Susan. **Dreamworld and Catastrophe: The Passing of Mass Utopia in East and West**, Cambridge: The MIT Press, 2000.

Bullock, David. **The Russian Civil War 1918-22**. Essential Histories, Oxford: Osprey Publishing, 2008.

Burke, Peter. **Rönesans**. Özkan Akpınar (çev.), İstanbul: Babil Yayınları, 2007.

Burlatsky, Fedor. **Khrushchev: And the First Russian Spring**. New York: Charles Scribner's Sons, 1991.

Cahoone, Lawrence E. **Modernliğin Çıkmazı**. İstanbul: İnsan Yayınevi, 2001.

Calinescu, Matei. **Five Faces of Modernity: Modernism, Avant-Garde, Decadence, Kitsch, Postmodernism**. Durham: Duke University Pres, 1987.

Carlisle, Kathleen Bailey. "Clan and Politics in Uzbekistan", **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Boston College, 2000.

Caroe, Olaf. **Sovyet İmparatorluğu, Sömürülen Topraklar ve Milletler**. I. Cilt, Zerhan Yüksel (çev.), İstanbul: 1001 Temel Eser, Tercüman Gazetesi Yayınları No: 66, 1970.

Carr, Edward Hallett. **Bolşevik Devrimi, Sovyet Rusya Tarihi**. Cilt: 1, Orhan Suda (çev.), İstanbul, Metis Yayınları, 2016.

Carr, Edward Hallett. **Bolşevik Devrimi, Sovyet Rusya Tarihi**. Cilt: 2, Orhan Suda (çev.), İstanbul, Metis Yayınları, 2015.

Carr, Edward Hallett. **Bolşevik Devrimi, Sovyet Rusya Tarihi**. Cilt: 3, Orhan Suda (çev.), İstanbul, Metis Yayınları, 2017.

Carr, Edward Hallett. **Lenin'den Stalin'e Rus Devrimi, 1917-1929**. Levent Cinemre (çev.), İstanbul: Geçmişteşten Geleceğe Sosyalizm-5, Kuram/Tarih Dizisi, 2015.

Carr, Edward Hallett. **1917 Öncesi ve Sonrası**. İstanbul: Birikim Yayınları, 2007.

Cavanaugh, Cassandra M. "Backwardness and Biology: Medicine and Power in Russian and Soviet Central Asia, 1868-1934", **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Columbia University, 2001.

Celerier, Pierre. **Jeopolitik ve Jeostrateji**. İstanbul: Harp Akademileri Yayınları, 1998.

Cengiz, İsmail. **Muhammed Salih ve Özbekistan'da Demokratikleşme**. İstanbul: Hasret Yayınları, 1994.

Ceylan, Şule Şahin. **Geleneksel Toplumdan Modern Topluma Alternatif Uyuşmazlık Çözümü**. İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2009.

Chamberlin, William Henry. **The Russian Revolution 1918-1921 From the Civil War to the Construction of Power**. Princeton, New Jersey: Cilt: II, Princeton University Press, 1987.

Chaudet, Didier. **Islamist Terrorism in Greater Central Asia: The "Al-Qaedaization" of Uzbek Jihadism**, Brüksel: Institut Français des Relations Internationales (IFRI), Russia/NIS Center, Notes de l'ifri, Russei Nei Visions, No: 35, Aralık 2008.

Chodak, Szyman, **Societal Development: Five Approaches With Conclusions From Comparative Analysis**. New York: Oxford University Press, 1973, s. 263-268.

Chumachenko, Tatiana A. **Church and State in Soviet Russia: Russian Orthodoxy From World War II to Khrushchev Years**. E. Roslof (çev.), Armonk NY.: M. E. Sharpe, 2002.

Collins, Kathleen. "Clans, Pacts, and Politics: Understanding Regime Transition in Central Asia", **Yayınlanmamış Doktora Tezi**. Stanford University, 1999.

Collins, Kathleen. **Islamic Revivalism and Political Attitudes in Uzbekistan**, Washington, DC: The National Council for Russian, East European and Eurasian Research, 2007.

Conquest, Robert. **The Great Terror, A Reassessment**. 40th Anniversary Edition, Oxford: Oxford University Press, 2008.

Cook, David. **Understanding Jihad**. Berkeley: University of California Press, No: 1, 2005.

Cömert, Servet. **Jeopolitik, Jeostrateji ve Strateji**. İstanbul: Harp Akademileri Yayınları, 2000.

Crankshaw, Edward. **Khrushchev: A Career Biografie**. New York: Viking Press, 1966.

Critchlow, James. **Nationalism in Uzbekistan: A Soviet Republic's Road to Sovereignty**. Boulder: Westview Press, 1991.

Crosston, Matthew. **Fostering Fundamentalism: Terrorism, Democracy, and American Engagement in Central Asia**. Aldershot: Ashgate Publishing Ltd., 2006.

Cucciolla, Ricardo Mario. "The Crises of Soviet Power in Central Asia: The 'Uzbek Cotton Affair' (1975-1991)", **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, IMT School for Advanced Studies, 2017.

Çağatay, Tahir Vd. **Muhammed Ayaz İshaki: Hayatı ve Faaliyet, 100. Doğum Yılı Dolayısıyla**. Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1979.

Çataltepe, Sipahi. "19. Yüzyıl Başlarında Avrupa Dengesi ve Nizam-ı Cedit Ordusu", **Yayınlanmamış Doktora Tezi**. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1989.

Çiğdem, Ahmet. **Akıl ve Toplumun Özgürleşimi**. Ankara: Vadi Yayınları, 1997.

Çokayeva, Maria J. **Mustafa Çokay'ın Hatıraları**. Erol Cihangir (haz.), İstanbul: Turan Yayıncılık, 2000.

Çukubayev, A. **Klassovaya borba i obşestvennaya mısl v Kirgizii (1900- 1917)**. Frunze: Kirgızstan Basımevi, 1967.

Davies, Norman. **Avrupa Tarihi**. Mehmet Ali Kılıçbay (çev.), Ankara: İmge Kitabevi, 2006.

Davutov, Reis. **Zahir Bigiyev-Zur Gönahlar**. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1991.

Demirler, Mustafa. "Tarihi İpek Yolu'nun Yeniden Canlandırılması ve Türkiye Ekonomisine Etkisi", **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**. Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.

d'Encausse, Hélène Carrère. **Asya'da Marksizm ve Milliyetçilik**. Sevil Avcıoğlu-Adil Aşçıoğlu (çev.), İstanbul: Yön Yayınları, 1966.

d'Encausse, Hélène Carrère. **Islam and the Russian Empire: Reform and Revolution in Central Asia**. Berkeley: University of California Press, 1988.

- Eaton, John. *Political Economy*, New York: International Publishers Co. Inc., 1966
- Edgerton, David. **The Shock of the Old: Technology and Global History Since 1900**. Oxford: Oxford University Press, 2006.
- Eisenstadt, Shmuel N. **Traditional Patrimonialism and Modern Neopatrimonialism**. Londra: Sage Publications, 1973.
- Eisenstadt, Shmuel N. **Modernleşme, Başkaldırı ve Değişim**. Ufuk Çoşkun (çev.), Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2014.
- El-Shazly, Saad. **The Crossing of the Suez**, San Francisco: American Mideast Research, 2002.
- Engelstein, Laura. **Russia in Flames: War, Revolution, Civil War 1914-1921**. New York: Oxford University Press, 2017.
- Engin, Muhabay. "Sultan Galiyevizm: Rusya Türk-Müslümanlarının Milli Bağımsızlık Hareketi", **Basilmamış Doktora Tezi**. İstanbul Üniversitesi, Edebiyet Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, 1980.
- Epkenhans, Tim. **The Origins of the Civil War in Tajikistan: Nationalism, Islamism and Violent Conflict in Post-Soviet Space**. Londra: Lexington Books, 2016.
- Esposito, John L. **İslam Tehdidi Efsanesi**. Ömer Baldık, Ali Köse ve Talip Küçükcan (çev.), İstanbul: Ufuk Kitapları, 2002.
- Esposito, John L. **Kutsal Olmayan Savaş**. Nuray Yılmaz-Ertan Yılmaz (çev.), İstanbul: Oğlak Yayınları, 2003.
- Falk, Richard. **Küreselleşme ve Din: İnsani Küresel Yönetişim**. Hasan Tuncay Başoğlu (çev.), İstanbul: Küre Yayınları, 2003.
- Feridof, Y. **Orta Asya Milli İnkılâbı Hareket Tarihi**. Taşkent: Özbekistan Devlet Neşriyatı, 1925.
- Fitzpatrick, Shelia. **The Russian Revolution**. Oxford: Oxford University Press, 2008.
- Frankel, Max. **High Noon in the Cold War: Kennedy, Khrushchev and the Cuban Missile Crisis**. New York: Ballantine Books, 2004.
- Frankopan, Peter. **İpekyolu, Alternatif Dünya Tarihi**. Mengü Gülmen (çev.), İstanbul: Pegasus Yayınları: 1826, Ocak 2018.
- Fursenko, Aleksandr ve Timothy Naftali. **"One Hell of a Gamble:" Khrushchev, Castro, and Kennedy, 1958-1964**. New York: W.W. Norton and Company, 1997.
- Gencer, Mustafa. **Jöntürk Modernizmi ve 'Alman Ruhu' 1908-1918 Dönemi Türk-Alman İlişkileri ve Eğitim**. İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.

Getty, John Arch. "The Great Purges Reconsidered: The Soviet Communist Party, 1933-1939", **Yayınlanmamış Doktora Tezi**. Boston College, 1979.

Getty, John Arch ve Oleg V. Naumov. **The Road to Terror: Stalin and Self-Destruction of the Bolsheviks, 1932-1939**. New Haven: Yale University Press, 2010.

Gibney, Frank. **The Khrushchev Pattern**. New York: Duell, Sloan and Pearce, 1960.
Giddens, Anthony. **Sociology**. Oxford: Polity Press, 1997.

Giddens, Anthony ve Christopher Pierson. **Modernliği Anlamlandırmak**. Murat Sağlam ve Serhat Uyrkulak (çev.), İstanbul: Alfa Yayınları, 2001.

Gillen, Paul ve Devleena Ghosh. **Colonialism and Modernity**. Sidney: University of New South Wales Press, 2007.

Gorecki, Wojciech. **Ever Further From Moscow, Russia's Stance on Central Asia**. Varşova: Centre for Eastern Studies (OSW), OSW Studies, Sayı: 48, Nisan 2014.

Gökberk, Macit. **Felsefe Tarihi**. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2003.

Gönlübol, Mehmet. **Uluslararası Politika İlkeler-Kavramlar-Kurumlar**. 4. Baskı, Ankara: Attila Kitabevi, 1993.

Grad, Marcela. **Mesud, Efsanevi Afgan Liderinin Farklı Bir Portresi**. Seval Yılmaz Crump (çev.), İstanbul: Matbuat Yayın Grubu, 2015.

Greenfeld, Liah. **Nationalism: Five Roads to Modernity**. Cambridge: Harvard University Press, 1992.

Guidere, Mathieu. **Historical Dictionary of Islamic Fundamentalism**. 2. Baskı, Lanham Maryland: Rowman and Littlefield, 2017.

Guenon, Rene. **Gelenek ve Gelenekçilik**. Mahmut Kanık (çev.), İstanbul: Yedi İklim Yayınları, 1987.

Gültekin, Mehmet Bedri. **Sultangaliyev Eleştirisi**. İstanbul: Analiz Basın Yayın, 1999.

Güneş, Hakan. "Post-Sovyet Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan'da Siyasal Konsolidasyon ve Mobilizasyon Örüntüleri", **Yayınlanmamış Doktora Tezi**. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.

Güngör, Ebubekir. "Orta Asya'da Fikri Akımlar", **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**. Kırgız-Türk Manas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.

Güngör, Ebubekir. **Türkistan'da Fikir Akımları, Cedidcilik, Türkçülük, İslamcılık**. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2011.

Güngör, Şule. "Yana Milli Yol (Yeni Milli Yol) Dergisi ve Tatar Aydınlarından M. Ayaz İshaki (İdilli)'nin Siyasi Görüşleri", **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırma Enstitüsü, İstanbul, 1994.

Hablemitoğlu Şengül ve Necip Hablemitoğlu, **Şefika Gaspıralı ve Rusyada Türk Kadın Hareketi (1893-1920)**. Ankara: Kişisel Yayınlar-Ajans Türk A.Ş. , 1998.

Haghighyehi, Mehrdad. **Islam and Politics in Central Asia**. New York: St. Martin's Press, 1995.

Handbook of Central Asia. Cilt 3, New Haven, CT: Human Relations Area Files, Inc., 1956.

Hasanov, İbrahim. "SSCB Dönemi Rus Milliyetçiliği (1917-1985)", **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.

Hasanov, Mecid. **Feyzullah Hocayev**. Taşkent: 1990.

Hasanova, Samire. "Modernleşme Sürecinde İslam Hukukunda Maslahat Tartışmaları", **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.

Hayit, Baymirza. **Türk Dünyasında Rus Emperyalizminin İzleri**. 2. Baskı, İstanbul: Sabah Gazetesi Kültür Yayınları, 1978.

Hayit, Baymirza. **Türkistan'da Ceditçilik ve Sonu**. Ankara: Milli Eğitim ve Kültür, 1981.

Hayit, Baymirza. **Sovyetler Birliğindeki Türklüğün ve İslam'ın Bazı Meseleleri**. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1987.

Hayit, Baymirza. **Basmatschi: Nationaler Kampf Turkestans in den Jahren 1917 bis 1934**. Cologne: Dreisam Verlag, 1992.

Hayit, Baymirza. **Türkistan Türklerinin Millî Mücadeleleri Tarihi**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.

Hayit, Baymirza. **Basmacılar-Türkistan Milli Mücadele Tarihi (1917-1934)**. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları No: 261, Tarih ve Kültür Serisi: 6, 1997.

Hayit, Baymirza. **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004.

Hess, Beth B. , Elizabeth W. Markson ve Peter J. Stein. **Sociology**. New York: McMillan, 1988.

Hıdıraliyev, Darhan. **Mustafa Çokay: Hayatı, Faaliyetleri ve Fikirleri**. Ankara: Yeni Avrasya Yayınları, 2001.

Hiro, Dilip. **Between Marx and Muhammed: The Changing Face of Central Asia**. Londra: Harper Collins Publishers, 1994.

Hiro, Dilip. **Inside Central Asia: A Political and Cultural History of Uzbekistan, Turkmenistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkey, and Iran**. New York: Peter Mayer Publishers, 2009.

Hirsch, Francine. **Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union**. Londra: Cornell University Press, 2005.

Hocayev, Feyzullah. **Buhara İnkılabının Tarihige Materyaller: Feyzullah Hocayev Hayatı ve Faaliyeti Hakkıda Yengi Mulahazalar**. D. A Alimova (hızl.), Taşkent: Fen Neşriyatı, 1997.

Hoffman, Philip T. **Avrupa Neden Dünyayı Fethetti?**. Mihriban Doğan (çev.), İstanbul: Say Yayınları, 2018.

Holdsworth, Mary. **Turkistan in the Nineteenth Century: A Brief History of the Khanates of Bukhara, Khokand and Khiva**. Oxford: Central Asian Research Center, 1959.

Hopkirk, Peter. **The Great Game**. Londra: Oxford University Press, 1992.

Hosking, Geoffrey. **Rusya ve Ruslar: Erken Dönemden 21. Yüzyıla**. Kezban Acar (çev.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.

Howland, James H. "Political Power, Clientelism, and Reform in the USSR", **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**. University of Alberta, 1990.

Huberman, Leo. **Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla**. Murat Belge (çev.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.

Huntington, Samuel P. **Political Order in Changing Societies**. New Haven: Yale University Press, 1968.

Hussain, Zahid. **Frontline Pakistan, The Path to Catastrophe and Killing of Benazir Bhutto**. Yeni Delhi: Penguin Books India, 2008.

Inkeles, Alex ve David H. Smith. **Becoming Modern**. Lincoln: Harvard College Press, 1999.

İlhan, Attila. **Sultan Galiyef, Avrasya'da Dolaşan Hayalet**. Ankara: Bilgi Yayınevi, 2000.

İlhan, Suat. **Jeopolitik Duyarlılık**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.

İşcan, Mehmet Zeki. **Selefilik: İslamî Köktencililiğin Tarihî Temelleri**. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006.

Jameson, Frederic. **A Singular Modernity: Essay on the Ontology of the Present**. Londra: Verso, 2002.

Jameson, Frederic. **Biricik Modernite-Şimdinin Ontolojisi Üzerine Bir İnceleme**. Ankara: Epos Yayınları, 2004.

Jayapalan, N. **History of India, From National Movement to Present Day, Including Constitutional Development**. Cilt: IV, Yeni Delhi: Atlantic Publishers and Distributors, 2001.

Johnson, Rob. **Oil, Islam and Conflict: Central Asia Since 1945**. Londra: Reaktion Books, 2007, s. 119.

Jonson, Lena. **Tajikistan in the New Central Asia: Geopolitics Great Power Rivalry and Radical Islam**. Londra: I. B. Tauris, 2006.

Kaiser, Robert. **The Geography of Nationalism in Russia and the USSR**. Princeton: Princeton University Press, 1994.

Kakinç, Halit. **Sultangaliyev ve Milli Komünizm**. İstanbul: Bulut Yayın Dağıtım, 2003.

Kamalov, İlyas. **Türk Cumhuriyetlerinin Bağımsızlıklarının 20. Yılında Rusya'nın Orta Asya Politikaları**. Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Raporu, 2011.

Kangas, Robert. "Faizulla Khodzhaev: National Communism in Bukhara and Soviet Uzbekistan, 1896-1938", **Yayınlanmamış Doktora Tezi**. Indiana University, 1991.

Kanlıdere, Ahmet. **Reform Within Islam, The Tajdid and Jadid Movement Among The Kazan Tatars (1809-1917), Conciliation or Conflict**. İstanbul: Eren Yayıncılık, Middle Eastern and Balkan Studies 1, 1997.

Kanlıdere, Ahmet. **Muhammed Zahir Bigi-Maveraünnehirde Seyahat**. İstanbul: Kitapevi, 2005.

Kanlıdere, Ahmet. **Kadimle Cedit Arasında Musa Carullah, Hayatı, Eserleri, Fikirleri**. İstanbul: Dergâh Yayınları 298, Tarih Dizisi: 23, Mart 2005.

Kara, Abdulvahap. "Mustafa Çokay'ın Hayatı ve Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin Bağımsızlığı Yolundaki Mücadelesi", **Yayınlanmamış Doktora Tezi**. Mimar Sinan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2002.

Kara, Abdulvahap. **Türkistan Ateşi Mustafa Çokay'ın Hayatı ve Mücadelesi**. İstanbul: DA Yayınları, 2002.

Karagiannis, Emmanuel. **Political Islam in Central Asia: The Challenge of Hizb ut-Tahrir**. New York: Routledge, 2010.

Karal, Enver Ziya. **III. Selim Hattı Hümayunları**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1946.

Karimov, Islam. **Uzbekistan on the Threshold of the Twenty-First Century**. New York: St. Martin's Press, 1998.

Karimov, I. A. **The Idea of National Independence: The Key Concepts and Principles of Uzbekistan**. Tashkent: Uzbekiston, 2001.

Karin, Erlan. **Central Asia: Facing Radical Islam**. Institut Français des Relations Internationales (IFRI), Russia/NIS Center, Notes de l'ifri, Russei Nei Visions, No: 98, Brüksel: Şubat 2017.

Kasimov, Begali. **Mahmud Hoca Behbudiy**. Taşkent: Tenlengen Eserler, 1977.

Kayabalı, İsmail ve Cemender Aslanoğlu, **Orta Asya Türklüğünün Tarihi ve Bugünkü Durumu**. Ankara: Kömen Yayıncılık, 1978.

Kayıkçı, Murat. "Bağımsızlık Sonrası Özbekistan'da Siyasal ve Anayasal Yapılanma", **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**. Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997.

Kaymak, Erol. **Sultan Galiyev ve Sömürgeler Enternasyoneli**. İstanbul, İrfan Yayınevi, 1993.

Keep, John L. H. ve Lionel Kochan, **The Making of Modern Russia From Kiev Rus to the Collapse of the Soviet Union**. Londra: Penguin Books, 1997.

Kekilli, Emrah. **Ortadoğu Siyasetinde Medhali Selefiliğinin Rolü, Libya, Mısır ve Yemen**. Ankara: Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı (SETA), Analiz, Sayı: 267, Şubat 2019.

Kellen, Konrad. **Khrushchev: A Political Portrait**. Londra: Thames and Hudson, 1962.

Keller, Shoshana. **To Moscow, Not Mecca, The Soviet Campaign Against Islam in Central Asia, 1917-1941**. Westport CT: Praeger, 2001.

Kerimbayev, S. K. **Sovetskii Kirgizstan v Kelikoi Otechestvennoi Voine 1941-1945 gg**. Frunze (Bişkek): 1980.

Keyman, E. Fuat. **Türkiye'de Radikal Demokrasi**. İstanbul: Bağlam Yayınları, 1999.

Khalid, Adeeb. **The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia**. Berkeley: University of California Press, 1998.

Khalid, Adeeb. **Komünizmden Sonra İslam, Orta Asya'da Din ve Politika**. Aslıhan Tekyıldız (çev.), Ankara: Sitare Yayınları, No: 4, 2011.

Khazanov, Anatoly M. **After the USSR: Ethnicity, Nationalism and Politics in the Commonwealth of Independent States**. Madison WI: University of Wisconsin Press, 1995.

Khlevniuk, Oleg V. ve Nora Seligman Favarov. **Stalin: A New Biography of a Dictator**. New Haven: Yale University Press, 2015.

Khoury, Philip S. ve Joseph Kostiner. **Tribes and State Formation in the Middle East**. Berkeley: University of California Press, 1990.

Khrushchev, Nikita. **For Victory in Peaceful Competition With Capitalism**. Londra: Hutchinson of London, 1960.

Khrushchev, Sergei. N. **Khrushchev on Khrushchev**. Boston: Little, Brown, 1990.

Khrushchev, Sergei N. **Nikita Khrushchev and the Creation of a Superpower.** University Park, PA: Pennsylvania State University, 2001.

Khvostov, Mikhail ve Andrei Karachtchouk. **The Russian Civil War (1): The Red Army.** Oxford: Osprey Publishing, 1996.

Khvostov, Mikhail ve Andrei Karachtchouk. **The Russian Civil War (2): White Armies.** Elms Court: Osprey Publishing Limited, 1997.

Kılavuz, İdil Tunçer. "Understanding the Violent Conflict: A Comparative Study of Tajikistan and Uzbekistan", **Yayınlanmamış Doktora Tezi.** Indiana University, 2007.

Kılavuz, İdil Tunçer. **Power, Networks and Violent Conflict in Central Asia: A Comparison of Tajikistan and Uzbekistan.** New York: Routledge, Londra/New York 2014.

Kıllıoğlu, Mehmet Erkan. "Özbekistan'ın Siyasi ve İktisadi Yapısı (Tarihi Bir Yaklaşım)", **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.** Marmara Üniversitesi, Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Enstitüsü, 1999.

Kırımer, Cafer Seydahmet. **Gaspıralı İsmail Bey.** İstanbul: 1934.

Kızılcıkelik, Sezgin. **Postmodernizm Dedikleri.** İzmir: Saray Kitabevleri, 1996.

Kili, Suna. **Atatürk Devrimi: Bir Çağdaşlaşma Modeli.** İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2003.

Kirman, Mehmet Ali. **Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü.** İstanbul: Rağbet Yayınları, 2004.

Kolyuzhnova, Yelena, Amy Myers Jaffe, Dov Lynch ve Robin C. Sickles. **Energy in the Caspian Region, Present and Future.** New York: Pallgrave Macmillan, 2002.

Konıratbaev, Ordalı. **Turar Riskulov Koğamdık-Sayasi Jene Memelekettik Kızmeti.** Almatı: 1994.

Kotkin, Stephen. **Stalin: Paradoxes of Power, 1878-1928.** New York: Penguin Books, 2014.

Kotkin, Stephen. **Stalin: Waiting for Hitler, 1929-1941.** New York: Penguin Books, 2017.

Koyre, Alexandre. **19. Yüzyılın Başlarında Rusya'da Batıcılık, Ulusculuk ve Felsefe.** İstanbul: Belge Yayınları, 1994.

Köker, Levent. **Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi.** İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.

Krivosheev, Grigori F. **Soviet Casualties and Combat Losses in the Twentieth Century.** Londra: Green Hill, 1997.

Kulchik, Yuriy, Andrey Fadin ve Victor Sergeev. **Central Asia After the Empire**. Chicago: Pluto Press, 1996.

Kumar, Krishan. **Sanayi Sonrası Toplumdan Postmodern Topluma: Çağdaş Dünyanın Yeni Kuramları**. Ankara: Dost Kitabevi, 1999.

Kuran, Timur. **İslam'ın Ekonomik Yüzleri**. İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.

Kurat, Akdes Nimet. **Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'ye Kadar**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.

Kuromiya, Hiroaki. **The Voices of the Dead: Stalin's Great Terror in the 1930's**. New Haven: Yale University Press, 2007.

Lambert, Peter A. "The Political Response of Soviet Republican Leaders to the Challenge of Nationalism", **Yayınlanmamış Doktora Tezi**. University of Miami, Mayıs 2004.

Landau, Jacop M. **Pan Turkism: From Irredentism to Cooperation**. Londra: Hurst Company, 1995.

Laqueur, Walter. **No End to War: Terrorism in the Twenty-First Century**. New York: The Continuum International Publishing Group, 2003.

Laruelle, Marlene. "The Struggle for the Soul of Tatar Islam", **Current Trends in Islamist Ideology**, Cilt: 5, 2007, s. 26-39.

Lash, Scott ve Jonathan Friedman (Ed.). **Modernity and Identity**. Oxford: Blackwell, 1992.

Law, Ian. **Red Racisms: Racism in Communist and Post-Communist Contexts**. Hampshire: Palgrave Macmillan, 2012.

Lazzerini, Edward J. "Ismail Bey Gasprinskii and Muslim Modernism in Russia, 1879-1914", **Yayınlanmamış Doktora Tezi**. University of Washington, 1973.

Lemercier-Quelquejay, Chantal. **Abdül Kayyum El Nasiri: 19. Yüzyılda bir Tatar İslahatçı**. Deniz Bozer (çev.), Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Asya Afrika Araştırmaları Grubu Yayınları, No: 13, 1984.

Lewin, Moshe. **Sovyet Yüzyılı**. Renan Akman (çev.), İstanbul: İletişim Yayınevi, 2009.

Lincoln, W. Bruce. **Red Victory: A History of Russian Civil War**. New York: Simon and Schuster, 1989.

Lincoln, W. Bruce. **Passage Through Armageddon: The Russians in War and Revolution 1914-1918**. Oxford: Oxford University Press, 1994.

Luong, Pauline Jones. **Institutional Change and Political Continuity in Post-Soviet Central Asia: Power, Perceptions, and Pacts**. New York: Cambridge University Press, 2002.

Lynch III, Thomas F. Vd. , **The Return of the Foreign Fighters to Central Asia: Implications for U.S. Counterterrorism Policy**. Washington: National Defence University, Institute for National Strategic Studies, Center for Strategic Research, Strategic Perspectives 21, Ekim 2016.

Macleod, Calum and Bradley Mayhew. **Uzbekistan The Golden Road to Samarkand**. Hong Kong: The Guidebook Company (Odyssey Passport), 1997.

Madrakhimov, M. Bakhrom. **The Rise of Islamic Fundamentalism in Uzbekistan**. Maxweel Hava Kuvvetleri Üssü Alabama: Air University, Air Command and Staff College, Nisan 2002.

Mager, N. H. ve Jacques Katel, (Ed.). **Conquest without War: An Analytical Anthology of the Speeches, Interviews, and Remarks of Nikita Khrushchev, with Commentary by Lenin, Stalin, and Others**. New York: Simon and Schuster, 1961.

Mahan, Alfred T. **The Influence of Sea Power Upon History 1660-1783**. New York: Cosimo, 2007.

Maillet, Jean. **İktisadi Olayların Evrimi**. Ertuğrul Tokdemir (çev.), İstanbul: Remzi Kitabevi, 1983.

Maraş, İbrahim. **Türk Dünyasında Dini Yenileşme (1850-1917)**. İstanbul: Ötüken Yayınları No:535, Kültür Serisi: 231, 2002.

Mardin, Şerif Mardin. **Türk Modernleşmesi**. 3. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 1994.

Martin, Terry. **The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939**. Londra: Cornell University Press, 2001.

Marx, Karl ve Friedrich Engels. **Komünist Manifesto**. Tanıl Bora (çev.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.

Mawdsley, Evan. **The Russian Civil War**. Edinburgh: Birlinn Limited, 2000.

McCaulay, Martin (Ed.). **Khrushchev and Khrushchevism**. Basingstoke, UK: Palgrave MacMillan, 1987.

McCauley, Martin. **Stalin and Stalinism**. New York: Routledge, 2003.

McMeekin, Sean. **The Russian Revolution, A New History**. New York: Basic Books, 2017.

Medvedev, Roy A. ve Zhores A. Medvedev. **Khrushchev: The Years in Power**. Andrew R. Durkin (çev.), New York: Columbia University Press, 1976.

Medvedev, Roy A. **Khrushchev**. Brian Pearce (çev.), Oxford: Blackwell, 1982.

Mende, Gerhard von. **Komünist Blokta Milliyet ve Mefkûre**. Fethi Tevetoğlu ve Aziz Alpaut (çev.), Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1966.

Metcalf, Barbara. **Islamic Revival in British India: Deoband, 1860–1900**. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1982.

Mieville, China. **October: The Story of the Russian Revolution**. Londra: Verso, 2017.

Miner, Steven Merritt. **Stalin's Holy War: Religion, Nationalism, and Alliance Politics, 1941-1945**. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2003.

Moj, Muhammad. **The Deoband Madrassah Movement, Countercultural Trends and Tendencies**. Londra: Anthem Press, 2015.

Montefiore, Simon Sebag. **Stalin: The Court of the Red Star**. New York: Vintage Books, 2003.

Montefiore, Simon Sebag. **Young Stalin**. New York, Vintage Books, 2008.

Mosse, Werner Eugen. **Alexander II and the Modernization of Russia**. Londra: I. B. Tauris, 1992.

Mühlen, Patrik, Von zur, **Gamalıhaç ile Kızılyıldız Arasında; İkinci Dünya Harbi'nde Sovyet Doğu Halkları**. İstanbul: Şema Yayınevi, 2006.

Myer, Will. **Islam and Colonialism: Western Perspectives on Central Asia**. Londra: Routledge, 2001.

Naumkin, Vitaly Viacheslavovich. **Radical Islam in Central Asia: Between Pen and Rifle**. Lanham: Rowman and Littlefield Publishers, 2005.

Nayal, Mohit. **The Invisible Wall of China**. Yeni Delhi: Vij Books India Pvt. Ltd. , 2012.

Nazpary, Joma. **Post-Soviet Chaos: Violence and Dispossession in Kazakhstan**. Londra: Pluto Press, 2001.

Nicolaevsky Boris I. (Ed.). **The Crimes of the Stalin Era**, New York: The New Leader, 1962.

Norling, Nicklas. "Myht and Reality: Politics in Soviet Uzbekistan", **Yayınlanmamış Doktora Tezi**. Johns Hopkins University, 2014.

Norling, Nicklas. **Party Problems and Factionalism in Soviet Uzbekistan, Evidence From the Communist Party Archives**. Washington: Central Asia-Caucasus Institute, Silk Road Studies Program, 2017.

Olcott, Martha Brill. **In the Whirlwind of Jihad**. Washington: Carnegie Endowment for International Peace, 2012.

Onay, Yaşar. "Tarihte ve Günümüzde Rusya'nın Orta Asya Siyasetleri", **Yayınlanmamış Doktora Tezi**. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995.

Onay, Yaşar. **Rusya ve Değişim**. İstanbul: Nobel Yayınları, 2002.

Ölçekçi, Haluk. **Kazakistanda Sovyet İnsanı Oluşturma Süreci, Ruslaştırma ve Sovyetleştirilmenin Sosyal Tarihi**. Ankara: Birlik Yayınevi, 2007.

Özbay, Hüseyin (haz.). **Abdülhamid Süleymanoğlu Çolpan'ın Şiirleri: Metin, Aktarma ve İnceleme**. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 133, Seri: IV, Sayı: A 37, 1993.

Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası/Uzbekiston Respublikasının Konstitutsiyası. Tashkent: 1992.

Özcan, Sevinç Alkan. **Bir Sovyet Mirası: Rus Azınlıklar**. İstanbul: Küre Yayınları, 2005.

Özkiraz, Ahmet. **Modernleşme Teorileri ve Postmodern Durum**. Konya: Çizgi Kitabevi, 2003.

Palocz-Horvath, George. **Khrushchev: The Making of a Dictator**. Boston: Little, Brown and Company, 1960.

Parker, Geoffrey. **Geopolitics: Past, Present and Future**. Londra: Pinter, 1998.

Parker, Timothy James. "A Window of Opportunity: The Impact of Post 11 September 2001 United States Involvement in Central Asia on the Islamic Movement of Uzbekistan", **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**. U.S. Army Command and General Staff College, 2003.

Peterson, Derek Edward. "When a Pound Weighed a Ton: The Cotton Scandal and Uzbek National Consciousness", **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**. Ohio State University, 2013.

Peterson, Ken. "Yeniden Yapılanma Sürecinde Tarih: Sovyet Sonrası Özbekistan'da Ceditçilik", **Bilig, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 2, Yaz 1996, s. 11-14.

Pipes, Richard. **Russia Under the Old Regime**. New York: Penguin Books, 1995.

Poliakov, Sergei P. **Everyday Islam: Religion and Tradition in Rural Central Asia**. New York: M. E. Sharpe, 1992.

Pomfret, Richard. **Comparative Study of National Poverty Reduction Strategies: Uzbekistan, Kazakistan and Kyrgyz Republic**. New York: Poverty Networking Project, United Nations Development Program (UNDP), Eylül 1997.

Pospelovsky, Dimitri V. **A History of Marxist-Leninist Atheism as a Soviet Antireligious Policies, A History of Soviet Atheism in Theory and Practice and the Believer**. Cilt: 1, Londra: Macmillan Press, 1987.

Radzinsky, Edvard. **Stalin: The First In-depth Biography Based on Explosive New Documents from Russia's Secret Archives**. New York: First Anchor Books, 1997.

Rane, Halim. **Islam and Contemporary Civilisation: Evolving Ideas, Transforming Relations**. Melbourne: Melbourne University Press, 2010.

Rappaport, Helen. **Caught in Revolution: Petrograd, Russia, 1917-A World on the Edge**. New York: St. Martin's Press, 2017.

Rasanayagam, Johan. **Islam in Post-Soviet Uzbekistan: The Morality of Experience**. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.

Rashid, Ahmed. **The Resurgence of Central Asia Islam or Nationalism?**. Londra: Oxford University Press, 1994.

Rashid, Ahmed. **Jihad, The Rise of Militant Islam in Central Asia**. New Haven: Yale University Press, 2002.

Rashid, Ahmed. **Descent into Chaos, How the War Against Islamic Extremism is Being Lost in Pakistan, Afghanistan and Central Asia**. Londra: Penguin Books, 2008.

Razzakov, Fedor. **Korruptsiya v Politburo: Delo Krasnogo Uzbeka**. Moskova: Eksmo, 2009.

Reed, John. **Ten Days That Shook the World**. Londra: Penguin Books, 1966.

Reyes, Sharmane. "Exploring a Postsecular Perspective of Multiple Modernities in Tatarstan: The Use of Jadidism in Building Tatar Ethno-Religious Identity", **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**. Queen's University, 2016.

Reyhan, Hakan. **Doğunun Büyük Devrimcileri, Mollanur Vahidov ve Sultan Galiyev: Yıldızlı, Hilalli, Kalpaklı "Ulusal Devrimci Güçler Birliği"**. Ankara: Alter, 2006.

Russian State Archive for Social and Political History (RGASPI), f.558, s. 11, d. 133, l. 28-31.

Rızaev, Şuhret. **Cedid Draması**. Taşkent: 1977.

Rogatchevskaia, Ekaterina. **Russian Revolution, Hope, Tragedy, Myths**. Londra: The British Library Publishing Division, 2017.

Rogovin, Vadim Z. **Stalin's Terror of 1937-1938: A Political Genocide in the USSR**. Oak Park: Mehring Books, 2009.

Ro'i, Yaacov. **Islam in the Soviet Union: From the Second World War to Gorbachev**. Londra: Hurst and Co. , 2000.

Rorlich, Azade-Ayşe. **The Volga Tatars: A Profile of National Resilience**. Stanford, CA: Hoover Institution Press No: 339, Stanford University, 1986.

Rowe, Timothy Jack. "Ishans, Dervishes and Vast Army of Murids: Towards a Holistic View of Nineteenth Century Central Asia", **Yayınlanmamış Doktora Tezi**. University of Wisconsin, 2015.

Roy, Olivier. **Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi**. Mehmet Morali (çev.), İstanbul: Metis Yayınları, Yaşadığımız Dünya Dizisi: 25, Mart 2000.

Roy, Oliver. **The New Central Asia: The Creation of Nations**. New York: New York University Press, 2000.

Roy, Olivier. **Küreselleşen İslam**. Haldun Bayri (çev.), İstanbul: Metis Yayınları, 2003.

Roy, Oliver. **The Foreign Policy of the Central Asian Islamic Renaissance Party**. New York: Council on Foreign Relations, 15 Şubat 2000.

Rumer, Boris Z. **Soviet Central Asia, A Tragic Experiment**. Boston: Unwin Hyman, 1989.

Russell, Bertrand. **Batı Felsefesi Tarihi, II. Cilt: Ortaçağ**. Muammer Sencer (çev.), İstanbul: Say Dağıtım, 1997.

Ruscha-Uzbekcha Lughat. Moskova: Uzbekiston SSR Fanlar Akademiyasi, 1954.

Ryskulov, Turar. **Revoliutsiia i Korennoe Naselenie Turkestana**. Tashkent: 1925.

Rywkin, Michael. **Asya'daki Rusya**. Behzat Tanç (çev.), İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1975.

Rywkin, Michael. **Moscow's Muslim Challenge**. New York: M. E. Sharpe, 1990.

Rywkin, Michael. **İktidar ve Etnik Grupları Özbekistan'da Bölge ve İllere Göre Parti Üyelikleri**. Ankara: ODTÜ, Asya Afrika Araştırmaları Grubu Yayınları, 1993.

Said, Edward W. **Culture and Imperialism**. New York: Alfred A. Knopf, 1993.

Saltayev, Zelimhan. "Rus Oryantalistlerin Siyer Çalışmaları (19.ve 20. Yüzyıllar)", **Yayınlanmamış Doktora Tezi**. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.

Saray, Mehmet. **Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasî Münasebetler, 1775-1875**. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1984.

Sarıbay, Ali Yaşar. **Türkiye'de Modernleşme Din ve Parti Politikası: MSP Örnek Olayı**. İstanbul: Alan Yayınları, 1985.

Sarup, Madan. **Postyapısalcılık ve Postmodernizm**. A. Baki Güçlü (Çev.), Ankara: Ark Yayınevi, 1995.

Sattori, Qiyomiddin (Ed.). **HNIT-Zodai Ormoni Mardum** (The IRPT-Born by the Will of the People). Dushanbe: ShKOS, 2003.

Schapiro, J. Salwyn. **Çağdaş Düşüncede Toplumsal Tepki**. Mehmetcan Köksal ve Mehmet Harmancı (çev.), İstanbul: Köprü Yayınları, 1966.

Scott, James C. **Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve The Human Condition Have Failed**. New Haven CT: Yale University Press, 1998.

Selnick, Steven. "The Ethnic and Political Determinants of Elite Recruitment in the Soviet National Republics: The Uzbek Soviet Elite 1952-1981", **Yayınlanmamış Doktora Tezi**. Columbia University, 1984.

Sertoğlu, Mithat. **Mufasssal Osmanlı Tarihi**. İstanbul: İnkılap Kitapevi, 1958.

Service, Robert. **Stalin: A Biography**. Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press, 2005.

Service, Robert. **The Last of the Tsars: Nicholas II and the Russian Revolution**. Londra: Pegasus Books, 2017.

Shaedo, Jeff. **Russian Colonial Society in Tashkent, 1865-1923**. Bloomington: Indiana University Press, 2007.

Smele, Jonathan. **The "Russian" Civil Wars, 1916-1926, Ten Years That Shook the World**. New York: Oxford University Press, 2015.

Smith, Shane A. "Leadership Transition in Kazakhstan and Uzbekistan: Implications for Policy and Stability in Central Asia", **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**. Naval Postgraduate School, Eylül 2007.

Smith, Stephen A. **Russia in Revolution: An Empire in Crisis, 1890 to 1928**. New York: Oxford University Press, 2017.

Solzhenitsyn, Alexander. **"The Gulag Archipelago, 1918-1956: An Experiment in Literary Investigation"**. 3 Cilt, Thomas P. Whitney ve Harry Willetts (çev.), New York: Harper & Row, 1973-78.

Spykman, Nicholas John. **The Geography of the Peace**. New York: Harcourt Brace, 1944.

Stalin, Josef. **Eserler**. Cilt: V, İstanbul: İnter Yayınları, 1990.

Starr, S. Frederick. **Clans, Authoritarian Rulers, and Parliaments in Central Asia**. Uppsala: Uppsala University, The Silk Road Studies Program, 2006.

Stark, Werner. **İktisadi Düşünce ve Toplumsal Gelişme**. Mustafa Özel (çev.), İstanbul: İz Yayınları, 1997.

Steinberg, Mark D. **Voices of Revolution, 1917**. New Haven CT: Yale University Press, 2001.

Steinberg, Mark D. **The Russian Revolution 1905-1921**. (Oxford Histories), New York: Oxford University Press, 2017.

Strong, Anna Loise. **Stalin Dönemi**. Alaattin Bilgi (çev.), Ankara: Onur Yayınları, 1988.

Suyarkulova, Mohira. "Post-Soviet Central Asia: 'Discursive Encounter' Between Tajikistan and Uzbekistan", **Yayınlanmamış Doktora Tezi**. University of St. Andrews, 2011.

Syed, Jawad, Edwine Pio, Tahir Kamran ve Abbas Zaidi (Ed.), **Faith-Based Violence and Deobendi Militancy in Pakistan**. Londra: Palgrave Macmillan, 2016.

Şaylan, Gencay. **Postmodernizm**. Ankara: İmge Kitabevi, 2009.

Şir, Aslan Yavuz. "Political Modernization and Informal Politics in Uzbekistan", **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**. Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.

Tachau, Frank (Ed.). **The Developing Nations: What Path to Modernization?** New York: Dodd, Mead & Company, 1974.

Taksanov, Alisher. **Uzbekistan: Regional'nye Elity, Korruptsiya, i Nelegal'nyj Biznez**. Tashkent: Elgg, 2012.

Talbott, Strobe. **Khrushchev Remembers**. Londra: Deutsch, 1971.

Tarakçı, Nejat. **Devlet Adamlığı Bilimi: Jeopolitik ve Jeostrateji**. İstanbul: Çantay Kitapevi, 2003.

Taşar, Eren Murat. "Soviet and Muslim: The Institutionalization of Islam in Central Asia, 1943-1991", **Yayınlanmamış Doktora Tezi**. Harvard University, 2010.

Tatu, Michel. **Power in the Kremlin: From Khrushchev to Kosygin**. New York, Viking Press, 1968.

Taubman, William. **Khrushchev: The Man and His Era**. New York: W. W. Norton & Company, 2003.

Taymas, Abdullattal. **Rus İhtilalinden Hatıralar I, 1917-1919**. İstanbul: Güven Basımevi, 1947.

Taymas, Abdullah Battal. **Kazan Türkleri**. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 15, 1966.

Tecer, Ömer Çağrı. "Sovyet Ateizmi ve Orta Asya'da Etkileri (1917-1939)", **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**. Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.

Tezkan, Yılmaz ve Murat Taşar. **Dünden Bugüne Jeopolitik**. İstanbul: Ülke Kitapları, 2002.

Thibault, Helene. "Religious Revival in Tajikistan: The Soviet Legacy Revisited", **Yayınlanmamış Doktora Tezi**. Univesity of Ottowa, 2014.

Tikence, Mevlut. "Rusya Federasyonu'nun Orta Asya Politikası ve Çarlık ve SSCB Uygulamalarının Bu Politikalara Yansımaları", **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**. Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997.

Togan, Ahmet Zeki Velîdi. **Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi**. İstanbul: 1981.

Togan, Ahmet Zeki Velîdi. **Hatıralar**. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.

Tokhtakhodzhaeva, Marfua. **The Re-Islamization of Society and the Position of Women in Post-Soviet Uzbekistan**. Kent: Global Oriental, 2008.

Tompson, William J. **Khrushchev: A Political Life**. New York, St. Martin's Griffin, 1995.

Toshmuhhammadov, Mehrali. **Civil War in Tajikistan and Post-Conflict Rehabilitation**. Sapporo: Hokkaido Üniversitesi, Slav Araştırmaları Merkezi, 2004.

Touraine, Alain. **Modernliğin Eleştirisi**. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1994.

Tuathail, Gearóid Ó. ve Simon Dalby. **Rethinking of Geopolitics**. Londra: Routledge, 2002.

Tucker, Robert C. ve Stephen F. Cohen (Ed.), **The Great Purge Trial**. New York: Grosset and Dunkap, 1965.

Tucker, Noah. **Central Asian Involvement in Conflict in Syria and Iraq: Drivers and Responses**. South Arlington: United States Agency for International Development (USAID), 4 Mayıs 2015.

Turgut, Arzu. "Comparative Analysis of Domestic Security Issues of Kazakhstan and Uzbekistan in the Post-Soviet Era", **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**. Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.

Tursunov, Bakhrom ve Marina Pikulina. **Severe Lessons of Batken**. Sandhurst: Conflict Studies Research Centre, Kasım 1999.

Türkgil, Mustafa Kemal. "Avrupa Güç Dengesi Bağlamında Rus Modernleşmesi", **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**. Atılım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.

Ubiria, Grigol. **Soviet Nation-Building in Central Asia: The Making of the Kazakh and Uzbek Nations**, Londra: Routledge, 2016.

User, Hatice Şirin. **Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri**. Ankara: Akçağ Yayınları, 2006.

Usmankhodzhaev, Amirsaidkhan. **Zhizn Muftiev Babakhanovikh: Sluzhenie Vozrozhdeniiu Islama v Sovetskom Soiuze**. Nizhnii Novgorod: 2008.

Velminski, Vladimir. **Homo Sovieticus, Brain Waves, Mind Control and the Telepathic Destiny**. Eric Butler (çev.), Cambridge MA: MIT Press, 2017.

Vernadsky, George. **Rusya Tarihi**. Doğan Mızrak-Egemen Mızrak (çev.), İstanbul: Selenge Yayınları, 2009.

Wallerstein, Immanuel. **Jeopolitik ve Jeokültür**. Mustafa Özel (çev.), İstanbul: İz Yayınları, 1998.

Wallerstein, Immanuel. **Tarihsel Kapitalizm**. Necmiye Alpay (çev.), İstanbul: Metis Yayınları, 1996.

Wallerstein, Immanuel. **Liberalizmden Sonra**. Erol Öz (çev.), İstanbul: Metis Yayınları, 1998.

Wallerstein, Immanuel. **Ütopistik ya da 21. Yüzyılın Tarihsel Seçimleri**. Taylan Doğan (çev.), İstanbul: Avesta Yayınları, 2001.

Weber, Max. **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhü**. Gökhan Rızaoğlu (çev.), İstanbul: Roman Yayınları, 2013.

Werth, Alexander. **Russia Under Khrushchev**. New York: Hill and Wang, 1961.

Wigen, Einar. **Islamic Jihad Union: Al-Qaida's Key to the Turkic World?** Norwegian Defence Research Establishment (FFI), 23 Şubat 2009.

Whitewood, Peter. **The Red Army and the Great Terror: Stalin's Purge of the Soviet Military**. Lawrence KS: University Press of Kansas, 2015.

Willerton, John B. **Patronage and Politics in the USSR**. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.

Wintrobe, Ronald. **The Political Economy of Dictatorship**. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

Wolfe, Bertram D. **Khrushchev and Stalin's Ghost; Text, Background, and Meaning of Khrushchev's Secret Report to the Twentieth Congress on the Night of February 24-25, 1956**. New York: Praeger, 1957.

Woodruff, William. **Modern Dünya Tarihi**. Hale Vardar, Arda Vardar (çev.), İstanbul: Pozitif Yayınları, 2006.

Yalcin, Resul. **The Rebirth of Uzbekistan: Politics, Economy and Society in the Post-Soviet Era**. Reading: Ithaca Press, 2002.

Yakubov, Oleg. **Volchya Staya (Kurt Sürüsü)**, Moskova: Veche Publications, 1999.

Yaman, Ertuğrul, Kemal Bolaş ve Ahsen Esatoğlu. **Türkiye'deki Türk Dünyası**. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları No: 267, Tarih ve Kültür Serisi No: 8, 1998.

Yamauchi, Masayuki. **The Green Crescent under the Red Star: Enver Pasha in Soviet Russia, 1919-1922**. Tokyo: Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa, Studia Culturae Islamicae, No: 42, 1991.

Yıldız, Halit. **Sultangaliyev ve Reel Sosyalizm**. İstanbul: Nam Yayıncılık, 1999.

Yurtbilir, Mustafa Murat. "A Comparison of the Nation-Building Practices of Uzbekistan and Turkey", **Yayınlanmamış Doktora Tezi**. Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.

Yücel, Yaşar ve Ali Sevim. **Türkiye Tarihi (1-2-3-4)**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.

Yüksel, Dilek Yiğit. "Rus Modernleşmesi ve Türkiye (1682-1905)", **Yayınlanmamış Doktora Tezi**. Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2006.

Zartman, Jonathan Kelley. "Political Transition in Central Asian Republics: Authoritarianism Versus Power-Sharing", **Yayınlanmamış Doktora Tezi**. University of Denver, 2004.

Zeki Velidi Togan'a Armağan/Symbolae Honorem Z.V. Togan. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010.

Zemtsov, Ilya. **Chernenko: The Last Bolshevik**. New Jersey: Transaction Publishers, 1989.

Zenkovsky, Serge A. **Pan Turkism and Islam in Russia**. Cambridge, MA: Russian Research Center Studies, Harvard University Press, 1967.

Zenkovski, Serge A. **Rusya'da Türkçülük ve İslam**. Ali Nejat Ongun (çev.), Ankara: Günce Yayınları, 2000.

Zinoviev, Alexander. **Homo Sovieticus**. Charles Janson (çev.), Londra: Gollancz, 1985.

Zubok, Vladislav ve Constantine Pleshakov. **Inside the Kremlin's Cold War: From Stalin to Khrushchev**. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1996.

MAKALELER

"A. A. Khodzhaev", **Uzbek Sovet Ensiklopediyasi**. Cilt: 12, Tashkent: Uzbekistan SSR Fanlar Akademiyasi, 1979, s. 413.

Abashin, Sergey, Kamoludin Abdullaev, Ravshan Abdullaev ve Arslan Koichev, "Soviet Rule and the Delianation Of Borders in the Ferghana Valley", S. Frederick Starr (Ed.), **Ferghana Valley: The Heart of Central Asia** içinde. New York: M. E. Sharpe, 2011, s. 94-118.

Abduvakhitov, Abdujabar. "Islamic Revivalism in Uzbekistan", Dale F. Eickelman (Ed.), **Russia's Muslim Frontiers: New Directions in Cross Cultural Analysis** içinde. Bloomington: Indiana University Press, 1993, s. 79-97.

Abidjanova, Dildora. "The Changing Role and Capacity in Uzbekistan", **Himalayan and Central Asian Studies**. Cilt: 16, Sayı: 3/4, Temmuz-Aralık 2012, s. 40-69.

Ahmad, Sirojiddin. "Munawwar Qori," **Sharq Yulduzi**. Sayı: 5, 1992, s. 107.

Aka, İsmail. "Emir Timur ve İmar Faaliyetleri", **Türk Yurdu**. Cilt: 7, Sayı: 1-2, Ocak-Şubat 1968, s. 27-28 ve 343-344.

Aka, İsmail. "Emir Timur ve İmar Faaliyetleri", **Türk Kültürü**. Cilt:16, Sayı: 185, 1978, s. 295-297.

Aka, İsmail. "XV. Yüzyılın İlk Yarısında Timurlularda Ziraî ve Ticarî Faaliyetler", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi**. Cilt 10-11, İstanbul: 1979-1980, s. 111-120.

Aka, İsmail. "Göçebelikten Rönesans'a Bir Türk Devleti: Timurlular", **Türk Kültürü**. Yıl: 38, Sayı: 452, Aralık 2000, s. s.12-19.

Aka, İsmail. "Timur ve Timurlular Devleti (1370-1507)", **Tarihte Türk Devletleri**. Ankara: Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayını, Cilt: 2, 1987, s. 553-558.

Aka, İsmail. "Timurlular Devleti", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**. İstanbul: Çağ Yayınları, Cilt: 9, 1988, s. 181-300.

Aka, İsmail. "Timur'un Ölümünden Sonraki Hâkimiyet Mücadelelerine Kısa Bir Bakış", **Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi, Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Anma Kitabı**. Ankara: 1974, s. 383-390.

Akbarzadeh, Shahram "Nation-Building in Uzbekistan", **Central Asian Survey**. Cilt: 15, Sayı: 1, 1996, s. 23-32.

Akçalı, Pınar. "Islam as a 'Commom Bond' in Central Asia: Islamic Renaissance Party and Afghan Mujahidin", **Central Asian Survey**. Cilt: 17, Sayı: 2, 1998, s. 267-284.

Akerman, Ella. "Democratisation in Central Asia: Communism to Clanism", **Conflict, Security & Development**. Cilt: 2, Sayı: 1, 2002, s. 133-144.

Akyol, Taha. "Esir Milletler ve Bağımsızlık Çağı", **Milli Eğitim ve Kültür** (Esir Türkler Özel Sayısı). Yıl: 2, Sayı: 7, Haziran-Ağustos 1980, s. 25-53.

Alimov, Kadir. "Are Central Asian Clans Still Playing a Political Role?", **Central Asia Monitor**. Sayı: 4, 1994, s. 14-17.

Allworth, Edward A. "The Changing Intellectual and Literary Community", Edward A. Allworth (drl.) **Central Asia: One Hundred Thirty Years of Dominance, A Historical Overview** içinde. Durham: Duke University Press, 1994, s. 349-396.

Akiner, Shirin. "Post Soviet Central Asia: Past is Prologue", Peter Ferdinand (Ed.), **The New States of Central Asia and Their Neighbours** içinde. New York: The Royal Institute of International Affairs-Council on Foreign Relations Press, 1994, s. 4-35.

Akiner, Shirin. "The Politicisation of Islam in Postsoviet Central Asia", **Religion, State and Society**. Cilt: 31, Sayı: 2, 2003, s. 97-122.

Akiner, Shirin. "Violence in Andijan, 13 May 2005: An Independent Assessment", **Silk Road Paper**. Central Asia-Caucasus Institute, Silk Road Studies Program, Washington: Temmuz 2005.

Aksakal, Hakan. "Stalin ve İkinci Dünya Savaşı Bağlamında Milliyetler Politikası", **Karadeniz Araştırmaları**. Cilt: VI, Sayı: 21, Bahar 2009, s. 23-30.

Akturan, Ulun Vd. "Söylem Analizi", Türker Baş ve Ulun Akturan (Eds.), **Nitel Araştırma Yöntemleri: Nvivo 7.0 ile Nitel Veri Analizi** içinde. Ankara: Seçkin Yayınları, 2008, s. 25-40.

Alimova, D. A. ve A. A. Golovanov. "Uzbekistan", Chahryar Adle, Madhavan K. Palat ve Anara Tabyshalieva (Eds.), **History of Civilizations of Central Asia, Towards the Contemporary Period: From the Mid-Nineteenth to the End of the Twentieth Century** içinde. Paris: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO), 2005, s.219-236.

Aliyev, Elmin. "Son Dönem Azerbaycan/Türk Düşünürlerinden Abbaskulu Bakühanlı ve Nesâyih Adlı Eseri", **İslam Araştırmaları Dergisi**. Sayı: 20, 2008, s. 79-114.

"A. Niyazov", **Handbook of Central Asia**, Cilt: 3, New Haven, CT: Human Relations Area Files, Inc. , 1956, s. 897.

Appei, Alfred ve Peter Skorsch, "Central Asia, Border Management", **Report of the EC Rapid Reaction Mechanism Assessment Mission** içinde. Brüksel: European Commission, 2002, s. 24-27.

Arat, Reşid Rahmeti. **İslâm Ansiklopedisi**. Cilt: 7, İstanbul: Matbuat, 1957, s. 380-393.

Arslan, Mehmet. "Gaspıralı İsmail Bey'in Eğitim Reformu ve Usul-i Cedid, Gaspıralı İsmail Bey'in Yaşam Öyküsü ve Türk Fikir Hayatına Etkileri", **Girne Amerikan Üniversitesi Journal of Social and Applied Sciences**. Cilt: 8, Sayı: 1, s. 8-21.

Aslan, Gamze. "Ortaçağdan Günümüze Modernite: Doğuşu ve Doğası", **Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**. Cilt: 4, Sayı: 7, 2011, s. 10-26.

Aslan, Seyfettin ve Abdullah Yılmaz. "Modernizme Bir Başkaldırı Projesi Olarak Postmodernizm", **Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**. Cilt: 2, Sayı: 2, 2001, s. 93-108.

Atar, Abdulkadir Atar, Halil Şahin, Tuğba Çavuşoğlu. "Geçmişten Günümüze İpek Yolu Hakkında Genel Bir Değerlendirme", **Econder Uluslararası Akademik Dergi**. Cilt: 2, Sayı: 2, s. 334-348.

Atkin, Muriel. "The Survival of Islam in Soviet Tajikistan", **Middle East Journal**. Cilt: 43, No:4, Sonbahar 1986, s. 605-618.

Avcıoğlu, Gürcan Şevket. "Immanuel Wallerstein'in Dünya Sistemi, Jeopolitik ve Jeokültür Kuramı", **Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**. Sayı: 31, 2014, s. 97-110.

Aydın, Mustafa. "Geçiş Sürecinde Kimlikler: Orta Asya'da Milliyetçilik, Din ve Bölgesel Güvenlik", Mustafa Aydın (Ed.), **Küresel Politikada Orta Asya: Avrasya Üçlemesi** içinde. Ankara: Nobel Yayınları, 2005, s. 245-266.

Ayni, Sadreddin. "Yâddâsthâ", Sa'îdî Sîrjânî (Ed.), Tahran: 1984, s. 601-605.

Aytekin, Arif. "Osmanlı-Türk Modernleşmesinin Düşünsel, Ekonomik ve Bürokratik Kodları", **Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**. Sayı: 30, Aralık 2013, s. 313-329.

Bağçe, H. Emre. "Emperyalizm Kuramları ve Amerikan Kamu Diplomasisi", **İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**. Sayı: 28, 2003, s. 63-79.

Baran, Zeyno, S. Frederick Starr ve Svante E. Cornell. "Islamic Radicalism in Central Asia and the Caucasus: Implications for the EU", **Silk Road Paper**. Central Asia-Caucasus Institute, Washington, Temmuz 2006.

Bayraktar, Bayram. "Tutar Rıskulov, Sultan Galiyev ve Mustafa Kemal Atatürk'te Türk Dünyası Ülküsü", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**. Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Cilt: 8, Sayı: 2, Kış 2008, s. 21-34.

Bayraktar, Rasim. "Türkistanlı Aydınlarımızın Siyasi ve Yayın Mücadelesi: Mustafa Çokayoğlu ve Etrafındakiler", **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**. Sayı: 39, 2013, s. 307-336.

Bayram, Parvana. "Abbaskulu Ağa Bakühanov'un Hayatı, Eserleri ve 'Kitab-ı Askeriye' Hikâyesi", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**. Cilt: 6, Sayı: 27, Yaz 2013, s. 145-165.

Bedirhan, Yaşar. "Değişen Orta Asya ve Kafkaslarda Radikal Unsurların Yükselişi", **Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**. Cilt: 4, Sayı: 2, 2011, s. 439-456.

Bektaş, Cengiz. "Özbekler Tekkesi I", **Tarih ve Toplum**, Sayı: 8, Ağustos 1984, s. 40-45.

Bektaş, Cengiz. "Özbekler Tekkesi II", **Tarih ve Toplum**, Sayı: 9, Eylül 1984, s. 38-43.

"Bektash Rakhimov", **Uzbek Sovet Ensiklopediyasi**. Cilt: 9, Tashkent: Uzbekistan SSR Fanlar Akademiyasi, 1977, s. 203.

Bennigsen, Alexandre. "Sultan Galiyev, The U.S.S.R. and the Colonial Revolution", Walter Z. Laquer (Ed.), **The Middle East in Transition** içinde. Londra: Routledge ve Kagan Paul, 1958, s. 398-414.

Bennigsen, Alexandre. "Several Nations or One People? Ethnic Consciousness Among Soviet Central Asian Muslims", **Survey**. Cilt: 24, Sayı: 3, 1979, s. 51-64.

Berman, Marshall. "Modernlik: Dün, Bugün ve Yarın", Ümit Altuğu (çev.), **Birikim Dergisi**. Sayı: 34, 1992, s. 43-53.

Beshimov, Baktybek, Pulat Shozimov ve Murat Bakhadyrov. "A New Phase in the History of the Ferghana Valley, 1992-2008", S. Frederick Starr Vd. (Ed.), **Ferghana Valley: The Heart of Central Asia** içinde. New York: M. E. Sharpe, 2011, s. 205-231.

Beyoğlu, Süleyman. "Osmanlı Devleti'nin Üsküdar Özbekler Tekkesi'ne Yaptığı Tahsisatlar", **Bir. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, Sayı: 7, 1997, s. 27-34.

Bichel, Anthony. "Identity/Difference in Central Asia: Tribes, Clans, and Mahalla", Daniel Kempton and Terry Clark (Ed.), **Unity Or Separation: Center-Periphery Relations in the Former Soviet Union** içinde. New York: Praeger, 2001, s. 291-312.

Biçer, Ramazan. "Şihabettin Mercâni (1818-1889)", Kemal Sözen, Ali Kürşat Turgut ve Sabri Yılmaz (Ed.), **XIX. Yüzyıldan Günümüze Çağdaş İslam Düşünürleri** içinde. 1. Baskı, İstanbul: Divan Kitap, 2017, s. 213-244.

Binark, Naile. "Muhammed Zahir Bigi", **Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi**. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1976-1977, s. 426.

Blitstein, Peter A. "Cultural Diversity and the Interwar Conjuncture: Soviet Nationality Policy in Its Comparative Context", **Slavic Review**. Cilt: 65, Sayı: 2, Yaz 2006, s. 273-293.

Bohr, Annette. "Background to Demonstration of Soviet Muslims in Tashkent", **Radio Free Europe/Radio Liberty, Report On the USSR**. 24 Şubat 1989, s. 18-19.

Bohr, Annette ve Timur Kocaoğlu, "Birlik Stages Another Demonstration in Tashkent", **Radio Free Europe/Radio Liberty, Report On the USSR**. 16 Haziran 1989, s. 17.

Bohr, Annette. "Inside the Uzbek Parliamentary Opposition: An Interview with Muhammad Salih", **Report on the USSR**. 16 Kasım 1990, s. 18-22.

Broxup, Marie. "Political Trends in Soviet Islam After the Afghanistan War", Edward A. Allworth (Ed.), **Muslim Communities Reemerge, Historical Perspectives on Nationality, Politics and Opposition in the Former Soviet Union and Yugoslavia** içinde. Durham: Duke University Press, 1994, s. 304-312.

Buttino, Marco. "Study of the Economic Crisis and Depopulation in Turkestan, 1917-1920," **Central Asian Survey**. Cilt: 9, Sayı: 4, 1990, s. 59-74.

Buttino, Marco. "Politics and Social Conflict during a Famine: Turkestan Immediately after the Revolution," Marco Buttino (Ed.). **In a Collapsing Empire: Underdevelopment, Ethnic Conflicts and Nationalisms in the Soviet Union** içinde. Milan: Feltrinelli, 1993, s. 257-277.

Can, Lale. "Connecting People: A Central Asian Sufi Network in Turn-of-the-Century Istanbul", **Modern Asian Studies**, Cilt: 46, Sayı: 2 (Özel Sayı), 2012, s. 373-401.

Canatan, Kadir. "Gelenek, Din ve Modernite", **Bilgi ve Hikmet Dergisi**. Sayı: 9, Kış 1995, 28-39.

Carlisle, Donald S. "Power and Politics in Soviet Uzbekistan: From Stalin to Gorbachev", William Fierman (Ed.) **Soviet Central Asia: The Failed Transformation** içinde. Boulder: Westview Press, 1991, s. 93-129.

Carlisle, Donald S. "The Uzbek Power Elite: Politburo and Secretariat (1938–83)", **Central Asian Survey**. Cilt: 5, Sayı: 3-4, 1986, 91-132.

Carlisle, Donald S. "Uzbekistan and Uzbeks", **Problems of Communis.**, Eylül-Ekim 1991, s. 23-44.

Carlisle, Donald S. "Geopolitics and Ethnic Problems of Uzbekistan and Its Neighbours", Yaacov Ro'i (Ed.), **Muslim Eurasia: Conflicting Legacies** içinde. Londra: Frank Cass, 1995, s. 71-103.

Carmel, Joel. "Power Elites in Uzbekistan: Clans or Political Alliances?", **Orient**. Cilt: 46, Sayı: 4, 2005, s. 581-608.

Ceccarelli, Alessandra. "Clans, Politics and Organized Crime in Central Asia", **Trends in Organized Crime**. Cilt: 10, Sayı: 3, 2007, s. 19-36.

"Ceditcilik", **Ana Britannica**. İstanbul: Ana Yayınevi, Cilt: 5, 1986, s. 434-435.

"Central Asia: Islam and the State", **International Crisis Group Asia Report**. No: 59, Oş/Brüksel: 10 Temmuz 2003.

Chaduet, Didier. "Hizb ut-Tahrir: An Islamist Threat to Central Asia?" **Journal of Muslim Minority Affairs**. Cilt: 26, Sayı: 1, 2006, s. 114-125.

Chebotarev, A. "In the Web of Uzbek Clans", **Central Asia: Politics and Economics**. No: 2, Kasım 2000, s. 63-64.

Cherian, John. "Uzbekistan's Experiment with Democracy", **Himalayan and Central Asian Studies**. Cilt: 9, Sayı: 1-2, Ocak-Haziran 2005, s. 41-45.

Collins, Kathleen. "Clans, Pacts, and Politics in Central Asia", **Journal of Democracy**. Cilt: 13, Sayı: 3, Temmuz 2002, s. 137-152.

Collins, Kathleen. "The Political Role of Clans in Central Asia", **Comparative Politics**. Cilt: 35, Sayı: 2, Ocak 2003, s. 171-190.

Collins, Kathleen. "The Logic of Clan Politics: Evidence from the Central Asian Trajectories", **World Politics**. Cilt: 56, Sayı: 2, Ocak 2004, s. 224-261.

Connor, Walter D. "The Manufacture of Deviance: The Case of the Soviet Purge, 1936-1938", **American Sociological Review**. Cilt: 37, Sayı: 4, Ağustos 1972, s. 403-413.

Cornell, Svante E. ve Regina A. Specter, "Central Asia: More Than Islamic Extremists", **The Washington Quarterly**. Cilt: 25, Sayı: 1, Mart 2002, s. 193-206.

Cornell, Svante E. "Narcotics, Radicalism, and Armed Conflict in Central Asia: The Islamic Movement of Uzbekistan", **Terrorism and Political Violence**. Cilt: 17, Sayı: 4 Kasım 2005, s. 619-639.

"Crackdown on Radical Islam in Uzbekistan", **Jamestown Foundation Monitor**. Cilt: 4, Sayı: 86, 5 Mayıs 1998.

Critchlow, James. "Uzbekistan: The Paralysis of Political Power", **Report on the USSR**. 28 Temmuz 1989, s. 32.

Critchlow, James. "Islam in Fergana Valley: The Wahhabi Threat", **Radio Free Europe/Radio Liberty, Report On the USSR**. Cilt: I, No: 49, 8 Aralık 1989, s. 13-17.

Çakmak, Mehmet Ali ve Ercenk Hamarat. "İpek Yolu Tarihinin Öğretiminde ABD Merkezli Bazı Yaklaşımlar: Teknoloji, Proje ve Müze", **Kastamonu Eğitim Dergisi**. Cilt: 24, Sayı: 1, 2016, s. 421-430.

Çaman, Efe ve Kenan Dağcı, "Özbekistan'da İslam, Siyasal Sistem ve Radikalizm", **Yalova Sosyal Bilimler Dergisi**. Cilt: 4, Sayı: 8, 2014, s. 8-22.

Çetin, Halis. "Liberalizmin Tarihsel Kökenleri", **Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**. Cilt: 3, Sayı: 1, 2002, s. 79-96.

Dadabayev, Timur. "Securing Central Asian Frontiers: Institutionalisation of Borders and Inter-state Relations", **Strategic Analysis**. Cilt: 36, No: 4, Temmuz-Ağustos 2012, s. 554-568.

Dallmaya, Fred. "Global Modernleşme: Farklı Modernitelere Doğru mu?", **Modernleşme, İslam Dünyası ve Türkiye, Milletlerarası Tartışmalı İlmi Toplantı 17-19 Kasım 2000**. İstanbul: Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi, No: 36, 2001, s. 33-62.

Dannreuther, Roland. "Creating New States in Central Asia: The Strategic Implications of the Collapse of Soviet Power in Central Asia", **Adelphi Paper, The International Institute for Strategic Studies**. No: 288, Londra: 1994.

Demir, Şeyhmus Mutlu Sesli ve Veysel Yılmaz. "Türk Modernleşmesi: Eleştirel Bir Bakış", **Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**. Sayı: 2, 2008, s. 77-90.

d'Encausse, Hélène Carrère. "The Stirring of National Feeling", Edward A. Allworth, (Ed.), **Central Asia: A Century of Russian Rule** içinde. New York: Columbia University Press, 1967, s. 172-206.

Devrisheva, Leyla. "Rusyadan Türkiye'ye Göç Eden Aydınların Gözüyle Bolşevik İhtilali", **Mediterranean Journal of Humanities**, Cilt: 4, Sayı: 2, 2014, s. 61-70.

DeYoung Alan J. ve Charlene Santos. "Central Asian Educational Issues and Problems: Internet Coverage and Sources", Stephen P. Heyneman ve Alan J. DeYoung (Ed.), **The Challenges of Education in Central Asia** içinde. Greenwich: Information Age Publications, 2004, s. 65-80.

Dudoignon, Stephane A. "Les 'Tribulations' du juge Ziyā: Histoire et Mémoire du Clientélisme Politique à Boukhara", **Annales, Histoire, Sciences Sociales**. Cilt: 59, Sayı: 5/6, Eylül-Aralık 2004), s. 1095-1135.

Durgun, Özden Sezgi. "Homo Balkanicus, Çılgın Türkler ve Diğerleri", **Toplum ve Bilim**. Sayı: 105, 2016, s. 245-264.

Eisenstadt, Shmuel N. "The Civilizational Dimension of Modernity: Modernity as a Distinct Civilization", **International Sociology**. Cilt: 16, Sayı: 3, 2001, s. 320-340.

Epkenhans, Tim. "Muslims Without Learning, Clergy Without Faith: Institutions of Islamic Learning in the Republic of Tajikistan", Michael Kemper, Raoul Motika ve Stefan Reichmuth (Ed.), **Islamic Education in the Soviet Union and Its Successor States** içinde. New York: Routledge, 2010, s. 313-348.

Epkenhans, Tim. "The Islamic Revival Party of Tacikistan: Episodes of Islamic Activism, Postconflict Accommodation and Political Marginalization", **Central Asian Affairs**. Cilt: 2, Sayı: 4, 2015, s. 321-346.

Ergün, Mustafa. "Rus Eğitiminde Batılılaşma Çabaları ve Reformlar", **Kuramsal Eğitimbilim**. Cilt: 2, Sayı: 1, 2009, s. 31-56.

Ergün, Mustafa ve Barış Çiftçi. "Türk Dünyasının İlk Ortak Eğitim Reformu: Usul-ü Cedit Hareketi", **I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı**. İzmir: Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, 9-15 Nisan 2016, s. 1-15.

Erkan, Ümmet. "Rus Modernleşmesinde Batı Karşıtlığının Tarihsel Temelleri", **Çeşm-i Cihan: Tarih, Kültür ve Sanat Araştırmaları E-Dergisi**. Cilt: 4, Sayı: 1, Yaz 2017, s. 52-70.

Erol, Mehmet Seyfettin. "Özbekistan Cumhuriyeti", **Türkler Ansiklopedisi**. Cilt:19, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 628-642.

Erol, Mehmet Seyfettin. "Orta Asya'da Güvenlik Sorunları", **Türkiyat Araştırmaları**. Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Sayı: 1, Güz 2004, s. 85-112.

Erşahin, Seyfettin. "Buhara'da Ceditçilik-Eğitim Tartışmaları ve Abdurrauf Fıtrat (XX. Yüzyıl Başları)", **Dini Araştırmalar**. Cilt: 1, Sayı: 3, Nisan 1999, s. 213-255.

Falkowski, Maciej ve Jozef Lang, "Homo Jihadicus, Islam in the Former USSR and the Phenomenon of the Post-Soviet Militants in Syria and Iraq", **Center for Eastern Studies (OSW) Report**. Varşova: Eylül 2015.

Fane, Daria. "Ethnicity and Regionalism in Uzbekistan: Maintaining Stability Through Authoritarian Control", Leokadia Drobisheva, Rose Gottemoeller, Catherine McArdle Kelleher ve Lee Walker (Ed.), **Ethnic Conflict in the Post-Soviet World: Case Studies and Analysis** içinde. New York: M. E. Sharpe, 1996, s. 271-302.

Fathi, Habiba. "Gender, Islam, and Social Change in Uzbekistan", **Central Asian Survey**. Cilt: 25, No: 3, Eylül 2006, s. 303-317.

Farinelli, Franco. "Friedrich Ratzel and the Nature of (Political) Geography", **Political Geography**. Cilt: 19, Sayı: 8, Kasım 2000, s. 943-955.

Farrant, Amanda. "Mission Impossible: The Politico-Geographical Engineering of Soviet Central Asia's Republican Boundaries", **Central Asian Survey**. Cilt: 25, Sayı: 1-2, Mart-Haziran 2006, s. 61-74.

Fedorov, Yury. "Uzbekistan: Clans, Succession, and Stability", **Security Index: A Russian Journal on International Security**. Cilt: 18, Sayı: 2, 2012, s. 39-54.

Fendoğlu, Hasan Tahsin. "Osmanlı Modernleşmesine Giriş", **Yeni Türkiye**. Ankara: Yıl: 8, Sayı:46, Temmuz-Ağustos, 2002, s. 145-155.

Ferro, Marc. "Sovyet Rejiminin Milliyetler Politikası", Jean Leca (Ed.), **Uluslar ve Milliyetçilikler** içinde. Siren İdemen (çev.), İstanbul: Metis Yayınları, 1998, s. 141-143.

Fierman, William. "Political Development in Uzbekistan: Democratization?" Karen Dawisha ve Bruce Parrott (Ed.), **Conflict, Cleavage, and Change in Central Asia and the Caucasus** içinde. Cambridge: Cambridge University Press, 1997, s. 360-408.

Fragner, Berg G. "Sovyet Milliyetçiliği: Orta Asya'nın Bağımsız Cumhuriyetlerine Kalan İdeolojik Miras", Willem van Schendel ve Erik J.Zürcher (Ed.), **Orta Asya ve İslam Dünyasında Kimlik Politikaları** içinde. Selda Somuncuoğlu (çev.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2004, s. 27-32.

Fredholm, Michael. "Islamic Extremism as a Political Force, A Comparative Study of Central Asian Movements", **Asian Cultures and Modernity**, Asian Cultures and Modernity Research Group, Stockholm University, Stockholm: Research Report No: 12, Ekim 2016.

Fuller, Elizabeth ve Annette Bohr. "Chronology of Ethnic Disturbances in Transcaucasia and Central Asia", **Radio Free Europe/Radio Liberty, Report On the USSR**. 7 Temmuz 1989, s. 16-18.

Galtung, Johan. "Emperyalizmin Yapısal Teorisi", **Uluslararası İlişkiler**. Cilt: 1, Sayı: 2, 2004, s. 25-46.

Ghosh Amitav ve Dipesh Chakrabarty. "A Correspondence on Provincializing Europe", **Radical History Review**. Sayı: 83, Bahar 2002, s. 146-172.

Gleason, Gregory. "Nationalism or Organized Crime? The Case of Cotton Scandal in the USSR", **Corruption and Reform**. Cilt: 5, Sayı: 2, 1990, s. 87-108.

Gleason, Gregory. "Fealty and Loyalty: Informal Authority Structures in Soviet Asia", **Soviet Studies**. Cilt: 43, Sayı: 4, 1991, s. 613-628.

Goodman, Melvin. "Perestroika: Its Impact on the Central Asian Republics and Their Future Relations with Moscow", Hafeez Malik (Ed.), **Central Asia: Its Strategic Importance and Future Prospects** içinde. New York: St. Martin's Press, 1994, s. 77-94.

Göktürk, İsmail. "Gaspıralı İsmail Bey'in (1851-1914) Kazanlı Âlimlerle Münasebetleri", Ali Arslan, İbrahim Maraş, Recep Çelik ve Mehmet Kamil Berse (Ed.), **Şehabeddin Mercani ve Kazan Kültürü, Kazanlı Yenilikçi Âlimler** içinde. Cilt: 1, İstanbul: Türk Dünyası Kültür Başkenti Eskişehir 2013 Ajansı, 2014, s. 326-355.

Gullette, David. "Theories on Central Asian Factionalism: The Debate in Political Science and Its Wider Implications", **Central Asian Survey**. Cilt: 26, Sayı: 3, 2007, s. 373-387.

Gulyamova, Lola. "Renewable Social Energy: Mahalla as a Traditional Institution for Sustainability", **Research in Social Problems and Public Policy**. Cilt: 20, 2012, s. 335-348.

Gunn, T. Jeremy. "Shaping an Islamic Identity: Religion, Islamism and the State in Central Asia", **Sociology of Religion**. Cilt: 64, Sayı: 3 (Özel Sayı), 2003, s. 389-410.

Günay, Enver, Sibel Çetiner, Sebile Sevinç ve Esra Kütükçü, "Tarihi İpek Yolundan Modern İpek Yolu Projesine: Türkiye-Çin Ekonomik İşbirliği Çerçevesinde Orta Koridor ile Kuşak ve Yol Girişimi", **Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt: 9, Sayı: 2, 2019, s. 157-175.

Güneş, Hakan. "Başkanlık, Parlamentarizm ve Yerel Ağlar: Özbek ve Kırgız Siyasal Sistemlerinin Yeniden Düzenlenmesi", **İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**. Sayı: 45, 2011, s. 23-43.

Güngör, Ebubekir. "Kırgızistanda Bolşevik Komitelerinin Kurulması ve Kırgızlar", **Akademik Hassasiyetler**. Cilt: 4, Sayı: 7, 2017, s. 71-84.

Güngör, Ebubekir. "Modern Kırgızistan'ın Kurulma Sürecinde Bolşevik Politikalara Karşı Milli Eleştiriler", Mehmet Yavuz Erler ve Abdullah Şevki Duymaz (Ed.), **Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler'de Akademik Araştırmalar-1** içinde. Ankara: Gece Kitaplığı, Nisan 2018, s. 267-287.

Habermas, Jürgen. "Modernlik: Tamamlanmamış Bir Proje", Güleğül Naliş, Dumrul Sabuncuoğlu ve Deniz Erksan (çev.), Necmi Zekâ (Ed.), **Postmodernizm** içinde. İstanbul: Kıyı Yayınları, 1994, s. 31-44.

Hadad, Siman ve Hilal Khashan. "Islam and Terrorism: Lebanese Muslim Views on September 11", **The Journal of Conflict Resolution**. Cilt: 46, Sayı: 6, Aralık 2002, s. 812-828.

Haghighi, Mehrdad. "Changing Dynamics of Islamic Politics in Central Asia", **The Muslim World**. Cilt: 92, Sayı: 3-4, Eylül 2002, s. 315-331.

Hanioğlu, M. Şükrü. "Batılılaşma", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**. Cilt: 5, 1992, s. 148-152.

Hanks, Reuel R. "Dynamics of Islam, Identity and Institutional Rule in Uzbekistan: Constructing a Paradigm for Conflict Resolution", **Communist and Post-Communist Studies** içinde. Cilt: 40, Sayı: 2, Haziran 2007, s. 209-221.

Hansen, Claus Bech. "Power and Purification: Late-Stalinist Repression in the Uzbek SSR", **Central Asian Survey**. Cilt: 36, Sayı: 1, 2017, s. 148-169.

Harasymiw, Bohdan. "The Soviet Communist Party's Leadership Recruitment System," **Canadian Journal of Political Science/Revue Canadienne de Science Politique**. Cilt: 2, Sayı: 4, Aralık 1969, s. 493-512.

Hatunoğlu, Nurettin. "Buhara'daki Ceditçilik Hareketi ve Yaş Buharalılar", **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**. Sayı: 38, Güz 2015, s. 1-33.

Ishiyama, John. "Neopatrimonialism and the Prospects for Democratization in the Central Asian Republics", Sally N. Cummings (Ed.), **Power and Change in Central Asia** içinde. Londra: Routledge, 2002, s. 42-58.

Nurettin Hatunoğlu, "Buhara Emirliğinin Son Hükümdarı Âlim Han'ın Afganistan'da Ölümü ve Sonrasında Yaşanan Gelişmeler", **Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi**. Cilt: 2, Sayı: 2, 2018, s. 127-144.

Haushofer, Karl. "Why Geopolitik?", Gearóid Ó Tuathail, Simon Dalby, Paul Routledge (Ed.), **Geopolitics Reader** içinde. Londra: Routledge, 1998, s.33-36.

Hearthshaw, John ve Edmund Herzig. "Introduction: The Source of Statehood in Tajikistan", **Central Asian Survey**. Cilt: 30, Sayı: 1, 2011, s. 5-19.

Heinemann-Gruder, Andreas ve Holger Haberstock, "Sultan, Clan and Patronage: The Dilemmas Facing Central Asia's Regimes", **Osteuropa**. Cilt: 57, Sayı: 8-9, Ağustos 2007, s. 121-138.

Henze, Paul B. "The Great Game in Kashgaria-British and Russian Missions to Yakub Beg", **Central Asian Survey**. Cilt: 8, Sayı: 2, 1989, s. 61-95.

Hıdıraliyev, Darhan. "Türkistan'da Cedit Hareketinin Fikri Kaynakları ve Abay", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**. Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Yayını, Sayı: 2, 1997, s. 79-89.

Hirsch, Francine. "Toward an Empire of Nations: Border Making and Formation of Soviet National Identities", **Russian Review**. Cilt: 59, Sayı: 2, Nisan 2000, s. 201-226.

Hosking, Geoffrey. "Patronage and the Russian State", **The Slavonic and East European Review**. Cilt: 78, No: 2, Nisan 2000, s. 301-320.

"Human Rights in Uzbekistan", **Human Rights Watch**. New York: Mayıs 1993.

Ilkhamov, Alisher. "The Limits of Centralization: Regional Challenges in Uzbekistan," Pauline Jones Luong (Ed.), **The Transformation of Central Asia: States and Societies from Soviet Rule to Independence** içinde. Londra: Cornell University Press, 2004, s. 159-181.

Ilkhamov, Alisher. "Impoverishment of the Masses in the Transition Period: Signs of an Emerging New Poor Identity in Uzbekistan", **Central Asian Survey**. Cilt: 20, Sayı: 1, 2001, s. 33-54.

Ilkhamov, Alisher. "Neopatrimonialism, Interest Groups and Patronage Networks: The Impasses of the Governance System in Uzbekistan", **Central Asian Survey**. Cilt: 26, Sayı: 1, 2007, s. 65-84.

Isaacs, Rico ve Abel Polese. "Between Imagined and Real Nation-Building: Identities and Nationhood in Post Soviet Central Asia", **Nationalities Papers**. Cilt: 43, Sayı: 3, 2015, s. 371-382.

Işık, Hasan. "Tarihi İpek Yolu ve Tarih Bölümü Öğrencilerinin Bu Yol Hakkındaki Bilgi Düzeylerinin Değerlendirilmesi", **Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi**. Cilt: 21, Sayı: 1, 2017, s. 145-176.

İçel, Hatice. "Çolpan'ın Şiirlerinde Özgürlük Özlemi ve Çolpan Yıldız İmgesi", **Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi**. Cilt: 7, Sayı: 17, 2019, s. 135-147.

İnönü, Erdal. "Bilimsel Devrim ve Türkiye", **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**. Cilt: 5, Sayı: 2, 2004, s. 103-116.

İsimsiz. "İlm-i Terakki", **Ayna Dergisi**. Sayı: 10, 1913, s. 246.

İşcan, İsmail Hakkı. Uluslararası İlişkilerde Klasik Jeopolitik Teoriler ve Çağdaş Yansımaları", **Uluslararası İlişkiler Dergisi**. Cilt: 1, Sayı:2, 2004, s. 47-79.

Jeanniere, Abel. "Modernite Nedir?" Nilgün Tütal-Küçük (çev.), Mehmet Küçük (Ed.), **Modernite Versus Postmodernite** içinde. Ankara: Vadi/Toplum Yayınları, 1993, s. 15-25.

Kadyrov, Mederbek. "Kırgızistan'da Ceditçilerin Eğitim Alanındaki Faaliyetleri", **Dini Araştırmalar**. Cilt: 17, Sayı: 45, Temmuz-Aralık 2014, s. 159-172.

Kafkasyalı, Muhammet Savaş ve Raşid Tacibayev. "Tacikistan: Kurgusal Kuruluşun Kurgusal Politikaları", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**. Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Cilt: 12, Sayı: 1, Yaz 2012, s. 239-266.

Kahraman, Hasan Bülent. "Avrupa: Türk Modernleşmesinin Xanadu'su: Türk Modernleşmesi Kurucu İradesinde Yeni Bir Bakış Denemesi", **Doğu Batı**. Sayı: 14, 2001, s. 8-27.

Kangas, Roger D. "Uzbekistan: The Karimov Presidency-Amir Timur Revisited", Sally N. Cummings, **Power and Change in Central Asia** içinde. Londra: Routledge, 2002, s. 130-149.

Kanlıdere, Ahmet. "The Revitalizing Aspect of the Tatar Reform Movement", **University Seminar for Studies in the History and Culture of the Turks** içinde. New York: Columbia University, 17 Kasım 1995.

Kanlıdere, Ahmet. "Kazan Tatarları Arasında Tecdid ve Cedit Hareketi", **Türkiye Günlüğü**. Sayı: 46, Yaz 1997, s. 89-96.

Kanlıdere, Ahmet. "Rusya Türkleri Arasında Yenileşme Hareketleri Hakkındaki Araştırmalara Genel Bir Bakış", **Müteferrika**. Sayı: 19, Yaz 1999, s. 123-131.

Kanlıdere, Ahmet. "Zahir Bigi", **İdil-Ural Türk Aydınları Sempozyumu**. Ankara: 1 Nisan 2000.

Kanlıdere, Ahmet. "XIX. ve XX. Yüzyıllarda Kazan Tatarları", **Türkler Ansiklopedisi**. Cilt:18, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 415-426.

Kanlıdere, Ahmet. "Cedidcilik ve Dini Islahçılık", **İsmail Bey Gaspıralı ve Ziya Gökalp Sempozyumu: Bildiriler**. Ankara: Türksoy Yayınları, 2003, s. 92-96.

Kanlıdere, Ahmet. "Tatar Ceditçiliğinin Kökenleri", **Tatarlar ve Tataristan: Dünü, Bugünü, Yarını Sempozyumu**. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Şubat 2003, s. 1-6.

Kanlıdere, Ahmet. "Islahatçı ve Ceditçi Tanımlamaları Üzerine Bazı Düşünceler", Hakan Kırımlı Vd. (Ed.), **İsmail Bey Gaspıralı İçin** içinde. Ankara: Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği, 2004, s. 255-262.

Kanlıdere, Ahmet. "Sovyet ve Türk Tarih Yazıcılığında Rusya Müslümanlarının Düşünce Tarihi", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**. Cilt: 2, Sayı:1, 2004, s. 149-181.

Kanlıdere, Ahmet. "Dini Ceditçilikten Seküler Reformculuğa: Islahçı ve Ceditçilerin Zihni Serüvenleri", **XIV. Türk Tarih Kongresi**. II. Cilt, II. Kısım, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2005, s. 1339-1344.

Kanlıdere, Ahmet. "The Trends of Thought Among The Tatars and Bashkirs: Religious Reformism and Secular Jadidism vs. Qadimism", **Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu (USAK)/Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları (OAKA)**. Cilt: 5, Sayı: 9, 2010, s. 48-63.

Kanlıdere, Ahmet. "Sırât-ı Müstakîm Dergisi ve Buhara'da Uyanış (1909-1911)", **VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi**. İstanbul: 30 Eylül- 4 Ekim 2013, s. 551-565.

Karagiannis, Emmanuel. "Political Islam in the Soviet Union: Uzbekistan and Azerbaijan Compared", **Dynamics of Asymmetrical Conflict**. Cilt: 3, No: 1, Mart 2010, s. 46-61.

Karagiannis, Emmanuel. "Political Islam in Central Asia: On the Trail of Hizb ut-Tahrir", **Orient: German Journal for Politics, Economics and Culture of the Middle East**. Sayı: 4, Ocak 2010, s. 18-24.

Karagiannis, Emmanuel. "The New Face of Political İslam in Central Asia: The Rise of Islamo-Democrats", **Journal of Muslim Minority Affairs**. Cilt: 36, Sayı: 2, 2016, s. 267-281.

Karakaş, Ş. "Abdülhamid Süleymenoğlu Çolpan", **T.C. İstanbul Aydın Üniversitesi Uygulama Dergisi**. Sayı: 14, s. 12-21.

Kaser, Michael. "The Economic and Social Impact of Systemic Transition in Central Asia and Azerbaijan", Mehdi Pervizi Amineh ve Henk Houweling, **Central Asia in Global Politics: Conflict, Security and Development** içinde. Leiden: Brill, 2005, s. 145-160.

Kasimov, Begali. "20. Yüzyıl Başlarında Türkistan'daki Cedidcilik Akımının Başlıca Özellikleri" **Avrasya Etüdleri Dergisi**. Cilt:2, Sayı:3, Sonbahar 1995, s. 88-97.

Kasimov, Begali. "Ceditcilik (Bazı Mülâhazalar)", Veli Savaş Yelok (çev.), **Gazi Üniversitesi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi**. Cilt: 1, Sayı: 6, Bahar 2010, s. 335-361.

Kaushik, Devendra. "Islamic Fundamentalism in Central Asia: An Appraisal", **Himalayan and Central Asian Studies**. Cilt: 4, Sayı: 3-4, Temmuz-Aralık 2000, s. 3-23.

Kavuncu, Ayşe Çolpan. "Özbekistan'da Merkez-Yerel İlişkisi: Taşkent Mahalleleri Üzerine Bir Deneme", **Bilig**. Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 71, Güz 2014, s. 123-146.

Kaye, David. "Struggling with Independence: Central Asian Politics in the Post-Soviet World", **Middle East Insight**. Sayı: 8, Temmuz-Ekim 1992, s. 29-32.

Kazımoğlu, Samir. "Ahmet Ağaoğlu'nun Dünya Görüşü", **Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu**. Kayseri: 23-26 Mayıs 1996, s. 355-361.

Keller, Shoshana. "The Central Asian Bureau: An Essential Tool in Governing Soviet Turkestan", **Central Asian Survey**. Cilt: 22, No: 2/3, Haziran-Eylül 2003, s. 281-297.

Kerimov, Naim. "Türkistanlı Ceditçi Mahmudhoca Behbûdi'nin Ölümü", Veli Savaş Yelok (aktaran), **Gazi Türkiyat, Türkoloji Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 6, Bahar 2010, s. 363-383.

Keskioğlu, Osman. "Musa Carullah (1875-1949), Hayatı, Görüşleri ve Eserleri", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**. Cilt: 12, Sayı: 1, 1964, s. 63-73.

"Khaidar Yakhyayev", **Uzbek Sovet Ensiklopediyasi**. Cilt: 13, Tashkent: Uzbekistan SSR Fanlar Akademiyasi, 1979, s. 483.

Khalid, Adeeb. "Muslim Printers in Tsarist Central Asia: A Research Note", **Central Asian Survey**. Cilt: 11, Sayı: 3, 1992, s. 113-18.

Khalid, Adeeb. "Printing, Publishing and Reform in Tsarist Central Asia", **Journal of Middle East Studies**. Cilt: 26, Sayı: 2, 1994, s. 187-200.

Khalid, Adeeb. "Society and Politics in Bukhara, 1868-1920", **Central Asian Survey**. Cilt: 19, Sayı:3-4, 2000, s. 367-396.

Khalid, Adeeb. "Osman Khoja and the Beginning of Jadidism in Bukhara", Timur Kocaoğlu (Ed.), **Türkistanda Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924/Reform Movements and Revolutions in Turkistan: 1900-1924** içinde. Ankara: Türkistan ve Azerbaycan Araştırma Merkezi Yayını, Şafak Matbaası, 2001, s. 287-297.

Khamadov, Sulton. "Mezhdunarodniy Kontekst-Afganskiy Factor (International Context-The Afghan Factor)", **Religiozniy Extremizm V Tzentranoi Azii: Problemy I Perspektivy (Religious Extremism in Central Asia: Problems and Perspectives)** içinde. Duşanbe: Tacikistan, OSCE, 2002, s. 130-150.

Kılavuz, İdil Tunçer. "Political and Social Networks in Tajikistan and Uzbekistan: 'Clan', Region and Beyond", **Central Asian Survey**. Cilt: 28, Sayı: 3, 2009, s. 323-334.

Kılavuz, İdil Tunçer. "The Role of Networks in Tajikistan's Civil War: Network Activation and Violence Specialists," **Nationalities Papers**. Cilt: 37, Sayı: 5, 2009, s. 693-717.

Kılavuz, İdil Tunçer. "Sovyetler Birliğinde Rus Milliyetçiliği ve Rus Milli Kimliğinin Gelişimi", **Siyasal, Journal of Political Sciences**. Cilt: 26, Sayı: 2, 2017, s. 79-110.

Kılıç, Ahmet Faruk, Sıddık Ağçoban. "Gelenek ve Modernizm Bağlamında İslam", **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**. Cilt: 15, Sayı: 28, 2013, s. 223-242.

Kınacı, Cemile. "Kazak Aydını Mirjakıp Duylatulu'nun (1885-1935) Balkıya (1922) Tiyatro Eserinde Ceditçi Düşünce ve Dönemin Sosyal Meseleleri", **Gazi Türkiyat**. Türkoloji Araştırmaları Dergisi, Sayı: 18, Bahar 2016, s. 171-194.

Kırpık, Güray. "Haçlılar ve İpek Yolu", **Bilig, Ahmet Yesevi Üniversitesi Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi**. Sayı: 61, 2012, s. 173-200.

Kızılcılık, Sezgin. "Postmodernizm: 'Modernlik Projesine' Bir Başkaldırı", **Türkiye Günlüğü**. Sayı: 30, 1994, s. 86-96.

Kızılcılık, Sezgin. "Sömürgecilik, Irkçılık ve Soykırım Modeli Olarak Modernlik", **International Journal of Human Sciences**. Cilt: 15, Sayı: 4, 2018, s. 2012-2018.

Kirk, Russel. "Muhafazakârlık Fikri", **Liberal Düşünce**. Cilt: 10, Sayı: 37, Kış 2005, s. 137-143.

Kocaoğlu, Timur. "Uzbek Students Call for Uzbek to be Made the Republican State Language", **Radio Free Europe/Radio Liberty, Report On the USSR**. 24 Şubat 1989, s. 21-22.

Kocaoğlu, Timur. "Demonstrations by Uzbek Popular Front", **Radio Free Europe/Radio Liberty, Report On the USSR**. 28 Nisan 1989, s. 13-15.

Kodaman, Bayram. "Bolşevik İhtilali ve Türkiye", **Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**. Sayı: 25, Mayıs 2012, s. 65-68.

Koroteyeva, Victoria ve Ekaterina Makarova. "The Assertion of Uzbek National Identity: Nativization of State-Building Process?", Touraj Atabeki ve John O'Kane (Ed.), **Post-Soviet Central Asia** içinde. New York: Tauris Academic Studies, 1998, s. 137-143.

Koroteyeva, Victoria ve Ekaterina Makarova. "Money and Social Connections in the Soviet and Post-Soviet Uzbek City", **Central Asian Survey**. Cilt: 17, Sayı: 4, 1998, s. 579-596.

Köprülü, M. Fuad. "Timur'un Fetihleri ve Neticeleri", **Mostar Dergisi**. Sayı: 25, Mart 2007, s. 46-47.

Köseoğlu, Tülay. "Türkistan Milli-Siyasi Hareket Tarihi'nde İlk Adım: Türkistan (Hokand) Muhtariyeti (1917-1918)", Yunus Koç ve Mikail Cengiz (Ed.), **100. Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası** içinde. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyet Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2018, s. 111-124.

Kronstadt K. Alan ve Kenneth Katzman. "Islamist Militancy in the Pakistan-Afghanistan Border Region and U.S. Policy", **Congressional Research Service (CRS) Report for Congress**. 21 Kasım 2008.

Kumru, oşkun. "Alman Dışpolitikasında 'Türkistan' (II. Dünya Savaşı)", **III. Uluslararası Türk-Alman İlişkileri Sempozyumu, Bildiriler Kitabı**. 8-11 Kasım 2018, Würzburg, Almanya: IKG Yayınevi, Ocak 2019, s. 102-111.

Kunze, Thomas ve Michail Logvinov. "Central Asia Facing ISAF Withdrawal From Afghanistan", Gerhard Wahlers Vd. (Ed.), **Security Policy**. Berlin: Konrad Adenauer Stiftung, KAS International Reports, Cilt: 29, 2013-12, s. 45-68.

Kuran, Ercüment. "Milli Mücadele Yıllarında ve Türkiye Cumhuriyeti Döneminde Ahmet Ağaoğlu", **Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu**. Kayseri: 23-26 Mayıs 1996, s. 431-434.

Kurat, Akdes Nimet. "Kazan Türklerinin "Medenî Uyanış" Devri", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**. Sayı: 3-4, Temmuz-Aralık 1966, s. 95-194.

Küçük, Serhat. "Batı'nın Batılılaşması: Zihinsel Dönüşümün Eylemsel Kökeni", **Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**. Cilt:11, Sayı: 2, 2013, s. 431-440.

Lang, Jozef. "The Radical Islamic Militants of Central Asia", **Centre for Eastern Studies/Osrodek Studiow Wschodnisch (OSW) Report**. Varşova: Kasım 2013.

Lang, Jozef. "Exporting Jihad-Islamic Terrorism From Central Asia", **Commentary, Center for Eastern Studies (OSW)**. Varşova: Sayı: 236, 12 Nisan 2014.

Lazzerini, Edward J. "Gadidism at the Turn of the Twentieth Century: A View From Within", **Cahiers du Monde Russe et Sovietique**. Cilt: 16, Sayı: 2, 1975, s. 245-277.

Lee, Yee Lak Elliot. "Behaviorist Fundamentalism Turns Radical: ETIM/TIP's Islamic Fundamentalist Representations and Narratives", **Journal of Middle Eastern and Islamic Studies (in Asia)**. Cilt: 9, Sayı: 4, 2015, s. 85-99.

Leheny, David. "Tokyo Confronts Terror", **Policy Review**. Sayı: 110, Aralık 2001/Ocak 2002, s. 37-47.

"Leon Melkumov", **Uzbek Sovet Ensiklopediyasi**. Cilt: 7, Tashkent: Uzbekistan SSR Fanlar Akademiyasi, 1976, s. 134.

Lewis, David G. "Tackling Corruption in Uzbekistan: A White Paper", **Open Society Forum**. Policy Report, New York: Haziran 2016.

Lindholm, Charles. "Kinship Structure and Political Authority: The Middle East on Central Asia", **Comparative Studies in Society and History**. Cilt: 28, Sayı: 2, Nisan 1986, s. 334-355.

Lorenz, Richard. "Economic Bases of the Basmachi Movement in the Farghana Valley," Andreas Kappeler, Gerhard Simon, Georg Brunner, Edward Allwort (Ed.), **Muslim Communities Reemerge: Historical Perspectives on Nationality, Politics, and Opposition in the Former Soviet Union and Yugoslavia** içinde. Durham, N.C.: Duke University Press, 1994, s. 277-303.

Lubin, Nancy. (1989), "Uzbekistan: The Challenges Ahead", **The Middle East Journal**. Cilt: 43, Sayı: 4, İlkbahar 1989, s. 619-634.

Lyons, Shawn T. "Chase That Pig From the Mosque': Eastern Politics in the Indian Dramas of Abdurauf Fitrat", **Central Asian Survey**. Cilt: 22, Sayı: 2-3, Haziran/Eylül 2003, s. 299-313.

Macit, Nadim. "Orta Asya Türk Cumhuriyetleri Demokrasi Kuşağı Oluşturma Planının/Arap Baharının Neresinde?", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**. Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Cilt: 12, Sayı: 1, Yaz 2012, s. 21-68.

MacKay, Joseph. "International Politics in Eighteenth-and Nineteenth-Century Central Asia: Beyond Anarchy in International-Relations Theory", **Central Asian Survey**. Cilt: 32, Sayı: 2, 2013, s. 210-224.

Mackinder, Halford John. "The Geographical Pivot of History", **The Geographical Journal**. Cilt: 23, Sayı: 4, Nisan 1904, s. 421-437.

Mackinder, Halford John. "The Round World and the Winning of the Peace", **Foreign Affairs**. Cilt: 21, Sayı: 4, 1943, s. 595-605.

Madi, Maral. "Drug Trade in Kyrgyzstan, Structure, Implications, and Countermeasures", **Central Asian Survey**. Cilt: 23, Sayı: 3-4, 2004, 249-273.

Mahsud, Mansur Khan. "The Battle for Pakistan, Militancy and Conflict in South Waziristan", **New America Foundation, Counterterrorism Strategy Initiative Policy Paper**. Washington: Nisan 2010.

Makarenko, Tamara. "Traffickers Turn from Balkan Conduit to 'Northern' Route", **Jane's Intelligence Review**. Cilt: 13, Sayı: 8, 2001, s. 27-29.

Makarenko, Tamara. "The Changing Dynamics of Central Asian Terrorism", **Jane's Intelligence Review**. Cilt: 14, Sayı: 2, Şubat 2002, s. 36-39.

Martin, Keith. "Whither Central Asia's Islamic Radicals? A Comparative Framework for Examining Political Islam in Central Asia" Lena Jonson and Murad Esenov, (Ed.), **Political Islam and Conflicts in Russia and Central Asia** içinde. Stockholm: Utrikerspolitiska Institutet, 1999, s. 19-37.

Massansalvador, Francesc Serra. "The Process of Nation Building in Central Asia and its Relationship to Russia's Regional Influence", **Jean Monnet/Robert Schuman Paper Series**. Cilt: 10, Sayı: 5, 2010.

McGlinchey, Eric M. "Islamic Leaders in Uzbekistan", **Asia Policy**. Cilt: 1, Sayı: 1, 2006, s. 123-144.

McNeal, Robert H. "The Decisions of the CPSU and the Great Purge", **Soviet Studies**. Cilt: 22, Sayı: 2, Ekim 1971, s. 177-85.

Mektepov, Amankos. "İsmail Bey Gaspıralı ve Kazaklar", Hakan Kırımlı (Ed.), **İsmail Bey Gaspıralı İçin** içinde. Ankara: Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları No: 9, 2004, s. 643-654.

Mert, Özcan. "Buhara Emirliği Elçisi Muhammed Parsa Efendi'nin İstanbul'daki Diplomatik Faaliyetleri (1867-1869)", **Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi**. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Cilt: 15, Sayı: 1-2, 1976, s. 93-120.

Micallef, Roberta M. "Literature and the Nation in Contemporary Uzbekistan", Touraj Atabaki ve John O'Kane (Ed.), **Post-Soviet Central Asia** içinde. New York: I. B. Tauris Academic Studies, 1998, s. 130-136.

Mieczkowski, Z. "The Economic Regionalization of the Soviet Union in the Lenin and Stalin Period," **Canadian Slavonic Papers**. Cilt: 8, Sayı: 1, 1966, s. 117-122.

Miller, John. "Cadres Policy in the Nationality Areas: Recruitment of the CPSU First and Secretaries in the non-Russian Republics of the USSR," **Soviet Studies**. Cilt: 29, Sayı: 1, Ocak 1977, s. 3-36.

Monday, Chris. "Family Rule as the Highest Stage of Communism", **Asian Survey**. Cilt: 51, Sayı: 5, Eylül-Ekim, 2011, s. 812-843.

Moore, Cerwyn. "The Rise and Fall of the Islamic Jihad Union: What Next for Uzbek Terror Network", **Terrorism Monitor**. The Jamestown Foundation, Cilt: 3, Sayı: 14, 9 Nisan 2010, s. 6-8.

Moore, Wilbert E. "İşlevselcilik" Şirin Tekeli (çev.), Tom Bottomore ve Robert Nisbet (Ed.), **Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi** içinde. Mete Tunçay ve Aydın Uğur (Haz.), Ankara: Ayraç Yayınevi, 2002, s. 327-369.

Mori, Sebastiano ve Leonardo Tacetti, "Rising Extremism in Central Asia? Stability in the Heartland for a Secure Eurasia", **European Institute for Asian Studies (EIAS) Briefing Paper**. Şubat 2016.

"Muhammed Ayaz İshaki İdilli", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**. Cilt: 21, 2000, s. 474-476.

Muhammed Hoca. "İsmailbek Hazretleri İle Sohbet", **Ayna Dergisi**. Sayı: 149, 1914, s.1162-1164.

"Muhammed Zahir Bigi", **Kazan Dergisi**, Sayı: 2, 1970, s. 33-34.

Musahan, Ali Yıldız. "Sovyet Rejiminin Müslümanlar Üzerindeki İnanç, Ahlak ve Aile Politikaları", **İlahiyat Tetkikleri Dergisi**. Cilt: 2015/2, Sayı: 44, s. 227-246.

Muminov, Ashirbek. "Shami-Damulla i Ego Rol'v Formirovanii Sovetskogo İslama", Rafik Mukhametshin (Ed.), **İslam, Identichnost' i Politika v Postsovetском Prostranstve** içinde. Kazan: Masterlain, 2005, s. 213-247.

"N. Makhmudov", **Uzbek Sovet Entsiklopediyasi**. Cilt: 2, Tashkent: Fanlar Akademiyasi, 1976, s. 95.

Naumkin, Vitaly Viacheslavovich. "Militant Islam in Central Asia: The Case of the Islamic Movement of Uzbekistan", **University of California, Berkeley Program in Soviet and Post-Soviet Studies Working Paper**. Berkeley CA. : Bahar 2003.

Naumkin, Vitaly Viacheslavovich. "Uzbekistan's State-Building Fatigue", **The Washington Quarterly**. Cilt: 29, Sayı: 3, Yaz 2006, s. 127-140.

Neseman, Frank. "Islam 1917-1941", Christoph Gassenschmidt ve Ralph Tuchtenhagen (Ed.), **Politics and Religion in Soviet Union 1917-1941** içinde. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2001, s. 217-226.

Nimni, Ephraim. "Marks-Engels ve Ulusal Sorun", **Dünya Solu, Üç Aylık Sosyalist Çeviri Dergisi**. Sayı: 7, Bahar-Yaz 1991, s. 33-56.

Nourzhanov, Kiril. "Bandits, Warlords, National Heroes: Interpretations of the Basmachi Movement in Tajikistan", **Central Asian Survey**. Cilt: 34, Sayı: 2, 2015, s. 177-189.

Nyström, Harry. "The Postmodern Challenge From Economic to Creative Management", **Creativity and Innovation Management**. Cilt: 9, Sayı: 2, 2000, s. 109-114.

Olcott, Martha Brill. "Central Asia: The Reformers Challenge a Traditional Society", Lubomyr Hajda ve Mark Beissinger (Ed.), **The Nationalities Factor in Soviet Politics and Society** içinde. Boulder: Westview Press, 1990, s. 253-280.

Olcott, Martha Brill. "The Central Asian Political Crisis", Dale F. Eickelman (Ed.), **Russia's Muslim Frontiers, New Directions in Cross-Cultural Analysis** içinde. Bloomington: Indiana University Press, 1993, s. 49-62.

Olcott, Martha Brill. "Roots of Radical Islam in Central Asia", **Carnegie Papers**. Washington DC: Carnegie Endowment for International Peace, Russia and Eurasia Program, No: 77, Ocak 2007.

O'Loughlin, John ve Henning Heske, "From Geopolitics to Geopolitique: Converting A Discipline for War to A Discipline for Peace", Nurit Kliot ve Stanley Waterman (Ed.), **The Political Geography of Conflict and Peace**. Londra: Belhaven Press, 1991, s. 33-51.

Ortaylı, İlber. "Batılılaşma Sorunu", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**. Cilt: 1, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985. s. 134-138.

Ömürbekov, Toktorbek. "Sömürge Döneminde Kırgızlar", **Türkler Ansiklopedisi**. Cilt:18, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 616-626.

Öz, Aynur. "Özbek Edebiyatında Tiyatro Türü Üzerine", **Türkler Ansiklopedisi**. Cilt:19, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 702-708.

Özbek, Nadir. "Zeki Velidi Togan ve Türk Tarih Tezi", **Toplumsal Tarih**. Cilt: 8, Sayı:45, 1997, s. 15-23.

Özcan, Azmi. "Mir Said Sultan Galiyev", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**. Cilt: 30, 2005, s. 130-132.

Özdemir, Emin. "Kazak Kültürel Hayatında Tatarların Etkisi ve Kazak Ceditçiliğinin Gelişimi", **Bilgi**. Sayı: 48, Kış 2009, s. 157-176.

Pakdemirli, M. Nur. "Hint Altı kıtasında Dini Ekoller ve Din Eğitimi", **EKEV Akademi Dergisi**. Yıl: 19, Sayı: 62, Bahar 2015, s. 425-454.

Polat, Abdumannob. "Central Asian Security Forces Against Their Dissidents Exiled", Roald Z. Sagdeev ve Susan Eisenhower (Ed.), **Central Asia: Conflict, Resolution and Change** içinde. Chevy Chase MD: The Eisenhower Institute, Center for Political and Strategic Studies, 1995, s. 197-216.

Polat, Abdumannob. "Can Uzbekistan Build Democracy and Civil Society?", M. Halt Ruffin & Daniel Waugh (Ed.), **Civil Society in Central Asia** içinde. Seattle: University of Washington Press, 1999, s. 137-144.

Pottenger, John R. "Civil Society, Religious Freedom and Islam Kerimov: Uzbekistan's Struggle for a Decent Society", **Central Asian Survey**. Cilt: 23, Sayı: 1, Mart 2004, s. 55-77.

Pottenger, John R. "Islam and Ideology in Central Asia", Nelly Lahoud ve Anthony H. Johns (Ed.), **Islam in World Politics**. Londra: Routledge, 2005, s. 127-151.

Poujol, Catherine. "Islam in Post-Soviet Central Asia: Democracy Versus Justice?", Irina Morozova (Ed.), **Towards Social Stability and Democratic Governance in Central Eurasia** içinde. Amsterdam: IOS Press, 2005, s. 50-66.

Ramet, Sabrina Petra. "Religious Policy in the Era of Gorbachev", Sabrina Petra Ramet (Ed.), **Religious Policy in the Soviet Union** içinde. Cambridge: Cambridge University Press, 1993, s. 31-52.

Rasanayagam, Johan. "The Politics of Culture and Space for Islam: Soviet and Post-Soviet Imagineries in Uzbekistan", **Central Asian Survey**. Cilt: 33, Sayı: 1, 2014, s. 1-14.

Reetz, Dietrich. "The Deoband Universe: What Makes a Transcultural and Transnational Educational Movement of Islam?", **Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East**. Cilt: 27, Sayı: 1, 2007, s. 139-159.

Rezun, Miron. "The Muslim Borderlands: Islam and Nationalism in Transition", Miron Rezun (Ed.), **Nationalism and the Breakup of an Empire: Russia and Its Periphery** içinde. Connecticut: Praeger Publishers, 1992, s. 125-140.

Rodinson, Maxime. "Sultan-Galiev: A Forgotten Precursor", **Marxism and the Muslim World**. Jean Matthews (çev.), Londra: Zed Press, 1979, s. 133-141

Ro'i, Yaacov. "The Islamic Influence on Nationalism in Soviet Central Asia", **Problems of Communism**. Cilt: 39, Sayı: 4, Temmuz-Ağustos 1990, s. 49-64.

Ro'i, Yaacov. "Central Asian Riots and Disturbances, 1989-1990: Causes and Context", **Central Asian Survey**. Cilt: 10, Sayı: 3, 1991, s. 21-54.

Rorlich, Azade-Ayşe. "Islam and Atheism: Dynamic Tensions in Soviet Central Asia", William Fierman (Ed.), **Soviet Central Asia: The Failed Transformation** içinde. Boulder: Westview Press, 1991, s. 86-218.

Roth, Guenther. "Personal Rulership, Patrimonialism, and Empire-Building in the New States," **World Politics**. Cilt: 20, Sayı: 2, Ocak 1968, s. 194-206.

Ruzaliyev, Odil. "Islam in Uzbekistan: Implications of 9/11 and Policy Recommendations for the United States", **Journal of Muslim Minority Affairs**. Cilt: 25, Sayı: 1, 2005, s. 13-29.

Sabol, Steven. "The Creation of Soviet Central Asia: The 1924 National Delimitation", **Central Asian Survey**. Cilt: 14, Sayı: 2, 1995, s. 225-241.

Sabol, Steven. "Orta Asya'da Rus-İngiliz Rekabeti", Nasuh Uslu (çev.), **Türkler Ansiklopedisi**. Cilt: 18, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 587-595.

Sadikov, Ramin. "Şubat Devriminden Sonra Rusya'da İktidar Mücadelesi: Ekim Devrimine Giden Yol", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**. Cilt: 29, Sayı: 48, 2010, s. 101-108.

Saigy, Gülnar Bozımbaykızı Saigy. "Ahmet Baytursınoğlu ve Kazak Ceditçiliği", **Teke Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi**. Sayı: 4/1, 2015, s. 189-193.

"Salidzhan Mamarasulov", **Sovetskij Entsiklopedicheskiy Slovar**. Cilt: 2, Moskova: Sovetskaya Entsiklopediya, 1983, s. 643.

Salmorbekova, Zumrat ve Galina Yemelianova, "Islam and Islamism in Fergana Valley", Galina Yemelianova (Ed.), **Radical Islam in the Former Soviet Union** içinde. Londra: Routledge, 2010, s. 211-243.

Sarınay, Yusuf. "Türkistanlı Hacıların Ziyaret Merkezi Olarak İstanbul", **Bilig**. Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 88, Kış 2019, s. 1-18.

Sartori, Paolo. "Towards a History of the Muslims' Soviet Union: A View from Central Asia", **Die Welt des Islams**. Cilt: 50, Sayı: 3/4, 2010, s. 315-334.

"Sarvar Azimov", **Uzbekiston Millij Entsiklopediyasi**. Tashkent: 2010, s. 170.

Shahrani, M. Nazif. "Milli Mefkura: The Making of Uzbek National Identity", **International Conference on Caucasus and Central Asia** içinde. Ankara: Mayıs 1995, s. 4.

Schamiloglu, Uli. "Reform Movements and Revolutions in Turkistan: 1900-1924" Timur Kocaoglu (Ed.) **Studies in Honour of Osman Khoja/Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924** içinde. Haarlem: SOTA, 2001, s. 347-368.

Schlyter, Birgit N. "Language Reform and Language Status in Multilingual Uzbekistan", **Asian Cultures and Modernity**. Research Report, No: 13, Stockholm Üniversitesi, Nisan 2007.

Schoeberlein-Engel, John. "Conflict in Tajikistan and Central Asia: The Myth of Ethnic Animosity", **Harvard Middle Eastern and Islamic Review**. Cilt: 1, No: 2, 1994, s. 1-55.

"Sharaf Rashidov", **Uzbek Sovet Entsiklopediyasi**. Cilt: 9, Tashkent: Uzbekistan SSR Fanlar Akademiyasi, 1977, s. 198.

Simpson, Erica Sapper. "Islam in Uzbekistan: Why Freedom of Religion is Fundamental for Peace and Stability in the Region", **Journal of Arabic and Islamic Studies**. Cilt: 2, 1998-1999, s. 110-150.

Sinyavsky, Andrei. "Rus Milliyetçiliği", John Dunlop, Darrel P. Hammer, Andrei Sinyavsky, Ronald Grigor Suny, Alexander Yanov (Ed.), **Günümüzde Rus Milliyetçiliği** içinde. Fatma Arzik, Murat Aygen (çev.), Ankara: Yeni Forum Yayınları, 1990, s. 69-90.

Slezkine, Yuri. "The USSR as a Communal Apartment or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism", **Slavic Review**. Cilt: 53, Sayı: 2, Yaz 1994, s. 414-452.

Slim, Randa M. "The Ferghana Valley: In the Midst of a Host of Crisis", Paul von Tongeren, Hans von de Veen ve Juliette Verhoeven (Ed.), **Searching for Peace in Europe and Eurasia: An Overview of Conflict Prevention and Peace-Building Activities** içinde. Boulder CO: Lynne Rienner Publishers, 2002, s. 489-515.

Smith, Grace Martin. "The Özbek Tekkes of Istanbul", **Der Islam**. Cilt: 57, Sayı: 1, 1981, s. 130-139.

Söyegov, Muratgeldi. "Türkmen Ceditçi Yazarlar", **Gazi Türkiyat**. Türkoloji Araştırmaları Dergisi, Cilt: 1, Sayı: 7, Güz 2010, s. 327-338.

Spechler, Martin C. "Authoritarian Politics and Economic Reform in Uzbekistan: Past, Present and Prospects", **Central Asian Survey**. Cilt: 26, Sayı: 2, 2007, s. 185-202.

Spechler, Dina Rome ve Martin C. Spechler. "The Foreign Policy of Uzbekistan: Sources, Objectives and Outcomes: 1991-2009", **Central Asian Survey**. Cilt: 29, Sayı: 2, Haziran 2010, s. 159-170.

Starr, S. Fredercik. "Clans, Authoritarian Rulers and Parliaments in Central Asia", **Silk Road Paper**. Central Asia-Caucasus Institute, Silk Road Studies Program, Washington, 2006.

Steinberger, Petra. "Fundamentalism in Central Asia: Reasons, Reality and Prospects", Tom Everett-Health (Ed.), **Central Asia: Aspects of Transition**. Londra: Routledge, 2003, s. 219-243.

Straeten, Jonas van der. "Borderlands of Industrial Modernity: Explorations into the History of Technology in Central Asia, 1850–2000", **Technology and Culture**, Cilt: 60, Sayı: 3, Temmuz 2019, s. 659-687.

Subtelny, Maria Eva. "The Cult of Holy Places: Religious Practices Among Soviet Muslims", **The Middle East Journal**. Cilt: 43, Sayı: 4, İlkbahar 1989, s. 593-604.

Sugar, Peter F. "Economic and Political Modernization: Turkey", Robert E. Ward, Dankwart A. Rustow (Ed.), **Political Modernization in Japan and Turkey** içinde. New Jersey: Princeton University Press, 1964, s. 146-175.

Sunar, Lütfi. "19. Yüzyıl Avrupasında Emperyalizm Algısı", **Sosyoloji Dergisi**. Cilt: 3, Sayı: 14, 2007, s. 57-80.

Swift, Christopher. "Militant Pathways: Local Radicalization and Regional Migration in Central Asia", **CTC Sentinel**. Cilt: 4, Sayı: 11, Kasım 2011, s. 8-11.

Synder, Richard. "Explaining Transitions from Neopatrimonial Dictatorships", **Comparative Politics**. Cilt: 24, Sayı: 4, 1992, s. 379-399.

"Syria Calling: Radicalisation in Central Asia", **International Crisis Group, Policy Briefing**. Europe and Central Asia Briefing No: 72, Brüksel: Ocak 2015.

Şadıhanov, Emil. "Sovyetler Birliğinin Dağılma Sürecinde Etkili Olan Bölge Sorunları ve Milliyetçilik Hareketleri", **Sosyoloji Konferansları**, Sayı: 33, 2006, s. 1-22.

Şener, İbrahim. "Abdül-Hak Hamit ve M. Akif'e göre Çağdaşlaşma ve İslam", **Türkiye'nin Çağdaşlaşma Problemi ve İslam**. Sempozyum, Ankara: 2000, s. 107-122.

Şişman, Mehmet. "Postmodernizm Tartışmaları ve Örgüt Kuramındaki Yansımaları", **Eğitim Yönetimi**. Yıl: 2, Sayı: 3, Yaz 1996, s. 451-464.

Taagepera, Rein. "An Overview of the Growth of the Russian Empire", Michael Rywkin (Ed.), **Russian Colonial Expansion to 1917**. Londra: Mansel Publishing, 1988, s. 1-7.

Tahir, Mahmud. "Ebunnâsır Kursâvi 1776-1812", **Central Asian Survey**. Cilt: 8, Sayı: 12, 1989, s. 155-158.

Tanman, M. Baha. "Özbekler Tekkesi", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**. Cilt: 6, İstanbul: 1994, s. 200-202.

Taşagıl, Ahmet. "İpek Yolunun Tarihi Temelleri", A. Emel Kefeli, Ahmet Taşagıl, Nesrin Sarıahmetoğlu Karagür, Özlem Deniz Yılmaz (haz.), **Dünden Bugüne İpek Yolu: Beklentiler ve Gerçekler** içinde. İstanbul: Ötüken Neşriyat, Ötüken Yayınları No: 747, Kültür Serisi: 379, 2008, s. 171-178.

Taşar, Eren Murat. "Islamically Informed Soviet Patriotism in Postwar Kyrgyzstan", **Cahiers du Monde Russe**. Cilt: 52, Sayı:2, (The Soviet Union and World War II), 2011, s.387-404.

Taşar, Eren. "The Central Asian Muftiate in Occupied Afghanistan, 1979-78", **Central Asian Survey**. Cilt: 30, Sayı: 2, Haziran 2011, s. 213-226.

Taşar, Eren Murat. "The Official Madrasas of Soviet Uzbekistan", **Journal of the Economic and Social History of the Orient**. Sayı: 59, 2016, s. 265-302.

Tatari, Eren ve Renat Shaykhutdinov. "State Response to Religious Revivalism in Post-Soviet Central Asia", **European Journal of Economic and Political Studies**. Cilt: 3, Sayı: 2, 2010, s. 85-110.

Tazmini, Ghonceh. "The Islamic Revival in Central Asia: A Potent Force or a Misconception?", **Central Asian Survey**. Cilt: 20, Sayı: 1, 2001, s. 63-83.

Tekeli, İlhan. "Türkiye'de Siyasal Düşüncenin Gelişimi Konusunda Bir Üst Anlatı", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt 3: Modernleşme ve Batıcılık** içinde. İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, s.19-42.

Temizkan, Abdullah. "Usul-u Cedid ve Tatar Burjuvazisi", **Türkiye Günlüğü**. Sayı: 69, 2002, s. 73-77.

"The Failure of Reform in Uzbekistan: Ways Forward for the International Community", **International Crisis Group, Asia Report**. No: 76, Brüksel: 11 Mart 2004.

"The Referandum on Independence and Presidential Election in Uzbekistan". **U.S. Commission on Security and Cooperation in Europe**. Washington DC: 31 Ocak 1992.

Thurman, Michael. "Leaders of the Communist Party of Uzbekistan in Historical Retrospect: The Class of '38", (I. Kısım), **Central Asia Monitor**. Sayı: 6, 1995, s. 19-27.

Tishkov, Valery. "'Don't Kill Me, I'm a Kyrgyz!': An Anthropological Analysis of Violence in the Osh Ethnic Conflict", **Journal of Peace Research**. Cilt: 32, No: 2, 1995, s. 133-149.

Tlastanova, Madina. "Life in Samarkand, Caucasus and Central Asia vis-a-vis Russia, The West and Islam", **Human Architecture: The Journal of the Sociology of Self-Knowledge**. Cilt: 1, İlkbahar 2006, s. 105-146.

Todua, Zurab. "Radical Islam in Uzbekistan: Past and Future", **Central Asia and Caucasus**. Cilt: 1, Sayı: 35, Şubat 2005, s. 37-42.

Toker, Mustafa. "Zahir Bigiyev'in Eserlerinde Kullandığı Dil", **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**. Türk Dil Kurumu Yayınları, Sayı: 26, s. 76-88.

Tuathail, Gearóid Ó. "Understanding Critical Geopolitics: Geopolitics And Risk Society", **Journal of Strategic Studies**. Cilt: 22 Sayı: 2-3, 1999, s. 107-124.

Tucker, Noah. "Research Note: Uzbek Online Recruiting to the Syrian Conflict", **The Central Eurasia-Religion in International Affairs (CERIA) Brief**. No: 3, Kasım 2014.

Tucker, Robert C. "Field Observations in Soviet Local Government," **American Slavic and East European Review**. Cilt: 18, Sayı: 4, Aralık 1959, s. 526-538.

Tursunov, Rahim. "Ceditlerning Turkistan İctimai İktisadi Haletige Kereşleri", **Ozbekistan Tarihi** içinde. ORFA Fan Neşriyatı, Sayı: 3, 2004, s. 60-69.

Tutar, Hüseyin. "Kırgızistan'daki Son Gelişmeler Üzerine Bir Değerlendirme", Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**. Yıl: 2, Sayı: 3, Güz 2005, s. 169-181.

Türker, Tolga. "Radicalization of Islam in Central Asia: Theory, Trends and Prospects", **Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları (OAKA)**. Cilt: 6, Sayı: 11, 2011, s. 51-74.

Urhan, Veli. "Modernizm, Postmodernizm ve Personalizm", **Doğu Batı**. Cilt: 2, Sayı: 8, 1999, s. 143-169.

"Usman Yusupov", **Uzbek Sovet Ensiklopediyasi**. Cilt: 13, Tashkent: Uzbekistan SSR Fanlar Akademiyasi, 1979, s. 381.

Usmanova, Dilyara, Ilnur Minnullin ve Rafik Mukhametshin, "Islamic Education in Soviet and Post-Soviet Tatarstan", Michael Kemper, Raoul Motika ve Stefan Teichmuth (Ed.), **Islamic Education in the Soviet Union and Its Successor States** içinde. Londra: Routledge, 2010, s. 21-66.

Uzun, Turgay. "Türkiye Dışındaki Aydınların Türk Milliyetçiliği İdeolojisine Katkıları", **Türk Yurdu**. Cilt: 21, Sayı: 161, Ocak 2001, s. 13-24.

Ünal, Mehmet Süheyl. "Peter L. Berger'e Göre Dini Tecrübenin Günümüz Dindarı İçin Anlamı: Sosyolojik Bir Bakış Açısı", **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**. Cilt: 8, Sayı: 2, 2008, s. 145-157.

Vaisman, Demian. "Regionalism and Clan Loyalty in the Political Life of Uzbekistan", Yaacov Ro'i (Ed.) **Muslim Eurasia: Conflicting Legacies** içinde. Portland: Frank Cass, 1995, s. 105-122.

Varol, Muharrem. "19. Yüzyıl İstanbulunda Bazı Tekkelerin Matbaacılık Faaliyetleri", **Osmanlı Araştırmaları**. Cilt: 42, Sayı: 42, 2013, s. 317-347.

Vurgun, Seda Yılmaz. Türkistan'da "Ceditçilik Hareketinin Etkisinde Tiyatro", **Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**. Cilt: 16, Sayı: 2, Aralık 2014, s.219-232.

Walker, Edward W. "Islamism and Political Order in Central Asia", **Journal of International Affairs**. Cilt: 56, Sayı: 2, 2003, s. 21-41.

Ward, Robert E. ve Dankwart A. Rustow. "Introduction", Robert E. Ward, Dankwart A. Rustow (Ed.), **Political Modernization in Japan and Turkey** içinde. New Jersey: Princeton University Press, 1964, s. 3-13.

Warikoo, Kulbushan. "Tradition and Modernityin Uzbekistan: The Role of Mahalla in Local Self Governance", **Himalayan and Central Asian Studies**. Cilt: 16, Sayı: 3/4, Temmuz-Aralık 2012, s. 31-39.

Wayne, Merry E. "Governance Central Asia: National in Form, Soviet in Content", **Cambridge Review of International Affairs**. Cilt: 17, Sayı: 2, 2004, 285-300.

Weill, Claudie. "Marksizm ve Ulusal Sorun", Jean Leca (Ed.), **Uluslar ve Milliyetçilikler** içinde. Siren İdemen (çev.), İstanbul: Metis Yayınları, 1998, s. 153-154.

Weitz, Eric D. "Racial Politics Without the Concept of Race: Reevaluating Soviet Ethnic and National Purges", **Slavic Review**. Cilt: 61, Sayı: 1, 2002, s. 1-29.

Williams, Brian Glyn. "The CIA's Covert Predator Drone War in Pakistan, 2004-2010: The History of an Assassination Campaign", **Studies in Conflict and Terrorism**. Cilt: 33, Sayı: 10, 2010, s. 871-892.

Wolters, Alexander. "The State and Islam in Central Asia: Administering the Religious Threat or Engaging Muslim Communities?", **Private Hochschule Göttingen (PFH), Forschungspapiere/Research Paper**, 2014/03.

Yamauchi, Masayuki. "Muslim National Communism in Tatarstan: The Dream of Sultangaliyev Revisited", Hussin Muttalip ve Ta jul-Islam Hashmi (Ed.), **Islam, Muslims and the Modern State, Case-Studies of Muslims in Thirteen Countries** içinde. Londra: Macmillan, 1994, s. 246-256.

Yarkın, İbrahim. "Türkistan Eğitim ve Kültür İşlerine Bir Bakış", **Türk Kültürü**. Yıl: 2, Sayı: 18, Nisan 1964, s. 137-145.

Yarkın, İbrahim. "Türkistan'da Uyanış-Milli Hareketler ve Münevver Kâri", **Türk Kültürü**. Sayı: 46, 1966, s. 78-86.

Yarkın, İbrahim. "Türkistan'da Ceditçilik Devri Rehberlerinden, Edib ve Siyaset Adamı Mahmud Hoca Behbudi: 1874-1919", **Türk Kültürü**. Sayı: 90, Nisan 1970, s. 410-414.

Yarkın, İbrahim. "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Buhara'da Islahatçı Fikir Adamı Ahmed Daniş", **Türk Kültürü Araştırmaları**. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Yıl: 16, Sayı: 1-2, 1977-1978, s. 43-46.

Yelok, Veli Savaş. "Feyzullah Hocayev ve Cedit Hareketi", **Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması**. Eskişehir: 2013 Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı, 2014, s. 423-428.

Yerekesheva, Laura. "Religious Identity in Kazakhstan and Uzbekistan: Global-Local Interplay", **Strategic Analysis**. Cilt: 28, Sayı: 4, 2004, s. 577-588.

Yılmaz, Hüseyin. "Gelenek, Gelenekçilik, Gelenekselcilik", **Muhafazakâr Düşünce Dergisi**. Sayı: 3, 2005, s. 35-50.

Yılmaz, İhsan. "Predicaments and Prospects in Uzbek İslamism: A Critical Comparison With the Turkish Case", **Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları (OAKA)**. Cilt: 3, Sayı: 6, 2008, s. 23-57.

Yılmaz, Mehmet Yalçın. "İşgal Döneminde Türkistan'da Rus Dil Planlaması ve Cedit Hareketi", **The Journal of Academic Social Sciences**. Sayı: 29, Sonbahar 2014, s. 339-349.

Zaidi, Syed Manzar Abbas. "Uzbek Militancy in Pakistan", **Centre for International and Strategic Analysis (SISA), SISA Report**. No: 1, 2013.

Zelkina, Anna. "Islam and Security in the New States of Central Asia: How Genuine is the Threat?", **Religion, State and Society**. Cilt: 27, Sayı: 3/4, 1998, s. 355-372.

GAZETELER

Ayina. 7 Aralık 1913, s. 167.

Celal, "Islah-ı Medaris", **Buhara-i Şerif Gazetesi**. Sayı: 97, 5 Temmuz 1912.

Moya Stolitsa. Bişkek, 30 Ağustos 2002.

Rotar, Igor. "The Mine Placed by the Kremlin Cartographers", **Nezavisimaya Gazeta**. 25 Aralık 1992.

"Tahir Yuldashev Killed in Aug 27 Drone Attack", **Daily Times of Pakistan**. 2 Ekim 2009.

Time. 12 Ocak 1987, s. 60.

Turkistân Vilâyatining Gazeti. 21 Temmuz 1878.

Turkistân Vilâyatining Gazeti. 2 Mart 1879.

"Uzbek CP Plenum Examines Local Problems", **Pravda Vostoka**. 26 Haziran 1984, s. 1-3.

Vechernni Bishkek. No: 163, 23 Ağustos 2002.

"A Forest Tale", **Izvestija**, 30 Aralık 1959, s. 4.

INTERNET KAYNAKLARI

"Abdürreşit İbrahim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, <http://www.diyanetislamansiklopedisi.com/abdurresid-ibrahim/> (23 Ağustos 2017).

"A History of the Uzbeks: From the Silk Road to the Soviet Union", *Stratfor*, 30 Aralık 2013, <https://worldview.stratfor.com/article/history-uzbeks-silk-road-soviet-union> , (12 Mart 2018).

Badawi, Tamer. "Daesh in Eurasia", 4 Aralık 2014, *Aljazeera Centre for Studies*, <http://studies.aljazeera.net/en/dossiers/decipheringdaeshoriginsimpactandfuture/2014/12/201412311921865343.html> , (31 Aralık 2018).

Balcı, Bayram. "From Fergana Valley to Syria-The Transformation of Central Asian Radicalism", *Commentary*. Carnegie Moscow Center, 25 Temmuz 2014, <https://carnegie.ru/commentary/56252> , (31 Aralık 2018).

Birkök, Cüneyt. "Modernizmden Postmodernizme: Yeni Problemler", İstanbul, 1998, <http://www.j-humansciences.com/ojs/index.php/IJHS/article/viewFile/75/74>, (10.04.2018).

"Buhara Sovyet Halk Cumhuriyeti", *Wikipedia*, https://tr.wikipedia.org/wiki/Buhara_Sovyet_Halk_Cumhuriyeti, (01 Haziran 2020).

Gaspıralı, İsmail. "Medrese Meselesi II", *İsmail Bey Gaspıralı*, <http://ismailgaspırali.org/ismailgaspırali/?p=131>, (22 Ağustos 2017)

Guilfanov, Rim. "Jadidism, The Tatar Approach to Reforming Islam", *Radio Free Europe/Radio Liberty*, <http://www.rferl.org/specials/50radioliberty/guilfanov-speech.asp/> (25 Mayıs 2004).

Hannan, Şah Abdul. "Islam in Russia and Central Asia", Chapter 3-Muslim Revival Movement in Central Asia (1850-1920), http://www.2muslims.com/books/Islam_central_asia.pdf (17.08.2017).

"Harezmi Sovyet Halk Cumhuriyeti", *Wikipedia*, https://tr.wikipedia.org/wiki/Harezmi_Sovyet_Halk_Cumhuriyeti, (01 Haziran 2020)

Ilkhamov, Alisher. "Akromiya": Islamic Extremism or the Islamic Brand of Social Democracy", *UNISCI Discussion Papers*, No: 11, <https://www.ucm.es/data/cont/media/www/pag-72530/UNISCI11Ilkhamov.pdf> (09 Mart 2018).

Kalman, Brian. "Afghanistan 2.0 Will Uzbekistan Survive the Death of President Islam Karimov?", 20 Eylül 2016, *Global Research*, <https://www.globalresearch.ca/afghanistan-2-0-will-uzbekistan-survive-the-death-of-president-islam-karimov/5546576>, (20 Ocak 2020)

Kocaoğlu, Timur. "Eski Sovyetler Birliğindeki Alfabe Politikası ve Bugün", <http://www.mustafaaksoy.com/dosyalar/Eski%20Sovyetler%20Birli%C4%9Findeki%20Alfabe%20Politikas%C4%B1%20ve%20Bug%C3%BCn.pdf>, (12 Eylül 2017).

Laruelle, Marlene. "How Islam will Change Russia", *The Jamestown Foundation, Russia in Decline*, 13 Eylül 2016, <https://jamestown.org/program/marlene-laruelle-how-islam-will-change-russia/> (01 Mart 2020)

"Mahalla: An Uzbek Experience", *Diplomat Magazine*, 15.11.2013, <http://www.diplomatmagazine.com/mahalla-an-uzbek-experience>, (24 Ocak 2018).

"Mahalla-An Important Element of Civil Society", *The Korea Post*, 15.10.2015, <http://www.koreapost.com/news/articleView.html?idxno=1091>, (23 Ocak 2018).

Malashenko, Alexey. "Tajikistan: Civil War's Long Echo", *Carnegie Moscow Center, Briefing*, Cilt: 14, Sayı: 3, Nisan 2012, http://carnegieendowment.org/files/MalashenkoBriefing_14-3-12_eng_web.pdf, (28 Ocak 2018).

“Mahalliychilik”, *Özbekçe Sözlük*. Pamukkale Üniversitesi, <http://ctle.pau.edu.tr/uztr/?soz=mahalliychilik> , (18 Aralık 2018).

“Pakistan’s Waziristan Challenge”, *BBC News*, 19 Ekim 2009, http://news.bbc.co.uk/2/hi/south_asia/8296245.stm , (12 Şubat 2018).

Pringle, Robert. “KGB”, *Encyclopedia Britannica*, <https://www.britannica.com/topic/KGB> , (9 Ocak 2019).

Rashid, Ahmed. “They’re Only Sleeping, Why Militant Islamicists in Central Asia Aren’t Going to Go Away”, *The New Yorker, Annals Of Terrorism 2002*, s. 1-21, <https://www.newyorker.com/magazine/2002/01/14/theyre-only-sleeping> , (13 Nisan 2018).

“Republic of Uzbekistan Crackdown in the Ferghona Valley: Arbitrary Arrests and Religious Discrimination”, *Human Rights Watch*, Cilt: 10, Sayı: 4, 2 Mayıs 1998. <https://www.hrw.org/legacy/reports98/uzbekistan/> , (27 Aralık 2017).

Roggio, Bill. “Tahir Yuldashev Confirmed Killed in US Strike in South Waziristan”, *FDD’S Long War Journal*, 4 Ekim 2009, https://www.longwarjournal.org/archives/2009/10/tahir_yuldashev_conf.php , (10 Şubat 2018).

Roggio, Bill. “Islamic Movement of Uzbekistan Confirms Leader Tahir Yuldashev Killed”, *FDD’S Long War Journal*, 16 Ağustos 2010, https://www.longwarjournal.org/archives/2010/08/islamic_movement_of_1.php , (10 Şubat 2010).

“Russian Mercenaries in Syria”, *Russia Monitor*, Warsaw Institute, 22 Nisan 2017, <https://warsawinstitute.org/russian-mercenaries-in-syria/> (27 Aralık 2017).

Sandee, Ronald. “The Role of Akramiya in the May 13, 2005 Unrest in Andijan”, *Hudson Institute Center for Eurasian Policy*, Occasional Paper, Seri I (Hizb ut-Tahrir) No: 3, https://www.hudson.org/content/researchattachments/attachment/509/ronald_sandee_ht.pdf (09 Mart 2018).

Sanderson, Thomas M. “From the Ferghana Valley to Syria and Beyond: A Brief History of Central Asian Foreign Fighters”, *Commentary, Center for Strategic and International Studies (CSIS)*, 5 Ocak 2018, <https://www.csis.org/analysis/ferghana-valley-syria-and-beyond-brief-history-central-asian-foreign-fighters> , (31 Aralık 2018).

“Modern History Sourcebook: Stalin’s Purges, 1935”, *Internet History Sourcebooks Project*, Fordham University, <http://www.fordham.edu/halsall/mod/1936purges.html>, 29 Aralık 2018.

“The Importance of Mahallas in Uzbekistan”, *Diplomatic Square*, 26 Nisan 2016, <http://www.diplomaticsquare.com/transforming-a-strong-state-into-a-strong-civil-society> , (23 Ocak 2018).

“Türkistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti”, *Wikipedia*, https://tr.wikipedia.org/wiki/T%C3%BCrkistan_%C3%96zerk_Sovyet_Sosyalist_Cumhuriyeti , (01 Haziran 2020)

“Türkistan Milli Özerk Muhtariyeti”, *Wikipedia*, https://tr.wikipedia.org/wiki/T%C3%BCrkistan_Mill%C3%AE_%C3%96zerk_H%C3%BCk%C3%BBmeti , (01 Haziran 2020)

Walsh, Declan ve Ismail Khan. “Uzbek Group Says Drone Killed Leader”, *The New York Times*, 4 Ağustos 2012, <http://www.nytimes.com/2012/08/05/world/asia/us-drone-strike-kills-uzbek-militant-leader.html> , (10 Şubat 2018).

Witter, David. “Uzbek Militancy in Pakistan’s Tribal Region”, *Backgrounder*, *Institute for the Study of War*, 27 Ocak 2011 , http://www.understandingwar.org/sites/default/files/BackgrounderIMU_28Jan.pdf (29 Ocak 2018)

Yaman, Ali. “Sovyet Siyasi Tarihinde İslam ve Ateizm Mücadelesi: Sovyet Dönemi Kazak, Özbek ve Kırgız Ateizm Literatürünün Analizi”, *II. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi*, <http://www.bilgesam.org/Images/Dokumanlar/0-297-2014070130sosbilkongre37.pdf> , (12 Eylül 2017).

Ziyaeva, Diora. “Changing Identities Among Uzbek Youth: Transition From Regional to Socio-Economic Identities”, *Generational Change and Leadership Succession in Uzbekistan*, The National Bureau of Asian Research (NBR) Conference, Seattle, 2006, http://www.nbr.org/Downloads/pdfs/PSA/Uzk_Conf06_Ziyaeva.pdf , (13 Nisan 2018).

